

СМЛНАТУ А
II-3/32

UNIVERZITET U NIŠU

ZBORNIK
RADOVA PRAVNOG FAKULTETA
U NIŠU

XXI

NIŠ
1981

Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu štampan je
uz finansijsku pomoć Republičke zajednice nauke Srbije

IZDAJE:

Pravni fakultet u Nišu, Trg JNA 11

REDAKCIONI ODBOR:

Prof. dr Dimitrije Kulić, prof. dr Dragoljub Vukčević, prof. dr Če-
domir Stevanović, doc dr Slobodanka Stojičić, Ilija Stanković,
Jovan Janjić i Mr Slobodanka Konstatinović-Vilić

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:

Prof. dr Čedomir Stevanović

Štampa: Grafička radna organizacija »Prosveta« — Niš
V. Gojka 14.

Tiraž: 500 primeraka

Prof. dr LJUBIŠA JOVANOVIĆ
dekan Pravnog fakulteta u Nišu

POVODOM DVADESETOGODIŠNJICE PRAVNOG FAKULTETA U NIŠU

Pre dvadeset godina, 17. oktobra 1960. godine, na svečanom skupu proglašeno je otvaranje Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu. To su bila dva fakulteta administrativno spojena: Pravni i Ekonomski, koji će svoju samostalnost ozakoniti 1970. godine. Sa otvaranjem Pravno-ekonomskog, Tehničkog i Medicinskog fakulteta, Niš će toga oktobra 1960. godine postati najpre fakultetski, a potom i univerzitetski grad. Kao univerzitetski grad on će odigrati značajnu ulogu u izgradnji visokostručnih kadrova i razvoju Jugoistočne Srbije.

Od tog 17. oktobra 1960. godine, kada je promovisano rađanje ovog Fakulteta i kada su prvi redovni studenti, njih 148, seli u klupe i počeli da slušaju prvo predavanje, prošlo je dvadeset godina. To je vremenski period koji je istovremeno i kratak i dug.

Dvadeset godina u životu jedne ustanove je kratak period, ali u životu ljudi koji stvaraju ustanove i rade u njima, to je dugačak period. Period od dvadeset godina predstavlja polovinu radnog veka, četvrtinu relativno dugog ljudskog života. Oni koji su započeli svoj radni vek sa otvaranjem ovog fakulteta sada su srednjovečni ljudi, a oni koji su došli kao srednjovečni ljudi sada su pri kraju radnog veka. I jedni i drugi, kao i svi koji su im se kasnije pridružili, utkali su deo sebe u nastanak i razvoj fakulteta. Ljudima koji su se nalazili u funkciji osnivača, prvih rukovodilaca, nastavnika, saradnika i radnika, ovaj fakultet duguje posebnu zahvalnost. On tu zahvalnost izražava rezultatima postignutim za ovih dvadeset godina. Ti rezultati, o kojima govori spomenica izdata povodom ovog jubileja, predstavljaju ponos kako za njih tako i za sve one koji su u toku ovog perioda učestvovali u njihovom ostvarivanju.

Za ovih dvadeset godina Pravni fakultet je, kao i sve druge mlade ustanove, preležao sve dečje bolesti: počev od nedostataka potrebnih prostora za normalno odvijanje nastave, nepostojanje nastavnih i naučnih kadrova, slabog materijalnog stanja, pa do straha od provincijalizma i anonimnosti, ali je, uz izuzetan napor radnog kolektiva i svestranu pomoć društvene zajednice, uspeo da pobedi mnoge od tih bolesti. Kroz borbu za opstanak i afirmaciju, on je uspeo da preraste doba dečaštva i početništva i dostigne zrelo doba relativno razvijene nastavne i naučne institucije, doba akademske zrelosti. Slobodno se može reći, da fakultet dočekuje ovu dvadesetogodišnjicu sa rezultatima koji ga afirmišu kao već renomiranu nastavnu i naučnu instituciju u

okvirima Jugoslavije, rezultatima koji mu krče put afirmacije i u međunarodne prostore.

Pravni fakultet, koji je pre dvadeset godina počeo rad sa 503 studenta, od kojih je bilo 148 redovnih i 355 vanrednih, sa 7 nastavnika i saradnika, sada u ovoj jubilarnoj godini ima 3.215 studenata: — redovnih 1.873 i vanrednih 1.342, sa 42 nastavnika i saradnika. Za dvadeset godina rada fakulteta u njegove registre upisano je oko 19.000 studenata. Od 7. novembra 1978. godine u okviru Pravnog fakulteta, kao njegova nastavna jedinica, otvoreno je Odeljenje u Zaječaru koje u ovom trenutku ima sve četiri nastavne godine sa oko 1.250 studenata: 520 redovnih i 740 vanrednih. Krajem ove školske godine pojaviće se i sa ovog Odeljenja prvi diplomirani pravnici.

U toku ovog perioda diplomiralo je 2.266 studenata dok je 537 završilo prvi stepen fakulteta. Kroz ove diplomirane pravnike, koji su uključeni u privredno poslovanje ili društvene službe na celoj teritoriji SR Srbije pa i Jugoslavije, nastavnici, saradnici i svi radnici ovog fakulteta utkali su svoj rad pa i same sebe u društveni život i razvoj zemlje. Od diplomiranih pravnika ovog fakulteta, jedan broj, i to oni koji su bili među najboljima, zauzeo je mesto nastavnika, saradnika i naučnih radnika. Tako, u ovom trenutku od 42 nastavnika i saradnika njih 20, i to: 14 asistenata, 5 docenata i jedan vanredni profesor, što čini gotovo polovinu našeg nastavnog kadra, potiče iz redova naših studenata, tj. predstavljaju proizvod ovog fakulteta.

Gotovo od samog početka fakultet je pošao od postavke da su nastavni i naučni rad tako usko povezani da čine jednu celinu, tj. da bez naučnog rada nema ni sadržajne nastave jer ona mora da bude istovremeno i odraz društvenog stanja i projekcija društvenog razvoja. Ostvarivanje ovog zadatka preuzele su katedre kao stručna jezgra fakulteta. Katedre su ovaj zadatak sprovele u život tako što su predložile Naučno-nastavnom veću fakulteta da sve asistente koji nisu imali akademsko zvanje magistra ili doktora nauka uputi na poslediplomske studije na one fakultete u zemlji koji su imali organizovanu nastavu za pojedine naučne discipline, a da svi nastavnici koji nisu imali doktorat nauka pristupe njegovoj izradi. Ovaj predlog je bio usvojen 1962. godine i realizovan tako što su do kraja 1965. godine doktorirali svi nastavnici koji su imali zvanje predavača i nekoliko asistenata, dok su ostali asistenti bili upućeni na poslediplomske studije na pravnim fakultetima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Skoplju.

U toku ovog dvadesetogodišnjeg perioda doktoriralo je 14 lica od kojih je 12 nastavnika i saradnika ovog fakulteta. Od navedenog broja doktorskih disertacija četiri su branjene na ovom fakultetu.

Posle odvajanja od Ekonomskog fakulteta 1970. godine Pravni fakultet u Nišu sam organizuje poslediplomske studije i preuzima ulogu obrazovanja naučnih i stručnih kadrova za svoje potrebe i za potrebe drugih ustanova. Izvođenju ove nastave prethodile su duževremene programske i stručne pripreme tako da je nastava bila na solidnoj visini. Svako programskoj izmeni prethodila je bar jednogodišnja stručna priprema. U toku ovih deset godina postojanja poslediplomskih studija radila su četiri smera i to: smer za građansko pravo, smer za samoupravno pravo, smer za krivično pravo i smer za komunalne i

samoupravne finansije. Nastavu na ovim studijama pohađalo je 594 lica i to 321 magistrant i 273 specijalizanata. Od ovog broja 26 je steklo akademski naziv magistra a 19 stručni naziv specijaliste. Pored ovog broja, 9 saradnika fakulteta magistriralo je na drugim fakultetima u vreme kada poslediplomska nastava nije bila organizovana uopšte ili nije mogla biti organizovana iz pojedinih disciplina.

Od 1965. godine, kada je najveći broj nastavnika u zvanju predavača i asistenata doktorirao i kada je na fakultetu došao jedan broj novih nastavnika, ne samo da je ojačan nastavnički kadar već je stvoren i naučni potencijal fakulteta. Sa 18 doktora nauka od 20 nastavnika i 14 asistenata, koliko ih je bilo u 1969. godini, mogao je biti pokrenut snažan individualni i ekipni naučni rad.

Individualni naučni rad bio je usmeren na pisanje udžbenika i skripata za potrebe studenata, kao i na pisanje studija, članaka, komentara i rasprava. U toku ovih dvadeset godina, nastavnici i saradnici Pravnog fakulteta objavili su 807 naučnih i stručnih radova od čega je nešto više od jedne stotine objavljeno u vidu knjiga, tj. udžbenika, skripata, monografija i studija publikovanih kao posebna izdanja.

Ekipni naučni rad sastojao se u zajedničkom učešću u naučno-istraživačkim projektima koji su zaključivani preko Instituta za pravna i društvena istraživanja sa zajednicama za naučni rad ili drugim institucijama kao i u organizovanju i održavanju naučnih simpozijuma, savetovanja i diskusija iz domena pravne i društveno-političke problematike. Pravni fakultet je u toku svog postojanja, sam ili u saradnji sa drugim fakultetima i naučnim institucijama, organizovao 11 naučnih skupova, od kojih je pet imalo opštejugoslovenski, a jedan i međunarodni karakter. Na ovim naučnim skupovima podneto je 98 referata i nekoliko posebnih saopštenja, kao i uvodnih izlaganja. Nastavnici Pravnog fakulteta u Nišu učestvovali su na ovim skupovima sa 47 referata i nekoliko priloga. Na ovim naučnim skupovima prisustvovalo je oko 2.150 lica iz organizacija udruženog rada, društveno-političkih organizacija i organa, koja se bave pravnom i političkom problematikom kao i veći broj naučnih radnika. U diskusijama je učestvovalo oko 90 lica. Nastavnici i saradnici ovog Fakulteta prisustvovali su ili aktivno učestvovali u radu brojnih naučnih skupova održanih u zemlji i inostranstvu. Na ovim skupovima preko 30 referata i saopštenja podneto je od članova našeg nastavnog kolektiva. Za jedan mlad fakultet sa skromnim brojem naučnih radnika ovakav prodor značio je mnogo na polju njegove afirmacije.

Preko časopisa »Zbornik Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, koji od 1970. izlazi kao »Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu« nastavnici i saradnici objavljuju svoje naučne i stručne radove. Od ukupnog broja napisanih radova od strane nastavnika i saradnika Fakulteta preko ovog časopisa je objavljeno 292 rada, što čini nešto više od jedne trećine. Časopis izlazi kao godišnjak redovno od 1962. godine. Kao vanredno izdanje izašao je dva puta i to: 1974. u vezi sa donošenjem Ustava SFRJ i 1975. godine povodom 30-godišnjice pravosuđa SFRJ.¹⁾

¹⁾ Bibliografija do sada objavljenih radova sačinjena je i objavljena na kraju ovog Zbornika.

Uspešan nastavni i naučni rad se može odvijati onda ako pored osposobljenih kadrova za ove vrste poslova postoji i solidan fond stručne i naučne literature. Imajući u vidu ovu činjenicu, Fakultet je posvetio posebnu pažnju obogaćivanju bibliotečkog fonda novim knjigama i časopisima iz svih oblasti koje su obuhvaćene nastavnim disciplinama ili programima naučno-istraživačkog rada. U početku rada Fakulteta, tek osnovana biblioteka raspolagala je sa 2.460 knjiga i bila predplaćena na 111 domaćih i 24 strana časopisa. U vreme deobe Pravnog i Ekonomskog fakulteta zajednički knjižni fond iznosio je 20.000 primeraka knjiga, sa pretplatama na 166 domaćih 168 strana časopisa. Sada, međutim, samo biblioteka Pravnog fakulteta ima nešto preko 27.000 primeraka knjiga sa 9.600 različitih naslova i sa pretplatama na 155 časopisa iz zemlje i inostranstva, što ukupno iznosi oko 32.800 primeraka. Sav knjižni fond sređen je po nazivima i godištima, tj. kataloški i predmetno sređen.

Pored nastavnog i naučnog rada, Fakultet je učestvovao u društveno-političkom radu i pružanju pomoći u razvoju samoupravljanja. Kao visokoškolska ustanova u oblasti društvenih nauka, Pravni fakultet je bio u toku svih društvenih zbivanja i procesa. Svojim naučnim i političkim angažmanom u rešavanju pojedinih problema, pružanju stručne pomoći u razumevanju i regulisanju pojedinih procesa, učestvovao je sa svojim kadrom u kreiranju društvenog razvoja. Ovaj angažman je posebno došao do izražaja u vreme donošenja Ustava SFRJ, ustava republika i pokrajina iz 1974. godine i prilikom donošenja Zakona o udruženom radu iz 1976. godine. U vreme diskusije o ovim osnovnim pravnim aktima našeg društveno-političkog i ekonomskog sistema skoro svi nastavnici, kao i jedan broj asistenata, bili su zaduženi da kroz tematska predavanja razjasne smisao i suštinu pojedinih rešenja sadržanih u Nacrtu ustava SFRJ i Nacrtu zakona o udruženom radu. Predavanja su držana u organizacijama udruženog rada i političkim organizacijama na teritoriji cele Jugoistočne Srbije. Jedan broj nastavnika održao je više od po deset predavanja i uvodnih izlaganja. Veći deo nastavnika i saradnika angažovan je u društveno-političkom radu u raznim forumima i na raznim nivoima, kao i u radu stručnih tela počev od opštine i regiona do federacije.

Pravni fakultet je nastojao da uspostavi i razvije saradnju sa organizacijama udruženog rada za koje proizvodi kadrove, sa društveno-političkim organizacijama, državnim organima i institucijama u cilju konsultovanja oko nastavnih planova i programa, zajedničkog organizovanja naučnih skupova, učešća nastavnika i saradnika u radu stručnih tela, kao i u pružanju pomoći u izradi normativnih akata. U okviru ove saradnje posebno mesto zauzima saradnja sa drugim fakultetima u cilju izvođenja nastave iz nepokrivenih predmeta, zatim, saradnja sa privrednim organizacijama i društvenim službama, kao i sa pravosudnim i državnim organima skoro na celoj teritoriji SR Srbije u cilju izvođenja stručne prakse studenata II i III godine i organizovanja nastave za vanredne studente. Učestvovanje nastavnika u stručnim komisijama i radnim grupama na izradi nacrtu zakonskih tekstova, podzakonskih akata i samoupravnih propisa je takođe bila oblast saradnje i afirmacije fakulteta. Tokom ovih godina nekoliko nastavnika učestvo-

valo je u pripremanju i formulisanju više nacрта i projekata zakonskih i samoupravnih akata.

Svi ovi podaci ukazuju na to da je za ovih dvadeset godina postojanja i rada, Pravni fakultet, sa ne tako velikom ekipom nastavnika i saradnika, postigao takve rezultate na koje može biti ponosan i koji će mu služiti kao podstrek za dalji rad.

Svesni smo da nastava i naučni rad predstavljaju proces koji nema kraja i koji zahteva stalno usavršavanje. Obrazovanja i znanja nikada neće biti ni dovoljno ni mnogo. Može biti malo ili mnogo kadrova s obzirom na njihovu društvenu korisnost. Mi ulazimo u period društvenog i privrednog razvoja kada kvalitet dobija sve veći značaj i u ovoj oblasti. Za razvoj samoupravnog socijalizma kao višeg oblika društvene organizovanosti nije potrebno pa ni korisno da ima mnogo društvenih radnika: ekonomista, pravnika i profesionalnih političara, već da oni budu sposobni organizatori privrede, arhitekta i modelari društvenih odnosa i procesa i usmerivači sveukupnog razvoja, tj. da budu kadri da doprinesu da rad bude produktivniji a lakši, a život jednostavniji a lepši.

Bitka za kvalitetnu nastavu i intenzivniji naučni rad bila je i ostaje naša osnovna preokupacija. Ona se može dobiti kroz izgradnju novih nastavnih i naučnih kadrova, kroz reformu nastave, kroz razvoj samoupravljanja i stalnu saradnju sa drugim fakultetima i naučnim institucijama.

Najslabija strana ovog fakulteta je još uvek nedostatak kadrova. Za poslednjih deset godina sa ovog fakulteta je otišlo više nastavnika nego što je došlo ili proizvedeno. Na druge fakultete ili naučne institucije otišlo je 11 redovnih i vanrednih profesora i jedan asistent a penzionisano je 3 redovna profesora, dok je za to vreme proizvedeno ili došlo na fakultet 8 nastavnika (vanrednih profesora i docenata) i 10 asistenata. Spora izgradnja kadrova i velika fluktuacija istih čine ovaj zadatak teškim i stalno prisutnim. Ta obaveza izgradnje kadrova je sa otvaranjem Odeljenja fakulteta u Zaječaru još više proširena i pooštrena. Da bi smo zadovoljili minimalne zahteve za potrebnim kadrovima, Fakultet će morati da proširi bazu poslediplomskih studija i da uloži veće i ljudske i materijalne napore za sticanje akademskih zvanja magistara i doktora nauka.

Reforma nastave u smislu sužavanja obima nastavnog plana i programa uz produbljanje i modernizovanje sadržine koja izvire iz života kao i iznalaženju novih formi rada jeste sledeći naš trajni zadatak. Stepenasta nastava koja je u projektu reforme usmerenog obrazovanja, zahteva da se na Fakultetu izgrade dve nastavne celine: niža i viša, pri čemu između njih mora biti obezbeđena povezanost u nastavnom smislu i prohodnost od niže ka višoj. Pored toga, treba ostvariti povezanost sa fakultetima drugih društvenih nauka, pa čak i eventualnu prelaznost, kao i usmereno profilisanje određenih kadrova potrebnih savremenom razvoju privrede i društva. Takvo višestrano reformisanje visokog školstva kao dela sveukupnog obrazovnog sistema neće biti ni malo lak zadatak, niti će moći u jednom zamahu biti ostvareno. Ipak, mi se nadamo da ćemo ga postepeno ali sigurno ostvariti, jer kao relativno mlad fakultet nismo opterećeni tradicionalizmom i dog-

matiziranim formama. Nedostatak iskustva nadoknadićemo sposobnošću prilagođavanja uslovima života, tj. razvoju društva. Naravno, za postizanje ovog uspeha potrebno je da se pobedi sopstvena uskoogrudost i nedoslednost.

U uskoj vezi sa reformom nastave je i reforma naučnog rada. Mi smo svesni da moramo proširiti osnov naučnog rada u smislu sve većeg učešća fakulteta u istraživačke projekte i programe koje nude društveno-političke zajednice i organizacije udruženog rada. Naš obrazovni rad mora proizilaziti iz naučnog rada koji se zasniva na opservaciji i eksperimentu i koji je sposoban da ponudi projekcije i rešenja budućeg razvoja u pojedinim oblastima društvenih odnosa.

Još jedan veliki zadatak ostaje pred nama a to je dalje razvijanje samoupravljanja na fakultetu i širenje saradnje sa drugim fakultetima, organizacijama udruženog rada i društvenim institucijama, jer to je uslov za brži razvoj ne samo našeg fakulteta nego i svih nas.

Za uspeh koji smo postigli u svom dvadesetogodišnjem radu ovaj fakultet duguje svima onima koji su doprineli njegovom osnivanju, radu i razvoju. Osećaj dužnosti nam nalaže da se posebno zahvalimo pravnim fakultetima iz Beograda, Kragujevca, Skoplja i Prištine zbog pružanja pomoći i saradnje, kao i nastavnicima ovih fakulteta koji su izvodili nastavu na našem fakultetu ili pružili pomoć u izgradnji kadrova; zatim, predsednicima Saveta Fakulteta, dekanima fakulteta, starešinama Pravnog odseka i upravnima Odeljenja u Zaječaru, kao i svima onima koji su vršeci samoupravne i političke funkcije doprineli radu i afirmaciji Pravnog fakulteta u Nišu. Najzad, posebna zahvalnost pripada kolegama nastavnicima koji su otišli sa ovog fakulteta u penziju ili na druge fakultete i koji su mu dali deo svoga rada, deo sebe i doprineli da njegov uspeh i ugled budu veći.

Dr SLAVOLJUB POPOVIĆ
redovni profesor

O PODRUŠTVLJAVANJU DRŽAVNE UPRAVE U SISTEMU DRUŠTVENOG SAMOUPRAVLJANJA

I

Promene koje su nastajale u našem društveno-političkom sistemu bile su od uticaja i na državnu upravu, pri čemu se pred državnu upravu postavljao zahtev za prilagođavanje tim promenama, a naročito za prilagođavanje novim društvenim odnosima čiji se osnov nalazi u društvenom samoupravljanju. Taj zahtev za prilagođavanje državne uprave nastalim promenama postavlja se i u vezi sa ostvarivanjem Ustava SFRJ, koji unosi promene koje se odnose naročito na afirmaciju udruženog rada i razvoj skupštinskog sistema zasnovanog na delegatskoj osnovi.

Naročito značajne promene, izvršene Ustavom SFRJ iz 1974. godine, nastale su uvođenjem delegatskog sistema. Te promene su se odrazile i na položaj i funkciju državne uprave. Državna uprava se ne može izolovano posmatrati, već kao deo skupštinskog sistema, koji se zasniva na delegatskom principu. Državna uprava treba da doprinese svojim funkcionisanjem ostvarivanju skupštinskog mehanizma. U skupštinskom sistemu baziranom na delegatskom principu državna uprava postaje ustvari instrument radničke klase odnosno udruženog rada. Uloga državne uprave kao instrumenta za odbranu tekovina revolucije i intervencije u pojedinim društvenim oblastima je privremena. U skladu sa procesom odumiranja države i prava, daljim razvojem proizvodnih snaga i društvenog samoupravljanja vrši se i transformacija državne uprave u smislu njenog pretvaranja iz instrumenta za intervenisanje putem vlasti u pojedinim društvenim odnosima u subjekt koji treba da štiti interese građana, samoupravnih organizacija i zajednica, odnosno društvenih interesa uopšte. Uloga državne uprave kao vlasti će se postepeno smanjivati u skladu sa jačanjem socijalističkog društva, koje će nastojati da obezbedi društvenu disciplinu drugim sredstvima, odnosno u skladu sa razvojem društvenog samoupravljanja koje će postepeno zamenjivati ulogu državne uprave uopšte, koju ona ima na današnjem stupnju društvenog razvoja. Promene koje se odigravaju u našoj državnoj upravi i u našem društvu uopšte ukazuju na činjenicu, da je državna uprava postala deo udruženog rada i da na taj način državna uprava postaje i politički aparat radničke klase.

Drug Kardelj naročito ističe potrebu intenzivne politike otvaranja na relaciji država-samoupravljanje odnosno stavljanje državne uprave u funkciju samoupravnih interesa i delegatskog sistema (Kardelj:

»Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, str. 165)«. »Organi državne uprave kao i izvršni organi moraju da budu demokratski otvoreni prema celokupnoj društvenoj strukturi kako bi se mogla obezbediti njihova stalna saradnja i konsultacija sa tom strukturom, kao i široka demokratska kontrola društva odnosno samoupravljača nad radom tih organa« (Kardelj: cit. delo, str. 164)

Iz Ustava SFRJ proizilazi i načelo, prema kome državna uprava učestvuje na izvestan način i u organizovanju udruženog rada, a time i u doprinošenju ostvarivanja dohotka organizacija udruženog rada. Na taj način državna uprava se pojavljuje kao kreativan činilac u društvenoj reprodukciji, a ne samo kao subjekt koji troši sredstva ostvarena radom radnika u organizacijama udruženog rada.

II

U skladu sa izvršenim promenama u položaju i funkciji državne uprave, posebno se zapaža promena u vezi sa područjavanjem državne uprave. Područjavanje državne uprave predstavlja konstantan vid njenog razvoja još od Ustavnog zakona 1953 godine, s tim što je ta njena karakteristika naročito došla do izražaja u Ustavu SFRJ iz 1974. godine i u saveznom Zakonu o osnovama sistema državne uprave.

Područjavanje državne uprave ostvaruje se: poveravanjem javnih ovlašćenja samoupravnim organizacijama i zajednicama; osnivanjem i radom društvenih saveta; razvijanjem neautoritativne delatnosti državne uprave; obrazovanjem kolegijalnih organa uprave; obrazovanjem upravnih organizacija; vršenjem društvenog uticaja od strane samoupravnih organizacija i zajednica na organe državne uprave.

1. *Poveravanje javnih ovlašćenja samoupravnim organizacijama i zajednicama* predstavlja institut od primarne važnosti za dalji proces razvoja našeg društva, jer se poveravanjem javnih ovlašćenja samoupravnim organizacijama i zajednicama vrši s jedne strane područjavanje državne uprave, a s druge strane obim upravnih poslova koje vrše državni organi smanjuju se, ier se poslovi prenose na nedržavne organizacije. Prema Ustavu SFRJ (čl. 125) zakonom i na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno-političke zajednice može se organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, društvenim organizacijama, udruženjima građana i drugim organizacijama poveriti da u oblasti svoje delatnosti svojim aktima uređuju odnose od šireg interesa, da rešavaju u pojedinačnim stvarima o određenim pravima i obavezama i da vrše druga javna ovlašćenja. Prema tome, Ustav SFRJ omogućava vrlo širokom broju samoupravnih organizacija i zajednica da na osnovu zakona odnosno odluke skupštine društveno-političke zajednice zasnovane na zakonu vrši javna ovlašćenja.

Pod javnim ovlašćenjima podrazumevaju se ovlašćenja njihovih nosilaca da autoritativno istupaju i da u slučajevima kada to nalažu opšti društveni interesi obavezuju pravne subjekte na određeno ponašanje koje je u interesu društvene zajednice. Prema tome, samoupravne organizacije i zajednice kojima je povereno vršenje javnih ovlašćenja imaju pravo da u svojim odnosima prema drugim subjektima istu-

paju sa jačom voljom bilo donošenjem opštih pravnih akata, donošenjem pojedinačnih upravnih akata, odnosno vršenjem drugih javnih ovlašćenja (vršenjem upravnih radnji, vođenjem javnih evidencija, izdavanjem javnih isprava itd.). Iz toga proizlazi da poveravanje javnih ovlašćenja samoupravnim organizacijama i zajednicama predstavlja u suštini jedan oblik decentralizacije tih ovlašćenja, tj. time se menjaju subjekti koji vrše upravne poslove koje su ranije vršili državni organi, s tim da sadržina tih upravnih poslova ostaje nepromenjena. S druge strane, poveravanje javnih ovlašćenja samoupravnim organizacijama i zajednicama vrši se i demokratizacija državne uprave, jer poslove koje su ranije vršili državni organi i koji se u suštini ne menjaju, sada vrše nedržavne organizacije. Prema tome, putem poveravanja javnih ovlašćenja sprovodi se ustvari dislociranje vršenja određenih upravnih poslova i to nastaje onda kada postoje pretpostavke i uslovi da će nedržavne organizacije te poslove moći uspešno obavljati.

Poveravanjem javnih ovlašćenja nedržavnim organizacijama menja se, prema tome, nosilac (subjekt) tih ovlašćenja, ali pravna priroda upravnih poslova koji se vrše na osnovu javnih ovlašćenja u suštini ostaje nepromenjena. Prema tome, samoupravne organizacije i zajednice kojima je povereno vršenje javnih ovlašćenja poslove iz okvira tih javnih ovlašćenja vrše ne u okviru svog samoupravnog delokruga, već na osnovu delegacije izvršene zakonom odnosno odlukom društveno-političke zajednice. Samoupravne organizacije i zajednice poverena ovlašćenja vrše stoga u ime odgovarajuće društveno-političke zajednice čija im je skupština vršenje tih ovlašćenja poverila, odnosno delegirala, zbog čega se u Ustavu SFRJ i govori o poveravanju vršenja javnih ovlašćenja, a ne o prenošenju javnih ovlašćenja u delokrug samoupravnih organizacija i zajednica. Iz činjenice da se ovde radi samo o poveravanju vršenja javnih ovlašćenja samoupravnim organizacijama i zajednicama proizilazi i zaključak, da skupština društveno-političke zajednice, koja je izvršila poveravanje vršenja javnih ovlašćenja može ta javna ovlašćenja i oduzeti.

Razlozi koji su doveli do institucije poveravanja javnih ovlašćenja samoupravnim organizacijama i zajednicama naročito su u sledećem: poveravanjem javnih ovlašćenja stvara se mogućnost neposrednijeg odlučivanja na samoupravnoj osnovi, kao i mogućnost skladnijeg vršenja poslova iz okvira javnih ovlašćenja; poveravanjem javnih ovlašćenja samoupravnim kolektivima stvara se mogućnost da se poslovi iz okvira javnih ovlašćenja obavljaju kvalitetnije, efikasnije i ekonomičnije.

2. Drugi oblik demokratizacije odnosno podružljavanja državne uprave ostvaruje se *ustanovljavanjem društvenih saveta* u pojedinim organima državne uprave. Državni saveti koji se organizuju za oblast državne uprave ili pri pojedinim organima državne uprave treba da predstavljaju oblike stalne saradnje organa društveno-političke zajednice i pojedinih društveno-političkih organizacija, kao i predstavnik nauke, a u cilju organizovanja demokratske razmene mišljenja. Kao što je poznato, društveni saveti ne donose odluke, ali stavovi koje bi društveni saveti zauzimali imaće političku težinu i svakako da će doprinosti pravilnijem rešavanju pojedinih značajnih pitanja iz okvira delokru-

ga i nadležnosti organa uprave gde društveni savet postoji. Društveni saveti koji se osnivaju za oblast državne uprave ili pri pojedinim organima uprave imaju zadatak da razmatraju naročito ona pitanja koja se odnose na sprovođenje politike izvršavanja zakona, drugih propisa i opštih akata, odnosno da prate rad tih organa i da vrše u izvesnom smislu društveni nadzor nad njihovim radom. Za organe uprave je predviđena obaveza da razmatraju predloge i preporuke društvenih saveta i da u okviru i na način utvrđen zakonom odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice postupaju po predlozima i preporukama društvenih saveta.

3. Poznato je da se poslovi organa državne uprave mogu podeliti na dve kategorije i to na autoritativne poslove (tj. poslove koji se vrše primenom političke vlasti) i neautoritativne poslove.

U grupu upravnih poslova autoritativnog karaktera mogli bi se uvrstiti sledeći poslovi: rešavanje u upravnim stvarima donošenjem upravnih akata; vršenje upravnog nadzora; vršenje represivne delatnosti, pod kojom se podrazumeva i neposredna primena mera prinude, kao i vršenje materijalnih operacija primenom prinude. Ovde treba dodati i vršenje normativne kao delegirane delatnosti, mada ova delatnost nije karakteristična za državnu upravu, jer je normativna delatnost delegirana i ograničena. Ove poslove mogli bismo nazvati upravnim poslovima u užem smislu.

U grupu poslova *neautoritativnog karaktera* ubrajaju se uglavnom analitičko-stručni poslovi i saradnički poslovi organa državne uprave, pod kojima se podrazumevaju praćenja stanja u određenim oblastima i odgovornost organa uprave za stanje u tim oblastima; organizovanje vršenja određenih službi; pripremanje akata i vršenje drugih stručnih poslova za potrebe skupštine i njihovih kolegijalno — izvršnih organa; vršenje pojedinih materijalnih operacija, tj. prostih upravnih radnji bez primene prinude; ostvarivanje saradničke uloge u odnosima sa građanima, odnosno sa samoupravnim organizacijama i zajednicama i dr.

U okviru neautoritativnih upravnih poslova savezni Zakon o osnovama sistema državne uprave naročito ističe značaj *saradničke uloge* izvršnih organa državne uprave u odnosu na samoupravne organizacije i zajednice. Ta saradnička uloga organa uprave ostvaruje se na više načina: pribavljanjem mišljenja samoupravnih organizacija i zajednica od strane organa uprave u vezi sa poslovima koji se odnose na te organizacije i zajednice; izvršni organi i organi uprave dogovorno sa samoupravnim organizacijama i zajednicama obrazuju komisije i druga radna tela za pripremanje određenih propisa i drugih opštih akata koje donose ili čije donošenje predlažu skupštini društveno-političke zajednice; izvršni organi i organi uprave dužni su da razmatraju inicijative i predloge tih organizacija i zajednica, zauzimaju stavove o njima i o svojim stavovima obaveštavaju odnosne organizacije i zajednice; oni pružaju pomoć nosiocima planiranja u vezi sa pripremanjem samoupravnih sporazuma o osnovama planova samoupravnih organizacija i zajednica; izvršni organi i organi uprave omogućavaju samoupravnim organizacijama i zajednicama da iznose svoje stavove, mišljenja i predloge za koje su ove organizacije i zajednice zainteresovane; organi

uprave pokreću inicijative kod samoupravnih organizacija i zajednica, a naročito za rešavanje pitanja u vezi sa obezbeđivanjem i ostvarivanjem ustavom utvrđenih prava, dužnosti i interesa radnih ljudi i građana i tih organizacija i zajednica; po potrebi izvršni organi i organi uprave pozivaju predstavnike tih organizacija i zajednica na svoje sednice i sednice svojih radnih tela.

Saradnička uloga organa uprave u odnosima sa samoupravnim organizacijama i zajednicama označava značajnu ulogu organa uprave u samoupravnom sistemu. Organi uprave moraju primarno razvijati ovaj vid odnosa sa samoupravnim kolektivima.

Ovaj vid delatnosti državne uprave označava i otvaranje državne uprave prema udruženom radu. Ostvarujući saradničku ulogu organi uprave ne istupaju sa pozicija vlasti, sa javnim ovlašćenjima. Oni kooperiraju sa organizacijama i zajednicama radi rešavanja pitanja koja su od neposrednog interesa za samoupravnu strukturu. A to dalje znači, da se organi uprave i kad vrše autoritativno upravne poslove ne suprotstavljaju samoupravnim kolektivima, jer organi uprave predstavljaju deo samoupravne strukture i kao takvi oni moraju ostvarivati vlast radničke klase i svih radnih ljudi u njihovom interesu.

Ova nova uloga organa uprave ukazuje na proces daljeg razvoja državne uprave u procesu smanjivanja obima autoritativne delatnosti i intenzivnijeg razvoja neautoritativne delatnosti. Ovakvim razvojem delatnost organa državne uprave pretvara se u korisnu društvenu službu koja je neophodna građanima i samoupravnoj strukturi.

4. Prema Zakonu o osnovama sistema državne uprave *kolegijalni organi uprave* obrazuju se u oblastima u kojima je potrebno da se obezbedi usklađivanje više društvenih delatnosti, odnosno stalna i organizovana koordinacija i saradnja sa samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim organizacijama ili povezivanje i usklađivanje u izvršavanju poslova od zajedničkog interesa za više društveno-političkih zajednica, radi ostvarivanja jedinstva u sprovođenju unutrašnje politike i izvršavanju zakona, drugih propisa i opštih akata. U sistemu organa državne uprave za sada se kao kolegijalni organi pojavljuju uglavnom komiteti. Sastav pojedinih komiteta određuje skupština odgovarajuće društveno-političke zajednice. Kao članovi komiteta pored ostaloga su i predstavnici samoupravnih organizacija i zajednica, društveno-političkih organizacija i drugih društvenih organizacija. U odgovarajuće savezne komitete ulaze i delegati republika i autonomnih pokrajina. Ovakav sastav komiteta ukazuje takođe na činjenicu da se i tim putem vrši u izvesnom smislu podruštvljavanje državne uprave, s obzirom da predstavnici samoupravnih organizacija i zajednica, društveno-političkih organizacija i drugih društvenih organizacija učestvuju ravnopravno sa predstavnicima organa uprave i upravnih organizacija, članovima komiteta.

5. *Upravne organizacije*, pod kojima se podrazumevaju organizacije koje vrše poslove za potrebe skupštine, njenih izvršnih i upravnih ograna (zavodi i direkcije), iako spadaju u kategoriju državnih organa, one svojom delatnošću i funkcijama pre naliče na organizacije udruženog rada društvenih delatnosti. Naime, upravne organizacije se osnivaju za vršenje određenih stručnih i drugih poslova iz okvira prava i duž-

nosti društveno-političke zajednice, koji pretežno zahtevaju primenu stručnih i naučnih metoda rada i sa njima povezanih upravnih poslova. Treba dodati, da se zakonom odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice može propisati da upravne organizacije imaju svojstvo društvenog pravnog lica. Npr. saveznim Zakonom o organizaciji i delokrugu saveznih organa uprave i saveznih organizacija (čl. 46) predviđeno je da sedam zavoda, tri direkcije, Savezni biro za poslove za- pošljavanja i Arhiv Jugoslavije imaju svojstvo društvenog pravnog lica.

Iz činjenice da upravne organizacije, sem svojih osnovnih i stručnih poslova vrše u znatnoj meri i upravne poslove, a da su po svojoj organizaciji i funkciji veoma slične organizacijama udruženog rada, može se zaključiti, da se i osnivanjem upravnih organizacija u izvesnoj meri vrši podruštvljavanje državne uprave.

6. Kao jednu od karakteristika procesa podruštvljavanja državne uprave možemo navesti i *vršenje društvenog uticaja udruženog rada u odnosu na organe uprave*. Organi državne uprave u skupštinskom sistemu baziranom na delegatskom principu, postaju u stvari instrument vlasti radničke klase, a samim tim i aparat državne uprave nalazi se pod uticajem i kontrolom radničke klase, odnosno udruženog rada. Državna uprava, prema tome, u delegatskom sistemu postala je deo udruženog rada, a na taj način državna uprava postaje i politički aparat radničke klase. Iz takvog odnosa proizilazi i ovlašćenje udruženog rada i samoupravnih struktura da vrše i odgovarajuću kontrolu nad organima državne uprave, da upućuju kritike organima uprave, da preko delegata postavljaju pitanja izvršnom organu i funkcionerima organa uprave, da traže obaveštenja, i da predlažu veću skupštine društveno-političke zajednice da zahteva podnošenje izveštaja o radu tih organa, itd.

Društveni uticaj udruženog rada ogleda se i u pravu samoupravnih organizacija i zajednica da upućuju predloge izvršnim i upravnim organima, uz istovremenu obavezu izvršnih i upravnih organa da zauzimaju stavove o njima i da ih o svojim stavovima obaveštavaju.

Izvršni i upravni organi, odnosno njihovi članovi i funkcioneri organa uprave, prvenstveno odgovaraju pred skupštinom odgovarajuće društveno-političke zajednice. Međutim, izvršni i upravni organi odgovorni su i pred samupravnom strukturom, jer predlog za pozivanje na političku odgovornost članova izvršnih organa i funkcionera organa uprave mogu podneti i samoupravne organizacije i zajednice. Na taj način samoupravne organizacije mogu vršiti i odgovarajući uticaj na rad izvršnih i upravnih organa.

Dr Slavoljub Popović, professeur

LA SOCIALISATION DE L'ADMINISTRATION PUBLIQUE DANS LE SYSTEME DE L' AUTOGESTION SOCIALE

R é s u m é

L' auteur met en relief tout d'abord que les changements qui avaient eu lieu dans notre système socio-politique ont exercé aussi l'influence sur l'administration publique, auquel cas devant l'administration publique s'imposait l'exigence de s'adapter à ces changements. Conformément aux changements dans la situation et dans la fonction de l'administration publique, qui avaient surtout pris naissance après l'entrée en vigueur de la Constitution de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie de 1974 on peut remarquer en particulier les changements en relation avec la socialisation de l'administration publique. La socialisation de l'administration publique représente un aspect constant de son développement depuis la Loi constitutionnelle de 1953, toutefois cette caractéristique de la Loi mentionnée a surtout pris toute sa portée dans la Constitution de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie de 1974.

La socialisation de l'administration publique se réalise par la dévolution des pouvoirs publics aux organisations et communautés autogestionnaires; la formation et la travail des conseils sociaux, le développement des activités non-autoritaires de l'administration publique; la formation des organes collégiaux de l'administration, la formation des organisations administratives; l'exercice de l'influence sociale de la part des organisations et communautés autogestionnaires sur les organes de l'administration publique.

Dans l'exposé ultérieur l' auteur traite à part chaque aspect de toutes les sortes mentionnées de la socialisation de l'administration publique.

NEKI STAVOVI TEORIJE O FINANSIJSKOM FEDERALIZMU

I. Opšte karakteristike finansijskog federalizma

Istraživanje finansijskih odnosa u državama sa federativnim uređenjem uvek je budilo veoma veliki interes finansijske nauke, pa je to zahtevalo da se proučavaju svi važniji tokovi političkih, društvenih i ekonomskih kretanja u tim državama, zatim glavni procesi, ciljevi i vrednosti koji se ostvaruje u federativnim zajednicama. Sasvim je prirodno da se u tome kontekstu istraživanja i proučavanja finansijski odnosi moraju komparirati sa svim karakteristikama društveno-političkog sistema i u tom sistemu tražiti i nalaziti polazne osnove finansijskog federalizma i njegovog uređenja.

Savremeno federativno uređenje država karakterišu veoma složeni odnosi u oblasti finansijskog sistema. Zato se može zaključiti da je i sam finansijski federalizam složena politička, pravna i ekonomska kategorija.

Već sama činjenica da u federaciji postoji veći broj subjekata finansiranja upućuje na zaključak da tu moraju postojati i različiti fiskalni interesi ovih subjekata i da uređivanje tih interesa i usklađivanje u jedinstveni sistem izaziva mnogo teškoća i zahteva mnogo napa da se teškoće prevaziđu i otklone. U najvećem broju slučajeva, po mišljenju teorije, to je stvar političkog kompromisa i društveno-političke konvencije, a ređe je izraz stvarnih zajedničkih interesa i potreba. Zato, pored okvirnog ustavom postavljenog modela finansijskog federalizma mora postojati čitav dodatni mehanizam koji ima za cilj da potpomogne ostvarivanje jedinstva. U tome je karakteristično tvrđenje da se finansijskim odnosima u federativnim državama ne bi smelo računati ni na izbor ni na primenu kakvog trajnog i nepromenljivog modela. Pre bi se moglo prihvatiti da se moraju savlađivati složeni odnosi putem uzajamnog usaglašavanja potreba i interesa nosioca finansiranja, naravno u ustavnim okvirima i na načelima koje ustav utvrđuje.

Tako finansijski odnosi u federativnim državama postaju prome-nljive kategorije i dobijaju različita rešenja.

Federalizam sam po sebi znači ujedinjavanje interesa različitih subjekata kao nosioca vlasti, pa i finansijski federalizam izgrađen na istom principu, znači ujedinjavanje određenih finansijskih interesa u organima federacije u meri u kojoj je to potrebno da se za ostvarivanje opštih i zajedničkih interesa obezbedi i materijalna podloga. U svim

drugim konsekvencama finansijski federalizam karakteriše razjedinjena finansijska vlast pri čemu baš i, po pravilu, najvažnija finansijska ovlašćenja pripadaju federalnim jedinicama kao nosiocima vlasti na određenoj teritoriji. Ako bi se finansijski federalizam shvatio uže, kao proces obezbeđenja finansijskih ovlašćenja centralnoj tj. federalnoj vlasti radi zadovoljenja zajedničkih potreba svih u federaciji, onda se ne bi mogao ispoljiti pravi karakter finansijskog federalizma. Potrebno je taj federalizam posmatrati u širim aspektima uzimajući u obzir celinu uređivanja finansijskih odnosa. To znači da se finansijski federalizam, u skladu sa ustavnim ovlašćenjima, proširuje i na finansijske odnose članica federacije, uključujući i njihova finansijska ovlašćenja.

Nauka koja se bavi proučavanjem finansijskog federalizma glavnu pažnju posvećuje pitanjima podele tz. fiskalnih ovlašćenja koja se sastoje u tome da se mogu ustanovljavati određeni fiskalni prihodi federalnih jedinica (fiskalni suverenitet). Uvek se pri tome polazi od načela da u jednoj demokratski uređenoj federativnoj zemlji ta fiskalna ovlašćenja treba da budu u glavnom usklađena i ravnopravna i održavaju određeni stepen fiskalne nezavisnosti, ali i međusobne povezanosti. Težina rešavanja problema baš i jeste u tome da se ovakva načela stvarno i održe, pa su zato i modeli dosta različiti. U toj raspodeli fiskalnih ovlašćenja tz. rezidualna ovlašćenja treba da pripadaju članicama federacije, dakle federalnim jedinicama, a specifična ovlašćenja treba da ima federacija. Kao i u okviru ovlašćenja opštih političkih odnosa tako i ovde izmena ovakve podele u tom smislu da se specifična fiskalna ovlašćenja daju federalnim jedinicama, a rezidualna federaciji ne bi bila karakteristična za uređivanje finansijskih odnosa na federalnoj osnovi.¹⁾

Raspodela finansijskih, a posebno fiskalnih, ovlašćenja u jednoj federativnoj državi predstavlja složeno i to ne samo ustavno-pravno već i ustavno-političko pitanje, i još dalje ekonomsko, pa i socijalno. Tek tako višestruko shvaćena raspodela finansijskih i fiskalnih ovlašćenja može da objasni pravu suštinu odnosa. Pored toga, sama raspodela finansijskih ovlašćenja po prirodi opšteg društvenog i ekonomskog razvoja mora biti dinamična i omogućavati da i takva ovlašćenja prate opšte tendencije društvenog i ekonomskog razvoja čiji je deo i raspodela tih ovlašćenja. Treba obratiti pažnju na jednu skoro neminovnu pojavu, koja je zapažena u većini federativno uređenih zemalja, a ta je da se finansijski federalizam menja u tom smislu da se finansijska ovlašćenja federalnih jedinica znatno proširuju i to najpre u korist tih jedinica, ali i dalje u korist lokalnih organa vlasti.

Pošto se finansijski federalizam može definisati kao uređivanje finansijskih odnosa u složenim federativno organizovanim državama, on pretpostavlja decentralizaciju finansijskih ovlašćenja u manjem ili većem obimu zavisno od političkog sistema. Time se ostvaruju finansijska prava delova federacije tj. njenih članica, pa u određenim slučajevima čak i lokalnih kolektiviteta, mada ovo zadnje nije bitno. Sigurno je da je takva decentralizacija finansijskih ovlašćenja u osnovi demo-

¹⁾ U vezi ovoga videti sličan stav i kod prof. Vojislava Simovića u članku »Pogledi na prirodu federalizma«, koji je objavljen u knjizi Federalizam i nacionalno pitanje, Beograd, 1971. godine. str. 98.

kratskog karaktera, ali je svakako značajno to da federalizam »a priori« odbacuje centralizaciju finansijskih ovlašćenja kao nepodobnu da izrazi federativni i demokratski karakter državne zajednice.

Neki autori svode problem finansijskog federalizma i fiskalnog suvereniteta koji prati taj federalizam, na pitanje koje ima isključivi politički karakter, pa se i taj federalizam definiše kao proizvod »finansijskog sporazumevanja«. Ovako uprošćeno gledanje na ceo problem finansijskog federalizma očito da ispušta iz vida značajne ekonomske, društvene, pa i pravne učinke, a posebno finansijskog.

Uređivanje odnosa fiskalnog federalizma, kao što je nagovešteno, nema neke ustaljene obrasce. Ali se u uređivanju ovih odnosa uglavnom poštuju određena pravila ponašanja, od kojih se najpre ističe pravilo finansijskog oportuniteta. Ono je u tome da se savezu, zbog značaja njegovih funkcija, treba i mora da obezbede solidni i trajniji izvori prihoda. Ovo sa razloga, jer savez obavlja niz funkcija od opšteg značaja (vojska, spoljna politika i međunarodni odnosi), za koje su potrebni stabilni izvori prihoda.

Drugo pravilo je ekonomsko i njegovo ispunjenje traži da se federaciji obezbede prihodi iz izvora koji su od opšteg interesa za celu zemlju. Znači prihodi, koji potiču iz delatnosti koja se obavlja na celoj teritoriji zemlje, po pravilu, treba da budu prepušteni federaciji (u celini ili delimično, što zavisi od bilansnog stanja). U ove prihode ubrajaju se u prvome redu carine i druge dažbine vezane za uvoz robe koje prelaze državnu granicu. U isto vreme kao prihodi ove namene smatraju se i svi porezi na potrošnju, a posebno porez na promet, pošto se promet, bar u načelu, vrši slobodno i preko cele teritorije države.

Iz izvora koji su povezani sa dohocima delatnosti koje se obavljaju na manjim delovima zemlje, kao što su proizvodne i uslužne delatnosti, fiskalni prihodi pripali bi članicama federacije, odnosno dalje lokalnim kolektivitetima. Prevedeno na tehnički finansijski jezik znači posredni fiskalni prihodi — federaciji, a neposredni, uz prihode od imovine — članicama federacije i lokalnim vlastima. To je već ustaljeni šablon odnosa koji se praktikuje u skoro svim federativnim zemljama, sa izuzetkom onih zemalja u kojima je fiskalni centralizam u toj meri jak da sve zavisi od odluke centralne vlasti. Ali i u takvim zemljama, zbog izdašnosti fiskalnih prihoda kojima se tereti potrošnja, ipak se ti prihodi rezervišu za centralnu vlast.

Međutim, i ovo treba shvatiti samo kao orijentaciju. Jer ima mišljenja da se i posredni fiskalni prihodi (porezi na dohodak) mogu predati fiskalnim odlučivanjima centralne vlasti i njima pripadati kao prihod. Razlozi koji se navode su različiti, pa čak i oni koji nisu u neposrednoj vezi sa ostvarivanjem fiskalnog efekta, kao što su ujednačena oslobođenja od fiskalnih obaveza i primena drugih subjektivnih odluka. Slučaj SAD ovo najbolje potvrđuje jer su time kao izvori prihoda savezne vlade utvrđeni i porezi iz dohotka.

Treće pravilo ponašanja u fiskalnom federalizmu jeste to da se mora voditi računa i o političkom momentu. On je odlučan u vezi sa nastojanjem da se u skladu sa ovlašćenjima koje imaju subjekti

finansiranja u vršenju državnih funkcija obezbede i odgovarajuća sredstva za njihovo obavljanje.

Složenost državnog finansijskog tj. fiskalnog federalizma u federativnim državama ukazuje i na višestrukost obaveza fiskalnih obveznika koje ovi imaju. Oni su pod fiskalnim suverenitetom više nosilaca finansiranja: savezne vlasti, vlasti saveznih država koje su članice federacije i lokalnih vlasti. Tako se, u skladu sa ustavnim dispozicijama koji uređuje fiskalne odnose između federacije i njenih članica, mogu uvoditi različite obaveze i ako postoje ustavna ograničenja za neke od njih šta mogu a šta ne mogu.

Veliki broj finansijskih autora pridaju u odnosima finansijskog federalizma priličan značaj tj. finansijskom izravnjanju.

Finansijsko izravnjanje pojavljuje se terminološki prvi put u Švajcarskoj krajem 19. veka da bi se uspostavili finansijski odnosi između saveza i kantona. U nemačku literaturu ovaj pojam je uveden preko J. Popitza (Popic) i A. Hanzela.²⁾

Pod finansijskim izravnjanjem podrazumeva se u zapadnoj teoriji »raspodela javnih prihoda na različite nosioce javnog finansiranja i uređivanje finansijskih odnosa među njima«. Osnovni problem je u tome što su javna ovlašćenja u jednoj zemlji raspodeljena na veći broj manje ili više samostalnih javnih tela tj. kolektiviteta. Prema tome, finansijsko izravnjanje pojavljuje se prvenstveno kao društveno (državno) — političko pitanje. Na taj način sprovođenje ovog izravnjanja uslovljeno je posebno političkom i društvenom povezanošću između pojedinih regiona jedne zemlje. U tom smislu se finansijsko izravnjanje pojavljuje kao kompromis koji se postiže na finansijskom polju između centralne vlasti i nižih i podređenim javno-pravnih kolektiviteta. Ali treba podsetiti da je finansijsko izravnjanje kao metod uređivanja finansijskih odnosa proistekao i razvio se kao posledica političkog odnosa snaga.³⁾

Uporedo postavljan problem odnosa republika u okviru jednog sistema finansijskog federalizma pokazuje da finansijsko izravnjanje (Finanzausgleich) predstavlja srž finansijskih odnosa među njima pa se ti odnosi prenose dalje i na sve oblike njihove saradnje u oblasti finansijskog sistema.⁴⁾

O tome je pisano mnogo, posebno između dva svetska rata. U Nemačkoj, pre Hitlerovog dolaska na vlast, za finansijsko izravnjanje Popic kaže: »jedinstvo stvarnog stanja i uređenja, pod kojim su sadržane finansijske veze u jedinstvenoj državi ili saveznoj državi«.⁵⁾ Ove veze smatra Schmolders su prvorazredno političke prirode, ali u velikoj meri deluju privredno-finansijski.

Problem je u tome da se finansijske potrebe više javnih kolektiviteta zadovolje i to tako da se od jednih uzima, a drugima daje radi

²⁾ W. Bickel: Der Finanzausgleich u »Handbuch der Finanzwissenschaft«, knjiga II, 2 izdanje, Tübingen, 1956. str. 736.

³⁾ W. Wittmann: Einführung in der Finanzwissenschaft, III. Deo, Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1972. str. 108.

⁴⁾ G. Schmolders: Finanzpolitik, Berlin—Heidelberg—New York, 1965. str. 139.

⁵⁾ J. Popitz: Finanzausgleich, objavljeno u Handbuch der Finanzwissenschaft, 1. izdanje, 2. sveska Tübingen, 1927. str. 343.

podmirenja novčanih potreba, pri čemu, s jedne strane, ti kolektiviteti zajedno nisu oštećeni a, s druge strane, ni privreda u celini.⁶⁾

Ova su stanovišta veoma interesantna kao ilustracija o pojmu i sadržini gledanja na odnose između različitih nosilaca subjekata finansiranja i naravno primenjeno na federalne jedinice. Znači, finansijsko izravnjanje predstavlja bit i srž odnosa u oblasti finansijskog sistema pa u tome i jedan od glavnih oblika saradnje između federalnih jedinica u okvirima koje ustavom postavljaju finansijski federalizam i odnosi finansijskog suvereniteta među njima.

Finansijsko izravnjanje zasniva se: na raspodeli ovlašćenja za vršenje javnih funkcija i poslova (pasivno izravnjanje) na raspodeli sredstava u vertikalnom odnosno horizontalnom pravcu (aktivno izravnjanje) i na isprawkama ovih raspodela tz. revizionoj klauzuli.

Kod većeg broja zapadnih naročito starijih autora može se zapaziti da u finansijskom izravnjanju primat daju ne raspodeli prihoda već raspodeli ovlašćenja odnosno ograničavanju zadataka.⁷⁾

Mogući finansijski odnosi u bilo kojoj državi unitarnoj ili federativnoj pa i odnosi u finansijskom izravnjanju, su najpre vertikalni. Prema tome, i raspodela javnih prihoda, sa ciljem da se izvrši finansijsko izravnjanje je najpre vertikalna. Pri tome je vertikalna povezanost višestruko moguća. Slično političkom stepenovanju izvršeno je stepenovanje vertikalnog finansijskog izravnjanja na dvostepeno, trostepeno, pa i više od toga. U unitarnim državama se pojavljuju kao nosioci javnog finansiranja centralna državna vlast, i mesni kolektiviteti (lokalni organi, opštine i sl.). Tada je proces finansijskog izravnjanja dvostepen, jer centralni organi vlasti po osnovu političke nadređenosti daju sredstva samo ovim mesnim (lokalnim) kolektivitetima. Ali može biti i u ovim državama i neke vrste posrednika između centralnih organa i mesnih kolektiviteta (okruzi, oblasti, srezovi i sl.). Zavisno od broja tih posrednika postoji i trostepeni, četvorostepeni i višestepeni finansijski proces izravnjanja. Uvek se, bez obzira ko daje sredstva, postavlja vertikalni odnos. On doduše može biti uređen i bez posredovanja nekog drugog kolektiviteta između centralnog organa i lokalne vlasti, ali to je samo po izuzetku. Od zapadnih zemalja trostepeni sistem finansijskog izravnjanja postoji u Saveznoj republici Nemačkoj (savez, zemlja, opština tj. Bund, Länder, Gemeinden).⁸⁾ Prirodno da i u drugim federativnim državama, finansijski odnos može biti višestruk. Drugi pravac finansijskog izravnjanja bio bi horizontalan. Ovo izravnjanje deluje među jednakim u političkom smislu i fiskalnom smislu.

Savremena zapadna finansijska nauka vidi u »geografskoj jednakosti određivanje cilja finansijskog izravnjanja. U središtu je pri tome »horizontalna usklađenost« u odnosu na oporezivanje, obezbeđenost društvenih rashoda i blagostanja tj. dohodak po stanovniku. Prema principu »radne sposobnosti« oporezivanja, lica sa jednakim dohotkom su poreski izjednačena nezavisno od toga u kome delu zemlje žive. Prostorna sloboda oporezivanja, a to znači bez regionalnih ili lokalnih razlika,

⁶⁾ Der kommunale Finanzausgleich in der Bundesrepublik Deutschland, Eine kritische Gesamtdarstellung, Institut »Finanzen und Steuern«, Bonn, Heft 97.

⁷⁾ Moll: Probleme der Finanzwissenschaft, Leipzig, 1924. godine.

⁸⁾ H. Kolms: Finanzwissenschaft IV, Sammlung Göschen, Berlin, 1964.

predstavlja cilj finansijskog izravnjanja. Bude li načelo »horizontalne ravnomernosti«¹ prošireno na javne usluge (izdatke) ne bi trebalo zadovoljenje državnih usluga da varira u okviru jedne države ni kvantitativno ni kvalitativno. Izjednačavanje obezbeđenja državnih usluga nije u principu prešao cilj finansijskog izravnjanja. Potreba za državnim uslugama variraju iz topografskih, socijalnih i demografskih razloga ne samo od regiona do regiona, nego i od opštine do opštine. Ljudi koji žive u gradskim aglomeracijama su više upućeni na državne usluge nego stanovnici sela. Prostorno jedinstvo ponude javnih usluga biće u brojnim slučajevima upućeno na neželjenu upotrebu potrošnju (konsumaciju). Pošto granična korist državnih usluga regionalno ili lokalno varira sme, ako je potrebno, potrošnja da bude i veća.

II. Struktura i sadržina finansijskog federalizma

Finansijski federalizam, čija je struktura veoma složena, predstavlja danas kategoriju koja je podložna stalnim promenama, zavisno od opšteg privrednog i društvenog razvoja. To čini veoma dinamičnim ovaj federalizam, pa zato i njegova sadržina nije konstantna već i sama promenljiva u međusobnim finansijskim odnosima centralne vlasti i članica federacije, pokazujući dosta šarolikosti i odstupanja u uređivanju tih odnosa.

Finansijski federalizam nužno mora pretpostavljati razlike koje postoje u fiskalnim interesima članica federacije jedne složene državne zajednice. Ti se različiti interesi mogu zapaziti i unutar članica federacije i ispoljavati u užim javnim kolektivitetima i administrativno-političkim jedinicama (oblastima, okruzima, srezovima i opštinama).

Prema tome, finansijski federalizam sadržinski ne bi mogao nikako i jedino značiti centralistički organizovanu finansijsku vlast i isključiva ovlašćenja u vršenju te vlasti. Finansijski federalizam suprotno tome poznaje veoma liberalizovane i decentralisane fiskalne odnose i ovlašćenja za uređivanje takvih odnosa.

Postoji mišljenje da je smisao finansijskog federalizma u tome da se sve usredsredi na staranje oko obezbeđenja sredstava za funkcionisanje nosioca centralne vlasti tj. federacije (savezna vlast). U tome slučaju postojala bi obaveza članica federacije da to ostvare. Te obaveze u načelu mogu biti iste za članice istog stepena ili različite za razne članice istog stepena i za one nižeg stepena.

Međutim, ovakvo shvatanje sadržine finansijskog federalizma je usko. On bi, po ovakvoj koncepciji, bio iscrpen kad bi se odredile obaveze koje imaju u obezbeđivanju sredstava za finansiranje federacije članice federacije. Tako jednostavno postavljen odnos zanemario bi prava, dužnosti i odgovornosti svih članica jednakih prema drugima. Dok bi prostom primenom solidarnosti koja treba da deluje u obezbeđenju sredstava za federaciju, bilo rešeno jedno, doduše značajno pitanje, dotle bi složeniji odnosi među članicama federacije ostajali nerešeni. Zato se ovaj federalizam po svome sadržaju treba da posmatra kompleksno ne samo u odnosima prema federaciji nego i odnosima članica jedna prema drugima. Taj odnos je prirodno složeniji i

njegovo uređivanje zavisi od stepena i intenziteta fiskalnih ovlašćenja koja dobijaju članice federacije i to prema federaciji u celini, i prema delovima federacije tj. njenim članicama.

Prema tome, odnosi u okviru finansijskog federalizma ostvaruju se u takvom slučaju ne samo u federaciji nego i u članicama federacije. Takvo uređivanje odnosa u oblasti finansijskih federalnih okvira mora nužno biti zasnovano na međusobnim kontaktima članica federacije i federacije kao i članica među sobom. Tu se znači ispoljava poseban oblik tz. finansijske ili fiskalne saradnje zasnovane na sporazumevanju, dogovaranju fiskalnih odnosa. Tako sve to vodi jednoj finansijskoj integraciji, koja je isto toliko potrebna kao što je potrebna i ona politička i ekonomska.

Analiza sadržine finansijskog federalizma upućuje na dva osnovna područja: područje prihoda (sredstava) i područje upotrebe sredstava (raspoređivanje rashoda). U ovim osnovnim područjima primena finansijskog federalizma ogleda se u ustavnoj raspodeli ovlašćenja za ustanovljenje prihoda (fiskalni suverenitet) i budžetskih prava raspoređivanja prihoda na potrebe (finansijski suverenitet u užem smislu). U tome se ispoljava jači ili slabiji centralizam, odnosno decentralizam. Povezano sa vršenjem fiskalnih ovlašćenja stoji problem fiskalnog kapaciteta i njegovog ujednačavanja, koji se izražava u nejednakom položaju fiskalnih subjekata uglavnom članica federacije i lokalnih kolektiviteta. Samom finansijskom federalizmu, idealno zamišljenom, jeste svojstveno to da se fiskalna snaga izjednači i da se u tome ostvaruje kako federalizam tako i solidarnost, posebno u odnosu na one fiskalne subjekte koji su slabiji.

U vezi sa fiskalnim suverenitetom odnosno finansijskim suverenitetom ustavno uređivanje ovlašćenja koja proističu iz obe vrste suvereniteta je različito koncipirano u svetu.

Ustavi nekih zemalja, posebno federativno uređenih, nisu jedinstveni, pa način uređivanja ovih odnosa pokazuje centralizam koji može biti umereniji ili stroži ili pak decentralizaciju, iako je to ređe. Po samoj prirodi stvari najjače je i najizraženije zastupljen centralizam u unitarnim državama. Tu, po pravilu, centralna vlast je nosilac fiskalnih ovlašćenja, dok u pogledu finansijskih ovlašćenja može biti i drukčijih rešenja. Zbog toga su svi propisi o fiskalnim приходима doneti od centralnog predstavničkog tela, sa relativno malom mogućnošću da neke prihode ustanovljavaju i teritorijalne jedinice, posebno lokalnog značaja (opštine). Međutim, finansijska ovlašćenja da se utvrđuju potrebe u budžetu, nešto su šire data, tako da i lokalni i mesni kolektiviteti imaju svoje budžete i u njima raspoređuju prihode na svoje potrebe.

U finansijskoj literaturi je dosta pažnje posvećeno fiskalnim odnosno finansijskim ovlašćenjima, ali se to čini na jedan posredan i zbog toga nedovoljno jasan način. Naime, kad se radi o fiskalnim приходима tretira se više ovlašćenje za raspodelu prihoda nego ovlašćenje za ustanovljenje fiskalnih prihoda. To sa teoretskog stanovišta nije dovoljno, pa čak nije ni bitno. Centralno je pitanje ko donosi propise, pa prema tome i ustanovljava prihod, a ko ih raspoređuje — manje je bitno. Ovo posebno zato što se raspodela može vršiti ne samo od strane organa vlasti koji je ustanovio prihod nego i od strane onoga

koji to nije učinio, već je i njemu samo raspoređen prihod (na primer, kad federalna jedinica prihod koji joj pripada na osnovu propisa centralnog organa dalje raspoređuje na lokalne kolektivitete).

Iz ustava pojedinih zemalja mogu se utvrditi odnosi koji postoje između centralnih vlasti i drugih državnih teritorijalnih kolektiviteta (administrativno-teritorijalnih jedinica).⁹⁾

Prirodno da ovi odnosi posmatrani sa fiskalnog odnosno finansijskog gledišta mogu biti različiti u prvome redu zavisno od toga o kakvom se državno-pravnom obliku uređenja radi. U tome se pojavljuju očite razlike između federativnih (konfederativnih) i unitarnih država.

Prema tome, za ovakve odnose nije svejedno da li u okviru jedne federativno uređene države fiskalna i finansijska ovlašćenja imaju članice federacije i u kojoj meri i obimu, odnosno da li ovakva ovlašćenja uopšte i koja u unitarnoj državi imaju teritorijalni kolektiviteti.

Ako se pođe od najjednostavnijih fiskalnih odnosa u kojima su glavna ovlašćenja sadržana u pravu na prihode, onda se oni dosta uprošćeno rešavaju podelom prihoda.

Od federativno uređenih zemalja Savezna republika Nemačka ima ustavne norme kojima se utvrđuje pravo na prihode tako što se taksativno u čl. 106. tog ustava nabrajaju prihodi saveza (Bund), zemalja (Länder) i opština (Germeinden). U isto vreme postoje i odredbe o tome kako se raspoređuju prihodi koji, kao zajednički, pripadaju savezu i zemljama.

Neki autori smatraju da je krajnje ishodište problema finansiranja u složenim državama primena finansijskog izravnjenja putem dopunskih sredstava, koja se u različitim vidovima pojavljuju u tim zemljama. Čas je to sistem ausgleich-a tj. finansijskog izravnjanja kao u SR Nemačkoj, čas je to finansijsko usklađivanje (udešavanje) kao u SAD. Pri ovako visokoj oceni finansijskog izravnjanja kao dopunskih sredstava treba imati u vidu da su one samo paliativ nerešenih finansijskih odnosa koji su strani pojmu federalizam. Mora se dopustiti da se federalizam tumači kao politička i privredna jednakost u kome se prelivanje sredstava ne može pojaviti kao faktor i pokazatelj rešenih federalnih odnosa zasnovanih na ovim principima, već samo kao odnos solidarnosti, a ovaj ne može biti uzet kao osnov niti kao kriterijum za regulisanje fiskalnih odnosa u složenim državama.¹⁰⁾

Potrebno je znači da finansijski federalizam bude zasnovan na izvorno raspoređenim sredstvima sa sistemom koji će sve nosioce federacije staviti u isti i ravnopravni položaj. A ovo odriče sistem finansijskog izravnjanja tj. dopunskih sredstava.

Veoma različiti stavovi koji se sreću u finansijskoj teoriji ali i državnoj praksi najbolje ilustruju svu složenost problema finansijskog federalizma.

U SAD, prema P. A. Samuelsonu, »važan izvor prihoda čini i finansijska pomoć koju savezne države primaju od savezne vlade kao i

⁹⁾ Komparativni prikaz odredaba u ustavima pojedinih zemalja, pa i našoj, dali su prof. T. Tišma i Aleksandar Mikić u člancima objavljenim u Zborniku radova Pravnog fakulteta u Novome Sadu, 1969. 1970. i 1971. godine.

¹⁰⁾ Dr B. Raičević: »Osobnosti razvoja fiskalnog sistema u uslovima federativnog uređenja Jugoslavije«, str. 23.

pomoć koju lokalne uprave primaju od država.¹¹⁾ Znači i ovde se u fiskalnim odnosima saradnje federacije i članica federacije, polazi od sistema izravnjanja tj. dopunskih sredstava za budžete članica federacije (država).

Pravdanje ovih odnosa, a time i instituta finansijskog izravnjanja, nalazi se u tome da savezna vlada ima »pristupa većem broju važnih izvora prihoda«, i da »daje sve veće subvencije saveznom državama, a u manjoj meri i lokalnim upravama«. U praksi se ove subvencije daju zato da se izgrađuju putevi i finansiraju socijalne pomoći i obrazovanje.

Znači činjenica je da između saveznih država i regiona postoji finansijska disproporcija u pogledu akumulativnosti koje proističu iz nejednakih realnih dohodaka (sever i jug).

Ali i ove subvencije ne mogu da potpuno otklone značajne razlike koje postoje u životnom standardu. Poznato je naime, da su u SAD u toku drugog svetskog rata finansijske prilike saveznih država bile prenapregnute potrebom ulaganja u privredni razvoj, što je povlačilo i velika njihova zaduživanja. To je u vidu anuiteta i otplata zajma teretilo njihove budžete, tako da se njihov realni raspoloživi dohodak ne može uporediti sa prikupljenim sredstvima. Doduše, ostvareni prosperitet omogućavao je da se prikupe sredstva za tu otplatu. Posle završetka rata zaduženje i dalje raste gotovo u svim saveznom državama. Naročito rashodi njihovih budžeta rastu zbog ulaganja u neprivredne investicije za školstvo i putnu mrežu. Oko 1970. godine finansijska situacija saveznih država bila je pogoršana i drugim rashodima, što je opet dovelo do novih zaduženja, a samim tim i do novih subvencija za izravnjanje.

I. R. Musgrave, kao nosilac savremenih pravaca u oblasti javnog finansiranja zapada, predstavlja fiskalni federalizam, kao »finansiranje na više nivoa« i u skladu sa ovim uzima kao bitnu odliku finansijskog (fiskalnog) federalizma da je svaki pojedinac »građanin nekoliko državnih nivoa«. ¹²⁾ Time on automatski postaje i fiskalni obveznik vlasti tih nivoa.

Analizirajući moguće odnose u federalizmu, on polazi od slučaja da vlade država (članice federacije) imaju punu autonomiju, te se od centralne vlasti (federacije) razlikuju samo po teritoriji koju obuhvataju. Takve države, kao i centralna vlada donose svoje budžete.¹³⁾ Usluge javnih vlasti i organa koriste ili pojedincima u svim državama ili pojedincima samo u jednoj državi. Na taj način centralna vlada obezbeđuje usluge koje koriste građani u svim državama podjednako, a vlade svake države obezbeđuju one usluge od kojih koristi imaju samo njihovi građani koji žive na njihovoj teritoriji.

U svoju hipotezu Musgrave unosi i to da građani sa jednakim dohotkom imaju i iste potrebe. Poreski obveznici s određenim dohotkom mogu očekivati da će plaćati federalni porez u istoj visini bez ob-

¹¹⁾ P. A. Samuelson: Ekonomija, prevod, Beograd, 1969. izdanje »Savremena administracija«, str. 192.

¹²⁾ R. Musgrave: Teorija javnih finansija, Naučna knjiga, prevod, Beograd, 1973. str. 144.

¹³⁾ Musgrave u svojoj hipotetičkoj postavci javnog finansiranja budžet stavlja u tz. »odeljenje alokacije«, zatim »distribucije« i »stabilizacije«.

zira na to u kojoj državi žive. Ali zato oni mogu biti obavezni na plaćanje različitih »državnih poreza, zavisno od toga u kojoj državi žive. Tu se pojavljuju i druge komponente. Tako građani u raznim državama mogu želiti da obezbede zadovoljenje svojih potreba na različitim nivoima, a i sama struktura takvih potreba može biti različita. Zato princip »jednakog« tretiranja »jednakih« ne odgovara »ukupnim porezima (zajedno državnim i saveznim na nacionalnom nivou.). Musgrave smatra da tako treba da bude jer cilj fiskalnog federalizma jeste »da omogući raznim grupama koje žive u raznim državama da izraze različite preferencije u pogledu javnih usluga«. ¹⁴⁾

Fiskalni federalizam ovako posmatran, koji Musgrave naziva »čistim federalizmom«, postavlja neka sporna pitanja. Od tih pitanja je najvažnije kako treba da se oporezuje dohodak koji potiče iz jedne države, a pritiče nekome (koji stanuje u drugoj državi. Tu se rešenje nalazi zavisno od karaktera rashoda. Ako je to finalni rashod koji se finansira iz budžeta države, onda treba dohodak da pripadne primaocu u državi njegovog boravišta, bez obzira da li je ostvaren u njoj ili van nje. Ako je u pitanju »međufazni« rashod dohodak se oporezuje u državi na čijoj je teritoriji ostvaren, s obzirom da obveznik tu i zadovoljava svoje potrebe.

Zbog transfernih rashoda postavlja se i pitanje kako treba jedna država da tretira poreze koji se prenose drugoj državi. Pretpostavka je da se porezi koriste za zadovoljenje opštih državnih potreba isto kao i za zadovoljenje ličnih potreba, pa shodno tome za obveznike je to jednak izdatak. Ali, s druge strane, mora se omogućiti odbijanje poreze koje je jedna država platila drugim državama. Pitanje je samo da li će takvo odbijanje plaćenih poreza biti izvršeno od saveznih i državnih poreza, odnosno na uzajamnoj osnovi. Sa razloga fiskalne discipline na državnom nivou, može se braniti odbijanje od saveznih poreza ako se obračunava dohodak obveznika radi državnog oporezivanja.

Dalje hipoteza Musgrava je da se napusti razlikovanje koje je ranije učinjeno na javne usluge koje koriste svi građani u federaciji bez obzira u kojoj državi žive i usluge koje koriste samo građani pojedinih država u federaciji. Obveznici treba da plate naknadu za usluge koje koriste podjednako građani države A i države B, ali ne i građani države C i za usluge koje koriste u raznim stepenima građani države A, B i C. Za prvi slučaj Musgrave predviđa da se uspostavi struktura federacije, koja uključuje kombinacije između države A i B, države B i C i države A i C. Ako građani sa jednakim dohocima imaju slične potrebe (tj. preferencije), onda to dovodi do »nejednakog postupanja sa jednakim« u strukturi poreza centralne vlasti. Ovo zato što korišćene usluge postaju funkcije države u kojoj poreski obveznik stanuje. Što je veća razlika u nivou korišćenja usluga među građanima raznih država, to se usluge pravilnije obezbeđuju u državi.

Kako Musgrave, pored odeljenja za alokaciju u svome hipotetičkom primeru javnih finansija, predviđa i odeljenja za distribuciju, to se ponašanje budžeta menja. On počinje sa postavkom da je odeljenje za distribuciju, koje ima za cilj usklađivanje raspodele, najpre izvršilo

¹⁴⁾ Isto str. 145.

usklađivanje na nivou države, a zatim i kao rezultat tog usklađivanja da je izvršeno usklađivanje i na nivou federacije. U takvom slučaju na dohodak će se primeniti usklađivanje koje je izvršeno u državama. Kao rezultat krajnja raspodela biće u skladu sa onim što se smatra pravilnim na centralnom nivou. Sigurno je da će se prethodno usklađivanje u državama odraziti na potrebnu strukturu centralnih poreza i transfera i neće uticati na krajni rezultat. Ali ako se usklađivanje prethodno izvrši na nivou federacije pa tek na nivou država, onda dolazi do komplikacija, jer se događa da svi subjekti finansiranja (države i federacija) nastoje da sprovedu svoje planove usklađivanja, a to vodi do kontinuelnog usklađivanja u više puta.

Musgrave ne propušta da naglasi da ima opravdanje i za usklađivanje na centralnom nivou. Ako ono ne bude ostvareno, usklađivanje na nivou države može da bude paralisano tako da stvara probleme u optimalnoj alokaciji ekonomske aktivnosti.

Zadnja funkcija javnih finansija tz. funkcija stabilizacije, prema Musgrave-u, treba u velikoj meri da se sprovede na centralnom nivou, ali uvek uz odgovarajuću koordinaciju između nivoa. Razlog je ostvarivanja kompenzacione funkcije finansiranja koja treba da se koordinira za celu naciju, a to zahteva centralnu akciju.

Kao opšti zaključak u vezi sa odnosima fiskalnog federalizma Musgrave izvodi to »da mogu postojati razlike u alokaciji sredstava između država, u zavisnosti od prioriteta potreba njihovih građana, ali kad se radi o distribuciji i stabilizaciji, onda se sva odgovornost koncentriše na centralnom nivou«. ¹⁵⁾

U daljim pretpostavkama vezanim za objašnjavanje fiskalnog federalizma, Musgrave polazi od toga da građani sa jednakim dohocima treba da plaćaju isti porez bez obzira u kojoj državi žive. ¹⁶⁾ To bi zadovoljilo tz. princip horizontalne pravednosti u pogledu ukupnog poreskog zaduženja. Da bi se to postiglo potrebno je da se savezni porez obveznika koji živi u državi A, a ostvaruje dohodak Y, sastoji od standardnog iznosa koji je umanjnjen za iznos za koji porez u državi A na dohodak Y prelazi prosek državnih poreza određenih za dohodak Y (ili uvećan za onaj iznos za koji je porez države A na dohodak Y manji). Ovo bi omogućilo državi da pruži dodatne usluge i da pri tome snosi samo deo povećanih rashoda (troškova), jer bi se povećani državni porez velikim delom kompenzirao iz umanjnjenih saveznih poreza. Ali ovo može da vodi i neodgovornom ponašanju u pogledu poreskog opterećenja. Moglo bi se postupiti i tako da se načelo jednakog poreskog tretmana jednakih zaobiđe i zameni načelom po kome bi građani sa jednakim dohotkom trpeli isti fiskalni pritisak. Ovo bi imalo za posledicu da se usklađivanje centralnog budžeta obavi i bez preterivanja u oporezivanju. Građani različitih država mogli bi da obezbede zadovoljenje svojih potreba na teret svojih sredstava (dohodaka).

¹⁵⁾ Musgrave predviđa i odeljenje za stabilizaciju u okviru svoga zamišljenog sistema javnih finansija. Zadatak ovog odeljenja jeste da održava visok stepen korišćenja sredstava i stabilnu vrednost novca (citirano delo str. 17.).

¹⁶⁾ Ovo Musgrave naziva »horizontalnom pravednošću u kombinovanim budžetima« (str. 146.).

Ograničenje centralne vlade da finansira zadovoljenje usluga na celom nivou federacije i ograničenje vlade država da pružaju usluge koje su od koristi samo građanima sa njihovih teritorija čiji obim oni određuju, polazna je osnova dosadašnjeg aspekta federalizma sa koga vrši posmatranje Musgrave. Zato, objašnjavajući obezbeđenje minimalnog nivoa javnih usluga, on i kaže: »Ova filozofija fiskalnog federalizma u suštini je filozofija nezavisnih jedinica, koje su udružene samo da bi ispunile više ciljeva«. ¹⁷⁾ Ali menjajući takvu osnovu posmatranja, on predviđa i mogućnost da federacija vodi računa da građani svake države koriste određene minimalne usluge (na utvrđenom nivou). Tada se mora računati sa dopunjavanjem sredstava onoj državi koja nije u stanju da iz sopstvenih izvora finansira ovako dati nivo usluga. To finansiranje (prelivanje) sredstava vrši se iz »bogatih« država, gde je obezbeđen minimalni nivo javnih usluga, iako su poreske stope ispod propisanog minimalnog nivoa. Ako države sa nedovoljnim sredstvima u takvom položaju ne ulože napore da ostvare poreze iz sopstvenih izvora, ne mogu ni da računaju na transfer sredstava iz drugih država. Ovo pruža obezbeđenje da će građani država koje ne daju sredstva ovim državama biti obezbeđeni da je do nedostatka sredstava stvarno došlo i bez ičije krivice. To je regionalno izjednačavanje dohotka, koje u sebi sadrži obezbeđenje zadovoljenja priznate potreba koje su nužne. U tom slučaju transfer ima karakter opšte naknade (generalna novčana subvencija).

Stanovište o fiskalnom federalizmu, koje je alternativno ovome, jeste da se zadovoljenje specifičnih potreba obezbedi podjednako u svim državama. One mogu biti i na granici između nacionalne i regionalne korisnosti odnosno mogu biti uključene potrebe na nivou države koje se na nacionalnom planu priznaju kao utvrđene potrebe. Tada se, umesto dopunskih sredstava sa opštom namenom, transformišu sredstva sa specifičnom i posebnom namenom, i to iz saveznih izvora u države.

III. Oblici finansijskog federalizma u nekim federativnim državama

Praktični oblici finansijskog federalizma zapažaju se u većini federativno uređenih država sa dosta različitim pristupom koncipiranja tih oblika i u vezi s tim različitim društveno-političkim učincima finansijskih odnosa među federacijom kao centralnim organom i članicama federacije iz njenog sastava.

To se može sagledati upoređenjem nekih postojećih oblika uređivanja finansijskog federalizma u državama sa različitim društveno-političkim i ekonomskim sistemima, ali isto tako u državama sa istim društveno-političkim uređenjem.

Po Ustavu Savezne republike Nemačke Federacija i pokrajine (Länder) imaju sopstvene i nezavisne budžete. To pravilo važi i za opštine.

Posebnost državne i federativne organizacije Savezne republike Nemačke u odnosu na druge federativno uređene zemlje ogleda se u

¹⁷⁾ R. Musgrave: isto str. 147.

tome da postoji neka vrsta »mešovine funkcija« u raspodeli ovih na različite nivoe državne vlasti, što opet odudara od uobičajene stroge podeljenosti državnih funkcija u drugim federativno uređenim zemljama.

Polazeći od ustavne podelje funkcija koje se za federaciju sastoje iz: narodne odbrane, spoljne politike, delimično saobraćaja i policije, privrednog razvoja (na primer poljoprivrede), finansijske uprave, socijalnog staranja; za pokrajine iz: kulturne politike, nauke i istraživanja, pravosuđa, finansijske uprave, privrednog razvoja i saobraćaja i za opštine iz: socijalnog staranja, zdravstva, stambene privrede, privrednog razvoja, saobraćaja i održavanja vodovoda, rasvete i dr., izvršena je i raspodela prihoda namenjenih za podmirenje rashoda vezanih za ove funkcije pojedinih teritorijalnih jedinica. Savezna republika Nemačka primenjuje tzv. »trennsystem« sa delimično vezanim sistemom i sistem odvojenih prihoda ili sistema separacije (sistem zajedničkih prihoda). Tako se državni prihodi dele na sledeći način:

Federaciji pripadaju carine, porezi na potrošnju (bez poreza na pivo i lokalnih poreza na potrošnju), saobraćajni porezi, porezi na promet kapitala, porezi na razmenu i porezi na osiguranja. Pokrajinama pripadaju: porezi na imovinu, porez na nasleđe, porez na vozila, saobraćajni porez, porez na pivo i na prihode od igara na sreću. Opštine imaju kao prihod svoga budžeta: poreze na dobit od privredne delatnosti (tz. realni porezi), lokalne poreze na potrošnju, poreze na luksuz kao i deo poreza na lična primanja (koje inače pripada pokrajinama).

U pogledu fiskalnog suvereniteta federacije značajno je da se saveznom zakonom regulišu svi porezi lokalnog karaktera. Ako se radi o porezima i drugim dažbinama koji u celini ili delom pripadaju pokrajinama, odnosno opštinama tada zakone o takvim porezima donosi Bundesrat (Länderkammer). Samo za realne poreze mogu visinu stope, u granicama određenim saveznom zakonom, određivati opštine.

Međutim, pored sistema separacije (Trennsystem) postoji i vezani sistem (Verbundsystem) zajedničkih prihoda. Federaciji i pokrajinama pripadaju porez na dohodak i društveni porez (porez koji plaćaju akcionarska preduzeća), a od poreske reforme 1970. godine i porez na promet. Od poreza na lična primanja (lični dohodak) neke pokrajine daju opštini određeni deo, a preostali porezi na dohodak i društveni porez su raspodeljeni između federacije i pokrajina. U porezu na promet podela je izvršena između federacije i pokrajina tako da federaciji pripada 70%, a pokrajinama 30% tog poreza.¹⁸⁾ Tri četvrtine poreza na promet koji pripada pokrajinama raspodeljuje se prema broju stanovnika, a jedna četvrtina tog poreza dodeljuje se finansijski slabijim pokrajinama na osnovu saveznog zakona. Pored toga, federacija ima mogućnost da uvede dopunski porez na dohodak i na društveni porez u visini od 10% bez da se izvrši revizija fiskalne raspodele.

Finansijsko planiranje u budžetskim okvirima u složenim uslovima finansijskog federalizma šezdesetih godina bilo je u Saveznoj republici Nemačkoj podvrgnuto dosta jakoj kritici. Ono nije bilo dovoljno elastično da reaguje na takve novo nastale uslove pošto se prihvatajući zakonske i ugovorne budžetske obaveze bez oslonca na privredna

¹⁸⁾ Podela za 1970. i 1971. godinu.

i konjuktorna kretanja, pokazalo necelishodnim. Strogost budžetskih normi ograničavala je budžetska predviđanja i planiranje svodilo na tradicionalne jednogodišnje okvire onemogućavajući svaki pokušaj dugoročnijeg sagledavanja i formulisanja budžetskih projekcija.¹⁹⁾ Time je budžet postao samo instrument regulisanja, a ne i instrument za utvrđivanje i sprovođenje jedne racionalne politike odlučivanja u budžetskoj oblasti državne aktivnosti.

Ovako brojne kritike usmerene na izmenu budžetskog planiranja dovele su do zakonskog regulisanja finansijskog planiranja u 1967. godini Zakonom o podsticanju stabilizacije i privrednog rasta čije je donošenje zahtevalo ustavnu i zakonsku promenu.²⁰⁾ Prema tom zakonu federalna vlada je obavezna, kao i vlade pokrajina (Länder), da ustanove finansijsko planiranje u kome »treba utvrditi obim i sastav rashoda koji se predviđaju i mogućnosti pokrića u skladu sa mogućim razvojem celokupne privrede«. Plan obuhvata tekuću i četiri naredne godine. Znači, planski period prevazilazi tradicionalno budžetsko planiranje.

Donošenjem zakona o stabilizaciji i razvoju stvari su se izmenile tako da je omogućeno koodinirano finansijsko planiranje za federaciju i pokrajine (Länder), što je naravno iziskivalo i određene promene u tehnici finansijskog planiranja višegodišnjim osnovama.²¹⁾

Tu se, prema mišljenju nemačkih autora, nije radilo toliko o mogućnosti kontrolisanja u jednom zajedničkom planu državnih aktivnosti u oblasti privrede i finansija, koliko o uporednom određivanju prioriternih akcija koje su značajne za planiranje i u skladu su sa sadržinom svih funkcija bilo da su na nivou federacije bilo pokrajina i opština.

Kao i druge kapitalističke države tako i Savezna republika Nemačka nije se mogla zadovoljiti da prati ekonomski i društveni razvoj prema razvoju događaja, pa je s toga morala da prevaziđe ideologiju neo-liberalističku i antiplanifikacionu, koja je dugo postojala u toj zemlji koja je bila zasnovana na uspesima u oblasti privrede, ali koja je u sebi skrivala i sve opasnosti ekonomske politike lišene plana. Otuda je došlo i do uspostavljanja formalnih institucija tehnike planiranja.

U Saveznoj republici Nemačkoj, u vezi sa pitanjem saradivanja članica federacije (Länder) u višegodišnjem planiranju budžeta i javnih prihoda i rashoda, postoje znatne teškoće. S jedne strane je nedovoljno višegodišnje planiranje samo u okviru budžeta federacije, a sa druge strane teškoće proističu iz usaglašavanja višegodišnjih planova svih nivoa finansiranja (federacije, pokrajina i opština). Pre svega činjenica je da ne može biti dovoljno višegodišnje planiranje koje bi pokrilo samo federaciju i zato se primenjuje racionalno procenjivanje,

¹⁹⁾ F. Naschold: Probleme einer mehrjährigen Finanzplanung des Bundes, u »Demokratischen system und politische Praxis der Bundesrepublik«, München, 1971. str. 161.

²⁰⁾ Gesetz zur Förderung der Stabilität und Wachstum der Wirtschaft, kommentar: Klaus Stern i Paul Münch, izdanje Kohlhammer—Kommentar, Stuttgart, Berlin, Köln Mainz, 1967.

²¹⁾ J. Hirsch: Haushaltsplanung und Haushaltskontrolle, Stuttgart, 1968. str. 98.

koje je objektivno i u skladu sa potrebama i preferencijama političkog odlučivanja »kako prema gore tako i prema dole«. ²²⁾

Međutim, u finansijskoj literaturi postavlja se pitanje da li takvo usklađivanje ne remeti postojeće ustavno proglašene finansijske odnose u federaciji prema kojima postoji apsolutna fiskalna i finansijska autonomija članica federacije, njihova nezavisnost od centralne vlasti — federacije. Pa ipak nalaze se pomirljiva rešenja kod pojedinih autora koji se pozivaju na ranije stanje u kome je postojao sve do šezdesetih godina »haos« u finansijskom planiranju pa smatraju da danas i u budeće nema razloga da se ne primenjuje spontana saradnja i u najmanju ruku jedna vrsta »skice« finansijskog planiranja.

U pogledu fiskalnog suvereniteta savezna vlada je dobila ovlašćenje da može menjati stope poreza na dohodak i na tečevinu (patente) u saglasnosti sa Bundesratom najviše do 10%, kao i da može utvrđivati smanjene stope. Od ovog povećanja poreza i dodatnih naplata federacije i pokrajina (Länder) obrazovan je kompenzacioni fond pri centralnoj banci. Sredstva fonda su služila za dodatne javne rashode u vreme recesije. Prema tome, ona su bila neka vrsta konjunkturke rezerve. U tom smislu je obrazovan i Savet za konjukturu. On je mešoviti organ sastavljen od predstavnika federacije i pokrajina i predstavnika centralne banke sa zadatkom da koordinira mere konjunkturke politike. ²³⁾

Ne ulazeći u instrumente i metode finansijskog planiranja dovoljno je istaći odnos plana i budžeta. Taj odnos pokazuje da finansijsko planiranje mora biti pravilo upravljanja i orijentacioni okvir budžetske tekuće politike.

Pored domena finansijskog planiranja u Seveznoj republici Nemačkoj jedan od vidova finansijske saradnje nalazi se u sistemu izravnjanja. O njemu je već bilo govora kao o vertikalnom povezivanju.

Pored ovakvog, kako se u Nemačkoj naziva »vertikalnog finansijskog izravnjanja«, postoji i horizontalno izravnjanje zasnovano na dotacijama pokrajina (Länder). Sistem dotacija poznaje dve vrste pokrajina: one koje imaju pravo na dotaciju (ausgleichsberechtigt) i one koje imaju obaveze prema njima (ausgleichspflichtigen). Pravo na dotaciju pripada ako finansijska (poreska) snaga pokrajine ne doseže određeno merilo, a dužnost davanja dotacije postoji ako finansijska snaga pokrajine prelazi to merilo. Cilj dotacije jeste da finansijska (poreska) snaga pokrajine dosegne razmeru između 95% i 100%.

2. U Švajcarskoj ustavom su regulisani osnovni finansijski odnosi na taj način što se između centralne vlasti i kantona utvrdio raspored državnih rashoda i prihoda najpre u vertikalnom smislu.

U pogledu raspodele državnih rashoda u vertikalnom smislu federacija podmiruje rashode narodne odbrane, međunarodnih odnosa (spoljna politika), razvojne pomoći, pošta i železnica. Ona se stara i o vlastitom sistemu. U ranija vremena federacija je podmirivala i neke rashode opština. Nacionalna putna mreža je pod nadzorom federacije, ali troškove izgradnje snose federacije i kantoni zajedno. Međutim,

²²⁾ H. Haler: Wandlungen in der Problemen föderativer Staatswirtschaften, Finanzarchiv, br. 27. 1968. str. 256.

²³⁾ Čl. 18. Zakona o podsticaju stabilizacije i privrednog rasta.

ustav Švajcarske utvrđuje i prihode federacije. Zapaža se jaka koncentracija državnih funkcija kod kantona pa je to tokom vremena moralo dovesti do toga da je federacija preuzela mere za davanje subvencija kantonima. U nekim kantonima ove subvencije su dosta velike tako da predstavljaju znatan deo izdataka federacije. To naravno utiče i na odluku federacije da li će određeni program biti izvršen ili ne. U vezi s tim federacija vrši veoma jak uticaj na finansiranje i finansijsko stanje kantona, što prirodno dovodi i do ograničenja njihove finansijske samostalnosti. Ali istovremeno ovakva koncentracija finansijskih ovlašćenja u federaciji nalaže potrebu davanja subvencija (dotacija) u velikoj meri, i to ne samo kantonima, već i opštinama. Na taj se način uspostavlja neposredan vertikalni finansijski odnos u okviru finansijskog federalizma između federacije i opština, što inače u federalnim finansijama ne bi trebalo da bude slučaj, jer u vertikalnoj raspodeli fiskalnih i finansijskih ovlašćenja postavlja se direktan odnos samo između federacije i članica federacije. U daljem povezivanju odnosa opštine su u finansijskoj sferi pod uticajem federalnih jedinica u ovome slučaju to bi trebalo da budu kantoni.

Događa se da su dotacije federacije pojedinim kantonima u toj meri znatne da se bez odobrenja federacije ne bi moglo ni preduzeti ostvarenje nekog projekta iz nadležnosti kantona.²⁴⁾ Time znači federacija utiče veoma jako na finansijsku samostalnost kantona, uprkos toga što je ustavom ta autonomija proglašena (čl. 3. Ustava).

Švajcarski ustav sadrži dosta odredaba o državnim prihodima. Tako u čl. 30, 41 i 42. nabroja sve prihode federacije. Ali u čl. 42. propisano je da je federacija dužna da se stara o finansijskom izravnjanju i posebno da vodi računa o »finansijskoj snazi kantona«. Ova obaveza federacije odnosi se na planinske kantone u kojima je, s jedne strane, mali broj stanovnika, a sa druge strane, otežani su uslovi života zbog velikih visina. Zato takvi kantoni imaju u našem značenju položaj nerazvijenih. Ustavom se predviđa i da federacija može davati kantonima dotacije za stipendiranje učenika i studenata i za druge vidove obrazovanja.

U odnosima zaduženja tj. javnog kredita švajcarski ustav ne reguliše iscrpnije prava i obaveze federacije i kantona. Jedino u čl. 84. propisuje da zajmove odobravaju oba skupštinska doma. Ovim je obezbeđeno učešće kantona u domu u kome su kantoni zastupljeni.

Kao posebno karakteristično za uspostavljanje odnosa između federacije i kantona u Švajcarskoj treba smatrati odredbe čl. 28, 41. i dr. ustava iz 1884. godine u kojima pravo oporezivanja putem zakona pripada samo federaciji, a kantoni mogu dalje sami regulisati poresku materiju.

I ako Švajcarski ustav u glavnom reguliše finansijske odnose u samoj federaciji vezujući ih za federalne finansije, ipak radi jednakog poreskog tretmana obveznika ustav sadrži ovlašćenje da federacija može donositi zakone kojima se sprečava uvođenje neopravdanih poreskih oslobođenja. Znači i tu su kantoni ograničeni radi primene poreskog načela jednakosti obaveze (čl. 42. d. ustava).

²⁴⁾ W. Wittmann: Einführung in die Finanzwissenschaft, III. Teil, Stuttgart, 1972.

Na osnovu ovakvog zakonskog stanja u finansijskoj sferi malo ima pravne i stvarne mogućnosti saradivanja kantona i centralne vlasti. Nešto šire manevarsko polje postoji u skupštinskim domovima u kojima su kantoni zastupljeni, pa se putem skupštinskog odlučivanja učešće kantona može realizovati usaglašavanjem stavova o finansijskim poslovima i odlukama kod zajmova i sl. I tu se javlja saradnja među kantonima koji usaglašavaju svoje interese sa interesima zemlje u celini. Ali ostaje nedvosmisleno da je uticaj centralnih državnih organa veoma jak posebno u materiji poreza.

3. Retirajući pitanje budžetskih odnosa među federacijom i republikama, posebno Saveznim i autonomnim, u SSSR-u, autori ukazuju da postoje različita shvatanja o višestrukome postojanju takvih odnosa.²⁵⁾ Jedni, sledeći Zakon o budžetskim pravima Sovjetskog saveza i saveznih republika od 30. oktobra 1959. godine, podrazumevaju pod budžetskim pravnim odnosima i organizacijom budžeta i uređivanje budžetskog sistema u uzajamnoj vezi sa njegovim delovima. To znači da u tome vide budžete objedinjene u državnom budžetu SSSR-a i odnose među budžetima.²⁶⁾ Drugi autori shvataju pod pojmom budžetskih odnosa i razgraničavanje (raspoređivanje) prihoda i rashoda državnog budžeta SSSR-a među različitim njegovim sastavnim delovima i njihovo raspoređivanje među različitim budžetima. Treća grupa autora još bolje rasčlanjuje odnose budžeta i njegovog uređivanja uključujući i sva budžetska prava SSSR-a, saveznih i autonomnih republika i mesnih sovjeta. U skladu sa tim dele sve odnose budžeta na dve grupe: jedna obuhvata odnose sastavljanja budžeta, a druga procesne odnose (budžetski postupak). Četvrta koncepcija u vezi sa pojmom budžetskih odnosa obuhvata norme kojima se uređuje budžetski sistem, budžetska prava SSSR-a, saveznih, autonomnih republika i mesnih sovjeta, razgraničenje tih prava među predstavničkim i izvršnim organima, i postupak sastavljanja, odobravanja, utvrđivanja i izvršenja budžeta.

Iz ovoga se može zaključiti da se odnosi u okviru budžeta mogu zasnivati na svim nivoima (državni budžet SSSR-a, budžeti saveznih i budžeti autonomnih republika i budžeti mesnih sovjeta). Prema tome, ovi odnosi uzajamno se prepliću (uvek u budžetu višeg organa državne vlasti) na svim nivoima. Sve ovo ima posebnog značaja kad se uzme u obzir da su budžetsko pravo i budžetski sistem u SSSR-u uslovljeni organizacijom privrede.²⁷⁾

Iz federativnog uređenja u SSSR-u proističe da određene mere usklađivanja među republikama moraju postojati kad se radi o materiji budžeta, jer uzajamna prava i obaveze utvrđeni su zakonom i drugim propisima i samom praksom. Sve ovo zato što savezni budžet i budžeti članica federacije mogu biti u različitim odnosima. Budžeti mogu biti samostalni u pogledu svojih izvora prihoda potpuno pokrivajući rashode koje predviđaju. Moguće je posebno izdvajanje iz saveznog budžeta i budžeta članicama federacije ali pri tome budžet federacije može imati određenu regulirajuću ulogu u odnosu na druge budžete. Ona se izražava putem dotacija koje iz budžeta federacije pri-

²⁵⁾ M. I. Piskotin: Sovetskoe bjudžetnoe pravo, Moskva, 1971. str. 54—55.

²⁶⁾ N. N. Rovinski: Gosudarstveni bjudžet SSSR, Gosfinizdat, 1951.

²⁷⁾ M. I. Piskotin: Sovetskoe bjudžetnoe pravo, Moskva, 1971. str. 70.

maju drugi budžeti. Ali je isto tako moguće i objedinjavanje saveznoga budžeta i budžeta članica federacije u jedinstven državni budžet. Tako državni budžet SSSR-a objedinjava savezni budžet i državne budžete asveznih republika. I ako postoje kao odvojeni budžeti, oni čine jedinstveni akt, utvrđen višim organom državne vlasti tj. Vrhovnim sovjedom SSSR-a.²⁸⁾ Za ovo mi osnova u Zakonu o budžetskim pravima SSSR-a i u skladu sa njim državni budžet SSSR-a objedinjava u sebi i budžete saveznih republika.

Sovjetski autori vide u finansijskoj centralizaciji, koja je važna karakteristika finansijske delatnosti, a koja je izražena i u budžetskom sistemu, doslednost principima ustrojstva sovjetske države. U budžetskom sistemu naročito taj centralizam se ogleda u tome da se sem budžeta saveznih republika u državnom budžetu SSSR-a nalaze uključeni i budžeti autonomnih republika i mesnih sovjeta. I ovo proističe iz posebnog Zakona o budžetskim pravima SSSR-a i saveznih republika, u čijem se čl. 5. nalazi odredba po kojoj državni budžeti saveznih republika objedinjavaju republičke budžete saveznih republika, državne budžete autonomnih republika i mesne budžete. U čl. 6. istog zakona propisuje se da državni budžeti autonomnih republika objedinjavaju republičke budžete autonomnih republika i mesne budžete.

Međutim i u ovome budžetskom jedinstvu koje karakteriše strogi budžetski centralizam nadređenosti i podređenosti budžeta viših i nižih organa državne vlasti, postoje različite kategorije budžeta. U glavnom ti se budžeti mogu da uvrste u dve grupe. Prvu grupu čine svodni budžeti koji objedinjavaju sve vidove budžeta koji dejstvuju na određenoj teritoriji. Takav je državni budžet SSSR-a, takvi su državni budžeti saveznih i autonomnih republika i mesni budžeti administrativno-teritorijalnih jedinica u celini izuzev njihovih budžeta. U drugoj grupi su pojedinačni budžeti, koji su na neposrednom raspolaganju odgovarajućih sovjeta i njihovih izvršnih organa. Tako u ovu grupu spadaju savezni budžet, republički budžeti, mesni i oblasni, gradski, reonski, seoski i budžeti naselja.

U takvim uslovima jedinstvo budžeta i budžetskog sistema proističe iz postojanja finansijske centralizacije. To se da zaključiti i iz četiri poznata elementa budžeta. Prvi je da se u saveznom budžetu usredsređuje znatan deo budžetskih izvora sovjetske države.²⁹⁾ Drugo je da pravo ustanovljenja poreza i drugih prihoda za sve budžete pripada isključivo federaciji. Ovo pravo nemaju savezne i autonomne republike ni mesni sovjeti, već se za njihove budžete prihodi određuju centralistički od strane saveznih organa. Treće, obrazovanje prihoda republičkih i mesnih budžeta vrši se po centralizovanom postupku. Zakon o budžetskim pravima SSSR-a, a i saveznih republika, predviđa za budžete republika izvore prihoda koji im se stavljaju na raspolaganje za svaku budžetsku godinu. Ali ti prihodi pokrivaju samo deo rashoda u tim budžetima.³⁰⁾ Ostali izvori prihoda potiču od poreza na promet

²⁸⁾ M. I. Piskotin: Sovetskoe bjudžetnoe pravo, Moskva, 1971. str. 70.

²⁹⁾ Samo u 1971. godini taj budžet je raspolagao sa 55.29% od ukupnih prihoda državnog budžeta SSSR-a. oPdatak prema M. I. Piskotinu, citirano delo, str. 72.

³⁰⁾ U 1967. godini samo 41.39% u odnosu na opšti obim budžeta. Podaci prema izvorima kao pod 1.

i drugih opštih saveznih državnih poreza i prihoda, ustanovljenih za jednu godinu prilikom utvrđivanja državnog budžeta SSSR-a, ili od dotacije iz saveznog budžeta. Zakonima o budžetskim pravima saveznih republika, autonomnih republika i mesnih sovjeta tačno se predviđaju redosledi postojećih izvora prihoda budžeta autonomnih republika i mesnih sovjeta. Ali i ovi prihodi pokrivaju samo deo rashoda ovih budžeta (negde mali deo). Ostali rashodi podmiruju se iz opšte-saveznih državnih poreza i drugih prihoda, koji se ustanovljavaju za svaku godinu prilikom utvrđivanja državnih budžeta saveznih republika ili od dotacija. Takvi odnosi postoje i između viših i nižih budžeta mesnih sovjeta. Četvrto je da postoji izvesna centralizacija pri utvrđivanju državnog budžeta saveznih i autonomnih republika i mesnih sovjeta. Proces utvrđivanja različitih vidova budžeta ide od gore na dole («sve rhu niz»³¹). Znači utvrđuje se najpre državni budžet SSSR-a, zatim na njegovim osnovama državni budžeti saveznih republika, pa na osnovu njih — budžeti autonomnih republika, i prema njima ostalih budžeta (oblasnih u republikama gde ih ima: reonskih u republikama bez podele na oblasti i u gradovima republičkog značaja).

Pri svemu ovome opšte proporcije moraju biti održane. Tako obim državnog budžeta svake savezne republike utvrđuje Vrhovni sovjet SSSR-a prilikom utvrđivanja državnog budžeta SSSR-a. Opšti obim budžeta autonomne republike, oblasti i reona, kao i gradova republičkog značaja utvrđuje Vrhovni sovjet savezne republike prilikom donošenja svoga budžeta.

Posledica ovakve centralizacije jeste da su svi oblici državnih prihoda (poreskih i drugih) uključeni u državni budžet SSSR-a u opštem obimu tog budžeta.

U takvoj centralizaciji važnu ulogu ima i privredni plan kojim se u stvari preraspodeljuje nacionalni dohodak u onome delu koji je namenjen za opšte državne potrebe iz budžeta svih nivoa. Znači takva preraspodela moguća je samo u okviru privrednog plana razvoja zemlje, pa se preduzimaju potrebne mere da bi se održale planirane proporcije raspodele nacionalnog dohotka i društvenog proizvoda.

Struktura budžetskih prihoda u SSSR-u, pošto je budžet isključivi instrument finansiranja organa vlasti svih nivoa, pokazuje da ovi prihodi pretežno potiču iz privredne delatnosti, a samo jednim manjim delom od stanovništva. Iz privrede potiču: obavezne uplate državnih privrednih preduzeća i organizacija u budžet, porezi koje plaćaju zajedničko-kolhozna preduzeća i organizacije, porezi koje plaća stanovništvo, mesni (lokalni) porezi i drugi prihodi, neporezni prihodi i sredstva dobijena po osnovu državnog kredita.³²)

Ovi prihodi pripadaju državnom budžetu SSSR-a a raspoređuju se za budžete svih nivoa. Tu bi još trebalo ubrojati i prihode od državnog osiguranja. Prikupljanje ovih prihoda smatraju teoretičari predstavlja važan oblik finansijske delatnosti države.

Navedeni prihodi dele se u dve velike grupe. Prvu čine tzv. decentralizovani, a drugu grupu čine centralizovani prihodi.

³¹) Ushodna i nishodna linija.

³²) Finansovoe pravo, kolektiv autora, redakcija E. A. Rovinskogo, Moskva, 1971. str. 138. i dalje.

Svi decentralizovani državni prihodi stavljaju se na raspolaganje preduzećima i organizacijama. Njihov izvor je čisti dohodak, koji je rezultat proizvodnog procesa privređivanja. Ta sredstva se ostvaruju u korist »daljeg razvitka« preduzeća odnosno privredne grane, za potsticanje produktivnosti rada, za stambenu izgradnju i za podmirenje nekih drugih potreba preduzeća i organizacija.

U centralizovane prihode spada deo novčanih sredstava koji koriste sovjetska država. Ti se prihodi slivaju u opštedržavni fond novčanih sredstava državnog budžeta. Kao i svi prihodi budžeta oni nemaju opredeljenu namenu, već se koriste za sve potrebe koje se podmiruju iz budžeta. U nekim izuzetnim slučajevima ovi prihodi mogu imati namenski karakter, na primer prihodi namenjeni za socijalno osiguranje radnika i službenika.

QUELQUES POSITION SUR LA THEORIE DU FEDERALISME FINANCIER

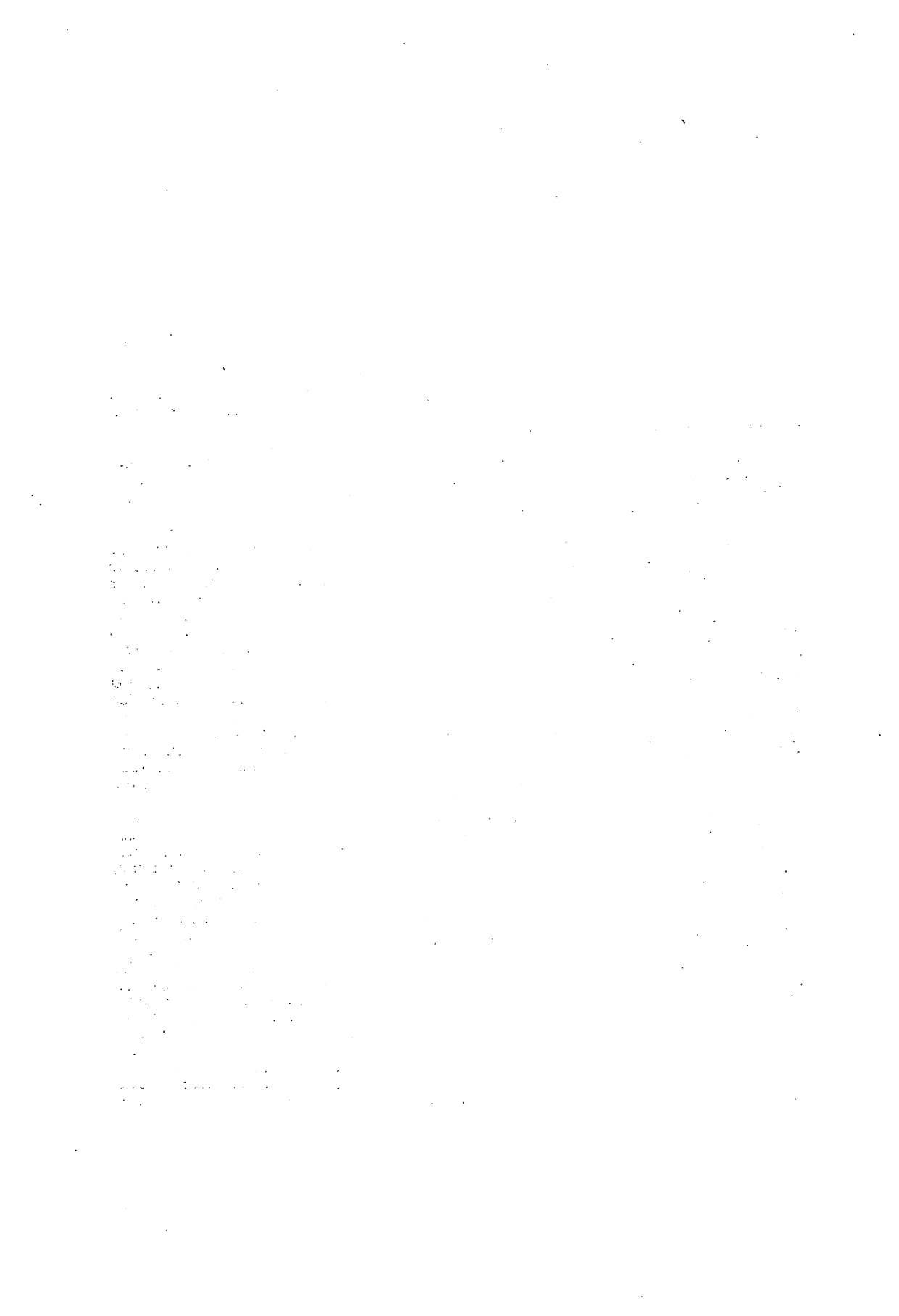
R é s u m é

Le fédéralisme financier, réglé et défini d'une manière différente dans les pays avec des systèmes socio-politiques différents, incite un grand intérêt des sphères scientifiques et techniques, qui l'examinent sous tous les aspects qu'il peut manifester, à savoir: économique, social, politique et juridique.

En partant d'un tel état de choses dans ce domaine, l'auteur a essayé, dans son analyse juridico-financière de développer les positions prises par un certain nombre d'auteurs dans plusieurs pays avec l'organisation fédérative.

Il a été constaté que la base de départ dans ce domaine de la définition, de la structure et du contenu du fédéralisme n'est pas égalisée et qu'on peut apercevoir dans ce fait des différences importantes. La diversité des vues le fédéralisme financier ne représente quand même pas un obstacle pour déterminer aussi certains traits et qualités communs. Un des premier trait commun est le rapport à l'égard des pouvoirs pour l'institution et la répartition des revenus publics. Sur cette question les auteurs sont plus ou moins d'accord et considèrent que ce rapport varie à partir du centralisme très prononcé jusqu'à la décentralisation d'une certaine importance, auquel cas dans les Etats fédératifs aux membres de la fédération, en tant que promoteurs de la souveraineté fiscale, peuvent appartenir des pouvoirs plus larges. Cependant, quand il s'agit du contenu du fédéralisme fiscal, à ce sujet les opinions divergent dans une large mesure car un certain nombre d'auteurs voit dans ce fédéralisme seulement ce que l'on appelle «l'égalisation financière», c'est-à-dire la translation des moyens du budget central dans les budgets des membres de la fédération en tant que sujet de financement des besoins publics déterminés. On peut apercevoir des positions simplifiées analogues chez les auteurs qui définissent substantiellement le fédéralisme financier comme forme d'un «accord financier». Dans ce sens il y a des tentatives d'établir certains principes, tel qu'est le principe qu'on doit assurer à la fédération des sources de revenu solides et plus durables en raison de l'importance de ses fonctions (le principe de l'opportunité financière), que ces principes présentent de l'intérêt pour le pays tout entier (le principes économique), qu'aux membres de la fédération appartiennent les revenus provenant des activités qui sont exercées dans les régions plus petites du pays (les impôts directs) etc.

Le fédéralisme financier suppose la satisfaction des besoins publics à plusieurs niveaux de ceux qui assument la charge du financement (le pouvoir central, les membres de la fédération, les collectivités locales), ce qui a pour conséquence la multiplicité des rapports financiers qu'il faut régler dans le cadre de ce fédéralisme. Ce fait est la raison directe de l'existence des formes différentes du fédéralisme financier dans lesquelles il se manifeste dans la pratique des divers Etats organisés sur la base fédérative. En relation avec ce qui précède dans l'article sont exposés les états et les solutions du fédéralisme financier dans trois Etats européens dans lesquels les systèmes socio-économiques sont différents (la République fédérale de l'Allemagne occidentale, la Suisse et l'U.R.S.S.). Cela a démontré qu'il existe une intensité différente de la centralisation, c'est-à-dire de la décentralisation des rapports financiers, et en conséquence le fédéralisme financier est différemment conçu par les divers auteurs.

Dr DIMITRIJE KULIĆ
redovni profesor

DRUŠTVENI PRAVOBRANILAC SAMOUPRAVLJANJA — OMBUDSMAN RADNIČKE KLASJE

Pripreme za donošenja Ustava SFRJ pre 1974. godine pored ostalog uključile su i diskusiju o potrebi i mogućnostima ustanovljavanja institucije za zaštitu samoupravnih prava.

Još u ustavnim amandmanima od 1971. godine sve se više ukazivalo na potrebu ustanovljavanja, i po strukturi i po karakteru novih institucija, zaštite samoupravnih prava i društvene svojine.

Praksa u primeni ustavnih amandmana XXI—XXIII posle 1971. godine je pokazala da su sredstva zaštite samoupravnih prava na nivou ustavnih sudova, javnih tužilaštva i javnih pravobranilaštva nedovoljna i neadekvatna da bi ustavnu zaštitu samoupravnih prava radnika i društvene svojine trebalo poveriti samoupravnim, kao specijalizovanim sudovima za zaštitu ovih prava.

Dileme oko uvođenja ombudsmanske funkcije

Pored brojnih drugih, jedna inicijativa koja je skrenula pažnju bila je pokrenuta od Ustavnog suda Srbije 1972. godine na pitanju uvođenja ombudsmanske funkcije u nas. U tom cilju Ustavni sud Srbije je februara 1972. godine organizovao specijalno savetovanje o pitanju ombudsmana i sa tim u vezi o mogućnosti ustanovljavanja slične institucije u našoj zemlji.

Otvarajući ovo savetovanje 1972. godine u Ustavnom sudu Srbije, predsednik Ustavnog suda akademik prof. dr Jovan Đorđević je, pored ostalog, rekao:

»Da bismo našoj široj javnosti dali informaciju o izvesnim interesantnim institucijama i u isto vreme da bismo dali inspiraciju za izvesno razmišljanje o eventualnoj potrebi i mogućnosti da se takve institucije ili takve funkcije konstituišu i kod nas, izabrali smo ovu temu i molimo vas da u diskusiji vodimo računa o tome da pored želje da saznamo šta se dešava u svetu imamo naročito u vidu problem, da li je opravdano da takva institucija, ili bolje rečeno takva funkcija bude na odgovarajući način uključena i u naš politički i pravni sistem.

Razume se da ne može govoriti o presađivanju institucije. Nikada niko nije preneo u celini na svoje tle ono što je stvoreno na drugom, jer je to nemoguće, naročito je nemoguće u kvalitativno

različitim sistemima, kao što je na primer sistem Švedske i Jugoslavije¹⁾

Ombudsman ni danas, a još manje ranije, malo je bio poznat ne samo široj našoj javnosti, nego ni uskim pravničkim, stručnim i naučnim strukturama. Međutim, neophodno je istaći da je ombudsman od kad se pojavio pa do današnjih dana bio inspirativna ustanova za brojne sisteme sveta, kao organ koji u ostvarivanju svoje funkcije ne primenjuje sankciju i kao organ koji je bio poznat kao zaštitnik građana i njihovih prava.

Debata koja se razvila na ovom savetovanju, razumljivo je, istakla je nekoliko shvatanja o tome u predustavnoj diskusiji, kako bi se moglo da reši jedno pitanje za ustanovljavanja ovakvog ili sličnog organa, da bi se utvrdile premise njegovih glavnih funkcija. Jedno od mišljenja bilo je neprihvatanje institucije ombudsmana kao suvišnog organa pored drugih, naročito javnotužilačkih organa koji vrše sličnu funkciju. Ovo stanovište je bilo branjeno time da je posle drugog svetskog rata prilikom izgrađivanja i davanja sasvim nove fizionomije javnotužilačkoj organizaciji koja je bila promenjena i stavljena van okvira državno-tužilačke organizacije, kakva je postojala u bivšoj Jugoslaviji i kakva postoji danas u mnogim drugim zemljama. Ovo gledište je branjeno činjenicom da su posle rata javnotužilačkoj organizaciji date brojne funkcije slične ombudsmanskim ovlašćenjima.

Javno tužilaštvo je bilo ovlašćeno da kontroliše ispravnost i zakonitost celokupne državno-upravne aktivnosti, privredne i društvene, izuzimajući samo delatnost savezne i republičkih vlada, koje su jedino bile izuzete od javno-tužilačke kontrole. Drugo shvatanje je polazilo od toga da je doprinos ovoj diskusiji moguć samo ako se kritički pogleda svaka pojedina delatnost i da li u okviru tih delatnosti postoji razrađena koncepcija o zaštiti građana i njihovih prava i da tek onda može biti reči o izvesnom preuzimanju ovih ombudsmanskih funkcija na naš politički sistem. Predlagači ovoga stava bili su za kritičko preispitivanje postojećeg sistema i dosadašnjih institucija. Ovo gledište je dalje ukazalo na suštinu i smisao zaštite i ostvarenje zaštite, efikasnost zaštite u odnosu na razmere kršenja prava. U tom smislu je ukazano na postojanje više linija koje se moraju analizirati, kao što su razmere pojava, u društvu kojih se zaštite tiče, smer razvoja političkog sistema, koji zaštitu treba da prilagodi razvoju sistema, način zaštite i smisao analize postupanja i njegovog prilagođavanja društvenom uvidu samouprave itd. Pre nego da se donese odluka o ustanovljavanju ovakve ili slične institucije, neophodno je ostvariti temeljniju i jasniju predstavu o dobrim i lošim stranama zaštite prava građana kod nas, kao i razlozima za dobro i loše stanje.

Jedan od prvih pisaca u Jugoslaviji o ombudsmanu, dr Miodrag Jovičić, ukazao je da »instituciju ombudsmana ne treba posmatrati samo kao pronalazak buržoaske pravne i političke misli, koji odgovara ključivo uslovima koje pruža buržoaska demokratija. I u društvu koje se izgrađuje na osnovama samoupravne socijalističke demokrati-

¹⁾ — Uvodna reč akademika prof. Jovana Đorđevića na savetovanju o pitanju ombudsmana, održanom u Ustavnom sudu Srbije 17. februara 1972. godine (Ustavnost i zakonitost, br. 1 str. 34—35).

je bila bi mogućna, i još — više od toga, poželjna ustanova poput ombudsmana. Borba za zakonitost nikada nije dovoljna i zato je neophodno jačati stare, odnosno, ako ne zadovoljavaju, uvoditi nove forme i sredstva za što potpunije ostvarivanje načela zakonitosti i zaštite prava građana«.

Ondašnji predsednik zakonodavno-pravne komisije u Skupštini SR Srbije — dr Miodrag Zečević — ukazujući na potrebu jednog obazrivijeg prilaza ovoj instituciji u nas, primetio je da »ombudsman ne bi smeo da oteža pravni saobraćaj, niti pravnu sigurnost u postupku. On treba da koristi čoveku i oficijelnom društvu. Znači, da ima obe funkcije. Mislim da nam više odgovara kolegijalno telo«.

Što se tiče sudstva i sudova, oni jesu u određenom smislu ombudsmeni, ali oni ipak to nisu u pravom smislu, te rešenja treba tražiti u dogradnji sistema koji imamo.

Što se tiče opštine, imamo drugo mišljenje. Opština u promeni društvenog sistema koju vršimo sve više dobija poziciju da se u okviru nje ostvaruju osnovna prava i interesi radnih ljudi i građana u društvu. Mislim da se na toj osnovi, bez obzara na to da li je reč o radnoj organizaciji, o udruženoj organizaciji, opštini, skupštini, itd., kao izrazu političke vlasti, na toj relaciji ostvaruju konkretniji odnosi. 90% su odnosi između čoveka i društva. Poseban je interes društva da se obezbedi maksimalna zakonitost u primena propisa. Treba ozbiljno preispitati mogućnost lociranja takvih organa u opštinskoj skupštini. Pokušali smo to sa pravnom pomoći, koja ima drugu dimenziju. Pokušano je sa javnim pravobranilaštvom, itd., ali stvarno mi smo predsednika opštinske skupštine, ili sekretara komiteta, pretvorili u svojevršne ombudsmane. Moramo da stvaramo, prema tome, uslove za maksimalnu zakonitost i ustavnost u osnovnim oblicima teritorijalnog ili funkcionalnog organizovanja.

Autor ovog rukopisa, onda kao član Ustavnog suda Srbije, istakao je da na problem ombudsmana možemo gledati samo sa stanovišta naših savremenih interesa i mogućnosti. Sistem kontrole i zaštite nije dovoljno efikasan, i u tom pogledu društvene potrebe zahtevaju ne samo proširenje i unapređivanje toga sistema, nego i njegovo preispitivanje.

Značajan korak u stvaranju ustavne države u Jugoslaviji i ustanovljenje sistema kontrole ustavnosti, svakako je bilo ustavovljavanje ustavnog sudstva koje je za relativno kratko vreme našim uslovima pokazalo društvenu potrebu za ovim organima. Međutim, organizovanje odgovarajuće kontrole ustavnosti u nadležnosti ustavnog suda traži vreme, strpljenje i ustavni sud kao model političkog društva u potpunosti se ne može realizovati za nekoliko godina od njegovog ustanovljavanja. Ova funkcija će naročito biti značajna u budućnosti.

Ombudsmanska funkcija, što je razumljivo, veoma je retka i koliko god da je ona u praksi isticana, ona nije svuda ista. Njena praksa varira od države do države, od toga da ombudsman svojim dejstvom daje savete i ukazuje na određene pojave i time doprinosi jačanju ustavnosti i zakonitosti. Ova funkcija ide dotle da ombudsman vrši kontrolu sudskih akata, sudova, čak i sudija. Praksa je, naravno, različita. Švedska, u Evropi, uživa ugled kao država ne samo sa najvišim eko-

nomskim standardom, nego i kao zemlja sa visokim kulturnim standardom. To su posebni uslovi. To je posebna klima, to je poseban standard pravne kulture i kulture uopšte. U tom je smislu tačna tvrdnja da je ombudsman rezultat razvijenih kulturnih sredina koje imaju tradicionalno pravnu i društvenu disciplinu.

Institucija ombudsmana koja ima velikog iskustva u Švedskoj, manje ili više svedena je na inicijative u okviru upravnog i krivičnog postupka, te se javlja u zaštiti osnovnih prava i sloboda u uslovima u kojima bi kod nas takvu funkciju vršio javni tužilac ili viši organ uprave. Ombudsmana se do sada potvrdio kao inokosni državni organ, koji je rešavao sitnije probleme, uglavnom na polju individualnih prava i u sferi pojedinačnih akata.

Ombudsman kao privlačna i simpatična ustanova i funkcija javlja se u malim sistemima, malih kapitalističkih država, koji ombudsmansku funkciju imaju kao funkciju koja vrši kontrolu rada uprave, administracije, kao zaštitu od opasnosti koja može da ugrozi osnovna ljudska prava.

Govoreći o ombudsmanskoj funkciji, o potrebi i mogućnosti ustanovljavanja takve ili slične institucije u Jugoslaviji, na kraju pomenutog savetovanja akademik prof. dr Jovan Đorđević je ukazao na prilaz ovoj instituciji u odnosu na savremeni društveno-politički sistem SFRJ.

»Odmah se može konstatovati (rekao je on) da rasprava o ombudsmanu pokreće mnogo šire probleme, probleme slobode, prava, ustavnosti i zakonitosti i time odnosa čoveka i zajednice. Međutim, kada je reč o samoj funkciji ombudsmana, dva se osnovna pitanja pojavljuju. Prvo se odnosi na društvenu kontrolu i stvaranje takvih instrumenata putem kojih bi naše društvo ostvarilo svoju orijentaciju prevazilaženja države u zajednicu. Zašto smo mi zajednica i kako postajemo zajednica, ili da li smo mi to što niko konkretno nije obrazložio, pa čak ni teorijski definisao. Uostalom, putevi ovakvog preobražaja niti su unapred dati niti su jedinstveni.

Nesumnjivo je da moderno društvo, a pre svega ovako složeno kao što je naše, koje svakodnevno rađa nove i sve složenije probleme, oseća potrebu za institucionalizovanom i funkcionalnom društvenom kontrolom koja je neophodni sastavni deo političke i ustavne odgovornosti. A, upravo ta funkcija kontrole je kod nas zapostavljena i, mislim, da u procesu jačanja i razvijanja političke i društvene kontrole i ta funkcija neposrednog ostvarivanja povreda prava, kršenja društvenih računa mora da se predvidi. Tako da pitanje »ombudsmana« predstavlja samo jedan deo te sveobuhvatne društvene kontrole i u tom sklopu se mora shvatiti i rešavati.

U prethodnom periodu (tj. pre uvođenja tržišta i samoupravljanja) bilo je više društvene kontrole i više smo se, uopšte, bavili kontrolom u tom tzv. etatiističkom periodu. Međutim, kada je naše društvo počelo da prerasta iz države u humanu, samoupravnu zajednicu, smatrali smo, dosta naivno, da samoupravljanje rešava samo po sebi sve društvene protivrečnosti i nesavršenosti. No, ubrzo smo morali konstatovati da samo samoupravljanje stvara niz teškoća, jer je osnovna protivrečnost ostala još uvek prisutna, protivrečnost između nas-

leđene istorijske nerazvijenosti u celini i težnje za ostvarivanje slobodnog koncepta društva. Otuda danas, kada su posledice ove protivrečnosti sve očiglednije, moramo naći odgovarajući instrumentarij da se ta protivrečnost smanji. Priznajmo da je jedna od velikih slabosti naše političke teorije i naših političkih rešenja zapostavljanja upravo društvene kontrole, koja je nužna u svakom savremenom društvu, pogotovu u našem koje je u stalnom procesu previranja i razvitka, ali ne u smislu neke policijske kontrole, već u smislu humanističko-društvene kontrole«.1)

Ustanovljavanje društvenog pravobranioca samoupravljanja

Prve diskusije o ombudsmanu i o potrebi njegovog ustanovljavanja u Jugoslaviji, kao što se iz priloga prethodne diskusije može videti, pokazale su, prvo, da se u vreme pre donošenja Ustava SFRJ od 1974. godine nije mnogo znalo o ombudsmanu; drugo, ukoliko su izvesna poznavanja o obudsmanu bila puisutna, ona su bila nepotpuna, i treće, dosta često, ombudsmanska funkcija bila je pogrešno shvaćena, pa je i identifikovana sa funkcijom javnog tužioca, organa kontrole, pa čak i sa ustavnim sudom. Sa sigurnošću se može reći da je praktično i normativno pristupanje uvođenju institucije društvenog pravobranioca samoupravljanja išlo dosta brzo, bez prethodnih ozbiljnih istraživanja, bez dovoljnih analiza i alternativa.

Položaj, prava i dužnosti društvenog pravobranioca samoupravljanja

Kao inspirativna institucija pre konstituisanja i uvođenja društvenog pravobranioca samoupravljanja u naš sistem, svakako u najvećoj meri bio je ombudsman.

Sistem samoupravljanja konstituisan Ustavom od 1974. godine kao sistem udruženog rada u cilju zaštite samoupravnih prava došao je u smislu čl. 129 Ustava Jugoslavije koji je ukazivao na značaj samoupravnih prava radnih ljudi i na značaj njihove društvene zaštite.

Instituciju društvenog pravobranioca samoupravljanja predviđa član 374. Ustava SFRJ od 1974. godine, koji kaže:

»Funkciju društvenog pravobranioca samoupravljanja u okviru prava i dužnosti federacije vrši Savezni društveni pravobranilac samoupravljanja.

Saveznog društvenog pravobranioca samoupravljanja imenuje i razrešava Skupština SFRJ.

Položaj, prava i dužnosti saveznog društvenog pravobranioca samoupravljanja utvrđeni su saveznim zakonom o društvenom pravobraniovcu samoupravljanja (Sl. list SFRJ br. 36 od 25. juna 1975. godine).

Republičkim, odnosno pokrajinskim zakonima u svakoj pojedinoj socijalističkoj republici i autonomnoj pokrajini doneseni su različiti pokrajinski zakoni o republičkim i pokrajinskim društvenim pravobraniovcima.

1) Reč akademika prof. Jovana Đorđevića na savetovanju o pitanjima ombudsmana, održanom u Ustavnom sudu Srbije 17. februara 1972. godine.

Prva razlika institucije društvenog pravobranioca samoupravljanja u odnosu na ombudsman upravo je u njenom položaju. Društveni pravobranilac se ne ustanovljava shodno ombudsmanu kao inokosni organ Parlamenta. Društvenog pravobranioca samoupravljanja u Jugoslaviji shodno društveno političkom sistemu SFRJ ustanovljava se istina kao inokosni organ, ali kao inokosni organ na određenoj teritoriji odgovarajuće društveno-političke zajednice, kao organ Federacije, ali i posebno i nezavisno i kao organ republike, pokrajine i opštine. Institucija društvenog pravobranioca samoupravljanja je utkana u samoupravljanje, kao autohtoni, celoviti i povezani sistem makro i mikro društva.

Društveni pravobranilac samoupravljanja se u članu 1. Saveznog zakona utvrđuje i definiše kao samostalni organ društvene zajednice.

Iz same pozicije samoupravnog sistema i prava koje u njemu ostvaruje, društveni pravobranilac samoupravljanja, istina izabran od parlamenta — Skupštine SFRJ, nije organ parlamenta, odnosno Skupštine Jugoslavije. S obzirom na njegove funkcije i nadležnosti, bez obzira što je biran od Skupštine SFRJ, društveni pravobranilac je shvaćen i ustanovljen kao samostalni organ društvene zajednice u najširem smislu toga pojma. Ovakvim položajem, društveni pravobranilac samoupravljanja u Jugoslaviji je sasvim nova institucija samoupravnog sistema. To nije organ države klasičnog tipa. Iako nije rasterećen i nekih svojstava državnog organa, društveni pravobranilac samoupravljanja je organ društva po svome položaju, funkciji, načinu ponašanja, i on je de facto društvena institucija, institucija društva. Ostvarujući samostalno svoju funkciju, društveni pravobranilac samoupravljanja tu funkciju ostvaruje i nezavisno.

U smislu čl. 23. Zakona o društvenom pravobraniocu, društveni pravobranilac podnosi izveštaj o svome radu skupštini društveno-političke zajednice, o kome skupština raspravlja. Takav izveštaj predstavlja jedan društveni interes u cilju ostvarivanja uvida o stanju zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, radi preduzimanja odgovarajućih i neophodnih mera. Izveštaj društvenog pravobranioca samoupravljanja ne znači »polaganje računa« zakonodavcu. Društveni pravobranilac nije organ skupštine koja ga je birala. Skupština nije njegov naredbodavac. Ona, istina, može dati svoje ocene i doneti zaključke o njegovom radu. Međutim, kao samostalni i nezavisni organ on ostvaruje svoju funkciju na osnovu ustavnog ovlašćenja i na osnovu zakona kojim su njegova prava utvrđena.

Društveni pravobranilac je odgovoran pred Ustavom, ali on je odgovoran u prvom redu pred samoupravnim javnim mnjenjem. Zato o radu društvenog pravobranioca samoupravljanja, pored skupštine, raspravljaju i društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije, udružene u Socijalističkom savezu. I organizacije sindikata imaju poseban interes za funkciju društvenog pravobranioca.

Polazeći od načela samostalnosti u vršenju svoje funkcije, društveni pravobranilac samoupravljanja, prema čl. 123. Zakona o društvenom pravobraniocu, može biti razrešen svoje dužnosti pre isteka mandata od 8 godina za koji se bira, samo ako bude osuđen za krivično delo na kaznu lišenja slobode, ako trajno izgubi radnu sposobnost za

vršenje svoje funkcije, i ako se utvrdi da je moralno-politički nepodoban za vršenje svoje funkcije.

Društveni pravobranilac samoupravljanja, prema tome, ne može biti rizrešen dužnosti zbog rešenja pojedinih konkretnih slučajeva sa kojima se skupština koja ga je izabrala ne bi složila. Skupština društveno-političke zajednice koja je nadležna za izbor i razrešenje društvenog pravobranioca ne može razrešiti društvenog pravobranioca, ako se iz takvog rada društvenog pravobranioca samoupravljanja ne može utvrditi postojanje moralne i političke njegove nepodobnosti, zbog čega bi u smislu čl. 24 Zakona o društvenom pravobranioocu mogao biti razrešen.

Kao i svaki drugi organ, i pojedinci kao nosioci javnih i samoupravnih ovlašćenja, tako i društveni pravobranilac nije idealan i nepogrešivi organ samoupravnog društva. Kao i svaki drugi, tako i društveni pravobranilac samoupravljanja ne može biti neodgovoran organ. Karakter odgovornosti društvenog pravobranioca određuje sam njegov položaj, karakter njegove funkcije.

Društveni karakter funkcije društvenog pravobranioca samoupravljanja izdvaja ga po ponašanju kao ombudsmana socijalističkog ili bolje rečeno samoupravnog sistema. Njegov položaj i njegove funkcije su zasnovani, istina formalno-pravno, na ustavnom i zakonskom ovlašćenju u zaštiti ustavnih prava. Ali suština položaja i funkcija društvenog pravobranioca samoupravljanja je ustanovljena na međusobnom poverenju, njega kao nosioca zaštite samoupravnih prava, sa jedne, i radnika čije on samoupravno pravo štiti, sa druge strane. Prva pretpostavka njegove funkcije je poverenje koje on uživa kod radnika i kod radničke klase. Bez takvog poverenja, funkcija društvenog pravobranioca samoupravljanja ne bi značila ništa i ona bi se svodila na funkciju i položaj klasičnih državnih organa. To poverenje se zasniva na opštoj pretpostavci, da će društveni pravobranilac a priori zaštititi samoupravno pravo radnika kao njegovo ustavno pravo od napada svake vrste i u prvom redu od napada od strane državnih i drugih, pa i samoupravnih organa.

Ta sprega odnosa radnik — društveni pravobranilac samoupravljanja ostvaruje fenomen društvenog i samoupravnog odnosa, kao odnosa međusobnog poverenja u sistemu samoupravljanja, na kome se zasniva i na kome počiva celokupna funkcija društvenog pravobranioca samoupravljanja. To je ta nevidljiva nova snaga koju ustav daje društvenom pravobranioocu, a koju drugi etatizovani državni organi nemaju, niti mogu imati, kakav je slučaj sa javnim tužiocem, organima uprave, izvršnim organima, itd. Društveno poverenje u društvenog pravobranioca je, u stvari, njegova najjača snaga, njegovo najjače oružje i njegov njegov najjači kapital. Step en društvenog poverenja u društvenog pravobranioca zavisi najpre od njegovog ponašanja, od njegovog odnosa prema samoupravnim i drugim pravima radnika koji proističu iz samoupravnih odnosa koje on treba da štiti. Zato društveni pravobranilac samoupravljanja treba svakodnevno da se bori za društveno poverenje radničke klase i zaštitu njenih samoupravnih prava. On se kroz osvajanje toga poverenja potvrđuje kao svojevrzni, novi, samoupravni ombudsman radničke klase. On je pravozaštitnik samoupravnih prava. U zaštiti samoupravnih prava on ima avangardnu ulogu u odnosu na sve druge subjekte i vrste zaštite samoupravnih prava.

Prema tome, bez društvenog i samoupravnog poverenja u društvenog pravobranioca samoupravljanja ne može biti zaštite od strane društvenog pravobranioca samoupravljanja. Samoupravna prava se mogu štiti samo na samoupravni način. Etatizovani oblik zaštite je oblik koji »ne leži« društvenom pravobraniocu. Etatizovani stil ponašanja društvenog pravobranioca je, u stvari, oponašanje javno-tužilačke prakse kao oblik prokuratorskog ponašanja.

Društveni pravobranilac nije odvojeni subjekt — inokosni organ koji radi od oka, na svoju ruku i u »svojoj nadležnosti«. Smisao njegove funkcije je u zaštiti samoupravnih prava kroz samoupravno zajedništvo i kroz zajedništvo sa radnikom pojedincem, kada su njegova samoupravna prava povređena, iako u postupku on može samostalno i odvojeno od radnika kao subjekta da štiti njegova prava. Smisao zaštite od strane društvenog pravobranioca je utome da je on u neprekidnom kontaktu sa radnikom, da radnika savetuje kako da brani svoja prava, ali i da se dogovara sa radnikom kada preuzme da štiti njegova prava. Društveni pravobranilac samoupravljanja se javlja po sili svog ovlašćenja, ali u zaštiti samoupravnih prava on se javlja i po ovlašćenju i pre svega po poverenju koje mu je ukazano u toj zaštiti.

Zaštita samoupravnih prava radnika od strane društvenog pravobranioca bi u suštini prestala da postoji onoga trenutka kada bi radnik shvatio da se društveni pravobranilac oglušio o njegove zahteve, da ga ovaj u potpunosti nije hteo da sasluša i da ga razume. Delikatnost funkcije društvenog pravobranioca samoupravljanja je u tome da on uzima u zaštitu radnikova samoupravna prava, uvek kada za to postoje ustavni i drugi pravni odnosi. U tom cilju, društveni pravobranilac će činiti napore da sasluša radnika i u slučajevima kada radnik podnosi neosnovane zahteve da ga društveni pravobranilac ubedi da je takav zahtev nemoguć, da nema ustavnog i zakonskog osnova i da nema izgleda na uspeh. Tako nešto bi trebalo učiniti ne samo radi toga što bi radnika trebalo »učutati«, što bi ga se na neki način trebalo osloboditi zbog neosnovanog zahteva, nego zbog čuvanja poverenja za buduće slučajeve, za obezbeđenje samoupravnog javnog mnjenja, za čuvanje i podizanje ugleda jedne ovakve samoupravne institucije.

Društveni pravobranilac samoupravljanja i organi udruženog rada samoupravnih organizacija i zajednica

Fleksibilnost funkcije društvenog pravobranioca samoupravljanja se iskazuje članom 4. Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja.

Po ovom zakonskom propisu, društveni pravobranilac samoupravljanja, istina može pokrenuti postupak odmah i neposredno ako on to bude hteo kod nadležnog suda udruženog rada, radi zaštite samoupravnih prava i društvene svojine.

Međutim, shodno amandmanskom ponašanju, društveni pravobranilac koristi svaku pogodnu prethodnu mogućnost za zaštitu samoupravnih prava i društvene svojine. Svi takvi oblici su pogodniji načini rešenja od svake »parnice« pred državnim sudom, pa i pred sudom udruženog rada.

Prethodni pokušaji da se spor reši sporazumom uz saradnju drugih samoupravnih organa, organizacija i zajenica, uvek je bolji način životvornog rešavanja spora mimo postupka pred sudom, što potvrđuje društveni karakter ove funkcije. »Ako smatra da je to neophodno, (kaže se u čl. 4. Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja), radi zaštite samoupravnih prava radnih ljudi ili društvene svojine, društveni pravobranilac samoupravljanja može zahtevati da se sazove sednica organa upravljanja organizacije udruženog rada, odnosno sednice ovlašćenog organa druge samoupravne organizacije ili zajednice radi razrešenja određenih pitanja iz oblasti zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, ili može zahtevati da se radnim ljudima saopšte, odnosno objave dokumenti koji se odnose na ostvarivanje njihovih samoupravnih prava ili zaštitu društvene svojine u određenoj društvenoj organizaciji ili zajednici, ili može preduzeti drugu meru za koju je zakonom ovlašćen«.

Društveni pravobranilac samoupravljanja, prema tome, insistira, pre svega, na zajedničkom i sporazumnom rešavanju problema. On u tome smislu čini napore da se obezbedi što adekvatnija i pravičnija odluka. U tom smislu, on insistira na sveobuhvatniju pripremu odluke i time prezentira istinitu i potpunu informaciju svim subjektima koji treba da učestvuju u rešavanju nastalog spora. Bez potpune informisanosti učesnika u sporu ne može se očekivati pravična i zakonita odluka.

Ovlašćenja društvenog pravobranioca samoupravljanja u rešavanju sporova iz oblasti samoupravnih prava i društvene svojine posebno se odnose na skupštine odgovarajućih društveno-političkih zajednica u okviru njegovih nadležnosti, kada društveni pravobranilac proceni da bi neki akt organizacije udruženog rada ili samoupravne organizacije ili zajednice trebalo ukinuti ili poništiti. U tom cilju, društveni pravobranilac samoupravljanja u smislu člana 6. Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja može pokrenuti postupak za ukidanje ili poništenje odluke ili drugog akta organizacije udruženog rada, samoupravne organizacije ili zajednice. (čl. 6 Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja).

Zakonsko ovlašćenje društvenog pravobranioca se odnosi i na njegovo pravo da može skupštini društveno-političke zajednice predložiti da obustavi izvršenje određene odluke ili nekog akta ili radnje organizacije udruženog rada, ako oceni da se ovakvim aktom ili radnjom vređa samoupravno pravo radnih ljudi ili društvene svojine.

Delokrug zaštite samoupravnih prava od strane društvenog pravobranioca samoupravljanja

Delokrug nadležnosti društvenog pravobranioca samoupravljanja je postavljen veoma široko. On se, u stvari, prostire na sve oblike povrede samoupravnih prava radnika i društvene svojine, ali ne i preko toga. To znači, da društveni pravobranilac samoupravljanja nema ingerencije da štiti druga osnovna prava radnika van samoupravnih odnosa i van sistema društvenog samoupravljanja.

U čl. 15 Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja, u stavu 1 kaže se da »društveni pravobranilac samoupravljanja kad nađe

da se opštim aktom, ili pojedinačnim aktom donetim van upravnog ili sudskog postupka, ili radnjom organizacije ili zajednice, društveno-političke organizacije, odnosno organa društveno-političke zajednice, povređuje samoupravno pravo radnih ljudi ili društvena svojina, ima pravo i dužnost da na to upozori odnosnu organizaciju, zajednicu ili organ i da im podnese predlog ili drugu inicijativu radi usklađivanja odnosnog akta ili radnje sa Ustavom i zakonom, odnosno sa samoupravnim opštim aktom«.

Kao što se može videti, prva zakonska odredba koja se odnosi na nadležnost i ovlašćenja društvenog pravobranioca samoupravljanja je odredba koja određuje ombudsmansko ponašanje društvenog pravobranioca samoupravljanja, što je njegova osnovna i bitna karakteristika.

Kod protivustavnih i protivzakonitih pojava i radnji samoupravnih organa, organizacija i zajednica, društveni pravobranilac samoupravljanja ne nastupa po osnovu nadležnog inspekcijskog, upravnog ili izvršnog organa. On sam u poremećenim samoupravnim odnosima formalno ne menja ništa, ne donosi odluku o promeni opšteg ili pojedinačnog akta, niti neposredno preduzima određene mere prema subjektima koji su doveli do poremećaja samoupravnih odnosa ili društvene svojine. Kao samostalni organ u sistemu društvenog samoupravljanja, društveni pravobranilac samoupravljanja je inicijator — usmerivač ustavnog, zakonitog i uopšte pravičnog postupanja, koji nastoji da protivustavna i protivzakonita stanja dođu u razmatranje kod nadležnih organa u bilo kom stadijumu redovnog postupka radi celishodnog rešenja. Ali, društveni pravobranilac samoupravljanja nije samo »pronalazač« nadležnosti, tj. nadležnih organa i institucija koji bi trebalo da reše nastali spor iz samoupravnih odnosa. On birokratski ne vraća niti ustupa određeni predmet niti ga stavlja »na nadležnost« drugom organu. Usmeravajući zahtev za rešenje jednog spora iz samoupravnih odnosa ili zbog povrede društvene svojine, društveni pravobranilac samoupravljanja istovremeno kao ombudsman daje inicijative, predloge, uputstva i druge instrukcije kako treba postupiti. Dakle, društveni pravobranilac samoupravljanja na određen način ostvaruje koordinirajuću funkciju i time što »uči« kako treba postupiti i kako treba doći do konačnog rešenja, poštujući pritom samostalnost i nezavisnost kao i njihovu nadležnost svakog organa u određenom postupku.

Svakako, društveni pravobranilac ako bude procenio da u toku postupka nema potrebe za inicijativom ili za sugestije nadležnom organu, on takve predloge, inicijative i sugestije neće ni davati. Dakle, njegovi predlozi će se usmeravati samo onda kada postupak ne ide u skladu sa ustavom ili zakonom ili određenim samoupravnim aktom, ili kada je ponašanje nekog organa očigledno nepravilno i nezakonito, pa bi ga zbog toga trebalo opomenuti i upozoriti i samim tim mu i pomoći.

Značajna ovlašćenja društvenog pravobranioca samoupravljanja odnose se na član 5. Zakona o društvenom pravobraniocu, kada je u pitanju obustavljanje izvršenja kako opšteg, tako i pojedinačnog akta.

U skladu sa tim, društveni pravobranilac prati tok postupka uvek kada je u pitanju povreda samoupravnih prava radnika. Međutim, može se dogoditi da društveni pravobranilac, kao i samoupravni i zainteresovani subjekti nisu mogli zapaziti, nisu bili u stanju da pri-

mete protivustavnu ili protivzakonitu prirodu nekog opšteg ili pojedinačnog akta, koji je već došao u stanje da bude izvršen, čime bi bila stvorena protivzakonita stanja i nepravde, čime bi se teže povredilo samoupravno pravo radnih ljudi ili društvena svojina. U takvim slučajevima društveni pravobranilac samoupravljanja može podnošenjem zahteva da se obrati nadležnom sudu ili drugom organu da privremeno obustavi izvršenje opšteg ili pojedinačnog akta ili radnje samoupravnog organa.

Kao što se vidi, u sporovima koji su došli do izvršenja, kada su iscrpljena sva redovna pravna sredstva, Društveni pravobranilac samoupravljanja ne donosi nikakvu konačnu odluku, niti on menja protivustavnu ili protivzakonitu odluku nadležnog organa. Kao nadležan za zaštitu samoupravnih prava i društvene svojine, društveni pravobranilac privremeno samo onemogućava izvršenje jednog nezakonitog ili protivustavnog akta, usmeravajući ga na pravi put kojim treba da se jedno protivustavno ili protivzakonito stanje opet od strane i u nadležnosti drugog organa, podigne na stepen ustavnosti i zakonitosti. Na ovaj način, društveni pravobranilac vrši jedno preventivno dejstvo, ne dajući da dođe do primene protivustavnog ili protivzakonitog akta i do stvaranja poremećaja u samoupravnim odnosima.

Ne dirajući u suverena prava i nadležnost odgovarajuće društveno-političke zajednice, odnosno njene skupštine koja ga je izabrala, društveni pravobranilac nema ovlašćenja da obustavi od izvršenja odluku skupštine društveno političke zajednice.

Kontrola i zaštita ustavnosti i zakonitosti kada je u pitanju donošenje opštih akata (zakona, podzakonskih i drugih samoupravnih opštih akata) koje donose skupštine društveno-političkih zajednica spada u nadležnost naših ustavnih sudova.

Obustava izvršenja nekog akta po predlogu i zahtevu društvenog pravobranioca samoupravljanja sama po sebi ima svoj značaj, jer se njome sprečava izvršenje jedne protivustavne ili nezakonite odluke. Međutim, sama privremena obustava izvršenja nekog opšteg akta ili radnje ne znači mnogo, ako se ne obezbedi pravilan i brz postupak za promenu takvog akta ili radnje. Zakon o društvenom pravobraniocu samoupravljanja u tom smislu precizno određuje rokove u pogledu podnetog zahteva društvenog pravobranioca, pa kaže: »Nadležni sud, odnosno drugi nadležni organ, dužan je da odmah uzme u postupak zahtev društvenog pravobranioca samoupravljanja i da najkasnije u roku od tri dana od dana podnošenja zahteva donese odluku o tom zahtevu, a u nastavljenom postupku donese konačnu odluku o spornom pitanju«. (čl. 5, stav 2 Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja).

Svakako da je zahtev za privremenu obustavu izvršenja nekog akta ili radnje mera koja se retko primenjuje. Društveni pravobranilac samoupravljanja je zakonom ovlašćeni organ koji procenjuje situaciju kada takav zahtev treba učiniti. On procenjuje, da li se izvršenjem određenog akta teže povređuju samoupravna prava radnih ljudi ili društvena svojina. Sam čin podnošenja zahteva od strane društvenog pravobranioca za privremenu obustavu izvršenja nekog akta ili radnje za određeni organ kome je taj zahtev upućen, znači obavezu, tj. neod-

ložnu obustavu izvršenja. Zahtev društvenog pravobranioca samoupravljanja je obavezujući čin od strane društvenog pravobranioca, koji je učinio zahtev za privremeno odlaganje, što znači da se zahtev pravobranioca mora odmah uzeti u postupak, i najkasnije u roku od tri dana otkad je on upućen mora se udovoljiti takvom zahtevu.

Zahtev društvenog pravobranioca samoupravljanja za privremeno odlaganje izvršenja jednog akta je, u stvari, još jedna pružena šansa za nadležni organ, da preispita akt po pitanju i da shodno Ustavu i Zakonu preduzme odgovarajuće mere za njegovo neizvršenje, odnosno za dalji postupak u pogledu njegove dalje eventualne promene.

Od prirode akta i postupka u kome je on donesen, svakako i od toga kome se organu društveni pravobranilac samoupravljanja obraća za odlaganje izvršenja, stvar je procene samog društvenog pravobranioca samoupravljanja. To može biti sud (sud opšte nadležnosti, samoupravni sud, ali to može biti i ustavni sud). Kod određene vrste akata to može biti javni tužilac, javni pravobranilac, odnosno skupština društveno-političke zajednice.²⁾

*Inicijativa društvenog pravobranioca za ukidanje
odluke organizacije udruženog rada, samoupravne
organizacije ili zajednice pred skupštinom
društveno-političke zajednice*

U zaštiti samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, Zakon o društvenom pravobranioocu samoupravljanja daje širinu dejstva u pogledu svake odluke ili akta koje donose organizacije udruženog rada, druge samoupravne organizacije ili zajednice ili organi društveno-političke zajednice, ako se njima povređuje samoupravno pravo radnih ljudi ili društvena svojina (član 6, stav 1 Zakona o društvenom pravobranioocu samoupravljanja).

Ovde se svakako podrazumevaju oni akti ili odluke organizacije udruženog rada ili organa društveno-političke zajednice za čije je ukidanje ili poništenje nadležna skupština društveno-političke zajednice na osnovu njenog ustavnog ovlašćenja. Ovo se u prvom redu odnosi na opšte akte izvršnih organa društveno-političke zajednice, kao i organa uprave koji su odgovorni dotičnoj skupštini. Ali, društveni pravobranilac samoupravljanja u smislu člana 6, stav 2 Zakona o društvenom pravobranioocu samoupravljanja može predložiti skupštini društveno-političke zajednice da u okviru svoje nadležnosti pristupi obustavi izvršenja odluke, akta ili radne organizacije udruženog rada, samoupravne organizacije ili zajednice, ako se takvim aktom ili radnjom vređaju samoupravna prava ili društvena svojina. Zakonska odredba o mogućnosti izvršenja akta ili radnje zasniva se na odredbama Ustava SFRJ, član 130, stav 2, koji glasi: »Skupština društveno-političke zajednice može, u skladu sa zakonom, da obustavi od izvršenja odluke, druge akte i radnje, kojim se povređuju samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina. Ako skupština obustavi od izvršenja takve akte ili

²⁾ Vidi član 130, st. 2 Ustava SFRJ.

radnje, dužna je da pokrene postupak pred nadležnim sudom«. (član 130- stav 2 Ustava SFRJ).

Pokretanje postupka pred nadležnim sudom po predlogu društvenog pravobranioca samoupravljanja ili po sopstvenoj inicijativi skupštine društveno-političke zajednice daje mogućnost društvenom pravobraniocu samoupravljanja da u postupku kod suda, ako je skupština pokrenula postupak, učestvuje, dajući svoje predloge, pomažući sudu za donošenje zakonske odluke bez obzira na stav skupštine društveno-političke zajednice. Društveni pravobranilac u ovim slučajevima kada je postupak pokrenula skupština društveno-političke zajednice u postupku pred sudom zastupa svoje gledište, uvek sa stanovišta zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, a u skladu sa Ustavom i zakonom o udruženom radu. Svaka takva odluka ili akt podležu proceni da li će biti ukinuta ili poništena. Predlog za poništavanje ili ukidanje određenog akta u zavisnosti je od težine povrede ustavnog i zakonskog prava koje je tim aktom učinjeno. Predlog za poništavanje jednog akta će svakako uslediti ako je očigledno da su takvim aktom učinjene teže povrede samoupravnog prava i društvene svojine.

Privremene mere zbog povrede samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine

U procesu rada mogu da nastanu takvi odnosi u organizacijama udruženog rada ili u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama zbog kojih može da dođe do bitnog poremećaja samoupravnih odnosa ili do teže štete po društvene interese.

Zakon o društvenom pravobraniocu samoupravljanja (čl. 7) zbog ovakvih slučajeva daje posebno ovlašćenje društvenom pravobraniocu, da on kao inicijator zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i zdravih samoupravnih odnosa u organizacijama udruženog rada ili samoupravnim organizacijama može predložiti skupštini društveno-političke zajednice odgovarajuće mere u cilju otklanjanja poremećenih samoupravnih odnosa.

Privremene mere prema organizaciji udruženog rada, zajednici ili samoupravnoj organizaciji predviđa i član 46. Ustava SFRJ. Ova ustavna načela bila su predviđena još ustavnim amandmanom XXI na Ustav SFRJ od 1963. godine i to u tački 10 ovog amandmana, prema kome su privremene mere mogle biti preduzete prema ovim organizacijama, ako one ne ispunjavaju zakonom utvrđene obaveze ili ako su teško oštetile društvene interese ili ako su bitnije poremećena samoupravna prava.

Na osnovu člana 46. Ustava SFRJ i na osnovu Zakona o udruženom radu čl. 616—635, bliže su regulisana pitanja u vezi sa privremenim merama društvene zaštite. Ove mere preduzima skupština opštine, a kada je zakonom određeno i skupština druge društveno-političke zajednice. Pre preduzimanja određenih privremenih mera, skupština društveno-političke zajednice može radnicima u organizaciji udruženog rada odrediti rok za otklanjanje uzroka koji su osnov za preduzimanje

privremene mere. Privremene mere društvene zaštite su po svojoj prirodi privremenog karaktera i traju samo dotle dok se ne otklone uzroci koji su ih izazvali. Inače, zakonom je u ovom cilju strogo određeno da privremene mere u ovim slučajevima mogu trajati najviše jednu godinu.

Sve socijalističke republike i autonomne pokrajine u Jugoslaviji donele su svoje posebne zakone o privremenim merama društvene zaštite, društvene svojine i samoupravnih prava, u skladu sa ustavom i zakonom o udruženom radu, te uređuju sva pitanja u vezi sa ovim oblikom društvene zaštite.

Čl. 130 Ustava SFRJ preciznije određuje uzroke zbog kojih bi moglo da dođe do privremenih mera. To može da nastupi onda kada organizacija udruženog rada, odnosno druga organizacija ili zajednica ne donese svoj samoupravni plan, ako ne ispunji zakonsku obavezu i u određenom roku ne izvrši raspoređivanje sredstava u odgovarajuće fondove, ako ne ispunjava zakonom, društvenim dogovorom ili samoupravnim sporazumom određene obaveze prema radnicima, odnosno ako ne ispunjava obaveze koje proističu iz prava radnika u udruženom radu i sl. U takvim uslovima i u postupku koji je predviđen zakonom, skupština društveno-političke zajednice može da raspusti radnički savet ili drugi odgovarajući organ upravljanja u organizaciji udruženog rada. U takvim slučajevima skupština društveno-političke zajednice je obavezna da raspišu izbore za izbor novih članova dotičnog organa.

Skupština društveno-političke zajednice ima pravo da raspusti izvršne organe, kao i što može da smeni sa dužnosti poslovodne organe (direktora organizacije udruženog rada) i druge radnike na rukovodećim radnim mestima. U takvim slučajevima skupština društveno-političke zajednice vrši imenovanje privremenih organa, a može privremeno ograničiti ostvarivanje određenih samoupravnih prava ako je to u interesu zaštite samoupravnih prava i društvene svojine.

Međutim, skupština društveno-političke zajednice može i bez predloga društvenog pravobranioca samoupravljanja da povede postupak radi primene mera zbog bitno poremećenih odnosa ili oštećenja društvenih interesa u organizaciji ili zajednici, ili zbog neizvršavanja zakonom utvrđenih obaveza od strane organizacije udruženog rada. U slučaju kada je skupština pokrenula postupak za primenu privremenih mera, ona je dužna da o tome obavesti društvenog pravobranioca samoupravljanja. U ovim slučajevima društveni pravobranilac u toku postupka povedenog od strane skupštine društveno-političke zajednice, ima pravo da daje svoja mišljenja i sugestije koje u toku postupka skupština razmatra u pogledu primene predviđenih mera.

Društveni pravobranilac samoupravljanja i ustavni sud

Sve do ustanovljavanja društvenog pravobranioca samoupravljanja u Jugoslaviji, ombudsmanskoj funkciji nije bila poznata nadležnost u odnosu na ustavno sudstvo. U principu, ombudsmansku funkciju u zaštiti prava građana ombudsmani raznih država vršili su u odnosu na zaštitu zakonitosti i po pravilu njihova zaštita se odnosila na povrede zakona i prava građana, koja su izazvana pojedinačnim aktom ili radnjom upravnih organa, ali i ne samo njih.

Čl. 8. Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja utvrđuje pravo društvenog pravobranioca da pred ustavnim sudom može pokrenuti postupak za ocenu ustavnosti zakona, kao i drugih opštih akata i propisa društveno-političkih zajednica, kao i samoupravnih opštih akata.

Ustavom Jugoslavije od 1974. godine i Zakonom o udruženom radu došlo je do promena nadležnosti između ustavnih sudova i novoustanovljenih sudova udruženog rada. Amandmanska ovlašćenja ustavnih sudova iz 1971. godine, kada su ustavni sudovi bili nadležni da rešavaju sporove iz statusnih odnosa organizacija udruženog rada oko prvobitnog ustanovljavanja OOUR-a i drugih oblika udruživanja u sistemu udruženog rada, posle donošenja Ustava SFRJ od 1974. godine prešla su u nadležnost sudova udruženog rada.

Ustavni sudovi su zadržali nadležnost kontrole i zaštite zakona i drugih samoupravnih opštih akata društveno-političkih zajednica, samoupravnih organizacija i drugih zajednica, koje se odnose na zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine. Prema tome, zaštita samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, kada je povreda učinjena zakonom ili drugim opštim i samoupravnim aktom ostavljena je kao isključiva nadležnost ustavnih sudova.

Među brojnim, ranije već ustavom i Zakonom o ustavnom sudu utvrđenim — ovlašćenim predlagачima za pokretanje postupka pred ustavnim sudom, društveni pravobranilac samoupravljanja je kao jedan od »najmlađih« predlagачa s obzirom da je ova institucija uvedena tek 1974. godine. Ovo zakonsko ovlašćenje društvenog pravobranioca je u skladu sa članom 131., st. 2 Ustava SFRJ, prema kome: »društveni pravobranilac samoupravljanja pokreće pred skupštinom društveno-političke zajednice, ustavnim sudom ili sudovima postupak za zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine, a i postupak za ukidanje ili poništavanje odluka i drugih akata kojima se povređuju samoupravna prava i društvena svojina« ... (čl. 131, stav 2 Ustava SFRJ).

Jugoslovenski ombudsman — društveni pravobranilac samoupravljanja je jedini ombudsman koji ima pravo da pokreće postupak pred ustavnim sudom. Član 8. Zakona o društvenom pravobraniocu samoupravljanja u tom smislu izričito kaže: »Društveni pravobranilac samoupravljanja pokreće postupak pred ustavnim sudom za ocenu ustavnosti zakona, odnosno ustavnosti i zakonitosti drugih propisa ili opštih akata organa društveno-političkih zajednica, kao i samoupravnih opštih akata« (Sl. list SFRJ br. 36 od 25. jula 1975. godine).

Kao što se vidi, ovo pravo za pokretanje postupka odnosi se na sve zakonske propise i druge opšte akte društveno-političkih zajednica, organizacija udruženog rada, organizacija i drugih zajednica ako se tim opštim aktom povređuju ova prava.

Ombudsmani drugih zemalja, shodno prilikama i nadležnostima koja imaju, aktivnost u pogledu zaštite prava građana isključivo usmeravaju na pojedinačna akta upravnih i izvršnih organa i to po pravilu na zahtev onih čija su prava povređena.

U uslovima samoupravnih odnosa sa nadležnostima velikog broja organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih zajednica i organizacija koja imaju pravo da donose opšta akta, praktično i logično

je što je tako, da dolazi do velikog broja povreda samoupravnih prava i društvene svojine putem opštih akata.

Normativna funkcija samoupravnih organizacija i naročito organizacija udruženog rada omogućila je donošenje brojnih samoupravnih sporazuma, statuta, pravilnika o raspodeli ličnih dohodaka, stanova i drugih opštih akata, što zadire u osnovne interese života svakog radnika u udruženom radu ili samoupravnoj zajednici. Jugoslavija je zemlja koja, šireći samoupravna prava, daje ovlašćenja velikom broju samoupravnih organa da donose opšta akta kojih sada, računa se, ima oko 2 miliona, kojima se uređuju međusobni odnosi radnika unutar svake pojedine organizacije udruženog rada, samoupravne zajednice i kojim aktima, dolazi logično do povrede samoupravnih prava garantovanih ustavom ili zakonom.

Svojom nadležnošću da može pokretati postupak pred ustavnim sudom protiv opštih akata organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica kojima se vređaju samoupravna prava radnika i društvena svojina, društveni pravobranilac samoupravljanja se uključuje u proces kontrole i zaštite ustavnosti i zakonitosti pred ustavnim sudom.

Kao ovlašćeni predlagач i pokretač postupka pred ustavnim sudom, istina, društveni pravobranilac samoupravljanja nije jedini ovlašćeni organ koji to pravo ima. Pored njega, kao ovlašćeni predlagачi i pokretači postupka mogu se javiti skupštine društveno-političkih zajednica, Savezno i republička izvršna veća, savezni tužilac, javni pravobranilac, savezni sud, republički sudovi i drugi ustavom ovlašćeni predlagачi.

Međutim, shodno društvenoj poziciji, pravima i dužnostima koje ima prema ustavu i zakonu, društveni pravobranilac je »prvi organ« društvene zajednice koji se, kad su povređena samoupravna prava radnika i društvena svojina, pojavljuje u njihovoj zaštiti pred ustavnim sudom kao ombudsman radničke klase.

Nijednom ovlašćenom organu za pokretanje postupka pred ustavnim sudom nije tako dostupno sagledavanje situacije i odnosa naročito u organizaciji udruženog rada, kao što je to dostupno društvenom pravobraniocu samoupravljanja. On je taj koji je stalno u kontaktu sa organizacijama udruženog rada. On je taj koji prati proces donošenja opštih akata i koji je u krugu problematike samoupravnih odnosa, stanja i prilika u organizacijama udruženog rada. On je u istini društvena osmatračnica kretanja društvenih odnosa u domenu samoupravnih prava i društvene svojine. Ali, proces kontrole i zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine od strane društvenog pravobranioca nije samo posteriorna. Kao kompetentni ombudsman za zaštitu samoupravnih prava radnika, društveni pravobranilac samoupravljanja se u proces normativne funkcije organizacija udruženog rada može da uključuje i pre donošenja opšteg akta, dok su ovi u fazi prednacrti ili nacrti. Savetima, sugestijama i drugim oblicima pružanja stručne pomoći u normativnoj funkciji organizacija udruženog rada, društveni pravobranilac samoupravljanja na odgovarajući način »učestvuje« u donošenju opštih akata. Iako donošenje ovih akata nije njegova nadležnost, on je zainteresovan više nego bilo koji drugi ovlaš-

ćeni predlađač za pokretanje postupka kod ustavnog suda, da opšti akti organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija budu u skladu sa ustavom i zakonom. Društveni pravobranilac samoupravljanja tako postaje svojevrsni »selektor« za mnoge slučajeve protivustavne i protivzakonite delatnosti u stvaranju opštih akata. On time postaje jedan od moćnih pomagača organu kontrole ustavnosti i zaštite zakonitosti — ustavnom sudu.

Iskustva društvenih pravobranilaca i funkcija kontrole i zaštite samoupravnih prava i društvene svojine, kada su ova prava bila povređena za proteklih osam godina od kada je ustanovljena ova institucija u Jugoslaviji, nisu velika. Međutim, ona već sada ukazuju na potrebu jačih, mnogo organizovanijih oblika saradnje između društvenih pravobranilaca samoupravljanja i ustavnih sudova.

Jedno od pitanja koje se nameće kao vrlo važno sa stanovišta efikasnosti u otklanjanju protivustavnih i protivzakonitih opštih akata organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija je pitanje otkrivanja takvih akata. To potvrđuje i činjenica da relativno mali broj pokrenutih postupaka pred ustavnim sudovima dolazi neposredno od strane društvenih pravobranilaca. Inicijativa za pokretanje postupka u zaštiti samoupravnih prava radnika u 90% slučajeva pred ustavne sudove potiče neposredno od strane samih radnika. Ta inicijativa dolazi svakako od pojedinačnog interesa svakog radnika ili grupe radnika da se njihovo samoupravno pravo zaštiti od pojedinačnog akta koji je donesen na osnovu protivustavnog ili protivzakonitog opšteg akta. Pojedinačnim zahtevima radnika za kontrolu ustavnosti nekog opšteg akta pred ustavnim sudom ostvaruje se i opštedruštveni interes za podizanje svih protivustavnih akata na stepen ustavnosti.

Mnoštvo normativnih akata organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, na osnovu dosadašnje prakse i iskustava zahteva mnogo organizovaniji i mnogo širi zahvat ove kontrole.

L'AVOCAT SOCIAL DE L'AUTOGESTION — L'OMBUDSMAN DE LA CLASSE OUVRIERE

R é s u m é

La fonction d'ombudsman, ce qui est compréhensible, est très rare et en tant qu'elle est appliquée dans la pratique, elle n'est pas partout la même. Sa pratique malgré toutes les analogies varie quand même d'un Etat à l'autre.

La Suède en Europe jouit de la réputation non seulement comme Etat qui a introduit le premier une telle institution dans son système, mais aussi comme pays avec un standard économique et culturel élevé qui continue à développer cette fonction progressivement. L'ombudsman dans ce pays agit dans les conditions d'un climat social particulier, d'un standard spécial de la culture juridique et de la culture en général.

En tant qu'institution attrayante et sympathique, l'ombudsman apparaît d'abord dans les petits systèmes dans les systèmes des Etats relativement petits en tant qu'organe indépendant de l'Etat et en premier lieu en tant qu'organe du parlement qui l'élit et auquel celui-ci est responsable.

La Yougoslavie est le premier pays socialiste qui, par la Constitution de 1974, a procédé à l'introduction de cette institution autogestionnaire et sociale. Mais, cet ombudsman yougoslave, est entré dans une sphère de protection que les ombudsmans des autres pays ne connaissent pas. La Yougoslavie a conformément à son système socio-politique institué l'ombudsman pour la protection des droits autogestionnaires des travailleurs en tant que l'un des droits fondamentaux de l'homme dans le rapport de travail par l'intermédiaire duquel se réfractent presque tous autres droits fondamentaux en tant que droits constitutionnels. Par conséquent, la différence de l'avocat social de l'autogestion en Yougoslavie de la forme classique de l'ombudsman dans les pays non-socialistes consiste justement en ce que l'ombudsman-Avocat social de l'autogestion se manifeste dans la protection des droits autogestionnaires sur la base de la propriété sociale, c'est-à-dire sur la base des rapports de propriété sociale en tant que rapports gouvernants.

Ce qui serait analogue et ce qui a certainement exercé l'influence sur la pratique yougoslave qui s'est développée par la voie de l'ombudsman et de sa grande expérience, c'est le comportement. Que l'avocat social ne se comporte pas comme organe étatisé de l'Etat et qu'il est avant tout le représentant des intérêts du travailleur, de ses droits et tout d'abord quand l'atteinte a été portée à ces droits de la part de l'Etat ou des organes autogestionnaires. Cette institution en Yougoslavie est toujours une institution nouvelle. Elle doit seulement se manifester clairement et devenir en réalité »l'ombudsman de la classe ouvrière«.

Cependant, aussi pour la période de quinze ans de son existence on peut dire qu'elle était incontestablement indispensable pour le système de la démocratisation des rapports sociaux telle qu'elle existe en Yougoslavie depuis plus de trente ans.

L'avocat social de l'autogestion est dans le fond une contribution irremplaçable au développement des rapports autogestionnaires et démocratiques en Yougoslavie.

Il devient intéressant et important non seulement comme une nouveauté mais aussi comme expérience acquise, inspiré par »l'ancien« Ombudsman, en tant que pratique aussi dans les pays socialistes qui tendent à la démocratie et à la liberté.

ZAKON O BRAKU I PORODIČNIM ODNOSIMA SR HRVATSKE I SR SRBIJE

Opšte napomene

Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske donet je 21 marta 1978 godine, stupio je na snagu 29 marta iste godine, a primenjuje se od 1 januara 1979 godine.

Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije donet je 7 juna 1980 godine, stupio je na snagu 15 juna iste godine, a primenjuje se od 1 januara 1981 godine.

U našem republičkom i pokrajinskom zakonodavstvu prisutna su dva zakonodavna sistema. Po prvom porodično zakonodavstvo je prezentirano u vidu zasebnih zakona koji se posebno odnose na svaki odeljak porodičnog prava. To je tzv. dispersni sistem koji je u našem pravu iz određenih istorijskih, tehničkih, a pre svega temporalnih razloga praktikovan u našem ranijem saveznom porodičnom zakonodavstvu. Po drugom sistemu, porodično zakonodavstvo je kodifikovano primenom jedinstvene, odnosno integralne metode koja se zasniva na ideji: da jedna pravna grana treba da ima jedan zakonski propis. Takav postupak diktiraju ne samo načelni (dakle sistemski), već pre svega praktični (odnosno pravno pragmatiski, operativni) razlozi. Porodično zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije spada u ovu drugu grupu zakonodavstva koja se koristi jedinstvenom metodom pri kodifikaciji normi porodičnog prava. Zajedno sa SR Srbijom i SR Hrvatskom, princip jedinstvene kodifikacije primenjuje i republika SR Slovenija i SR Bosna i Hercegovina.

SR Hrvatska je u pogledu vremena donošenja Zakona o braku i porodičnim odnosima zauzela drugo mesto odmah iza SR Slovenije koja je u ovom pogledu učinila prve korake. SR Srbija je poslednja donela svoj Zakon o braku i porodičnim odnosima, ali treba primetiti da je to možda posledica jednog prethodnog kodifikatorskog rada u domenu porodičnog prava koji je imao karakter dispersivne kodifikatorske metode. U pitanju su bile dve faze koje je SR Srbija sebi postavila i koje je izrespektovala prilikom rada na kodifikaciji porodičnog prava, od kojih se prva zasnivala na praktičnim legislativnim rezultatima saveznog zakonodavstva, a druga, na teorijskim postavkama kodifikatorske metodologije praktikovane u vreme rada na jedinstvenom saveznom kodeksu o porodici i neposrednim praktičnim iskustvima kodifikatorskog rada u SR Sloveniji, SR Hrvatskoj i SR Bosni i Hercegovini.

Po svom obimu, zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije nalazi se iznad zakonodavstva SR Slovenije i SR Bosne i Hercegovine. SR Srbi-

ja ima veći broj zakonskih odredaba (419) od SR Hrvatske (393), što ne predstavlja razliku koja skreće pažnju na sebe, ali je ta razlika veoma impozantna (skoro za jednu polovinu) kad je u pitanju Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije. Porodično zakonodavstvo SR Srbije je na prvom mestu i u pogledu broja odeljaka (ukupno deset); SR Hrvatska ih ima devet, a zakonodavstvo SR Slovenije i SR Bosne i Hercegovine — osam. Već je više puta ukazivano da obim jednog zakona ne govori apriorno i o njegovim vrednostima. Naprotiv, prisutnija su mišljenja da zakonodavstvo, koje ima pretenzije za što manjom sveobuhvatnošću, pruža više prostora kreativnom delovanju sudova i postavlja se fleksibilnije prema životu i promenama koje se u njemu, dosta često, burno odvijaju.

I. Porodica

U našem republičkom i pokrajinskom porodičnom zakonodavstvu ne daje se definicija porodice. Od ovog načelnog pristupa, odstupa zakonodavstvo SR Slovenije i SR Bosne i Hercegovine, koje na različite načine, sa više ili manje teorijskog uspeha i praktične preciznosti, prezentira zakonsku definiciju porodice. Prema tome, polazeći od onoga što je dominantno u našem zakonodavstvu, SR Hrvatska i SR Srbija u svom porodičnom zakonodavstvu ne pristupa normativnom određivanju pojma porodice. Dobre, odnosno loše strane ovakvog postupanja dobro su poznate, da je nepotrebno ponavljati ih ovom prilikom.

Međutim, vredan je pažnje stav SR Srbije (koja je u ovom pogledu u odnosu na ostala republička i pokrajinska zakonodavstva potpuno usamljena), da u svom Zakonu o braku i porodičnim odnosima, pravno normira jedan specifičan oblik patrijarhalne porodične zadruge kome je dat naziv: porodična zajednica. Ovaj oblik kolektivne porodice, koji ne predstavlja pravno lice, čine svi članovi porodične zajednice stariji od 15 godina bez obzira na pol. Porodična zajednica ima svoju unutrašnju organizaciju u kojoj dominiraju dva centralna organa: a) kolektivni upravni organ; i b) porodična skupština.

Porodičnu skupštinu čine svi članovi porodične zajednice. Njena nadležnost sastoji se u određivanju sastava kolektivnog upravnog organa koji upravlja i raspolaže imovinom koja je stečena zajedničkim radom članova porodične zajednice. U skladu sa demokratskom organizacijom porodične zajednice, svaki njen član može tražiti na porodičnoj skupštini da se preispitaju, pa i opozovu pojedine odluke upravnog organa o administriranju i disponiranju zajedničkom imovinom. Inače, odluke kolektivnog upravnog organa o upravljanju i raspolaganju zajedničkom imovinom donose se primenom većinskog principa.

Imovina koja je stečena u porodičnoj zajednici, pripada svim njenim članovima na neopredeljenim delovima. To se odnosi kako na stvarna, tako i na obligaciona prava. Ako su u pitanju nepokretnosti, onda se prava, koja su nastala povodom ovakvih stvari, upisuju u zemljišne knjige kao svojinska prava na neopredeljenim delovima. Prema tome, u pitanju je porodičnopravni oblik zajedničke svojine, a ne privatnopravni oblik susvojine ili svojine koji pripada zajednici kao celini. U ovom pogledu u pitanju je zajednička imovina koja je prisutna u

bračnom pravu (u bračnoj i vanbračnoj zajednici), ali proširena i na subjekte koji iz tog braka potiču ili samo žive i rade u porodičnoj zajednici. U tom smislu, pretpostavke za nastanak zajedničke imovine ne vezuju se samo za brak, odnosno vanbračnu zajednicu i rad na njenom sticanju, već pre svega na rad svih članova porodične zajednice bez obzira na njihov porodičnopravni status. Tako posmatrano, zajednička imovina porodične zajednice nosi u sebi bračne karakteristike (odnosno odlike zajedničke imovine iz vanbračnog odnosa), ali i momente koji te karakteristike negiraju. Zbog toga se ona ne može nazvati zajedničkom imovinom bračnih, odnosno vanbračnih drugova koji žive i rade u porodičnoj zajednici, već zajedničkom imovinom svih članova porodične zajednice koji su učestvovali u njenom sticanju svojim pojedinačnim ili grupnim radom. Iako u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Srbije to nije izričito normirano, kao subjekti ove imovine mogu se pojaviti i osobe koje su mlađe od 15 godina (dakle lica koja se ne smatraju članovima porodične zajednice sa pravima da utiču na konstituisanje porodičnih foruma i da odlučuju u pogledu upravljanja i raspolaganja zajedničkom imovinom) ako su svojim radom učestvovali u sticanju zajedničke imovine (n. pr. radom na čuvanju i ispaši stoke). Udeo svakog člana porodične zajednice, odnosno lica koja su učestvovala svojim radom u njenom sticanju, određuje se prema doprinosu u nastanku zajedničke imovine. Prema tome, zajednička imovina ne deli se na jednake delove, jer takva mogućnost nije predviđena u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Srbije prilikom podele zajedničke imovine bračnih, odnosno vanbračnih drugova. Ti isti principi moraju se primeniti i u slučaju deobe zajedničke imovine stečene radom u porodičnoj zajednici, pošto jedino rad i rezultati rada određuju položaj lica prema pribavljenim imovinskim vrednostima. Jednako postupanje za nejednak rad, objektivno znači nejednako tretiranje pravno jednakih osoba. Na ovaj način, stvaraju se uslovi za pribavljanje rezultata tuđeg rada, pa time i iskorišćavanje nejednakih u radu od strane onih koji su jednaki u manjem radnom angažovanju prilikom sticanja zajedničke imovine.

Imovinski odnosi u porodičnoj zajednici zasnivaju se, kao i u bračnoj, odnosno vanbračnoj zajednici, na zakonskom i ugovornom imovinskom režimu. Zakonski imovinski režim odnosi se na zajedničku imovinu stečenu u porodičnoj zajednici, i kako se u zakonu izričito ističe, na imovinu iz zakonskog imovinskog režima primenjuju se pravila i principi koji se odnose na zajedničku imovinu drugova.

Od tog pravila postoji načelan izuzetak. Tako, zakonski imovinski režim koji se odnosi na bračne, odnosno vanbračne drugove, zasniva se na imperativnim normama. To znači da se ugovornim imovinskim režimom ne mogu menjati pravila koja se odnose na zakonski imovinski režim. Pravila o sticanju i deobi zajedničke imovine bračnih, odnosno vanbračnih drugova moraju se respektovati i na njih se ne može uticati voljom bračnih, odnosno vanbračnih drugova. Međutim, kad je u pitanju zajednička imovina stečena u porodičnoj zajednici, onda se zakonski imovinski režim zasniva na normama koje nemaju imperativni već dispozitivni karakter. Praktično, to znači da povodom zajedničke imovine nastale u porodičnoj zajednici, dominira ugovorni a ne zakon-

ski imovinski režim. Drugim rečima, zakonski imovinski režim prime- niće se tek u slučaju ako ugovorom sklopljenim između članova poro- dične zajednice, imovinski odnosi nisu drukčije uređeni. U odsustvu ugovora, primenjuje se zakonski imovinski režim.

Da bi ugovor zaključen između članova porodične zajednice, ko- jim se menja zakonski imovinski režim, bio punovažan, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije zahteva prisustvo tri konstitutivna uslova koji moraju biti kumulativno prisutni. Ti uslovi su: a) prisus- tvo određene forme; b) jednoglasnost u kreiranju ugovora; i c) overa od strane sudije.

Prema tome, da bi ugovor o imovinskim odnosima unutar poro- dične zajednice proizvodio svoje dejstvo, zahteva se: a) da je ugovor zaključen u pismenoj formi; b) da su svi članovi porodične zajednice koji su učestvovali u sticanju zajedničke imovine obuhvaćeni ugovorom i da su dali jednoglasnu saglasnost za njegov nastanak (znači, većinski princip bez obzira na svoje modalitete — obična ili apsolutna većina, u ovom slučaju se ne može primeniti); i c) da je taj ugovor overen od strane sudije (treba primetiti da je overa kvalifikovana, što znači da nije dovoljno ako je ugovor overen u sudu). Prilikom overe ugovora sudija je dužan da ugovornim stranama pročita ugovor i upozori ih na posledice koje ugovor stvara. Ako u zaključenju ugovora učestvuju maloletni članovi porodične zajednice, sudija je dužan da pre overe ugovora, zatraži mišljenje organa starateljstva. U slučaju da se ova sa- glasnost uskrati, jer je ugovor u suprotnosti sa interesima maloletnih članova porodične zajednice, sudija će odbiti da overi ugovor. U tom slučaju, pošto ugovor nije nastao, na imovinske odnose u porodičnoj zajednici primeniće se pravila zakonskog imovinskog režima.

Sadržina punovažnog ugovora, kojim se uređuju imovinski od- nosi u porodičnoj zajednici, može biti različita. Ugovorne strane mogu ugovoriti da se u njihovim imovinskim odnosima ne primenjuju norme koje se odnose na porodičnopravnu instituciju zajedničke imovine, već, recimo, pravila koja se odnose na susvojinu kao građanskopravnu (imo- vinsku) kategoriju. Isto tako, članovi porodične zajednice mogu uгово- riti i drukčiji način deobe zajedničke imovine. Jedna od takvih mo- gućnosti je da se zajednička imovina deli na jednake delove, ili da se deli prema doprinosu u njenom sticanju, ako se na tome insistira, a za uloženi veći rad se prezentiraju ubedljivi i sigurni dokazi. Nije is- ključeno da se ugovori način deobe zajedničke imovine po principu pravičnosti, tako da se veći deo dodeli članovima porodične zajednice s obzirom na njihov uzrast, rđavo zdravstveno stanje, nastalu nespo- sobnost za privređivanje ili teške materijalne prilike u kojima se mogu naći ukoliko odluče da porodičnu zajednicu napuste.

Porodična zajednica prestaje njenim rasformiranjem. Treba pri- metiti, da porodična zajednica ne prestaje ako se zatraži deoba zajed- ničke imovine, ali se nastavi život i rad u porodičnoj zajednici. Član porodične zajednice, odnosno lice koje se smatra nosiocem određenih prava iz zajedničke imovine, može zatražiti u svako doba (sem u okol- nostima koje se smatraju privredno neoportunim) deobu zajedničke imovine i izdvajanje svog dela iz te imovine. U tom trenutku, njegov neopredeljeni deo iz zajedničke imovine, prerasta u opredeljeno indivi-

dualno stvarno ili obligaciono pravo sa svim prisutnim atributima koji iz takvog prava proističu. Članstvo u porodičnoj zajednici prestaje i istupanjem iz porodične zajednice.

Deoba zajedničke imovine stečene u porodičnoj zajednici vrši se na sastanku porodične skupštine. Ako se ne postigne saglasnost o iznosu delova članova porodične zajednice koji su zahtevali deobu, odluku o tome donosi opštinski sud u vanparničnom postupku.

II. Bračno pravo

1. *Pojam braka.* Prema definiciji, koja je prisutna u ranijem saveznom zakonodavstvu o braku, pojam braka se određuje kao zakonom uređena zajednica muškarca i žene. Ovu zakonsku definiciju prihvata i zakonodavstvo SR Slovenije i SR Bosne i Hercegovine, kao i pokrajinsko zakonodavstvo. Zakon o braku SR Makedonije ovu definiciju proširuje izrazima da je brak, pored ostalog, dobrovoljna i trajna zajednica života, a SR Crna Gora, da je to zajednica koja je zaštićena zakonom.

Zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije, ne proširuje zakonsku definiciju braka, ali ne akceptira u celini ni definiciju prisutnu u ranijem saveznom zakonodavstvu koja je svojom pravnom lapidarnošću i stručnom preciznošću (iako bez emocionalnih atributa) poslužila kao inspirativna osnova našem republičkom i pokrajinskom porodičnom zakonodavstvu. U odnosu na raniji savezni zakonski tekst, SR Hrvatska i SR Srbija izvršile su inverziju bez naglašene funkcije koju inverzija ima. U našem zakonodavstvu polovi su ravnopravni, te niko nema primat u pravu s obzirom na svoj pravni položaj. Ali, ako je to slučaj sa pravom, možda to nije slučaj kad se određuje mesto polova u jednoj rečenici u kojoj se prezentira definicija braka. Tako je zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije postavilo osobu ženskog pola ispred osobe koja je njen muž. Ranija patrijarhalna dominacija muškarca u braku, bila je često obeležena i njegovim primarnim mestom u rečeničnoj konstrukciji pojedinih pojmova. Smatrajući da te elemente prošlosti treba negirati i na simboličnom (jezičkom) planu, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske i SR Srbije definišu brak kao »zakonom uređenu zajednicu života žene i muškarca«.

2. *Veridba.* Raniji savezni zakon o braku nije izričito normirao ustanovu veridbe. To je dovelo do poznatih rasprava o veridbi i njenoj prisutnosti u našem porodičnom pravu. Dinamična polemika, koja nije okončana ni do današnjeg dana sa malim izgledom da bude okončana i u skorijoj budućnosti, posebno je obeležena Uputstvom najvišeg suda Jugoslavije od 8. juna 1949 godine.

U većini republika i pokrajina, ustanova veridbe nije izričito normirana. Time se nastavlja sa praksom koja je inaugurisana saveznim zakonodavstvom.

Pa ipak, treba primetiti, da od toga pravila zakonodavstvo SR Hrvatske u izvesnom smislu odstupa (pre ovog zakonodavstva to je učinila SAP Vojvodina svojim Zakonom o braku). Po Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske, izričito se normira jedna ublažena varijanta ustanove veridbe. Po zakonskim koncepcijama ove institucije,

brak se ne može zaključiti pre isteka roka od 30 dana od podnošenja prijave za sklapanje braka. Iz ovog propisa rezultira da se veridba zaključuje u pismenoj formi i da je njeno minimalno trajanje zakonom tačno određeno. Istovremeno, veridba se raskida obaveštavanjem matičara o negaciji ranije prisutne volje za zaključenje braka. Na ovaj način, momenat sklapanja veridbe, kao i trenutak njenog prestanka, obeležen je na jedan jasan i nesumnjiv način u kome dominiraju pisмени zahtevi forme. Unošenjem i elementa javnosti (pasivno sudelovanje matičara), učinjen je još izvesnijim i sigurnijim prestanak veridbe jednostranim aktom ili sporazumnim zahtevom verenika.

Ova pravila o ublaženoj varijanti ustanove veridbe, nisu prisutna u porodičnom zakonodavstvu SR Srbije. Prema Zakonu o braku i porodičnim odnosima ove republike, zauzet je zakonom distanciran stav prema ustanovi veridbe. Naravno, ostaje otvorenim kako će se u SR Srbiji raspravljati odnosi povodom zahteva za naknadu štete nastale oko ustanove veridbe i poklona koji su tim povodom učinjeni. Van svake je sumnje da se ne može zauzeti indiferentan stav prema ranijem Uputstvu Vrhovnog suda Jugoslavije iz 1949 godine o načinu rešavanja sporova povodom ustanove veridbe.

3. *Uslovi za postojanje i punovažnost braka.* Raniji savezni zakon o braku, po ugledu na izvesna strana zakonodavstva i pod uticajem teorije o nepostojećim i ništavnim pravnim poslovima (koja se posebno razvila u domenu bračnog prava kad se raspravljalo o konkretnim slučajevima punovažnosti brakova pri čijem su sklapanju bili prisutni »prirodni« razlozi koji takav brak čine nepunovažnim i kad nepunovažnost nije zakonom normirana), uveo je dve vrste nevažećih brakova: nepostojeći; i ništavi brak. Da bi brak bio nepostojeći moraju biti odsutni bitni uslovi za postojanje braka, a to su: a) različitost polova; b) saglasnost volja; i c) zakonom propisana forma.

Ovu koncepciju o nepostojećem braku prihvata u svemu Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske. Teoriju o nepostojećem braku, zakonodavstvo SR Hrvatske primenjuje u njenom ekstremnom vidu, naročito kad se normiraju pravne posledice nepostojećeg braka. U odnosu na raniji savezni zakon o braku, porodično zakonodavstvo SR Hrvatske odlazi još nešto dalje, tako da decu iz nepostojećih brakova smatra vanbračnim. Međutim, treba primetiti, da je ova konzekventnost, koja je inače teorijski opravdana (*Quod nullum est nullum pro ducit effectum*), u stvari bez svojih efektivno štetnih pravnih posledica, jer su u našem porodičnom pravu, pa i u zakonodavstvu SR Hrvatske, bračna i vanbračna deca u potpunosti izjednačena u svojim pravima i dužnostima prema roditeljima i svojim krvnim srođnicima (u pravnoj ushodnoj i nishodnoj liniji, kao i kolateralima).

Kad su u pitanju ostale pravne posledice nepostojećeg braka, treba primetiti, da Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske, ostaje dosledan svojoj rigoroznosti, tako da se bračni drug, koji je promenio prezime prilikom sklapanja nepostojećeg braka, vraća na svoje predbračno prezime. Zajednička imovina, nastala radom bračnih drugova u nepostojećem braku, ne deli se na isti način kao prestankom punovažnog braka, već naslanjanjem na principe građanskog prava o podeli susvojine. Kad je reč o izdržavanju, onda to pravo ne pripada

bračnom drugu nakon sudske konstatacije da je brak nepostojeći. Pravila o poklonima koja se odnose na bračne drugove nakon prestanka punovažnog braka, ne primenjuju se na bračne drugove iz nepostojećeg braka. Pokloni se ne kategorizuju na srazmerne i nesrazmerne, a pitanje njihovog povraćaja, rešava se po opštim principima građanskog prava o neosnovanom obogaćenju. I na kraju treba istaći, da savesnost bračnog druga prilikom sklapanja nepostojećeg braka, nema uticaja na izjednačavanje njegovog položaja sa bračnim drugom iz punovažnog braka kad se raspravljaju pravne posledice prestanka braka razvodom.

Ove veoma složene zahteve nepostojećeg braka, koje je zakonodavstvo SR Hrvatske temeljno i burno izmenilo u odnosu na mirnu i uhodanu praksu ranijeg saveznog zakonodavstva, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije uopšte ne poznaje. Porodično zakonodavstvo SR Srbije napušta u svemu teoriju o nepostojećem braku i raniju prisutnu praksu iz saveznog zakona o braku, a od nevažećih brakova normira samo ništave brakove. U tom smislu, pretpostavke za nepostojanje braka, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije tretira kao razloge za ništavost braka, zajedno sa klasičnim razlozima koji brak čine ništavim. Dosledno ovakvom postupku, razlozi za ništavost braka uvećani su u meri u kojoj su anulirane pretpostavke koje brak čine nepostojećim. Ovakav zakonodavni pristup opravdava se praktičnim razlozima prema kojima su pravne posledice nepostojećeg i ništavog braka identične u ranijem saveznom zakonodavstvu. Zbog toga, ako ne postoje razlike u posledicama onda logično proističe da nisu prisutne ni razlike u uzrocima, tako da se teorija o nepostojećem braku, sa svojom glomaznom zakonodavnom i doktrinarnom aparaturom, pojavljuje u najmanju ruku kao neopravdana, ako ne i kao suvišna.

4. *Bračne smetnje i zabrane.* U mnogim zakonodavstvima sveta, prisutne su razlike između bračnih smetnji i bračnih zabrana. Naravno, ima i zakonodavstva koja ne insistiraju na ovoj podeli. U takvom slučaju, ceo splet odnosa koji je prisutan u ovoj problematici, rešava se kroz instituciju bračnih smetnji. Ovaj stav zakonodavstava, prisutan u uporednom pravu, nije mogao ostati bez odraza i na naše republiko i pokrajinsko zakonodavstvo. Tako, porodično zakonodavstvo većine republika, odnosno pokrajina, prihvata podelu uslova za punovažnost braka na: bračne smetnje; i bračne zabrane. To jedino ne čini zakonodavstvo SR Slovenije i SR Makedonije. U ovim zakonodavstvima bračne zabrane nisu prisutne. Bivše bračne zabrane prenete su u krug bračnih smetnji, a nekim od ranije respektivnih zabrana, oduzet je pravni značaj (slučaj sa starateljstvom po Zakonu o braku SR Makedonije).

Porodično zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije, po ugledu na ranije savezno zakonodavstvo, načelno prihvataju instituciju bračnih smetnji i bračnih zabrana. Međutim, treba primetiti, da se u ovim zakonodavstvima različitim činjenicama pridaje značaj bračnih smetnji, odnosno bračnih zabrana.

Tako, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske, smatra bračnom smetnjom pored krvnog srodstva, srodstva po tazbini,

bračnosti, nedostatka volje, maloletstva, i duševne obojelosti, još i potpuno usvojenje koje nije pravno egzistiralo, pa nije ni imalo takav tretman u ranijem saveznom zakonodavstvu. Istovremeno, za razliku od zakonodavstva SR Hrvatske, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije, pored ovih činjenica, normira kao bračnu smetnju i nepotpuno usvojenje u oba njegova oblika (šire i uže nepotpuno usvojenje). Treba podsetiti, da ranije to nije bio slučaj, jer je nepotpuno usvojenje, za vreme primene saveznog zakonodavstva o braku, imalo karakter bračne zabrane.

Što se tiče bračnih zabrana, razlika između zakonodavstava SR Hrvatske i SR Srbije, još je izrazitija. Tako, zakonodavstvo SR Hrvatske prihvata tri bračne zabrane: a) nepotpuno usvojenje (u obe njegove varijante); b) starateljstvo; i c) zastupanje oba bračna druga punomoćnikom. Sr Srbija, međutim, u svom zakonodavstvu prihvata samo jednu bračnu zabranu i to: starateljstvo. U odnosu na ranije savezno zakonodavstvo, kao i pojedine republike, odnosno pokrajine koje poznaju dve bračne zabrane (nepotpuno usvojenje i starateljstvo), nije teško izvući zaključak, da je SR Hrvatska krug bračnih zabrana proširila za jednu činjenicu više (zastupanje oba bračna druga punomoćnikom), a zakonodavstvo SR Srbije, suzilo za jednu pretpostavku manje (nepotpuno usvojenje).

U uporednom pravu, bračne smetnje i bračne zabrane su tako koncipirane da je njihovo porodičnopravno dejstvo različito. Istovremeno, za vreme važenja saveznog zakonodavstva, krivičnopravno dejstvo bilo im je istovetno. Međutim, danas, u našem republičkom i pokrajinskom zakonodavstvu, to više nije univerzalni slučaj.

Tako, prema ranijem saveznom krivičnom zakonodavstvu, kada se zaključi ili omogući da se sklopi brak koji je nepostojeći, odnosno kad se sklopi brak pri čijem je zaključenju bila prisutna bračna smetnja ili zabrana, smatra se da je krivično delo izvršeno. Brak se štiti u svim situacijama bez obzira o kojoj se vrsti prepreka radi prilikom sklapanja braka. Danas je isti stav prisutan u većini republičkih zakonodavstava. Izuzetak postoji samo u SR Sloveniji prema čijem krivičnom zakonodavstvu se zaključenje braka, pri postojanju bračnih smetnji sem bračnosti, ne smatra krivičnim delom.¹⁾ Prema tome, u ovom zakonodavstvu, sankcija ništavog braka (izuzev bračnosti), je samo porodičnopravna. Treba se podsetiti da zakonodavstvo SR Slovenije ne prihvata koncepciju o nepostojećem braku, a ni institut bračnih zabrana, tako da se i u ovim slučajevima smatra da krivično delo nije ni prisutno.

U kontekstu ovih izuzetaka, treba primetiti, da krivično zakonodavstvo SR Srbije i SR Makedonije, smatraju krivičnim delom samo radnju kojom je zaključen brak pri postojanju bračnih smetnji. Ovakav zaključak po sebi je razumljiv za zakonodavstvo SR Makedonije koje ne prihvata instituciju bračnih zabrana. Međutim, porodično zakonodavstvo SR Srbije normira ustanovu bračnih smetnji i bračnih zabrana.

¹⁾ Možda je to posledica ustavne koncepcije da se brak uređuje zakonom, da više ne uživa društvenu zaštitu.

na, ali krivično zakonodavstvo ove republike ne smatra da je krivično delo izvršeno ako se brak zaključi pri prisutnoj bračnoj zabrani (starelteljstvo). To je odstupanje od stava ranijeg saveznog zakonodavstva i stava koji je prisutan u krivičnom zakonodavstvu SR Bosne i Hercegovine, SR Crne Gore, SAP Vojvodine, kao i SAP Kosova. Prema tome, po zakonodavstvu SR Srbije, sankcija prisutne bračne zabrane nije krivičnopravne prirode a ni porodičnopravnog karaktera, tako da se postavlja pitanje opravdanosti prisustva jedne ustanove koja ima pravne pretenzije, a koja je ostala bez svake pravne sankcije.

Po krivičnom zakonodavstvu SR Hrvatske, smatra se da je krivično delo izvršeno ako je sklopljen brak »koji nije dopušten« (zakonski izraz). Van svake je sumnje, da je brak nedopušten ako je prilikom njegovog sklapanja bila prisutna bračna smetnja, odnosno bračna zabrana, ili ako su sudskim putem konstatovane pretpostavke koje brak čine nepostojećim.

Istovremeno, po krivičnom zakonodavstvu SR Srbije ne kažnjava se slučaj kada su prilikom zaključenja braka bile prisutne pretpostavke koje brak čine nepostojećim. To je po sebi razumljivo, jer porodično zakonodavstvo ove republike (kao i zakonodavstvo SAP Vojvodine, SR Makedonije, odnosno SR Slovenije) ne prihvata institut nepostojećeg braka. Međutim, treba imati u vidu da su ranije pretpostavke koje čine brak nepostojećim, u zakonodavstvu SR Srbije (a to je slučaj u zakonodavstvu SAP Vojvodine i SR Makedonije, odnosno SR Slovenije), dobile tretman bračnih smetnji, što ima za neposrednu posledicu da su prilikom prisustva ovih činjenica u trenutku sklapanja braka, nastala obeležja odgovarajućeg krivičnog dela.²⁾

5. *Bračna savetovališta.* Kad je reč o uslovima za sklapanje harmoničnog i stabilnog braka, a koji se vezuju za lične (psihološke, konstitucionalne, etičke) osobine i materijalne prilike bračnih drugova, prisutno je jedno veoma rašireno mišljenje, da su bračni drugovi pripremljeni za brak već samim tim što su odlučili da u brak stupe. Brak, pored društvene, predstavlja i »prirodnu «zajednicu, a »priroda« se na odgovarajući način brine da bračne drugove učini dovoljno zrelim i pripremljenim za relativno normalan i uspešan bračni život.

Međutim, u poslednje vreme u svetu, a i kod nas, počinje da preovladava shvatanje da je ova spontana pripremljenost budućih bračnih drugova dobrim delom nedovoljna, a u svojoj suštini, često, i prividna. Improvizacije više nisu moguće, a još manje poželjne u bilo kojoj oblasti ljudske aktivnosti ili organizacije društvenog života. Danas se u sve većoj meri zahteva sve šire znanje i sve dublje i kompleksnije iskustvo, koje prevazilazi zahteve prirodne evolucije i njene spontanosti. Razmena mišljenja i korišćenje tuđeg znanja i iskustva iz različitih oblasti naučnih disciplina, postaje u sve većoj meri imperativ vremena u kome se nalazimo i prilikom sklapanja braka. Ova tako značajna društvena ustanova ne treba da bude prepuštena sebi, odnosno njenim nepripremljenim akterima koje često rukovode impulsi emoci-

²⁾ Iako ovaj krivični aspekt bračnih smetnji i bračnih zabrana, odnosno pretpostavki koje čine brak nepostojećim, izlazi iz užeg kruga našeg interesovanja, smatrali smo da ovaj kraći osvrt zaslužuje našu pažnju.

ja ili prizemni interesi materijalne prirode koji egoističke motive pravdaju hladnim i trezvenim racionalnim razlozima. U takvoj svetlosti, bračna savetovališta sa timskom ekipom, postaju ozbaljna potreba vremena u kome se nalazimo.

U našem republičkom i pokrajinskom porodičnom zakonodavstvu, nije u potpunosti prodršla potreba za normativnim regulisanjem delatnosti bračnih savetovališta prilikom sklapanja braka. Od osam republika, odnosno pokrajina, četiri su normirale u porodičnom zakonodavstvu delovanje bračnih savetovališta. To su: SR Slovenija, Sr Hrvatska, SR Bosna i Hercegovina, i SR Srbija.

SR Slovenija uvela je sistem obaveznog konsultovanja bračnog savetovališta prilikom sklapanja braka. Bez posete bračnom savetovalištu, ne može se zaključiti brak. To je jedan normativni zahtev koji ima veoma široke i kompleksne pretenzije. Za njegovu efikasnu realizaciju zahtevaju se odgovarajuće materijalne, prostorne, organizacione a pre svega kadrovske pretpostavke. Za takav poduhvat, sve republike, odnosno pokrajine, van svake sumnje, još nisu pripremljene. Zbog toga, neke od njih još nisu preduzele potrebne mere za realizaciju ove zamisli.

Međutim, SR Hrvatska i SR Srbija u ovom pogledu nemaju sasvim konzistentan stav. Kao razvijene republike, van svake sumnje, nisu htela da zaostanu za SR Slovenijom. U tom smislu, njihove želje nisu bile u srazmeri sa stvarnim mogućnostima, pa je ta protivrečnost dovela do kreiranja koncepcija o bračnim savetovalištim a koje su nedorečene i sasvim neefikasne. U SR Hrvatskoj i SR Srbiji, poseta i konsultovanje bračnih savetovališta ne smatra se obaveznim. Propisi iz ove oblasti imaju čisto deklarativni karakter, a deklarativnost u ovom domenu nije preporučljiva. Fakultativno konsultovanje bračnih savetovališta predstavlja, objektivno, sintezu vrlo lepih želja, ali čija se efikasnost ozbiljno dovodi u pitanje.

6. Zaključenje braka. Akt venčanja, prema republičkom i pokrajinskom zakonodavstvu, prolazi kroz više faza. Zaključenju braka moraju prisustvovati određena lica i to pre svega verenici, zatim dva svedoka i matičar. Za vreme važenja saveznog zakonodavstva o braku, kao i po pokrajinskom zakonodavstvu i zakonodavstvu SR Makedonije, brak se sklapa pred predsednikom skupštine opštine, odnosno delegatom koga skupština odredi.

Međutim, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije i SR Hrvatske, ne normiraju kao bitni element forme zaključenja braka, da se brak sklapa pred predsednikom skupštine opštine (isti stav je prisutan i u zakonodavstvu SR Crne Gore, SR Bosne i Hercegovine i SR Slovenije). Naprotiv, ističe se, da se brak sklapa pred delegatom odgovarajuće skupštine opštine. U dosadašnjoj praksi, prdsednik skupštine opštine samo je figurirao kao lice pred kojim se brak sklapa. Zbog njegove zauzetosti političkim poslovima, brak se uvek sklappao pred delegatom kao njegovim zamenikom. U težnji da se ova praksa, koja je već više decenija prisutna, tretira i kao zakonodavni stav, SR Srbija i SR Hrvatska u svom porodičnom zakonodavstvu normiraju da se brak sklapa pred osobom koju je skupština opštine odredila iz svojih redova za obavljanje ove aktivnosti. Treba primetiti da se to

lice u zakonskom tekstu različito označava. Tako, u SR Hrvatskoj, naziva se odbornikom, a u SR Srbiji — delegatom.

Prema zakonodavstvu SR Srbije, brak se smatra zaključenim kad, nakon saglasne izjave volja budućih bračnih drugova o zasnivanju bračne zajednice, delegat, pred kojim se brak sklapa, objavi da je brak zaključen. Ovakava uloga delegata ima konstitutivno dejstvo za zasnivanje bračne zajednice. Registracija braka, koja se kao tehnička radnja pojavljuje nakon zaključenja braka, predstavlja unošenje podataka u matičnu knjigu venčanih o sklopljenom braku. Akt registracije nema konstitutivni značaj za kreaciju braka; prisustvo tog čina ima isključivo dokaznu vrednost. Prema tome, ako zaključen brak nije unet u matičnu knjigu venčanih, onda je ta činjenica bez uticaja na postojanje braka. Propust matičara objektivno predstavlja samo uskraćivanje mogućnosti da se o zaključenom braku obezbede pismeni, sigurni i pre svega autentični, javni podaci na koje se mogu pozvati zainteresovana lica ako nastane potreba da se postojanje braka sudskim putem utvrđuje.

Međutim, po zakonodavstvu SR Hrvatske to nije slučaj. Zaključenje braka ne smatra se usmenim, strogo formalnim pravnim aktom kao u zakonodavstvu SR Srbije, već ima pravni tretman jednog rigoroznog svečanog prodičnopravnog ugovora koji nastaje u tačno normiranoj pismenoj proceduri. Tako posmatrano, akt registracije braka nema eksterni (dokazni) karakter, već pre svega ima interni (konstitutivni) značaj za kreaciju institucije braka. Brak se smatra zaključenim tek u trenutku kad su verenici stavili svoj potpis u matičnu knjigu venčanih ispod unetih podataka o braku čiji se proces sklapanja odvija pred nadležnim državnim organom. Ovo uključivanje čina registruje u sam akt zaključenja braka, menja i ulogu matičara pri sklapanju braka. Njegova uloga više nije pasivna i pre svega asistiraјуća, kao po zakonodavstvu SR Srbije, već prevashodno aktivna i odlučujuća, dakle meritorna. U ovom pogledu zakonodavstvo SR Hrvatske (kao i zakonodavstvo SR Bosne i Hercegovine) koncipira akt zaključenja braka po uzoru koji je prisutan u sovjetskom pravu i socijalističkom zakonodavstvu istočnoevropskih zemalja.

7. *Lični odnosi bračnih drugova imovinskog sadržaja.* Zaključenje braka proizvodi različite pravne posledice u odnosu na bračne drugove. Te posledice mogu biti statusne prirode (pitanje poslovne sposobnosti nakon zaključenja braka), zatim posledice čisto ličnog karaktera (prava i dužnosti bračnih drugova pri vođenju zajedničkog života, uzajamnog pomaganja, vernosti, izboru rada i zanimanja, vođenju zajedničkog domaćinstva, izboru prezimena, određivanju domicila), i najzad, posledice čisto imovinske prirode, kao i one koje imaju lični karakter a po svom efektivnom sadržaju imovinsku vrednost (alimentaciono pravo za vreme trajanja braka).

Ovaj poslednji slučaj dejstva zaključenog braka na odnose bračnih drugova (slučaj alimentacije), zaslužuje našu posebnu pažnju, s obzirom na svoju zanimljivu i iznad svega kontraverznu, dinamičnu i burnu nedavnu istorijsku prošlost vezanu za primenu saveznog propisa o braku. Naime zbog neizjašnjavanja Osnovnog zakona o braku o tome da li krivica za prekid faktičke bračne zajednice i pri postojanju braka utiče na sticanje, odnosno gubitak prava na izdržavanje,

nastao je u pravnoj teoriji spor (a to je moralo imati reperkusija i na stav sudske prakse): da li bračnom drugu u ovakvim situacijama treba priznati pravo na izdržavanje.

Ovaj ranije prisutan protivrečan stav, dobio je svoj različit pristup u našem republičkom i pokrajinskom porodičnom zakonodavstvu. Tako su se Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije kao i SR Hrvatske, opredelili za stav da se bračnom drugu koji je »kriv« za prekid faktičke bračne zajednice, pri pravnom postojanju braka, ne priznaje pravo na izdržavanje. To rezultira iz primene klasičnog principa: da niko iz svog protivpravnog akta ne može izvesti pravo za sebe. Oba ova zakona, dakle, u ovom pogledu imaju isti stav, ali, treba primetiti, da je formulacija tog stava različito prezentirana u ovim zakonima. Tako, zakonodavstvo SR Srbije ističe da sud može odbiti zahtev za priznanje alimentacionog prava »ako izdržavanje traži bračni drug koji je zlonamerno ili bez opravdanog razloga napustio svog bračnog druga«. Ovaj negativni stav prema pravu bračnog druga na izdržavanje u slučaju »skriviljenog« prekida faktičke bračne zajednice, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske formuliše na nešto drukčiji ali u suštini na istovetan način. Tako se u navedenom zakonu ističe, da sud može odbiti zahtev za priznanje prava na alimentaciju ako izdržavanje traži bračni drug koji se »bez ozbiljnog povoda od strane drugog bračnog druga grubo ili nedolično ponašao u bračnoj zajednici ili ako bi njegov zahtev predstavljao očitu nepravdu za drugog bračnog druga«.

Zanimljivo je primetiti da oba citirana zakonska teksta koriste dispozitivnu maksimu u obliku slobodne procene suda prilikom ocene da li treba uskratiti pravo na izdržavanje bračnom drugu prilikom prekida faktičke bračne zajednice. Oba zakona koriste izraz da sud »može« uskratiti pravo na izdržavanje »krivom« bračnom drugu (dakle, sud nije obavezan da to učini) iz čega se, pri nešto elastičnijoj interpretaciji, izvodi zaključak, da se izdržavanje i u ovakvom slučaju može dosuditi i »krivom« bračnom drugu ako sud nađe da takvu odluku, uprkos kulpoznom principu, treba doneti. Po svemu sudeći, načelno, takva se mogućnost ne isključuje, ali za njenu praktičnu realizaciju zahteva se prisustvo argumentacije koja se teško može pronaći s obzirom na način kako su formulisani alimentacioni propisi iz citiranih tekstova.

8. *Imovinskopравни odnosi bračnih drugova.* U porodičnom zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije, imovinski odnosi bračnih drugova uređeni su, kao i u ranijem saveznom zakonodavstvu, na dva načina: korišćenjem zakonskog imovinskog režima; i primenom ugovornog imovinskog režima.

a. *Zakonski imovinski režim.* Imovinski odnosi bračnih drugova zasnivaju se na sistemu posebne i zajedničke imovine. Posebna imovina je ona koju su bračni drugovi imali pre sklapanja braka, koju su stekli tokom trajanja braka dobročnim pravnim poslom li nasleđem, zatim, koju su pribavili isključivo svojim radom, i najzad, koja je nastala zajedničkim radom sa bračnim drugom. U ovom poslednjem slučaju, u pitanju su predmeti koji služe za ličnu upotrebu bračnog druga, ili za obavljanje njegove profesionalne aktivnosti a nisu znatnije imovinske vrednosti u odnosu na materijalne prilike koje su prisutne u tom braku.

Zajednička imovina bračnih dugova određuje se u zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije na klasičan način kao imovina koja je stečena zajedničkim radom bračnih drugova za vreme trajanja braka.

Predlog za deobu zajedničke imovine, prema standardnim koncepcijama, mogu staviti: bračni drugovi, naslednici umrlog bračnog druga (odnosno proglašenog umrlim), kao i poverioci ako svoje potraživanje ne mogu da ostvare iz posebne imovine bračnog druga koji se pred njima pojavljuje kao dužnik. Ovi subjekti, ovlašćeni na deobu zajedničke imovine, izričito su naznačeni u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Srbije. Međutim, u zakonodavstvu SR Hrvatske samo se bračni drugovi navode kao lica koja su ovlašćena da traže deobu zajedničke imovine.

Prema koncepcijama koje su prisutne u uporednom pravu, deoba zajedničke imovine može se tražiti za vreme trajanja braka, kao i nakon prestanka braka razvodom, smrću bračnog druga, ili proglašenjem braka nevažećim. Vreme u kome se deoba zajedničke imovine može zahtevati, izričito je normirano u porodičnom zakonodavstvu SR Srbije i SR Hrvatske. Time je spor o ovom pitanju, koji je bio prisutan prilikom primene saveznog zakonodavstva o braku, rešen na jasan i decidan način.

Podela zajedničke imovine u zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije vrši se prema kriterijumu o doprinosu bračnih drugova u njenom sticanju. Prem tome, zajednička imovina ne deli se prema kriterijumu pravičnosti, niti na jednake delove, odnosno prema doprinosu nakon negiranja pretpostavke o jednakom udelu u sticanju zajedničke imovine.

Prilikom utvrđivanja imovinske mase, po zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije predviđena je ista mogućnost da bračnom drugu pripadnu i stvari (to se obično misli na predmete domaćinstva) koja se nalaze u mirnoj i savesnoj državi toga bračnog druga. Razlika između zakonodavstva SR Srbije i SR Hrvatske u ovom pogledu, prisutna je u odnosu na dužinu trajanja savesne države nakon prestanka braka. Tako, zakonodavstvo SR Srbije insistira na državi u trajanju od tri godine, a Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske, na državi koja traje najmanje godinu dana. Osim toga, zakonodavstvo SR Hrvatske zahteva, što nije slučaj sa zakonodavstvom SR Srbije, da bračni drug, koji se pojavljuje kao držalac ovih stvari, učini pismeni predlog bračnom drugu za deobu zajedničke imovine, a na ovaj predlog ne dobije odgovor u ruku od tri meseca računajući od dana kada je predlog za deobu postavljen. Tek nakon isteka ovog tromesečnog roka, bračni drug koji se pojavljuje kao držalac ovih stvari u najmanjem trajanju od jedne godine, postaje njihov vlasnik ako izrazi volju koja je usmerena u tom pravcu. Međutim, treba primetiti, da po zakonodavstvu SR Hrvatske, kao i zakonodavstvu SR Srbije, u slučaju sticanja prava svojine na osnovu ove savesne države određenog trajanja, vrednost ovih stvari postaje predmet konačnog obračuna prilikom definitivne deobe zajedničke imovine. Drugim rečima, vrednost ovih stvari utiče na smanjenje udela bračnog druga u preostalim predmetima koji spadaju u zajedničku imovinu, a ako tih stvari nema, onda se drugom bračnom drugu isplaćuje vrednost njegovog umanjenog dela

za vrednost stvari pribavljenih na osnovu savesne državine određenog trajanja.

b. Ugovorni imovinski režim. U mnogim stranim zakonodavstvima, ugovorni imovinski režim, u pogledu svog pravnog dejstva, stavlja se iznad zakonskog imovinskog režima. Prema tome, imovinski odnosi bračnih drugova prvenstveno se regulišu sporazumom bračnih drugova, a zakonski imovinski režim primenjuje se supsidijarno ako bračni drugovi nisu postigli sporazum o načinu regulisanja svojih imovinskih odnosa. Drugim rečima, norme zakonskog imovinskog režima nemaju imperativan, već dispozitivni karakter.

Na suprot ovom sistemu, prisutnom u uporednom pravu, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije ne daje ovako široko i apsolutno dejstvo ugovornom imovinskom režimu. Šta više, on je potpuno podređen zakonskom imovinskom režimu. Bračni drugovi ne mogu svojim sporazumom menjati pravila zakonskog imovinskog režima. Svi pravni poslovi zaključeni između bračnih drugova, nemaju svoju punovažnost ako su u suprotnosti sa pravilima zakonskog imovinskog režima.

Međutim, treba primetiti, da zakonodavstvo SR Hrvatske ne prihvata u potpunosti ove koncepcije na kojima insistira Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije. Drugim rečima, po zakonodavstvu SR Hrvatske, u tačno određenom slučaju, bračni drugovi svojim sporazumom mogu menjati pravila na kojima se zasniva zakonski imovinski režim. Tako, bračni drugovi mogu postići sporazum da njihove zarade predstavljaju posebnu, a ne zajedničku imovinu. Na ovaj način, iako jedan bračni drug svojim indirektnim radom stvara uslove drugom bračnom drugu da na svom radnom mestu ostvari što veću zaradu, ova imovinska vrednost pribavljena direktnim radom bračnog druga na njegovom radnom mestu, koja po principima zakonskog imovinskog režima predstavlja zajedničku imovinu bračnih drugova (kombinacija indirektnog i direktnog rada u njenom sticanju), može njihovim sporazumom dobiti tretman posebne imovine i to bračnog druga koji je tu imovinu pribavio direktnim radom.

Što se tiče forme ugovora koje bračni drugovi međusobno sklapaju, treba primetiti, da, za razliku od zakonodavstva SR Slovenije, zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije načelno ne insistiraju na posebnoj formi. Obični, prigodni ugovori o poklonu između bračnih drugova, pa i oni izvan ovog kruga, kao ugovor o zajmu i kupoprodaji, mogu biti sačinjeni u bilo kojoj formi — usmenoj ili pismenoj. Međutim, ako su u pitanju tačno određeni ugovori, onda oni moraju biti sklopljeni u zakonom predviđenoj formi. Takav je slučaj sa ugovorom o deobi zajedničke imovine. Po zakonodavstvu SR Srbije i SR Hrvatske, ovi ugovori moraju biti sačinjeni u pismenoj formi. Ugovor kojim se menja zakonski imovinski režim kad su u pitanju zarade bračnih drugova, a koji je dopušten po zakonodavstvu SR Hrvatske, mora biti sačinjen u pismenoj formi i overen od strane suda.

10. *Razvod braka.* Zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije prilazi ustanovi razvoda sa jednog stanovišta koje se može oceniti kao

veoma široko i kompleksno.³⁾ To se posebno odnosi na brakove u kojima nisu prisutna deca. Brak se, naime, ne nalazi pod društvenom zaštitom, tako da je njegova raskidivost više pravilo nego izuzetak. Međutim, deca uživaju posebnu zaštitu zakona i naglašenu društvenu brigu. Zbog toga, ako su u braku rođena deca koja imaju potrebu da se podižu u porodičnom okrilju u prisustvu oba roditelja, onda se otvorenost prema razvodu radikalno menja u pravcu privremenog ili dužeg onemogućavanja razvoda. To se posebno odnosi i kad je u pitanju materinstvo, jer osobe u gravidnom stanju, kao i majke sa nejakim detetom, uživaju posebnu društvenu zaštitu.

Tako, zakonodavstvo SR Hrvatske ne dopušta razvod, bez obzira što su prisutni opravdani razlozi za razvod braka, ako tužbu podnosi muž protiv supruge koja je bremenita ili ako je u braku prisutno zajedničko dete mlađe od godinu dana.

Ista odredba prisutna je i u zakonodavstvu SR Srbije, samo sa tom razlikom, što tužbu za razvod braka u ovom slučaju ne može podići ni žena.

Ova privremena zabrana razvoda ne proizvodi svoje dejstvo ako bračni drugovi postignu saglasnost o prestanku svoga braka razvodom.

Osim ovako formulisane koncepcije o privremenoj zabrani razvoda, treba primetiti, da zakonodavstvo SR Srbije (ta mogućnost nije prisutna u zakonodavstvu SR Hrvatske) proširuje instituciju privremene zabrane razvoda i u slučaju ako su u braku prisutna maloletna deca čiji interesi nalažu da se brak njihovih roditelja ne razvede. Treba primetiti, da ova zabrana razvoda nije direktno određena zakonom, već je ostavljena slobodnoj oceni suda. Zbog toga, prisustvo maloletne dece, samo po sebi, ne predstavlja razlog za privremenu zabranu razvoda, već prisustvo samo one maloletne dece za koju sud nađe da je razvod u koliziji sa njihovim efektivnim interesima.

Što se tiče brakorazvodnog sistema na kome se zasniva zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije, treba istaći, da su razlike dosta primetne. Tako, zakonodavstvo SR Srbije prihvata čisti sistem teške poremećenosti, a zakonodavstvo SR Hrvatske, specifičnu varijantu mešovitog sistema u kome je sistem teške poremećenosti blago korigovan sistemom sankcije. Prema tome, po zakonodavstvu SR Hrvatske, načelno, tužbu za razvod braka ne može podneti bračni drug koji je isključivo kriv za poremećaj bračnih odnosa, sem u slučaju dugogodišnjeg odvojenog života izazvanog postupkom bračnog druga koji traži razvod braka (slučaj tzv. mrtvih brakova).

Kad je reč o pojedinim brakorazvodnim uzrocima, treba istaći, da Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije, prihvata samo dva brakorazvodna uzroka i to: a) sporazumni razvod; i b) nepodnošljiv zajednički život. Međutim, zakonodavstvo SR Hrvatske normira četiri brakorazvodna uzroka, i to: a) sporazumni razvod; b) odvojen život bračnih drugova; c) nestalnost; i d) trajnu poremećenost bračnog života.

Sporazumni razvod po zakonodavstvu SR Srbije, koncipiran je u obliku sporazumnog razvoda sa delimičnim ograničenjem. Naime,

³⁾ Po zakonodavstvu SR Hrvatske, za razvod braka nadležan je opštinski sud. U zakonodavstvu SR Srbije, za razvod braka predviđena je nadležnost okružnog suda.

bračni drugovi mogu dobiti razvod na osnovu svog sporazuma, ako su postigli sporazum o smeštaju svoje maloletne dece (ili punoletne nesposobne za privređivanje), o njihovom izdržavanju i načinu vršenja roditeljskog prava nakon prestanka braka razvodom. Drugi uslovi, koji se odnose na sadržaj sporazuma o razvodu braka, se ne zahtevaju. Međutim, zakonska forma ovog ugovora o razvodu braka mora biti respektovana: ugovor se smatra punovažnim ako je sastavljen u pismenoj formi. Overa ugovora ne smatra se konstitutivnim uslovom za njegovo perfektuiranje.

Sporazumni razvod, po zakonodavstvu SR Srbije, može se transformisati iz oblika sporazumnog razvoda sa delimičnim ograničenjem u sporazumni razvod bez ikakvog ograničenja, ako u braku, koji se razvodi, nisu prisutna maloletna deca. Prema tome, ako bračni drugovi imaju punoletnu decu ili ako u braku nisu koncipirali decu, njihov brak se može razvesti na osnovu sporazuma bez ikakvih ograničenja. Treba primetiti da se isti princip primenjuje i u zakonodavstvu SR Hrvatske, samo sa tom korekcijom što se sporazumni razvod ne može tražiti ako se u braku nalaze maloletna deca. Drugim rečima, ovaj brakorazvodni uzrok je inkompatibilan sa prisustvom dece.

11. *Pravne posledice razvoda.* Od pravnih posledica razvoda, najznačajnije su one koje se odnose na izdržavanje bračnih drugova.

Prema zakonodavstvu SR Srbije, bračni drug stiče pravo na izdržavanje ako njegov brak nije kratko trajao, odnosno ako zajednica života u kojoj je živio sa bračnim drugom, nije trajno prestala dok je brak bio pravno prisutan, a za to vreme su bračni drugovi potpuno samostalno obezbeđivali sredstva za svoju egzistenciju. Ovi opšti materijalni uslovi za nastanak prava na izdržavanje, nisu prisutni u zakonodavstvu SR Hrvatske. Prema tome, po tom zakonodavstvu, načelno, bračni drug stiče pravo na izdržavanje i u slučaju ako je njegov brak kratko trajao, odnosno ako je zajednica života u kojoj se nalazio sa bračnim drugom trajno prestala i pre razvoda braka.

Za razliku od ranijeg saveznog zakonodavstva o braku, po kome je krivica za razvod bila određujuća subjektivna pretpostavka za uvažavanje ili negaciju alimentacionog prava bračnog druga, zakonodavstvo SR Srbije i SR Hrvatske, načelno, ne pridaju značaj krivici za razvod braka prilikom određivanja pretpostavki za nastanak prava na izdržavanje bračnih drugova. Međutim, od tog načelnog stava dopušta se izuzetak ako je zahtev za izdržavanje podnet od strane bračnog druga koji se grubo ili nedolično ponašao u bračnoj zajednici, odnosno ako bi njegov zahtev predstavljao »očiglednu nepravdu za drugog bračnog druga«. U takvom slučaju bračni drug gubi pravo na izdržavanje.

Za sticanje prava na alimentaciju zahteva se, po zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije da je tužba za izdržavanje podneta u toku brakorazvodnog postupka. Smatra se da je najoportunije i najcelishodnije (a i relevantne činjenice iz života bračnih drugova nalaze se prezentirane u postupku pred sudom za razvod braka), da se presudom o razvodu konačno reše sva pitanja lične, materijalne i ličnoimovinske prirode koja se odnose na bračne drugove. Prema tome, uzima se kao pravilo da se tužba za izdržavanje mora podneti u toku brakorazvodnog

postupka do zaključenja glavne rasprave, kako se alimentaciono pravo ne bi izgubilo.⁴⁾

Međutim, od ovog pravila prisutan je izuzetak u zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije. Tako, tužba za izdražavnje bračnog druga može se podneti i nakon okončanja brakorazvodnog postupka, ako nije podneta iz opravdanih razloga u vremenu koje je uokvireno procesnim zahtevima. Šta se smatra opravdanim razlogom, zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije prenosi na teren faktičkog pitanja. Istovremeno, po Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske, ne može se tražiti prisustvo opravdanog razloga ako se zahtev za razvod braka zasniva na brakorazvodnom uzroku sporazumnog razvoda. Sporazum bračnih drugova anulira svaku izuzetnost, a ona je objektivna pretpostavka subjektivnog zahteva o proceni prisustva opravdanog razloga.

Za prihvatanje alimentacionog zahteva ako je uložen nakon razvoda braka, u zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije potrebno je da se utvrdi prisustvo još dva procesna zahteva: a) da su pretpostavke za nastanak prava na izdržavanje, koje postoje u momentu ulaganja zahteva, bile prisutne još u toku brakorazvodnog postupka do okončanja glavne rasprave; i b) da je zahtev za izdržavanje podnet u određenom roku nakon donošenja pravosnažne odluke o razvodu braka. Taj rok, po zakonodavstvu SR Hrvatske iznosi godinu dana, a po zakonodavstvu SR Srbije — dve godine.

Po zakonodavstvu SR Hrvatske i SR Srbije, dužina trajanja izdržavanja bračnih drugova nakon razvoda braka, načelno, nije vremenski ograničena. Izdržavanje traje do momenta dok su prisutne pretpostavke koje se zahtevaju za nastanak prava na izdržavanje. Međutim, od ovog pravila postoji izuzetak ako je brak kratko trajao ili ako bračni drug, koji traži izdržavanje, može u dogledno vreme da obezbedi sredstva za svoju egzistenciju. U takvom slučaju sud može odlučiti da izdržavanje traje samo tačno određeno vreme. To određivanje dužine trajanja izdržavanja ostavlja se slobodnoj oceni suda.

12. Vanbračna zajednica. Zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije, prihvataju ustanovu vanbračne zajednice dajući joj isto dejstvo kao i bračnoj zajednici u pogledu sticanja zajedničke imovine, povraćaja poklona, odgovornosti za obaveze nastale povodom zadovoljenja tekućih potreba vanbračne zajednice, i najzad, izdražvanja nakon prekida vanbračnih odnosa.

⁴⁾ Zakonodavstvo SR Hrvatske izričito insistira na momentu da je tužba za izdržavanje podneta do »okončanja glavne rasprave« (odredbu iste formulacije ima i zakonodavstvu SR Bosne i Hercegovine). Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije ne insistira izričito na formalaciji »o okončanju glavne rasprave«, već jednostavno ističe da bračni drug »ima pravo da zahteva da mu se presudom kojom se brak razvodi dosudi izdržavanje na teret drugog bračnog druga«. (Ovakva zakonska formulacija prisutna je i u zakonodavstvu SR Crne Gore, SR Makedonije, SR Slovenije, SAP Vojvodine i SAP Kosova.) Iz analize ova dva zakonska teksta, mogao bi se izvesti zaključak da se zahtev za izdržavanje, po zakonodavstvu SR Srbije, može postaviti i u ožalbenom postupku. Međutim, mišljenja sam da se ovo shvatanje ne može uvažiti, jer zahtevi procesne discipline nalažu da se tužbeni zahtev postavi pre početka i razmotri do okončanja glavne rasprave. Izraz »presudom o razvodu braka« u stvari znači da se zahtev mora podneti do okončanja glavne rasprave, jer se glavna rasprava i završava donošenjem presude.

Za nastanak vanbračne zajednice zahteva se da je zajednica života vanbračnih drugova trajala duže vremena. Na ovoj vremenskoj komponenti insistira zakonodavstvo SR Hrvatske i SR Srbije. U tom pogledu, najšire posmatrano, ne postoje razlike između zakonodavstva ovih republika.

Međutim, za razliku od zakonodavstva SR Hrvatske, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Srbije, za nastanak vanbračne zajednice koja proizvodi pravne posledice punovažnog braka, zahteva odsustvo bračnih smetnji i to: a) duševne bolesti i nesposobnosti za rasuđivanje; b) srodstva (krvnog i građanskog koje nastaje potpunim i nepotpunim usvojenjem); i c) bračnosti. Iz ovakvog stava zakonodavstva SR Srbije može se izvesti zaključak da se vanbračna zajednica (isto kao i brak) može pojaviti u dva oblika: punovažnom; i ništavom. U ovom drugom slučaju na odnose vanbračnih drugova primenjuju se principi prisutni u Uputstvu Vrhovnog suda Jugoslavije iz 1954 godine o načinu rešavanja sporova koji nastaju povodom vanbračnih zajednica.

(Nastavak u sledećem broju Zbornika)

Dr Mihailo Mitić, professeur

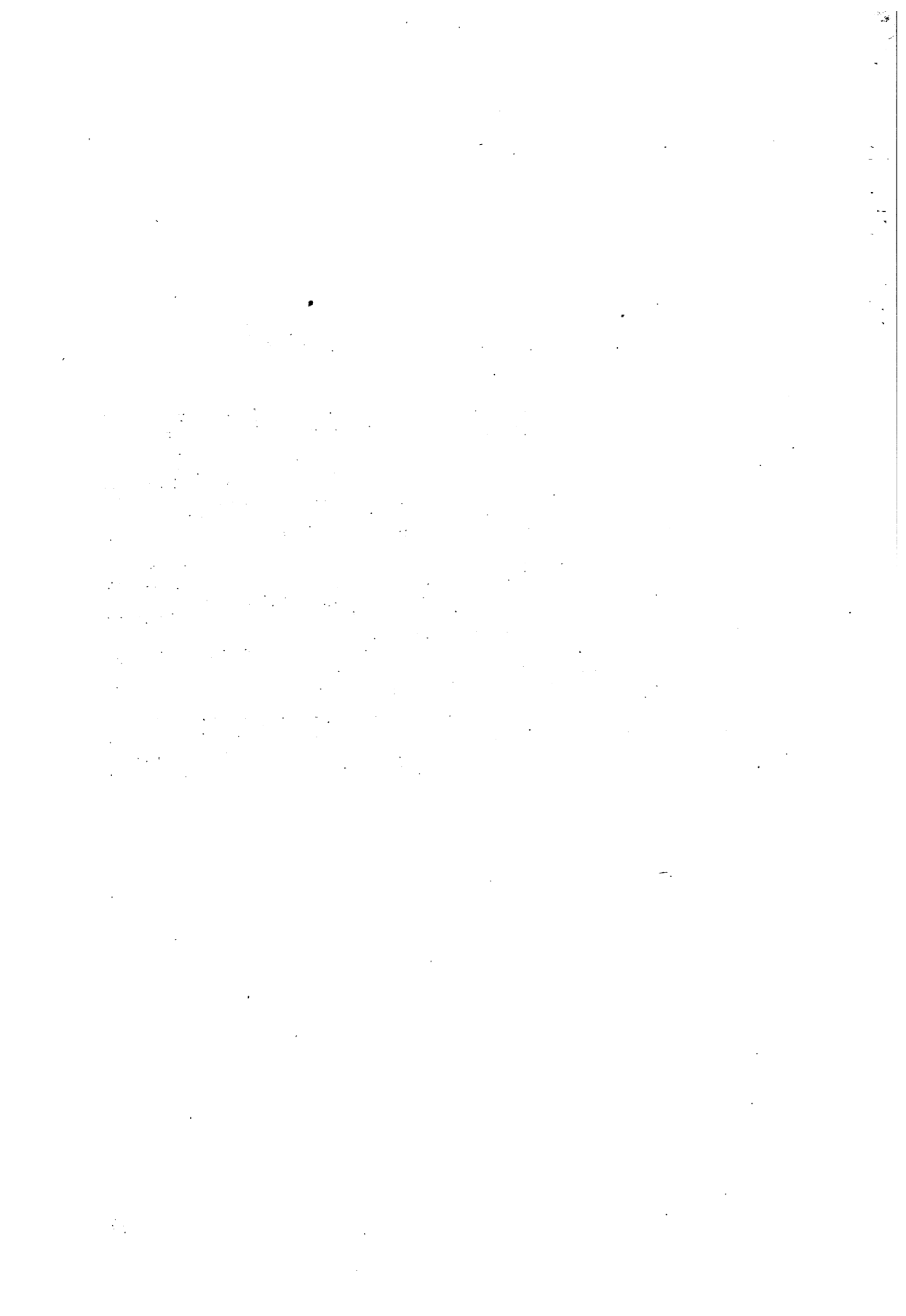
LA LOI RELATIVE AU MARIAGE ET AUX RAPPORTS DE FAMILLE
DE LA REPUBLIQUE SOCIALISTE DE CROATIE ET DE
LA REPUBLIQUE SOCIALISTE DE SERBIE

R é s u m é

La Loi relative au mariage et aux rapports de famille de la R. S. de Croatie et de la R. S. de Serbie, représentent au point de vue technique des codes modernes. Leur nom est identique (quoique il y a eu plusieurs polémiques dans la R. S. de Croatie concernant le nom de la loi en plaidant la thèse pour une dénomination plus brève et prétendument plus fondamentale: Loi relative à la famille), de même le nombre des articles (la dimension quantitative de la loi) est pres identique. La différence existante du nombre des sections est la conséquence du procédé assez contestable sur lequel a insisté de R. S. Serbie en introduisant une section spéciale relative au nom personnel.

En ce qui concerne les approches conceptives aux diverses institutions de droit familial, il faut remarquer que les deux lois diffèrent en bien des points, mais qu'elles ont un grand nombre de normes qui ont le même contenu. Si on prend en considération que ces lois étaient précédées d'une législation familiale fédérale unique, les différences existantes deviennent particulièrement intéressantes. Une analyse historique, culturelle, et particulier une analyse juridico-éthique et sociologique de ces différences existantes, qui s'étendrait sur la législation familiale des autres républiques fédérées et des provinces autonomes, devient l'objet d'un intérêt scientifique incontesté.

Il est indubitable que le temps, et en premier lieu la pratique judiciaire, feront ressortir la valeur de ces codifications. Il ne nous reste qu'à suivre la vie ultérieures de ces codes en établissant la somme des expériences acquises dans la pratique et de l'analyse théorique qui apparaîtront à l'occasion de leur application.

KRIVIČNOPRAVNA PSIHOLOGIJA

I. Zakonska psihologija i krivičnopravna psihologija. Sudsku psihologiju u širem smislu čine četiri psihološke discipline. To su: kriminalna psihologija, sudska psihologija (u užem smislu), zatvorska psihologija i zakonska psihologija. Kriminalna psihologija proučava psihologiju zločina. Sudska psihologija proučava psihologiju okrivljenog i drugih učesnika u sudskom postupku. (Ovo je sudska psihologija u užem smislu, jer u širem smislu sve ove četiri discipline spadaju u sudsku psihologiju). Zatvorska psihologija proučava psihologiju lica lišenih slobode i posebno osuđenike na izdržavanju kazne lišenja slobode. Najzad, zakonska psihologija objašnjava psihološke (a donekle i psihopatološke) pojmove čije je razumevanje potrebno za primenu važećih kaznenih i drugih propisa. Govoreći u predgovoru Altaviline »Sudske psihologije« o psihološkim disciplinama koje proučavaju zločinca, Enriko Feri izneo je da postoje baš te četiri grane koje se bave posmatranjem zločinčeve ličnosti. Kriminalna psihologija proučava zločinca ukoliko je autor zločina; sudska psihologija ukoliko je on okrivljen za neki zločin; zatvorska psihologija ga proučava za vreme dok je na izdržavanju kazne zatvora; a zakonska psihologija koordinira psihološke i psihopatološke pojmove koji su potrebni za primenu važećih kaznenih propisa pri uslovima maloletnika (moć rasuđivanja, slaboumnog, gluvonemog, pijanca, kao i pri nekim otežavajućim (predumišljaj, surova zloba itd.) ili opravdavajućim okolnostima (naglost, srdžba ili jačina bola, očitost nezakonitog poñnog odnosa, itd.).¹⁾ Shvatanje zakonske psihologije, koje mi usvajamo, slično je Ferijevoj.

Psihološki pojmovi koriste se u raznim granama prava, pa se tako u građanskom i javnom pravu često govori o izjavi volje ili o saglasnosti volje ili o zabludi ili o poslovnoj sposobnosti, a ti i drugi pojmovi imaju svoju psihološku sadržinu. Međutim, krivično pravo je naročito mnogo povezano za psihološkom problematikom, pa se čak može reći da se ono više nego druge grane prava koristi psihološkim pojmovima.

Zakonska psihologija je ona psihološka oblast (ili oblast sudske psihologije shvaćene u širem smislu) koja se bavi proučavanjem psiholoških pojmova korišćenih u zakonodavstvu i nužnih za razumevanje materijalno pravnih propisa. Ona se razlikuje od sudske psihologije u užem smislu je je ova orijentisana na procesna zbivanja i na procesno pravne propise i bavi se psihologijom učesnika svih sudskih postupaka uklju-

¹⁾ Altavilla Enriko: Forensische Psychologie, 2 Bde, Styria, Graz 1955, I str. 392, II str. 473 (nemački prevod sa italijanskog) — Ferijev predgovor.

čujući krivični postupak. Pošto mi ovde nećemo govoriti o svim oblastima zakonske psihologije, nego ćemo da ograničimo naša izlaganja na krivično pravnu psihologiju (ostavljajući po strani ostale zakonske psihologije), potrebno je da objasnimo i taj pojam.

Krivičnopravna psihologija nije samostalna naučna disciplina, nego je to samo jedan deo zakonske psihologije i to onaj deo koji se bavi proučavanjem psiholoških pojmova korišćenih u krivičnom pravu i nužnih za razumevanje materijalnog krivičnog prava. Postoji znatan broj tih pojmova i mi ćemo se ovde u nastavku osvrnuti na većinu od onih koji se koriste u opštem delu krivičnog prava, a pomenućemo i neke pojmove iz posebnog dela. Svi ti pojmovi donekle su grupisani oko vinsti kao centralnog psihološkog pojma krivičnog prava. Vinst je psihološka kategorija koja se ispituje kod svih krivičnih dela, povezana je sa drugim psihološkim kategorijama, te se može reći da je ona centralni psihološki problem krivičnog prava. Postojanje vinsti uslovljava uzrast i uračunljivost, tako da u krivičnopravnoj psihologiji posle vinsti po svome značaju dolaze uračunljivost, uzrast i drugi psihološki pojmovi.

Krivično pravo čitavom jednom svojom činjeničnom stranom spada u domen psihologije, pa to nalazi svoj izraz i u korišćenju psiholoških pojmova u krivičnom zakonodavstvu. Bitno obeležje krivičnog dela sa njegovim učinocem, kao i krivične sankcije, je njihova psihološka strana. Krivična dela javljaju se kao rezultanta brojnih međusobno povezanih ne samo društvenih nego i biopsiholoških faktora.²⁾ Ali pored zajedničke psihološke strane svih krivičnih dela, pojedine vrste krivičnih dela i pojedina dela imaju i svoje specifične psihološke karakteristike.

II. Vinst. Rekli smo da je vinst centralni problem krivičnopravne psihologije. Značenje reči vinst nije dato u krivičnom zakonodavstvu. Zakonici naprosto smatraju da je vinst kako umišljaj tako i nehat, koji zatim bivaju definisani u pojedinim zakonicima. Pravna teorija definiše pojam vinsti kao psihološki odnos učinioca prema njegovom delu izražen njegovom svešću i voljom. Profesor Tahović naveo je razna značenja reči vinst rekavši: To je negde prosto subjektivni element krivičnog dela, negde subjektivna strana, subjektivno biće, moralni elemenat krivičnog dela ili pak zločinačka (krivična) volja. Kod nekih autora prevlađuje naziv moralni elemenat. Tahović zaključuje da prirodi subjektivnog elementa najviše odgovara kada se on označuje kao psihički elemenat krivičnog dela.³⁾ Krivica («krivnja») kao sinonim vinsti može imati svoje značenje u krivičnom pravu, ali može da ima značenje i u krivičnoprocesnom pravu gde označava situaciju učinioca kod koga je utvrđeno postojanje objektivnih i subjektivnih obeležja krivičnog dela, tako da su ispunjeni uslovi za primenu kazne.⁴⁾ Psihološka nauka retko koristi termin vinst, koji je toliko potreban krivičnom pravu. Ali pošto se vinst često pominje kao sinonim krivice, onda se i u

²⁾ Vukašin Pešić: O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, Pravni život 10/56 str. 10—11, kao i br. 11/56, 12/56, 3/57.

³⁾ Dr Janko Tahanović: Krivično pravo — opšti deo, str. 165, Savremena administracija, Beograd 1961. (380).

⁴⁾ Tahović: Krivično pravo, str. 165.

psihologiji mogu naći objašnjenja koja se odnose na krivicu, pa ih se može primeniti na vinost.

U psihologiji krivica je osećanje rđavog delanja, prekršaja, i ono doživljeno kao neprijatno i bolno. Kada čovek opazi da je prekršio »moralne« zahteve, javlja se osećanje krivice. Osećanja krivice mogu da budu neodređena u pogledu svog izvora. Ponekad se krivica objektivizira i pripisuje »lošim« delima. U drugim prilikama ona je u većoj meri subjektivizirana i pripisuje se »lošem« ja.⁵⁾ Kasnije ćemo još govoriti o psihološkim objašnjenjima osećanja krivice.

Potsetimo se ovde da su osećanja »doživljaji našeg subjektivnog odnosa« prema stvarima, ljudima, događajima i prema sopstvenim postupcima.⁶⁾ Tako bi onda ovo psihološko shvatanje krivice, odnosno vinosti kao »doživljaja subjektivnog odnosa« imalo dodirne tačke sa krivičnopravnim shvatanjem vinosti kao »subjektivnog odnosa«. Krivičnopravno shvatanje bilo bi precizirano još i rečima da se taj odnos izražava svešću i voljom. Kada se setimo definicije umišljaja (čl. 13 KZ SFRJ), kažemo da je krivično delo učinjeno sa umišljajem, kad je učinilac bio svestan svog dela i hteo njegovo izvršenje (direktni umišljaj); ili kad je bio svestan da usled njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posledica pa je pristao na njeno nastupanje (eventualni umišljaj). Poznata je i definicija nehata (čl. 14 KZ SFRJ) koji postoji kad je učinilac bio svestan da usled njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posledica ali je olako držao da će je moći sprečiti ili da ona neće nastupiti (svesni nehat) ili kad nije bio svestan nastupanja zabranjene posledice, iako je prema okolnostima i prema svojim ličnim svojstvima bio dužan i mogao biti svestan te mogućnosti (nesvesni nehat).

U ovim krivičnopravnim definicijama javljaju se pojmovi svesti i volje. To su opšti psihološki pojmovi a koriste se i u krivičnom pravu.

III. Svest. Objašnjavajući sudsko psihijatrijska pitanja svesti, dr Jevtić je nastojao da pruži i jadro krivičnopravno shvatanje svesti, pa je dao ovakvu definiciju: Svest da neka konkretna radnja prouzrokuje izvesne posledice znači postojanje znanja i iskustva (lično stečenog ili od drugih prihvaćenog) da baš ova radnja prouzrokuje izvesne posledice.⁷⁾ Psihološke definicije svesti govore o njoj kao o psihičkoj funkciji, kao o doživljaju samog sebe i okoline u vremenu i prostoru. Svest je i sposobnost takvog doživljaja. Ona je zasnovana na minulim iskustvima.⁸⁾ Može se definisati i kao zbir iskustava u jednom danom momentu.⁹⁾ Ponekad se svest identifikuje sa predstavom,¹⁰⁾ a predstave su reprodukcije opažaja ili njihovih delova.¹¹⁾ Dr Krstić kaže kako: psi-

⁵⁾ Kreč i Kračfeld: Elementi psihologije, str. 251, 253, Naučna knjiga, Beograd 1969. (758).

⁶⁾ Dr Nikola Rot: Opšta psihologija, str. 190, Zavod za izd. udžb. SRS, Beograd 1966. (339).

⁷⁾ Dr Dušan Jevtić: O uračunljivosti sa sudsko-psihijatrijskog gledišta, str. 96, Naučna knjiga, Beograd 1953. (104).

⁸⁾ Dr Božidar Krstić: Sudska psihijatrija, str. 12, 13, Kulturni centar, Gornji Milanovac 1980. (136).

⁹⁾ Ingliš i Ingliš: Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova, str. 540, Savremena administracija, Beograd 1972. (620).

¹⁰⁾ Tahović: Krivično pravo, str. 171.

¹¹⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 132.

hijatrijska definicija svesti, koja se najčešće i primenjuje u sudskoj psihijatriji glasi: Svest je sposobnost autopsihičke i alopsihičke orijentacije.¹²⁾ On još dodaje kako su najčeši uzroci narušavanja svesti, a koji su od interesa za sudsku psihijatriju: trovanja centralnog nervnog sistema raznim otrovima ili intoksicirajućim sredstvima, oboljenja i zapaljivi procesi na mozgu, povrede glave sa oštećenjem moždanog tkiva, kao i posebna afektivna stanja, a u prvom redu patološki afekti i jaki afekti straha i gneva.¹³⁾ Postoji mišljenje da je termin »svest«, zbog mnogobrojnih značenja i postojeće konfuzije pri određivanju, izgubio svoju korisnost u psihologiji i treba da bude zamenjen nekim drugim.¹⁴⁾ Slično se i za volju smatra da je kao termin malo korišćena u savremenoj psihologiji.¹⁵⁾

O razvoju čovekove svesti rečeno je sledeće: »Čovekov razvoj ličnosti je društveno predodređen, a naročito je to razvoj njegove svesti kao izvora odgovornog društvenog ponašanja. Spoljna društvena determinacija obrazuje svest ličnosti u procesu stalno reprodukovanih aktivnih uzajamnih odnosa i uzajamnih dejstava između društva i pojedinca. Svest omogućava pojedincu, da aktivno kroz sopstvenu delatnost ostvaruje, razvija i unapređuje društvene odnose. Kao jedinstvo misli i osećaja, svest se menja u ovom uzajamnom procesu. Predodređenost koja proizilazi iz društva prelama se u svesti i biva pre svega ostalog prenošena kroz konkretne grupne odnose, u koje je pojedinac aktivno uvučen. Na razvoj ličnosti ne utiču samo oni doživljaji, iskustva i radnje, koji nastaju posredstvom određenih socijalnih grupnih odnosa ili putem neposredne 'empiričke' komunikacije sa spoljnim svetom. Ovaj razvoj nesumnjivo biva određen i putem neposrednih društvenih uticaja i utisaka, doživljaja i iskustava, koji bivaju dati putem neposredne svedruštvene informacije, a naročito putem proizvoda kulture ili putem štampe, radija itd.«¹⁶⁾

IV. Volja. Volja se može posmatrati kao psihički proces ili kao sposobnost (dok u pogledu svesti možemo govoriti i o stanju svesti). Volja predstavlja sposobnost ili proces opredeljivanja za unapred zamišljene i prihvaćene ciljeve. Njome se ne samo vrši izbor između raznih mogućnosti postupanja, nego se i koče izvesni unutrašnji podsticaji. U osnovi čovekove delatnosti naalze se potrebe i čovek teži da ih zadovolji svojom delatnošću. Dr Jevtić kaže kako delatnost može biti podstaknuta nesvesnim ili svesnim težnjama. Nesvesne težnje proističu iz nagona i emocija i, kada bi čoveka pokretale na delatnost samo nesvesne težnje, takav čovek bio bi prototip nagonskog ili emotivnog čoveka. Svesne težnje nastale su pomoću procesa rasuđivanja, to su: nade, želje i htenja. Postoji borba između nesvesnih težnji i intelekta, uma, razuma, koji koče te težnje.

U toj borbi na jednoj strani su: težnje nagona samoodržanja i nagona razmnožavanja, emocije prijatnog i neprijatnog i temperament

¹²⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 12.

¹³⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 13—14.

¹⁴⁾ Ingliš i Ingliš: Obuhvatni rečnik, str. 540.

¹⁵⁾ Ingliš i Ingliš: Obuhvatni rečnik, str. 606.

¹⁶⁾ Bucholz, Hartmann, Lekschas i Stiller: Sozialistische Kriminologie, str. 244—245, Staatsverlag der DDR, Berlin 1971. (492).

aktivni (kolerični, sangvinični) ili pasivni (melanholični, flegmatični). Na drugoj strani je: intelekt prožet stečenim višim kompleksnim osećanjima (individualnim, etičkim, socijalnim, estetskim, religioznim, intelektualnim), koji koči ili podržava i usmerava čovekovu delatnost. U rezultatu te borbe kaže Dr Jevtić, odražava se čovečija volja. Prema tome, volja je rezultanta međusobnog dejstva: nagona, emocija i temperamenta s jedne strane i intelekta, sa stečenim višim kompleksnim osećanjima, s druge strane. Htenje se definiše kao takva težnja da se cilj ostvari, koja potpuno angažuje individuu u ostvarivanju cilja, jer ostvarenje cilja izgleda verovatno.

Rezultat te međusobne borbe različit je u svakom pojedinom slučaju. Kod nekih osoba preovlađuju nagonske težnje, kod drugih emocionalni prohtevi, kod trećih pak preovlađuje intelekt. Čovek jakog intelekta, a sa stečenim višim kompleksnim osećanjima, gospodari nagonima i elementarnim osećanjima, tj. koči ih, sputava, potiskuje ili pak podržava ih, odobrava i opravdava ih. Obično se za čoveka snažne volje smatra onaj koji može da sputava svoje nagone i emocije, a za čoveka slabe volje onaj koji je nedovoljno borben i slabe inicijative.¹⁷⁾

Spomenuli smo ranije kako savremena psihologija koristi termin volja veoma retko, dok se na njega češće nailazi u starijoj psihološkoj literaturi, a njima se i pre i sada služilo krivično pravo, pa i sudska psihijatrija. Pod voljom se podrazumevalo htenje ostvarenja događaja odnosno htenje posledice krivičnog dela.¹⁸⁾ u psihologiji se spominje da se reč »htenje« uglavnom onda upotrebljava kada postoje alternative između kojih treba izvršiti izbor određene vrednosti, te je »htenje« po značaju blisko »dužnosti«. Stoga u osnovi pojma volja leži jedno običajno shvatanje različito u raznim kulturnim oblastima, prema kome je volja (za razliku od nahođenja i čefa) htenje nečega što dotični smatra da treba da učini.¹⁹⁾

Pošto je volja psihički proces koji doprinosi svesnom usmeravanju čovekove aktivnosti radi postizanja određenog cilja, smatra se da su voljne radnje svesni voljni postupci radi postizanja cilja, te je prema tome stanje svesti uslov za postojanje procesa volje.²⁰⁾ Pored urođenih osobina, za obrazovanje volje značajni su vaspitavanje, prevaspitavanje, odgoj i obuka, kojima se kod čoveka stvaraju viša kompleksna osećanja i čine ga razboritim i socijalnim bićem. Znamo kakav je u nekim našim krajevima uticaj raznih naopakih shvatanja koja se usađuju i mladima. (»Ako ti neko opsuje majku ti ga ubi!«. »Kakav si ti muškarac kad sa sobom ne nosiš nož?« »Kad stvarljaš robu na vagu ti ovu zaljuljaj prstom«, itd.) Tako se unapred stvaraju povoljni uslovi za umišljaj za vršenje odgovarajućih krivičnih dela.

V. *Umišljaj i nehat*. Govoreći o vinosti spomenuli smo da je to centralni problem krivičnogpravnog psihologije i da je to psihički odnos učinioca prema njegovom delu izražen njegovom svešću i voljom. Znamo iz krivičnogpravnog teorije i zakonodavstva da postoje dve vrste toga

¹⁷⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 61—62.

¹⁸⁾ Tahović: Krivično pravo 171.

¹⁹⁾ Dr Peter Hofstätter: Psychologie, str. 330—331, das Fischer Lexikon, Frankfurt a/M 1971 (367)

²⁰⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 19.

psihičkog odnosa i da su to umišljaj i nehat. Iz napred citiranih definicija ovih dveju vrsta vinsti videlo se da svaka od ovih vrsta ima po dva svoja oblika — direktni i eventualni umišljaj i svesni i nesvesni nehat. Ove vrste i oblici vinsti u našem zakonodavstvu određene su psihološkim kriterijumima i definisane su psihološkim pojmovima. To ne mora uvek da bude tako, jer neka zakonodavstva teže da odrede vrste i oblike vinsti putem objektivnih standarda (»ima svestan cilj«, »svestan je prirode postupanja«, »zanemaruje rizik«, »odstupanje od standarda brižljivosti koga bi se pridržavalo jedno razumno lice«, itd.).²¹⁾

Prema našim shvatanjima direktni umišljaj postoji onda kada je učinilac bio svestan svoga dela (pojam dela uključuje posledicu) i želeo njegovo izvršenje. Iako je u psihološkoj nauci moguće razlikovanje i nijansiranje pojmova želje, htenja i volje, u krivičnopravnoj terminologiji se te razlike retko susreću. Eventualni umišljaj postoji onda kada je učinilac bio svestan da usled njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posledica, pa je pristao na njeno nastupanje. Pristanak, o kome se govori u definiciji eventualnog umišljaja, je pojam na koji se u psihologiji nailazi znatno ređe nego u pravu. U krivičnopravnoj terminologiji on se obično smatra za sinonim saglašavanja. Tako su pristanak ili saglasnost shvaćeni kao niži stepeni volje. Jer dok kod želje postoji aktivno zalaganje, za ostvarenje cilja koje izgleda moguće, kod pristanka ili saglasnosti nastupanje posledice prati aktivnost učinioca a on se ne zalaže da posledicu ostvari, a ništa ni ne menja u svom ponašanju da do posledice ne bi došlo. On pristaje na posledicu, saglašava se sa njom.

Svesni nehat postoji kad je učinilac bio svestan da zabranjena posledica može nastupiti ali je olako držao da ona neće nastupiti ili da će je moći otkloniti. Dakle postoji svest o mogućnosti nastupanja posledice, ali volja kao psihički proces nije ni u blažem stepenu usmerena ka ostvarivanju posledice. Nje nema na toj relaciji. Pravnici su se prilikom razgraničenja umišljaja od nehata, ili bolje rečeno eventualnog umišljaja od svesnog nehata, koristili takozvanom Frankovom formulom. To je formula nemačkog profesora Franka prema kojoj je izvršilac postupao umišljajno ako se može smatrati da je on sam sebi kazao: »Neka bude tako ili drukčije, neka se desi tako ili drukčije, ja ću u svakom slučaju postupati.«²²⁾ Ako se smatra da on ne bi postupao da je znao sve okolnosti, odnosno da je znao da će doći do posledice, onda je bio samo nehatan. Nesvesni nehat postoji kad učinilac nije bio svestan mogućnosti nastupanja zabranjene posledice, iako je prema okolnostima i svojim ličnim svojstvima bio dužan i mogao biti svestan te mogućnosti. U ovom slučaju postoji odsustvo svesti koje se ne opravdava ni objektivnim okolnostima ni učiniočevim ličnim svojstvima. Ali naravno, kao što će se to još bolje videti kada niže budemo govorili o uračunljivosti, ne radi se o nekom potpunom odsustvu svesti nego samo o odsustvu svesti o mogućnosti nastupanja posledice.

²¹⁾ Model Penal Code, Tentative Draft №4, str. 124—125, The American Law Institute, Philadelphia 1955.

²²⁾ Reinhard Frank: Das Strafgesetzbuch für da Deutsche Reiche, XVIII Aufl; Tübingen 1931, par. 59, V, str. 190.

Profesor Jovanović ukazuje na značaj utvrđivanja motiva i cilja radi određivanja da li se radi o eventualnom umišljaju ili svesnom nehatu. Prema ovom autoru, motiv i cilj bili bi odlučujući faktori za utvrđivanje postojanja ili nepostojanja pristanka na posledicu. Budući da se svaka radnja preduzima pod dejstvom određenog motiva ili grupe motiva kao pokretača akcije i da takva radnja ima određenu svrhu odnosno cilj, koji je izražen u težnji da se nešto stvori ili promeni, to su ova dva faktora odlučujuća za razgraničenje eventualnog umišljaja od svesnog nehata u formi nemara.²³⁾

Govoreći o razgraničenju umišljaja i nehata profesor Pešić kaže kako je predviđanje posledice kod eventualnog umišljaja jače obuhvaćeno pažnjom i time je bliže centru svesti nego kod svesnog nehata. Ekscentričnost svesti i pažnje u odnosu na mogućnost prouzrokovanja zabranjene posledice veća je kod svesnog nehata nego kod eventualnog umišljaja. Ukoliko je predviđanje da se posledica može prouzrokovati bliže centru svesti, utoliko je takav slučaj svesnog nehata bliži eventualnom umišljaju. Ova okolnost relevantna je kod utvrđivanja stepena krivične odgovornosti učinioca.²⁴⁾ Time je istaknut značaj važne psihološke pojave pažnje pri razlikovanju raznih vrsta i oblika vinosti, a pažnja je, kao što znamo, usmerenost mentalne aktivnosti na ograničen broj draži.

VI. *Zabluda kao osnov isključenja vinosti.* U krivičnopravnoj teoriji pominju se razni osnovi isključenja vinosti. Takvi subjektivni osnovi isključenja krivičnog dela bili bi besvesnost, viša sila, prinuda (sila i pretnja) i zabluda.²⁵⁾

Zabludu pojedini autori smatraju za osnov isključenja vinosti. I to bi onda bio najznačajniji osnov, koji uz to otvara i najnačajnije psihološke probleme. Zabluda može biti stvarna i pravna zabluda. Stvarna zabluda u krivičnom pravu postoji kada učinilac u vreme izvršenja krivičnog dela nije bio svestan nekog njegovog zakonom određenog obeležja, ili kad je pogrešno smatrao da postoje okolnosti prema kojima bi, da su one stvarno postojale, to delo bilo dozvoljeno. Ako je do zablude došlo usled nehata učinilac je odgovoran za nehatno krivično delo onda kada zakon i za takvo krivično delo određuje odgovornost (čl. 16 KZ SFRJ). Pravna zabluda postoji kada učinilac krivičnog dela iz opravdanih razloga nije znao da je to delo zabranjeno (čl. 17 KZ SFRJ). Psihološki razlozi zablude su slični kod obe njene vrste, s tim što se kod pravne zablude ispituje opravdanost razloga zbog kojih neko nije znao da je njegovo delo kažnjivo, a ta opravdanost i ti razlozi mogu biti psihološke prirode. Razlozi stvarne zablude nisu toliko značajni za samo postojanje ovog krivičnopravnog instituta, kao što je to slučaj kod razloga pravne zablude, sem ako se ispituje da li je do zablude došlo usled nehata. Ovi razlozi su ipak važni za razumevanje ovog krivičnopravnog instituta i zablude kao psihološke pojave.

²³⁾ Dr Ljubiša Jovanović: *Granice između eventualnog umišljaja i svesnog nehata*, str. 89, Zbornik PF u Nišu X/1971., 81—92.

²⁴⁾ Pešić: *O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi*, PŽ br. 3/57 str. 8—13.

²⁵⁾ Tahović: *Krivično pravo*, str. 188.

Psihološki razlozi stvarne zablude mogu biti greške u opažanju, pamćenju i mišljenju. Poznati su fizički, fiziološki i psihološki faktori koji dovode do grešaka u opažanju. Konfiguracija fizičkih procesa, vreme delovanja na receptore draži i fizički nuzprocesi utiču na kvalitet percepcije, pa mogu dovesti i do odgovarajućih grešaka. Takav značaj imaju i karakteristike čulnih organa i opšte stanje organizma. Psihološki faktori od kojih zavisi kvalitet opažanja su prethodno iskustvo i postojeći stavovi. Greške u pamćenju, kao i pomenute moguće greške pri opažanju, mogu dovesti do zablude. Pri tome se ima u vidu potpuno ili delimično zaboravljanje sadržaja, a kod zadržavanja sadržaja njegovo uprošćavanje, tumačenje i naglašavanje. Prilikom mišljenja može doći do zablude usled netačne upotrebe pojmova i reči, usled odstupanja misli od pravca koji vodi ka rešenju problema, kao i usled pogrešnog uviđanja odnosa, tj. usled nelogičnog suđenja i zaključivanja. Značaj pažnje za otklanjanje grešaka pri opažanju pamćenju i mišljenju je poznat kao što je poznat uticaj osećanja i motiva na naše mišljenje. Možemo reći da krivičnopravna psihologija objašnjava stvarnu pa i pravnu zabludu slično kao što sudska psihologija objašnjava netačnost iskaza saslušanih lica. Ali kod zablude u krivičnopravnom smislu nedostatak predstave (neznanje) ili pogrešna predstava postoje kod učionica u vreme izvršenja krivičnog dela, dok se kod saslušanih lica sudskopsihološka greška u iskazu javlja pri saopštavanjima u toku krivičnog ili nekog drugog sudskog postupka.

Zabluda se po svome značenju razlikuje i od sumnje, koja je pojava dosta proučavana u sudskoj psihologiji. Dok je zabluda psihička pojava koja se sastoji u nedostajanju predstava ili u grešenju u predstavama (misaonim slikama stvari ili događaja), dotle kod sumnje kao oblika misli ili kao osećanja postoji sukob predstava i suđenja, sukob koji sprečava da se ima ubeđenje i da postoji izvesnost.

VII. Uračunljivost. Krivično zakonodavstvo definiše neuračunljivost tako što kaže: »Nije uračunljiv učinilac koji u vreme izvršenja krivičnog dela nije mogao shvatati značaj svog dela ili nije mogao upravljati svojim postupcima usled trajne ili privremene duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti ili zaostalog duševnog razvoja (neuračunljivost)« (čl. 12 st. 1 KZ SFRJ). Pravna teorija odredila je pretpostavke neuračunljivosti koje su ušle u citiranu zakonsku formulaciju. Te pretpostavke sadržane su u takozvanim »metodima« za određivanje neuračunljivosti, a za takve metode se obično smatraju biološki, psihološki i mešoviti metod. Takozvani biološki metod sastoji se u utvrđivanju neuračunljivosti samo prema uzrocima, tj. prema onim psihičkim stanjima koja su prouzrokovala poremećaj psihičkih funkcija rasuđivanja i odlučivanja (duševna bolest, privremena duševna poremećenost ili zaostali duševni razvoj). Takozvani psihološki metod sastoji se u utvrđivanju neuračunljivosti samo prema simptomima, tj. prema poremećaju psihičkih funkcija rasuđivanja i odlučivanja (nemogućnost shvatanja značaja svoga dela i upravljanja svojim postupcima). Takozvani mešoviti metod za utvrđivanje neuračunljivosti, koji je usvojen u našem zakonodavstvu, primenjuje oba pomenuta kriterijuma (metoda), međusobno povezana. Uračunljivost bi, dakle, bila stanje koje postoji kod onog kod koga nema neuračunljivosti, odnosno kod onoga ko je sposo-

ban za rasuđivanje i odlučivanje. Ponekad se umesto uračunljivost kaže sposobnost za uračunljivost, jer uračunljivost i jeste sposobnost za svest o svome delu. To je skup svojstava čoveka koji ga čine psihički zdravim, svesnim bićem.²⁶⁾

Radnje neuračunljivih lica prouzrokovane su nagoskim težnjama, a praćene minimumom psihičkih odnosa vezanih za nagone. Kod tih radnji nedostaju intelektualne operacije putem kojih se utvrđuje društveni značaj radnji. Zbog toga nedostatka kod takvih radnji ne može biti voljnog odlučivanja.²⁷⁾ Uračunljivost može postojati i bez vinosti, a vinost bez uračunljivosti ne može.

Videli smo da do psihičke nenormalnosti (a psihički nenormalni su obično neuračunljivi ili smanjeno uračunljivi) može doći zbog trajnog ili privremenog duševnog oboljenja, privremene duševne poremećenosti ili zaostalog duševnog razvoja. Ako kratko definišemo ove pojmove, možemo reći da duševno oboljenje, psihoza, podrazumeva oboljenje nervnog sistema odnosno mozga, koje se ispoljava u patološkim oblicima (poremećajima i stanjima) većine psihičkih funkcija.²⁸⁾ Privremena duševna poremećenost je takav poremećaj većine psihičkih funkcija koji traje dok postoji dejstvo prouzrokovala poremećaja, ili traje dok se ne prekrati medicinskom pomoći (na pr. akutni alkoholizam, hipnotičko stanje, narkoza, stanje posle povrede mozga, itd.). Pod zaostalim duševnim razvojem podrazumeva se intelektualno i karakterno nerazviće prouzrokovano zakržljalošću centralnog nervnog sistema (prvenstveno mozga) i neživljenjem u socijalnoj sredini (idioti, debili, imbecili, a zatim i defektni čulima, retke osobe koje su živele izvan civilizacije, itd.).²⁹⁾

Iz gornjeg kratkog izlaganja o neuračunljivosti vidi se da postoji psihološko opravdanje za postojanje instituta smanjene uračunljivosti (odnosno bitno smanjene uračunljivosti), koji je većina zemalja unela u svoje krivično zakonodavstvo. Pošto je uračunljivost sposobnost, sposobnost shvatanja svoga dela i upravljanja svojim postupcima, sposobnost rasuđivanja i odlučivanja, to ona može biti veća ili manja. Za ocenu odgovornosti potrebno je izvršiti gradaciju te sposobnosti i usvojiti postojanje smanjene uračunljivosti.

VIII. Actiones liberae in causa. (U približnom prevodu: slobodno odlučene radnje). Značajan problem krivičnopravne psihologije nastaje u vezi sa takozvanom *actio libera in causa*, koja pretstavlja izuzetak od pravila da učinilac krivičnog dela izvršenog u stanju neuračunljivosti nije krivično odgovoran. Ovaj psihološki problem dosta temeljeno je raspravljen u pravnoj literaturi. Zakonska formulacija iz čl. 12 st. 3 KZ SFRJ glasi: »Krivično je odgovoran učinilac krivičnog dela koji upotrebom alkohola, droge ili na drugi način dovede sebe u stanje u kojem nije mogao shvatiti značaj svog dela ili upravljati svojim postupcima, ako je pre nego što se doveo u to stanje delo bilo obuhvaćeno njegovim umišljajem ili je u odnosu na krivično delo kod njega postojao nehat,

²⁶⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 1.

²⁷⁾ Pešić: O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, PŽ br. 12/56, str. 18.

²⁸⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 2.

²⁹⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 5.

a zakon za takvo delo predviđa krivičnu odgovornost i za nehat«. Zakonska odredba o *actiones liberae in causa*, makoliko bila iscrpna, možda čak ne mora ni da postoji da bi se na osnovu opštih propisa o neuračunljivosti i vinosti zaključilo da u navedenim slučajevima učinilac krivičnog dela ostaje krivično odgovoran. Dovođenje sebe u stanje neuračunljivosti predstavlja ovde samo jedan deo umišljajne ili nehatne aktivnosti upravljene ka izvršenju krivičnog dela odnosno ka ostvarenju zabranjene posledice. Pošto su moguće kako umišljajne tako i nehatne *actiones liberae in causa*, to onda i ovo »dovođenje sebe u stanje u kojem nije mogao shvatiti značaj svog dela ili upravljati svojim postupcima«, biva kao jedna od karika u uzročnom nizu, obuhvaćena svešću i voljom učinioca. Ona ulazi u sadržaj vinosti. Radnja koja je potom izvršena u stanju neuračunljivosti predstavlja samo deo složene aktivnosti koja je u vreme kad je učinilac bio uračunljiv obuhvaćena odgovarajućim oblikom vinosti.

U sadašnjoj zakonskoj formulaciji *actiones liberae in causa* navode se i neki načini »dovođenja u stanje« neuračunljivosti, pa se kaže da to može biti »upotrebom alkohola, droge ili na drugi način«. Kako kaže dr Krstić, »alkohol sigurno dovodi do popuštanja ili otupljenja intelektualnih kočnica i ponašanja moralno-etičkog karaktera, usled čega je ne samo rasuđivanje i odlučivanje već i ponašanje mnogo slobodnije i smelije«. Menjaju se »posebno one socijalne komponente psihičkog života koje drže ličnost u okvirima dozvoljenog ponašanja i delovanja«. Slično je i dejstvo droge.³⁰⁾ Kao »drugi načini« vinog dovođenja sebe u stanje neuračunljivosti pominju se u literaturi slučajevi gde epileptičari planiraju krivična dela koja ne izvrše ukoliko ne dopadnu u sumračno stanje, a kada ih izvrše u sumračnom stanju nisu krivično odgovorni. Zatim, histerične osobe se voljno predaju histeričnim stanjima da tada izvrše nedelo, pa se onda pravdaju neuračunljivošću.³¹⁾ Učinioci krivičnih dela koja se čine propuštanjem legnu da spavaju pre onog vremena kada treba nešto da učine, itd.

Tako dakle u slučajevima *actiones liberae in causa* sadržina vinosti obuhvata ne samo već ranije pominjane opšte i posebne elemente krivičnog dela, nego i »dovođenje sebe u stanje neuračunljivosti«. Svest kao psihički doživljaj odnosi se ili se bar može odnositi na ovakvo stavljanje sebe u neuračunljivo stanje, a volja kao psihički proces izabiranja postupanja takođe, kod odgovarajućih oblika vinosti, može biti usmerena na to stavljanje u neuračunljivost sa onim drugim daljim ciljevima.

IX. Životno doba. Uzrast je jedan od subjektivnih uslova za postojanje krivične odgovornosti, i to je on prva od tri postojeće pretpostavke odgovornosti, tako da druge dve bez ove prve ne mogu postojati. Bez odgovarajućeg uzrasta nema uračunljivosti, a bez uračunljivosti nema vinosti. Jugoslovensko krivično zakonodavstvo zahteva uzrast od 14 godina da bi se jedno lice smatralo za maloletnika, a uzrast od 18 godina da bi se smatralo za pronoletnog učinioca krivičnog dela. Lica mlađa od 14 godina smatraju se za decu i krivičnopravno su neodgovorna, tako da u slučaju da izvrše neko krivično delo

³⁰⁾ Krstić: *Sudska psihijatrija*, str. 110—115.

³¹⁾ Jevtić: *O uračunljivosti*, str. 89.

može eventualno doći do primene izvesnih mera socijalne zaštite i staranja, koje nemaju krivičnopravni karakter. Maloletnici se dele na mlađe maloletnike od 14 do 16 godina i starije od 16 do 18 godina, pa to podrazumeva izvesne razlike u krivičnopravnom položaju jednih i drugih. Zakon govori i o mlađim punoletnim licima među koja spadaju lica između 18 i 21 godine, te i oni kao učinioци mogu imati nešto povoljniji krivičnopravni položaj od starijih punoletnika. Ocena njihovog psihičkog razvoja pretstavlja jedan od češćih zadataka psiholoških veštačenja pred našim sudovima.

Ova krivičnopravna podela učinilaca krivičnih dela prema njihovom uzrastu odnosno prema njihovom životnom dobu izvršena je zbog bioloških, socijalnih i psiholoških razlika koje postoje kod lica različitog uzrasta. Naročito su za ocenu kažnjivog ponašanja značajne psihološke razlike. One su delimično zapažene kroz vekovno ljudsko iskustvo, a u novije vreme razvojna psihologija naučno je upotpunila ta saznanja. Krivičnopravna psihologija zaniteresovana je za dostignuća razvojne psihologije jer krivičnopravne odredbe o odgovornosti lica različitog uzrasta treba da budu u skladu i sa psihologijom i drugim naukama.

Najčešće se govori o četiri razdoblja u razvitku života čoveka. To su detinjstvo, mladalačko doba, zrelo doba i staračko doba.³²⁾ Detinjstvo prema razvojnoj psihologiji traje od rođenja do puberteta, odnosno negde do kraja dvanaeste godine, te se skoro podudara sa detinjstvom u krivičnopravnom smislu, koje traje do četrnaeste godine. Ova krivičnopravna granica detinjstva je nešto viša od prosečne psihološke granice, te se tako krivičnopravne prednosti detinjstva odnose i na onu decu kod koje pubertet počinje nešto kasnije od proseka. Pri tome treba imati u vidu da praktični razlozi nalažu da se u krivičnom pravu postavi jedinstvena fiksna granica između različitih starosnih kategorija, dok psihološkoj nauci stoji na raspoloženju da u svakom pojedinačnom slučaju ispituje stepen psihičkog razvoja dotičnog ispitanika.

Dete se odlikuje nedostatkom životnog iskustva i znanja, što mu otežava razumevanje mnogih zbivanja i pravilno odlučivanje. Brži razvoj ličnosti i njena neizgrađenost i nezrelost onemogućavaju ili bar otežavaju da kod deteta postoji mogućnost ili sposobnost da u dovoljnoj meri shvati značaj svoga dela i upravlja svojim postupcima.

Mladalačko doba je doba puberteta i približno traje negde od posle jedanaeste godine života, pa do posle šesnaeste godine. U krivičnopravnom smislu to je period maloletstva, formalno određen kao vreme između 14. i 18. godine. U tome preiodu smenjuju se revolt prema porodici, školi i okolini, padovi i skandali prouzrokovani u društvu sa vršnjacima, i podizanje i smirivanje ličnosti.³³⁾ Promene i nagli razvoj u ovome relativno kratkom životnom periodu uočeni su i od strane zakonodavaca, pa se zato na primer kod nas ovaj četvorogodišnji period deli na dva dvogodišnja podperioda tj. na mlađe i starije maloletstvo. Krivičnopravni položaj svih maloletnih učinilaca krivičnih dela ima međusobne sličnosti, ali se između mlađih i starijih malolet-

³²⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 76.

³³⁾ Ljubiša Lazarević: Položaj mladih punoletnika u krivičnom pravu, str. 49. Inst. za kriminol. istr. Beograd 1963. (319).

nika ipak prave neke razlike i to naročito u oblasti krivičnih sankcija. (Maloletnički zatvor se može izreći samo starijim maloletnicima).

Zakonodavac je, sa naučno psihološke tačke gledišta, pravilno uvideo da krute datumske granice između raznih krivičnopравниh starnosnih kategorija, makoliko da su praktično potrebne, nisu u skladu sa stvarnim postepenim i individualno različitim granicama odnosno prelazima između pojedinih razdoblja u razvitku čovekovog života. Psihologija ukazuje na tu postupnost, pa je i zakonodavstvo nastojalo da se prilagodi nauci i iskustvu. Ovo je bilo naročito važno kad je u pitanju granica između maloletstva i punoletstva, jer je krivičnopравни položaj, u vezi sa odgovornošću i sankcijama, veoma različit kad je reč o maloletnim i punoletnim licima, a na individualne razlike koje postoje u okviru ovih kategorija mogu se primeniti pravila o stepenima uračunljivosti i druga. Ta nepreciznost granice između ova dva razdoblja života, pored drugih razloga (nezavršeno formiranje mladih ljudi, lakša mogućnost njihovog popravljanja i dr.), dovela je do uvođenja krivičnoppravne kategorije mlađih punoletnih lica (u psihologiji bi im približno odgovarali adolescenti).

Krivičnopravno punoletstvo donekle odgovara dobu zrelosti iz razvojne psihologije. Opšta zrelost je završno bio-psiho-socijalno stanje ličnosti, koje obuhvata pojedinačne zrelosti (telesnu, polnu, intelektualnu, osećajnu, društvenu, itd.) i znači sposobnost za reprodukciju, za stvaranje porodice, za prihvatanje društvenih obaveza, za samostalno prosuđivanje i voljno upravljanje, kao i za usklađivanje ličnosti sa sredinom. Ali pošto samim osamnaestim rođendanom neko ne mora automatski postati potpuno zreo, uvedena je kategorija mlađih punoletnih lica. To su osobe od 18. do 21. godine, kod kojih se mogu primenjivati i vaspitne mere (mere pojačanog nadzora i zavodske mere), koje se inače primenjuju samo prema maloletnicima, ako sud nađe da se »s obzirom na njegovu ličnost i okolnosti pod kojima je delo učinio, može očekivati da će se i vaspitnom merom postići svrha koja bi se ostvarila izricanjem kazne« (čl. 82 st. 1 KZ SFRJ). Ispada dakle da se kod mlađih punoletnih lica može utvrđivati da li se oni po svome psihičkom razvitku eventualno ne nalaze na nivou maloletnika. Ako im stepen psihičkog razvitka nije kao kod maloletnika, tada i oni imaju tretman kao punoletne i zrele osobe.

Međutim, videli smo napred, u psihološkoj podeli čovekovog razvitka života pojavljuje se i četvrto razdoblje, pored detinjstva, mladosti i zrelosti. To je staračko doba. Već od 50. godine života javljaju se izrazitiji znaci starenja, ali bi se moglo reći da u proseku doba starosti počinje od 65. godine. Funkcionisanje pojedinih organa slabi i javljaju se sklerotične promene. Različito se kod svakog pojedinca smanjuje sposobnost pamćenja i pojačava se zabrinutost, snalaženje u novim situacijama je teže, i teže se menjaju navike. Dolazi i do povlačenja u sebe i do otuđivanja od okoline. Ali ipak u mnogim slučajevima sposobnost shvatanja i rezonovanja ne opada znatno.³⁴⁾ Neelastičnost u stavovima i ponašanju, ili konzervatizam, kao i nemogućnost ili teškoća prihvatanja i uklapanje u nove tokove i ponašanja mogu biti

³⁴⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 73.

razlog nerazumevanja i sukoba između stare i mlađe generacije.³⁵⁾ Krivično pravo ipak stara lica ne izdvaja u posebnu krivičnopravnu kategoriju, kao što čini sa maloletnicima i mlađim punoletnim licima, nego se na lica u staračkom dobu u slučaju potrebe primenjuju odredbe o neuračunljivosti odnosno o smanjenoj uračunljivosti. Proučavanjem problema u vezi sa starijim licima bavi se posebna naučna disciplina, gerontologija.

Treba razlikovati normalnu starost od senilnosti. Pozni uzrast (starost) je normalno biopsihoško stanje u razvoju ličnosti uslovljeno vremenom, a senilnost je posledica biopsiholoških patoloških promena u ljudskom organizmu. Opšta karakteristika starijih osoba je znatno slabljenje svih psihičkih funkcija kao posledica izvesnih promena u samom nervnom sistemu. To ima za posledicu izvesne promene u svim životnim funkcijama, pa i u oblasti čula, senzibilitnosti, pažnje, pamćenja, itd. Sve to ima za posledicu jedno psihičko stanje koje je slično stanju smanjene uračunljivosti iz nepatoloških razloga.³⁶⁾ Senilnost ili senilna demencija ili izlapelost je skup simptoma poremećaja psihičkih funkcija, koji nastaju kao posledica organskog ili degenerativnog oštećenja mozga. Javlja se nemogućnost pamćenja, teškoće u mišljenju, sumanuti sadržaji, preosetljivost, razdražljivost, nepristojnost, potenciran nagon za življenje, halapljivost, tumaranje itd.³⁷⁾

X. Pol. Pripadnost polu se ne pominje izričito u opštem delu krivičnog zakonodavstva, a u posebnom delu pominje se izričito ili posredno samo kod relativno malog broja krivičnih dela. Tako, krivično delo ubistva deteta pri porođaju može da izvrši samo majka tj. ženska osoba (njeni saučesnici su saučesnici u običnom ubistvu). Kod toga krivičnog dela pominje se »poremećaj što ga je kod nje izazvao porođaj« (čl. 50 KZ SRS), koji u stvari i čini da se ovo delo tretira kao lakše od običnog ubistva. Silovanje se može izvršiti samo nad ženskim licem (čl. 103 KZ SRS). Zavođenje se vrši prema maloletnicama (čl. 109). Protivprirodni blud je izgleda kažnjiv samo kad ga sprovode muškarci, a razni oblici obljuje i bludnih radnji verovatno mogu da se izvrše samo prema ženskim licima. Različiti zakonodavni tretman pripadnika dvaju polova, kao što se vidi, dolazi do izražaja pre svega kod takozvanih seksualnih delikata odnosno kod krivičnih dela protiv dostojanstva ličnosti i morala. To je zato što je izvršenje ovih krivičnih dela uslovljeno izvesnim biološkim, pa i psihološkim, osobinama polova.

Pojave za koje bi se moglo reći da dovode do nekih razlika u pogledu opšteg krivičnopavnog položaja muških i ženskih lica ipak postoje. Međutim, one nisu izričito navedene u opštem delu krivičnog zakonodavstva, nego se podvode pod odredbe o neuračunljivosti i smanjenoj uračunljivosti. Radi se o psihičkim stanjima kod žena u vreme trudnoće, porođaja, dojenja, menstruacije i klimakterijuma, kada sposobnost shvatanja značaja svoga dela i upravljanja svojim postupcima može biti smanjena ili nepostojeća. Ovo se rešava od slučaja do slučaja, bez generalnog pravila, kao što se razmatra i eventualno veća osećajnost žena ili snažnije delovanje materinskog motiva. Uočava se takođe

³⁵⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 97.

³⁶⁾ Tahović: Krivično pravo, str. 204.

³⁷⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 98—99.

i. vremenska nejednakost, biološkog, psihološkog i socijalnog sazrevanja dečaka i devojčica, iako i za jedne i druge važe iste krivičnoppravne odredbe o maloletnicima i starosnim granicama.

XI. Namera. Cilj. Motiv. U posebnom delu krivičnog prava javljaju se kod posebnih bića pojedinih krivičnih dela i neki psihološki pojmovi, koji su važni i označavaju relativno česte pojave, iako se ne pojavljuju među glavnim pojmovima opšteg dela krivičnog zakonodavstva. Takvi su pored ostalih: namera, cilj i motiv. Namera je veoma slična direktnom umišljaju, koji postoji onda kad je učinilac bio svestan svoga dela i želeo njegovo izvršenje. Međutim, namera je takav psihički odnos učinioaca prema delu i posledici, gde pored direktnog umišljaja postoji i predstava o nekim daljim posledicama dela. Namera, prema Tahoviću, pretstavlja psihički pokretač odluke za izvršenje dela. Predstava učinioaca o posledici ne ograničava se samo na neposrednu posledicu dela, već obuhvata i neke dalje posledice koje upravo i čine stvarnu sadržinu njegovog htenja u vezi sa tim krivičnim delom (na pr. namera pribavljanja protivpravne imovinske koristi kod krađe).³⁸⁾

Cilj je ona promena ili stanje kome učinilac teži vršeći krivično delo. Cilj se postiže nastupanjem posledice krivičnog dela. Cilj služi kao okolnost pri odmeravanju kazne. Cilj se odnosi na objektivne spoljne promene, a za krivičnoppravnu psihologiju značajan je ukoliko je obuhvaćen učiniočevom vinošću.

Pojam motiva stoji u vezi sa pojmovima namere i cilja. Motivi su organski ili psihološki faktori koji pokreću ili regulišu ponašanje radi postizanja određenih ciljeva.³⁹⁾ Proces toga pokretanja, regulisanja i usmeravanja naše aktivnosti naziva se motivacija. Razna osećanja, potrebe, želje, nagoni, (po nekim mišljenjima i psihički poremećaji), mogu biti motivi čovekovog ponašanja, pa i kriminalnog ponašanja. Na pr. kod krađe je motiv koristoljublje.

Kod sukoba protivrečnih motiva odnosno kod takozvane borbe motiva, čovek se ponekad voljno opredeljuje za cilj koji ima nameru da postigne. Volja se u takvim slučajevima znaatno približava osećanju dužnosti. Međutim, u tom sukobu motiva kod čoveka ponekad nadvladaju nagoni i elementarna osećanja suprotna dužnosti, koja takođe spadaju u motive.⁴⁰⁾ Pored svesnih mogu delovati i nesvesni motivi i to naročito u oblasti nagona. Ali pošto je volja psihički proces kojim se čovek odlučuje za izvršenje neke radnje ili se opredeljuje za postupanje u pravcu nekog cilja, tako da se pretpostavlja svest kod učinioaca, — voljno opredeljivanje, tj. nameravanje, tj. donošenje odluke, vrši se samo između onih motiva kojih smo svesni, iako pri tome na nas deluju i nesvesni motivi.

U tradicionalnoj psihologiji analiziran je čovekov voljni akt, pa se smatralo da on sadrži nastanak motiva, njihovo ispitivanje, pa odluku i zatim izvršenje akta. Pri tome se imalo u vidu da motivi mogu biti u sticaju ili u sukobu. Ne osporavajući u potpunosti ovakvu analizu, savremena psihologija ističe da se ne radi o jednom kontinuiranom

³⁸⁾ Tahović: Krivično pravo, str. 176.

³⁹⁾ Dr Nikola Rot: Psihologija ličnosti, str. 87, Zavod za izd. udžb. SRS, Beograd 1969. (202).

⁴⁰⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 61.

nom psihološkom procesu u kome bi se ispoljavala četiri navedena posebna stanja. O tome pitanju Pinatel citira sledeće reči Olofa Kinberga: »U većini slučajeva, tečnost iz koje se kristališe jedan akt nije ona 'bitka motiva' o kojoj govori stara psihologija, niti je to odmeravanje vrednosti raznih motiva na kantar razuma. To obično nije misaoni proces, u suštini intelektualan, racionalan i logičan, u kome najbolji i najrazumniji motiv ima najbolje šanse da trijumfuje, nego je to veštacin katan u kome ključaju svakovrsne želje i osećanja i gde najjače želje i osećanja imaju, a priori, najbolju šansu da opredele rezultat.«⁴¹⁾

Psihopatologija takođe doprinosi potpunijem objašnjenju motivacije opisujući takozvane »bolesti volje«. Kod takvih poremećaja volja može biti ili preterana ili slaba i čak nepostojeća, a takvi poremećaji uvek idu uporedo sa slabljenjem psihičke sinteze. Voljni akt je determinisan preovlađujućim motivom tek uz šire angažovanje ličnosti i tek tako što je motiv integrisan u celinu ličnosti.⁴²⁾ Psihoanaliza, sa svoje strane, doprinela je razumevanju motiva time što je ukazala da pored svesnih postoje i nesvesne motivacije. Kod krivičnih dela neuračunljivih lica motivi deluju različito. Kod neuračunljivih lica najčešće se zapaža odsustvo motiva ili njihova nestvarnost, nesrazmera, neuklopljenost, neodgovarajući izbor, neodgovarajuća usmerenost ka cilju, a može se raditi i o neodoljivom postupanju na koje nisu uvek uticali učiniočevi motivi. Razni stepeni smanjene uračunljivosti, koji postoje između uračunljivosti i neuračunljivosti, deluju na određeni način i na motive.

Kod umišljajnih krivičnih dela, kao što se to vidi iz poznate zakonske definicije umišljaja, motiv se dosta lako može odrediti. Kod nehatnih krivičnih dela motiv takođe ima svoju ulogu. Ali ovde, više nego kod umišljajnih dela, postoji uticaj drugih spoljnih faktora. Kod nesvesnog nehata često deluju negativni motivi, pored pozitivnih, a kod nesvesnog nehata mogu biti značajni i nesvesni motivi čije smo postojanje ranije uzgred spomenuli. Profesor Jovanović kaže kako nijedan od poznatih oblika umišljaja ne može postojati bez postojanja motiva. Ovo je najizrazitije kod direktnog umišljaja, jer je on u najvišem stepenu svesna i voljna radnja koja je usmerena na tačno određeni cilj, a motiv i cilj ne mogu postojati jedan bez drugoga. Motiv se pojavljuje kao uzrok a cilj kao posledica delatnosti. Eventualni umišljaj je takođe izraz voljne i ciljne i, prema tome, motivisane delatnosti. Ali za razliku od direktnog umišljaja, ovde cilj delatnosti nije društveno opasna i zabranjena posledica koja je nastala, već neka druga posledica ili drugi rezultat. Stoga se, veli Jovanović, može reći da je dejstvo motiva kod eventualnog umišljaja neposredno u pogledu radnje, ali ne i u pogledu posledice. Nehatno ponašanje je takođe motivisano, ali

⁴¹⁾ Jean Pintal: La théorie pénale de l'intention devant les sciences de l'homme, str. 186 u knj. L'évolution du Droit criminel contemporain (181—193), PUF, Paris 1968 (218) — citira O. Kinberg-a: Les problèmes fondamentaux de la Criminologie (Cujas, Paris 1959, 39).

⁴²⁾ Pinatel: La théorie pénale de l'intention, str. 186.

ne i rezultat toga ponašanja. Posledica je nevoljna i izvan motiva iako je radnja bila voljna.⁴³⁾

Motiv izvršenja krivičnog dela je vrlo važna okolnost pri oceni, pa čak i pri utvrđivanju postojanja pojedinih krivičnih dela. O motivu se kratko govori i u opštem delu krivičnog zakonodavstva i to u onoj odredbi gde su dati kriterijumi odmeravanja kazne i gde se kaže da će sud, među olakšavajućim i otežavajućim okolnostima, pored ostalog uzeti u obzir »pobude iz kojih je delo učinjeno« (čl. 41 KZ SFRJ). Na nekim mestima u posebnom delu Krivičnog zakona takođe se izričito govori o motivu, kao na primer da se, kao teži, kvalifikovaniji oblik krivičnog dela posmatra ubistvo izvršeno »iz koristoljublja, radi izvršenja ili prikrivanja drugog krivičnog dela, iz krvne ili bezobzirne osvete ili iz drugih niskih pobuda« (čl. 47 st. 2 tač. 4 KZ SRS). Na drugim mestima se motivi izričito ne navode, pa oni ipak postoje i imaju veliki značaj za upoznavanje specifičnih psiholoških karakteristika raznih krivičnih dela. Zbog svega toga je krivičnopravna psihologija zainteresovana da se u krivičnom pravu razjasne pojmovi namere, cilja i motiva.

XII. Navike, sklonosti, povrat. Krivičnopravna, kao i kriminalna, psihologija zainteresovana je za objašnjenje navika i sklonosti kao psiholoških fenomena. Ona naročito teži upoznavanju kriminalnih navika i kriminalnih sklonosti. Još od vremena Lombroza i Ferija govori se o kriminalcu iz navike i kriminalcu po sklonosti. Ovi tipovi kriminalaca, odnosno ovi psihološki fenomeni, istražuju se naročito u vezi sa krivičnopravnim institutom povrata, jer se baš među povratnicima nalaze kriminalci iz navike i kriminalci po sklonosti.

Navika pretpostavlja svojstvo čoveka (ili drugog živog bića) da se u istim situacijama podjednako ponaša, dok sklonost predstavlja svojstvo čoveka da se u sličnim situacijama podjednako ponaša. Navike i sklonosti nastaju kao rezultat individualnog iskustva i uglavnom nisu nasleđene, kao što su nasleđene instiktivne radnje. Navike i sklonosti predstavljaju naučena ponašanja, elastičnije su od instiktivnog ponašanja, lakše se menjaju, i manje su jednoobrazne. Kod čoveka nema kao kod životinja instiktivnih radnji u pravom smislu. Kod njega postoje refleksne aktivnosti, a to su urođeni, automatski i celishodni pokreti pojedinih organa izazvan određenim dražima. (Kod čoveka o instiktivima govorimo kao o urođenim tendencijama za zadovoljenje određenih potreba).⁴⁴⁾ Ma koliko da razlika između navika i sklonosti na prvi pogled ne izgleda velika ona postoji, i zbog te razlike se u krivično pravnoj psihologiji češće govori o kriminalnim sklonostima nego o kriminalnim navikama. Profesor Lazarević smatra da je kod delinkventa iz navike kriminalna sklonost više uslovljena egzogenim socijalnim faktorima, dok delinkvencija po tendenciji rezultira iz endogenih uzroka.⁴⁵⁾

Navike za vršenje krivičnih dela postojale bi na primer kod nekog lica koje se potuče skoro svaki put kada dođe u kafanu, ili koje uvek

⁴³⁾ Dr Ljubiša Jovanović: Motiv i vinost, str. 80, Zbornik PF u Nišu, XI/1972. (65—82).

⁴⁴⁾ Rot: Opšta psihologija str. 53—55.

⁴⁵⁾ Dr Ljubiša Lazarević: Povratnici, delinkventi po navici, profesionalni delinkventi i delinkventi po tendenciji u savremenom krivičnom pravu, str. 16 JRKKP br. 1/66 (15—36).

ukrade nešto kada ode u samoposlugu, ili uvek nešto švercuje kada putuje preko granice, itd. Sklonost pak postoje kod onoga ko se često potuče, krade, bavi nedozvoljenom trgovinom, uopšte često vrši krivična dela, itd. Refleksi su manje značajne pojave za krivičnopravnu psihologiju, ali se tu ponekad i o njima govori, na primer kada se kod vozača, koji je prouzrokovao saobraćajnu nezgodu, konstatuje da ima usporene reflekse, ili kada se neko pravda da je delovanjem neke neočekivane draži kod njega izazvan refleksni pokret koji je doveo do izvršenja krivičnog dela (ispustio eksploziv, ili volan, itd.). Ni pomenuti nepravni instinkti nisu posebno značajni za krivičnopravnu psihologiju, iako se mogu pojavljivati kod nekih krivičnih dela (na pr. silovanje, krađa namirnica, itd.).

Značaj koji imaju sklonosti, a donekle i navike, čini da kod objašnjenja povrata, naročito višestrukog povrata, često ovu krivičnopravnu odnosno kriminološku pojavu tumačimo kriminalnim sklonostima povratnika. Među povratnicima postoje oni koji ponavljaju ista krivična dela (posebni povrat) i oni koji vrše raznovrsna krivična dela (opšti povrat). Kod prvih je moguće postojanje kriminalnih navika, dok kod drugih verovatno postoje kriminalne sklonosti i to naročito kad je reč o višestrukim povratnicima. Psihološko objašnjenje povrata ipak je znatno složenije od jednostavnog pozivanja na sklonosti i navike, a proučavanjem psiholoških i drugih faktora koji dovode do recidivizma bavi se kriminalna psihologija odnosno kriminologija. Krivičnopravna psihologija objašnjava ovde samo kriminalne sklonosti, kriminalne navike i povrat kao psihološke pojmove koji se koriste u krivičnom pravu.

Povrat je doduše samo donekle psihološki pojam. To je prvenstveno pojam krivičnog prava, kriminologije i penologije. U tim naukama on ima svoje određeno značenje, koje u svakoj od njih ne mora da bude potpuno isto. (Ponavljanje vršenja krivičnih dela). Profesor Pešić na primer daje ovakvu kriminološku definiciju povrata: »Povrat predstavlja duževremeno prestupničko ponašanje jednog lica.«⁴⁶⁾ Ta definicija povrata ne određuje ga »ponavljanjem krivičnih dela ili osuda« nego sklonostima za vršenje krivičnih dela, a sklonosti su psihološki pojam. Na jednom drugom mestu isti autor govori o navikama kao o veštinama, pa kaže da se u osnovi navika nalazi pamćenje, tj. pamćenje pokreta i radnji.⁴⁷⁾ Ovo nas podseća na vezu kriminalaca iz navike i kriminalaca po sklonosti sa profesionalnim kriminalitetom, koji se pored ostalog odlikuje time što ovi profesionalci zločina raspolažu i posebnom veštinom za vršenje krivičnih dela. (Veština se ovde smatra za sinonim navike).⁴⁸⁾

XIII. Osećanja. Osećanjima (emocijama) se u kriminalnoj psihologiji pridaje dosta veliki značaj. Ona imaju svoju važnost i u krivičnopravnoj odnosno u zakonskoj psihologiji. Tu je njihovo objašnjavanje potrebno radi razumevanja određenih zakonskih pojmova koji se

⁴⁶⁾ Dr Vukašin Pešić: Kriminologija, str. 356, Univerzitet V. Vlahović, Titograd 1980. (382).

⁴⁷⁾ Pešić: O primeni psihologije u krivičnoj teoriji i praksi, PŽ br. 3/57, str. 12.

⁴⁸⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 124.

odnose na osećanja, kao što su uzbuđenje (afekt), jarošt, prepašt i drugi.

Ovde ćemo prihvatiti definiciju po kojoj su osećanja doživljaji našeg subjektivnog odnosa prema stvarima, ljudima, događajima i prema sopstvenim postupcima.⁴⁹⁾ Od velikog broja osećanja, Rot primera radi navodi samo neka osećanja: radošt, žalost, saučešće, simpatija, ponos, zloradošt, ohološt, stid, zahvalnošt, briga, strepnja, očekivanje, nada. Za razliku od intelektualnih procesa (opažaja, učenja i mišljenja) kojima stičemo saznanja o svetu koji nas okružuje, osećanja služe za vrednovanje tih saznanja. Osećanja ipak ne moraju uvek da budu jasno doživljena.⁵⁰⁾

Govoreći napred o vinosti ili krivici, mi smo spomenuli osećanje krivice. Ono može da nam posluži za ilustrovanje prednjeg tvrđenja. Ako je neko usvojio društvena moralna shvatanja kao sopstvena pravila ponašanja, te su se kod njega stvorila takozvana moralna osećanja (stid, krivica, kajanje), onda svest o prekršaju nekog od usvojenih moralnih principa izaziva kod te osobe osećanje krivice. Tako je ovo osećanje krivice jedan oblik vrednovanja postupka protivnog sopstvenim moralnim pravilima. Tog osećanja nema kod osobe koja recimo nije usvojila neko upšte moralno pravilo, pa ga je prekršila. Ako uz osećanje krivice osoba doživi svoj postupak kao štetan i nepravilan, tada kod nje postoji i osećanje kajanja. Ova dva osećanja krivice i kajanja, značajna su za krivičnopravnu psihologiju, utoliko što su povezana sa pravilima o odmeravanju kazne, gde se među okolnoštima koje treba uzeti u obzir pominje držanje učinioca posle učinjenog krivičnog dela (čl. 41. KZ SRS).

Neka osećanja se izričito pominju u krivičnim zakonima. Tako se na primer, doduše u posebnom delu tamo gde je reč o ubistvu na mah, govori da taj oblik ubistva može da se izvrši za vreme dok traje jaka razdraženost izazvana napadom ili teškim vređanjem od strane žrtve (čl. 48). Afekt ili uzbuđenje je stanje koje može postojati kod raznih osećanja, ponekad i kompleksa osećanja, a izrazom jaka razdraženost zakon je verovatno hteo da označi takvo uzbuđenje. Afekt (uzbuđenje) je intenzivno i kratkotrajno stanje osećanja. U slučaju ubistva na mah obično se misli na jak strah (osećanje izazvano postojećim ili nepostojećim opasnoštima). Ali uzbuđenja mogu nastati i u vezi sa stidom, gnevom, radošću, žalošću i drugim osećanjima, dakle kako kod prijatnih tako i kod neprijatnih osećanja.

Kod prekoračenja nužne odbrane u zakonu se pominje da učinioc može biti oslobođen od kazne ako je do prekoračenja došlo usled jake razdraženosti ili prepašti izazvane napadom (čl. 9 st. 3 KZ SFRJ). Osećanja jake razdraženosti i prepašti su ovde oblici odgovarajućeg osećanja jakog intenziteta. To su ili obični ili patološki afekti, ali se češće misli na patološke afekte. Kod njih, za razliku od običnih (fizioloških) afekata, postoji privremeni duševni poremećaj koji se odlikuje patološkim promenama u funkcionisanju većine ili svih psihičkih funkcija. Jarošt (razjarenost), prema dr Krstiću, je patološki afekat gneva koji se odlikuje velikom agresivnošću i kriminalnim posledicama. Pre-

⁴⁹⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 190.

⁵⁰⁾ Rot: Opšta psihologija, str. 190.

past (zaprepašćenje, prestrašenost) je patološki afekt straha jakog intenziteta, pri čemu najpre nastaje prikočenost, a zatim slede odbranbene reakcije u cilju spasavanja.⁵¹⁾ Prepast je, kaže dr Jevtić, strah jakog intenziteta kombinovan sa osećanjem nemoći i nesnalazjenja. Prema ovom autoru jarost i prepast mogu biti i obični nepatološki afekti.⁵²⁾

Sem navedenih, pominju se i druga osećanja u krivičnopравnim tekstovima.

Mi smo ovde prikazali neka psihološka objašnjenja pojedinih krivičnopравnih pojmova. Ipak je ostao neobjašnjen niz drugih pojmova za koje bi bilo nužno psihološko tumačenje. Spomenimo, primera radi, psihološke probleme u vezi sa kaznom, krivičnu odgovornost, saučesništvo sa njegovim oblicima, zatim pokušaj, pa dobrovoljni odustanak, druga psihološka objašnjenja izbora i odmeravanja kazne, kao i neobrađena pitanja iz posebnog dela krivičnog zakonodavstva. Sve bi to još spadalo u krivičnopравnu psihologiju, kao deo zakonske psihologije, koja različito od kriminalne, sudske i zatvorske psihologije, za svoj predmet ima psihološke pojmove korišćene u krivičnom zakonodavstvu.

⁵¹⁾ Krstić: Sudska psihijatrija, str. 34.

⁵²⁾ Jevtić: O uračunljivosti, str. 44.

LA PSYCHOLOGIE DE DROIT PENAL

R é s u m é

L'auteur considère que la psychologie légale est un domaine psychologique qui s'occupe de l'étude des notions psychologiques utilisées dans la législation et nécessaires pour la compréhension des prescriptions matérielles juridiques. La psychologie de droit pénal, cependant, n'est pas une discipline scientifique autonome, mais c'est seulement une partie de la psychologie légale, réellement une partie qui s'occupe de l'étude des notions psychologiques utilisées dans le droit pénal et nécessaires pour la compréhension du droit pénal matériel. (C'est la psychologie judiciaire dans le sens restreint qui s'occupe des notions de la procédure judiciaire criminel). Il y a un grand nombre de notions juridiques qui sont utilisées dans le droit pénal. La culpabilité est la catégorie psychologique qui est étudiée dans tous les actes criminels, rattachée aux autres catégories psychologiques, de sorte qu'on peut dire qu'elle est le problème psychologique central du droit pénal. Après la culpabilité viennent en considération selon leur importance les catégories suivantes: la pleine conscience de ses actes et l'âge ainsi que les autres notions psychologiques.

Après avoir exposé, dans son article, la culpabilité l'auteur traite les questions suivantes: les notions psychologiques de la conscience, la volonté, la pleine conscience de ses actes et la négligence, le contenu de la culpabilité, les fondements de l'exclusion de la culpabilité, ensuite la responsabilité et l'état dangereux. A la suite de cet exposé sont expliqués les problèmes relatifs à la pleine conscience de ses actes, *Actiones liberae in causa*, les problèmes psychologiques en relation avec l'âge et le sexe. De même sont exposés l'intention, le but et le motif, ainsi que les coutumes, les tendances et la récidive. Les explications psychologiques sont données, des sentiments qui peuvent présenter de l'importance pour le droit pénal. A la fin une section relativement grande est consacrée aux problèmes de la punition. La peine est surtout conçue comme un mal qui est infligé au nom de la société à l'auteur de l'acte criminel, en conséquence cette conception est mise en relation avec les thèses mentionnées déjà sur le but de la punition. Cependant, certaines interprétations plus récentes psychoanalytiques et behavioristes sont données du but et de l'action de la punition. L'explication psychologique de la peine est dans la plupart des cas dans le cadre des conceptions relatives au conflit des motifs chez l'individu. A la fin la constatation est formulée qu'il y a encore toute une série d'autres notions criminelles pour lesquelles l'interprétation psychologique serait nécessaire.

MARKSISTIČKO UČENJE O MESTU I ULOZI LIČNOG RADA U SOCIJALISTIČKOM SISTEMU

I

OSNOVNI STAVOVI OSNIVAČA MARKSIZMA O SITNOJ ROBNOJ PROIZVODNJI

1. Prilikom proučavanja osnovnih marksističkih stavova o sitnoj robnoj proizvodnji, potrebno je utvrditi u kolikoj meri je u marksističkoj teoriji ovo pitanje razrađeno kao celovit sistem, imajući u vidu da su iz Marksove analize bili isključeni samostalni proizvođači, zemljoradnici i zanatlije.

»Marks je hteo da istraži kapitalistički proces proizvodnje viška vrednosti, tj. kapitalizam u njegovom 'hemijski čistom' obliku, lišenog svih nečistih primesa nekapitalističkih formacija, jer bi inače bilo nemoguće egzaktno utvrditi ukoliko rezultat analize ima da se svede na kapitalističke, a ukoliko na nekapitalističke elemente, koji su sa prvima izmešani. Da bi, dakle, dobio takav 'hemijski čisti' kapitalizam, Marks je morao svoju analizu ograničiti na klase koje uslovljavaju specifičan karakter kapitalističkog načina proizvodnje, odnos kapitala, dok buržoaski samostalni proizvođači kao takvi predstavljaju ostatak ranijih privrednih formacija i stoga ostaju van odnosa kapitala«. ¹⁾

Ovakav metodološki postupak, gde se analizom daje metarfozno kružno kretanje kapitala i zakonitosti svojstvene kapitalizmu, a ispuštaju samostalni proizvođači koji predstavljaju samo ostatke ranijih ekonomskih formacija, omogućio je Marksu da još jasnije ukaže na delovanje kapitalističkih zakona.

S druge strane, iz dela klasika marksizma-lenjinizma jasno se može utvrditi kako nastaje sitna robna proizvodnja, društvenom podelom rada, kako se vrši klasna diferencijacija, prelazak sa naturalne na robnu proizvodnju i pojava privatne svojine i postepeno pretvaranje sitne robne proizvodnje u kapitalističku krupnu robnu proizvodnju.

Za klasike marksizma je, uopšte bilo aktuelnije analizirati kapitalistički način proizvodnje, proizvodnju viška vrednosti, zakon koncentracije i centralizacije kapitala, klasno raslojavanje društva i antagonističke protivrečnosti koje neminovno vode ka njegovoj likvidaciji itd. nego da se ispituju svi postojeći oblici proizvodnje koji egzistiraju, svi posebni oblici viška vrednosti (profit, kamata, zemljišna renta itd.) kao

¹⁾ H. Grosman, Plan i metod »Kapitala« BIGZ, IV izd. Beograd st. 23.

i druga pitanja čije razumevanje je neophodno za analizu zakonitosti svojstvenih kapitalizmu.

Za razumevanje delovanja ovih zakonitosti u oblasti poljoprivrede, Marks je III tomu »Kapitala« posebno poglavlje posvetio proučavanju zemljišne rente kao oblika viška vrednosti koji nastaje na temelju zemljišne svojine. U odeljku u kojem govori o pretvaranju ekstra-profita u zemljišnu rentu on je istakao:

»Analiza zemljišnog vlasništva u različitim njegovim historijskim oblicima ne spada u okvir ovog djela. Mi se njome zanimamo samo ukoliko jedan dio viška vrijednosti, što ga kapital proizvodi, prelazi u ruke zemljovlasniku. Mi dakle pretpostavljamo da poljoprivredom, upravo kao i manifakturom, potpuno gospodari kapitalistički način proizvodnje, tj. da se poljoprivredom bave kapitalisti koji se od ostalih kapitalista u prvom redu razlikuju samo elementom u kome je plasiran njihov kapital, kao i najamni rad pokrenut tim kapitalom. Za nas zakupnik proizvodi pšenicu itd. kao tvorničar pređu ili strojeve. Pretpostavka, da je kapitalistički način proizvodnje ovladao poljoprivredom, uključuje da on gospodari svim oblastima proizvodnje i buržoaskog društva, dakle da u punoj svojoj zrelosti postoje i njegovi uslovi, kao slobodna konkurencija kapitala, prenosivosti kapitala iz jedne u drugu oblast proizvodnje, jednaka visina prosečnog profita itd. Oblik zemljišnog vlasništva koji mi razmatramo specifično je historijski oblik tog vlasništva; to je oblik feudalnog zemljišnog vlasništva, bilo sitno-seljačke poljoprivrede kao glavne grane ishrane-oblik PREOBRAZEN pod uticajem kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje gdje se posjed zemlje ispoljava kao jedan od uslova proizvodnje za neposrednog proizvođača, a njegovo vlasništvo nad zemljom kao najpogodniji uslov, kao uslov cvjetanja NJEGOVOG načina proizvodnje. Ako kapitalistički način proizvodnje ima uopće za pretpostavku eksproporciju radnika od uslova rada, u poljoprivredi ima on za pretpostavku eksproprijaciju seoskih radnika od zemljišta i njihovo podređivanje nekom kapitalisti koji se poljoprivredom bavi profita radi. Za naše je izlaganje dakle potpuno indiferentno ako bi nas htjeli podsjetiti da su postojali ili da još postoje i drugi oblici zemljišnog vlasništva i zemljoradnje. To može pogadati samo one ekonomiste koji kapitalistički način proizvodnje u poljoprivredi i odgovarajući joj oblik zemljišnog vlasništva tretiraju ne kao historijske nego kao vječite kategorije.

Za nas je potrebno da razmotrimo moderni oblik zemljišnog vlasništva, jer nam uopće valja razmatrati određene odnose proizvodnje i prometa koji potječu iz plasiranja kapitala u poljoprivredi. Mi se dakle ograničavamo isključivo na plasiranje kapitala u pravu zemljoradnju, tj. u proizvodnju glavne biljne materije od koje neko stanovništvo živi. Možemo kazati pšenice, jer je ona glavno sredstvo za ishranu modernih, kapitalističkih razvijenih naroda (ili mjesto zemljoradnje rudarstvo, jer su zakoni isti)«. ²⁾

Marks je ukazivao, imajući prvenstveno u vidu razvoj zemljišnih odnosa u Engleskoj, da pitanje privatne svojine na zemlju, na izvesnom stepenu društveno-ekonomskog razvoja dobija poseban značaj i razvija

²⁾ Kapital TOM III str. 567—568, 1948, Kultura, Beograd.

se specifičnim putevima. U marksističkoj teoriji posebno je razrađeno pitanje karaktera zemlje kao prirodnog uslova svake proizvodnje koji se razlikuje od ostalih prirodnih uslova budući da je na ovom području moguće ostvariti monopol pojedinaca, što ima višestruke posledice za razvoj svakog sistema proizvodnje. Razrađujući ovo pitanje Marks je došao do zaključka, analizom zemljišne rente, da privatna svojina na zemlju, za razliku od ostalih oblika privatne svojine, ne predstavlja neophodan uslov kapitalističke proizvodnje. Zbog toga, na izvesnom stepenu razvoja društva zemljišna svojina postaje izlišna i štetna čak i s tačke gledišta kapitalističkog načina proizvodnje.

Sama činjenica da se vlasnik zemlje, kao uslov proizvodnje, odvoja od zemlje i pretvara u prostog primaoca rente, dovoljno govori o potrebi njegovog eliminisanja. Preduzetnik, bankar i trgovac prisvajaju svaki svoj deo viška vrednosti nastalih najamnim radom u procesu proizvodnje. Osnova prisvajanja viška vrednosti je svojina nad sredstvima za proizvodnju. Međutim, na seljačkom je gazdinstvu, po pravilu, glavno sredstvo za proizvodnju zemlja. Onaj ko poseduje zemlju kao privatni sopstvenik takođe pretenduje na svoj deo viška vrednosti. Zemlju je moguće posedovati, biti njen vlasnik, ali to ne znači da vlasnik uvek i koristi zemlju. S druge strane, zemlju je moguće koristiti, a ne biti njen vlasnik. Zbog toga dolazi do razdvajanja vlasnika zemlje od poseda i onog ko vodi gazdinstvo i na njemu privređuje. Taj ko iskorišćava zemlju a nije njen vlasnik plaća naknadu za njeno korišćenje — zemljišnu rentu.

Po Marks, prisvajanje rente je ekonomska forma u kojoj se realizuje zemljišna svojina. Prema tome, kapitalistička zemljišna renta je deo viška vrednosti koji dobija vlasnik zemlje iako on nema nikakvog učešća u procesu proizvodnje na toj zemlji. Na taj način se stvaraju zakupni odnosi kao rezultat monopola na zemlju, kao objektu privatne svojine koji je odvojen od monopola na zemlju kao objektu privređivanja, odnosno objektu gazdinstva.

Marks je takođe isticao da u kapitalističkom načinu proizvodnje veza vlasnika zemlje sa zemljom je toliko oslabljena da kapitalista može provesti čitav svoj život u Kostantinopolisu dok se njegova zemlja nalazi u Škotskoj. Ako monopol na zemlju, kao oblik svojine, nije odeljen od monopola na zemlju, kao objekt privređivanja, zakupnički odnosi ne mogu nastati, kao što se ne može obrazovati ni kapitalistička renta u svim njenim vidovima. Seljačkom gazdinstvu, gde je seljak vlasnik svog parčeta zemlje kapitalistička zemljišna renta nije svojstvena. Na seljačkom posedu se stvara višak proizvoda koji, po pravilu, nastaje radom samog seljaka i članova njegove porodice. Taj višak proizvoda oduzima se od seljaka neekvivalentnom razmenom na tržištu poljoprivrednih proizvoda, putem poreza i ostalih davanja.³⁾

Klasici marksizma su u nekim slučajevima upotrebljavali termin »zemljišna renta« u odnosima poljoprivrednih gazdinstava na kojima rade seljaci sa članovima svoje porodice. Pritom, imali su u vidu ne kapitalističku rentu i povezano sa njom odnose rente, već nešto sasvim drugo. Tako je Karl Marks, na primer, dopuštao ostvarivanje diferencijalne rente na sitnom gazdinstvu u poljoprivredi, ali istovremeno je

³⁾ Op. cit. str. 570—571.

podvlačio da ona ne predstavlja povećanje vrednosti ostvarene proizvodnje iznad srednje vrednosti, već povećanu vrednost usled većeg nivoa cena ili vrednost proizvodnje ostvarene sa boljih po plodoređu i kvalitetu delova zemlje, u poređenju s prinosom na najlošijoj, po kvalitetu, zemlji, na bazi cena poljoprivrednih proizvoda koji se formiraju na tržištu.

Po Marks-u, diferencijalna renta, kao dodatni deo cene robe s bolje raspoređenih parcela zemlje, očevidno mora postojati i ovde kao kapitalističkom načinu proizvodnje, ali, ona završava u džepu seljaka, čiji se rad ostvaruje u boljim prirodnim uslovima. Marks je naročito ukazivao na neke druge socijalne sadržaje diferencijalne rente ostvarene na sitnom seljačkom posedu, zasnovane na sopstvenom učešću u ličnom radu, određujući je kao posebnu vrstu diferencijalne rente koja se javlja kao dodatni dohodak seljačkog gazdinstva nastalo korišćenjem boljih parcela zemlje na bazi privređivanja i ličnog rada a ne kao deo viška vrednosti. On je, takođe, odricao postojanje apsolutne rente na ovim gazdinstvima. To je obrazlagao time što kapitalista ne ulaže kapital ako ne može postići prosečan profit. Veleposednici takođe ne daju zemlju u zakup ako im se ne plaća zakupnina. Međutim, parcelni vlasnik koji obrađuje parče zemlje ni izdaleka nema takav odnos. On je primoran da radi i obrađuje zemlju, da bi na osnovu tog rada obezbedio opstanak sebi i svojoj porodici. On će obrađivati svoje parče zemlje čak i pod uslovima da ostvaruje samo neophodne proizvode u takvom obimu da je njihova vrednost, po pravilu, uvek manja i od obične plate industrijskog radnika.

U kapitalističkom društvu eksploatacija seljaštva ispitao je Marks, razlikuje se od eksploatacije fabričkog proletarijata samo po svojoj formi, a eksploatator je isti — kapitalista. Iz analize kapitalističke poljoprivredne proizvodnje proizilazi da u njoj vladaju iste zakonitosti i nju karakterišu ista obeležja kao i druga područja društvene proizvodnje. Kao i u industriji, i u poljoprivredi je eksploatacija najamnog rada i u skladu sa tim raste broj najmnih radnika. Zatim, i u poljoprivrednoj proizvodnji dolazi do šire primene mašina i različitih vrsta oruđa za obradu zemlje.

Koncentracija i centralizacija proizvodnje u poljoprivredi sa tim potiskivanje sitne robne proizvodnje predstavlja osnovnu tendenciju kao i u industriji. Krupnu robnu proizvodnju u kapitalizmu moguće je ostvariti na osnovu najamnog rada i korišćenje savremene tehnike. Intenzifikacija proizvodnje većim ulaganjem kapitala i povećanjem plodnosti zemlje, mehanizacijom, sortnim semenom i rasnim stočarstvom, takođe odlikuje savremenu poljoprivrednu proizvodnju u kapitalizmu.

Rezultati do kojih je došao Marks u proučavanju zemljišne rente značajni su zbog toga što je na tom primeru pokazao kakav je karakter odnosa koji se formiraju na kapitalističkoj krupnoj proizvodnji u poljoprivredi, s jedne strane i kakav je položaj i perspektiva sitnih parcelnih vlasnika u takvim uslovima, s druge strane.

Kritikom političke ekonomije kapitalističkog načina proizvodnje K. Marks je dao naučnu analizu kretanja kapitalističke privatne svojine, zakonomernosti njenog razvoja, a u okviru toga kretanja i razvoj sitne robne proizvodnje. On je dokazao da se sitna robna proizvodnja ne

može uspešno suprotstaviti delovanju zakona vrednosti u kapitalizmu, zakonu akumulacije i centralizacije kapitala, čijim se delovanjem stvar ekonomska osnova kapitalističkog sistema proizvodnje.

Razvoj tehnike i moderne tehnologije i naučno tehnička revolucija dovode do sve veće koncentracije kapitala i centralizacije svojine, tako da se prostor za opstanak sitne robne proizvodnje sve više sužava. U skladu s tim, njeno postepeno rastvaranje i nastajanje je neminovan proces koji se odvija ne samo u kapitalističkom sistemu već i u svim modernim društvima uopšte.

Iz Marksovih radova može se videti da je on isticao da sitna robna proizvodnja i proces njenog prevazilaženja i nestajanja po svom intenzitetu nije u svim oblastima rada isti već postoje određene razlike. U nekim oblastima ovaj proces odvija se sporije zbog same prirode rada, kao i zbog većeg otpora sitnih robnih proizvođača, koji se žilavo bore da bi opstali, tako da njihova egzistencija može dosta da potraje — poljoprivreda. U nekim drugim oblastima rada proces diferencijacije njihovih nosilaca je znatno brži. Kapitalistički način proizvodnje, razvijanjem krupne industrijske proizvodnje, sitne robne proizvođače vrlo brzo istiskuje (zanatstvo).

U kapitalističkom sistemu položaj sitnih robnih proizvođača koji nisu uspeli da eksploatacijom tuđeg rada pređu u krupne robne proizvođače, skoro je isti kao i položaj najamnih radnika-proletera. Njihov opstanak se produžava zahvaljujući velikom samoodricanju i svođenjem svojih potreba na minimum i puku egzistenciju (seljaci). Oni se vremenom, kao i u ostalim oblastima proizvodnje, pretvaraju u seosku sirotinju i najamne radnike kapitalističkih krupnih preduzeća.

Analizirajući proces razvoja kapitalističkog sistema i njegove protivrečnosti Marks je pokazao na koji način u tom razvoju dolazi do negacije privatne svojine na kojoj se kapitalistički sistem razvija.

»Kapitalistički način proizvodnje i prisvajanje, a otuda i kapitalistička privatna svojina, prava je negacija individualne privatne svojine zasnovane na vlastitom radu. Negaciju kapitalističke proizvodnje proizvodi sama ta proizvodnja s nužnošću prirodnog procesa. To je negacija. Ona uspostavlja individualnu svojinu, ali na temelju tekovina kapitalističke ere, tj. kooperacije slobodnih radnika i njihove zajedničke svojine zemljišta i sredstava za proizvodnju proizvedenih samim radom. Pretvaranje rasparčane privatne svojine individualna, zasnovane na vlastitom radu, u kapitalističku svojinu prirodno predstavlja nesravnjeno dugotrajniji, mučniji i teži proces nego pretvaranje kapitalističke privatne svojine, faktički već zasnovane na društvenom proizvođenju, u društvenu.«⁴⁾

Ovu Marksovu postavku Engels je dalje razradio:

»Ni u istoriji nije drukčije. Svi kulturni narodi počinju sa zajedničkom svojinom zemljišta. Kod svih naroda koji prekorače izvestan prvobitni stupanj ta zajednička svojina postaje u toku razvitka zemljoradnje smetnja za proizvodnju. Ona biva ukinuta, negirana, posle kraćih ili dužih međustupnjeva pretvorena u privatnu svojinu. Ali na još višem stupnju razvitka zemljoradnje, proizašlom iz samo privatne svojine zemljišta, postoje, obrnuto, privatna svojina smetnja za proizvod-

⁴⁾ K. Marks i F. Engels, Izabrana dela II tom str. 155, Kultura, Beograd 1949.

nju — kao što je to danas slučaj i sa sitnim i sa krupnim zemljoposedom. Sad se nužno nameće zahtev da se ona negira, da se opet tvori u zajedničko dobro. Ali taj zahtev ne znači uspostavljanje stare, prvobitne zajedničke svojine, nego stvaranje daleko višeg, razvijenijeg oblika zajedničke svojine, koji ne samo što je daleko od toga da bude smetnja za proizvodnju, nego će je, naprotiv, tek on osloboditi okova i omogućiti joj puno iskorišćavanje modernih otkrića i mehaničkih pronalazaka.«⁵⁾

Marks i Engels su u »Komunističkom manifestu« već obuhvatili niz problema iz agrarnih odnosa. »Svi odnosi vlasništva bili su podložni, stalnom historijskom menjanju. Ono što čini odliku komunizma nije ukidanje vlasništva uopšte, već ukidanje buržoaskog vlasništva. Komunisti mogu sažeti svoju teoriju u jednom izrazu: UKIDANJE PRIVATNOG VLASNIŠTVA«.

Nama komunistima se prebacivalo da hoćemo ukinuti lično stečeno, radom dobijeno vlasništvo; vlasništvo koje predstavlja osnovu svake lične slobode, delatnosti i samostalnosti.

Radom cobiveno, stečeno, lično zarađeno vlasništvo. Govorite li o malograđanskom, sitnoseljačkom vlasništvu koje je prethodilo buržoaskom? Mi ga nemamo zašto ukidati, njega je ukinuo razvitak industrije i svakodnevno ga ukida.

Proletarijat će svoju političku vlast iskoristiti za to da postepeno oduzme buržoaziji sav kapital, da u rukama države, tj. proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa, koncentrira sva oruđa za proizvodnju i da što je moguće brže razvije masu proizvodnih snaga.

Ispočetka se to može dogoditi naravno samo pomoću despotskog posezanja u pravo vlasništva i u buržoaske odnose proizvodnje, dakle pomoću mjera koje ekonomski izgledaju nedovoljne i neodržive, ali koje u toku kretanja prelaze svoj vlastiti okvir, i neizbežne su kao sredstvo za izvršenje prevrata čitavog načina proizvodnje.

Te mjere će biti, naravno, različite u različitim zemljama.

Međutim, za najnaprednije zemlje mogu slijedeće mjere imati prilično opću primjenu:

1. Esproprijacija zemljišnog vlasništva i upotreba zemljišne rente na državne izdatke.
2. Jako progresivni porez.
3. Ukidanje prava nasleđa.
4. Konfiskacija imovine svih emigranata imovine svih emigranata i pobunjenika.
5. Centralizacija kredita u rukama države preko jedne nacionalne banke s državnim kapitalom i isključivim monopolom.
6. Centralizacija cjelokupnog saobraćajnog sistema u rukama države.
7. Umnožavanje nacionalnih tvornica, oruđa za proizvodnju, krčenje i poboljšanje po jednom općem planu.
8. Jednaka obaveza rada za sve, stvaranje, industrijskih armija, naročito za zemljoradnju.
9. Ujedinjavanje rada zemljoradnje i industrije, isticanje na postepeno odstranjivanje razlika između grada i sela.⁶⁾

U »Komunističkom manifestu« je takođe sažeto data pozicija sitnih robnih proizvođača u kapitalističkom sistemu i utvrđena njihova klasna pozicija i odnos prema revoluciji.

⁵⁾ F. Engels: Anti-Diring, Beograd, str. 164.

⁶⁾ Citirana su samo mesta iz Komun. manifesta koja imaju veze sa agrar. problemima, str. 17, 23 i 24, Kultura 1947.

»Srednji staleži, sitni industrijalac, sitni trgovac, zanatlija, seljak — svi se oni bore protiv buržoazije da bi osigurali od propasti svoj opstanak kao srednjih staleža. Oni, dakle, nisu revolucionarni već konzervativni. Oni su, što više reakcionari, jer hoće da okrenu natrag točak istorije. Ako su revolucionari, onda su to s obzirom na njihov predstojeći prelaz u proletarijat, onda oni ne brane svoje sadašnje, već svoje buduće interese, onda oni napuštaju svoje vlastito stanovište stavljajući se na stanovište proletarijata.«⁷⁾

Pored toga što se Marks bavio ekonomskom teorijom i analizom kapitalističkog načina proizvodnje u industriji, stvorivši jedan nov ekonomsko-teorijski i društveno-teorijski sistem, on je dao niz značajnih priloga koji se odnose na sitnu robnu proizvodnju, naročito u oblasti agrara, u formi prigodnih napomena ili članaka, u kojima je dalje razvijana socijalistička misao i stovremeno branjena od njenih protivnika i revizionista.

U svom značajnom radu »Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850. g. K. Marks je vrlo iscrpno analizirao društvene protivrečnosti koje dovode do klasnih borbi, poziciju i ciljeve radničke klase kao i saveznike na koje radnička klasa može računati.

»Niko se u junskim danima nije fanatičnije borio za spas svojine i uspostavljanje kredita nego pariska sitna buržoazija — kafedžije, restorateri, trgovci vinom, sitni trgovci, bakali, zanatlije itd. Dućan se digao i marširao je protiv barikade da bi uspostavio promet koji vodi iz ulice u dućan. Ali iza barikade su stajali mušterije i dužnici, a ispred barikade poverioci dućana. A kad je barikada srušena i radnici poraženi, kad su dućandžije pijani od pobeđe otrčali natrag u svoje dućane, videli su da je ulaz u njih zabarikadiran, da se na ulazu isprečio spasilac svojine, zvanični agent kredita, pokazujući im pismo: Dospela kirija! Dospela obveznica! ... Propao dućan! Propao dućandžija.

SPASAVANJE SVOJINE! Ali kuća u kojoj su stanovali nije bila njihova svojina; dućan koji su držali nije bio njihova svojina; roba kojom su trgovali nije bila njihova svojina. Ni njihov dućan, ni tanjir iz kojeg su jeli, ni krevet u kome su spavali nije više pripadao njima. Baš protiv njih trebalo je **SPASAVATI SVOJINU** — za kućevlasnika koji je iznajmio kuću, za bankara koji je eskontovao menicu, za kapitalistu koji je dao predujmove u gotovom novcu, za fabrikanta koji je tim dućandžijama poverio svoju robu da je prodaju, za trgovca na veliko koji je tim zanatlijama dao sirovine na kredit. ...

... Sitna buržoazija je s užasom shvatila da se, porazivši radnike, bez otpora predala u ruke svojih poverilaca. Njeno bankrotstvo, koje se od februara hronično vuklo i preko koga se prelazilo, bilo je posle juna otvoreno objavljeno.⁸⁾

U radu »Osamanaesti brimer Luja Bonaparte« analiziraju se uslovi pod kojima se formira parcelna svojina, položaj seljaka i njihovo neminovno propadanje.

»Ali sada, francuski seljak propada zbog same svoje parcele, zbog deobe zemlje, zbog oblika svojine koji je Napoleon učvrstio u Francus-

⁷⁾ Ibidem str. 25.

⁸⁾ H. Marks: Klasne borbe u Francuskoj, Izabarno delo Tom I Kultura, Beograd, 1949. st. 146—147.

koj. Baš ti materijalni uslovi napravili su od francuskog feudalnog seljaka parcelnog seljaka, a od Napoleona — Cara«.

..... »Napoleonski« oblik svojine koji je u početku XIX veka predstavljao uslov za oslobođenje i obogaćivanje francuskog seljaštva, postao je u toku ovog veka zakonom njegovog robovanja i njegovog pauperizma.

..... »Ekonomski razvitak parcelnog poseda izmenio je iz osnova odnos seljaka prema ostalim društvenim klasama. .

.... Seljakova parcela samo je još izgovor koji kapitalizmu dopušta da iz oranice izvlači profit, kamate i rentu, ostavljajući seljaku da sam gleda kako će isterati platu za svoj rad. ...⁹⁾

Polemišući s prudonistima, koji su stajali na stanovište o neophodnosti individualne sitne zemljišne svojine, Marks je ukazivao da pozivanje na tzv. prirodno pravo dovodi do zaključka da bi u krajnjoj liniji trebalo da svako obrađuje svoj komadić zemlje.

Po Marksu, oba vida svojine na zemlju tj. krupna kapitalistička i sitnoseljačka, dovela su do loših rezultata. Sitni sopstvenik je još samo nominalni vlasnik, ali utoliko opasniji što uobražava da je realni vlasnik. U Engleskoj je krupni veleposednik prestao da bude neophodnost u poljoprivredi, pa bi se ovde zemlja aktom parlamenta u roku od dve sedmice mogla pretvoriti u društvenu svojinu. U Francuskoj bi se to moglo ostvariti usled zaduženosti sopstvenika zemlje i usled preopterećenosti porezima.

Objašnjavajući potrebu ukidanja privatnog vlasništva društvenim determinizmom, koji se, u stvari, svodi na ekonomski determinizam, Marks ističe: »Društveno pravo i društvena nužnost određuju način na koji se dobijaju sredstva za život. Kao rezultat društvene nužnosti, tamo gde je kooperacija postala obavezna, nikla je fabrika. Ta okolnost da niko sam ne može proizvoditi bilo šta, učinila je kooperaciju društvenom nužnošću.¹⁰⁾

Rad Marksa »Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850« značajan je i po tome što je u njemu, na osnovu analize položaja i uloge seljaštva, njihovog uzajamnog odnosa sa proletarijatom, učinjen važan teorjski i politički pristup neophodnosti njihovog saveza.

»Primenjivanje mašina u poljoprivredi, podela rada, velike melioracije, kao što su kopanje odvodnih i dovodnih kanala itd, postaju sve više nemogući, dok neproizvodni troškovi obrađivanja rastu u istoj srazmeri u kojoj raste i deoba samog sredstva za proizvodnju. Sve se ovo vrši nezavisno od toga da li vlasnik parcela ima kapital ili ga nema. Ali ukoliko se zemlja više deli, utoliko više komad zemlje sa najbednijim inventarom čini ceo kapital parcelnog seljaka, utoliko se manje kapitala ulaže u zemlju, utoliko sitnom seljaku više nedostaje zemlja, novac i obrazovanje da bi primenjivao tekovine agronomije, utoliko više nazaduje obrađivanje zemlje.«¹¹⁾

Polazeći od ovakve ekonomske situacije parcelnog seljaka Marks je izveo zaključak o njegovom političkom položaju koji ga čini nespo-

⁹⁾ Osamnaseti brimer Luja Bonaparte, Kultura, 1949. g. Tom I str. 311.

¹⁰⁾ K. Marks: Soč. tom. 16 str. 590.

¹¹⁾ Ibidem, str. 193—194.

sobnim da istupa kao samostalna politička snaga. U predgovoru za ovaj Marksov rad Engels je naročito podvukao njegov značaj ističući:

»Ono što ovom spisu daje sasvim naročit značaj jeste okolnost što on prvi put izriče formulu u kojoj radničke partije svih zemalja sveta jednoglasno ukratko rezimiraju svoj zahtev ekonomskog preobražaja: prisvajanje sredstava za proizvodnju od strane društva. U drugoj glavi, povodom 'prava na rad', koje se tamo označuje kao 'prva nezgrapna' formula u kojoj se rezimiraju revolucionarni zahtevi proletarijata«, veli se: »Ali iza prava za rad stoji vlast nad kapitalom, iza vlasti nad kapitalom — prisvajanje sredstava za proizvodnju, njihovo potčinjavanje udruženoj radničkoj klasi, dakle ukidanje najamnog rada, kapitala i njihovog međusobnog odnosa«. Tu je, dakle, prvi put formulisana postavka po kojoj se moderni radnički socijalizam oštro razlikuje kako od svih raznih nijansa feudalističkog, buržoaskog, sitnoburžoaskog itd. socijalizma, tako i od konfuzne zajednice dobara utopijskog i samoniklog radničkog komunizma. Kad je Marks kasnije proširio tu formulu i na prisvajanje sredstava za razmenu, to proširenje, koje se uostalom posle 'Komunističkog manifesta' razumevalo samo po sebi, predstavljalo je samo zaključak iz osnovne postavke«. ¹²⁾

U svom radu »Osamnaesti brimer Luja Bonaparte«, Marks je na vrlo plastičan način opisao na koji način živi parcelni seljak, i pod kojim uslovima proizvodi i kakav je karakter parcelnog gazdinstva u Francuskoj u ono vreme.

»Parcelni seljaci čine ogromnu masu, čiji članovi žive u istim uvjetima, ali ne stupaju u raznolike odnose međusobno. Njihov način proizvodnje izolira jedne od drugih, mjesto, da ih dovodi do međusobnog općenja. Izolaciju povećavaju loša francuska saobraćajna sredstva i siromaštvo seljaka. Njihovo polje proizvodnje, parcela, pri svom obrađivanju ne daje mogućnosti za podelu rada, za primjenu nauke, prema tome ne omogućuje mnogostranost razvoja, raznolikost talenata, bogatstvo društvenih odnosa. Svaka pojedina seljakova porodica gotovo je dovoljna sama sebi, proizvodi samo neposredno najveći deo predmeta svoje potrošnje i tako sredstva za svoj život dobiva više u razmeni sa prirodom nego u općenju sa društvom. Parcela, seljak i porodica; pored toga, druga parcela, drugi seljak, i druga porodica. Skup takvih parcela čini selo, skup sela čini departman. Tako se velike mase Francuske nacije formira prostim sabiranjem istoimenih veličina, kao što krompiri u vreći čine vreću krompira«. ¹³⁾

Povezujući uslove pod kojima žive francuski parcelni seljaci u doba Luja Bonaparte i kakav uticaj ima materijalna osnova na svest ljudi i na društvenu nadgradnju uopšte Marks izvodi zaključak:

»Na raznim oblicima svojine, na socijalnim uslovima egzistencije uzdižu se čitava nadgradnja različitih i osobenih osećanja, iluzija, načina mišljenja i gledanja na život. Njih stvara i uobličava čitava klasa iz svoje materijalne podloge i odgovarajućih društvenih odnosa«. ¹⁴⁾

¹²⁾ K. Marks: Klasne borbe u Francuskoj od 1848—1850, Kultura, Beograd 1949.

¹³⁾ K. Marks: Osamnaesti brimer Luja Bonaparte — Izabrana dela, Tom I, Kultura, Beograd, 1949. str. 308.

¹⁴⁾ Ibidem str. 248.

Zbog toga je Marks naročito podvlačio da se proletarijat i seljaštvo moraju zajednički boriti protiv zajedničkog neprijatelja — kapitalističkog poretka i buržoazije i da je njihov savez više nego neophodan u kojem rukovodeću ulogu ima radnička klasa.

Razrađujući Marksov stav o savezu radničke klase sa seljaštvom, Lenjin je taj savez nazvao višim principom diktature proletarijata, socijalnom osnovom socijalističkog društva. Bez takvog saveza, po Lenjinu, nemoguća je demokratija i nemoguć je socijalistički preobražaj.

Marks je, kao jedan od osnivača Internacionale, u svojim diskusijama na kongresima takođe formulisao određene stavove o zemljišnoj svojini, jer se ova problematika razmatrala na nekoliko kongresa.

Na kongresu u Brislu 1868. godine izglasana je rezolucija o agrarnom pitanju koja je označila pobjedu marksističkog shvatanja o neophodnosti kolektivnog vlasništva zemlje protiv prudonističkog koji su zastupali sitnu privatnu svojinu na zemlji. Na kongresu u Bazelu 1869. ova rezolucija je potvrđena. Na tom zasjedanju Marks je izneo svoj stav i o nasljeđivanju. Dajući istorijski osvrt na ustanovu nasleđa, analizirajući nasljeđivanje u sistemu rimskog prava ukazao je na razlike ovog sistema i sistema nasljeđivanja u germanskom pravu i zaključio da će se ova ustanova zadržati tako dugo dok se ne steknu uslovi za podružtvljavanje svih sredstava za proizvodnju odnosno dok se ne stvore uslovi da svaki član društva može da radi društvenim sredstvima. Ukoliko takvi uslovi ne postoje, ukidanje nasljeđivanja može samo da škodi a ne da koristi.

U ovom periodu se javlja i revizionizam, naročito na području razrade agrarnog pitanja koje je bilo vrlo aktuelno. Veliki doprinos na tom području dali su F. Engels, K. Kaucki, Lenjin i dr.

2. Pored radova Marksa u kojima je on došao do teorijskog i političkog zaključka o neophodnosti saveza proletarijata i seljaštva, formulisanim na primerima revolucije 1848—1849 u radu »Klasna borba u Francuskoj« i »Osamanaesti brimer Luja Bonaparte«, i Engelsovi radovi »Nemački seljački rat« i »Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj«, predstavljaju dragocen naučni doprinos u razradi ove problematike. Ovi radovi, a naročito rad »Seljačko pitanje u Nemačkoj i Francuskoj«, kao i pojedina istupanja Engelsa povodom agrarnog programa koji je formulisala Prva internacionala, predstavljaju putokaz na kojim principima treba da se zasniva odnos prema različitim kategorijama seljaštva.

U napomeni u drugom izdanju »Nemačkog seljačkog rata (1870) Engels za sitne seljake daje sledeću podelu i karakteristike:

»Sitnih seljaka — jer imućniji spadaju u buržoaziju — ima raznih vrsta. Ili su FEUDALNI SELJACI, te još moraju da kuluče milostivom gospodaru. Pošto je buržoazija propustila da ove ljude oslobodi kmetovskog ropstva, što joj je bila dužnost, to neće biti teško da se oni uvjere da oslobođenje mogu da očekuju samo još od radničke klase.

Ili su ZAKUPCI. U tom slučaju postoji mahom isti odnos kao i u Irskoj. Zakupnina je tako visoka da seljak svojom porodicom može tek oskudno da živi ako je letina bila osrednja, a ako je ljetina bila loša, onda on gotovo skapava od gladi, ne može da plati zakupninu i time postaje sasvim zavisn od milosti vlasnika zemlje. Za takve ljude

buržoazija poduzima nešto tek onda ako je na to prisiljena. Od koga drugog da očekuje spas osim od radnika?

Ostaju seljaci koji vode svoj VLASTITI MALI ZEMLJOPOSJED. Oni su većinom toliko opterećeni hipotekom da zavise od lihvara isto toliko koliko zakupci od vlasnika zemlje. Ni njima ne ostaje ništa više od oskudne i uz to, zbog dobrih i rđavih godina, krajnje nesigurne nadnice. Oni imaju najmanje da očekuju od buržoazije, jer njih isisavaju baš buržuji, kapitalisti, lihvari.

Ali oni su mahom veoma vezani za svoje vlasništvo, iako ono u stvari ne pripada njima, nego lihvaru. Ipak će im se moći objasniti da se od lihvara mogu osloboditi samo onda ako jedna, od naroda zavisna vlada, pretvori sve hipotekarne dugove u dug državi i time snizi kamatnu stopu. A to može da ostvari samo radnička klasa.

Svuda gde vlada srednji i krupni zemljoposed POLJOPRIVREDNI NADNICARI sačinjavaju najbrojniju klasu na selu. Takav je slučaj u celoj sjevernoj i istočnoj Nemačkoj, i OVDJE nalaze industrijski radnici iz gradova svoje NAJBROJNIJE I NAJPRIRODNIJE saveznike. Kao što kapitalist stoji prema industrijskom radniku tako zemljoposjednik ili kružni zakupac stoji prema poljoprivrednom nadničaru. . . .

. . . . Poljoprivrednici radnici se mogu osloboditi svoje strašne bijede samo onda kada ,prije svega, glavni objekat njihovog rada — sama zemlja bude uzeta iz privatnog vlasništva krupnih seljaka i još krupnijih feudalnih gospodara i pretvorena u društveno vlasništvo, obrađivana od zadruga poljoprivrednih radnika za njihov zajednički račun. A ovde dolazimo do znamenitog Bazelskog međunarodnog radničkog kongresa (Bazelski kongres Internacionale 1869): da je interes društva da vlasništvo na zemlju pretvori u zajedničko, nacionalno vlasništvo. Ovaj zaključak je donijet uglavnom na zemlje u kojima postoji krupni zemljoposjedi, s tim u vezi, obrađivanje velikih imanja, a na ovim imanjima jedan gospodar i mnogo nadničara.¹⁵⁾

Veliki doprinos teorijskom razmatranju položaja sitnih robnih proizvođača u modernom društvu uopšte dao je Engels u svom radu »Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj« (1894).

Analizirajući položaj seoskog stanovništva i njihovih sastavnih delova, prelazeći na »sitnog seljaka-vlasnika ili zakupca, naročito vlasnika, jednog komadića zemlje ne većeg od onog koje on sa svojom porodicom, po pravilu, može da obradi i ne manjeg od onog koji prehranjuje porodicu« — Engels zaključuje, da je »taj sitni seljak, kao i sitni zanatlija, radnik, koji se od modernog proletera razlikuje po tome što još poseduje svoja sredstva za rad, dakle, ostatak jednog načina proizvodnje koji pripada prošlosti«.

Podvlačeći razlike između seljaka u to vreme i njegovog prethodnika Engels zaključuje da se te razlike ogledaju u tome što ga je francuska revolucija oslobodila feudalizma i dala mu njegovo seljačko dobro u slobodno vlasništvo; što je izgubio zaštitu i učešće u samoupravnoj seoskoj zajednici a time udeo u prava korišćenja ranijom zajedničkom zemljom; i što je ostao bez polovine svoje ranije proizvođačke delatnosti. Povezujući to sa kapitalističkom proizvodnjom koja je učinila kraj

¹⁵⁾ F. Engels: Njemački seljački rat, Seljačko i agrarno pitanje, Svjetlost, Sarajevo 1974. str. 16—17.

sitnoj prirodnoj proizvodnji uvođenjem novčane privredne i krupne proizvodnje, Engels dolazi do zaključka kraju sitnog seljaka kao ostatka preživelog načina proizvodnje. »Kratko, naš sitni seljak kao i svaki drugi ostatak preživelog načina proizvodnje neopozivo je osuđen na propast. On je budući proleter«. ¹⁶⁾

Reagujući na agrarni program usvojen na marseljskom kongresu 1892. Engels podvlači:

»Pre svega, postavku francuskog programa koja kaže da sloboda proizvođača predstavlja posedovanje sredstava za proizvodnju treba dopuniti postavkama koje dolaze odmah iza nje — da je posedovanje sredstava za proizvodnju moguće samo u dve forme: ili u formi individualnog poseda koja za proizvođača nikad i nigde nije postojala kao opšta forma i koju progres industrije svakog dana sve više onemogućava, ili pak u formi kolektivnog poseda, tj. u formi za koju je razvitak samog kapitalističkog društva već stvorio materijalne i intelektualne pretpostavke; dakle da kolektivno uzimanje u posed sredstava za proizvodnju treba izvojevati svim sredstvima koja proletarijatu stoje na raspolaganju.

Dakle, kolektivni posed sredstava na proizvodnju predstavlja se ovde kao jedini glavni cilj koji treba da bude postignut. On se postavlja ne samo za industriju, gde je teren već pripremljen, nego uopšte, dakle i za poljoprivredu. Individualni posed nije, kako kaže program, nigde i nikad važio kao opšti za ove proizvođače; baš zato, i jer ga industrijski napredak ionako uklanja, socijalizam nije zainteresovan u njegovom održanju nego u njegovom uklanjanju; jer onde gde postoji i ukoliko postoji individualni posed, on onemogućava kolektivni posed. .

.... Motivacija veli da se u sadašnjoj Francuskoj sredstva za proizvodnju, naime zemlja, još u vrlo mnogim mestima nalazi u rukama pojedinih proizvođača kao individualni posed i da zadatak socijalizma nije da vlasništvo rastavlja od rada, nego naprotiv, da oba ova faktora svake proizvodnje spoji u istim rukama. Ovako opšte formulisano, ovo poslednje, kao što smo već nagovestili, nikako nije zadatak socijalizma: naprotiv, njegov zadatak je samo predaja sredstava za proizvodnju proizvođača u kolektivni posed. Čim ovo izgubimo iz vida, gornja postavka zavodi nas na pogrešnu misao da je socijalizam pozvan da sadašnje fiktivno vlasništvo koje seljak ima na svoju njivu pretvori u stvarno, dakle, sitnog zakupca u vlasnika, a zaduženog vlasnika u vlasnika bez dugova. Socijalizam je, doduše zainteresovan u tome da ta fiktivnost seljačkog vlasništva iščezne, ali ne da iščezne na ovakav način. ¹⁷⁾

Suprostavljajući se stavovima kongresa da »socijalizam treba da uzme u zaštitu i zakupce i nadničare koji obrađuju tuđu zemlju, i koji su, ako eksploatišu nadničare, na to u zavisnoj meri prisiljeni eksploatacijom koja se vrši nad njima«, Engels poriče takav zadatak socijalizma.

»Ja poričem da baš to da je zadatak socijalističke radničke partije ma koje zemlje da primi u svoje krilo osim seoskih proletera i sitnih seljaka još i srednje i krupne seljake ili čak zakupce velikih imanja,

¹⁶⁾ F. Engels: Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj, Seljački pokreti i agrarno pitanje, Svetlost, Sarajevo, 1974. st. 152.

¹⁷⁾ Ibid str. 155—156 i 157.

kapitalističke uzgajivače stoke i druge kapitalističke obrađivače nacionalnog tla«.

Uvažavajući specifičnu posedovnu strukturu Francuske, Engels spori potrebu da se sitni seljaci pridobiju na strani radničkog pokreta, ali podvlači da politiku prema sitnom seljaku treba graditi na duži rok, prigovarajući francuskim socijalistima da »nisu polugu stavili onde gde treba«.

»Ali nama i nije u interesu da seljaka pridobijemo od danas do sutra pa da on, kad ne održimo obećanje, od sutra za prekосуtra opet otpadne od nas. Seljak koji očekuje da mu ovekovečimo njegovo parcelno vlasništvo nije nam potreban kao član partije, kao god što nam nije potreban ni sitni zanatlija koji hoće da se ovjekoveći kao majstor...«

Prvo, apsolutno je pravilna postavka francuskog programa da mi predviđamo neminovnu propast sitnog seljaka, ali da nipošto nismo pozvani da tu propast ubrzavamo. Drugo, isto tako je očigledno da kada budemo u posjedu državne vlasti nećemo moći ni da mislimo na to da sitne seljake nasilno ekspropiramo (svejedno da li s odštetom ili bez odšete), kao što ćemo to morati da učinimo sa krupnim zemljoposenicima. Naš zadatak u odnosu na sitnog seljaka sastoji se u tome da njegovo privatno gazdinstvo i privatnu posjed prevedemo u zadružni, ali ne silom nego pomoću primjera i pružanja društvene pomoći za tu svrhu. A tada ćemo, svakako, imati dovoljno sredstava da sitnom seljaku stavimo u izgled preimućstva koja mu već sada moraju biti jasna.¹⁸⁾

Stvarati iluzije kod seljaka da se mogu održati na parcelnom gazdinstvu i suprotstaviti se krupnoj robnoj proizvodnji značilo bi, po mišljenju Engelsa, direktno zatvaranje puta seljacima i njihovo oslobađanje. »Dužnost naše partije je da seljacima neprestano predočava apsolutnu bezizlaznost njihovog položaja dokle god vlada kapitalizam, apsolutnu sigurnost da će kapitalistička krupna proizvodnja pregaziti njihovo bespomoćno, zastarjelo sitno gazdinstvo kao železnički vlak ručna kolica«.¹⁹⁾

S druge strane Engels je formulisao i stav prema krupnim seljacima. Za razliku od stava prema sitnim seljacima, politika socijalista prema krupnijim seljacima se potpuno drukčije postavlja.

»Ako je dakle, davanje nade parcelnim seljacima u njihovo trajno postojanje kao parcelnih seljaka, s naše strane naprosto glupost, pokušaj da krupnim i srednjim seljacima obećamo to isto već bi se grančilo direktno sa izdajom.

Ovde opet imamo paralelu sa gradskim zanatlijama. Oni su, do duše, već više propali nego seljaci, ali ipak ima još takvih koji pored šegrti zapošljavaju i kalfe, ili kod kojih šegrti rade posao kalfa. Oni od tih zanatlija koji hoće da se ovekoveče kao takvi, neka idu k anti-semitima, dok se ne uvjere da im ni tamo nema pomoći. Ostali, koji uviđaju neizbježnost propasti njihovog načina proizvodnje, neka dođu k nama, ali neka takođe budu spremni da u budućnosti dijele sudbinu

¹⁸⁾ Ibid str. 159, 162—163.

¹⁹⁾ Ibid str. 165.

²⁰⁾ Ibidem str. 167.

koja čeka sve ostale radnike. Isto je tako sa krupnim i srednjim seljacima.

.... Mi protiv tog preopadanja ne možemo da učinimo ništa nego da i ovdje preporučimo združivanje posjeda u zadružna gazdinstva u kojima se najamni rad sve više i više odstranjuje i vrši priprema za postepeno pretvaranje u ravnopravne grane velike nacionalne proizvodne zadruge.

.... Nasilne eksproprijacije mi ćemo se vjerovatno odreći i ovdje, a u ostalima stvarima moći ćemo računati na to da će ekonomski razvitak i ovde tvrde glave opametiti.

Sasvim jednostavno stoji stvar samo kod krupnog zemljoposjeda. Ovdje imamo neprikriveno kapitalističko gazdinstvo, i tu ne vrijede nikakve skrupule. Ovdje imamo pred sobom masu seoskog proletarijata, i naš je zadatak jasan. Čim naša partija bude u posjedu državne vlasti, ona će krupnog zemljoposjednika morati prosto naprosto da eksproprijše isto kao i fabrikante u industriji. Da li će se ta eksproprijacija izvršiti s odštetom ili bez odštete, to većinom neće zavisiti od nas, nego od okolnosti pod kojima ćemo doći u posed vlasti, a naročito i od držanja same gospode krupnih zemljoposjednika. Mi nipošto ne smatramo da je odšteta nedopuštena u svim okolnostima; Marks mi je — i kako često! — iznosio kao svoje mišljenje da bismo najjeftinije prošli kad bismo celu tu bandu mogli da isplatimo. Ali o tome nećemo ovde govoriti. Velika imanja, koja će na taj način biti vraćena zajednici moraćemo da prepustimo na iskorišćavanju, pod kontrolom zajednice, poljoprivrednim radnicima koji ih već sada obrađuju i koji će imati da se organizuju u zadrugu.²¹⁾

²¹⁾ Ibidem str. 167.

II

LENJINOVO UČENJE O SITNOJ ROBNOJ PROIZVODNJI I SOCIJALISTIČKOM PREOBRAŽAJU POLJOPRIVREDE

Lenjinova misao i njegovi stavovi po pitanju sitne robne proizvodnje u kapitalizmu, a naročito u socijalističkom sistemu, predstavljaju dragocen doprinos razvoju marksističke teorije i prakse u zemljama u kojima je radnička klasa na vlasti. Kao osnivač i organizator marksističke radničke partije boljševika, i kao vođa Oktobarske revolucije on je doprineo ne samo produbljivanju marksističke nauke, već je pokazao kao revolucionar i borac, kako se marksistička nauka sprovodi u praksi izgradnje socijalističkog društva.

Pojedini autori, kvalifikujući Lenjinove radove iz oblasti agrarnih odnosa i razvoja poljoprivrede i sela, razlikuju dve grupe radova, radove koje je Lenjin pisao pre Oktobarske revolucije i radove napisane posle pobede revolucije.²²⁾

U prvu grupu spadaju oni radovi Lenjina u kojima se teorijski razrađuju marksističke postavke na osnovu novih podataka o razvoju agrarnih odnosa u Rusiji i drugim kapitalističkim zemljama, u kojima se istovremeno suprostavljao revizionističkim shvatanjima buržoaskih ideologa.

Drugu grupu čine radovi koje je Lenjin pisao posle pobede Oktobarske revolucije, a odnosili su se na razvoj poljoprivrede i sela i njihov socijalistički preobražaj u uslovima socijalističke izgradnje.

Iz prve grupe radova, koji ujedno predstavlja jedan od prvih Lenjinovih radova, potrebno je ukazati na »Nova privredna kretanja u seljačkom životu« (1893), kao i njegovo sudelovanje u *pisanju projekta programa Socijaldemokratske partije Rusije* i odnosu socijaldemokrata prema seljaštvu (1895).

U izradi ovog projekta Lenjin je uzeo aktivno učešće u razradi onog dela programa koji se odnosi na selo. U njemu su obuhvaćeni osnovni zahtevi koje su tada postavljali seljaci u Rusiji, da im se vrati uzeta zemlja posle 1861. godine, oslobođenje od otkupa zemlje i zavodjenje jednakosti seljaka i spahija u dažbinama i porezima i ukidanje ograničenog seljačkog prava na zemlju.²³⁾

²²⁾ Projekt i objašnjenja programa socijaldemokratske partije, V. I. Lenjin, Polno sabranie sočinienij izd. V. Moskva 1975 str. 81—110.

²³⁾ V. I. Lenjin, Sočinienij, Tom 4, Moskva, 1976, str. 84—94.

Iz ovog perioda značajne su Lenjinove recenzije radova K. Kauckog »Agrarno pitanje«; »Bernštajn i socijaldemokratski program« i »Kapitalizam u poljoprivredi« (1899.²⁴)

Pored pozitivne ocene ovih radova, Lenjin je u ovim recenzijama branio postavke K. Kauckog protiv revizionista, naročito Bulgakova koji je posebno napao rad Kauckog »Kapitalizam u poljoprivredi«.

U ovim recenzijama Lenjin je naročito ukazivao na pokušaje revizije marksizma u nekim osnovnim pitanjima, među njima i shvatanja nužnosti propadanja sitne robne proizvodnje uopšte a posebno u poljoprivredi i delovanja zakona kapitalizma u ovoj oblasti. Ističući da deluju iste zakonitosti u razvoju poljoprivrede i industrije, Lenjin zaključuje da kapitalizam svaku sitnu robnu proizvodnju pretvara u kapitalističku, bez obzira ko je vlasnik zemljišta (kapitalista ili seljak), što su već pre njega Marks, Engels, i Kaucki, takođe, u svojim radovima dokazivali.

U radu »Kapitalizam u poljoprivredi«²⁵) (o knjizi K. Kauckog i članku Bulgakova) Lenjin posebno naglašava koje razlike postoje između sitnog i krupnog poseda, odnosno krupnog poseda po broju hektara i krupnog poseda s obzirom na veličinu kapitala koji je u njega uložen. Naime, da u kapitalizmu postoje velika preduzeća na vrlo malim kompleksima zemljišta, što znači da se ono može širiti na račun intenzivne obrade.

Lenjin je pobijao postavke revizionista da ove činjenice opovrgavaju Marksov zakon kapitalističke akumulacije, budući da se u njoj i dalje razvija sitna robna proizvodnja. Ističući da se kapitalizam u poljoprivredi razvija na drugačiji način nego što je to slučaj u industriji, Lenjin podvlači složenost i raznovrsnost ove pojave, ali bez obzira na to ostaje isti rezultat — nužno propadanje sitne robne proizvodnje uopšte a posebno u poljoprivredi i delovanje zakonitosti kapitalističkog razvoja kao objektivnog procesa.

Značajan zaključak Lenjina iz ovog rada je da kapitalizam na određenom stepenu razvitka pretvara svaku robnu proizvodnju u kapitalističku proizvodnju, bez obzira ko je formalni sopstvenik zemljišta kao i zaključak da se kapital uvećava ne samo viškom vrednosti koji stvaraju najamni radnici u kapitalističkoj proizvodnji, već i na račun viška rada sitnih robnih proizvođača. Makazama cena, visokim kamatama i porezima takođe se preliva jedan deo dohotka seljaka usled čega on u kapitalizmu mora da diže produktivnost rada ili da smanji životni standard ili istovremeno oboje. Seljak, u tim uslovima postaje formalni sopstvenik zemlje i sredstava rada, tj. neka vrsta kapitalističkog najamnog radnika, odnosno neki prelazni stepen od samostalnog proizvođača do najamnog radnika. Njegova sredstva za proizvodnju, čiji je on sopstvenik, istupaju prema njemu kao kapital. Kapitalizam, na taj način, ekonomskim putem, ne dirajući svojinu seljaka, uklapa sitnu robnu proizvodnju u svoj način proizvodnje, postepeno menjajući karakter sitne robne proizvodnje.

U radu »Radnička partija i seljaštvo« (1901) Lenjin je jasno formulisao svoj stav prema seljaštvu i šta seljak može očekivati od pro-

²⁴) V. I. Lenjin, Sočinenij, Tom 4, Moskva, 1976, str. 95—152.

²⁵) Lenjin, Seoskoj sirotinji, Beograd 1946.

leterske države kada radnička klasa dođe na vlasti. Takođe, uzima u zaštitu K. Kauckog od napada revizionista, Bulgakova i drugih. Rad je posvećen razradi agrarnog programa RSDRP, koji je donet na Kongresu RSDRP 1903 godine.

U radu »*Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi* (Kapitalizam u poljoprivredi SAD)« Lenjin dalje razrađuje svoj stav o pravilnom i nepravilnom shvatanju krupne proizvodnje i suprotavlja se pokušajima da se shvatanja Marksa i K. Kauckog po ovom pitanju pogrešno tuamče. Na osnovu empirijskih podataka i na primeru SAD, Lenjin dokazuje na koji način koncentracija kapitala i centralizacija svojine utiču na raslojavanje sela i stvaranje sve većeg broja sitnih gazdinstva, što sve ukupno dovodi do izmenjene klasne strukture i klasnih odnosa na selu.

»*Agrarno pitanje i kritičari Marksa*« predstavljalo je krupan prilog razradi agrarnog pitanja, kao i beskompromisni obračun sa revizionistima koji su pobijali zaključke Marksa i Kauckog po više pitanja. U ovom radu se pobija revizionistička teorija »opadajućeg prinosa zemlje« koju su zastupali S. N. Bulgakov, E. Berštajn, i drugi revizionisti. Oni su nastojali, »ispravljanjem« Marksa, da izvrše reviziju njegovog učenja.

Lenjin je u ovom radu istakao da zakon »opadajućeg« prinosa zemlje nije primenljiv u uslovima u kojima tehnika napreduje, odnosno kad se način proizvodnje menja, već da je njegova primena uslovna, i to samo u slučajevima u kojima tehnika ostaje na istom nivou. U ovom radu Lenjin je dao doprinos u razradi teorije rente i razlikovanju apsolutne i diferencijalne rente. Zatim, Lenjin je izneo shvatanje i o nizu drugih pitanja kao što su: ukidanje suprotnosti između sela i grada, sitna i krupna gazdinstva itd.

Na bazi ovih opštih zakonitosti razvoja kapitalističke krupne robne proizvodnje u poljoprivredi, po Lenjinu, u istoriji su poznata dva osnovna pravca razvoja i to: pruski i američki.

Za pruski je karakteristično zadržavanje, za duže vreme, starih veleposedničkih imanja, koja se postepeno, putem raznih reformi, pretvaraju u krupna kapitalistička gazdinstva. U takvom prelazu u kapitalistička gazdinstva, koriste se različiti metodi iskorišćavanja sitnih seljačkih gazdinstava. Sitna gazdinstva postepeno slabe, propadaju i njihovi vlasnici se pretvaraju u najamne radnike na krupnim poljoprivrednim posedima ili u rezervnu armiju radne snage za industriju. Tim putem su se razvijale Nemačka, Italija, Rusija, Mađarska, Rumunija i dr.

Američki put razvoja karakteriše ukidanje feudalnih odnosa revolucionarnim putem buržoaske revolucije. Feudalni odnosi se likvidiraju, a veleposedi konfiskuju i raspodeljuju imućnim preduzetnicima. Time se stvara najširi prostor za razvoj kapitalističkih odnosa u poljoprivredi. Posledica toga je da se ekonomskim zakonima kapitalizma stvaraju krupni zemljišni posedi u svojini banaka, seoske buržoazije, industrijalaca, trgovaca itd. Ovaj put razvoja sledile su Francuska i SAD u kojoj se feudalna svojina nije razvila ili su postojale veće površine slobodne zemlje (SAD) što je bilo vrlo povoljno za razvoj kapitalističke krupne robne proizvodnje u poljoprivredi.

Ukazivanje na ovakve posebne puteve razvoja kapitalizma u poljoprivredi bilo je značajno kako ranije, do početka opšte krize kapitalizma,

tako i danas. Ovo zbog toga što je to u ranijem periodu uticalo na izbor strategije i taktike proletarijata u buržoaskoj revoluciji. I danas je to, takođe, značajno kada je socijalistička revolucija uspela u nizu zemalja i u skladu sa istorijskim razvojem zemljišne svojine odnos radničke klase prema seljaštvu treba da se zasniva na takvim istorijskim činjenicama i njihovim uvažavanjem.

U radu »Seoskoj sirotinji« (1903) Lenjin je formulisao stav Socijaldemokratske partije Rusije prema problemima seljaštva u tadašnjim prilikama u Rusiji. Prvi zadatak koji je Lenjin istakao, a za koji treba da se bore socijaldemokrati u Rusiji, bio je kako i na koji način srednje seljake u Rusiji odvojiti od buržoazije. Ukazujući na razliku koja postoji između seoske sirotinje i srednjaka, Lenjin je istakao da između seoske sirotinje i buržoazije postoje antagonistički interesi i da su oni, zbog toga, sigurno na strani proletarijata a protiv buržoazije. Međutim, drukčije stoji stvar sa srednjakom. Istorija je pokazala da se radi o kolebljivom elementu za čiju se dušu treba boriti, odnosno za njegovo pridobijanje na strani proletarijata, u borbi protiv buržoazije.

Za period posle pobede revolucije i zauzimanja vlasti, Lenjin je, polazeći od stanja i odnosa koji su vladali u Rusiji, predviđao da se siromašnim i srednjim seljacima ostavi njihov posed i da je potrebno eksproprijisati samo veleposednika.

U ovom radu, Lenjin je, takođe, predvideo da će se u socijalističkom sistemu organizovati krupna zadružna gazdinstva koja će obrađivati radnici kolektivno i koja treba da privuku sitne i srednje seljake u kooperaciju. U takvim uslovima prestaće borba između sitnih i krupnih poseda, najamni rad se neće primenjivati tako da će svi raditi za sebe. Primena nove tehnike u poljoprivredi olakšaće rad seljaka i poboljšati uslove života na selu.²⁶⁾

U svom radu »Agrarno pitanje u Rusiji krajem XIX veka«, koji je Lenjin napisao 1908 osvrće se i na problem nacionalizacije zemlje, pri čemu ističe da ova mera nije socijalistička i da ne prelazi okvire kapitalističkih produkcionih odnosa, jer ne znači ukidanje buržoaskih već feudalnih odnosa.²⁷⁾

Za problematiku kojom se bavi naše istraživanje, posebno je potrebno ukazati na Lenjinov rad »Razvitak kapitalizma u Rusiji«.²⁸⁾

Polazeći od Marksovih analiza u »Kapitalu«, u glavi gde se govori o kooperaciji, i od njegovih rezultata u kojima ističe da »zajednički rad znatnog broja radnika, okupljenih u jednoj te istoj prostoriji... radi proizvodnje jedne te iste vrste robe, pod rukovodstvom jednog te istog kapitaliste, sačinjava i istorijski i logični polaznu tačku kapitalističke proizvodnje« (Prilog kritici političke ekonomije). Lenjin navodi tri stadijuma u razvitku kapitalističkog načina proizvodnje između kojih postoji kontinuitet. Iz ujedinjavanja sitne robne proizvodnje pod rukovodstvom trgovačkog kapitala, izrasla je manufaktura, zasnovana na kooperaciji različitih vrsta ručnog rada. Iz manufakture nastala je tvornica zasnovana na kooperaciji mašina. Naime, Lenjin je ukazivao da se iz sitne robne proizvodnje u kapitalizmu, nakon brzog prelaza na manu-

²⁶⁾ Lenjin, Sočinenija, IV izd. tom 14.

²⁷⁾ Lenjin, Sočinenija, IV izd. tom 3.

²⁸⁾ Lenjin: Soč. t. 3 str. 334, IV izdanje.

fakturu, još većom brzinom prelazi na krupnu industriju. Ovaj proces se u Rusiji mnogo brže razvijao nego što je to bio slučaj u Engleskoj. Dok je ovaj proces u Engleskoj trajao od XV veka i ostvaren kao rezultat industrijske revolucije u XVIII veku, u Rusiji se sve to odigralo za života jedne generacije. On je naveo niz primera kako prekupac postaje kapitalist, zatim kako taj isti kapitalist podjarmljuje čitav okrug i kako su se razvijali kapitalistički odnos na osnovu onog što su narodnjaci nazivali narodnom proizvodnjom.

To je ustvari bio nastavak Marksovih zaključaka i analiza u kojima je dao genezu i presek pretvaranja srednjovekovnog majstora u industrijskog kapitalistu, ukazujući da izvesno vreme majstor radi sa kalfom za koje vreme ne gubi patrijarhalni karakter. Dok radi uporedo sa potčinjenim, ostaje nešto srednje između kapitaliste i radnika — ostaje sitni gazda. Ali, u daljem toku razvitka gomilajući sredstva, njegov kapital raste i vlasnik tog kapitala može da se oslobodi učešća u neposrednom procesu rada. Na taj način raniji majstor pretvara se u kapitalistu. (Kapital)

U ovom radu Lenjin je posebno analizirao uslove pod kojima se razvijao kapitalizam u Rusiji u drugoj polovini XIX veka, kada je Rusija bila zahvaćena snažnim kapitalističkim razvojem koji je doveo do vrlo intenzivne i brze klasne diferencijacije. Analizirajući ovaj intenzivan kapitalistički razvoj Lenjin je dokazao da je širenje unutrašnjeg tržišta za industrijske i poljoprivredne proizvode dovelo do suprotnosti koje se javljaju u industriji i drugim oblastima. Kada se sa ovim radom poveže i Lenjinov rad »Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi«, gde se analizira situacija u Sad, onda se može zaključiti da je upravo Lenjin vrlo ilustrativno i dokumentovano dokazao da usled brze koncentracije i centralizacije kapitala i svojine, neminovno nastaje proces raslojavanja najvećeg broja gazdinstava i da dolazi do pretvaranja klasne strukture u poljoprivredi koja u potpunosti odgovara klasnoj strukturi u industriji.

»Razvitak kapitalizma u Rusiji« analizira²⁹⁾ zakonitosti postanka i razvitka kapitalizma na primeru Rusije i njime je dat vidan doprinos daljoj razradi ekonomske teorije marksizma. Ovaj rad je imao veliki značaj i za proučavanje prakse razvoja kapitalizma ne samo u Rusiji već i u zemljama na zapadu. U njemu je iznet niz podataka o tome kako se raspadaju feudalni odnosi i ukazivano na niz prelaznih oblika od srednjovekovnih oblika eksploatacije do kapitalizma. Zbog toga ovaj rad ima veliki značaj za proučavanje procesa pripremanja kapitalizma. Takođe, njime je zadat idejni poraz narodnjaštvu.

Poseban značaj za razvoj marksističke teorije i njenu primenu na konkretne istorijske uslove imaju dva Lenjinova rada pisana neposredno pre izbivanja Oktobarske revolucije (Aprilske teze) i posle pobede Revolucije (O kooperaciji).

S obzirom na to da ćemo posebno izložiti pregled razvoja marksističke misli i osnovnih stavova klasika o zadrugarstvu, to ćemo na ovom mestu ukazati samo na osnovnu sadržinu ovih radova i njihov značaj za dalje proučavanje sitne robne proizvodnje.

²⁹⁾ Lenjin: Aprilske teze, Kultura, Beograd 1947.

³⁰⁾ Lenjin: Soč. t. 3 str. 334. IV izdanje.

»Aprilske teze«³⁰⁾ koje je napisao Lenjin neposredno pre Oktobarske revolucije, naročito su značajne po tome što je u njima istaknuta potreba konfiskacije celokupne zemlje u državi i njeno ustupanje na raspolaganje mesnim sovjeticima nadničara i seljačkih deputata. Isto tako, predviđa se stvaranje krupnih državnih imanja (gazdinstava) koja bi bila pod kontrolom nadničarskih deputata i poslovala po »hozrasčotu«. Ova preduzeća bi služila kao uzor kako treba organizovati poljoprivredna gazdinstva u novim uslovima. Na taj način, jasnije je definisan stav Lenjina istaknut u radu »Seoskoj sirotinji«, gde je takođe naglašena potreba eksproprijacije spahijske zemlje, ali je preporučeno upravljanje zadružnim imanjima od strane poljoprivrednih radnika.

Konkretan plan udruživanja Lenjin je razradio u radu »O kooperaciji«. Pri tom je ukazao kojim putevima treba ići da bi se ostvario glavni zadatak — učvršćenje saveza radnika i seljaka, da bi se seljaštvo, pod rukovodstvom radničke klase, postepeno uključilo u socijalističku izgradnju. To je ujedno značilo da se u savezu radnika i seljaka ide postepeno na ukidanje klasne podele, likvidaciju osnove na kojoj počiva klasna podela u društvu i razlika i suprotnosti koje na tome nastaju. Osim plana udruživanja seljaka u zadruge i pravilnog odnosa radničke klase prema seljaštvu, Lenjinov kooperativni plan je podrazumevao i intenzivan kulturni rad sa seljaštvom i njegovu što bolju organizovanost. S druge strane, i stvaranje materijalne osnove i uslova koji će omogućiti da se seljak prevede na krupnu i modernu proizvodnju.

Koliki je značaj Lenjin pridavao savezu radnika i seljaka za sudbinu revolucije, očito je iz sledećih reči: »Sudbina naše revolucije, sudbina naše zemlje, zavisi od toga hoće li seljačke mase poći za radničkom klasom, hoće li one ostati verne radničkoj klasi, verne savezu sa njom, ili će ih nemani otrgnuti od socijalizma«....

»Ako sačuvamo radničkoj klasi rukovodstvo nad seljaštvom, mi ćemo dobiti mogućnost da po cenu najveće moguće privredne štednje u našoj državi postignemo to da se svaka i najmanja ušteda sačuva za razvijanje naše krupne mehanizovane industrije, za razvijanje elektrifikacije, za dobijanje treseta hidrauličnim putem, za dovršenje Volhovostroja itd.

U tome i samo u tome je naša nada. Samo u tom slučaju ćemo preći, izražavajući se figurativno, s jednog konja na drugog, naime, konja seljačkog, mužičkog, osiromašenog, s konja uštede namenjenih razorenoj seljačkoj zemlji na konja koga traži i ne može da ne traži za sebe proletarijat, na konja krupne mehanizovane industrije, Volhovostroja itd.³¹⁾

(nastavak u idućem broju zbornika)

³⁰⁾ Lenjin: Soč. t. 3. str. 334, IV izdanje.

³¹⁾ V. I. Lenjin: Izabrana dela, II tom, 2 knj. str. 480.

L'ENSEIGNEMENT MARXISTE RELATIF À LA PLACE ET AU RÔLE
DU TRAVAIL PERSONNEL DANS LE SYSTÈME SOCIALISTE

R é s u m é

Ce travail représente une partie de l'étude «Le travail personnel, la propriété et l'autogestion» qui n'a pas été publiée. Dans le travail est examiné l'enseignement marxiste relatif à la place et au rôle du travail personnel dans le système socialiste. L'auteur a pour but l'éclaircissement théorique de la nécessité, de la place et du caractère du travail personnel et du droit de propriété basé sur celui-ci en partant des vues marxistes contenues en particulier dans les oeuvres des classiques du marxisme. En signalant les positions fondamentales des marxistes sur les questions essentielles du travail personnel l'auteur analyse et relie les positions les plus importantes des marxistes sur certaines questions importantes relative au travail personnel dans le système socialiste et leur application dans la pratique socialiste.

L'attention est attirée particulièrement sur les positions de Marx relatives à la manifestation, au développement et au dépassement de la petite production de marchandises et au caractère de la petite propriété en général. Ensuite les conceptions relatives à la petite propriété parcellaire et son rôle, la limite économique de son existence et de la condition socio-économique. En relation avec la condition des diverses catégories de la paysannerie, les positions sont exposées à part sur les formes de la propriété et les caractéristiques de chaque forme de propriété. De même sont signalées certaines positions d'Engels sur la condition socio-économique des diverses catégories de la paysannerie dans le capitalisme et après la victoire de la révolution socialiste.

A part l'exposé des positions prises par Marx et Engels, l'auteur analyse l'enseignement de Lénine sur le mode de la résolution de la question agraire et paysanne, ses vues sur les méthodes et les voies de la transformation socialiste de l'agriculture ainsi que sur le rôle et l'importance des coopératives.

Ce travail représente un ensemble arrondi et dans le contexte de l'étude toute entée ces observations sont précédentes et introductives, pour qu'on puisse signaler dans les autres parties de l'étude les spécificités de la politique et de la pratique yougoslave par rapport au travail personnel en tant qu'aspect de l'application créatrice de la théorie marxiste sur les conditions historiques particulières dans lesquelles s'est développée la révolution socialiste chez nous. C'était le but principal des recherches de l'auteur.

Dr SLOBODAN MILENKOVIĆ,
vanredni profesor

RAZVOJ DOKTRINE MEĐUNARODNOG JAVNOG PRAVA U JUGOSLAVIJI

Doktrina Međunarodnog javnog prava u Jugoslaviji stvarala se i razvijala u okviru istorijskih težnji jugoslovenskih naroda u borbi za slobodu, nezavisnost i ravnopravnost. U toj borbi jugoslovenska doktrina Međunarodnog javnog prava bila je snažno sredstvo ovih naroda u odbrani nacionalne egzistencije i koncepcije unutrašnjeg društvenog i ekonomskog uređenja i međunarodnog položaja Jugoslavije kao državne zajednice naroda i narodnosti na ovom tlu Evrope.

Ova međunarodnopravna doktrina nije imala kontinuirani razvoj. Odlučujući značaj za prekid kontinuiteta imala je revolucija izvedena za vreme drugog svetskog rata i izgradnja socijalističkog društveno-političkog uređenja. Imajući u vidu taj prelomni trenutak u istoriji jugoslovenskih naroda i njime izazvane posledice u svim oblastima života, između ostaloga i u doktrini Međunarodnog javnog prava, nijedna podela ne može da zaobiđe dva perioda u razvoju međunarodnopravne doktrine u Jugoslaviji — period do drugog svetskog rata u kome su stanovišta internacionalista, osim retkih izuzetaka, bila pod uticajem doktrine sa Zapada, i period posle druge po redu svetske katastrofe kada se sa prihvatanjem marksističke ideologije izmenio i odnos prema mnogim ustanovama Međunarodnog javnog prava. No, ne može se sa potpunom izvesnošću reći ni da je razvoj doktrine do izgradnje socijalizma bio potpuno ravnomenan. I u njemu se uočavaju dva perioda — onaj do prvog svetskog rata kad se Međunarodnim javnim pravom bavio relativno mali broj pisaca i period između dva svetska rata u kome je pod uticajem novih ideja ovaploćenih u formalnopravnoj zabrani rata i institucionalizacije međunarodne zajednice, veliki broj jugoslovenskih pravnika počeo da se ozbiljnije bavi ovom pravnom disciplinom.

Svesni smo teškoća da u radu ograničenog obima ne možemo obuhvatiti jugoslovensku doktrinu u celosti, kao i problema da o njoj govorimo kao jedinstvenoj doktrini. Pristupimo zbog toga analizi sa namerom da izložimo neka karakteristična shvatanja Međunarodnog javnog prava u Jugoslaviji. Imajući u vidu zahteve preglednosti razvoja, rad delimo na tri dela. U prvom će biti reči o razvoju jugoslovenske doktrine Međunarodnog javnog prava do prvog svetskog rata. U drugom pažnju posvećujemo doktrini Međunarodnog javnog prava između dva svetska rata, a u trećem obrađujemo period posle drugog svetskog rata.

I RAZVOJ JUGOSLOVENSKE DOKTRINE MEĐUNARODNOG JAVNOG PRAVA DO PRVOG SVETSKOG RATA

Nauka Međunarodnog javnog prava razvijala se pre prvog svet-skog rata uglavnom u univerzitetskim centrima — Beogradu i Zagrebu, što svakako ne znači da međunarodnopravni problemi nisu proučavani i van univerzitetskih sredina u gradovima bez visokoškolskih institucija. Osnovno obeležje toga perioda je uska povezanost istorijske sudbine naroda na čijem se tlu razvija pravna misao i shvatanja o međunarodnom pravu i njegovim institucijama.¹⁾

Jedna od osobenosti ovoga perioda je i relativno mali broj pisaca u oblasti Međunarodnog javnog prava i ograničen broj problema kojima su se bavili. Na to je uticao dobrim delom pravni položaj država na čijem su se tlu nalazili. Međutim, bilo je imena poznatih i van granica zemalja u kojima su živeli i čije su interese štitili ne samo u radovima nego i u diplomatskoj praksi: internacionalisti toga vremena bili su često i diplomatski predstavnici svojih zemalja, ponekad i ministri inostranih poslova. Među najpoznatijim piscima toga vremena u oblasti Međunarodnog javnog prava nalazili su se Giga Geršić, Milovan Milovanović, Alfons-Domin Petruševački, Pitamic i drugi.

Srpski političar i pravni pisac Giga Geršić (1842—1918) bavio se mnogim oblastima prava, među kojima je posebno mesto zauzimalo Međunarodno javno pravo. Njegovi radovi odlikuju se pravnom preciznošću, jasnoćom misli, širinom pravničkog obrazovanja, stavovima koji odgovaraju malim državama kao što je u to vreme bila Srbija.

Bavio se mnogim pitanjima Međunarodnog javnog prava, od pravne prirode ove pravne discipline, preko razmatranja nacionalnog načela, intervencija, plebiscita, do diplomatskog i konzularnog prava. Još sedamdesetih godina prošloga veka, kad je pod uticajem nemačke međunarodnopravne literature veličana sila u međunarodnim odnosima, Geršić je ustao u odbranu međunarodnog prava kao posebne pravne discipline dokazujući postojanje kako međunarodnog zakonodavstva tako i međunarodne sankcije. Iako se u vreme u kome je pisao studiju „Pogledi na najnoviji razvitak međunarodnog prava i njegove nauke”, ovaj rad mogao smatrati isuviše optimistički obojenim (Geršić se zalagao, između ostaloga, za stvaranje međunarodnih sudova i međunarodne organizacije koja će odlučivati o mnogim pitanjima) vreme je pokazalo svu dalekovidnost ovoga pisca. Možemo se zbog toga složiti sa piscima koji tvrde da je Geršić »analizirao budući razvoj međunarodnog prava“²⁾ i da je preteča savremenih koncepcija, ciljeva i načela Ujedinjenih nacija.³⁾ Opravdanost ovakvih zaključaka može biti dokazivana ne samo pomenu-tim, nego i drugim primerima. U delu pod nazivom »Današnje diplomatsko i konsularno pravo« (1898), pisanom dve decenije pre pojave Društva naroda, Geršić već oseća težnju za centralizacijom međunarodne zajednice u vidu »međunarodne administracije« i dalekovido uočava pojavu

¹⁾ Više o tome M. Bartoš: *Du droit international public d'après la doctrine yougoslave*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 1956, br. 1, p. 162.

²⁾ B. Janković: *Međunarodnopravna shvatanja Gige Geršića*, u knjizi *Međunarodni odnosi i međunarodno pravo*, Sarajaveo 1964, str. 19.

³⁾ M. Bartoš: *Du droit international public d'après la doctrine yougoslave*, str. 163.

novih organa za održavanje međunarodnih odnosa — međunarodnih službenika — koje izdvaja iz okvira diplomatskih činovnika. On piše »Pošto ti organi rade i vrše službene zadatke u oblasti međunarodnih odnosa, to se oni mogu s osnovom nazvati međunarodnim administrativnim organima«. ⁴⁾ Ta dalekovidost uticala je da i danas mnogi njegovi stavovi i definicije ostanu aktuelni i živi. Takav je slučaj sa definicijom međunarodne zajednice prema kojoj je ona »stalno udruženje među državama radi što potpunijeg i najvišeg razvića svojih intelektualnih i ekonomskih moći i zadovoljenja svojih razumnih potreba zajedničkim radom i uzajamnim pomaganjem« ⁵⁾ ili sa osnovom međunarodnog prava koji pisac nalazi u saglasnosti interesa. ⁶⁾

Treba takođe istaći i čvrstu vezu između radova Gige Geršića i položaja Srbije u međunarodnim odnosima. On je uvek bio zastupnik interesa malih i slabih država i zbog toga je s pravom nazivan međunarodnopravnim doktrinarom malih naroda. ⁷⁾ Ovakvo stanovište nalazimo u suprostavljanju intervenciji ⁸⁾ i u predlozima da se male i slabe države oslanjaju ne samo na svoju vlastitu moć već na daleko veću moć, moć samoga prava koje bi po svojoj prirodi moralo svakoj državi i narodu davati podjednaku zaštitu i obezbeđenje. U zaključku studije o položaju malih država u međunarodnoj zajednici, Geršić kao da ponovo vidi mnogo dalje od svojih savremenika i kao da predodređuje politiku koja će više desetina godina kasnije biti poznata pod nazivom politike nesvrstanosti. On piše: »bezuslovno zaklanjanje pod skut jedne ili druge velike sile ne izgleda da može biti korisno, jer kod velikih sila nema nikakvog platonizma... Mnogo je prirodnije da male države među sobom gaje i neguju što tešnju vezu i iskrenije prijateljstvo, jer su im interesi obično istovetni i njihovom se surevnjivošću i sitnim zađevicama samo veliki i moćni koristi«. ⁹⁾ Ovom konstatacijom Geršić kao da je izneo osnovne postulate politike koju će Jugoslavija tek više desetina godina kasnije dosledno primenjivati u međunarodnim odnosima.

Slično Geršiću i Milovan Milovanović ¹⁰⁾ je zastupnik interesa malih naroda u međunarodnim odnosima. Ovakvo njegovo opredeljenje nalazimo u zalaganju za načelo narodnosti i obaveznu arbitražu kao sredstvo za rešavanje sporova. O načelu narodnosti Milovanović piše: »Jedina pravična i racionalna osnova za međunarodno pravni poredak i nije ništa drugo do zahtev da se svakoj narodnosti dade mogućnost da

⁴⁾ G. Geršić: Današnje diplomatsko i konsularno pravo, Beograd 1898, str. 37.

⁵⁾ Ibid., str. 13.

⁶⁾ G. Geršić: Teritorijalne promene, nacionalna misao u staro, srednje i novo vreme — načelo opšteg glasanja (plebiscit), Glasnik Srpskog učenog društva, knjiga XLVI, Beograd 1878, str. 65.

⁷⁾ B. Janković: Međunarodnopravna shvatanja Gige Geršića, str. 27.

⁸⁾ G. Geršić: Ustanci i intervencije po današnjem međunarodnom pravu (povodom najnovijih događaja na Istoku), Otadžbina, sveska 12, str. 489, 654.

⁹⁾ G. Geršić: Male države u današnjem međunarodnom sklopu, Glasnik Srpskog učenog društva, knjiga 52, Beograd 1883, str. 264.

¹⁰⁾ Podrobno o radu Milovana Milovanovića u oblasti Međunarodnog javnog prava — B. Janković: Shatanja Milovana Milovanovića o međunarodnom pravu i međunarodnim odnosima, u knjizi Međunarodni odnosi i međunarodno pravo, Sarajevo 1964, str. 33—46.

obrazuje svoju državu i da bude ujedinjena u jednoj državnoj zajednici.¹²⁾ Sledstveno tome, nastavlja Milovanović, volja naroda je bitan elemenat u stvaranju nove države ili ostajanju u već postojećoj državnoj zajednici, a plebiscit „neophodna pravna sankcija načela narodnosti”¹²⁾

Kao što pravo na samopredeljenje, za koje je Milovanović smatrao da mora biti priznato svakoj narodnosti, nije postalo međunarodnopravno načelo u doba u kome je živeo pomenuti pisac, tako ni njegovo zalaganje na drugoj Haškoj konferenciji mira za uvođenje obavezne arbitraže nije naišlo na širu podršku. No, za razliku od samopredeljenja koje će posle druge po redu svetske katastrofe postati načelo pozitivnog međunarodnog prava, arbitraža ni do danas nije stekla obaveznost i pored toga što su na opravdanost ovakve prakse u više navrata ukazivale male i srednje države u Ujedinjenim nacijama, a na sednicama Komisije UN za međunarodno pravo na tome insistirali i neki članovi ovoga organa prilikom kodifikacije ove oblasti.

Prava malih naroda došla su najzad do izražaja i u doktorskoj disertaciji M. Milovanovića posvećenoj ugovorima o garantijama u Međunarodnom pravu.¹³⁾ Sve garantne ugovore M. Milovanović tom prilikom deli u četiri grupe: garantni ugovori o teritorijalnoj nezavisnosti i celokupnosti; garantovanju stalne neutralnosti; zatim o održanju vlada i najzad garantni ugovori kojima se obezbeđuju izvesna javna, politička i građanska prava u korist građana uopšte ili jedne kategorije građana u nezavisnoj državi.

U većini slučajeva, Milovanović je garantne ugovore smatrao štetnim po interese malih naroda i prvu od pomenutih grupa ugovora čak smatrao »nevažecim i ništavnim«, a i trećoj vrsti je stavljao ozbiljne zamerke. Kao pripadnik malog naroda, i jedno vreme njegov ministar inostranih poslova, pisac o kome je reč savetovao je malim narodima da se ne oslanjaju na ugovore o garantijama već da se silom oružja bore za nezavisnost i odupiru tuđem osvajanju.

U celini uzevši ovo delo i danas ostaje klasična monografija o ugovorima o garantijama, knjiga na koju se pozivaju kako internacionalisti u radovima tako i predstavnici država u istupanjima pred organima Ujedinjenih nacija i drugim međunarodnim organizacijama.

Isviše zaveden interesima i pravima država, Milovanović je, međutim, ponekad zaboravljao prednosti snažnijeg povezivanja članica međunarodne zajednice i njenu institucionalizaciju. Smatrao je da međunarodna zajednica neće biti u stanju da suzbije državni egoizam tako da je i samu zamisao o potčinjavanju suverenosti država interesima međunarodne zajednice kvalifikovao kao strašnu formulu, punu »opasnosti za interese, za prava, za nezavisnost i opstanak onih država koje svojom snagom ne mogu da imponuju onima koji obično prisvajaju sebi pravo da govore u ime međunarodne zajednice«.¹⁴⁾ U skladu s tak-

¹¹⁾ M. Milovanović: Načelo narodnosti u međunarodnom pravu i međunarodnoj politici, Beograd 1889, str. 6.

¹²⁾ Ibid., str. 14.

¹³⁾ M. Milovanowitch: Les Traités de garantie au XIX. ème siècle, Paris 1901.

¹⁴⁾ M. Milovanović: Današnje diplomatsko i konsularno pravo, za školsku upotrebu i potrebu prakse napisao G. Geršić, Beograd 1898, Delo 1898, knjiga XX, str. 489.

vim opredeljenjem ne zvuči čudno ni njegov apsolutistički obojen stav o državnoj suverenosti: »Iznad suverene države nema danas pravo nikog većeg, nikog sigurnijeg«. ¹⁵⁾

Male države su i danas vrlo oprezne priilkom ograničavanja njihovih suverenih prava; no, one su shvatile da im prenošenje izvesnih prerogativa suverenosti na međunarodne organizacije samo može koristiti tako da se s više poverenja nego nekada uključuju u njihov rad, osobito ukoliko im je u njima zagarantovano pravo na suverenu jednakost. U vreme u kome je Milovanović pisao takva iskustva nisu postojala: osim ograničavanja suverenosti na tehničkom planu i obrazovanja prvih tehničkih unija drugih međunarodnih organizacija nije bilo, pa je i razumljivija odbojnost malih država prema vlasti koja bi stajala iznad njih. Zbog toga i prilikom ocene stavova M. Milovanovića treba imati u vidu poznato pravilo u skladu s kojim razmatranju radova pisanih u prošlosti ne treba pristupati sa merilima naših dana.

Kao i njegovi savremenici u Srbiji, Alfons Domin Petruševački ¹⁶⁾ bavio se, osim međunarodnog prava, i drugim oblastima prava: istorijom prava, uporednim pravom, međunarodnim odnosima. Najveće domete dostigao je, međutim u međunarodnom pravu u kome se njegovo ime već više od sto godina neprestano nalazi među najpoznatijim predstavnicima doktrinarne kodifikacije Međunarodnog prava. Njegovo delo štampano 1861. godine pod nazivom »Précis d'un Code du droit international« i danas je aktuelno i pisci ga često navode, a ponekad preuzimaju i formulacije pojedinih članova gotovo od reči do reči. ¹⁷⁾ Osnovna odlika ovog njegovog rada je čvrsta vezanost za međunarodnu stvarnost. Za razliku od drugih pisaca koji su često svoje ideje pretpostavljali stvarnom stanju u međunarodnom životu, Petruševački želi da ostvari samo ono što je u datom trenutku moguće. Njegovo poimanje međunarodnog prava svodi se na pravne maksime, oslobođene svih primesa prirodnog prava, internog javnog prava i politike. Ovo gledište danas opšte prihvaćeno, svedočilo je, u vreme u kome je delo pisano, o nezavisnosti duha i velikom talentu njegovog autora. ¹⁸⁾

Razmatrajući formalne izvore međunarodnog prava, Petruševački na prvo mesto stavlja međunarodni ugovor. U njegovom nedostatku, on se oslanja na uniformna shvatanja pisaca, ili bar na njihovu većinu. Ugovore deli na one koji ne spadaju u međunarodno pravo pošto za određeno vreme regulišu značajna politička pitanja i ugovore putem kojih dve vlade ili njih više izražavaju zajednička shvatanja o načelima međunarodnog prava obavezujući se pri tome na njihovo poštovanje. Ova podela danas je opšte prihvaćena, ali ako znamo da je pomenuta pre Bergbohm-a, Jellinek-a, Triepel-a, biće jasniji i doprinos ovoga pisca savremenom međunarodnom pravu.

Sam tekst nacрта zakonika međunarodnog prava sadrži 236 članova i podeljen je na dva dela. U prvom, posvećenom Međunarodnom javnom

¹⁵⁾ Ibid., str. 488.

¹⁶⁾ Podrobno o radu ovoga pisca u oblasti Međunarodnog javnog prava — J. Andrassy: Un précurseur de la codification du droit international (Alphonse Domin), Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1956, № 1, pp. 170—179; J. Andrassy: Život i rad A. D. Petruševačkog, Zagreb 1939.

¹⁷⁾ Za stav Cosentinia v. J. Andrassy: Un précurseur de la codification du droit international (Alphonse Domin), str. 173.

¹⁸⁾ Ibid., p. 171.

pravu sadržane su odredbe o pravu mira (105 članova) i ratnom pravu (70 članova); u drugom je reč o Međunarodnom privatnom pravu. Većina članova formulirana je u obliku sentenci, pri čemu svaki član sadrži samo jednu od njih. Ima, međutim, i onih sa potpunijom sadržinom. Jasnoća i lapidarnost formulacija predstavljaju osnovne odlike nacрта ovoga zakonika, pa u njima i treba tražiti široku popularnost ovoga teksta i njegov uticaj na kasnije pokušaje kodifikacije pojedinih oblasti međunarodnoga prava.

Još jedan iz plejade diplomata i poznatih međunarodnopravnih pisaca je Milenko Vesnić,¹⁹⁾ pisac koji nije napisao nijedno veće sintetičko delo²⁰⁾ u oblasti Međunarodnog javnog prava, ali je u mnogobrojnim člancima objavljenim u zemlji i inostranstvu pokazao nesumnjivu erudiciju i dubinu poznavanja mnogih oblasti Međunarodnog javnog prava. Njegovo znanje često je bilo i u praksi proveravano dok se nalazio u diplomatskoj službi, ali i za vreme učešća u radu Komisijske za izradu Pakta Društva naroda. Pored članaka,²¹⁾ doprinos jugoslovenskoj doktrini Međunarodnog javnog prava dao je i prevodom udžbenika Alfons-a Rivije-a »Osnovi Međunarodnog prava« i »Poreklo Međunarodnog prava« Ernesta Nisa i na taj način obogatio oskudnu pravnu terminologiju utvrđujući ili stvarajući srpske izraze za mnoge međunarodnopravne ustanove.

Pored pomenutih, pažnju svakako treba pokloniti i onim pravnicima koji su svoje bavljenje Međunarodnim javnim pravom započeli u godinama pre prvog svetskog rata, ali su tek posle ovoga rata izbili u prvi plan međunarodnopravne nauke. Među mnogim imenima ove grupe pisaca svakako treba pomenuti Miletu Novakovića jednog od najpoznatijih internacionalista između dva rata, koji je, međutim, u periodu uoči prve po redu svetske katastrofe bio zapažen po člancima u kojima je raspravljao o Haškom izbornom sudu,²²⁾ odnosu Srbije prema Dunavskoj Obalnoj komisiji,²³⁾ aneksiji Tripolisa,²⁴⁾ ratu i međunarodnim ugovorima,²⁵⁾ pacifizmu,²⁶⁾ Dragovoj doktrini.²⁷⁾ Iako je u nekim od ovih radova zastupao stavove koje kasnija praksa neće prihvatiti (za-

¹⁹⁾ Više o životu i radu Milenka Vesnića — Mileta Novaković: Dr Milenko Vesnić, Arhiv za pravne i društvene nauke 1922, br. 3, str. 161—168.

²⁰⁾ Treba, međutim, pomenuti da je M. Vesnić kao dodatak srpskom izdanju knjige Ernesta Nisa »Poreklo Međunarodnog prava«, koju je preveo, napisao »Međunarodno pravo u odnosima Južnih Slovena srednjeg veka« — E. Nis: Poreklo Međunarodnog prava, Beograd 1895, str. 479—538.

²¹⁾ M. Vesnić: Aneksija Bosne i Hercegovine i međunarodno pravo, Arhiv za pravne i društvene nauke 1909, br. 4, str. 273—285; br. 5—6, str. 369—376.

²²⁾ M. Novaković: Rad Haškoga Izbornoga suda, Arhiv za pravne i društvene nauke 1912, br. 2, str. 96—104; br. 3, 196—205.

²³⁾ M. Novaković: Srbija i Dunavska Obalska Komisija, Arhiv za pravne i društvene nauke 1912, br. 3—5, str. 208—216; br. 6, str. 329—342; 1913, br. 1, str. 23—33; br. 3, str. 193—202; br. 4, str. 299—310, br. 5—6, str. 408—421.

²⁴⁾ M. Novaković: Aneksija Tripolisa, Arhiv za pravne i društvene nauke 1912, br. 5—6, str. 370—376.

²⁵⁾ M. Novaković: Rat i međunarodni ugovori, Arhiv za pravne i društvene nauke 1913, br. 4, str. 241—256.

²⁶⁾ M. Novaković: Zablude pacifizma, Arhiv za pravne i društvene nauke 1913, br. 3, str. 173—184.

²⁷⁾ M. Novaković: O međunarodnopravnoj zaštiti poverilaca jedne države (povodom Dragove doktrine), Arhiv za pravne i društvene nauke 1907, br. 5, str. 427—436; br. 6, str. 554—565; 1908, br. 1, str. 93—100, br. 2, str. 166—172.

laganje za primenu ustanove *diffidatio* na osnovu koje se ukidaju svi ugovori prilikom izbijanja rata), često su njegovi radovi iz ovoga vremena dobili potvrdu u međunarodnom životu. Pomenimo samo njegovo zalaganje za osnivanje novog suda, pored Stalnog arbitražnog suda, koji bi rešavao samo pravne sporove ili zalaganje za obrazovanje međunarodne organizacije (»međunarodne kancelarije«) (koja neće značiti »federaciju država niti vlast nad državama«, ali koja će se brinuti o zajedničkim interesima članica međunarodne zajednice.²⁸⁾ Stvaranje Stalnog suda međunarodne pravde i Društvo naroda tek posle više godina od objavljivanja radova Mileta Novakovića svedoče o tačnosti sagledavanja budućeg razvoja međunarodnog prava i njegovih ustanova u radovima pomenutog pisca.

Pored pisaca u čijem su opusu dominantno mesto zauzimali radovi iz Međunarodnog javnog prava, treba pomenuti i pravnike koji su punu afirmaciju doživeli u drugim oblastima pravne nauke, ali su se povremeno bavili i Međunarodnim javnim pravom, nastavljajući tako tradiciju Geršića, Milovanovića, Petruševačkog i drugih. Pomenimo pravnička imena kao što su: Slobodan Jovanović, i Živojin Perić, civilista koji će u periodu do prvog svetskog rata napisati zapažene članke o pitanju narodnosti u Berlinskom ugovoru,²⁹⁾ o balkanskom savezu³⁰⁾ i drugim pitanjima.³¹⁾ U mnogima od tih radova Perić se zalagao za interese malih naroda u borbi protiv velikih sila, posebno za interese Srbije i očuvanje njene nezavisnosti. Suprostavljao se zbog toga predlozima Engleske za obrazovanjem Balkanskog saveza između Turske i balkanskih hrišćanskih država i turskoj politici *Drang nach Westen*, ali nije shvatio da još veće opasnosti po nezavisnost Srbije dolaze iz Nemačke. Njegova tvrdnja da nemačka politika *Drang nach Osten* nije »ništa drugo do civilizatorska struja Evrope, a ona se zove nemački *Drang* prosto zbog toga što evropska kultura dolazi Južnim Slovenima preko Nemaca sa kojima su Južni Sloveni u susedstvu«,³²⁾ ubrzo će se pokazati lišenim svakoga smisla i dobiće obeležje velike zablude ne samo njenoga tvorca već i čitave Evrope. Otpočinjanje prvog svetskog rata označiće početak strašnih materijalnih razaranja, ljudskih žrtava, kršenja mnogih pravila Međunarodnog javnog prava, ali i kraj jedne epohe ljudske istorije, u isto vreme kraj jednog perioda u razvoju jugoslovenske doktrine Međunarodnog javnog prava.

II DOKTRINA MEĐUNARODNOG JAVNOG PRAVA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Prvi svetski rat uneo je duboke promene u međunarodne odnose i međunarodno pravo. On je izmenio političku kartu Evrope i ubrzao

²⁸⁾ M. Novaković: *Zablude pacifizma*, str. 184.

²⁹⁾ Ž. Perić: *Berlinski ugovor i pitanje o narodnosti s pogledom na kneževinu Srbiju*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1907, br. 3, str. 177—194; br. 4, str. 294—302; br. 5—6, str. 370—383.

³⁰⁾ Ž. Perić: *Balkanski savez*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1912, br. 1, str. 1—15.

³¹⁾ Bibliografiju radova Ž. Perića V. u Arhivu za pravne i društvene nauke 1938, knj. XXXVI (LIII), br. 1—2, str. 1—26.

³²⁾ Ž. Perić: *Balkanski savez*, str. 14.

ostvarenje mnogih zamisli koje su do ovoga sukoba predstavljale samo iluzije futuristički nadahnutih pisaca i državnika. Najvažnija od tih ideja o kojoj se vekovima raspravljalo u pravnim i političkim traktatima i predlozima kraljeva, ministara i filozofa — očuvanje mira u okviru institucionalizovane međunarodne zajednice — pretvorena je u periodu posle prve po redu svetske katastrofe u stvarnost: pod talasom težnji za očuvanje trajnog mira stvoreno je Društvo naroda, prva međunarodna politička organizacija u čijoj je nadležnosti razvijanje međunarodne saradnje i očuvanje mirnih odnosa među državama. Pored izmena u međunarodnim političkim odnosima, period posle prvog svetskog rata bio je značajan i za tehnički i tehnološki preobražaj sveta. Razvoj i usavršavanje saobraćaja skratili su prostor i oživelili veze i među najudaljenijim državama. Ekonomska međuzavisnost članica međunarodne zajednice još je više osnažila ove veze i doprinela međunarodnoj podeli rada što je stvorilo društvenu osnovu na kojoj su se mogla graditi drugačija međunarodna pravila od onih pre rata. Sve je to uticalo da se razvije i nadgradnja nad tim novim odnosima u međunarodnoj zajednici, da međunarodno pravo dobije znatno važniju ulogu u regulisanju tog živog spleta novih odnosa među subjektima Međunarodnog javnog prava. Ni jugoslovenska doktrina nije ostala van pomenutih tokova: međunarodno pravo je posle prvog svetskog rata zauzelo jedno od najvažnijih mesta među pravnim disciplinama u Jugoslaviji. U poređenju sa stručnom literaturom do 1914. godine, znatno je porastao broj rasprava u ovoj oblasti, a i veći broj ljudi se bavio međunarodnopravnim problemima tako da je već bilo moguće osnovati i stručno udruženje svih onih koji su se bavili međunarodnim pravom — Jugoslovensko udruženje za međunarodno pravo.

Veliki doprinos razvoju doktrine Međunarodnog javnog prava daju pisci koji su sa objavljivanjem radova iz ove pravne discipline otpočeli krajem prošlog i početkom ovoga veka. U ovom periodu oni, međutim, doživljavaju punu naučnu zrelost, postaju poznati ne samo u granicama Jugoslavije nego i u inostranstvu. Njihovi radovi odlikuju se erudicijom, širinom pravničke kulture, ali ponekad i suviše optimističkim pristupom izgradnji međunarodnopravnog poretka, osobito ukidanju rata kao prinudnog sredstva za rešavanje međunarodnih sporova. Ovo se pre svega odnosi na Slobodana Jovanovića³²⁾ i Živojina Perića³⁴⁾ koji su se samo uzgred bavili Međunarodnim javnim pravom. No, izvesni od njihovih radova iz Međunarodnog javnog prava i danas ostaju aktuelni zbog logike misli i ubedljivosti dokaza u kojima analogija sa institucijama internog prava zauzima posebno mesto.

³²⁾ S. Jovanović: Je li naša država stara ili nova, Arhiv za pravne i društvene nauke 1927, br.5, str. 337—346; br. 6, str. 449—460; S. Jovanović: O državi (Osnovi jedne pravne teorije), treće izdanje, Beograd 1922, paragraf br. 34 (Međunarodno-pravni ugovori), str. 223—230.

³⁴⁾ Ž. Perić: Nezavisnost i rat ili zavisnost i mir, Arhiv za pravne i društvene nauke 1921, br. 2, str. 110—113; Ž. Perić: Međunarodna anketa o sekvestrirama iz vremena Velikog Rata (1914—1918): Arhiv za pravne i društvene nauke 1928, br. 3, str. 219—226; Ž. Perić: Ravnoteža sila ili Evropska Savezna Država, Pravna misao 1939; Ž. Perić: O postepenom iščezavanju međunarodnoga prava, Jugoslovenska knjiga 1921, str. 380 id; J. Peritch: Droit international coutumier, Journal of International Law and Diplomacy 1932.

Pored pomenutih pisaca, u periodu između dva svetska rata postojala je i čitava plejada pravnika koji su se povremeno javljali u Međunarodnom javnom pravu, ali i onih koji su ostavili trajan trag i dali pečat doktrini Međunarodnog javnog prava ovoga perioda. Pomenimo, primera radi, Miletu Novakovića, Juraja Androssy-ja, Ivana Tomšića, Đuru Popovića, L. Pitamica. Zaslugom nekih od njih prekida se tradicija prevođenja stranih udžbenika u oblasti Međunarodnog javnog prava. Prvi originalni udžbenik na srpsko-hrvatskom jeziku napisao je Mileta Novaković i on se pod naslovom »Osnovi Međunarodnog javnog prava«, u dve knjige, pojavio 1936. i 1938. godine. Uz to celovito izlaganje materije Međunarodnog javnog prava, u monografijama, člancima i međunarodno-pravnoj hronici, objavljivanim u časopisima i zbornicima kao što su Arhiv za pravne i društvene nauke, Zbornik radova Jugoslovenskog udruženja za međunarodno pravo, Pravna misao, Mjesecnik, Srpski književni glasnik, Ekonomist, biće osvetljen niz oblasti ove pravne grane.

Međunarodnom ugovornom pravu posvećeno je u ovom periodu više članaka,³⁵⁾ ali i nekoliko knjiga³⁶⁾ među kojima treba pomenuti »Međunarodno ugovorno pravo« Đure Popovića, »La reconstruction du Droit international en matière des traités« Ivana Tomšića i »La révision des traités et la Pacte de la Société des Nations« Miloša Radojkovića. U prvoj od njih data je relativno celovita teorija međunarodnog ugovora, u drugoj je obrađen problem nedostataka u saglasnosti volje prilikom zaključenja međunarodnih ugovora, dok je u trećoj obrađena revizija ugovora.

Kao jedno od veoma važnih pitanja odnosa Jugoslavije sa susjednim zemljama, pitanje zaštite manjina, dobilo je takođe podrobnu razradu u nizu radova.³⁷⁾ Mnoge od ideja tada iznetih predstavljaju okosnicu i današnjih razmatranja ovoga pitanja što i nije čudno kad znamo da je Društvo naroda pružalo veću zaštitu ovim grupama ljudi od sadašnje svetske organizacije — Ujedinjenih nacija. Radovi o međunarodnoj zaštiti manjina iz toga perioda od značaja su i za savremene odnose Jugoslavije sa susjednim zemljama pošto se i danas raspravlja da li su ugovori zaključeni između dva rata o zaštiti manjina još uvek na snazi.

Jus ad bellum i jus in bello takođe nisu ostali van sećanja pisaca. To je i sasvim razumljivo. Procesi koji su posle prvog svetskog rata

³⁵⁾ Đ. Tasić: Tendencije modernog prava u pogledu zaključivanja međunarodnih ugovora, Ekonomist 1925, br. 2, str. 115 id; I. Tomšić: La conclusion des traités internationaux d'après la constitution yougoslave du 3 septembre 1931, Annuaire de l'Association yougoslave de droit international 1934; Đ. Popović: Pravna priroda međunarodnih ugovora, Arhiv za pravne i društvene nauke 1939, knj. XXXVIII (LV), br. 3, str. 215—224.

³⁶⁾ L. Pitamic: Die parlamentarische Mitwirkung bei Staatsverträgen in Österreich, Wien-Leipzig 1915; K. Djetvaj: Razvoj međunarodnog ugovornog kapaciteta Srbije u XIX veku, Novi Sad 1939; A. Godjevat: La liste des traités et des engagements internationaux de la Serbie, Paris 1934; S. Obradović: Najveće povlašćenje u trgovinskim ugovorima, Beograd 1933; B. Pouritch: De la clause »rebus sic stantibus« en droit international public, Paris 1918.

³⁷⁾ V. Givotitch: Les minorités nationales en Yougoslavie, Annuaire de l'Association yougoslave de droit international 1931; D. Krstitch: Les minorités, l'Etat et la communauté internationale, Paris 1924; S. Lapajne: PPravna podloga za zaštitu naših manjšin v Italii, Naša doba 1930.

zahvatili međunarodnu zajednicu, svoj puni smisao dobijali su ostvarenjem ideje o očuvanju mira stvaranjem preduslova za sprečavanje njegovog ugrožavanja, ali i mehanizma kolektivne prinude ukoliko je narušavanje već izvršeno. Strahote prvog svetskog rata odigrale su u tom procesu ulogu katalizatora svetskog javnog mnjenja: više nije bilo sumnje da primena oružane sile mora biti odstranjena iz međunarodnih odnosa. No, konačni rezultati ovakvih nastojanja, ipak, nisu mogli biti odmah ostvareni: u Paktu Društva naroda najpre će pravo na rat biti ograničeno da bi skoro deceniju kasnije rat bio potpuno zabranjen usvajanjem Brijan-Kolegovog pakta. Ali, pošto formalnopravna zabrana rata nije mogla da iz međunarodnog života odstrani rat kao sociološku i patološku pojavu u međunarodnim odnosima, to *jus in bello* nije gubio značaj. Istina tendencija za kodifikacijom pravila ratovanja i ograničenja u ratu u pogledu sredstava borbe, načina ratovanja, lica i dobara imaće usporeniji ritam, a i rezultati će u periodu između dva rata biti znatno manji nego u XIX veku, ali se i dalje raspravljalo o razoružanju, mehanizmu za utvrđivanje agresora i drugim pitanjima. Novi pristup očuvanju mira, mehanizmu za rešavanje sporova među državama, međunarodnom ratnom pravu naišao je na odjek u literaturi međunarodnog prava svih zemalja, između ostaloga i u doktrini Jugoslavije. U radovima će biti izneti naponi da se rat zabrani,³⁸⁾ a pojedini problemi vezani za razoružanje,³⁹⁾ pojam agresije,⁴⁰⁾ ograničenja u ratu,⁴¹⁾ poslužiće piscima kao povod za komentare, informacije, ali i davanja novih predloga radi potpunijeg regulisanja pojedinih pitanja. Pri tome su se izvesni pisci udaljavali od međunarodne stvarnosti pokušavajući da kroz prizmu svoga pacifizma sagledavaju stvarne odnose među državama: u studijama o ratu i miru, pacifizmu i drugim pitanjima retko su uspevali da prođu do same suštine povoda za rat; zadržavali su se uglavnom na pravnim teorijama o ratu,⁴²⁾ protivrečnostima pacifizma,⁴³⁾ problemima mira u filozofiji prava,⁴⁴⁾ ravnoteži sila i njenom uticaju na obezbeđenje mira.⁴⁵⁾ Iznetom konstatacijom ne želimo da sporimo značaj i ovih istraživanja, osobito u oblasti filozofije prava i raščišćavanja sa shvatanjima pojedinih pisaca koji su opravdavali rat; ističemo, ipak, da internacionalisti toga doba još uvek nisu shvatili da je rat produže-

³⁸⁾ Đ. Tasić: Rat ili mir, Srpski književni glasnik 1931, str. 369 id; Ž. Lederer: Značenje Argentinskog pakta od 1933. g, Arhiv za pravne društvene nauke 1935, knj. XXXI (XLVIII), br. 4, str. 370—384; I. Tomšić: O najnovijih naponih da se vojna odvrne, Zbornik znanstvenih rasprava, X letnik 1933—1934, Ljubljana 1934.

³⁹⁾ Đ. Mirković: Ograničenje pomorskog naoružanja, Arhiv za pravne i društvene nauke 1932, knj. XXII (XLI), br. 2, str. 119—134; br. 3, str. 214—232; I. Brlić: Liga naroda u borbi za razoružanje, Liga naroda, Zagreb 1932, br. 6—7.

⁴⁰⁾ M. Radojković: Definicija napadača, Arhiv za pravne i društvene nauke 1934, knj. XXVIII (XLV), br. 3, str. 190—209.

⁴¹⁾ M. Novaković: Ugovor o upotrebi podmorskih torpiljera u ratu, Arhiv za pravne i društvene nauke 1922, br. 3, str. 227—229; I. Pržić: Napori za ublaženje ratnih svireposti, Arhiv za pravne i društvene nauke 1935, knj. XXX (XLVII), br. 5, str. 435—442.

⁴²⁾ Đ. Tasić: Pacifizam u pravnoj filozofiji, Arhiv za pravne i društvene nauke 1931, knj. XXIII (XL), br. 4, str. 241—249.

⁴³⁾ Đ. Tasić: Je li pacifizam protivrečan, Arhiv za pravne i društvene nauke 1931, knj. XXIII (XL), br. 5, str. 325—329.

⁴⁴⁾ Đ. Tasić: Problem mira u filozofiji prava, Pravna misao 1936, br. 7—8.

⁴⁵⁾ Ž. Perić: Ravnoteža sila ili Evropska Savezna Država, Pravna misao 1939.

nje politike drugim sredstvima i da je politika koncentrisani izraz ekonomije, kao i da je rat neizbežan u uslovima imperijalizma bez obzira kako velikim pacifizmom bila prožeta misao o zabrani rata.

Uporedo sa problemima očuvanja mira pažnja je često skretana i na institucionalizovani pristup rešavanju ovih problema. Pošto je Društvo naroda i osnovano prevashodno zbog ostvarenja tih ciljeva u literaturi toga perioda preispitivana je delotvornost izgrađenog mehanizma za rešavanje sporova mirnim putem, ali i preduzimanja sankcija ukoliko je to potrebno. Član 16 Pakta Društva naroda često je zbog toga komentarisani, ali i učešće Švajcarske u sankcijama, istupanje Nemačke iz ove organizacije, sarsko pitanje takođe. Nisu zaboravljena ni pitanja pravne prirode Društva naroda, nadležnosti i postupka Saveta ove organizacije, rada na kodifikaciji međunarodnoga prava, izmena Pakta i nedostataka u funkcionisanju ove organizacije.⁴⁶⁾ Često su predmet obrade bile i sednice Skupštine Društva naroda, a Juraj Andrassy je napisao i knjigu »Liga naroda« u kojoj je izneo sveobuhvatan pogled na ovu organizaciju.

Aktivnost organa Društva naroda našla je takođe mesta u radovima internacionalista između dva rata. Pored već pomenutih organa posebna pažnja posvećena je Stalnom sudu međunarodne pravde.⁴⁷⁾ Javnost je obavještena o sadržini sudskih presuda i savetodavnih mišljenja ovoga organa, a ponekad je delatnost njegova podvrgavana i kritičkom preispitivanju.

Analiza stanja jugoslovenske doktrine Međunarodnoga javnoga prava u periodu između dva svetska rata ostavlja sledeći opšti utisak: malo je monografskih dela i radova bogatih teorijskim uopštavanjima. Veći broj radova pripadao je međunarodno-pravnoj hronici nego teorijskom, suštinskom, sveobuhvatnom razmatranju međunarodnih usta-

⁴⁶⁾ R. Lević: Švajcarska i sankcije, Arhiv za pravne i društvene nauke 1938, knj. XXXVII (LIV), br. 3, str. 245—251; V. Besarabić: Neutralnost i njena savremena shvatanja, Beograd 1939; V. Grosman: Pravna priroda Društva naroda, Arhiv za pravna i društvene nauke 1931, knj. XXII (XXXIX), br. 2, str. 121—136; M. Novaković: Rad Društva naroda na kodifikaciji Međunarodnoga Prava, Arhiv za pravne i društvene nauke 1928, br. 4, str. 306—311.

⁴⁷⁾ A. Godjevac: Principi i pravila međunarodnog prava koja se izlučuju iz jurisprudencije Stalnog suda međunarodne pravde u Hagu, Beograd 1933; A. Godjevac: Savetodavno mišljenje Stalnoga suda međunarodne pravde povodom austro-nemačke carinske unije, Arhiv za pravne i društvene nauke 1931, knj. XXIII (XL), br. 5, 367—378; A. Godjevac: Osnovna pravna načela na kojima počiva jurisprudencija Stalnog suda međunarodne pravde u Hagu, Arhiv za pravne i društvene nauke 1932, knj. XXV (XLII), br. 1—2, str. 83—95; M. Novaković: Jedan spor oko tumačenja Versajskog ugovora, Arhiv za pravne i društvene nauke 1924, br. 3, str. 213—226; M. Novaković: Jedan slučaj međunarodno-pravne odgovornosti, Arhiv za pravne i društvene nauke 1935, knj. XXX (XLVII), br. 3, str. 241—248; M. Novaković: Grčko-francuski spor oko kula svetilja, Arhiv za pravne i društvene nauke 1937, knj. XXXV (LII), br. 5, str. 445—451; M. Novaković: Kule svetilje na Kritu i Samosu, Arhiv za pravne i društvene nauke 1937, knj. XXXV (LII), br. 6, str. 533—538; M. Novaković: Tri haške presude, Arhiv za pravne i društvene nauke 1939, knj. XXXIX (LVI), br. 1—2, str. 115—128; I. Subotić: Statut Stalnog Suda Međunarodne Pravde, Arhiv za pravne i društvene nauke 1921, br. 4, str. 294—297; V. Radovanovitch: Le adnube Maritime et le règlement du différend relatif aux compétences de sa Commission européenne sur le secteur Galatz-Braïla, Revue de Droit international et de Législation comparée 1932, № 3.

nova. Kritički intoniranih radova takođe je bilo malo. Lista razmatranih pitanja nije bila široka. Na sužavanje liste pitanja o kojima je pisano i način njihove obrade uticalo je više razloga. Jedan od njih svakako je bilo odsustvo političkih sloboda prouzrokovano politikom Aleksandra Karađorđevića i vlada koje su se smenjivale do drugog svetskog rata. Izgovor za sputavanje tih sloboda često se svodio na potrebu borbe protiv komunističkih ideja. O osobito veliki značaj za ovakvo stanje imalo je ukidanje Ustava 1921. godine, raspuštanje političkih stranaka, Narodne skupštine i opštinske uprave, kao i donošenje Obznane i Zakona o zaštiti države. Pod parolom zabrane komunističke propagande zavedena je stroga cenzura nad objavljenim tekstovima, a svaka politička akcija protiv države strogo je kažnjavana. Sloboda pisane reči je zamrla. Intelektualcima nadahnutim naprednim idejama ostajala je mogućnost da podržavaju vladinu politiku ili da se, u suprotnom, izlože ozbiljnim neprijatnostima. U takvoj situaciji mnogi su pribegli manje opasnom rešenju: pisali su o temama bez političkih implikacija, tj. o onima koje ih nisu mogle dovesti u sukob sa vladom.⁴⁸⁾ Literatura toga doba puna je zbog toga radova o usko tehničkim pitanjima međunarodnoga prava, tema za koje je Jugoslavija neposredno zainteresovana (zaštita manjina, državne granice, korišćenje vode Dunava), državnoj teritoriji (moru, vazдушnom prostoru), organima za međunarodno opštenje informacija o međunarodnim skupovima itd.⁴⁹⁾

⁴⁸⁾ U istom smiflu M. Bartoš: *Du droit international public d'après la doctrine yougoslave*, p. 165.

⁴⁹⁾ M. Novaković: *Solunski protokol*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1938, knj. XXXVII (LIV), br. 1—2, str. 120—123; M. Novaković: *Minhenski sporazum*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1939, knj. XXXVIII (LV), br. 3, str. 243—249; J. Koršić: *Op pravni naravi ozračja, priloga »Slovenskemu pravniku«* 1932, br. 9—10; Đ. Popović: *O federalizmu*, Beograd 1933; Đ. Popović: *Klasici međunarodno-pravne doktrine*, Beograd 1933; V. Dimitich: *La courtoisie et le droit des gens*, Paris 1930; Đ. Popović: *Kodifikacija međunarodnog prava*, Novi Sad 1930; J. Andrassy, S. Tchirkovitch: *Règlement des Questions de Frontières entre le Royaume de Yougoslavie et les Etats voisins: Italie, Autriche, Hongrie, Albanie, Grèce, Bulgarie et Roumanie*, Beograd-Paris 1934; L. Pitamic: *Razgraničenje država, Nova Evropa* 1923, str. 49 id; L. Pitamic: *Naša severna meja, Nova Evropa* 1923, str. 352 id; L. Polić: *O razgraničenju sa Ugarskom*, Mjesečnik 1921, str. 225 id; V. Blagojević: *Međunarodni plebisciti*, Beograd 1935; J. Cvijić: *Koruški plebiscit, Nova Evropa* 1920, str. 25 id; M. Stojanović: *O plebiscitu kao međunarodnom postupku za rešenje teritorijalnih sporova*, Branić 1927, br. 5—6; I. Tomšić: *Nekoj pogledov na pravno organizaciju plebiscita na Koroškem dne 10. X 1920*, Slavonski pravnik 1935, str. 381 id; M. Novaković: *La Commission riveraine du Danube et la Serbie (1856—1858)*, *Annuaire de l'Association yougoslave de droit international* 1934; R. Ostojitsch: *Verkehrswirtschaftliche Probleme der Donauschiffahrt insbesondere der jugoslawischen Donauschiffahrt*, Berlin 1931; V. Radovanovitch: *Le Danube et l'application du principe de la liberté de la navigation fluviale*, Genève 1925; S. Raikovitch: *Le régime international des Voies Ferrées et la Société des Nations*, Paris 1925; I. Subotić: *Le nouveau régime juridique du secteur du Danube dit des Cataractes et des Portes-de-Fer*, *Annuaire de l'Association yougoslave de droit international* 1934; V. Brajković: *O sukobu na moru*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1930, br. , str. 365 id; V. Brajković: *Spasavanje i pomaganje na moru*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1931, br. , str. 283 id; V. Brajković: *Bezbednost plovidbe i zaštite ljudskog života na moru*, Socijalni arhiv 1939, br. 1—2; V. Brajković: *Međunarodne konvencije za zaštitu ljudskog života na moru u Londonu 1929*, Beograd 1935; F. Domazetović: *More i pravo*, Mjesečnik 1921, str. 223 id; F. Domazetović: *More i sloboda morske plovidbe*, Mjesečnik 1926, str. 57 id; Lj. Tomašić: *Pomorsko pravo*, Zagreb 1923; V. Brajković: *Značajne karakteris-*

No, iako su radovi sa ovakvom tematikom i sadržinom preovlađivali, ne može se reći da u ovom periodu nije bilo i rasprava sa idejama koje će nadživeti njihove autore i vreme u kome su pisali. Stavovi ovih pisaca dobiće potvrdu tek više godina kasnije u radovima pisaca i u međunarodnoj praksi. Takav je slučaj sa idejom o obrazovanju Međunarodnog krivičnog suda za čije su se stvaranje zalagali jugoslovenski pravници,⁵⁰⁾ neki čak i pre usvajanja Konvencije o terorizmu 1937. godine. Današnja aktivnost International Law Association⁵¹⁾ i Komisije Ujedinjenih nacija za prava čoveka⁵²⁾ rečito svedoči o opravdanosti ovakvih zahteva i podršci koja im se pruža čak više decenija posle njihovog iznošenja. Treba takođe pomenuti i podršku jugoslovenskih internacionalista ovoga perioda priznanju međunarodnog subjektiviteta pojedinaca,⁵³⁾ primatu međunarodnog prava u odnosu na unutrašnje u okviru monističke doktrine.⁵⁴⁾

Poznati i značajan izuzetak od prethodne opšte konstatacije o izbegavanju unošenja naprednih shvatanja u objavljene tekstove, predstavlja rad Đorđa Tasića, profesora Enciklopedije prava i čoveka koga je Gestapo streljao za vreme drugog svetskog rata zbog njegovih nastojanja da i u životu ostane veran idejama iznetim u naučnim radovima. Kao i uvek kad zvanična politika određuje slobodu mišljenja i pisane

tike pomorskog prava na Jadranu, Pravna misao 1935, str. 81 id; F. Domazetović: Pribrežno more, Mjesečnik 1922, str. 161 id; Z. Balugdžić: Stare i nove borbe oko moreuza, Srpski književni glasnik 1922, str. 587 id; J. Nagu: Dardanelska konferencija u Montreux-u, Ekonomist 1936, str. 383 id; 424 id; J. Nagu: O morskim tjesnacima i Dardanelima, Ekonomist 1935, str. 197 id; S. Drakulić: Kratak uvod u vazduhoplovno pravo, Novi Sad 1936; Đ. Jovanović: Vazduhoplovno pravo, Godišnjak jugoslovenskog vazduhoplovstva 1937; P. Rigorić: Temelji međunarodnog javnog zračnog prava, Zagreb 1938; J. Voršić: O Pravni naravi ozračja, Ljubljana 1932; M. Vuković: Međunarodne tendencije vazduhoplovnog prava, Vazduhoplovni glasnik 1934, br. 9; M. Vuković: Međunarodni vazdušni saobraćaj, Vazduhoplovni glasnik 1936, br. 1. M. Vuković: Pravna obeležja vojnog vazduhoplovstva, Vazduhoplovni glasnik 1933, br. 3; M. Vuković: Studije iz vazduhoplovnog prava, Mjesečnik 1931, str. 308 id, 480 id; M. Vuković: Unifikacija zrakoplovnog prava, Mjesečnik 1932, str. 450 id; M. Vuković: Zabranjene zone, Vazduhoplovni glasnik 1934, br. 1; P. Karović: Diplomacija, Beograd 1935; M. Kisavec: Diplomatski predstavnici, Beograd 1939; I. Subotić: Savremena diplomacija, Arhiv za pravne i društvene nauke 1937, knj. LVII, str. 20—33; I. Subotić: Savremena diplomacija, Beograd 1937; V. Bošnjak: Moderna diplomacija, Naše doba 1930, str. 93—98; M. Avakumović: Prekid i obnova diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Albanije 1927, Beograd 1934; F. Goršić: Naša državna zastopstva v inozemstvu in posli obćne uprave, Slovenski pravnik 1934, str. 68 id; A. Omčikus: O konzulatu i menjanju njegovih funkcija, Zagreb 1934.

⁵⁰⁾ I. Pržić: Međunarodni krivični sud, Arhiv za pravne i društvene nauke 1939, knj. XXXVIII (LV), br. 5—6, str. 504—509.

⁵¹⁾ International Law Association, Belgrade Conference 1980, International Criminal law committee, Draft Statute for an International criminal Court, pp. 11—20.

⁵²⁾ V. doc. E/CN. 4/AC. 22/1980/W. p. 2, 25 juillet 1980.

⁵³⁾ I. Pržić: Prilog teoriji o subjektima međunarodnog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke 1938, knj. XXXVI (LIII), br. 6, str. 607—610; S. Ćirković: Položaj čoveka u međunarodnom pravu, Arhiv za pravne i društvene nauke 1928, br. 5, str. 358—371; br. 6, str. 468—478.

⁵⁴⁾ M. Vladislavljević: Suverenost i međunarodno pravo, Arhiv za pravne i društvene nauke 1935, knj. XXXI (XLVIII), br. 1—2, str. 67; Contra I. Pržić: Državno i međunarodno pravo, Arhiv za pravne i društvene nauke 1934, br. 1.

reči i kad pisci vlastita opredeljenja obavijaju manje uočljivim pristupima, među kojima metodološki pristup često predstavlja široki okvir za razvijanje sopstvenih gledišta, Đorđe Tasić je učenje sociološke škole o pravu kao društvenoj pojavi zavisnoj od promena društvenih odnosa, primenio i na međunarodno pravo tražeći i u ovoj pravnoj disciplini sociološke elemente.⁵⁵⁾ Uvođenjem sociološkog metoda tumačenja prava u jugoslovensku doktrinu, Đorđe Tasić je odigrao veliku ulogu u kasnijem usmeravanju ove doktrine ka istorijskom materijalizmu kao metodu tumačenja društvenih pojava.⁵⁶⁾

Treba pomenuti i pisce koji su uoči drugog svetskog rata već bili poznati među stručnjacima za Međunarodno javno pravo, ali su tek posle ovoga rata stekli punu afirmaciju. Reč je o Ivanu Tomšiću, Milošu Radojkoviću, Juraju Andrassyju i Milanu Bartošu. Radovi prvoga od njih bili su prožeti idejama pravde i morala na kojima treba da počiva rekonstrukcija međunarodnog prava shvaćenog u funkciji društvenih uslova i u kome će biti pomireni pravičnost i uticaj sile. Ovo drugo gledište izraženo je osobito u Tomšićevom delu »Vojno in nevturalnostno pravo« štampanom u toku drugog svetskog rata u kome je dat relativno celovit sistem međunarodnog ratnog prava i neutralnosti u toku rata.⁵⁷⁾ Iz pomenutog perioda Miloš Radojković ostaće poznat po radovima u kojima je naginjao sociološkoj školi i shvatanju u skladu s kojim međunarodnopravne norme moraju biti proveravane u praksi. Njegovi glavni radovi iz ovoga vremena odnose se na ugovorno pravo, režim plovidbe na Dunavu, definiciju agresije i međunarodni položaj Belgije.⁵⁸⁾ Juraj Andrassy će, međutim, u nizu radova objavljenih u Jugoslaviji i inostranstvu, kao i u predavanjima na Haškoj Akademiji za međunarodno pravo pod naslovom »La souveraineté et la Société des Nations« zastupati pozitivistička načela.⁵⁹⁾ Za razliku od pomenutih pisaca, Milan Bartoš se pre drugog svetskog rata malo bavio Međunarodnim javnim pravom. Njegova pažnja bila je usmerena na druge grane prava od kojih su privredno, međunarodno privredno i međunarodno privatno pravo zauzimale najistaknutije mesto. I tada je, međutim, pokazivao odlike koje će i kasnije krasiti njegove radove: širinu pravničke obrazovanosti i enciklopedijsko znanje.

⁵⁵⁾ Georges Tasitch: *La conscience juridique internationale*, Recueil des Cours de l'Académie de droit international de la Haye 1938, t. 65, pp. 305—393.

⁵⁶⁾ R. Lukić: *Naučno delo Đorđa Tasića*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 1959, br. 1, str. 11.

⁵⁷⁾ Podrobno o radu I. Tomšića u oblasti Međunarodnog javnog prava — S. Peterin: *Pravna misel profesora Ivana Tomšića*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1978, br. 3, str. 191—200.

⁵⁸⁾ M. Radojkovič: *La révision des Traités et le Pacte de la Société des Nations*, Paris 1930; M. Radojković: *Srbija i međunarodni položaj Đerdapa od Pariskog kongresa do Svetskog rata*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1935, knj. XXXI (XLVIII), br. 5, str. 482—503; br. 5, str. 482—503; br. 6, str. 561—581; M. Radojković: *Definicija napadača*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1934, knj. XXVIII (XLV), br. 3, str. 190—209; M. Radojković: *Međunarodni položaj Belgije*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1938, knj. XXXVI (LIII), br. 1—2, str. 185—192.

⁵⁹⁾ J. Andrassy: *La souveraineté et la Société des Nations*, Recueil des Cours de l'Académie de droit international de la Haye 1937, t. 61, pp. 637—762.

III RAZVOJ DOKTRINE MEĐUNARODNOG JAVNOG PRAVA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Međunarodnopravna misao posle drugog svetskog rata znatno se razlikuje od perioda između dva svetska rata. Međunarodno javno pravo dobija istaknutije mesto u sistemu pravnih nauka Jugoslavije pored toga povećava se broj publikacija iz ove pravne grane kao i broj ustanova koje se bave međunarodnopravnim problemima. Suštinska promena vezana je, međutim, za napuštanje buržoaskog pravnog sistema i uvođenje socijalističkog pravnog poretka. Ova formalnopravna revolucija uticala je na sve pravne grane, između ostalih i na Međunarodno javno pravo. Nasuprot nekadašnjim buržoaski opredeljenim stanovištima preovlađuje dijalektički pristup i materijalističko shvatanje društvenih nauka što se odrazilo i na proučavanje i objašnjenje ustanova Međunarodnog javnog prava. Prekid unutrašnjepavnog kontinuiteta nije, značilo automatsko napuštanje nekadašnjih stanovišta i uvođenje novih metoda u proučavanje ustanova Međunarodnog javnog prava niži jednoobraznost u zauzimanju stavova. U radovima izvesnog broja pisaca i dalje su se osećali uticaji ranijih shvatanja, a i među piscima čiji su radovi prožeti istorijsko-materijalističkim pristupom nije postojala saglasnost u vezi sa mnogim pitanjima. U narednim izlaganjima zadržaćemo se zbog toga na nekim važnijim osobenostima razvoja doktrine Međunarodnog javnog prava posle druge po redu svetske katastrofe, a zatim pažnju posvećujemo stavovima jugoslovenskih internacionalista o pojedinim pitanjima Međunarodnog javnog prava kako bismo konkretnim primerima osvetlili sadašnje stanje međunarodnopravne misli Jugoslavije.

U ranijim izlaganjima pomenuli smo da se nauka međunarodnog prava uglavnom negovala na univerzitetima: u periodu do prvog svetskog rata na Univerzitetima u Beogradu i Zagrebu, a od 1919. godine i u Ljubljani. Pravni fakulteti imali su u to vreme glavnu ulogu u razvijanju međunarodnopravne misli. Iako se u periodu posle druge po redu svetske katastrofe stanje znatno izmenilo, pravni fakulteti i dalje su osnovni centri iz kojih se širi misao vezana za ovu pravnu disciplinu. Međutim, broj pravnih fakulteta se višestruko uvećao zahvaljujući poslednjih godina snažno izraženoj težnji za širenjem mreže visokoga školstva — pored Beograda, Zagreba i Ljubljane, pravni fakulteti postoje i u Novom Sadu, Sarajevu, Skoplju, Nišu, Prištini, Titogradu, Banja Luci, Splitu, Kragujevcu, Mostaru, Rijeci, Osijeku; ukupno, dakle, osamnaest fakulteta uz nekoliko odeljenja (Zaječar, Titovo Užice, na primer) i na većini njih postoje nastavnici i saradnici koji se bave Međunarodnim javnim pravom i drugim međunarodnopravnim disciplinama.

No, Pravni fakulteti danas nisu više jedine institucije na kojima se proučava Međunarodno javno pravo. Fakulteti političkih nauka takođe igraju ulogu centara iz kojih se širi međunarodnopravna misao, a u poslednje vreme i sa Fakulteta opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Na pojedinim od tih institucija postoje instituti koji se isključivo bave proučavanjem međunarodnog prava: Centar za međunarodne studije Fakulteta političkih nauka u Beogradu i Institut za međunarodno pravo i međunarodne odnose Pravnog fakulteta u Zagrebu već godinama uspešno rade na obradi tema iz ove oblasti, dok Centar

za humanitarno pravo Pravnog fakulteta u Prištini ne radi više onim intenzitetom kojim je nekada delovao. O pred ovih instituta isključivo usmerenih na probleme međunarodnog prava, valja pomenuti i institute pri fakultetima u čijoj je nadležnosti uopšte problematika pravnih i društvenih nauka, među kojima i teme iz Međunarodnog javnog prava.

Pored fakulteta, nauka međunarodnog prava snažno se razvija i u institutima. Jedan od najpoznatijih je Institut za međunarodnu politiku i privredu. Njegov doprinos nauci Međunarodnog javnog prava je nezaobilazan. Tokom više od tri decenije postojanja ove naučne ustanove publikovan je veliki broj monografija, urađen je veći broj studija, a njegovi saradnici objavili su i veliki broj radova u domaćim i inostranim publikacijama. Svoju ulogu ustanove za naučno istraživanje on ostvaruje i izdavanjem časopisa Međunarodni problemi. Uz Međunarodne probleme, Institut izdaje i Godišnjak Instituta za međunarodnu politiku i privredu, Spoljnopolitičku dokumentaciju i Hroniku Međunarodnih događaja. Značajnu ulogu u razvoju nauke Međunarodnog javnog prava daju i Institut za narodnostna vprašanja u Ljubljani, Institut za migracije u Zagrebu, Jadranski Institut Jugoslovenske Akademije znanosti i umetnosti u Zagrebu. Prvi od njih u oblasti zaštite manjina i ostvarenja prava na samoopredeljenje, drugi u istraživanju položaja radnika migranata i treći na polju međunarodnog pomorskog prava. Pojednim oblastima Međunarodnog javnog prava bave se i Institut za uporedno pravo, Institut društvenih nauka i Institut za međunarodni radnički pokret, svi iz Beograda. Njihova delatnost prevashodno je, međutim, vezana za probleme Međunarodnog privatnog i privrednog prava, uporedno pravo, diplomatsku istoriju, ali često se u njima obrađuju i teme iz Međunarodnog javnog prava.

Povećanje značaja Međunarodnog javnog prava u posleratnom periodu može se pratiti i kroz veći broj radova posvećenih problemima ove pravne discipline, povećanje broja časopisa i intenziviranje nastave iz ovoga predmeta, ali i povećanje broja pravnih disciplina koje proučavaju međunarodnu materiju. Za razliku od predratnog perioda kad su samo u jednoj publikaciji objavljivani isključivo radovi iz međunarodnog prava (Godišnjak Jugoslovenskog udruženja za međunarodno pravo), a štampane su samo tri sveske ovoga Godišnjaka, posle drugog svetskog rata znatno veći broj publikacija postoji u ovoj oblasti. Najpoznatija je Jugoslovenska revija za međunarodno pravo koja se tri puta godišnje pojavljuje počev od 1954. godine. Pomenuto je već da Institut za međunarodnu politiku i privredu izdaje časopis Međunarodni problemi, a radove o problemima međunarodnih odnosa i međunarodnog prava nalazimo i u Međunarodnoj politici. Sva tri časopisa povremeno se štampaju i na stranim jezicima. Pored pomenutih časopisa, koji se isključivo ili pretežno bave međunarodnom problematikom, postoji i veoma veliki broj drugih časopisa i zbornika u kojima se gotovo redovno mogu naći i radovi iz Međunarodnog javnog prava. Najvažniji od njih su Arhiv za pravne i društvene nauke (izlazio još pre prvog svetskog rata), Zbornici radova gotovo svih pravnih fakulteta i Fakulteta političkih nauka, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Pravnik, Teorija in praksa, Pregled i dr. Pokušavalo se i sa izdavanjem Godišnjaka za međunarodno pravo, ali ta nastojanja nisu uspela.

Pored časopisa, valja ukazati i na znatno uvećanje broja monografskih radova o veoma širokom krugu međunarodnopravnih pitanja, ali osobito na veliki broj udžbenika Međunarodnog javnog prava. Istaknuto je već da pre prvog svetskog rata nije bilo originalnih udžbenika na srpsko-hrvatskom jeziku iz ove pravne discipline i da je prvi udžbenik napisao Mileta Novaković tek tridesetih godina ovoga veka. Do izlaska iz štampe ovoga udžbenika, učilo se iz knjiga prevedenih sa stranih jezika, pre svega sa francuskog.⁶⁰⁾ Posle rata, situacija se potpuno menja.⁶¹⁾ Već posle nekoliko godina od zaključenja mira, pojavljuje se Međunarodno pravo S. Stojkovića, M. Tomšića i profesora Juraja Andrassy-ja,⁶²⁾ a pet godina kasnije i prvi tom Bartoševog Međunarodnog javnog prava,⁶³⁾ za kojim će slediti još dva toma ovog sistematskog dela nažalost nedovršenog: međunarodne organizacije i ratno pravo, kao i još neka druga pitanja nisu obrađena u pomenutom udžbeniku.⁶⁴⁾ Mnogi nastavnici pristupaju zatim pisanju udžbenika tako da ih danas u Jugoslaviji ima desetak.⁶⁵⁾ Mislimo, međutim, da i pored toga nije trebalo prekinuti s predratnom praksom prevođenja udžbenika sa stranih jezika pošto se na taj način širi krug ljudi može upoznati s dostignućima stranih stručnjaka za Međunarodno javno pravo.

Sve češći kontakti Jugoslavije s inostranstvom, jačanje načela međunarodnog prava u svetu, unošenje principa o spoljnoj politici i međunarodnoj saradnji u Ustav FNRJ i SFRJ, kao i prihvatanje primata međunarodnog prava u odnosu na unutrašnje na unutrašnje monističke doktrine o njihovom odnosu, osobito nesvrstana politika Jugoslavije u čijem stvaranju kao i u stvaranju uopšte spoljne politike učestvuju svi građani, i mnogi drugi razlozi uticali su da se pojača interesovanje za proučavanje međunarodnopravnih pitanja, a ta tendencija došla je do izražaja i u planovima i programima pravnih i drugih fakulteta. Osobnost tih programa je zajednička: na svim pravnim fakultetima i fakultetima političkih nauka predaje se Međunarodno javno

⁶⁰⁾ Pored ranije pomenutih prevoda udžbenika Ernesta Nisa i Alfonsa Rivijea, prevedeni su još i sledeći udžbenici — T. Funk-Brentano i Albert Sorel: Javno Međunarodno pravo, preveo Živko Milosavljević, eBograd 1893; F. fon List: Međunarodno pravo, Beograd 1904, Marsel Moa: Osnovni pojmovi Međunarodnog javnog prava, preveo Dr Mihailo Ilić, Beograd 1925; Luj Le Fir: Međunarodno javno pravo, preveli V. N. Dimić, B. S. Marković, M. M. Radojković, Beograd 1934; L. Oppenheim: Međunarodno pravo, Beograd 1935 (samo prvi deo druge sveske).

⁶¹⁾ Više o razvoju Međunarodnog javnog prava u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata M. Bartoš: Evolution du droit international en Yougoslavie, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1964, № 1, pp. 160 id.

⁶²⁾ S. Stojković: Osnovi Međunarodnog prava, Beograd 1947; J. Andrassy: Međunarodno pravo, Zagreb 1949.

⁶³⁾ M. Bartoš: Međunarodno javno pravo, t. I, Beograd 1954.

⁶⁴⁾ M. Bartoš: Međunarodno javno pravo, t. II, Beograd 1956 i t. III, Beograd 1958.

⁶⁵⁾ S. Avramov: Međunarodno javno pravo, šesto izdanje, Beograd 1980; B. Janković: Međunarodno javno pravo, četvrto izdanje, Beograd 1978; J. Andrassy: Međunarodno pravo, šesto izdanje, Zagreb 1976; P. Mangovski: Međunarodno javno pravo, Skopje 1975; A. Magarašević: Međunarodni odnosi i međunarodno pravo, Novi Sad 1968; A. Magarašević: Osnovi Međunarodnog javnog prava, Novi Sad 1965; M. Bartoš, B. Jovanović: Međunarodno pravo, Beograd 1962; M. Radojković, S. Avramov: Međunarodno javno pravo, Beograd 1959; M. Bartoš: Međunarodno javno pravo, Beograd 1951; I. Tomšić: Međdržavno pravo, Ljubljana 1949.

pravo. Pored njega, na mnogim pravnim fakultetima, kao opcioni predmeti, predaju se međunarodni odnosi i međunarodne organizacije. Međunarodno javno pravo se, međutim, ne proučava samo na opštim nego i postdiplomskim studijama, bilo da je reč o specijalizaciji ili magistraturi. Materija pojedinih oblasti Međunarodnog javnog prava izlaže se u okviru smerova koji nisu isključivo posvećeni međunarodnopravnoj problematici; češći je, međutim, slučaj da se nastava Međunarodnog javnog prava organizuje na međunarodnopravnom smeru (pomenimo, primera radi, ovakve smerove na pravnim fakultetima u Beogradu, Zagrebu, Fakultetu političkih nauka u Beogradu i dr.).

Treba takođe istaći da je u posleratnom periodu urađen i veliki broj doktorskih disertacija iz Međunarodnog javnog prava i posebnih grana ove pravne discipline kao što su kosmičko pravo, vazduhoplovno pravo, pravo međunarodnog unapređenja i zaštite životne sredine, međunarodno pomorsko pravo, međunarodno ratno pravo, pravo međunarodnih organizacija i dr.

Osnovna i suštinska osobenost razvoja nauke Međunarodnog javnog prava u periodu posle drugog svetskog rata vezana je za napuštanje klasičnog izlaganja međunarodnopravnih ustanova i uvođenje metoda istorijskog materijalizma u njihovo proučavanje i objašnjavanje. Ova tendencija osobito je bila uočljiva u radovima mlađih profesora Međunarodnog javnog prava, upravo onih koji su se školovali u posleratnom socijalističkom društveno-političkom uređenju. Klasična izlaganja oni su obogaćivali novim pogledima i za objašnjenje pojedinih pitanja oslanjali se na one oblasti koje su predratni profesori svrstavali u politiku, sociologiju ili u diplomatsku istoriju. Za razliku, takođe od ranijih internacionalista koji su se vezivali za određenu školu ili doktrinu pojedine zemlje (pomenimo, recimo, francuske i nemačke uticaje), mlađi pisci pokušavaju da se oslobode uticaja pojedinih škola.⁶⁶⁾ ⁶⁷⁾

Radovi najvećeg broja internacionalista zasnovani su, na metodu istorijskog materijalizma, na teoriji koja je zahtevala nove napore da se prodre u suštinu međunarodnih odnosa i na međunarodnom planu otkrije odnos između društvene osnove i nadgradnje. Osnovna osobenost radova sastoji se u bogatstvu dokaznog materijala i raznolikosti zaključaka o pojedinim ustanovama. Rad ovakvog obima ne dozvoljava, međutim, detaljnije upuštanje u analizu svih ustanova, pa se zbog toga zadržavamo na onima od njih u kojima je očitija nego u drugim pitanjima razuđenost i raznolikost konačnih zaključaka.

1. *Pravna priroda međunarodnog prava*

Stotinama godina duga rasprava o međunarodnom pravu kao pravnoj ili pseudopravnoj disciplini ponekad se čini da pripada prošlosti: snažan uticaj ove pravne discipline osobito posle drugog svetskog rata i njeno prihvatanje u literaturi i međunarodnoj praksi, čini se da ostavlja prošlosti shvatanje u skladu s kojim međunarodno pravo nije posebna pravna disciplina. Ovakav utisak je, međutim, pogrešan. Shva-

⁶⁶⁾ Više o tome M. Bartoš: *Du droit international public d'après la doctrine yougoslave*, pp. 163—164.

⁶⁷⁾ *Ibid.*, p. 168.

tanja jugoslovenskih pravnika svedoče o tome da gledišta Hobsa, Ostina, Lasona, Olivekrone, Lundšteta i drugih pisaca nastavljaju da žive u radovima i savremenih pisaca, istina retkih i uglavnom zaokupljenih teorijom države i prava. Jedan od njih je i jugoslovenski akademik i profesor Pravnog fakulteta u Beogradu Radomir Lukić. U zauzimanju stava prema međunarodnom pravu, prof. Lukić polazi od opšte marksističke definicije prava pa pošto je glavna karakteristika prava, prema ovoj definiciji, sankcija državnog aparata sile, to on postavlja pitanje »da li je prinuda koju jedna država primenjuje prema drugoj (osobito rat kao glavni oblik primene te prinude) moguće kvalifikovati kao sankciju i u kojim slučajevima«. ⁶⁸⁾ Negativan odgovor prema prof.—Lukiću, jedino je opravdan, ali taj odgovor izaziva novo pitanje: da li se u međunarodnoj zajednici može primeniti opšta definicija prava u čijoj je suštini da je pravo izraz volje vladajuće klase radi tlačenja druge klase. Odgovor je ponovo negativan pošto se »Međunarodno pravo (se) ne može shvatiti kao sredstvo kojim jedan deo međunarodne zajednice vrši prinudu nad drugim delom prosto zato što se međunarodno pravo karakteriše kao pravo u kome mora vladati suverena jednakost njegovih subjekata — država — i kao sistem koji štiti zajedničke osnovne interese svih država u njihovim međusobnim odnosima«. ⁶⁹⁾ Zbog ovih razloga prof. Lukić smatra razumljivim zaključak da »međunarodno pravo najvećim delom i ne postoji«, ⁷⁰⁾ da ono nije pravo u strogom smislu te reči, ⁷¹⁾ jer »ako je međunarodno pravo zaista pravo, onda bi ono trebalo da se nameće državi protiv njene volje da je obavezuje bez obzira na njen pristanak«. ⁷²⁾ Ono je u stvari »protivrečnost po sebi — jer, ukoliko je međunarodno, nije pravo, a ukoliko je pravo, nije međunarodno«. ⁷³⁾

Većina pisaca ne slaže se, međutim, sa ovako radikalnim zaključkom. Pri obrazlaganju stanovišta oni polaze sa različitih stanovišta. Jedna grupa pisaca upoređuje međunarodno pravo sa unutrašnjim pravom i uočavajući osobenosti prvoga dolazi do zaključka da je međunarodno pravo pravo u punom smislu te reči. No, pri tome se naglašava da je ono u poređenju sa unutrašnjim pravom na primitivnom stepenu razvoja, ⁷⁴⁾ nesavršenije od drugih grana prava, ⁷⁵⁾ a razlozi za ovakve tvrdnje obrazlažu se defuznošću sankcija, nedovoljnom čvrstinom međunarodne zajednice, nedostatkom zakonodavca u pravom smislu reči, većim brojem praznina. No u isto vreme kritikuju se shvatanja negatora međunarodnog prava kao pravne discipline i dokazuje postojanje elementa prava i u međunarodnom pravu. Ističe se tako da sankcija nema i u nekim drugim granama prava (porodično, ustavno pravo), ⁷⁶⁾ kao i da izvesne vrste međunarodnog zakonodavca postoje i u međunarodnoj zajednici: nametanje obaveza putem međunarodnih običajnih pravila, a

⁶⁸⁾ R. Lukić: Uvod u pravo, Beograd 1969, str. 399.

⁶⁹⁾ Ibid., str. 399.

⁷⁰⁾ Ibid, str. 400.

⁷¹⁾ Ibid, str. 426.

⁷²⁾ Ibid, str. 400.

⁷³⁾ R. Lukić: Pravna priroda međunarodnog prava, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1955, br. 3, str. 377.

⁷⁴⁾ J. Andrassy: Međunarodno pravo, Zagreb 1976, str. 13.

⁷⁵⁾ B. Janković: Međunarodno javno pravo, Beograd 1978, str. 6.

⁷⁶⁾ S. Avramov: Međunarodno javno pravo, Beograd 1978, str. 8.

i primenom kolektivnih međunarodnih ugovora na koje se ne odnosi klasično načelo ugovornog prava *pacta tertiis nec nocent nec prosunt*.

Druga grupa pisaca ne smatra opravdanim mehaničko upoređenje unutrašnjeg i međunarodnog prava⁷⁷⁾ iz čega proizilazi zaključak o nesvršishodnosti puimene marksističke definicije pojma prava na međunarodno pravo pošto se ta definicija zasniva na obeležjima svojstvenim samo unutrašnjem pravu. Ovakvo stanovište osnažuje se posebnom prirodom međunarodnog prava različitom od prirode unutrašnjeg prava (subjekti državnog prava su pojedinci, a subjekti međunarodnog prava države) i posebnim uslovima koje ono treba da ispuni pošto postoje suštinske razlike u prirodi društvenih odnosa koje uređuju državno i međunarodno pravo.⁷⁸⁾ Ali i pored toga ispituje se klasna priroda međunarodnog prava, a u tom sklopu i karakter odnosa koji vladaju između država, a pažnja se posvećuje i prinudi kao osnovu pravne prirode međunarodnog prava.

Što se tiče klasnog obeležja međunarodnog prava ističe se dvostruki vid klasnog momenta: najpre da ovaj moment proističe iz društvene prirode država koje su po postanku klasne tvorevine, pa u skladu sa tim i njegovi postupci na međunarodnom polju imaju klasna obeležja; i drugi vid klasne prirode međunarodnog prava odnosi se na protivrečnosti između država u međunarodnoj zajednici. Iako se ističe da te protivrečnosti nisu istovetne sa razlikama koje se obrazuju u obliku u kome postoje klasne protivrečnosti, smatra se, ipak, da su one za stvaranje međunarodnog prava od iste vrednosti pošto su istovetne sa klasnim po ulozu koju imaju u toku međunarodnopravnog uređivanja međunarodnih odnosa, u toku stvaranja međunarodnog prava: u borbi koja se vodi među državama u okviru svih protivrečnosti nastaje međunarodno pravo. U isto vreme, u toj borbi među državama leži koren i prinudnog karaktera međunarodnog prava. U ovoj pravnoj disciplini sankciju ne primenjuje naddržavni organ pošto i prinudu treba razlikovati od sankcije u unutrašnjem pravu. U međunarodnom pravu prinudu treba shvatiti u dva smisla: ona je najpre izraz društvene nužnosti da se prihvati pravo, ali obuhvata i pravnotehnički pojam pravne sankcije: tek veza ova dva oblika daje pravi odgovor na pitanja prinude u međunarodnom pravu.⁷⁹⁾

Sve opisane analize uticale su na jedinstven zaključak: »Međunarodno pravo je pravo koje reguliše međunarodne odnose i njegova obeležja se pojavljuju onako kako to odgovara ne samo prirodi država kao njegovih subjekata, već i prirodi odnosa koje one održavaju među sobom na međunarodnom polju.«⁸⁰⁾

Postoje, međutim, i pisci koji smatraju da je međunarodno pravo pravna disciplina. Navedeni stav oni osnažuju postojanjem prinude i u međunarodnom pravu, prinudom koju ne nameću države na osnovu volje i interesa vladajuće klase, već međunarodna zajednica kao celina, takve prinude koja je izraz objektivne nužnosti. Opravdanost ovakvog

⁷⁷⁾ Ibid, str. 8.

⁷⁸⁾ M. Šahović: Neka razmatranja o pravnoj prirodi međunarodnog prava, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1955, br. 3, str. 381 id.

⁷⁹⁾ Ibid, str. 383.

⁸⁰⁾ Ibid, str. 384.

zaključka, ovi pisci vide pre svega u stvaranju osnova za stvarno privredno jedinstvo sveta prevazilaženjem kapitalističkih oblika međunarodne podele rada iako priznaju da se ispoljavanje garantija u međunarodnom pravu ima mali stepen jačine i osobene oblike u poređenju sa unutrašnjim pravom.⁸¹⁾ No, sve te osobenosti međunarodnog prava nikako ga ne lišavaju obeležja prava u poređenju sa unutrašnjim pravom.⁸²⁾

— Kraj u sledećem broju Zbornika —

⁸¹⁾ A. Magarašević: Prilog raspravljanju o pravnoj prirodi i ulozi međunarodnog prava, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 1959, br. 1, str. 71—72.

⁸²⁾ Ibid, str. 73.

Dr SLOBODAN MILENKOVIĆ
professeur adjoint

LE DEVELOPPEMENT DE LA DOCTRINE DE DROIT INTERNATIONAL PUBLIC EN YUGOSLAVIE

R é s u m é

L'auteur examine dans ce travail le développement de la doctrine de Droit international public par la voie de deux phases. Dans la première est élaborée la période jusqu'à la Deuxième guerre mondiale, et dans la deuxième est analysée la science de Droit international public dans la période après la deuxième, par ordre de succession, catastrophe mondiale. La première période de développement est divisée de même en deux phases. Dans la première de ces phases est élaborée la doctrine jusqu'à la première guerre mondiale quand cette discipline juridique était l'objet d'études d'un nombre relativement peu élevé de juristes; la deuxième est la période entre les deux guerres mondiales dans laquelle sous l'influence des changements dans la communauté mondiale et dans les rapports internationaux un grand nombre de juristes yougoslaves s'est consacré à l'étude approfondie des problèmes de droit international. Dans la période jusqu'à la Première guerre mondiale une attention particulière a été concentrée sur les travaux de Giga Geršić, Milovan Milovanović, Alphons Domin Petrušecački, Milenko Vesnić et des autres auteurs, ainsi que sur les questions fondamentales élaborées dans cette période. Entre les deux guerres mondiales le Droit international public s'est considérablement développé et occupe une des plus importantes places parmi les disciplines juridiques en Yougoslavie. En comparaison avec la bibliographie scientifique jusqu'en 1914 le nombre des études s'est sensiblement agrandi, et un plus grand nombre de juristes s'est consacré à l'étude des problèmes de droit international. Les travaux de cette période restent actuels aujourd'hui encore à cause de la logique de la pensée et le caractère persuasif des preuves dans lesquelles l'analogie avec les institutions de droit interne occupe une place importante. Dans la période entre les deux guerres mondiales a été publié le premier manuel de Droit international public qui a été écrit par un auteur yougoslave. Le Droit contractuel international, la protection des minorités, jus in bello et jus an bellum, l'activité de la Société des nations ont attiré le plus souvent l'attention des internationalistes. L'impression générale, cependant, est que dans cette période il y avait peu d'études monographiques et de travaux riches en analyses théoriques et en généralisations. De même il y avait peu de travaux critiquement accentués. C'était le résultat de l'absence des libertés politiques causée par la politique de la dynastie des Karadjordjević et des gouvernements qui détenaient le pouvoir jusqu'à la Deuxième guerre mondiale.

La pensée de droit international près la Deuxième guerre mondiale diffère dans une large mesure de la période entre les deux guerres mondiales. Le Droit international public acquiert une place plus importante dans le système des sciences juridiques de la Yougoslavie, de même le nombre des publications augmente qui sont consacrées aux problèmes de droit international. Les changements essentiels se rattachent, cependant, à l'abandon du système juridique bourgeois et l'introduction de l'ordre juridique socialiste. Or, cela ne signifiait pas l'uniformité des points de vue, tout d'abord parce que dans les travaux d'un grand nombre d'auteurs on ressentait toujours les influences des temps passés, de même parmi les auteurs dont les travaux étaient basés sur la méthode de

matérialisme historique il n'y avait pas de concordance en relation avec de nombreuses questions. Pour illustrer la variété des points de vue, et pour donner un bref aperçu de la doctrine de droit international d'après-guerre, l'auteur a commencé dans cette étude l'exposé du caractère essentiel d'un certain nombre de questions d'une importance directe pour l'ensemble du Droit international public, à savoir: de la nature juridique du droit international, du rapport entre le droit interne et le droit international afin de pouvoir dans la deuxième partie de son étude, qui sera publiée dans le prochain numéro du Recueil, continuer l'analyse des autres questions.

Dr ČEDOMIR STEVANOVIĆ,
vanredni profesor

KONTROLA ZAKONITOSTI SUDSKIH ODLUKA U KRIVIČNOM POSTUPKU

PRVI DEO*

U V O D

Delatnost krivičnoprocesnih subjekata u krivičnom postupku u osnovi je usmerena na zakonito, svestrano, pravilno i pravedno rasvetljenje i rešenje krivične stvari, tj. na njeno činjenično i pravno oformljenje. Međutim, doprinos ostvarenju ovog osnovnog zadatka krivičnog procesnog prava navedenih krivičnoprocesnih subjekata nije podjednak. Naime, ima subjekata koji su nosioci glavnih funkcija u krivičnom postupku i koji u toku realizacije svojih funkcija najviše doprinose rasvetljenju i rešenju krivične stvari. Među ovim subjektima posebno mesto ima krivični sud koji svojom delatnošću najviše doprinosi svestranom i zakonitom rasvetljenju i rešenju krivične stvari. Pored krivičnog suda, ostvarenju ovog zadatka u mnogome doprinose i krivičnoprocesne stranke, tj. ovlašćeni tužilac i okrivljeni sa svojim braniocem.

Pošto se rasvetljenje i rešenje krivične stvari ostvaruje u zakonito pokrenutom i sprovedenom krivičnom postupku, to se i delatnost subjekata u tom postupku odvija na zakonom predviđen i uređen način. Naime, zakonodavac je procesnim zakonom uređio tok krivičnog postupka i predvideo fond prava i dužnosti krivičnoprocesnih subjekata, koji oni mogu da realizuju svojom delatnošću u zakonom predviđenoj procesnoj formi. Isto tako, delatnost krivičnog suda i stranaka i drugih krivičnoprocesnih subjekata može da se ostvaruje samo u okviru njihovog fonda prava i dužnosti. Na ovaj način ostvaruje se osnovna intencija zakonodavca sadržana u odredbi člana 1. st. 1. Zakona o krivičnom postupku, prema kojoj »Ovaj zakon utvrđuje pravila kojima se osigurava da niko nevin ne bude osuđen, a da se krivcu izrekne krivična sankcija pod uslovima koje predviđa krivični zakon i na osnovu zakonito sprovedenog krivičnog postupka«. Samim tim, zakonodavac je u ovoj odredbi i u odredbi čl. 2. Zakona o krivičnom postupku predvideo načelo zakonitosti, koje je osnovno načelo ne samo krivičnog procesnog prava, već i pravnog sistema uopšte i čija realizacija ima veliki značaj za svestrano, pravedno i pravilno činjenično i pravno oformljenje krivične stvari.

*) Drugi deo članka biće objavljen u narednom Zborniku radova Pravnog fakulteta u Nišu.

No i pored toga što je načelo zakonitosti osnovno načelo krivičnog procesnog prava i što o njegovoj realizaciji vodi računa kako krivični sud u toku celog krivičnog postupka po službenoj dužnosti, tako i krivičnoprocesne stranke, postoje objektivni i subjektivni uslovi koji omogućavaju da dođe do nepoštovanja načela zakonitosti, tj. do kršenja kako materijalnih tako i procesnih krivičnih zakona. Zbog toga, pojavljuje se potreba za kontrolom zakonitosti od strane ovlašćenih subjekata, kako bi se otklonila nezakonitost, koja se može manifestovati kako u sudskim odlukama, tako i u postupku pojedinih subjekata koji prethodi donošenju sudskih odluka. Konkretnije, kršenje zakonitosti manifestuje se u povredama kako materijalnih tako i procesnih zakona, koji se primenjuju u krivičnom postupku prilikom donošenja sudskih odluka i prilikom izvođenja pojedinih krivičnoprocesnih radnji pre donošenja sudskih odluka, čiji rezultat po pravilu predstavlja osnovnu sadržinu sudskih odluka.

Imajući u vidu napred navedene okolnosti u vezi sa načelom zakonitosti i eventualnim kršenjem istog, prilikom realizacije, kao i nužnost otkrivanja i otklanjanja povreda zakona, pokušavaćemo da u daljem izlaganju ukažemo na sve aspekte ove problematike, a naročito na pojam, vrste i predmet kontrole zakonitosti, na subjekte kontrole, kao i na konkretna pravna sredstva pomoću kojih se vrši kontrola zakonitosti sudskih odluka u krivičnom postupku.

I POJAM, PREDMET I VRSTE KONTROLE ZAKONITOSTI SUDSKIH ODLUKA

Da bi smo mogli precizno da odredimo pojam kontrole zakonitosti sudskih odluka, potrebno je da se najpre konkretnije sagleda i odredi pojam zakonitosti sudskih odluka. Isto tako, u određivanju pojma zakonitosti sudske odluke mora da se pođe od pojma zakonitosti u pravu uopšte. Naime u teoriji prava pojam zakonitosti određuje se na sledeći način: »Zakonitost je saglasnost nižeg pravnog akta s višim pravnim aktom«. ¹⁾ Najzad, mora da se ima u vidu i osnovna postavka prema kojoj je sudska odluka zakon u odnosu na lica na koja se odnosi. Prema tome, može se reći da zakonitost sudske odluke predstavlja saglasnost sudske odluke sa materijalnim i procesnim zakonom koji se primenjuje u krivičnom postupku i koji u odnosu na sudsku odluku predstavlja opšti i viši pravni akt.

U ovako određenom pojmu zakonitosti sudskih odluka vidi se da sudska odluka mora biti u saglasnosti kako sa materijalnim, tako i sa procesnim zakonom, koji se primenjuje u krivičnom postupku. Kad je reč o materijalnom zakonu misli se u prvom redu na krivični materijalni zakon koji se može realizovati samo u krivičnom postupku, a takođe i na druge materijalne zakone, čija primena može takođe doći u obzir u krivičnom postupku. Na primer, kod rešavanja prethodnih pravnih pitanja. Jedno od prethodnih pravnih pitanja koje se po pravilu rešava u krivičnom postupku jeste dvobračnost. Isto tako, pošto se norme krivičnog materijalnog prava i drugih materijalnih prava mogu rea-

¹⁾ Dr Radomir Lukić: Teorija države i prava, II knjiga — Teorija prava, Beograd, 1957, str. 151.

lizovati samo u krivičnom postupku, a krivični postupak je uređen normama krivičnog procesnog zakona, to zakonitost sudskih odluka znači saglasnost i ovog zakona sa sudskim odlukama koje su donete u krivičnom postupku. Međutim, u ovom slučaju traži se saglasnost procesnog zakona i sa postupanjem krivičnoprocesnih subjekata koje prethodi donošenju sudskih odluka, zbog toga što je, kako smo već istakli, delatnost subjekata takođe procesnim zakonom predviđena i uređena. Naime, krivičnoprocesni subjekti su dužni da svoju delatnost preduzimaju u okviru svoga fonda prava i dužnosti i u zakonom propisanoj procesnoj formi. Na ovaj način u krivičnom postupku kao zakonom regulisanom toku rasvetljenja i rešenja krivične stvari realizuje se i načelo zakonitosti, koje je osnovno načelo ne samo krivičnog procesnog prava, već i pravnog sistema.

Pošto postoje objektivne i subjektivne okolnosti koje mogu dovesti do odstupanja od načela zakonitosti u krivičnom postupku i samim tim do donošenja nezakonitih odluka, mora da postoje posebni subjekti koji će svojom detanošću vršiti kontrolu zakonitosti u cilju otklanjanja postojećih nezakonitosti i donošenja zakonite i pravedne sudske odluke. Prema tome, kontrola zakonitosti predstavlja takvu delatnost ovlašćenih subjekata kojom se otkrivaju nesaglasnosti materijalnih i procesnih zakona sa sudskim odlukama, u cilju otklanjanja postojećih nesaglasnosti i donošenja zakonite i pravedne sudske odluke. Delatnost ovih subjekata odvija se u krivičnom postupku, zbog čega je takođe zakonom predviđena i uređena, pa samim tim i ona podleže kontroli zakonitosti. Krug ovlašćenih subjekata za vršenje kontrole zakonitosti sudskih odluka zakonom je precizno određen. U osnovi to su subjekti iz kruga onih subjekata koji svojom delatnošću doprinose da dođe do nesaglasnosti sudske odluke sa zakonom, s tim što u konkretnom slučaju to ne mogu biti isti subjekti. Naime, kontrolu zakonitosti vrši krivični sud i krivičnoprocesne stranke, ali o nezakonitosti konkretne sudske odluke odlučuje, po pravilu, neposredno viši sud, a izuzetno isti sud ali u drugičijem sastavu. Sama pak nesaglasnost zakona i sudske odluka može se manifestovati u povredama zakona, koje prema svojoj težini mogu biti apsolutne i relativne. Podela povreda zakona na apsolutne i relativne je prema težini povrede, tj. prema njenom uticaju na sudsku odluku. Naime, apsolutne povrede zakona su takve povrede čije postojanje automatski dovodi do toga da je sudska odluka nezakonita i da je nužno njeno ukidanje i donošenje nove zakonite sudske odluke. Za razliku od apsolutnih povreda kod relativnih povreda zakona ispituje se ne samo postojanje iste, već i njihov uticaj na sudsku odluku, što znači da sudska odluka može opstati bez obzira na postojanje ovakve povrede, jer ista nije bitno uticala na zakonitost odluke. Inače, s pravom se konstatuje da povreda zakona postoji u slučaju kad jedan zakon nije primenjen ili pak nije pravilno primenjen prilikom donošenja napadnute odluke.²⁾

Predmet kontrole zakonitosti u krivičnom postupku su, najopštije posmatrano, sve odluke koje donosi krivični sud u toku rasvetljenja i rešenja krivične stvari. Krivični sud u toku krivičnog postupku može

²⁾ Dr Tihomir Vasiljević: Komentar Zakona o krivičnom postupku, Beograd, 1977, str. 420.

donositi tri vrste odluka i to: presude, rešenja i naredbe. Očigledno je da ove tri vrste sudskih odluka nisu iste, kako po svojoj važnosti, tako i po svojoj sadržini i formi. Naime, među ovim sudskim odlukama nalaze se takve odluke kojima se meritorno rešava krivična stvar i odluke koje su u vezi sa krivičnom stvari, tj. kojima se rešavaju neka pitanja o krivičnoj stvari. Odluke kojima se meritorno rešava krivična stvar po pravilu su presude i to takve kojima se okrivljeni oglašava krivim ili kojima se oslobađa od optužbe. Izuzetno krivična stvar se može meritorno rešiti i rešenjem, npr. rešenje o sudskoj opomeni, rešenje o vaspitnim merama koje se izriču prema maloletnicima. Odluke koje se odnose na uspešno rasvetljenje i rešenje krivične stvari su rešenja i naredbe. Ovim odlukama se rešavaju procesna pitanja, koja se uglavnom odnose na upravljanje krivičnim postupkom, s tim što se ova pitanja izuzetno rešavaju i presudom, tzv. presudom kojom se optužba odbija, koja se baš zbog toga naziva i procesnom presudom.

Konkretnije posmatrano, predmet kontrole zakonitosti u krivičnom postupku su samo pobijane sudske odluke od strane ovlašćenih lica. Ovo zbog toga što krivični sud ne može odlučivati o nedostacima u sudskoj odluci po službenoj dužnosti, već samo na inicijativu stranaka i drugih ovlašćenih subjekata. Prema tome, predmet kontrole zakonitosti su pravni nedostaci u pobijanoj sudskoj odluci. Isto tako, pravna sredstva kojima se mogu pobijati sudske odluke zbog pravnih nedostata mogu biti raznovrsna, zavisno od toga koja se vrsta odluke pobija, kao i da li je ta sudska odluka nepravnosnažna ili pravnosnažna. Zavisno od svih okolnosti sudske odluke se mogu pobijati pravnim lekovima i drugim pravnim sredstvima. S obzirom da postoje dve vrste pravnih lekova, — redovni i vanredni, može se reći da se redovnim pravnim lekovima pobijaju nepravnosnažne sudske odluke, a vanrednim pravnim lekovima pravnosnažne sudske odluke. Isto tako, redovnim pravnim lekovima sudska odluka se može pobijati u celini, tj. kako zbog činjeničnih tako i zbog pravnih nedostataka, dok se pravni nedostaci u pravnosnažnoj presudi mogu isticati samo konkretnim vanrednim pravnim lekovima, tj. zahtevom za zaštitu zakonitosti i zahtevom za vanredno preispitivanje pravnosnažne presude. Najzad, predmet kontrole zakonitosti konkretne sudske odluke su samo oni pravni nedostaci koji su istaknuti u pravnom leku, s tim što u postupku po redovnim pravnim lekovima predmet kontrole zakonitosti su i oni pravni nedostaci o kojima sud vodi računa po službenoj dužnosti, tj. neki od apsolutnih nedostataka.

Da bi krivičnoprocesne stranke i drugi ovlašćeni subjekti mogli da pobijaju sudske odluke napred navedenim pravnim sredstvima, mora da postoje i zakonom predviđeni osnovi za njihovo pobijanje. Najopštije rečeno; osnovi za pobijanje sudskih odluka su u stvari nedostaci sadržani u takvoj odluci, koji mogu biti činjenični ili pravni. Pošto se radi o kontroli zakonitosti sudskih odluka, osnovi za pobijanje takvih odluka mogu biti samo pravni nedostaci. Mnoga zakonodavstva, pa i naše, propisuju osnove za pobijanje sudskih odluka zbog pravnih nedostataka i taksativno ih nabrajaju, s tim što u tome postoje određene razlike, naročito u pogledu bližeg određivanja zakonskih osnova. Isto tako, u mnogim procesnim zakonodavstvima zemalja zapadne Evrope predviđeni su

samo osnovi za pobijanje sudske odluke zbog postojanja pravnih nedostataka, a ne i činjeničnih, tj. može se pobijati samo nezakonitost odluke, a ne i osnovanost odluke. Međutim, osnovi kojima se mogu pobijati pravni nedostaci u sudskoj odluci toliko su detaljno normirani da se faktički na osnovu njih mogu otkloniti i činjenični nedostaci u sudskoj odluci.³⁾ Konkretnije o pravnim sredstvima, kao i osnovi za napadanje sudskih odluka biće reči u posebnom odeljku.

Postoje raznovrsni kriterijumi na osnovu kojih se mogu razvrstavati kontrole zakonitosti sudskih odluka u krivičnom postupku. Tako, prema toku rasvetljenja i rešenja krivične stvari razlikuje se kontrola zakonitosti u pravostepenom krivičnom postupku i u postupku po pravnim lekovima, s tim što se pravi razlika između kontrole zakonitosti u postupku po redovnim pravnim lekovima i kontrole zakonitosti u postupku po vanrednim pravnim lekovima. Kad je reč o kontroli zakonitosti u pravostepenom krivičnom postupku, ovde se u stvari vrši kontrola zakonitosti postupanja pojedinih subjekata prilikom izvođenja pojedinih krivičnoprocesnih radnji, s obzirom na ranije iznetu postavku o tome da su krivičnoprocesne radnje predviđene i uređene zakonom. Nezakonitost u postupku izvođenja pojedinih krivičnoprocesnih radnji otklanja krivični sud koji je nadležan da rasvetli i reši konkretnu krivičnu stvar, na inicijativu stranaka i drugih ovlašćenih subjekata putem podnošenja pravnih sredstava, kao što su prigovori, zahtevi, predlozi, pritužbe i slično. Zatim, prema subjektima razlikuje se kontrola zakonitosti koju vrši krivični sud, zatim krivičnoprocesne stranke i drugi krivičnoprocesni subjekti, s tim što je njihov položaj u postupku kontrole zakonitosti sudskih odluka različit. Dalje, prema vrsti sudskih odluka postoji kontrola zakonitosti nepravnosnažnih sudskih odluka i kontrola zakonitosti pravnosnažnih sudskih odluka, kao i kontrola zakonitosti presude, rešenja i naredbi. Najzad, prema vrsti odluka koje se donose u postupku kontrole zakonitosti razlikuju se tzv. konstitutivne i deklarativne presude. Ako se vrši još dublja analiza kriterijuma sigurno je da su moguće još neke klasifikacije. Međutim, mora se konstatovati da su i napred navedene klasifikacije u osnovi relativne.

II SUBJEKTI KONTROLE I NJIHOVA DELATNOST

U dosadašnjem izlaganju u više navrata bilo je reči o subjektima kontrole zakonitosti sudskih odluka, ali samo najopštije. U ovom odeljku biće reči detaljnije o subjektima kontrole zakonitosti sudskih odluka i njihovoj delatnosti u postupku kontrole.

Kao što je već rečeno, subjekti koji učestvuju u postupku kontrole zakonitosti sudskih odluka nalaze se u krugu subjekata koji svojom delatnošću mogu doprineti da dođe do nesaglasnosti sudske odluke sa zakonom, s tim što po pravilu to ne mogu biti isti subjekti. Naime, postoje subjekti koji učestvuju u postupku rasvetljenja i rešenja krivične stvari i samim tim donošenja sudske odluke. U red ovih subjekata spadaju prvenstveno krivični sud i krivičnoprocesne stranke, tj. ovlaš-

³⁾ Osnovi kojima se mogu napadati samo pravni nedostaci u nepravnosnažnim i pravnosnažnim sudskim odlukama predviđeni su npr. u francuskom, italijanskom i nemačkom krivičnoprocesnom zakonodavstvu.

ćeni tužilac i okrivljeni se svojim braniocem. Zatim, u ovom postupku učestvuju i drugi tzv. sporedni subjekti, odnosno učesnici, koji svojom delatnošću doprinose uspešnom i zakonitom rasvetljenju i rešenju krivične stvari. Krivični sud i krivičnoprocesne stranke, kao glavni krivičnoprocesni subjekti i nosioci glavnih krivičnoprocesnih funkcija — suđenja, optužbe i odbrane, svojim delatnošću u najvećoj meri doprinose zakonitom, pravilnom i pravednom rasvetljenju i rešenju krivične stvari. Međutim, ovi subjekti takođe najviše doprinose donošenju nezakonite, nepravilne i nepravedne sudske odluke. Do ovoga dolazi kako zbog nepoznavanja i nepoštovanja zakonskih propisa, tako i zbog toga što mogu biti u zabludi u pogledu postojanja nekih propisa ili pak zbog pogrešaka u tumačenju i primeni zakonskih propisa. Donošenju ovakve sudske odluke može naročito da doprinese krivični sud, koji je najviše pozvan da po službenoj dužnosti vodi računa o pravilnoj primeni kako materijalnih tako i procesnih krivičnih zakona, jer snosi materijalnu, moralnu i krivičnu odgovornost u pogledu donete sudske odluke.

Pošto je konstatovano da se subjekti kontrole nalaze u krugu subjekata koji učestvuju u donošenju sudskih odluka, potrebno je da se utvrdi koji su to konkretni subjekti i kakva je njihova delatnost. Glavni krivičnoprocesni subjekti kontrole zakonitosti u krivičnom postupku su: krivični sud i javni tužilac, kao ovlašćeni tužilac u krivičnom postupku za krivična dela koja se gone po službenoj dužnosti, s tim što kontroli zakonitosti sudskih odluka u mnogome doprinose i drugi ovlašćeni tužioci, tj. privatni tužilac i oštećeni kao supsidijarni tužilac, kao i okrivljeni, odnosno osuđeni i njegov branilac. Najzad, kontroli zakonitosti sudskih odluka u određenoj meri doprinose i drugi subjekti, davanjem inicijative za pokretanje postupka kontrole.

Krivični sud vrši kontrolu zakonitosti sudskih odluka u krivičnom postupku po službenoj dužnosti ili na inicijativu stranaka. Kontrolu zakonitosti odluka krivični sud vrši po službenoj dužnosti po pravilu u prvostepenom krivičnom postupku, tj. sve do donošenja prvostepene sudske odluke, s tim što postoji mogućnost da kontrolu zakonitosti odluka vrši po službenoj dužnosti i u postupku po redovnim pravnim lekovima, ali samo ako postoji inicijativa stranaka i drugih ovlašćenih subjekata. Naime, u prvostepenom krivičnom postupku krivični sud mora da vodi računa po službenoj dužnosti o pravilnoj primeni zakona, tj. dužan je da sam poštuje zakon i da realizuje načelo zakonitosti u toku rasvetljenja i rešenja krivične stvari. Isto tako, krivični sud mora da vodi računa i o tome da se krivičnoprocesne stranke i drugi subjekti kreću u okviru svoga zakonom predviđenog fonda prava i dužnosti i da taj fond prava i dužnosti realizuju na zakonom uređen način, tj. u zakonom predviđenoj procesnoj formi. To znači da krivični sud u prvostepenom krivičnom postupku vrši kontrolu zakonitosti kako svoje delatnosti, tako i delatnosti krivičnoprocesnih stranaka i drugih subjekata, s tim što vrši kontrolu zakonitosti i onih sudskih odluka koje donosi u prvostepenom krivičnom postupku, kao što su naredbe, rešenja i najzad presude. Rezultat kontrole zakonitosti postupanja krivičnog suda, stranaka i drugih subjekata, koje se odnosi na delatnost ovih subjekata u oblasti dokazivanja u našem prvostepenom krivičnom postupku manifestuje se u ustanovi izdvojenih zapisnika. Naime, u čl. 83 ZKP izričito je predvi-

đeno da je istražni sudija dužan da po službenoj dužnosti ili na predlog stranaka donese rešenje o izdvajanju onih zapisnika o iskazu okrivljenog, svedoka ili veštaka, na kojima se ne može zasnivati sudska odluka. Na ovo rešenje dozvoljena je posebna žalba. Najzad, posle pravnosnažnosti rešenja izdvojeni zapisnici se zatvaraju u poseban omot i čuvaju kod istražnog sudije odvojeno od ostalih spisa i po pravilu ne mogu se razgledati, niti se mogu koristiti u postupku. Na ovaj način otklanja se nezakonitost postupanja u krivičnom postupku na najvažnijem području delatnosti krivičnog suda i stranaka, tj. na planu dokazivanja. Naš zakonodavac je normirao ovu ustanovu zbog toga što se dokazima utvrđuje postojanje ili nepostojanje spornih pravno-relevantnih činjenica koje čine sadržinu krivične stvari i na kojima se zasnivaju sudske odluke, posebno presude.

Krivičnoprocesne stranke svojom delatnošću takođe doprinose otklanjanju nezakonitosti u krivičnom postupku. Njihova delatnost naročito se manifestuje u davanju inicijative za oklanjanje pravnih nedostataka u sudskim odlukama kao i postupanju suda u krivičnom postupku. Na ovom planu naš zakonodavac je, polazeći od prirode našeg krivičnog postupka kao optužno-raspravnog, predvideo široku mogućnost delatnosti stranaka, kako u prvostepenom krivičnom postupku, tako i u postupku po pravnim lekovima. Naime, u prvostepenom krivičnom postupku stranke imaju pravo da prisustvuju izvođenju dokaza i da tom prilikom ukazuju sudu na nezakonitost izvođenja pojedinih dokaza, da stavljaju pismene predloge o izdvajanju zapisnika o iskazima svedoka, veštaka ili okrivljenog, ako smatraju da su ovi dokazi nezakonito izvedeni. U postupku po pravnim lekovima stranke imaju skoro neograničene mogućnosti da podnose pravne lekove, naročito redovne pravne lekove i da pomoću istih napadaju sudske odluke iz svih osnova, pa i zbog povrede materijalnih i procesnih krivičnih zakona. Najzad, stranke imaju pravo da učestvuju i u postupku kontrole zakonitosti koji se sprovodi od strane nadležnog krivičnog suda i da tom prilikom svojom aktivnošću doprinose donošenju pravilne, pravedne i zakonite sudske odluke.

Pored krivičnog suda i krivičnoprocesnih stranaka u postupku kontrole zakonitosti sudskih odluka mogu uzeti učešća i drugi krivičnoprocesni subjekti koji svojom delatnošću mogu takođe doprineti otklanjanju nezakonitosti i donošenju zakonite sudske odluke. Među ovim subjektima nalaze se oštećeni, zakonski zastupnici i punomoćnici oštećenog, branilac okrivljenog, njegov zakonski zastupnik, zatim braćui drug okrivljenog, njegovi srodnici po krvi u pravoj liniji, usvojlac, usvojenik, brat, sestra i hranilac. Neki od ovih subjekata mogu uzeti učešća u toku celog postupka kontrole zakonitosti sudskih odluka i to u osnovi na isti način kao i krivičnoprocesne stranke — ovlašćeni tužilac i okrivljeni. To su: branilac okrivljenog, oštećeni i njegovi zakonski zastupnici i punomoćnici. Ostali subjekti su lica koja mogu uzeti učešća u postupku kontrole zakonitosti samo u postupku po redovnim pravnim lekovima. Naime, ova lica mogu podnositi redovne pravne lekove u korist okrivljenog, s tim što kao podnosioci redovnih pravnih lekova ovi subjekti mogu uzeti učešća i u postupku odlučivanja po pravnim lekovima, bez obzira što zakonodavac izričito ne predviđa njihovo učešće.

Smatramo da je potrebno prisustvo ovih lica priilkom odlučivanja suda pravnog leka, kako bi na traženje suda mogli bliže da obrazlože podneti pravni lek i da konkretnije ukazuju na povrede zakona.

III PRAVNA SREDSTVA KONTROLE ZAKONITOSTI SUDSKIH ODLUKA

1. Pojam i sistem pravnih sredstava

Kontrola zakonitosti u krivičnom postupku može se ostvariti na dva načina: po službenoj dužnosti krivičnog suda i na osnovu inicijative krivičnoprocesnih stranaka i drugih subjekata. Krivični sud vrši kontrolu zakonitosti po službenoj dužnosti svoje delatnosti i delatnosti stranaka i drugih subjekata u toku prvostepenog krivičnog postupka. Isto tako, krivični sud ima mogućnosti da vrši kontrolu zakonitosti sudskih odluka po službenoj dužnosti i u postupku po redovnim pravnim lekovima, ali samo ako postoji inicijativa stranaka i drugih subjekata.

Inicijativa stranaka i drugih subjekata za pokretanje postupka kontrole zakonitosti sudskih odluka ostvaruje se podnošenjem pravnih sredstava. Prema tome, pravna sredstva predstavljaju takav rezultat delatnosti stranaka i drugih subjekata, koji je prezentiran krivičnom sudu u zakonom predviđenoj sadržini i formi, na osnovu koga se daje inicijativa za pokretanje postupka kontrole zakonitosti sudskih odluka u krivičnom postupku.

Pravna sredstva kojima se može inicirati postupak kontrole zakonitosti sudskih odluka mogu biti raznovrsna. Karakteristično je da su pravna sredstva kontrole zakonitosti određena zakonom. Prilikom izgradnje sistema pravnih sredstava kontrole zakonitosti sva krivičnoprocesna zakonodavstva nastoje da izgrade takav sistem koji će s jedne strane biti efikasan u otklanjanju kako pravnih tako i činjeničnih nedostataka u sudskoj odluci, a s druge strane i jednostavan, kako bi bio pristupačan svim subjektima koji su ovlašćeni na njihovo korišćenje. Smatra se da je naš zakonodavac potpuno udovoljio ovim zahtevima, tj. izgradio je takav sistem pravnih sredstava kojima se mogu koristiti svi subjekti ovlašćeni na njihovo korišćenje, a takođe se njihovim korišćenjem mogu uspešno otkloniti kako činjenični tako i pravni nedostaci u sudskim odlukama. Među pravnim sredstvima centralno mesto imaju pravni lekovi. No, pored pravnih lekova značajnu ulogu za kontrolu zakonitosti imaju i druga pravna sredstva, kao što su prigovori, pritužbe, zahtevi, predlozi. Njihov doprinos kontroli zakonitosti naročito je značajan u prvostepenom krivičnom postupku i njima se uglavnom kontroliše zakonitost postupanja subjekata prilikom izvođenja pojedinih krivičnoprocesnih radnji.

Postoji više kriterijuma za klasifikaciju pravnih sredstava. Naime, prema obimu dejstva razlikuju se pravna sredstva u širem i pravna sredstva u užem smislu. Pravna sredstva u užem smislu jesu **samo** pravni lekovi, a u širem smislu to su pored pravnih lekova i druga pravna sredstva. Zatim, razlikuju se pravni lekovi kojima se pobijaju nepravnosnažne sudske odluke i pravni lekovi kojima se pobijaju

pravnosnažne sudske odluke, tj. redovni i vanredni pravni lekovi. Dalje, postoje pravni lekovi sa suspenzivnim dejstvom i pravni lekovi sa nesuspensivnim dejstvom na sudsku odluku. Naime, pravni lekovi sa suspenzivnim dejstvom po pravilu zadržavaju izvršenje sudske odluke. Takvo dejstvo imaju po pravilu redovni pravni lekovi. Nasuprot ovome, pravni lekovi sa nesuspensivnim dejstvom ne utiču na izvršenje sudskih odluka, tj. nisu smetnja za izvršenje sudskih odluka. To su po pravilu vanredni pravni lekovi. Isto tako, postoje tzv. devolutivni i nedeolutivni pravni lekovi. Većina pravnih lekova su devolutivni, jer o njima odlučuje viši sud, s tim što postoje i nedeolutivni pravni lekovi kao što su neki redovni pravni lekovi, npr. neke žalbe na rešenja koja se donose u prethodnom krivičnom postupku, žalbe na presudu drugostepenog suda, sa izuzetkom žalbe Saveznom sudu, i zahtev za ponavljanje krivičnog postupka. Najzad, postoje potpuni i nepotpuni pravni lekovi. Potpuni pravni lekovi su sveobuhvatni pravni lekovi kojima se može pobijati sudska odluka u celini, tj. kako pravni tako i činjenični nedostaci u sudskim odlukama. U našem krivičnom postupku takav pravni lek je žalba, kojom se nepravosnažna sudska odluka može pobijati iz svih zakonom predviđenih osnova. Inače, žalba je redovni pravni lek i zavisno od sudske odluke koja se pobija postoje četiri vrste žalbi, tj. žalba na presudu prvostepenog suda, žalba na presudu drugostepenog suda, žalba Saveznom sudu i žalba na rešenje. Nepotpuni pravni lekovi su takvi pravni lekovi kojima se pobijaju konkretni nedostaci u sudskim odlukama. To su vanredni pravni lekovi. Naime, postoje vanredni pravni lekovi kojima se pobija pravosnažna sudska odluka zbog nedostatka u činjeničnom stanju, npr. zahtev za ponavljanje krivičnog postupka, zatim, vanredni pravni lekovi kojima se pobijaju povrede zakona u pravosnažnoj odluci, kao što su: zahtev za zaštitu zakonitosti i zahtev za vanredno preispitivanje pravosnažne presude, i vanredni pravni lekovi kojima se pobija odluka o kazni u pravosnažnoj presudi, npr. zahtev za vanredno ublažavanje kazne.

Pošto se radi o kontroli zakonitosti sudskih odluka, to će posebno i detaljnije biti reči o onim pravnim lekovima kojima se pobijaju sudske odluke zbog pravnih nedostataka. Naime, posebno će se izložiti kontrola zakonitosti sudskih odluka u postupku po redovnim pravnim lekovima i to u delu koji se odnosi na pravne nedostatke u sudskoj odluci i u postupku po vanrednim pravnim lekovima kojima se pobija pravosnažna sudska odluka i sudski postupak koji je prethodio tim odlukama zbog pravnih nedostataka, tj. zbog povrede zakona.

2. Kontrola zakonitosti sudskih odluka u postupku po redovnim pravnim lekovima

Kao rezultat delatnosti krivičnog suda, stranaka i drugih subjekata u prvostepenom krivičnom postupku javlja se sudska odluka, tj. naredba, rešenje ili presuda. Ako se posumnja da postoje pravni ili stvarni nedostaci u ovim sudskim odlukama zakonom ovlašćena lica mogu pobijati takve odluke redovnim pravnim lekovima. Podnošenjem redovnih pravnih lekova ova lica iniciraju pokretanje postupka po redovnim pravnim lekovima, u kome dolazi do kontrole zakonitosti napadnutih sudskih odluka.

U dosadašnjem razvoju krivičnog procesnog prava, kako na teoretskom planu, tako i na planu krivičnog procesnog zakonodavstva, mogu se uočiti tri različita tipa sistema redovnih pravnih lekova i to: apelacija, kasacija i revizija.⁴⁾ Apelacija predstavlja takav sistem redovnih pravnih lekova kojima se sudska odluka može pobijati ne samo zbog povrede pravnih propisa materijalnog i procesnog krivičnog prava, već i zbog činjeničnih nedostataka. Isto tako, sud pravnog leka (apelacioni sud) u postupku po pravnom leku može ne samo ukinuti pobijanu prvostepenu odluku i vratiti prvostepenom sudu na ponovno odlučivanje, već može napadnutu presudu zameniti svojom odlukom. Najzad, apelacija se po pravilu pojavljuje u kombinaciji sa kasacijom i to tako što se za pobijanje sudskih odluka prvostepenih sudova koristi apelacija, dok se za pobijanje sudskih odluka drugostepenih sudova primenjuje kasacija, što znači da se po pravilu ne primenjuje samo apelacija.⁵⁾

Za razliku od apelacije, kasacija predstavlja takav sistem redovnih pravnih lekova kojima se sudska odluka može pobijati samo zbog povrede pravnih propisa i kasacioni sud može samo ukinuti napadnutu sudska odluku i vratiti predmet prvostepenom sudu na ponovno odlučivanje. To znači da sud pravnog leka ne može prvostepenu sudska odluku zameniti svojom odlukom. Kao što smo videli, kasacija se u mnogim zakonodavstvima može kombinovati sa apelacijom, a takođe ima slučajeva odstupanja i od tzv. čistog modela kasacije. Naime, postoje procesna zakonodavstva prema kojima se prvostepena sudska odluka može pobijati ne samo zbog povreda pravnih propisa, već i zbog činjeničnih nedostataka, kao i zakonodavstva koja dozvoljavaju da kasacioni sud pored ukidanja prvostepene sudske odluke i vraćanja prvostepenom sudu na ponovno odlučivanje može pobijenu odluku zameniti svojom odlukom.⁶⁾

Najzad, revizija je kao poseban sistem redovnih pravnih lekova novijeg datuma (svoje poreklo ima u nemačkom procesnom zakonodavstvu) i predstavlja određenu mešavinu apelacije i kasacije, s tim što ima i neke posebne odlike. Naime, ovim redovnim pravnim lekom pobija se sudska odluka zbog povrede materijalnog i procesnog zakona. Sud pravnog leka (revizioni sud) na osnovu revizije vršeci pravnu i materijalnu kontrolu pobijane presude ukida prvostepenu odluku i vraća predmet prvostepenom sudu na ponovno suđenje. Isto tako, izuzetno postoji mogućnost odlučivanja u pogledu suštine stvari, ali samo na osnovu činjenica utvrđenih u prvostepenoj presudi i po pravilu u korist okrivljenog, s tim da se ne mogu izvoditi novi dokazi. Najzad, u postupku kontrole sud pravnog leka odlučuje samo u granicama pobijanja prvostepene odluke revizijom.⁷⁾

⁴⁾ Mr Ivica Kreamarić: »Marginalije uz jugoslovenski sistem redovnih pravnih lekova u krivičnom postupku«, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, 1978, br. 1, str. 47.

⁵⁾ B. Zlatarić — M. Damaška: Rječnik krivičnog prava i postupka, Zagreb, 1966, str. 28.

⁶⁾ B. Zlatarić — M. Damaška, op cit. str. 125.

⁷⁾ I. Kramarić, op. cit. str. 59.

Naš zakonodavac je izgradio takav sistem redovnih pravnih lekova, koji je po svojoj prirodi osoben. Naime, prilikom izgradnje redovnih pravnih lekova, zakonodavac je preuzeo sve one pozitivne i najbolje elemente od napred navedenih sistema pravnih lekova, tj. od apelacije, kasacije i revizije. To znači da je u našem sistemu redovnih pravnih lekova žalba osnovni i sveobuhvatni redovni pravni lek, jer se njome mogu pobijati sve nepravnosnažne sudske odluke, tj. rešenja i presude, radi otklanjanja svih nedostataka, tj. kako pravnih tako i činjeničnih nedostataka. Kao što smo već istakli, s obzirom na vrste sudskih odluka razlikuju se žalbe na presudu prvostepenog suda, žalbe na presudu drugostepenog suda, žalba Saveznom sudu i žalba na rešenje. Međutim, bez obzira što postoje četiri vrste žalbe, osnovi zbog kojih se prvostepene sudske odluke — presude i rešenja mogu pobijati su jedinstveni, tj. isti su osnovi za pobijanje ovih odluka žalbom.

Pošto je žalba sveobuhvatni redovni pravni lek, to je naš zakonodavac najpotpunije predvideo osnove za pobijanje nepravnosnažnih sudskih odluka, kako zbog pravnih tako i zbog činjeničnih nedostataka. Što se tiče osnova za pobijanje nepravnosnažnih sudskih odluka zbog pravnih nedostataka, zakonodavac je najpre predvideo dve grupe osnova, koje se odnose na povrede odredaba krivičnog postupka, tj. na procesne nedostatke i povrede krivičnog zakona, odnosno na materijalne nedostatke, a zatim je principom enumeracije nabrojao sve nedostatke koji predstavljaju bitne povrede odredaba krivičnog postupka i povrede krivičnog zakona. Naime, predviđeno je da se nepravnosnažna presuda može pobijati: 1) zbog bitnih povreda odredaba krivičnog postupka i 2) zbog povreda krivičnog zakona (čl. 363. ZKP). Na osnovu ovoga može se zaključiti da svaka povreda procesnog zakona nije osnov za pobijanje presude, već samo bitna povreda, dok su sve povrede materijalnog krivičnog zakona osnov za pobijanje presude. Isto tako, sve povrede krivičnog procesnog zakona nisu apsolutne, dok su sve povrede krivičnog materijalnog zakona apsolutne, tj. njihovo postojanje u presudi automatski dovodi do ukidanja ili izmene takve sudske odluke. To znači da nije potrebno posebno utvrđivati uticaj povrede na sudsku odluku, već je potrebno samo utvrditi da takva povreda postoji.

U posebnim odredbama Zakona o krivičnom postupku konkretno je predviđeno kad postoji bitna povreda odredaba krivičnog postupka i povreda krivičnog zakona. Tako je u članu 364 ZKP predviđeno da bitna povreda odredaba krivičnog postupka postoji u sledećim slučajevima:

1. ako je sud bio nepropisno sastavljen ili ako je u izricanju presude učestvovao sudija ili sudija porotnik koji nije sudelovao na glavnom pretresu, ili koji je pravnosnažnom odlukom izuzet od suđenja;
2. ako je na pretresu sudelovao sudija ili sudija-porotnik koji se morao izuzeti;
3. ako je glavni pretres održan bez lica čije je prisustvo na pretresu po zakonu obavezno, ili ako je optuženom, braniocu, oštećenom kao tužiocu ili privatnom tužiocu, protivno njegovom zahtevu, uskraćeno da na glavnom pretresu upotrebljava svoj jezik i da na svom jeziku prati tok glavnog pretresa;

4. ako je protivno zakonu bila isključena javnost na glavnom pretresu;

5. ako je sud povredio propise krivičnog postupka po pitanju da li postoji tužba ovlašćenog tužioca ili odobrenje nadležnog organa;

6. ako je presudu doneo sud koji zbog stvarne nenadležnosti nije mogao suditi u toj stvari ili ako je nepravilno odbio optužbu zbog stvarne nenadležnosti;

7. ako sud svojom presudom nije potpuno rešio predmet optužbe;

8. ako se presuda zasniva na dokazu na kome se po odredbama ovog zakona ne može zasnivati presuda, osim ako je, s obzirom na druge dokaze, očigledno da bi i bez dokaza bila donesena ista presuda;

9. ako je optužba prekoračena;

10. ako je presudom povređena odredba člana 378. ovog zakona, tj. ako je povređena ustanova zabrane reformatio in peius u slučaju kada je žalba izjavljena samo u korist optuženog;

11. ako je izreka presude nerazumljiva, protivrečna sama sebi ili razlozima presude, ili ako presuda nema uopšte razloga ili u njoj nisu navedeni razlozi o odlučnim činjenicama ili su ti razlozi potpuno nejasni ili u znatnoj meri protivurečni, ili ako o odlučnim činjenicama postoji znatna protivurečnost između onog što se navodi u razlozima presude o sadržini isprava ili zapisnika o iskazima datim u postupku i samih tih isprava ili zapisnika.

U stavu drugom istog člana navodi se da bitna povreda odredaba krivičnog postupka postoji i ako sud za vreme pripremanja glavnog pretresa ili u toku pretresa ili prilikom donošenja presude nije primenio koju odredbu ovog zakona ili je na glavnom pretresu povredio pravo odbrane, a to je bilo ili je moglo biti od uticaja na zakonito i pravilno donošenje presude.

Pored svestranog nabranjanja slučajeva kada postoji bitna povreda odredaba krivičnog postupka, zakonodavac je takođe principom enumeracije svestrano predvideo kada postoji povreda krivičnog zakona. Naime, u narednom članu 365. ZKP predviđeno je da povreda krivičnog zakona postoji ako je krivični zakon povređen u pitanju:

1. da li je delo za koje se optuženi goni krivično delo;

2. da li ima okolnosti koje isključuju krivičnu odgovornost;

3. da li ima okolnosti koje isključuju krivično gonjenje, a naročito da li je nastupila zastarelost krivičnog gonjenja ili je gonjenje isključeno usled amnestije ili pomilovanja, ili je stvar već pravosnažno presuđena;

4. da li je u pogledu krivičnog dela koje je predmet optužbe primenjen zakon koji se ne može primeniti;

5. da li je odlukom o kazni, uslovnoj osudi ili sudskoj opomeni, odnosno odlukom o meri bezbednosti ili o oduzimanju imovinske koristi prekoračeno ovlašćenje koje sud ima po zakonu;

6. da li su povređene odredbe o uračunavanju pritvora i izdržane kazne.

Analizom ovih zakonskih rešenja i svestranim sagledavanjem napred navedenih povreda Zakona o krivičnom postupku i krivičnih zakona mogu se izvesti određeni zaključci. Najpre, smatramo da je naš zakono-

davac principom enumeracije najsvestranije sagledao povrede pravnih propisa i to kako procesnog, tako i materijalnog krivičnog zakona. Naime, ovim nabrojanjem zakonodavac je veoma pregledno predvideo sve konkretne situacije u toku celog krivičnog postupka, koje predstavljaju povredu zakona, tako da se izvan ovih nabrojanja skoro ne može naći ni jedna faktička situacija koja bi mogla predstavljati povredu zakona. Ovo je naročito slučaj sa povredama procesnog zakona, gde je tačno navedeno koje se povrede ovog zakona smatraju bitnim i čije postojanje utiče ili može uticati na donošenje nezakonite sudske odluke. Naime, bez obzira što su mnoge od ovih povreda zakona predviđene ranije, tj. prilikom normiranja toka krivičnog postupka, položaja pojedinih subjekata i njihove delatnosti, a neke od povreda se podrazumevaju, zakonodavac je našao za potrebnim da sve te povrede sistematizuje i principom enumeracije izloži na jednom mestu. Na ovaj način omogućeno je krivičnoprocesnim strankama i drugim ovlašćenim subjektima da se lakše snalaze u pogledu korišćenja osnova za pobijanje sudskih odluka, zbog povreda kako procesnog, tako i materijalnog krivičnog zakona. Za razliku od našeg zakonodavstva, mnoga strana zakonodavstva uopšteno normiraju osnove za pobijanje sudske odluke zbog pravnih nedostataka. Ovo je npr. slučaj sa procesnim zakonodavstvom SSSR i zakonodavstvima zemalja Istočne Evrope koje su pod uticajem SSSR-a.

Zatim, sve napred navedene povrede procesnog i materijalnog zakona nisu iste po svojoj težini u pogledu uticaja na sudsku odluku. S obzirom na ovu okolnost, uobičajeno je, kako smo već istakli, da se sve napred navedene povrede dele na apsolutne i relativne. Apsolutne povrede zakona su po svojoj prirodi teže i njihovo postojanje automatski dovodi do toga da napadnuta sudska odluka mora biti ukinuta ili izmenjena. To znači da ovlašćeni subjekt mora učiniti konkretnu povredu zakona izvesnom, a ne mora posebno da dokazuje uticaj povrede na sudsku odluku. Za razliku od apsolutnih povreda, relativne povrede zakona su po svojoj prirodi lakše, zbog čega ovlašćeno lice mora podjednako da dokazuje kako postojanje konkretne povrede zakona, tako i njen uticaj na nezakonitost sudske odluke. U teoriji krivičnog procesnog prava postoji neslaganje u pogledu pitanja koje se od nabrojanih povreda procesnog i materijalnog krivičnog zakona smatraju apsolutnim, a koje relativnim povredama. Naime, prema shvatanju nekih teoretičara apsolutne povrede su sve one povrede koje, ako se utvrdi da postoje, automatski utiču na zakonitost sudske odluke, što znači da nije potrebno posebno dokazivati uticaj povrede na nezakonitost sudske odluke. To znači da su prema njihovom shvatanju apsolutne sve bitne povrede odredaba krivičnog postupka predviđene u čl. 364. st. 1. ZKP i sve povrede krivičnog zakona, a relativne samo bitne povrede odredaba krivičnog postupka predviđene u čl. 364. st. 2., kao i neke druge povrede ako se utvrdi njihov uticaj na nezakonitost sudske odluke.⁸⁾ Za razliku od ovih teoretičara drugi teoretičari polaze od stava zakonodavca po pitanju koje od navedenih povreda zakona krivični sud ispituje po službenoj dužnosti. Sledstveno tome oni smatraju da su apsolutne povrede samo one povrede koje krivični sud ispituje po služ-

⁸⁾ Među ostalima ovo shvatanje zastupa dr Tihomir Vasiljević u svom udžbeniku »Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ«, Beograd, 1971, str. 547.

benoj dužnosti. Konkretno, prema shvatanju ovih teoretičara, to su bitne povrede odredaba krivičnog postupka iz člana 364. st. 1. tač. 1, 5, 6, 8 — 11 ZKP i sve povrede krivičnog zakona predviđene u čl. 365. ZKP.⁹⁾ U osnovi možemo se složiti sa prvim shvatanjem teoretičara, s tim što je u tom slučaju potrebno da se posebno obrazloži stav zakonodavca u pogledu ispitivanja nekih apsolutnih povreda po službenoj dužnosti, što ovi teoretičari ne čine. Na ovaj način dolazimo do zaključka da se sve povrede zakona mogu podeliti na povrede koje krivični sud ispituje po službenoj dužnosti i na povrede koje ispituje na zahtev stranaka i drugih ovlašćenih subjekata. Pošto zakonodavac nije naveo motive koji su ga rukovodili da neke od ovih apsolutnih povreda krivični sud ispituje po službenoj dužnosti, to je veoma teško objasniti ovakav stav zakonodavca. No i pored toga smatramo da se može najpre zaključiti da su povrede zakona koje krivični sud ispituje po službenoj dužnosti po svojoj prirodi mnogo teže u odnosu na povrede koje ispituje samo ako su istaknute od strane ovlašćenih subjekata. Zatim, postoje izvesne teškoće da krivični sud postojanje ovih drugih apsolutnih povreda utvrđuje po službenoj dužnosti. Zbog toga je predviđeno da krivični sud utvrđuje ove povrede samo na inicijativu stranaka. Isto tako, povrede zakona koje krivični sud ispituje po službenoj dužnosti su dvojake. Naime, bitne povrede odredaba krivičnog postupka, koje su taksonomski nabrojane, krivični sud ispituje po službenoj dužnosti, dok povrede krivičnog zakona ispituje samo u slučaju ako je krivični zakon povređen na štetu optuženog.

Kao što je žalba kao osnovni i sveobuhvatni pravni lek svojevrsna i originalna u odnosu na ranije izložene sisteme pravnih lekova — apelaciju, kasaciju, i reviziju tako se i postupak kontrole zakonitosti sudskih odluka po žalbi razlikuje od postupaka koji se sprovode na osnovu apelacije, kasacije i revizije. Naime, naš zakonodavac je predvideo da je postupak kontrole zakonitosti po redovnim pravnim lekovima po pravilu jednostavan, tj. taj postupak se u osnovi odvija po žalbi na presudu prvostepenog suda, s tim što se izuzetno može odvijati i na osnovu žalbe na presudu drugostepenog suda. Te izuzetke zakonodavac je taksativno predvideo u članu 391. ZKP. To su sledeći slučajevi:

1. ako je drugostepeni sud izrekao smrtnu kaznu ili kaznu zatvora od 20 godina, ili ako je potvrdio presudu prvostepenog suda kojom je izrečena takva kazna;

2. ako je drugostepeni sud na osnovu održanog glavnog pretresa utvrdio činjenično stanje drukčije nego prvostepeni sud i na tako utvrđenom činjeničnom stanju zasnovao svoju presudu;

3. ako je drugostepeni sud preinačio presudu prvostepenog suda kojom je optuženi oslobođen od optužbe i izrekao presudu kojom se optuženi oglašava krivim.

Prema tome, mogućnost odlučivanja po redovnim pravnim lekovima u postupku kontrole zakonitosti sudskih presuda u dva stepena je prva osobenost postupka po redovnim pravnim lekovima. Druga osobenost je u tome što drugostepeni sud u postupku kontrole zakonitosti ima široke mogućnosti u pogledu odlučivanja, tj. može presudu prvo-

⁹⁾ Ovo shvatanje zastupa dr Dragoljub Dimitrijević: Krivično procesno pravo, Beograd, 1976, str. 177 i 178.

stepenog suda ukinuti i vratiti tome sudu na ponovno suđenje, a može takvu presudu preinačiti svojom presudom. Ovo će učiniti naročito ako utvrdi da su odlučne činjenice pravilno utvrđene i da se pravilnom primenom zakona može doneti nova pravilna i zakonita presuda. Iste odluke krivični sud može doneti i u postupku kontrole zakonitosti po žalbi na presudu drugostepenog suda. Isto tako, u ovom slučaju krivični sud odlučuje u postupku kontrole zakonitosti samo u sednici veća, a sastav veća je takav da ga čine samo pozivne sudije, s tim što je brojnost veća trojna ili petorna, zavisno od vrste kazne koja je izrečena u presudi prvostepenog suda. Najzad, osobenost kontrole zakonitosti presuda sastoji se i u tome što postoji izuzetna i posebna žalba na presudu drugostepenog suda, tj. žalba Saveznom sudu, koja je predviđena samo u slučaju ako je republički, odnosno pokrajinski vrhovni sud ili Vrhovni vojni sud svojom presudom izrekao smrtnu kaznu ili je potvrdio presudu prvostepenog suda kojom je izrečena takva kazna za krivično delo utvrđeno saveznim zakonom (čl. 392. ZKP). Na kraju, u našem krivičnom procesnom zakonu predviđen je još jedan izuzetak koji u osnovi predstavlja mogućnost odlučivanja suda u četvrtom stepenu. Naime, u članu 393. ZKP predviđeno je da ako je pored žalbe protiv drugostepene presude za čije je odlučivanje bio nadležan Savezni sud izjavljena i žalba u pogledu istog optuženog, ili u pogledu saoptuženog, za čije je rešenje nadležan republički odnosno pokrajinski vrhovni sud ili Vrhovni vojni sud, o svim žalbama odlučuje republički odnosno pokrajinski vrhovni sud ili vrhovni vojni sud. Međutim, ako neki od ovih sudova u trećem stepenu potvrdi presudu drugostepenog suda o smrtnoj kazni za krivično delo predviđeno saveznim zakonom ili ako izrekne smrtnu kaznu za takvo delo, o žalbi izjavljenoj u pogledu optuženog koji je osuđen na ovu kaznu odlučuje u poslednjem stepenu Savezni sud. To znači da u ovom slučaju Savezni sud odlučuje u četvrtom stepenu, s obzirom da je takvu presudu doneo republički odnosno pokrajinski vrhovni sud ili Vrhovni vojni sud u trećem stepenu.

Isto tako, naše krivično procesno zakonodavstvo izgradilo je takvu kontrolu zakonitosti sudskih odluka u postupku po redovnim pravnim lekovima kojima se maksimalno vodi računa o tome da ne postoji povreda zakona u sudskoj odluci koja bi bila na štetu optuženog. O takvim povredama zakona, naročito krivičnog zakona, sud pravnog leka vodi računa po službenoj dužnosti. Sem toga, ako je žalba izjavljena samo u korist optuženog, sud pravnog leka mora da vodi računa o poštovanju ustanove zabrane reformatio in peius, tj. ne može doneti sudsku odluku na štetu optuženog, odnosno u tom slučaju ne sme optuženog osuditi po strožem krivičnom zakonu niti na strožu kaznu nego što je bio osuđen prvostepenom presudom (čl. 378. ZKP).

Najzad, u pogledu procesne prirode delatnosti i odluke koju sud donosi u postupku kontrole zakonitosti po redovnim pravnim lekovima, postoji shvatanje koje je prihvaćeno od krivičnoprocesnih teoretičara u Francuskoj, prema kojem kasacioni sud nije sud koji odlučuje o krivičnoj stvari, već sud koji odlučuje o odluci prvostepenog suda. Naime, ovi procesualisti smatraju da krivični sud u kasacionom postupku ne sudi optuženom, već sudi prvostepenom sudu, tj. ne donosi odluku o krivičnom delu optuženog, već odlučuje o radnjama prvostepenog suda, odnosno o njegovoj odluci. Prema ovom shvatanju kasacija kao osobeni

sistem pravnih lekova, ne samo što je formalna, jer proverava odluku samo sa aspekta povrede zakona, a ne i sa aspekta njene osnovanosti po sadržini, već predstavlja poseban obrt koji je sračunat na zamagljivanju onoga što je glavno u delatnosti kasacionog suda, tj. da se i u ovoj instanci stvarno rešava sudbina okrivljenog na koga se u stvari odnosi pobijana prvostepena presuda.¹⁰⁾ Ovo shvatanje je neosnovano, bez obzira što se, posmatrano sa formalne strane, stvara jedan privid da sud pravnog leka, vršeći kontrolu zakonitosti u postupku po redovnim pravnim lekovima, kontroliše rad prvostepenog suda, tj. donosi odluku o zakonitosti odluke prvostepenog suda. Međutim, posmatrano sa suštinske, sadržinske strane, sud pravnog leka vršeći kontrolu zakonitosti sudske odluke prvostepenog suda u stvari odlučuje o krivičnoj stvari koja je predmet i osnovna sadržina napadnute sudske odluke, čime se u krajnjoj liniji rešava sudbina okrivljenog.

ZAKLJUČAK

Kontrola zakonitosti sudskih odluka u krivičnom postupku predstavlja veoma važnu i društveno odgovornu delatnost krivičnog suda i drugih glavnih i sporednih krivičnoprocesnih subjekata, kojom se otkrivaju i otklanjaju povrede zakona i sudske postupke koji je prethodno donošenju sudskih odluka i donosi zakonita i pravedna sudska odluka. Predmet kontrole zakonitosti mogu biti sve sudske odluke koje se donose u krivičnom postupku radi rasvetljenja i rešenja krivične stvari. Međutim, u konkretnom slučaju kontroli zakonitosti podležu samo one sudske odluke koje se pobijaju zbog pravnih nedostataka od strane ovlašćenih subjekata odgovarajućim pravnim sredstvima.

O zakonitosti sudskih odluka koje se donose u krivičnom postupku vodi računa prvenstveno krivični sud i to kako po službenoj dužnosti, tako i na inicijativu stranaka i drugih subjekata koji su ovlašćeni da pobijaju sudske odluke. Naime, krivični sud je u prvom redu dužan da vodi računa o pravilnom, svestranom i zakonitom rasvetljenju i rešenju krivične stvari, jer je moralno, materijalno i krivično odgovoran za sve sudske odluke koje se donose u krivičnom postupku. Sem toga, krivični sud ima i najveću mogućnost da svojom delatnošću doprinese ostvarenju ovog osnovnog zadatka krivičnog procesnog prava, jer se u njegovom zbornom ili inokosnom sastavu nalaze pozivne sudije koji su s jedne strane pravno obrazovani, a s druge strane moralno politički podobni za ostvarenje pomenutog zadatka.

Pored krivičnog suda, koji u postupku kontrole zakonitosti meritom rešava o povredama zakona u pobijanim sudskim odlukama, kontroli zakonitosti sudskih odluka u mnogome doprinosi i ovlašćeni tužilac, posebno javni tužilac, koji se pojavljuje kao ovlašćeni tužilac za sva krivična dela za koja se goni po službenoj dužnosti i koji je i čuvar ustavnosti i zakonitosti u našem samoupravnom socijalističkom društvu. Doprinos javnog tužioca i drugih ovlašćenih tužilaca — oštećenog kao subsidijarnog tužioca i privatnog tužioca, manifestuje se u formi davanja inicijative za pokretanje postupka kontrole zakonitosti

¹⁰⁾ Vidi opširnije M. S. Strogovič: Proverka zakonnosti i obosnovannosti sudbenih prigovorov, Moskva, 1956, str. 200 i dalje.

sudskih odluka, kao i u podnošenju predloga za otklanjanje nezakonitosti u postupku donošenja prvostepene sudske odluke — presude i rešenja. Sličan doprinos kontroli zakonitosti sudskih odluka daju i drugi krivičnoprocesni subjekti, tj. okrivljeni i njegov branilac, oštećeni, zakonski zastupnici i punomoćnici oštećenog i tužioca i lica koja su zakonom ovlašćena na podnošenje pravnih lekova u korist okrivljenog. Inicijativu za pokretanje postupka kontrole zakonitosti sudskih odluka navedeni subjekti daju podnošenjem odgovarajućih zakonom predviđenih pravnih sredstava.

Pостоje brojna i raznovrsna pravna sredstva kojima se može inicirati postupak kontrole zakonitosti sudskih odluka. Među ovim pravnim sredstvima posebno mesto zauzimaju pravni lekovi. Naš zakonodavac izgradio je takav sistem pravnih lekova kojima se s jedne strane omogućava njihovo uspešno korišćenje od strane ovlašćenih subjekata, a s druge strane ovi pravni lekovi su efikasni, jer se njihovim korišćenjem postiže otklanjanje kako stvarnih tako i pravnih nedostataka u pobijanim sudskim odlukama.

Zavisno od toga kakva se sudska odluka pobija i kakvo je dejstvo pravnih lekova na izvršenje pobijanih sudskih odluka, razlikuju se redovni i vanredni pravni lekovi. Redovnim pravnim lekovima pobijaju se nepravnosnažne sudske odluke — presude i rešenja i po pravilu isti imaju suspenzivno dejstvo, tj. njihovo ulaganje i odlučivanje po njima zadržava izvršenje pobijane odluke. U pogledu vrsta sudskih odluka koje se pobijaju redovnim pravnim lekovima razlikuje se žalba na presudu i žalba na rešenje. Vanredni pravni lekovi podnose se protiv pravnosnažnih sudskih odluka i oni po pravilu nemaju suspenzivno dejstvo, zbog toga što su pravnosnažne sudske odluke istovremeno i izvršne ako ne postoje zakonske smetnje za njihovo izvršenje.

Prema tome, redovnim pravnim lekovima inicira se postupak kontrole nepravnosnažnih sudskih odluka — presuda i rešenja, a vanrednim pravnim lekovima inicira se postupak kontrole zakonitosti pravnosnažnih sudskih odluka. To znači da se kontrola zakonitosti sprovodi kako u postupku po redovnim pravnim lekovima tako i u postupku po vanrednim pravnim lekovima, koji postupak se svestrano razmatra u drugom delu ovog članka.

LE CONTROLE DE LA LEGALITE DES DECISIONS JUDICIAIRES DANS LA PROCEDURE PENALE

R é s u m é

L'activité principale des sujets de procédure judiciaire criminelle dans la procédure pénale est dirigée vers l'éclaircissement légal, universelle, normale et équitable et la résolution de l'affaire pénale, à la réalisation de ce devoir contribuent surtout les sujets de procédure judiciaire criminelle principaux, c'est-à-dire le tribunal pénal et les parties de la procédure judiciaire criminelle. Par l'activité de ces sujets se réalise aussi le principe de la légalité.

Etant donné que les conditions objectives et subjectives existent à ce que l'inobservation de la loi se produise et de ce fait la violation du principe de la légalité, la nécessité s'impose de contrôler la légalité des décisions judiciaires dans la procédure pénale. La légalité de la décision judiciaire représente la concordance de la décision judiciaire avec la loi matérielle et judiciaire criminelle qui s'applique dans la procédure pénale et qui par rapport à la décision judiciaire représente l'acte légal général et supérieur.

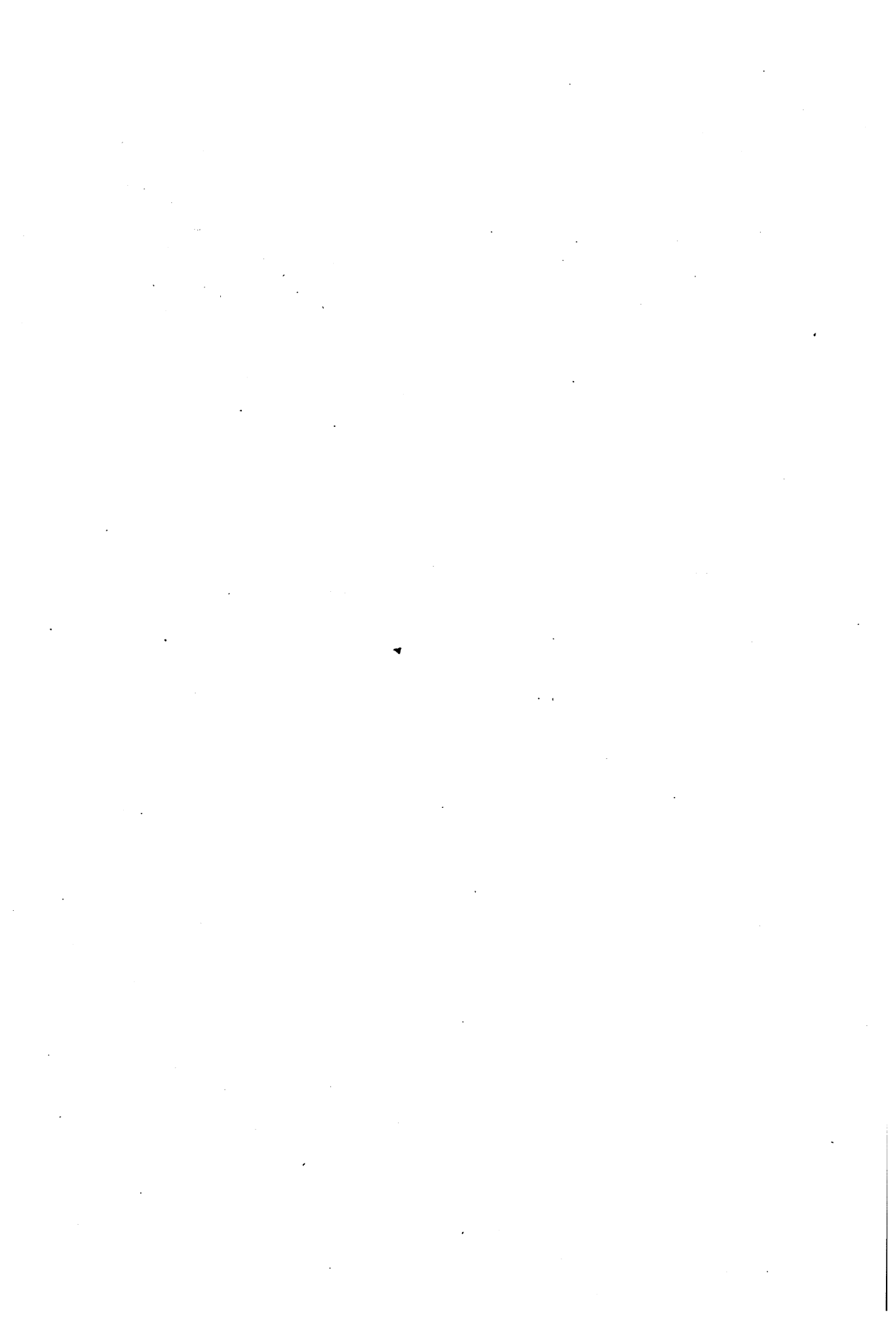
L'objet de contrôle de la légalité peuvent être toutes les décisions judiciaires qui sont adoptées par le tribunal pénal dans la procédure pénale au cours de l'éclaircissement et la résolution de l'affaire pénale. En réalité, cela peuvent être les jugements, les décisions et les ordonnances. Cependant, dans les cas concrets, l'objet de contrôle de la légalité sont seulement les décisions judiciaires qui sont contestées par les moyens légaux à cause de la violation de la loi matérielle et de la loi de procédure.

Il y a plusieurs critères pour la classification du contrôle de la légalité des décisions judiciaires. Ainsi d'après la catégorie des décisions judiciaires on distingue le contrôle de la légalité des jugements, des décisions et des ordonnances, ainsi que le contrôle de la légalité des décisions judiciaires qui ne sont pas valables et celles qui sont valables et ainsi de suite.

Les sujets de contrôle de la légalité des décisions judiciaires sont nombreux et variés. En effet, ces sujets se trouvent parmi les sujets qui ont contribué à ce que l'illégalité des décisions judiciaires se produise, mais dans le cas concret ce ne sont pas les mêmes sujets. Parmi ces sujets une place spéciale occupent dans la procédure de contrôle de la légalité des décisions judiciaires le tribunal pénal et le procureur public. Le tribunal pénal est obligé dans la première instance de tenir compte d'office de la légalité de son activité et de l'activité des autres sujets. Dans la procédure relative aux voies de droit le tribunal pénal tient compte de la légalité des décisions judiciaires seulement si l'initiative existe des sujets autorisés à cette fin. Le procureur public en tant que représentant de l'organe public donne l'initiative pour l'initiation de la procédure de contrôle de la légalité des décisions judiciaires par la présentation des instruments juridiques correspondants. Cette initiative peuvent donner aussi les autres sujets qui sont autorisés de présenter les voies de droit ordinaires et extraordinaires, tels que la personne lésée en tant que plaignant subsidiaire, le plaignant privé, la personne inculpée et son défenseur et les personnes qui sont autorisées de présenter les voies de droit régulières au profit de l'inculpé.

Les instruments juridiques de contrôle de la légalité des décisions judiciaires sont de même nombreux et variés. Parmi les instruments juridiques une place particulière occupent les voies de droit. Il y a des voies de droit ordinaires et extraordinaires. Par les voies de droit ordinaires sont contestées les décisions judiciaires qui ne sont pas valables, c'est-à-dire les jugements et les arrêtés. Par

conséquent, par les voies de droit ordinaires on initie la procédure de contrôle de la légalité des décisions judiciaires de la part des personnes autorisées de les présenter dans laquelle le tribunal pénal exerce le contrôle des décisions judiciaires contestées dans une composition spéciale et plus nombreuse. Dans la procédure de contrôle, le tribunal pénal examine en premier lieu les violations de la loi sur lesquelles l'attention est attirée par la voie de droit, sur certaines violations de la loi matérielle et de procédure le tribunal tient compte d'office. En effet, le tribunal pénal tient compte d'office de certaines violations essentielles absolues taxativement énumérées des dispositions de la procédure pénale (article 364, premier alinéa, paragraphes 1, 5, 6, 8 — 11 de la Loi de procédure pénale) et sur toutes les violations de la loi pénale, si la loi a été violée aux dépens de l'inculpé.

Dr BOŽIDAR KRSTIĆ, vanredni profesor
Spec. iz neuropsihijatrije i sudske psihijatrije

AKCIDENTOGENA VREDNOST ALKOHOLA U SAOBRAĆAJNOJ DELINKVENCiji

Alkohol, kao intoksicirajuće sredstvo, i alkoholisanost predstavljaju u suštini fenomen socio-medicinske patologije.

Za alkohol se znalo još od davnina. Prema nekim podacima u Egiptu je pronađena statua stara oko 4.500 godina koja predstavlja radnika u Pivari.

Hipokrat je pisao »... Pijanstvo je umišljeno, samovoljno izazivanje ludila...«.

Rimski književnik Plinije je pisao »... samo čovek pije kada nije žedan, ali ne pije vodu, nego alkoholna pića...« (Jekić U.).

Alkohol se kao sredstvo, koje stvara lažni utisak okrepljenja i moći upotrebljava danas na svim kontinentima. Milioni ljudi širom sveta postali su robovi alkohola kao i njegove žrtve. Milioni drugih postaće sutra ili kroz godinu dana. Porez koji društvo plaća sve više raste kao i njegov danak (Jovanović Lj.).

Dejstvo alkohola kao intoksicirajućeg sredstva na ljudski organizam je pouzdano proučeno i dokazano, a posebno na ćelije centralnog nervnog sistema. Smatra se da alkohol dehidrira protoplazmu u ćelijama mozga, razlaže masti i koaguliše belančevine, što dovodi do smanjenja oksidacionih procesa, a time i do hipoksije mozga.

Po Pavlovu dejstvo alkohola na centralni nervni sistem sastoji se u inhibiciji impulsa kore na subkortikalne centre. Time se prvo oslobađaju subkortikalni centri, a zatim i oni postepeno podležu istim promenama koje se dešavaju u kortikalnom delu (Lukić M.).

Poznato je da alkohol dovodi do slabljenja ili gubitka kontrole u ponašanju ljudi, dovodi do pojačane bezobzirnosti i neobuzdanosti. Kompromituje sposobnosti logičnog uviđanja, rasuđivanja i zaključivanja, pojačava samopouzdanje i precenjivanje sopstvenih vrednosti, što omogućava lako opredeljivanje i odlučivanje, kao i nepotpuno ili pogrešno sagledavanje opasnosti i negativnih posledica.

»...Kakva čuda sve ne stvara vino. Ono otkriva tajne, potvrđuje i ispunjava naše nade, ohrabruje kukavicu da pođe u boj, oslobađa strašljivi duh tereta, podučava u veštinama. Koga još čaša nije učinila govornijim, koga nije oslobodila i izvušla iz sirotinje koja ga je davila...«.

Upotreba alkohola, njegovo intoksicirajuće dejstvo, kao i činjenice da u visokom procentu proizvodi društveno negativne posledice je sas-

vim dobro proučeno i poznato. Na postojanje društveno negativnih posledica kao rezultat konzumiranja alkoholnih pića ukazuje i svakodnevna praksa pravosudnih organa, što je i razlog da se alkohol markira kao kriminogeni faktor uopšte, a posebno u saobraćajnoj delinkvenciji.

Istraživanja su pokazala na značajnu povezanost pojave konzumiranja alkohola i sposobnost upravljanja motornim vozilom u alkoholisanom stanju, a u smislu kompromitovanja istih kao rezultat degradiranja mnogih fiziološko-psiholoških funkcija, koje su od izuzetnog značaja u funkciji upravljanja motornim vozilom.

U alkoholisanom stanju pored poznatih promena dolazi i do poremećaja u domenu: psihomotorike, percepcije, funkcije čula vida i sluha, kao i promena u oblasti psihičke sekunde što je posebno od značaja u saobraćaju.

Po Prokop-u promene u domenu koordinacije pokreta, kao i poremećaji ravnoteže, pojavljuju se već pri koncentraciji alkohola u krvi od 0,3 — 1,0 gram promila. Inkoordinacija pokreta je katastrofalna posebno u uslovima upravljanja motornim vozilom. Prisutno je zapravo, pogrešno reagovanje i koordiniranje pokreta, a pri većoj alkoholemiji nemogućnost izvođenja finih i preciznih pokreta, kao i pogrešno registrovanje nadražaja što dovodi i do pogrešog procenjivanja.

U domenu percepcija, odnosno opažanja javljaju se poremećaji u smislu stvaranja iluzija, koje se najčešće javljaju u uslovima noćne vožnje. Iluzije su poremećaji opažanja pri čemu se objektivna draž pogrešno doživljava i interpretira. Događa se da se od sitnih predmeta ili senki na putu doživljavaju velike prepreke što dovodi do naglog kočenja ili zaobilazjenja, pri čemu je mogućnost udesa sasvim realna. Ispitivanja su pokazala da se iluzije mogu pojaviti kod alkoholemije od 0,5 do 1,0 gram promila (Lukić M.).

Prema Manzu oštrina vida počinje da opada pri alkoholemiji od 0,3 do 1,0 gram promila, dok se duplo viđenje predmeta može da pojavi i pri nižoj koncentraciji alkohola u krvi. Osetljivost mrežnjače je smanjena, dok su zenice proširene. Usled ovih poremećaja smanjuje se i sposobnost adaptacije u mraku kao i prilikom ablendovanja. Registrovane su i pojave opadanja sposobnosti razlikovanja crvene od zelene boje.

U oblasti čula sluha takođe su prisutne promene i to pri alkoholemiji od 0,4 grama promila. Ove promene se ogledaju u gubitku sposobnosti registrovanja finijih nijansi zvučnih promena i određivanja zvučnog izvora.

Po Lukiću, psihička sekunda je vreme koje protekne od trenutka percepcije do trenutka sprovođenja u delo određenih radnji. U odnosu na saobraćaj moglo bi da se kaže da je to vreme koje protekne od trenutka uočavanja neke opasnosti do trenutka preduzimanja određenih mera da se takva opasnost otkloni. Eksperimentalno je dokazano »... da se posle dve čašice konjaka psihička sekunda produžava na 1,5 sekunde, a posle 4 čašice na dve sekunde. To znači da se pri alkoholemiji od 0,4 do 1,0 gram promila, reakcijski put produžava od 12 do 17 metara na 24 do 40 m. ako je brzina vozila 60 km. na čas...«.

Pavlović M. i Rolović J. iznose podatak da je najveći broj saobraćajnih nesreća pri alkoholemiji od 0,5 do 1,5 gram promila.

Prema podacima koje iznosi Ignjatović G. u preko 10% slučajeva saobraćajnih prekršaja u S. R. Srbiji utvrđena je alkoholisanost, što upućuje na značaj alkohola kao akcidentogenog faktora u saobraćajnim prekršajima.

Polazeći od izrečenih konstatacija proizilazi i cilj rada, a u smislu sagledavanja akcidentogene vrednosti alkohola u saobraćajnoj delinkvenciji.

U cilju realizacije postavljenog zadatka analizirane su neke dimenzije kod 83 lica, koja su učinila krivično delo protiv bezbednosti javnog saobraćaja.

U radu su analizirane samo one dimenzije koje bliže potenciraju relacije alkohola kao akcidentogenog faktora i kriminaliteta protiv bezbednosti javnog saobraćaja. Analizom su obuhvaćene sledeće dimenzije:

1. Da li osuđeno lice zbog krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja uopšte uzima alkoholna pića.

2. Ukoliko pije i način uzimanja alkoholnih pića.

3. Da li je osuđeno lice u vreme saobraćajnog udesa bilo u treznom ili alkoholisanom stanju.

4. Da li je osuđeno lice do sada osuđivano zbog istog krivičnog dela.

Brojčani kao i ostali podaci ovako koncipiranih dimenzija dobijeni su iz presuda koje su postale izvršne i anketom osuđenih lica označenih presuda zbog krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja.

Pri sagledavanju dimenzije da li osuđeno lice koje je upravljalo motornim vozilom uopšte konzumira alkoholna pića, rezultati istraživanja pokazuju da 61 osoba uzima alkoholna pića, odnosno pije, što čini 73,5% od broja analiziranih, dok 22 osobe, što u procentima iznosi 26,5% uopšte ne uzimaju alkoholna pića, Ova poslednja kategorija ljudi pripada grupaciji tzv. »trezvenjaka«.

Kod analiziranja načina uzimanja alkoholnih pića, ispitivana grupacija osuđenih lica je stvrstana u 4 kategorije, što se i vidi u prikazanoj tabeli.

	br.	%
Pije povremeno i ne opija se	45	73,7
pije povremeno i povremeno se opija	15	24,7
pije svakodnevno i ne opija se	1	1,6
pije svakodnevno i pri tome se opija	Ø	Ø

Brojčani pokazatelji dobijeni ispitivanjem označene kategorije ljudi pokazuju da je najzastupljenija grupacija onih koji povremeno uzimaju alkoholna pića, ali se pri tome ne opijaju. Ona je zastupljena sa 45 osoba, što čini 73,7% od broja ispitivanih. Na drugom mestu su osobe koje takođe povremeno konzumiraju alkoholna pića, ali se pri

tome i povremeno nalaze u pijanom stanju. Označena grupacija je zastupljena sa 15 lica, što u procentima iznosi 24,7%. Po brojčanoj zastupljenosti na trećem mestu je kategorija ljudi koji svakodnevno unose alkohol u organizam, ali se pri tome ne opijaju. U ovoj grupaciji se nalazi samo jedno lice ili 1,6% slučajeva.

Od posebnog je značaja da se u ispitivanoj grupaciji ne nalazi ni jedno lice koje bi pripadalo kategoriji onih koji piju svakodnevno i da se pri tome opijaju. Osobe koje piju svakodnevno i pri tome se opijaju mogu se definisati kao ljudi koji boluju od hroničnog alkoholizma.

Analizirajući parametar da li je osuđeno lice u vreme izvršenja krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja bilo u treznom ili alkoholisanom stanju, proizilazi da je 28 osoba bilo u alkoholisanom stanju u vrme saobraćajnog udesa, što iznosi 33,7% od broja posmatranih. Daleko veći broj je onih lica koja su učinila saobraćajni udes u treznom stanju. Ova kategorija je zastupljena sa 55 osoba ili 66,3% od broja analiziranih.

Rezultati istraživanja dimenzije da li je suđeno lice do sada osuđivano zbog istog krivičnog dela, ukazuju na prisustvo daleko većeg broja onih osoba koje su prvi put osuđene zbog krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja. Ova grupacija je zastupljena sa 75 lica, što čini 90,3% od broja ispitivanih. Međutim, u grupaciji od 83 ispitivanih osuđenika nalazi se 8 osoba koje su povratnici i to zbog krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja koje su izvršili u alkoholisanom stanju, što u procentima iznosi 9,7%.

Istraživanje je orijentisano, kao što je već istaknuto, na ispitivanje nekih dimenzija i to onih koje mogu da ukažu na relacije upotrebe alkohola i saobraćajne delinkvencije kod 83 lica koja su osuđena zbog izvršenja krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja.

Rezultati istraživanja, ovako koncipiranog pristupa, upućuju na izvođenje različitih konstatacija koje omogućuju ali signifikantno ne određuju mesto i značaj alkohola i alkoholisanih stanja u saobraćajnoj delinkvenciji. Međutim, u diskusiji će biti protencirane samo neke i to one koje poseduju signifikantne karakteristike.

Polazeći od obeležja i običaja ovoga podneblja, kao i bogatstva u stablima od čijih se plodova i dobijaju alkoholna pića, sasvim je realno očekivati da veliki broj odraslih ljudi, pa i dece, uzima alkohol u različitim količinama i situacijama. «... Alkohol uzima staro i mlado. Pije se uz obrok i van obroka, u veselju, kao i u tuzi. Gost se dočekuje i sa njim oprašta alkoholom...» Označena konstatacija, kao i rasprostranjenost uživanja alkoholnih pića upućuje na zaključak da je i među vozačima motornih vozila onih koji upotrebljavaju alkoholna pića. U ispitivanoj grupi ovakva lica se pojavljuju u 73,5% slučajeva. Postojanje visokog procenta ljudi među vozačima motornih vozila koji uzimaju alkoholna pića, predstavlja realnost i očekivanje da će alkohol i alkoholisana stanja biti značajan faktor ne samo u međuljudskim, već i u saobraćajnim relacijama. iz čega i proizilazi akcidentogena vrednost alkohola.

Način uzimanja alkoholnih pića, posmatrano sa aspekta vremen-skog kontinuiteta, kao i brojčana zastupljenost pojedinih oblika, ukazuje na dominantnu zastupljenost onih ljudi koji povremeno uzimaju

alkoholna pića i u tim situacijama se ne opijaju. Ova grupacija je zastupljena u 73,7% slučajeva od broja onih koji uzimaju alkoholna pića. Označena grupa je signifikantna ne samo po konstataciji da najveći broj osoba koje su učinile krivično delo protiv bezbednosti javnog saobraćaja potiče iz ove grupacije ljudi, već i po činjenici da ova kategorija ljudi predstavlja latentnu i potencijalnu grupaciju iz koje će se regrutovati najveći broj saobraćajnih delinkvenata. Ovakva konstatacija je rezultat saznanja da osobe iz ove kategorije ljudi piju samo ili najčešće kada se nađu u društvu ili skupovima različitog karaktera, dok je izuzetno redak solistički način uzimanja alkohola, pa su samim tim i kontakti i relacije međuljudskog i saobraćajnog karaktera češće i alkoholom opterećeniji.

Od značaja je takođe i grupacija ljudi koji piju povremeno i pri tome se povremeno opijaju. Njihova zastupljenost sa procentom od 24,7% je signifikantna utoliko pre, ukoliko se u ovakvom stanju pojave kao vozači motornih vozila. Vozačke sposobnosti ovih lica sa alkoholemi-jom tipa akutnog napitog stanja su maksimalno kompromitovane i predstavljaju direktnu i realnu opasnost u saobraćaju motornih vozala.

Realna je pretpostavka da 28 osoba, koje su u vreme saobraćajnog udesa, kao vozači motornih vozila, bile u alkoholisanom stanju, potiču iz grupacije onih koji uzimaju alkoholna pića. Procenat zastupljenosti vozača motornih vozila u alkoholisanom stanju u vreme izvršenja krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja u iznosu od 33,7% je veoma značajan i signifikantan. Njegova značajnost proizilazi iz činjenice da su u svim ispitivanim saobraćajnim deliktima alkohol i alkoholisana stanja definisana kao uzročnici izvršenja krivičnog dela, što je i razlog da se alkohol i markira kao značajan kriminogeno-akcidentogeni faktor u saobraćajnoj delinkvenciji.

Definisanje alkohola kao kriminogenog faktora posebno u saobraćajnoj delinkvenciji dobija u značenju i činjenicom da je u grupi od 83 analiziranih slučajeva bilo 8 lica koja su već kažnjavana i izdržavalo kaznu zbog krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja, a koja su izvršili u alkoholisanom stanju. Prema tome, u pojavi povratništva zbog krivičnog dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja, alkoholu i alkoholisanom stanju pripadaju centralne pozicije, što je i uslov da se isti definiše kao kriminogeni faktor.

ZAKLJUČAK

1. Alkohol kao i njegovo intoksicirajuće dejstvo i alkoholisanost predstavljaju fenomen socio-medicinske patologije.

2. Alkohol i alkoholisanost se realno verifikuju kao kriminogeno-signifikantan i akcidentogeni faktor od značaja u vršenju krivičnih dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja.

3. Kod procenjivanja akcidentogene vrednosti alkohola u saobraćajnoj delinkvenciji, od značaja je bilo koji oblik konzumiranja alkohola. Međutim, izuzetno kriminogenu vrednost ima upravljanje motornim vozilom u alkoholisanom stanju.

LITERATURA

1. Grbeša B.; Vlajin L.; Živulović T. Prevencija i vanbolničko lečenje alkoholičara. Simpozijum o alkoholizmu Niška Banja, 1976. god.
2. Jovanović Lj.: Alkoholizam i kriminalitet u Beogradu. Niš, 1971. god.
3. Krstić B.: Alkoholizam kao kriminogeni faktor. Medicinski časopis regionalne podružnice Šumadije i Pomoravlja, 1—2, 1977. god.
4. Lukić M. Pejaković S.: Sudska medicina. Beograd, 1975. god.
5. Vlajin L. Davidović D.: Saobraćajni udesi i alkoholizam na teritoriji Niša. Savetovanje o problemima alkoholizma u Jugoistočnoj Srbiji. Zbornik radova, Niš, 1969. god.

Dr Božidar Krstić, professeur adjoint,
spécialiste de neuropsychiatrie et de
psychiatrie légale

LA VALEUR ACCIDENTOGENE DE L'ALCOOL DANS LA DELINQUANCE DE LA CIRCULATION

R é s u m é

L'alcool en tant que moyen intoxicant et l'alcoolisme appartiennent au groupe des grandes toxicomanies et comme tels représentent le phénomène de la pathologie socio-médicale.

L'état d'alcoolisme en raison de l'action connue de l'alcool sur l'organisme humain, et surtout sur les cellules du système nerveux central est qualifié comme facteur important criminogéno-accidentogène, en particulier dans la délinquance de la circulation.

En partant de la constatation mentionnée plus haut, s'ensuit aussi le but du travail, et dans le sens de l'observation attentive de la valeur accidentogène de l'alcool dans la délinquance de la circulation.

Dans le travail sont analysées certaines dimensions chez 83 personnes, qui ont commis des infractions contre la sûreté de la circulation publique et dont les jugements sont exécutoires.

L'alcool et l'état d'alcoolisme peuvent être vérifiés, et sur la base des résultats obtenus, en tant que facteur criminogéno-significatif et accidentogène important dans l'exécution des infraction contre la sûreté de la circulation publique.

DIMITRIJE TUČOVIĆ O DRUŠTVENIM I POLITIČKIM USLOVIMA U SRBIJI U VREME NASTANKA SOCIJALNE DEMOKRATIJE

Sagledavanje opštih društvenih i političkih uslova za razvitak radničkog pokreta i političko organizovanje radničke klase u Srbiji ukazuje na složenost perioda u kome će doći i do formalnog osnivanja Srpske socijaldemokratske partije. To je period koji obuhvata poslednje decenije XIX i prve decenije XX veka. Prelom XIX u XX vek za Srbiju znači mnogo više od vremenskog preloma vekova. Vremenski prelom XIX u XX vek u Srbiji označava i simbolizuje i društvene i politički prelomne momente: nove društvene odnose, u čijoj osnovi je kapitalistički proizvodni odnos, nove političke snage i političke forme, nova ponašanja i akcije. Sa novim, XX vekom nastupa i »novi istorijski subjekt«, radnička klasa Srbije, koja otvara nove perspektive društvenog i političkog razvitka.

U nastojanju da, polazeći od realnih društvenih uslova, mogućnosti i perspektive razvitka Srbije uklopi u objektivne tendencije društvenog razvitka, Dimitrije Tucović, kao dosledni marksista, svoje teorijske stavove bazira na poznavanju i produbljenom izučavanju i analizi društvenih i političkih prilika u Srbiji, položaja Srbije na Balkanu i kapitalističkoj Evropi.

*

Novi društveni odnosi, politička nastojanja i programi su pod bitnim uticajem ekonomskih i opšte društvenih promena koje su Srbiju zahvatile sa prodiranjem kapitalizma.

»Srbija sa patrijarhalnošću i idilom, zadrugom i mobom — piše Tucović — kapitulirala je pred novim kapitalističkim načinom proizvodnje koji je počeo još pre čitavog veka osvajati svet. Ako su pametni i obrazovani ljudi šesetih i sedamdesetih godina vodili prepirke oko toga mora li Srbija proći kroz kapitalistički period ili će ga moći preskočiti, danas takvim polemikama nema više mesta, jer danas više nema sumnje da je Srbija u punoj meri ušla u kapitalistički svet i da nema ni jedne oblasti života koja ne nosi pečat kapitalizma i njegova uticaja.«¹⁾

»Danas je fizionomija Srbije i u pogledu ekonomskom i u pogledu političkom sasvim drukčija. Stari privredni odnosi propadaju. Novi se stvaraju. Proletarizacija se vrši, a zemljište se grupiše. Po gradovima se sve više gomila najamništvo. Mesto borbe činovničkih grupa oko vlasti, ističe se borba klasa za zaštitu interesa. Klase i klasne suprotnosti uvukle su i »demokratsku« Srbiju u vrtlog borbe interesa. Na jednoj

¹⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, 1980, Bgd, str. 360.

strani sve se više ističe red bogatih, koji sve više monopolišu prava i slobode i nacionalne interese identifikuju sa svojim klasnim interesima. Na drugoj strani razvija se radnička klasa, svesna svog materijalnog položaja i političkog poziva.«²⁾

Posle ovakvih konstatacija Tucović je i konkretnije sagledao promene koje prodiranje kapitalizma donosi u zanatskoj proizvodnji, na selu, u državnoj politici. Njegove analize konkretnih društvenih, ekonomskih i političkih odnosa, u ukupnosti njihovog ispoljavanja, nastale su za potrebe teoretskog i praktičnog rada na daljem razvitku i usmeravanju radničkog pokreta. Tada je sve bliži dubokim promenama u sastavu masa koje se razvitkom kapitalizma vrše, a koje su objašnjenje i za promene u držanju i političkom opredeljenju i položaju masa.

I

Krajem XIX i početkom XX veka u Srbiji kapitalizam sve više prodire preko potiskivanja ručne zanatske proizvodnje i uništavanja privredne samostalnosti sitnih majstora.

Sitnu zanatsku radinost, male zanatske radionice, u kojima je radio majstor sa pomoćnicima, kalfama i učenicima, šegrtima, sve više potiskuje fabrička radinost, koja ovladava celokupnom proizvodnjom zahvaljujući razvitku svetske trgovine i usavršavanju tehnike. Patrijarhalni odnosi između radnika u zanatstvu i njihovih poslodavaca, majstora, nisu više održivi, pripadaju starom esnafskom dobu, kada je suprotnost između njih bila prolazna, kao što je bio prolazan i položaj pomoćnika (kalfi). Zanatski pomoćnik, kalfa je budući majstor, u starom esnafskom dobu njegova budućnost je izvesna i dobra. U doba kapitalističke proizvodnje to više nije moguće, položaj radnika više nije prolazan, nego dobija stalan status proletera na čijoj eksploataciji počiva celokupna proizvodnja. On u novim uslovima treba da stekne kapital da bi se osamostalio, a to je nemoguće u konkurentskim odnosima i uslovima. Nekada je zanatski pomoćnik sticanjem ručnog alata i majstorskog pisma mogao da se osamostali, jer je to bilo dovoljno za privrednu samostalnost. Sada on ostaje radnik, a put za osamostaljenje radnika je, da ta klasa za sebe, kad to postane, izbori svojom klasnom borbom bolje uslove rada u današnjim uslovima i izvrši ukidanje svake klasne vladavine, zavođenjem socijalističkih društvenih odnosa, u budućnosti. »Proletarijat predusreće kapitalizam pesmom borbe, zanatlistvo molbom i naricaljkom.«³⁾ Proleter ne tuguje za prošlošću, on je okrenut budućnosti, sitan zanatlija je okrenut prošlosti, starom esnafskom dobu i traži od države da mu to ponovo oživi i povrati. Zato je sitan zanatlija prijemčljiv na politička obećanja buržoaskih stranaka, iako mu one niti hoće niti mogu što doneti. On jednostavno mora podleći kapitalističkoj konkurenciji, osiromašenje zanatlija se ne može sprečiti, njih kapitalizam ili »survava u proletarijat ili potčinjava u svoju eksploatatorsku službu«.

»Zanat nije bio sposoban da izdrži konkurenciju fabrike. On je morao podleći. Nekada potpuno samostalni proizvođači sa svojim sop-

²⁾ Isto, knj. 1, str. 31.

³⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, 1949, Bgd, str. 62.

stvenim sredstvima za rad, zanatlije su sada ili sasvim proletarizirani i oterani u fabrike, ili se još samo pavidno održavaju kao nezavisni proizvođači«. ⁴⁾

Propadanje zanata u Srbiji, kao proces, Dimitrije Tucović prati još od druge polovine XIX veka, kada je taj proces odpočeo prodiranjem strane industrijske robe iz razvijenijih kapitalističkih zemalja Evrope. »Još od ulaska Srbije u jači saobraćaj sa zapadnom Evropom — piše Tucović — naša zanatska radinost se nalazi u neravnoj konkurenciji sa stranom fabričkom robom. I što je taj saobraćaj postajao razvijeniji, utoliko je više lokalna pijaca naše zanatske radinosti padala pod pretežni uticaj uslova proizvodnje industrijskih zemalja«. ⁵⁾ Neposredno za ovom konstatacijom Tucović objašnjava razloge zbog kojih se zanatska proizvodnja morala povući pred savršenijim uslovima industrijske proizvodnje, pre svega mašinskim radom i novim tehničkim uslovima. »Između uslova proizvodnje domaćega zanatlijsva sa ručnim radom i vrlo primitivnim oruđima i stanja pijace koje je određivala strana fabrička proizvodnja sa mašinskim radom i vrlo savršenom tehnikom javlja se nesaglasnost, zbog koje nastaje naglo propadanje zanatlijsva«. ⁶⁾

Toj proces potiskivanja zanatstva kapitalističkom konkurencijom, koji je započeto prodiranjem strane industrijske robe nastavljen je sa jačanjem domaće industrijske proizvodnje krajem XIX i početkom XX veka. Tucović u ovom procesu naročito ističe zakonitost i neminovnost propadanja nesavršenijih načina proizvodnje u borbi sa savršenijim, zanatske proizvodnje u borbi sa industrijskom proizvodnjom. Taj proces »ne samo da se ne može nikakvim merama obustaviti već je danas ušao u svoju završnu i najakutniju fazu: domaća industrija koja se u poslednje vreme jače podiže nastavlja još uspešnije misiju koju je odpočela strana«. ⁷⁾

U takvim uslovima zanatstvo gubi svoj raniji privredni značaj i privrednu samostalnost. Kapitalizam je svoje zakone proizvodnje namestio zanatstvu, ti ga zakoni potiskuju i upropašćuju, iz mnogih privrednih oblasti zanatstvo je sasvim potisnuto. Takođe se odigrava i novo strukturiranje zanatlijskih redova. Pojedine krupne zanatlije uz pomoć kapitala, ako su ga imale, napuštaju rad u radionicama i postaju preduzetnici, koji više lično ne rade, već svoje radionice pretvaraju u sitna kapitalistička preduzeća, sa 10 do 30 radnika, u kojima proizvodnja počiva na pojačanoj eksploataciji tuđeg rada i u kojima više nije moguć raniji patrijarhalni odnos između radnika i majstora. Tako je kapitalizam malu zanatsku radionicu, koja se »nalazi u borbi za održanje u privrednoj utakmici«, pretvorio u mesto najteže eksploatacije radnika u zanatstvu, čiji je položaj bio gori nego položaj radnika u velikim preduzećima i fabrikama. Sitni majstori, daleko mnogobrojniji, se samo privremeno i prividno održavaju kao samostalni proizvođači. Oni su dovedeni »stostrukim vezama u zavisnost od kapitala«; oni postaju dužnici kapitalista-poverioca koji im daju novac za održanje i vođenje radnje ili ih eksploatišu oni kapitalisti, obično trgovci, koji primoraju

⁴⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 2, 1975, Bgd, str. 86.

⁵⁾ Isto, knj. 6, str. 67.

⁶⁾ Isto.

⁷⁾ Isto.

zanatlije da svoje proizvode prodaju njima u bescenje »Ogromna masa onih sitnih sopstvenika koji rade sami ili naporedo sa kojim radnikom ili šegrtom eksploatisana je od zajmodavca, rentijera, trgovca i države, kao i proletarijat.«⁸⁾ Pritešnjeni novim kapitalističkim odnosima konkurencije i kapitalističkim zakonitostima privrednog života, sitni proizvođači izlaz nalaze u obaranju nadnica radnika ispod minimuma i neprekidnom produžavanju radnog vremena preko granice fizičke izdržljivosti. »Mlada radna snaga koja danas na zanat stupa ne obrazuje se, već eksploatiše i satire do krajnjih granica.«⁹⁾ Naše zanatstvo »potisnuto i poljuljano kapitalističkom konkurencijom... je jurišalo da se održi, u toj borbi primitivnoga alata sa tehničkim kolosima, ručnoga rada sa mašinskim, slabe ručne snage sa parnom, sitnih preduzeća bez ikakva ili sa vrlo malim kapitalom sa gigantskim preduzećima sa ogromnim kapitalom, po cenu života radnika i radničkog podmlatka; za primitivnost rada i slabost u kapitalu ono traži naknade u nadnicama pri kojima se umire od gladi i u radnom vremenu pri kome deca propadaju i kržljave, a najjači organizam odraslih brzo strada.«¹⁰⁾

U uslovima moderne privredne utakmice i konkurenciji stranog i domaćeg kapitala zanatlije se ne mogu odžati, bez obzira na pojačane napore i satiranje sebe, članova porodice radnika i svojih učenika. Njihovi zahtevi su sve više okrenuti državi, da ih ona zakonskim, odnosno veštačkim merama zaštiti od kapitalističke konkurencije. Ovakvi zahtevi su izraz nerazumevanja stvarne suštine njihovog novog i teškog položaja, koja se, prema pravilnom Tucovićevom stavu, nalazi »u kapitalističkom prodiranju, u neotklonjivom ekonomskom razvitku«, a ne u »namnožavanju radnja, u bespravnom radu«, raspadanju esnafa, nepoštovanju majstorskog pisma i sličnim stvarima.¹¹⁾ »Preostatak privatne svojine jeste uza koja ga vezuje za prošlost i onesposobljava za razumevanje novoga stanja stvari i za razvijanje uspešne i sistematske akcije.«¹²⁾ Dalje prodiranje kapitalizma čini zahteve zanatlija za povratkom starih prilika i starih esnafskih organizacija sve iluzornijom.

II

Posebno je značajan napor koji je Tucović u celovitom sagledavanju društvenih prilika svoga doba uložio da razjasni one procese koji su sa prodiranjem kapitalizma zahvatili i selo, stavljajući i ovde naglasak na zakonitost razvitka kapitalističkog načina proizvodnje.

Pitanje društvenih promena na selu kao posledica prodiranja kapitalizma bilo je osnova delovanja Srpske socijdemokratske stranke među seljacima. Govoreći uoči VIII Kongresa Partije o lutanjima u tome delovanju još od 1905. godine. Dimitrije Tucović naglašava veliki »teorijski i praktični interes« koji za socijalizam danas ima agrarno pitanje. Njegovi naponi da Partiju obavesti o agrarnom pitanju i odnosima na selu prvenstveno su morali biti usmereni ka objašnjenju sela koje za

⁸⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, str. 173.

⁹⁾ Isto, knj. I, str. 172.

¹⁰⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 6, str. 68—69.

¹¹⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, str. 172.

¹²⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 364.

protivnike socijalne demokratije predstavlja« jedinu kotvu spasenja za današnji društveni poredak« i onoga sela koje sve više »može da razume i primi iste političke i socijalne težnje koje i varoš«. Prvi računaju na selo »kao na svoj poslednji politički stub«, pogrešno procenjujući obim proletarizacije seoskih masa, ne uočavajući krupne promene koje su se na selu sa prodiranjem kapitalizma dešavale. Socijalna demokratija upravo računa sa promenama koje se na selu vrše prodiranjem robne proizvodnje i novčane privrede i njihovim razaranjem starih odnosa, čime su otvorena vrata za prodiranje socijalne demokratije u redove seoskog stanovništva.

Razliku koja postoji u razvitku privrednih odnosa na selu, u poljoprivredi i u varoši, u industriji socijalna demokratija ne predviđa, ona sa njom računa. Tu razliku Tucović objašnjava, polazeći od najnovijih rezultata proučavanja agrarnih odnosa, većom mogućnošću sitnog seoskog gazdinstva da se prilagodi novim uslovima no što ih ima varoško sitno gazdinstvo. S toga se tempo i forma propadanja sitne sopstvenosti na selu razlikujemo od tempa i forme propadanja sitne sopstvenosti u varoši. »Razlika se — podvlači Tucović — tiče samo brzine, mere i forme; suštine i pravca razvitka ne... Iako ne istom brzinom i na isti način, kapitalizam ipak osvaja poljoprivredu i podvrže je svojim zakonima«. ¹³⁾ Privredno, socijalno i kulturno stanje sela omogućuju političkoj i socijalnoj reakciji i kapitalizmu da »s pravom računaju na konzervativno selo kao na svoj poslednji politički stub«. Ali, protivnici socijalne demokratije su pogrešno računali na ukočenost, nepromenljivost sela. Tendencija privrednog razvitka se ispoljava u sve snažnijem prodiranju kapitalizma na selo i ovladivanju industrije poljoprivredom i ta se razvojna tendencija ničim ne može zaustaviti. U takvim uslovima protivnici socijalne demokratije »ne primećavaju ili nemaju kuraži da priznaju da je društvo jedan organizam u kome velike, revolucionarne promene koje kapitalizam izaziva u industriji, jednoj velikoj privrednoj grani, ne mogu da ostanu bez uticaja na poljoprivrednu oblast. Taj je uticaj silan i dela poglavito u dva pravca: preovlađivanje industrije nad poljoprivrednom i podčinjavanje poljoprivrede kapitalističkim zakonima koji vladaju u industriji«. ¹⁴⁾ Tucović podvlači da se sa promenama koje se na selu vrše pod uticajem kapitalističkog načina proizvodnje javlja i »prvi materijal za socijaldemokratsku obradu: seoski proleter i sitni seljaci«.

Promenu uslova života i rada na selu Tucović prati još od sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, kada počinje jedan proces ekonomskoga razvitka koji će bitno uticati na život i opstanak seoskog stanovništva, njegov sastav i karakterne osobine, razaranje starih patrijarhalnih odnosa. Izolovanost i jednobraznost seoskog stanovništva nestajale su sa uvlačenjem sela u odnose buržoaskog društva, koje je otpočelo sa razvitkom novčane privrede. U početku su te veze grada i sela slabe, zasnivaju se i ne prevazilaze razmenu viškova poljoprivrednog rada za fabričku robu, kojom je selo podmirivalo »još vrlo skućeno kulturne potrebe«. Ali sa daljim privrednim razvojem veze između sela i grada postaju i jače i višestruke. Poljoprivredni rad dolazi u zavisnost od kapitala. Tucović rezimira: »Primena poljoprivredne tehnike, upotreba

¹³⁾ Isto, knj. 3, str. 182—183.

¹⁴⁾ Isto, knj. 3, str. 293.

veštačkoga đubrenja, potreba za kreditom, podela rada i razvitak intenzivne kulture u poljoprivredi, fiskalne i druge veze i obaveze — sve ove promene, pod silnim impulsom kapitalističkoga ovladavanja proizvodnjom, uništile su za navek izolovanost seoskoga stanovništva na kojoj se održavala zgrada patrijarhalnoga života i uvukle selo u maticu ekonomskog razvitka sa svima naglim promenama, nemilosrdnim obaranjem slabijega i neobuzdanim čudima koje ga odlikuju.¹⁵⁾ Taj proces se neminovno nastavlja i vodi »diferenciranju seoskoga stanovništva po klasnom položaju«.

Sa daljim razvitkom kapitalizma pred socijalnom demokratijom se sve više otvaraju vrata sela. Vladavina buržoazije vodi neminovno uništenju sopstvenog oslonca u seoskim masama, a »njen prirodni i zakoniti naslednik na selu, kao i u varoši, je socijalna demokratija.«¹⁶⁾ Objavljajući podršku koju je na parlamentarnim izborima 1912. godine Srpska socijaldemokratska partija dobila u okruzima (20577 glasova seoskih birača), jer je to za mnoge predstavljalo iznenađenje, Tucović naglašava da to nije ni rezultat »neke naročite agitacije, ni stvar neke 'ljubipitljivosti' seljaka«, već rezultat »podudarnosti naših klasnih zahteva sa novim životnim potrebama i interesima radnih seoskih masa« i »pristupačnost socijalističkih ideja tim masama«. Gruba kapitalistička stvarnost doprinela je da proletarizovane seoske mase, pre nego što je socijalna demokratija razvila svoj rad na selu, počnu za borbom varoškoga proletarijata i za socijalnom demokratijom. »Prilazak tih seoskih masa našoj Partiji čini se našim protivnicima kao neprirodna zajednica samo zbog toga što oni ne vide da je ta politička zajednica nastala kao prirodna posledica zajednice po sudbini i klasnom položaju i da će ona biti utoliko čvršća, solidnija i šira ukoliko se kapitalizam bude jače razvijao.«¹⁷⁾

Problem rada Partije na selu postavio se u vezi sa učešćem Partije na parlamentarnim izborima. Osiromašeno selo, razočarano i napušteno od građanskih partija, koje su mu se obraćale sa mnogim obećanjima samo povodom izbornih potvrda svoje, buržoaske, vlasti, se sve više približavalo i nudilo socijalnoj demokratiji, vezujući za nju nade u bolju budućnost. Tucović je bio za to da proletarizovane i na najamni rad upućene seoske mase treba prihvatiti i socijalistički vaspitati, uvesti u ekonomske i političke borbe i učiniti ih borcima za ostvarenje bližih i daljih ciljeva socijalne demokratije, ali radi njihovih glasova ne sme se žrtvovati neki proleterski interes ili im obećavati nešto što nije saglasno sa tokom ekonomskog razvitka. »A to znači da se iznad svega mora sačuvati principijelni karakter Partije, pa makar uspesi naše agitacije na selu ne bili tako brzi. I sitni seljak, kao i varoški proleter, mora gledati svoj spas u društvenoj svojini sredstava za proizvodnju. Pobeda toga osnovnoga principa socijalne demokratije mora biti cilj i našega rada na selu kao i našega rada u varoši, on se ne samo ne sme kriti i obilaziti već po partijskoj dužnosti uvek isticati i objasnjavati.«¹⁸⁾

Razvitak kapitalizma u Srbiji razara prirodnu seosku privredu i stare patrijarhalne odnose na selu. Pod uticajem robne proizvodnje

¹⁵⁾ Isto, knj. 6, str. 281.

¹⁶⁾ Isto, knj. 6, str. 283.

¹⁷⁾ Isto, knj. 6, str. 282.

¹⁸⁾ Isto, knj. 3, str. 183.

i novčane prirode nužno će doći i do nove društvene strukture sela, u kojim promenama je sadržan i bitan faktor delovanja socijalne demokratije na selu.

U prvoj fazi prodiranja novčane privrede sitno gazdinstvo na selu je imalo neke izgleda da se održi. »Borba sitnog gazdinstva na selu da se održi nastala je ovlađivanjem novčane privrede i pokazivala je više otporne snage dok su još postojali ostaci prirodne privrede i starih zadružnih imovnih odnosa. Sitno gazdinstvo bilo je naročito poduprto utrinama, seoskim i opštim dobrima, ispuštima za stoku i kućnom industrijom. Sitni seljak je dopunjavao svoje prihode gajenjem većega kontigenta stoke nego što mu je bila veličina imanja i zarađivanjem nešto novaca uzgrednim zanimanjima kao što je kućna industrija«. ¹⁹⁾ Ali kako su robna proizvodnja i novčana privreda dalje prodirale i sve više zahvatale i poljoprivredu, sitno gazdinstvo na selu je izgubilo i ova dva oslonca i neminovno je moralo da gubi bitku za svojim održanjem. Privatna svojina sve više postaje jedino merilo za održanje na selu, a upravo tu je kapitalistički način proizvodnje učinio veliku preraspodelu među njenim dotadašnjim nosiocima na selu. »Utrine su razgrabljene i razdeljene tako da je najveći i najbolji deo pripao najboljim i najuglednijim seoskim gazdama čiji je uticaj nazveći u selu i van sela. A kućna industrija je propala u konkurenciji sa proizvodima industrijskoga rada u varoši«. ²⁰⁾

Osim toga, osiromašenju seljaka i porazu sitnog seoskog gazdinstva u borbi sa posledicama prodiranja robne proizvodnje i novčane privrede, bitno je doprinela i buržoaska državna organizacija, takođe uklapajući se u nove društvene odnose. Državni tereti su sve više preko neposrednih i posrednih poreskih opterećenja padali na siromašne slojeve naroda, prvenstveno na seljake. Za njih Tucović kaže da su »pali pod unakrsnu vatru države i kapitalizma, smlavljeni kao između dva vodenična kamena«. ²¹⁾ Država je preko poreske politike prevaljivala na seljake sve troškove za održavanje monarhije, vojske i birokratskog aparata, otplaćivanja dugova i interesa na državne zajmove, iako je prvenstveno imala ulogu zaštitnika interesa malobrojne kapitalističke klase. »Pod pritiskom tih tereta seljak ... je morao satirati svoju snagu i snagu svoje zemlje, odvajati od svojih usta i kupiti sa svojih njiva i iz svojih torova, iznositi na pijac, prodavati i državi se otkupljivati, dobijajući u naknadu za to oronulu snagu, nedovoljnu ishranu, opustele torove i isplakane njive i livade«. ²²⁾

Posle globalnog ukazivanja na dva osnovna uzroka neminovnoga procesa proletarizacije seoskoga stanovništva (razvitak robne proizvodnje i novčane privrede i državni tereti), Tucović posebno prati i dve posledice: opadanje stoke i opadanje žetvenog prinosa.

Stoka je seljaku neophodna, kao nezamenljivo sredstvo za rad, jer mu pruža produktivnu snagu, a osim toga pruža mu i đubre, bez koga je nemoguće postići napredak u poljoprivredi obezbeđenjem poljnije žetve. »Opadanje stoke znači na jednoj strani, opadanje produk-

¹⁹⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, str. 57.

²⁰⁾ Isto, knj. I, str. 57.

²¹⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 314.

²²⁾ Isto, knj. 4, str. 316.

tivnih snaga, na drugoj, ispošnjavanje zemlje, razoravanje najvažnijega sredstva proizvodnje«. ²³⁾ Seljak, da bi što pre došao do novca radi prekomernih poreskih obaveza, počinje upravo preko otuđivanja stoke da likvidira svoju imovinu. »Ona mu je najviše pri ruci, jer je može da proda uvek, bila ugojena ili ne, bila cena dobra ili ne, rukovodeći se time što je u svakom slučaju bolje da je proda on nego poreznik koga se sve štete toga ništa ne tiču. Stoka je klana ili prodavana pre vremena, što je, na jednoj strani, ubrzavalo proces propadanja naroda, na drugoj strani, uništavalo stočarstvo kao jednu od najglavnijih poljoprivrednih grana, kao onu granu poljoprivrednoga rada koja narod ne samo hrani već i snabdeva sredstvima za rad«. ²⁴⁾ Ovakav stav Tucović podkrepljuje tabelarnim pregledima stočnoga fonda u zemlji i izvoza stoke iz zemlje, za izradu kojih je koristio zvanične izveštaje državne statistike i ministarstva narodne privrede. ²⁵⁾

Ostajući sve više bez stoke, »Srpski poljoprivrednik, iscrpljen državnim dacijama i nepomognut nikakvim reformama«, bez mogućnosti da koristi nove metode rada i nova sredstva proizvodnje«, održavao se po cenu izvanrednih napora i izvanredne iscrpljeosti i sažaljenja dostojne saživelosti sa onim što ima«. ²⁶⁾

I pored pojačanih radnih napora i bespoštednog iscrpljivanja sopstvene snage i snage sopstvene porodice, prinos zemljišta je padao još jače. Bez naknade je ostajao i napor sa kojim se radi rešavanja problema ishrane vršilo razoravanje ledina, krčenje kamenjara, trnjaka i šuma, ne bi li se proširila obradiva zemljišna površina. Mnogo je truda ulagano da se što više zemlje obradi, a put je bio u povećanju prinosa i plodnosti zemljišta.

Posledice prodiranja kapitalizma na selo Tucović sažeto obeležava: »Razoravanje kućnoga rada na selu, uništavanje prirodne privrede i pobjeda novčane, zavisnost sela od promenljivih čudi pijace, zatim prodiranje industrije na selo, uništenje ili potiskivanje sitnoga gazdinstva hipotekom, zelenaštvom, porezom, militarizmom«. ²⁷⁾ Za Tucovića su to »pojave koje silno deluju i na 'antikolektivističku lobanju' seljaka i otvaraju vrata za prodiranje socijalne demokratije u redove seoskoga stanovništva«. ²⁸⁾ A u posebnom odeljku svog Socijaldemokratskog agitatora »Selo i socijalna demokratija« on govori o bližim i daljim ciljevima za koje se socijalna demokratija bori i šta nudi proletarizovanom i poluproletarizovanom seoskom svetu: »Pobjeda socijalne demokratije znači i za poljoprivredu, kao i za industriju i ostale privredne grane, oslobađanje produktivnih snaga i rada od okova privatnoga interesa, kapitala, klasne vladavine i eksploatacije, neznanja i samoživosti. Potpuno iskorišćenje zemlje, kao i svih novčanih i tehničkih pronalazaka uopšte, naći će svoje rešenje samo u socijalizmu u kome će rad biti organizovan na zajedničkoj, društvenoj svojini svih sredstava za proizvodnju. To je cilj socijalizma, za to se socijalna demokratija bori«. ²⁹⁾ Time se čuva

²³⁾ Isto, str. 320.

²⁴⁾ Isto, str. 316—317.

²⁵⁾ Isto, str. 317—320.

²⁶⁾ Isto, str. 321.

²⁷⁾ Isto, knj. 3, str. 294.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 326—327.

principijelni karakter Partije, jer je pomenuti odgovor na pitanje »Šta socijalna demokratija može da pruži sitnom zemljoradniku a da ne izda samu sebe?« bio u smislu i pravcu neizbežnoga ekonomskog razvitka. »Ali borba i zahtevi socijalne demokratije odgovaraju i danas onim krupnim kulturnim zadaćama koje bi država prema selu imala da izvrši, i njina energična akcija protiv politike buržoaskih partija zaslužuje da bude pomognuta od širokih masa eksploatisanoga i satrvenoga proletarizovanoga i poluproletarizovanoga seoskoga sveta. Za buržoaske partije njih ne veže ništa više osim zabluda i tradicija prošlosti. Njihovo je mesto pod zastavom partije proletarijata, socijalne demokratije.«³⁰⁾ To je bio poziv siromašnim seoskim masama da od »oruđa buržoaskih partija postanu saputnici radničke klase«.

Uticao ekonomskog razvitka nije imao samo za posledicu »uvlačenja sela u maticu ekonomskoga razvitka« i razbijanje izolovanosti seoskoga stanovništva, već se nastavio i dalje, ka »diferenciranju seoskoga stanovništva po klasnom položaju«. ³¹⁾ U napred navedenim uslovima održanje sitnih seoskih gazdinstava je bilo sve teže, i pored pojačanog ličnog naprezanja. Osim ovoga proces proletarizacije sve više zahvata i srednje seljake. S druge strane, istovremeno se vrši i jedan proces, ili bolje rečeno samo drugi deo istoga procesa klasnoga diferenciranja seoskog stanovništva, stvaranja krupnog zemljišnog poseda, odnosno izrastanja krupnih zemljišnih posednika, veleposednika. Ova kategorija, u zemljoradničkoj Srbiji razumljiva posledica kapitalističkog razvitka i uticaja kapitalizma na selu, čak i kao »kapitalističku periferiju«, se sve više uklapa u nove uslove proizvodnje i Tucović će o njoj govoriti kao o novoj seoskoj buržoaziji sa odgovarajućim novim privrednim aktivnostima, kao novom osloncu vladajuće radikalne partije.

Prvi su na udaru bili siromašni stanovnici sela, »neimućne seoske mase i sitni seljaci sa nešto malo zemlje«, koji su, pod teretom državnih dacija i neposrednih uticaja kapitalizma na poljoprivredu, umnožavali redove seoskog proletarijata. »Održanje sitnih gazdinstava postojalo je sve teže i, uprkos najneverovatnijem samoodricanju i naprezanju, broj sitnih seljaka do 2 hektara zemlje počinje naglo opadati stvarajući utoliko veću vojsku seoskoga proletarijata.«³²⁾ Na njihovom mestu sada je sve veći broj seoskih porodica koje nemaju više ni stope zemlje za obrađivanje. Prema podacima državne statistike, koje Tucović navodi i upoređuje, 1867. godine na sto seoskih porodica bilo je 5 bez zemlje za obradu, 1880. ih je bilo 16,70; a 1897 ih je već 21,57. Broj najsiromašnijih vlasnika zemlje sa 2 hektara i manje zemlje u posedu je u periodu od 1889. do 1897. opao od 79.862 na 61.733, ili za 23%.³³⁾ Na selu se javlja »sve mnogobrojnija masa onoga sveta o čijoj samostalnoj poljoprivrednoj egzistenciji ne može biti ni reči. Ta masa je upućena na najamni rad, jer je ili sasvim ostala bez zemlje, ili je njiva koju još naziva svojom ne može više da ishrani. Između ove mase seoskoga radnoga stanovništva i proletarijata ne ide više nikakav dubok jaz. Namesto duboke provale između stanovništva koje živi u selu i stanovništva koje živi

³⁰⁾ Isto, str. 327.

³¹⁾ Isto, knj. 6, str. 281.

³²⁾ Isto, knj. 4, str. 323.

³³⁾ Isto, str. 323—324 i 362.

u varoši kapitalizam je stvorio novu provalu između, s jedne strane, stanovništva koje živi od najamnog rada i, s druge strane, onih seoskih i varoških društvenih redova koji uživaju blagodeti privatne svojine, ... na kapitalističku klasu i najamne radnike. A ova podela je konačno uništila nekadašnju jednoobraznost seoskoga stanovništva i unela u njega nepomirljivu borbu interesa i klasa«. ³⁴⁾

»Te proletarizovane seoske mase ne vezuju više za selo ni stopa zemlje zeć jedan bedan način života u koji su survane i sa kojima se se izmirile. Njihova zemlja je danas u rukama imućnih; one rade na njoj pod najam čiji su uslovi utoliko teži ukoliko je propadanje tih sitnih sopstvenika veće, a industrija nerazvijenija da im pruži rada i bolje zarade«. ³⁵⁾

Položaj siromašnih seoskih masa, već iscrpljenih državnim terecima i posledicama prodiranja kapitalizma, pogoršavala su i nerodne, gladne godine, kao rezultat dejstva nepovoljnih prirodnih uslova na žetvene prinose. »To je karakteristika zamljoradničkih zemalja: one zapadnu u bedu i zaglibe se u očajnu krizu samo zbog jedne nerodice. Međutim, industrijske zemlje lako podnesu i slabe žetve i češće nerodice«. ³⁶⁾ Posledice jedne takve nerodne godine (1907) Tucović bliže razmatra u članku »Gladna godina«, ali i sa jednom širom dimenzijom, stavljajući prirodne, vremenske uslove poljoprivredne proizvodnje u kontekst društvenih uslova proizvodnje uopšte. »Svaka nerodna i gladna godina postaje sve teža ukoliko se materijalni položaj masa menja nagore i ukoliko su tereti državni, okružni, sreski i opštinski veći. Poslednja nerodica bila je kudikamo teža negoli pre 30 godina, iako je godina bila manje izdala, ovogodišnja će nerodica biti po posledicama svojim užasnija nego i jedna dosadanja; a nerodica, koja za ovom dođe, ma i ne izdala godina u tolikoj meri, biće još strašnija, još užasnija«. ³⁷⁾ Nerodna godina se oseća na pijaci i po prometu, najšire narodne mase su pogođene, usled nedostatka hrane, opštom glađu. Osim toga, nerodne i gladne godine u novim društvenim uslovima »u svima zamljoradničkim zemljama, pa i u Srbiji, izvrše opširno, kolosalno pdoletariziranje«. Tucović figurativno prikazuje taj proces: »One mase koje su već bile na ivici propasti ili su se kolebale, tada izgube ravnotežu i strmo-glavice padaju dole, u prostrano i duboko more proletersko. Kao što seljak lako i brzo jednim mahom otrese zrelu voćku, tako i kapitalizam jedne nerodne i gladne godine lako, brzo i jednim mahom strese nepregledni niz sitnih ljudi, kojima je trebalo da dođe samo jedna nerodica, jedna gladna godina pa da ispopadaju. I kao što posle jedne bujne kiše sa svih strana burni potoci lete rekama a reke moru, tako i posle kiše od proletarizacije nabujaju potoci proletarizovanih masa, koje jure od sela do sela, od sela do varošice, od varošice do varoši i tu ostaju da prodaju svoju radnu snagu«. Naravno, ovde Tucović sagledava i mesto socijalne demokratije u pripremama za spasavanje od takve »provale oblaka«: »Nove, sveže, mase radnika, kvalifikovanih i nekvalifikova-

³⁴⁾ Isto, knj. 6, str. 281—282.

³⁵⁾ Isto, knj. 4, str. 324.

³⁶⁾ Isto, knj. 9, str. 323.

³⁷⁾ Isto, str. 324—325.

nih... treba sačekati, prihvatiti, obavestiti i pridobiti za organizaciju i za socijalističku borbu proletersku«. ³⁸⁾)

Istovremeno sa procesom proletarizacije siromašnih seoskih masa vršilo se grupisanje zemlje u rukama imućnih seljaka. Prema podacima državne statistike Tucović navodi da je u periodu od 1889. do 1897. godine broj vlasnika sa 20 do 50 hektara porastao za 334%, a broj vlasnika sa preko 50 hektara čak za 458%. ³⁹⁾) Broj vlasnika zemlje od 20 do 50 hektara bio je 1889. godine 2.444, a 1897 ih je bilo 10.617; sa preko 50 hektara zemlje bilo je 1889. godine 148 vlasnika, a 1897. godine 825. Među tim seoskim gazdama je sve više onih »koji svoje imanje počinju obrađivati najamnom radnom snagom, kapitalistički«. ⁴⁰⁾) Sloj seoskih gazda Tucović posmatra kao novu seosku buržoaziju i pravilno uočava rast njene privredne moći u uslovima jedne nerazvijene industrijske zemlje kakva je Srbija početkom XX veka. »Pošto je uspeo da prigrabi imanja svojih siromašnih komšija, seoskom buržozi je sada lako da proletarizovani svet i poluproletarizovani svet drži pod svojim ekonomskim i političkim pritiskom. A ekonomske promene, naročito naglo skakanje cena poljskim proizvodima i jeftina radna snaga na selu, išle su na ruku seoskoj buržoaziji da se novčano silno potkrepi i ojača. Ona drži danas najveći deo trgovine u rukama; ona je gospodar zele-naške pljačke; ona je faktički gospodar novčanih zavoda po unutrašnjosti. A u poslednje vreme ona počinje saznavati za rentabilnije, kapitalističke forme ulaganja svojih kapitala: kupuje varoška imanja, eksploatiše seoska dobra, učestvuje u akcionarskim društvima i odaje se industrijskim poslovima«. ⁴¹⁾)

Svojoj svestranoj analizi stanja u Srbiji na prelomu vekova Tucović je podvrgao i druge posledice prodiranja kapitalizma: razvitak mašinskog rada, grupisanje kapitala, pojavu krupnih preduzeća, državne deficite i dugove, poresku politiku prenošenja tereta na narodne mase, satiranje narodne privrede i bogatstva, državne koncesije i povlastice, zaštitne carine, monopole, zelenašenja, militarizam.

Ovakva analiza novih ekonomskih odnosa i njihovo poznavanje kao i poznavanje zakonitosti daljeg ekonomskog razvitka, omogućilo je Tucoviću da sintetički prikaže i klasnu borbu u Srbiji, i da u njoj naročito označi istorijsku pojavu i značaj novog subjekta i novih mogućnosti i zakonitosti daljeg ukupnog društvenog i političkog razvitka.

III

Opšte društvene i ekonomske promene koje su Srbiju zahvatile sa prodiranjem kapitalizma bitno su uticale na stvaranje i novih političkih odnosa, nastojanja i programa. S obzirom na put konstituisanja proletarijata kao klase i neminovnoga klasnoga sukoba proletarijata sa buržoazijom, kao i put njegovog političkog konstituisanja kroz socijalnu demokratiju kao političkog predstavnika, nužno je sagledavanje političkih uslova i odnosa u kojima se odvijao taj proces i u kojima je došlo

³⁸⁾ Isto, str. 325.

³⁹⁾ Isto, knj. 4, str. 324 i str. 362.

⁴⁰⁾ Isto, str. 362.

⁴¹⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 273—274.

do usvajanja revolucionarne marksističke misli kao teorijske i praktične orijentacije socijalne demokratije.

Kroz analizu političkog razvitka Srbije, u kojoj je sve promene odnosa političkih snaga i njihovih težnji i programa tumačio i povezivao sa ekonomskim i društvenim promenama koje su sa prodiranjem kapitalizma zahvatile Srbiju, Tucović je tragao za genezom i sudbinom socijalističke misli u Srbiji radi njenog povezivanja sa radničkim pokretom i marksizmom. Taj dodir je dao revolucionarni radnički pokret i marksistički smer radničkoj borbi u Srbiji početkom XX veka.

Isto tako, objašnjenje konkretnih političkih situacija i procesa političkog diferenciranja i grupisanja za Tucovića je i potreba traženja daljeg puta i razvitka političkih odnosa i mesta socijalne demokratije u njemu. Upravo zbog toga to je istovremeno i potreba traženja puta i mogućnosti da se prihvate i u borbene redove proletarijata uvedu narodne mase, koje su razočarane i odbijene od buržoaskih partija, a čije promene u držanju nisu rezultat njihovog političkog otrežnjenja, nego rezultat promena u njihovom položaju i sastavu kao posledici novih kapitalističkih odnosa.

Svoj prikaz i analizu političkih odnosa i nastojanja u Srbiji pre 1903. godine Tucović započinje pojavom narodnog radikalnog pokreta u doba njegove »socijalističke mladosti«⁴²⁾ sedamdesetih godina XIX veka. »U to doba čisto zemljoradnička Srbija sa sitnom zanatskom radnošću u varošima nije imala objektivnih uslova za socijalistički pokret, i snažan uticaj Svetozareve propagande i njegovih saradnika dobio je političkog izraza u pojavi ne socijalističke već radikalne partije, koja se dalje razvijala prema težnjama društvenih redova koje je predstavljala, da na kraju krajeva postane danas najizrazitiji predstavnik buržoazije.«⁴²⁾

Radi sagledavanja društvenih i političkih uslova pojave narodne radikalne opozicije Tucović se nužno vraća na prikaz ustavnih i političkih borbi i njihove društvene osnovanosti u periodu posle oslobođenja Srbije od Turske, koje je postignuto revolucionarnim pokretom narodnih masa. Istovremeno će to biti i prikaz geneze i razvitka savremenih stranačkih odnosa, s obzirom da su se u osobenim uslovima prilagodavanja novim društvenim odnosima preko sopstvene transformacije zadržale sve političke grupacije nastale pod ustavom od 1869. godine. Istraživanje kontinuiteta buržoaske vladavine i politike Tucović završava sa situacijom uoči prvog svetskog rata, naglašavajući pojavu novih društvenih snaga i njihovog političkog predstavnika naročito preko najavljivanja i ocrtavanja programa i perspektive daljeg društvenog i političkog razvitka.

Čitav taj prikaz Tucović rezimira kroz odnos vlasti i naroda, sagledavajući napore pojedinih političkih grupa da se u borbi oko vlasti, uz pomoć narodnih masa ruše grupe koje su na vlasti, što u osnovi svodi na vladavinu narodom uz njegovo odstranjenje s vlasti. »Ako se baci jedan opšti pogled na politički razvitak Srbije posle oslobođenja — zaključuje Tucović — pada pre svega u oči da su narodne mase ubrzo izgubile političku vlast iz svojih ruku. One koje su u jednom revolucionarnom pokretu sopstvenim naporima stvorile slobodnu Srbiju, predstavljale su jednu pasivnu masu u državi u kojoj se bore oko prevlasti

⁴²⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 373.

vladalac, glavari, birokratija, intelegencija i gazde. Radi praktična uspeha u borbi svaka grupa je težila da nezadovoljstvo narodnih masa iskoristi protiv one koja je bila na vlasti. Ali svaka od njih čuvala se da ne ode dalje od toga, plašeci se da narod ne prigrabi dizgine državne vlasti u svoje ruke. Upravo borba je vođena oko toga ko će vladati narodom, ali bez učešća naroda«.43) Upravo na tome planu Srpska socijaldemokratska partija je u svojoj borbi za nove društvene odnose najavljivala najširim narodnim masama perspektivu novog političkog položaja i mogućnosti.

Narodnom revolucijom za oslobođenje od Turaka stvorena je slobodna Srbija i, uništenjem feudalnog sistema, slobodan seljak. Tada je svojom revolucijom narod sasekao i reakcionarne feudalne težnje nahijskih knezova da zauzmu položaj nekadašnjih turskih spahija. »Reakcionarne feudalne težnje nahijskih knezova osudio je na neuspeh narod revolucijom, a ne knez Miloš 'državničkom mudrošću', kao što nam se to u hiljadama anegdota i mnogim kvazi-istoriskim delima decenijama prepričavalo«.44) Miloševa pobeda nad nahiskim knezovima ima društvenu osnovu u revolucionarnim tekovinama i izgledima za njihovo obezbeđenje koje je vladavina kneza Miloša otvarala slobodnim seljacima.

Ali, »prva vlada kneza Miloša je period prvobitne akumulacije kapitala, stvaranje bogatstva nasiljem i otimačinom«.45) Na čelu Miloševog režima stajao je apsolutni vladalac koji se oslanjao na svoje lične, dobro nagrađene pristalice. »Knez Miloš je gledao da razdavanjem narodnih dobara svojim štitičenicima stvori lične privrženike na koje će se moći oslanjati« u svojoj borbi za vrhovnu vlast i centralizaciju vlasti, koju je vodio sa protivnicima među srpskim starešinama.

Tom politikom grabeži i otvorenom otimačinom izazvano je nezadovoljstvo naroda. Počinje borba protiv Miloševog apsolutizma, u kojoj njegove protivnike među starešinama i činovnicima pomaže slobodan seljak, sa namerom i nadom da će svoju privatnu svojinu obezbediti od opšteg zahvatanja i grabeži i da će definitivno postati i pravni sopstvenik zemlje. Nekadašnji buntovnik i revolucionar, srpski seljak, koji je posle donošenja hatišerifa 1830. godine, postao podelom spahiluka sopstvenik zemlje, obezbeđenje svojine, kao tekovine revolucije, i svoga privatnoga interesa sagledao je u ograničenju Miloševog apsolutizma i pravnoj jednakosti. Ovakve njegove težnje i nezadovoljstvo iskoristila je starešinska oligarhija izrasla u Miloševoj senci na novim ekonomskim odnosima. Knez Miloš, »nekadašnji pobedilac nad nahijskim knezovima izašao je iz nove borbe pobeđen od naroda... 1838. Srbija dobija ustav kojim je ograničen Milošev apsolutizam«.46)

Nakon rušenja Miloševog apsolutizma zasnovan je nov režim na čijem čelu je oligarhijski Savet. Time se ušlo u novi period »stvaranja policijske države i birokratskoga apsolutizma, čija je istorijska misija bila organizacija državne vlasti nasuprot autoritetu lokalnih i provincijskih glavara i starešina«.47) Srbija se nadalje sve više organizuje i

43) D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 266—267.

44) Isto, knj. II, str. 262.

45) Isto, str. 267.

46) Isto, str. 262.

47) Isto, str. 267.

učvršćuje kao policijska država sa razgranatim birokratskim aparatom. Nova državna organizacija i birokratija izrastaju na težnji seoskih masa »da vide svoj novi sopstvenički položaj ogarantovan zakonom i javnim poretkom«; u to ime kao da je seljak sa birokratijom zaključio ugovor da se za uzvrat takvog obezbeđenja odriče svoga učešća u državnim poslovima, toliko se taj novi aparat vlasti uzdigao nad narodam i odvajao od njega. Javljali su se novi organi državne vlasti, stari su dobijali sve veći broj činovnika, a sve iz potrebe da se obezbedi sprovođenje novog zakonodavstva u svim oblastima života, naročito u građanskoj i krivičnoj pravnoj materiji. Državni Savet je izrastao u izvršni odbor birokratije, u birokratskom apsolutizmu zamenio je uspešno apsolutnog vladaoca.

Taj tzv. ustavobraniteljski režim trajao je do 1858. godine, do Svetoandrejske skupštine, kada je narod prevaren u svojim očekivanjima preko svoje skupštine i njenih odluka našao izraza svome nezadovoljstvu. Narod je ubrzo po rušenju jednog, Miloševog apsolutizma osetio pritisak drugog, birokratskog. Uvideo je da za očuvanje ekonomske samostalnosti nije dovoljana pravna garancija«, da je »pravno slobodan seljak postao sve više zadužen«. Novi pogoršan ekonomski položaj seljaka bio je rezultat prodiranja novčane privrede i sve većih tereta za izdržavanje ogromne državne mašinerije. Stari patrijarhalni odnosi u selu i gradu se gube pod naletom novčane privrede, zemlja prelazi u ruke imućnijih, a široke narodne mase ostaju bez svojine ili bez dovoljno svojine. »Narodno nezadovoljstvo koje je ovim ekonomskim promenama izazvano, okrenulo se sada protiv apsolutizma birokratije i njenoga režima«. ⁴⁸⁾

Suverena Svetoandrejska narodna skupština, »pod zaštitom narodnih masa, koje su je zaklanjale od napada stajaće vojske«, zbacila je kneza Aleksandra Karađorđevića i mesto oligarhijskoga Saveta na čelo birokratsko-policijskog režima dovela Miloša Obrenovića. To nije bilo dovoljno za novi režim, ali jeste za učvršćenje staroga koji je nastavio da živi, osnažen, u formi vladalačkoga apsolutizma, koji je i sam bio jači sa tako snažnom osnovom u izgrađenom birokratskom sistemu. Svetoandrejska skupština nije mogla svojim odlukama da obezbedi zakonodavnu vlast narodnoj skupštini, iako je u najavljenom narodnom suverenitetu sagledala put da se »stanje naroda popravi«. Na samoj Skupštini a i u narodu nije bilo »organizovane političke snage«, koja bi obezbedila sprovođenje skupštinskih ustavotvornih odluka i koja bi najavljeni program nosila kao svoj politički program. »Obrenovići su takoreći prvoga dana sklopili savez sa predstvanicima staroga režima, sa birokratijom«. ⁴⁹⁾

U položaju naroda, ekonomskom i političkom ništa se na bolje nije promenilo. Kruna i birokratija, koja je »prekrilila svu Srbiju svojom mrežom«, opet su bile na udaru narodnog nezadovoljstva. Ali, u uslovima redovnog državnog života i ponašanja, koje se u Srbiji ustalilo, izraz se tražio u ustavnoj promeni. Mlada liberalna intelegencija koja je najavljivala svojim slobodoumnim pisanjem nove državne i političke principe, je tako i rezimirala zahteve za ublažavanjem policijskog

⁴⁸⁾ Isto, str. 263.

⁴⁹⁾ Isto, str. 264.

režima Obrenovića. Preuzimanje državne sile od krune i birokratije koje su neposredno koristile, u tim istorijskim uslovima razvitka bilo je moguće preko presudne uloge Narodne skupštine. Ali, u konkretnim uslovima ekonomske nerazvijenosti zemlje, ta istorijska misija buržoazije u organizaciji vlasti se specifično ispoljavala. Prvi kapital koji se stvarao pod uticajem novčane privrede bio je trgovački. Nosioci trgovačkog kapitala bili su u Srbiji toga perioda »najživotniji delovi imućnih klasa«. To su bile gazde na selu i u varoši, takozvani »ugledni domaćini«. »Socijalni sastav srpskoga naroda nije više bio onako jednoobrazan kao pređe. Sa prodiranjem novčane privrede i pojavom trgovačkog kapitala iz opšte narodne mase počeo se izdvajati red gazda u selu i u varoši, kojima policijski kačket nije više mogao oličavati najviši zakon u zemlji. Tome redu ljudi nije moglo biti svejedno kako će biti regulisani uslovi za trgovinu i zelenašenje kojima se poglavito bogatio, i zbog toga je svojim klasnim interesima bio upućen da se bori protiv policijskog samovlašća i za svoj politički uticaj. U toj borbi oni su morali tražiti potporu narodnih masa«. ⁵⁰⁾

Liberalna inteligencija, vaspitana pod bleđim uticajem liberalnoga pokreta u Evropi, najvećim svojim delom, u novoj birokratskoj ulozi, pridružuje se seoskim i varoškim domaćinima, te postaje tumač njihovih političkih težnji. Tendencija liberalnoga pokreta, izražena i kroz prihvatljivu formulu o povratku narodnom duhu i tradiciji, bila je da namesto birokratskoga apsolutizma dođe skupština seoskih i varoških domaćina.

»Pod neposrednim uticajem tih elemenata donešen je Ustav od 1869. godine... Ustav od 1869. je reč liberalne inteligencije i seoskih i varoških gazda o uslovima pod kojima su želeli vladati narodom...« ⁵¹⁾

U periodu birokratskoga apsolutizma i ličnog režima do 1869. godine javila su se i prva čvršća politička partijska grupisanja. Predstavnici starog oligarhijskog režima koje je ondašnja »liberalna« inteligencija nazvala »konzervativcima« formulisali su svoj politički program i u praksi sprovodili kroz izreku »Vlast je tutor, a narod pupila«. Nisu težili za podrškom i poverenjem naroda, već njegovom odstranjenju od vlasti; policijsko samovlašće je karakterisalo njihovu praktičnu političku delatnost i politički program. Vlast za njih postoji radi održanja naroda u pokornosti, narodna tradicija, naročito ona stara i ukorenjena nema nikakvu vrednost, jer može biti opasna za apsolutno tutorstvo birokratije nad narodom.

Druga politička struja, liberalna opozicija birokratskom apsolutizmu je delovala pod parolom »Sve za narod i sa narodom«, proklamujući za cilj vraćanje narodnom duhu i tradiciji. To joj je obezbedilo podršku narodnih masa nezadovoljnih policijskim pritiskom i sve gorim ekonomskim položajem. Predstavnici »naroda« su seoske i varoške gazde, »ugledni domaćini«, sa neospornim domaćinskim autoritetom. Tutorstvo birokratije nad narodom mora da zameni tutorstvo uglednih domaćina, ako ne milom a onda silom vlasti; policija ne može i ne treba da bude gospodar, nego sluga — varoških i seoskih gazda. Zamena birokratskog apsolutizma skupštinom seoskih i varoških gazdi odgovara-

⁵⁰⁾ Isto, str. 268.

⁵¹⁾ Isto, str. 66.

la je ekonomskom i socijalnom stanju srpskoga naroda. Ovi pogledi i zahtevi podignuti su na stepen ustavnog rešenja i konstituisanja Narodne skupštine 1869. godine, koja je bila »daleko od toga da zakloni narod od tiranije odozgo«, te je »mogla poslužiti jedino kao zaklon vladaocu od odgovornosti pred narodom«.⁵²⁾

»U ovim dvema političkim strujama, koje se šesetih godina bore među sobom oko prevlasti, leži poreklo obavezu starijih buržoaskih partija, naprednjačke i liberalne«.⁵³⁾ Skoro dve decenije pod ustavom od 1869. godine one se smenjuju na vlasti, uz očivanje svojih bitnih obeležja koje je lični režim koristio prema svojoj potrebi i shvatanjima. »Obe su sramno služile jednom kapricioznom ličnom režimu, kome je ustav od 1869. ostavio otvorena vrata. Pa i u toj službi one su imale podeljene uloge. Kao potomci starih 'konzervativaca', naprednjaci su nasledili od njih ne samo sve bitne političke karakterne crte već i svu smelost, otvorenost i brutalnost u vršenju nasilja nad narodom, dokle su se liberali obično starali da se pokažu u isto vreme i uslužni apsolutizmu i pretstavnicima 'naroda'. Naprednjake je preporučivala dvoru smelost i gotovost za sve, liberale kakva takva veza sa narodom. Kada je god imao da izvede smelije radnje, lični režim je uzimao u službu naprednjake, a otpuštao je njih i prizivao liberale kada je trebalo koliko toliko stišati narodno nezadovoljstvo, Obe su se ove partije istrošile u naizmeničnoj službi ličnom režimu«.⁵⁴⁾

Narodna opozicija monarhijsko-birokratskom, ličnom režimu i reakciji, koja je u stalnom porastu, oličena je u radikalnom pokretu. Taj pokret oko programa o radikalnom preuređenju srpskoga društva na bazi narodnog suvereniteta i narodne samouprave, prikupljao je sve opozicione snage u narodu. Borba za upravu ustavnost i parlamentarnost počinje sa pojavom narodnog radikalnog pokreta. Proklamujući kroz svoj program ustavnost i parlamentarnost kao glavni cilj pokreta, mlada ekonomski poletna buržoazija je išla jednim u političkoj istoriji poznatim putem za preuzimanje političke vlasti: namesto ličnoga režima zavesti ustavnost i parlamentarnost, težište vlasti preneti iz dvora i ministarskog kabineta u parlament i njemu odgovornog ministarstva. Da bi to ostvarila buržoazija traži potporu narodnih masa, koje pridobija za to podesnim i prilagođenim političkim programom. Kada preuzme političku vlast politička stranka koja je delovala kao predstavnik buržoazije pokazuje svoj pravi lik buržoaskog klasnog predstavnika na vlasti i sve više se odriče onoga programa kojim je mase pridobijala i samih masa koje su je dovele na vlast.

Tako je tekao i proces transformacije narodnog radikalnog pokreta u Srbiji, u specifičnim uslovima sporijeg ekonomskog razvika i slabe privredne moći zemlje. Taj put radikalne partije od narodne opozicije do »najizrazitijeg i najbrutalnijeg predstavnika klasne vladavine buržoazije«, Tucović prati i kroz promenu strukture njenog sastava i kroz stranačka istupanja i programe.

»U doba svoje socijalističke mladosti« radikalni pokret je privlačio siromašne narodne mase, zanatlije i seljake, jer mu je podrška na-

⁵²⁾ Isto.

⁵³⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 269.

⁵⁴⁾ Isto, str. 269—270.

rodnih masa u borbi sa protivnicima bila neophodna, a nezadovoljstvo narodnih masa, koje se moglo radi podrške iskoristiti, sve veće, usled jače ekonomske nesigurnosti tih slojeva sa daljim ekonomskim razvitkom. »Zadahnut jednom snažnom socijalističkom kritikom postojećih društvenih prilika« narodni radikalni pokret je u brobi protiv monarhističko-birokratskog režima istakao za svoj program najšira narodna prava: narodnu skupštinu, narodnu samoupravu, narodnu vojsku. Usled toga narodnoj radikalnoj partiji su »najpre prišle mase sitnih seljaka koji su trpeli zelenašku pljačku seoskih gazda, zatim mase zanatlija koje je davila strana konkurencija«. ⁵⁵⁾ Pored ovih ekonomski ugroženih masa koje su društvena osnova pokreta, u radikalnoj partiji razvija svoju delatnost i inteligencija iz sedamdesetih godina, sa idejama u čijem se praktičnom ispoljavanju i transformaciji više ne nazire snaga i socijalistički smisao Svetozarevih pogleda i izvornih misli. »To su današnji državni savetnici, bivši i sadašnji ministri stare radikalne partije, gospodin Pašić, Pači i Protić, od kojih su mnogi stajali pod neodoljivim ličnim uticajem Svetozara Markovića. A metamorfoza ovih ljudi ukazuje nam u isto vreme na sudbinu i metamorfozu samoga pokreta«. ⁵⁶⁾ S druge strane, Svetozarevi učenici, praktični radnici i agitatori iz redova učitelja, popova, trgovaca, omladine su delovi u narodu, ali ukoliko je njihov uticaj bio jači i »ukoliko su veće mase prilazile opozicionarima, utoliko se brže pokret oslobađavao socijalističke boje, zadržavajući u praktičnom radu one zahteve koji su godili interesima onih koje je trebalo pridobijati«. ⁵⁷⁾ Tucović ove promene objašnjava i konstatuje kao pobedu materijalnih uslova života nad željama i pisanim programima. Radikalna partija je mesto težnje za organizacijom zajedničke svojine iz sitne sopstvenosti, vodila borbu za održanje sitne sopstvenosti, a od nekadašnje sitnosopstveničke partije, u toku borbe protiv birokratske i monarhističke oligarhije, u uslovima daljeg privrdnog razvitka pretvorila se u najizrazitiju partiju buržoazije.

Ekonomski ugrožene mase ostale su uz radikalnu partiju i činile njenu glavnu vojsku »dok je ona vojevala za opšte ciljeve ustavnosti i parlamentarnosti«. Buržoaziji je bila potrebna ovakva potpora sitnoburžoaskih, seoskih i zanatlijskih elemenata, sve dok ona nije od opozicione političke snage postala vladajućom. »Od izrazito sitnoburžoaske partije kakva je bila u početku, radikalna partija je još u svojoj dosta dugoj opozicionoj karijeri postala predstavnikom imućnije buržoazije. . . Čišćenje od socijalizma išlo je naporedo sa preovlađivanjem u partiji imućnije buržoazije nad sitnoburžoaskom masom«. ⁵⁸⁾ Više joj nije bila potrebna ni potpora narodnih masa: »Srpskoj buržoaziji koja je vojevala pod radikalnom zastavom, ili, još bolje, koju je narod izneo na državnu upravu borbom pod radikalnom zastavom, služi na čast što se odrekla opšteg prava glasa i mnogih drugih demokratskih zahteva pre nego što je čvrstom bila stala na državnu upravu«. ⁵⁹⁾ Radikalna stranka počinje uviđati da »neograničene narodne slobode nisu dobra stvar za

⁵⁵⁾ Isto, str. 272.

⁵⁶⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 3, str. 11—12.

⁵⁷⁾ Isto, str. 12.

⁵⁸⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 272.

⁵⁹⁾ Isto, str. 271.

klasnu vladavinu buržoazije«. »Ako je ranije bilo potrebno oteti državnu vlast iz ruku pređašnih vladajućih klasa i srušiti lični režim i reakciju, sada je pre svega potrebno tu vlast obezbediti od potištenih klasa i njeno puno iskorišćavanje za interese kapitalističke klase osigurati od ‚anarhije‘ odozdo, proletarijata i socijalne demokratije«. ⁶⁰⁾

Razvijanje kapitalističke privrede, koje je vodilo stvaranju razlika između buržoazije i sitnoburžoaskih masa, dovelo je i do rascepa u okviru radnije jedinstvene »narodne« radikalne partije. U početku suprotne elemente radikalne partije je još držao skupa opšti politički cilj radikalne borbe, osvajanje državne vlasti, nadalje održavao ih je samo grub pritisak reakcije i ličnog režima. Posle »majskog prevrata«, protest razočarane sitne buržoazije protiv »izdajstva« radikalne partije dovedo do formiranja samostalne radikalne stranke — jedne političke grupe koja unosi u javni život sve jalove metode posrnule i nemoćne sitne buržoazije«; sa lozinkom spasavanja demokratije ona je po kazala rezultate koji su ravni stvarnoj ekonomskoj i socijalnoj snazi sitne buržoazije. ⁶¹⁾ »To je bio poslednji krik razočarane i kapitalističkom konkurencijom i državnim teretima ugnjetene sitne buržoazije, ali bez ijedne simpatične crte iz mladosti stare radikalne partije a sa svima odlikama reakcionarne sitne buržoazije«. ⁶²⁾

Odvajanjem sitnoburžoaskih elemenata u zasebnu političku grupu oslabilo je brojnu snagu radikalne partije u narodu, ali je pojačalo njenu unutrašnju celinu i sposobnost za vladanje. Očišćena ranije od socijalističkih primesa radikalna partija se sada oslobodila i sitnoburžoaskog radikalizma, te upravo u ovom periodu bere »ne samo materijalne već i političke plodove kapitalističkoga razvitka«.

Obeležavajući savremene stranačke odnose, koji su se »stalozili pod ustavom od 1888., naročito posle njegove konačne pobede 1903«, Tucović konstatuje, pored vladajuće radikalne stranke i opozicione frakcije samostalnih radikala, i prisustvo naprednjačke i liberalne stranke, koje su uspele da nadžive lični režim, iako su mu služile. One su sada bile prinuđene da svoje držanje podese prema formama parlamentarnog režima u uopšte novim političkim i društvenim odnosima.

Tucović sve vreme naglašava izraziti i ključivi buržoaski klasni karakter svih građanskih političkih stranaka. Takav njihov karakter ne vezuje za 1903. godinu i promene izvršene »majskim prevratom«, mada govori o Srbiji pre i posle 1903. g. Naprotiv, on traži i izlaže kontinuitet buržoaskoga odnosa, onoga što je bilo pre i što se kao takvo ispoljavalo i posle 1903. godine, naglašavajući samo nove društvene i političke uslove i pojavu radničke klase i njenog političkog predstavnika. On insistira na istom klasnom interesu kod svih buržoaskih frakcija i načelnoj saglasnosti koja u osnovi vlada između vladajuće i opozicione buržoazije. Srodnost sastava kod svih naših buržoaskih partija — uočava Tucović — učinila je da između njih nestane načelnih razlika. »Nezadovoljstvo i međusobne borbe buržoaskih partija nisu izraz načelnih razlika i pogleda već uzajamne svađe oko podele pljačke, oko posebnoga prisvajanja plodova jedne i iste opšte politike«. ⁶³⁾ »... sve te frak-

⁶⁰⁾ Isto, str. 270—271.

⁶¹⁾ Isto, str. 273.

⁶²⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 3, str. 13.

⁶³⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 202.

cije su delovi jedne i iste klase ili klasa koje u brobi saproletarijatom imaju jedan zajednički interes«. ⁶⁴⁾

*

Razvitak kapitalizma neminovno vodi stvaranju i uvećanju proletarijata. »Buržoazija ne može učiniti nijedan korak napred — piše Tucović — bilo u učvršćenju svoje klasne vladavine bilo u razvijanju svoje ekonomske podloge, modernoga kapitalističkog načina proizvodnje, a da time ne proširi uslove za život modernoga proletarijata kao klase«. ⁶⁵⁾ Isključiva klasna vladavina buržoazije zaoštrava klasne suprotnosti i pomaže buđenje klasne svesti proletarijata, što ga upućuje na klasnu borbu sa buržoazijom kao klasnim neprijateljem. Osim toga, proces ubrzanog privrednog razvitka pratila je neograničena eksploatacija radnika, te proletarijat dolazi u položaj sve veće nesigurnosti opstanka, nezaposlenosti, bolesti i bede, bezdušne iscrpljenosti u teškim uslovima života i rada. Takva situacija pogoduje kvantitativnom jačanju radničke klase i okupljanju oko varoškog proletarijata svih siromašnih i osiromašenih radnih ljudi sela i grada.

Težak ekonomski položaj radničke klase, minimalne nadnice i predugo radno vreme, bedni uslovi života i rada, povedena ekonomska borba za bolje uslove života i rada i njeni rezultati, brutalni obračun buržoazije već kod prvih akcija klasno svesnog proletarijata, gaženje političkih prava i sloboda ukazivale su na neminovnost konstituisanja klasnog radničkog pokreta i kao posebnog političkog pokreta. Istorijski momenat dodeljuje socijalnoj demokratiji kao predstavniku i organizaciji opšte revolucionarne težnje proletarijata, da svojom naučnom teorijom, društvenim programom i krajnjim ciljem izvrši istorijsku misiju zaštitnika interesa radničke klase i društvenog napretka i razvitka, koji radnička klasa nosi u narodu u kome deluje. Ekonomski preobražaj, agresivnost buržoazije, kapitalistički karakter njene politike i uticaj kapitala stvaraju sve povoljnije društvene uslove za rad i utiru put za dalje jačanje socijalne demokratije, koja postaje, na čelu radničkog pokreta, stožer oko koga se kreću politički život i javne borbe u Srbiji.

⁶⁴⁾ Isto, str. 203.

⁶⁵⁾ Isto, knj. I, str. 9.

LES VUES DE DIMITRIJE TUCOVIĆ SUR LES CONDITIONS SOCIALES ET POLITIQUES EN SERBIE À L'ÉPOQUE DE LA NAISSANCE DE LA DÉMOCRATIE SOCIALE

R é s u m é

En tant que marxiste conséquent, Dimitrije Tucović a essayé en partant des conditions sociales réelles d'enchâsser les possibilités et les perspectives du développement de la Serbie dans les tendances objectives de l'évolution sociale. Pour ces essais, aux fins de l'action partique et des généralisations théoriques pour les besoins de l'orientation marxiste révolutionnaire du mouvement révolutionnaire en Serbie, il a effectué nécessairement des études approfondies et des analyses des circonstances sociales et politiques en Serbie à la fin du dix-neuvième et au commencement du vingtième siècle.

A son analyse générale de l'état de choses en Serbie au tournant des siècles Tucović a soumis toutes les conséquences de la pénétration du capitalisme: la décadence de la production artisanale dans les conditions de la concurrence capitaliste, la formation de la nouvelle structure du village, le développement du travail des machines, le groupement des capitaux, l'apparition des grandes entreprises, les déficits et les dettes de l'Etat, la politique fiscale de la transmission des charges sur les masses populaires, les concessions publiques et les privilèges aux capitalistes, les droits de douane protectionnistes et les monopoles, etc.

Les changements sociaux et économiques généraux qui avaient eu lieu en Serbie lors de la pénétration du capitalisme ont exercé une grande influence sur la formation des nouveaux rapports politiques, les tâches entreprises et les programmes. Leur connaissance et surtout l'analyse des nouveaux rapports économiques ont permis à Tucović de formuler synthétiquement la lutte de classes en Serbie et de marquer surtout dans celle-ci l'apparition historique du nouveau sujet — la classe ouvrière.

Le gouvernement de classe de la bourgeoisie aggrave les contradictions de classe et contribue au réveil de la conscience de classe du prolétariat, ce qui inévitablement conduit à la lutte de classe avec la bourgeoisie en tant qu'ennemi de classe, qui a pour but l'abolition de chaque gouvernement de classe et la création des nouveaux rapports sociaux socialistes.

Dans l'analyse des rapports politiques et des conditions de la naissance de la démocratie sociale en Serbie Tucović accentue constamment le caractère expressément bourgeois de tous les partis bourgeois. Le mécontentement et les luttes réciproques des partis bourgeois ne sont pas l'expression des différences de principes et d'opinions, mais des luttes mutuelles ayant pour objet le portage du pillage, l'appropriation particulière des fruits d'une politique et de la même politique générale de la bourgeoisie.

Le développement des rapports capitalistes qui est caractéristique pour la fin du dix-neuvième et le début du vingtième siècle avait pour conséquence à part la constitution de la bourgeoisie de même la constitution et le renforcement de la classe ouvrière, en tant que classe sociale spéciale, sur le travail et l'exploitation de laquelle repose la production capitaliste et le développement. La lourde situation économique de la classe ouvrière, les salaires minimes et le temps de travail trop long, les conditions misérables de vie et de travail, la lutte économique pour de meilleures conditions de vie et de travail et ses premiers résultats, le règlement des comptes brutal de la bourgeoisie dès les premières actions du prolétariat imbu de la conscience de classe, l'écrasement des droits et des libertés politiques,

signalaient la nécessité impérieuse de la constitution du mouvement ouvrier de classe et en tant que mouvement politique particulier. Au début du vingtième siècle les conditions sociales et politiques ont mûri pour la mise en mouvement en toute autonomie de la classe ouvrière. Vers le milieu de l'année 1903 la classe ouvrière de Serbie obtient son représentant politique, le parti socio-démocratique serbe.

Le moment historique attribue à la démocratie sociale, en tant que représentant et organisation de la tendance libératrice révolutionnaire générale du prolétariat la tâche d'effectuer par sa théorie scientifique, son programme social et son but définitif la mission historique de protecteur des intérêts de la classe ouvrière et du progrès et du développement social, que la classe ouvrière porte dans le peuple dans lequel elle poursuit son activité.

KONTROLA ZAKONITOSTI KONAČNE ODLUKE UNUTRAŠNJE ARBITRAŽE PRED SUDOM UDRUŽENOG RADA*)

1. U pravnom sistemu SFRJ, sudovi su organi koji štite slobode i prava građana i samoupravni položaj radnih ljudi i samoupravnih organizacija i zajednica i obezbeđuje ustavnost i zakonitost. Sudovi, i redovni i samoupravni, vrše sudsku funkciju samostalno u jedinstvenom sistemu vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi. Sudska zaštita, koju pružaju sudovi rešavajući o stvarima iz svoje nadležnosti, ne može se ostvariti ako pojedinačnom sudskom odlukom, donesenom u postupku zaštite prava, bude povređen ustav ili zakon, ako sudska odluka, kojom se rešava klasičan građansko-pravni ili samoupravni spor i tako uređuju konkretni društveni odnosi i realizuje objektivni pravni poredak, ne bude zakonita.

Kontrola ustavnosti i zakonitosti u vršenju sudske funkcije ostvaruje se i u postupku po pravnim lekovima jer sudske odluke ne mogu biti predmet kontrole i ispitivanja od bilo kog drugog organa osim od nadležnog suda. Zbog toga svaka procesna oblast ima i svoj poseban sistem pravnih lekova. To važi i za samoupravni sudski postupak,¹⁾ koji se primenjuje pred sudovima udruženog rada²⁾ i za samoupravne sud-

*) Rad predstavlja referat podnet na Simpozijumu o kontroli u unutrašnjem i međunarodnom pravu, koji je, povodom dvadesetogodišnjice rada Pravnog fakulteta u Nišu, održan aprila 1980. g.

¹⁾ Priroda odnosa u kojima nastaju samoupravni sporovi koji se rešavaju u postupku pred unutrašnjom arbitražom i priroda samoupravnih prava koja se štite u postupku pred sudovima udruženog rada i njihov osnov (društvena svojina i pravo samoupravljanja) isključuju svaku mogućnost svrstavanja ovog postupka pod onaj postupak koji se tradicionalno, i pored svih poznatih i uočenih nedostataka koje ovaj termin nosi, naziva građanskim sudskim postupkom, jer se radi o odnosima koji su dijametralno različiti od onog što klasična pravna teorija tradicionalno naziva građanskopravnim odnosima i građanskim subjektivnim pravima.

²⁾ Postupak pred sudovima udruženog rada još uvek nije ni posebno ni potpuno normativno uobličen. Prema čl. 13. saveznog Zakona o sudovima udruženog rada u postupku pred ovim samoupravnim sudom, pored odredbi ovog Zakona, shodno se primenjuju i odredbe glave I — XXIV Zakona o parničnom postupku, tako da se sudovi udruženog rada, u pogledu postupka, nalaze u posebnoj situaciji jer sami, u konkretnoj primeni, kreiraju pravila procedure i prilagođavaju je ne samo prirodi same sporne samoupravne stvari koja je rešava, nego i potrebama samoupravnih sudova i njihovim zadacima u ostvarivanju njihove klasne funkcije. Shodnom primenom odredaba Zakona o parničnom postupku popunjava se praznina u pogledu postupka pred sudom udruženog rada, čime se ne menja identitet ovog postupka, kao novog — samoupravnog sudskog postupka, različitog od klasičnog parničnog postupka. U praksi, u okviru postupka pred sudom udruženog rada, postepeno se uobličavaju opšta pravila postupka pred ovim samoupravnim sudom i posebna pravila postupka, koja važe za rešavanje i postupanje u određenim pravnim stvarima, jer se na taj način samoupravna procedura saobražava i prilagođava prirodi same stvari koja je predmet postupka.

ske postupke koji se primenjuju pred ostalim samoupravnim sudovima.³⁾ Funkcionalna pravila svakog sudskog postupka, pa i samoupravnog, obično predviđaju mogućnost ulaganja pravnog leka da bi se u odgovarajućem postupku, po pravilu kod drugog suda, ispitala ustavnost i zakonitost u vršenju sudske funkcije, ispravile nezakonite odluke i tako ostvarili ciljevi pravom postavljeni. Ulaganjem pravnog leka pokreće se postupak u kome se otklanjaju eventualna nepravilnost postupka, koji je doveo do nezakonite odluke, ili nepravilnost same odluke, otklanjaju njene organske mane, i tako uspostavlja zakonitost. Time što svaki postupak ima svoj sistem pravnih lekova u kome su predviđene vrste pravnih lekova, organi koji rešavaju o pravnim lekovima, razlozi za ulaganje pojedinih pravnih lekova i postupak po njima, realizuje se ustavni princip i ustavno pravo — pravo na pravni lek i odgovarajuća kontrola ustavnosti i zakonitosti sudskih odluka.

2. Unutrašnja arbitraža je najbrojniji i najrasprostranjeniji samoupravni sud jer se ustanovljava samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju i druge oblike udruživanja.⁴⁾ Postupak pred unutrašnjom arbitražom je posebna vrsta samoupravnog sudskog postupka u kome je na poseban način predviđena kontrola ustavnosti i zakonitosti u vršenju samoupravne sudske funkcije.

Unutrašnjoj arbitraži, kao posebnom samoupravnom sudu u sudskom sistemu SFRJ, odgovara jednostепенost postupka, pre svega zbog brzine i efikasnosti u rešavanju internih sporova u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, ali i zbog toga što je obrazovana u jednoj asocijaciji proizvođača. Zbog toga je, po pravilu, postupak pred unutrašnjom arbitražom jednostепен, te je

³⁾ Treba primetiti da se u literaturi sreću mišljenja da bi trebalo da se donese poseban zakon kojim bi bili obuhvaćeni svi postupci pred samoupravnim sudovima. Smatra se da bi ovakvim zakonom na adekvatan način bila normirana procedura pred svim samoupravnim sudovima, a to bi omogućilo dalju afirmaciju samoupravnih sudova i ostvarenje njihove političke funkcije. Istovremeno, to bi rešilo i problem kvalitetnijeg i efikasnijeg rada na planu zaštite samoupravnih prava. O tome videti npr.: Rajović V. — Samoupravni postupak i samoupravno procesno pravo, referat na savetovanju o samoupravnom sudstvu i društvenom pravobranilaštvu samoupravljanja koje je održano 16. i 17. novembra 1978. g. u Sarajevu.

⁴⁾ Samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju, prema odredbi čl. 372. Zakona o udruženom radu, mora da sadrži odredbe o formiranju unutrašnje arbitraže kao samoupravnog suda za rešavanje sporova iz internih odnosa između osnovnih organizacija udruženog rada jedne radne organizacije. Prema tome, osnovne organizacije udruženog rada prilikom udruživanja u radnu organizaciju dužne su da u samoupravnom sporazumu o udruživanju predvide i unutrašnju arbitražu za rešavanje međusobnih sporova iz internih odnosa. Pri likom udruživanja u ostale oblike udruživanja rada i sredstava, samoupravni subjekti nisu dužni da predvide i unutrašnju arbitražu kao samoupravni sud koji bi rešavao interne sporove. Pošto Zakon o udruženom radu nije izričito predvideo da samoupravni sporazumi o udruživanju u ostale oblike udruživanja rada i sredstava treba da sadrže i odredbe o ustanovljenju unutrašnje arbitraže, osim za samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju, neizbežno se zaključuje da je unutrašnja arbitraža obavezan samoupravni sud samo u radnoj organizaciji, da je fakultativan samoupravni sud u ostalim oblicima udruživanja rada i sredstava.

odluka unutrašnje arbitraže konačna.⁵⁾ Međutim, društvo ne može dopustiti da unutrašnja arbitraža, iako samoupravni sud, u svakom slučaju, konačno i isključivo rešava i da se njena odluka nikad, i ni pod kojim uslovima, ne može ispitivati pošto se može dogoditi da i njena odluka bude nezakonita. Društvo je zainteresovano da rešavanje sporova iz nadležnosti unutrašnje arbitraže bude u skladu sa ustavom, zakonima i samoupravnim opštim aktima⁶⁾ jer se time ostvaruje uloga ovog samoupravnog suda u ostvarivanju ustavnosti i zakonitosti (u stvarima iz njene nadležnosti) kao bitne pretpostavke regularnog funkcionisanja mehanizma samoupravnih odnosa i daje direktan doprinos učvršćivanju samoupravne ustavnosti i zakonitosti. Ovo utoliko pre što se očekuje da će unutrašnja arbitraža, u toku daljeg procesa podrštavanja sudske funkcije sve više da širi svoju nadležnost u odnosu na nadležnost sudova udruženog rada.⁷⁾

Pošto unutrašnja arbitraža (u skladu sa aktom o njenom konstituisanju) definitivno odlučuje o predmetu spora koji je iznet pred nju, zakonodavac je smatrao da se protiv konačne odluke unutrašnje arbitraže, pod određenim uslovima, mogu uložiti pravni lekovi, te je, u skladu sa čl. 244. st. 2. Ustava SFRJ, odredio zakonom kad se i pod kojim uslovima protiv odluke unutrašnje arbitraže može uložiti pravni lek koji omogućava da se izvrši kontrola zakonitosti u vršenju samoupravne sudske funkcije.

3. Kontrola zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže, od momenta uvođenja ove pravosudne institucije u naš pravni sistem do danas, vršena je na različite načine jer je zakonima bila različito uređena.

4. U vreme važenja Osnovnog zakona o preduzećima iz 1965. g.⁸⁾

⁵⁾ Po pravilu, protiv odluke unutrašnje arbitraže ne može biti izjavljena žalba, kao redovan pravni lek. To bi bilo moguće jedino ako bi to izričito bilo predviđeno aktom o konstituisanju unutrašnje arbitraže i pravilima o postupku koji se primenjuje pred njom. U praksi se to obično ne predviđa jer bi se na taj način unapred izrazilo nepoverenje u rad arbitara unutrašnje arbitraže. Izuzetno, u čl. 341. Zakona o udruženom radu, predviđeno je da se sud udružnog rada javlja kao drugostepeni organ u slučaju da se radi o sporu o izdvajanju osnovne organizacije udruženog rada iz sastava radne organizacije. U tom slučaju, ako samoupravnim sporazumom o udruživanju u odredbama o ustanovljenju unutrašnje arbitraže nije predviđeno da odluka unutrašnje arbitraže o sporu ove vrste predstavlja izvršnu ispravu, a radnici nisu zadovoljni odlukom unutrašnje arbitraže, mogu u roku od 30. dana od dostavljanja odluke pokrenuti postupak pred sudom udruženog rada, koji u ovom slučaju postupa kao drugostepeni, instanci-
oni sud.

⁶⁾ U praksi, u postupku pred unutrašnjom arbitražom, srazmerno znatno više i češće nego kod drugih samoupravnih sudova i redovnih sudova, samoupravni opšti akti predstavljaju osnov odluke jer unutrašnja arbitraža najveći broj svojih odluka direktno zasniva na samoupravnom autonomnom pravu.

⁷⁾ O tome videti npr.: Elaborat Komisije za pitanja samoupravnog društveno-političkog sistema i međunacionalnih odnosa Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, Naša zakonitost, 5/75, str. 6; Stavovi Savjeta za društveno-politički sistem pri Izvršnom vijeću Sabora Socijalističke Republike Hrvatske, Naša zakonitost, 5/75, str. 24. O tome i Rajović, V. — Sudovi udruženog rada, Beograd, Službeni list, 1975, str. 149.

⁸⁾ Sl. list SFRJ, 17/65, ispravke Sl. list 20/65, izmene i dopune u Sl. list SFRJ 31/67, 48/68, 55/69 i 15/71. Ukinut je Zakonom o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, koji je ostavio na snazi samo neke njegove odredbe.

koji je unutrašnju arbitražu uveo u naš pravni sistem, kontrola zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže nije bila izričito predviđena samim zakonom. U prvim danima svoje egzistencije i afirmacije u našem pravnom sistemu, unutrašnja arbitraža je bila specifična vrsta izbranog suda, posebna institucija van sudskog sistema, u čijoj je nadležnosti bilo rešavanje internih sporova u preduzeću. Ako je statutom preduzeća bilo predviđeno da se odnosi u vezi sa međusobnim isporukama i vršenjem usluga između radnih jedinica, pogona i fabrika jedne privredne organizacije ili između njih i preduzeća kao celine regulišu ugovorima, sporove iz tih odnosa, povodom zaključenja i izvršavanja tih ugovora, mogla je da rešava unutrašnja arbitraža, kao specifičan interni sud.

Formiranjem unutrašnje arbitraže i ugovaranjem njene nadležnosti bila je derogirana jurisdikcija privrednih sudova koji bi i inače bili nadležni za rešavanje tih sporova ili je omogućeno da se između ugovarača — nepersonalizovanih delova jedne privredne organizacije, reše na adekvatan način — po odredbama Zakona o parničnom postupku i po pravilima odgovarajuće procedure, ako posebnim odredbama o ustanovljenju unutrašnje arbitraže nije drukčije predviđeno. Pošto je unutrašnja arbitraža rešavala sporove koji bi i inače bili u nadležnosti privrednog suda, u pogledu pobijanja odluke unutrašnje arbitraže važile su odredbe Zakona o parničnom postupku o poništaju odluke izabranog suda (čl. 85. st. 7. Osnovnog zakona o preduzećima).⁹⁾

5. Zakon o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada ¹⁰⁾ iz 1973. g., kojim je, u fazi sprovođenja tzv. radničkih amandmana i priprema za ustavni preobražaj našeg društva, zamenjen Osnovni zakon o preduzećima, posvetio je unutrašnjoj arbitraži poseban odeljak — odeljak IX, pod marginalnim naslovom »Rešavanje sporova iz unutrašnjih odnosa u organizaciji udruženog rada«, čime je ne samo podstakao nove napore u praktičnoj delatnosti u pogledu normiranja unutrašnje arbitraže u samoupravnim sporazumima, nego je podstakao i dalji tok procesa podružljavanja sudske funkcije kod nas.

Po Zakonu o konstituisanju, unutrašnja arbitraža se mogla obrazovati samoupravnim sporazumom o udruživanju. Ona se formirala u radnoj organizaciji, zajednici osnovnih organizacija i složenoj organizaciji udruženog rada za rešavanje sporova iz unutrašnjih odnosa u organizaciji udruženog rada u vezi sa »uređivanjem i ostvarivanjem samoupravnih odnosa«. Unutrašnja arbitraža je mogla da rešava sporove iz poslovnih odnosa i iz samoupravnih odnosa koji su nastajali među subjektima prava u udruženom radu.

U smislu čl. 78. st. 3. Zakona o konstituisanju, odluka unutrašnje arbitraže, kojom se rešava spor iz unutrašnjih odnosa u organizaciji udruženog rada, mogla je da se poništi u parničnom postupku, pred

⁹⁾ Videti o tome: Poznić, B. — Građansko procesno pravo, Beograd, Savremena administracija, 1973, str. 414; Lazarević, A. — Samoupravne pravosudne ustanove i njihova nadležnost, Anali, 1 — 3/73; Velimirović, M. — Unutrašnja arbitraža, Pravna misao, 1 — 2/69; Vlajkov, S. — Arbitraža u složenim organizacijama udruženog rada, Pravni život, 6/69.

¹⁰⁾ Sl. list SFRJ, 22/73

privrednim sudom, pod uslovima i u postupku koji se odnosi na poništaj presude izbranog suda. Pošto su u to vreme unutrašnje arbitraže bile nadležne i za poslovne i za interne samoupravne sporove,¹¹⁾ u pogledu razloga i postupka za poništaj konačne odluke unutrašnje arbitraže nije bilo nikakve razlike.¹²⁾

6. Po Ustavu SFRJ iz 1974. g., unutrašnja arbitraža je samoupravni sud sa posebnim funkcijama i ulogom u našem sudskom sistemu. Unutrašnja arbitraža je nužan sastavni deo samoupravne organizacije i samoupravnih odnosa u našem društvu, samoupravni sud koji omogućava neposredno ostvarivanje sudske funkcije, u samoj asocijaciji neposrednih samoupravljača, samim samoupravnim subjektima. Rešavanje sporova pred unutrašnjom arbitražom po svojoj suštini znači nastavak samoupravnog procesa započetog udruživanjem i samoupravnim uređivanjem međusobnih odnosa. Unutrašnja arbitraža može da se formira samoupravnim sporazumom o udruživanju radi rešavanja sporova do kojih eventualno dođe u odnosima koji nastaju povodom udruživanja rada i sredstava u okviru integracionih oblika udruživanja organizacija udruženog rada — u okviru radne organizacije, složene organizacije udruženog rada kao i u raznim oblicima udruživanja proizvodnih i prometnih organizacija udruženog rada.

Posle donošenja Ustava, većina pisaca koji su se bavili pitanjima vezanim za razgraničenje nadležnosti redovnih sudova i samoupravnih sudova, smatrala je da se sve odluke unutrašnje arbitraže ne mogu pobijati u postupku pred redovnim sudovima, jer bi na taj način ovi sudovi dolazili u situaciju da rešavaju o onim odlukama unutrašnje arbitraže kojima se odlučuje o samoupravnim pravima i dužnostima, iako odlučivanje o sporovima iz tih odnosa nije u njihovoj nadležnosti.

7. Savezni Zakon o sudovima udruženog rada¹³⁾ iz 1974. g. predvideo je posebnu funkciju sudova udruženog rada koja se sastoji u kontroli zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže, formirane u organizaciji udruženog rada, drugoj samoupravnoj organizaciji ili interesnoj zajednici, kojom je odlučeno o sporu iz samoupravnih odnosa.

I unutrašnja arbitraža i sud udruženog rada su samoupravni sudovi koji su nastali kao izraz procesa transformacije i područstvljavanja sudske državne funkcije i kao deo samoupravljanja. Nastali su kao izraz potrebe da se nesaglasnosti i sporovi rešavaju¹⁴⁾ u onom krugu gde su i nastali, da bi se sukob interesa, do koga je došlo u društvenim odnosima i to između subjekata društvene reprodukcije, rešio tamo gde

¹¹⁾ Treba primetiti da u ovom trenutku našeg razvitka još uvek nije bilo jasnog i preciznog, ni normativnog ni teorijskog, razlikovanja između samoupravnih i funkcionalnih odnosa između osnovnih organizacija udruženog rada, pa samim tim nije bilo ni razlikovanja između samoupravnih i poslovnih sporova.

¹²⁾ Videti: Brkić — Studin — Priručnik propisa o udruženom radu u organizacijama udruženog rada sa objašnjenjima i registrom pojmova, Beograd, 1973.

¹³⁾ Sl. list SFRJ, 24/74 od 10. 5. 1974. g.

¹⁴⁾ Čini mi se potrebnim da ukažem na jednu grešku koja se vrlo često sreće u stručnoj štampi. Naime, često se (pogrešno) kaže da »sudovi razrešavaju sporove«, umesto da ih rešavaju. Međutim, izrazi »rešiti« i »razrešiti« nisu sinonimi. »Razrešiti« — znači: odvezati, oprostiti, rasplesti; »rešiti« — znači: nečemu neodređenom, nejasnom ili zamršenom, tumačenjem ili odlukom razbiti nejasnoću. Videti: o tome: Lalević, M. — Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika, Beograd, 1974, str. 683. i 690.

je i nastao i onako kako to odgovara unapređenju samoupravnih odnosa one sredine u kojoj je i nastao.¹⁵⁾ Tako je, u skladu sa ustavnom koncepcijom o zadacima i kompetenciji sudova udruženog rada, čim su oni uvedeni u naš pravni sistem, u njihovu nadležnost stavljeno i ispitivanje zakonitosti konačnih odluka unutrašnje arbitraže ali samo ukoliko je tim odlukama rešen spor iz samoupravnih odnosa. Međutim, sve dok je važio Zakon o konstituisanju, odluke unutrašnje arbitraže o sporovima iz poslovnih odnosa mogle su da budu poništene pred privrednim sudom po pravilima koja važe za poništaj odluke izbranog suda. Pošto je Zakon o konstituisanju prestao da važi pošto je donet Zakon o udruženom radu¹⁶⁾ iz 1976. g., ostalo je otvoreno pitanje da li se odluke unutrašnje arbitraže o sporovima iz poslovnih odnosa mogu pobijati prema odredbama Zakona o parničnom postupku koje se odnose na poništaj presude izbranog suda, s obzirom da više nema zakonik o postupku koji bi to izričito predviđao.

8. Zakon o udruženom radu doneo je neke novine u pogledu unutrašnje arbitraže, iako ne sadrži posebne odredbe o unutrašnjoj arbitraži ili o arbitražama u organizacijama udruženog rada,¹⁷⁾ kao i neke novine u pogledu pobijanja odluke unutrašnje arbitraže¹⁸⁾ i to na posredan način.¹⁹⁾ Pre svega, Zakon o udruženom radu je na posredan način povukao razliku između samoupravnih i poslovnih odnosa u jednoj organizaciji udruženog rada između subjekata samoupravnog sporazumevanja (čl. 587. st. 2. ZUR) time što je povukao razliku između samoupravnog sporazuma i pravnih poslova. To je omogućilo da se jedan nastali spor kvalifikuje kao samoupravni spor ili kao poslovni (funktionalni) spor i odredi nadležnost odgovarajućeg suda za njegovo rešavanje odn. da se razgraniči nadležnost redovnih i samoupravnih sudova.²⁰⁾ Pored toga, Zakon o udruženom radu proklamovao je i pravilo da samoupravne sporove isključivo rešavaju samoupravni sudovi s tim da je sud udruženog rada nadležan za konkretni spor ako samoupravnim

¹⁵⁾ Samoupravni sudovi su nastali i kao izraz izvesnih pravno — tehničkih ciljeva, a ne samo kao izraz pravno — političkih. Naime, jedan od razloga za nastanak samoupravnih sudova je i težnja za racionalizacijom pravosuđa, nastojanje da se zadovolje i postulati ekonomičnosti postupka: da se sporovi brže, efikasnije i kvalitetnije rešavaju.

¹⁶⁾ Sl. list SFRJ 53/76.

¹⁷⁾ Iako Zakon o udruženom radu ne upotrebljava atribut »unutrašnja« uz termin »arbitraža«, koji je bliže označavao najstariji samoupravni sud kod nas, jer govori samo o arbitražama, kao obliku samoupravnih sudova, očigledno je da u nizu odredaba govori o unutrašnjoj arbitraži, kao samoupravnom sudu u organizacijama i zajednicama.

¹⁸⁾ Interesantno je napomenuti da je Nacrt Zakona o udruženom radu, koji je kao radni materijal publikovan u »Borbi« oktobra 1975. g. sadržao jednu glavu koja je u celosti bila posvećena rešavanju sporova u organizacijama udruženog rada (čl. 415—421. Nacrta) i koja je sadržala odredbe o obrazovanju, sastavu i funkcionisanju unutrašnje arbitraže, kao i o izvršavanju njenih odluka.

¹⁹⁾ Detaljno o tome: Stanković, G. — Samoupravni sudovi i Zakon o udruženom radu, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, Niš str. 337.

²⁰⁾ I pored toga u praksi dolazi do teškoća oko određivanja pravne prirode jedne stvari i razgraničenja nadležnosti između redovnih i samoupravnih sudova. O problemima razgraničenja nadležnosti između redovnih sudova i samoupravnih sudova videti: Bogičević — Polovina, N. — Razgraničenje nadležnosti i saradnja redovnih sudova i sudova udruženog rada, Pravna misao, 11—12/78, str. 21.

sporazumom nije određena nadležnost unutrašnje arbitraže ili drugog samoupravnog suda.

Pošto u svakoj samoupravnoj organizaciji ili zajednici može da se osnuje unutrašnja arbitraža za rešavanje internih sporova, postavlja se pitanje da li ona, kao samoupravni sud, može da bude nadležna i za rešavanje sporova iz poslovnih odnosa ili je isključivo nadležna za samoupravne sporove i na koji način će se vršiti kontrola zakonitosti njene odluke donete o sporu iz poslovnih odnosa. U pogledu kontrole zakonitosti odluke unutrašnje arbitraže kojom je rešen samoupravni spor nema dileme: kontrola zakonitosti vrši se u posebnom postupku pred sudovima udruženog rada.

Ustavna načela o redovnom putu rešavanja sporova iz internih odnosa u samoupravnim organizacijama i zajednicama, koja su izraz koncepcije i težnje da sami samoupravni subjekti rešavaju sporove iz svojih međusobnih odnosa i nastojanja u pravcu daljeg i što potpunijeg podružtvljavanja pravosudne funkcije, očekivanje da samoupravni sudovi sve više šire svoju nadležnost u odnosu na klasičnu nadležnost redovnih sudova, činjenica da se radi o osnovnom obliku interne samozastite i odsustvo izričite zakonske zabrane da samoupravni subjekti povere unutrašnjoj arbitraži rešavanje sporova iz poslovnih odnosa, omogućavaju da se i dalje predvidi nadležnost unutrašnje arbitraže za rešavanje ove vrste internih sporova,²¹⁾ koji se i inače mogu poveriti izabranim sudovima pri privrednim komorama. Pošto se radi o sporovima iz poslovnih odnosa, kontrola zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže kojom je rešen spor iz poslovnih odnosa ne bi mogla da se vrši u postupku pred sudom udruženog rada te bi trebalo da se vrši po pravilima koja važe za postupak pred izabranim sudovima — tačnije po pravilima koja važe za poništaj odluke izbranog suda.²²⁾ Postupak kontrole u tom slučaju vodi se kod redovnog suda, privrednog ili kod sudova opšte nadležnosti, za slučaj da u republici ili pokrajini nisu formirani privredni sudovi, kod suda koji bi inače bio nadležan za ovu vrstu spora odn. koji bi postupao da je spor eventualno bio rešen pred izabranim sudom.²³⁾

9. Zakon o samoupravnim sudovima SR Slovenije²⁴⁾ iz 1977. g. predviđa poseban institut kontrole zakonitosti pravnosnažne odluke ili poravnjanja pred samoupravnim sudom na taj način što predviđa predlog za preispitivanje zakonitosti, kao posebno pravno sredstvo u suds-kom postupku, kojim se pokreće postupak za kontrolu zakonitosti sudske odluke. Zakonitost konačne odluke unutrašnje arbitraže ispituje i ocenjuje onaj sud koji bi i inače bio nadležan za odlučivanje o sporu: ako je u pitanju odluka koju je unutrašnja arbitraža donela rešavajući o sporu iz poslovnog odnosa, o zakonitosti te odluke može da odluči

²¹⁾ Prema objavljenim podacima do kojih se došlo u toku praćenja zaključivanja samoupravnih sporazuma o udruživanju i samoupravnog organizovanju udruženog rada na osnovama Zakona o udruženom radu, primećeno je da gotovo nema nijednog samoupravnog sporazuma koji nije normirao unutrašnju arbitražu, kao obavezni samoupravni sud koji funkcioniše u organizaciji udruženog rada.

²²⁾ Videti: Triva, S. — Građansko parnično procesno pravo, Zagreb, Narodne novine, 1980, str. 684.

²³⁾ U tom smislu i odluka VPS Srbije, Pž 2574/79.

²⁴⁾ Uradni list, 10/77 od 7. 5. 1977. g.

redovni sud, a ako je u pitanju odluka kojom je rešen samoupravni spor, kontrolu zakonitosti vrši sud udruženog rada.

10. Sporovi iz internih poslovnih odnosa spadaju u klasične imovinskopravne sporove te spadaju, po pravilu, u nadležnost redovnih sudova. Ovi sporovi mogu da se povere na rešavanje i samoupravnim sudovima jer se radi o sporovima iz odnosa u kojima strane mogu pravima iz tih odnosa slobodno da raspolažu. Prema tome, samoupravni subjekti, kao strane u tim odnosima, mogu sporove iz ovih odnosa da povere na rešavanje ili unutrašnjim arbitražama ili izbranim sudovima. Na ovakav zaključak jasno upućuje i čl. 465. st. 2. Zakona o parničnom postupku kojim je predviđeno da se može ugovoriti nadležnost izbranog suda za sporove iz međusobnih odnosa organizacija udruženog rada, samoupravnih interesnih zajednica i drugih samoupravnih organizacija i zajednica ako zakonom ili samoupravnim opštim aktom u skladu sa zakonom nije predviđeno (utvrđeno) da određene vrste sporova rešavaju sudovi udruženog rada ili drugi samoupravni sudovi u koje spada i unutrašnja arbitraža.

11. U našem pravnom sistemu sudovi udruženog rada imaju značajna ovlašćenja i dužnosti u pogledu kontrole ustavnosti i zakonitosti. Pre svega, sudovi udruženog rada vrše kontrolu ustavnosti i zakonitosti u okviru svog redovnog rada, u okviru svoje redovne nadležnosti. Sud udruženog rada nije samo sud koji rešavanjem samoupravnih sporova uređuje i štiti odnose iz udruženog rada u kojima je došlo do nesaglasnosti i sporova. Sud udruženog rada je zaštitnik šireg društvenog interesa samim tim što se angažuje povodom konkretnih povreda zakona i samoupravnih opštih akata i time omogućava dalji razvoj samoupravljanja. Osim toga, ako sud udruženog rada smatra da propis ili opšti akt koji bi trebalo primeniti u konkretnom slučaju nije u saglasnosti sa Ustavom ili zakonima, dužan je da pokrene postupak za ocenjivanje ustavnosti ili zakonitosti. Pored toga, sudovi udruženog rada, kao organi kontrole u vršenju sudske funkcije, imaju pravo da odlučuju o zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže kojom je odlučeno o pravima ili dužnostima iz samoupravnih odnosa. Time što vrši kontrolu zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže, sud udruženog rada se javlja kao organ koji štiti šire društvene interese jer obezbeđuje pravnu sigurnost i omogućava dalji razvoj samoupravljanja.

12. Konačne odluke unutrašnje arbitraže kojima je rešen spor iz poslovnog odnosa ne bi mogao da ispituje sud udruženog rada jer se ne radi o sporu iz samoupravnih odnosa.²⁵⁾

Prema odredbama saveznog Zakona o sudovima udruženog rada, pred sudom udruženog rada prvog stepena može se pokrenuti postupak za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže kojom je odlučeno o samoupravnim pravima ili obavezama. Postupak kontrole

²⁵⁾ U stručnim napisima i u publikovanim odlukama sudova udruženog rada u SRS nailazi se na mišljenje da je sud udruženog rada nadležan da ispituje i odluke unutrašnje arbitraže kojima je rešen spor iz poslovnih odnosa. U praksi se često spor iz poslovnog odnosa kvalifikuje kao samoupravni jer se smatra da se radi o sporu do koga je došlo u razvoju samoupravnog odnosa, bez obzira što se radi o sporu koji je nastao u jednom obligacionopravnom odnosu. U tom smislu i odluka 2611/78, objavljena u Glasniku Suda udruženog rada Srbije, 4/78, str. 119—121.

se pokreće pod uslovima koji su propisani u zakonu i sprovodi se po postupku koji je propisan zakonom (čl. 46 — 52. Zakona o sudovima udruženog rada).

13. Postupak za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže pred sudom udruženog rada pokreće se predlogom za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže. Ovom incijalnom procesnom radnjom pokreće se jedan nov postupak pred drugim samoupravnim sudom u vezi sa odlukom kojom je spor pred unutrašnjom arbitražom meritorno rešen i koja je i konačna i pravosnažna.

Razlozi iz kojih se može pokrenuti postupak za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže taksativno su predviđeni u čl. 47. Zakona o sudovima udruženog rada. Predlog se može podneti:

a) ako je odluka unutrašnje arbitraže suprotna ustavu, zakonu, drugom propisu prinudne prirode ili samoupravnom opštem aktu,²⁶⁾

b) ako unutrašnja arbitraža nije ustanovljena samoupravnim sporazumom odn. drugim samoupravnim opštim aktom ili ako sporazum odn. akt o njenom konstituisanju nije punovažan,

c) ako sastav unutrašnje arbitraže nije bio u skladu sa samoupravnim sporazumom odn. aktom kojim je određen njen sastav,

d) ako je unutrašnja arbitraža odlučila o odnosu čije rešavanje nije stavljeno u njenu nadležnost,

e) ako je odluka doneta uz bitnu povredu odredaba postupka po kojima je arbitraža bila dužna da postupi,²⁷⁾

f) ako izvornik odluke nije potpisala većina članova unutrašnje arbitraže,

g) ako postoji koji od razloga za ponavljanje postupka pred sudom udruženog rada iz čl. 39. Zakona o sudovima udruženog rada:

— ako nezakonitim postupkom unutrašnje arbitraže stranci nije data mogućnost da raspravlja,

— ako se odluka unutrašnje arbitraže zasniva na lažnom iskazu svedoka ili veštaka,

— ako se odluka unutrašnje arbitraže zasniva na ispravi koja je falsifikovana ili u kojoj je overen neistinit sadržaj,

— ako je do odluke došlo usled krivičnog dela arbitra, stranke odn. zastupnika pravnog lica ili punomoćnika ili trećeg lica,

— ako stranka stekne mogućnost da upotrebi pravosnažnu odluku koja je ranije među istim strankama doneta o istom zahtevu,

²⁶⁾ Treba primetiti da u čl. 47. saveznog Zakona o sudovima udruženog rada kao razlog za pobijanje i ispitivanje konačne odluke unutrašnje arbitraže nije navedeno da se odluka unutrašnje arbitraže može pobijati i za slučaj da je u suprotnosti sa principima morala samoupravnog socijalističkog društva. Međutim, očigledno je da su i povrede morala socijalističkog društva okolnost i razlog o kome i sud udruženog rada vodi računa.

²⁷⁾ U praksi se vrlo često u samoupravnim sporazumima izostavljaju odredbe o postupku pred unutrašnjom arbitražom, a kad takvih odredaba ima, onda se izbegava imenovanje arbitara i na taj način onemogućava rad unutrašnje arbitraže. Događa se i da su imenovani arbitri neaktivni (u dogovoru sa određenim organom svoje osnovne organizacije udruženog rada) a to dovodi do toga da unutrašnja arbitraža uopšte ne reši nastali spor. O problemima vezanim za funkcionisanje unutrašnje arbitraže u praksi videti: Izveštaj o radu Suda udruženog rada Srbije u 1979. g.

— ako se odluka zasniva na pravnosnažnoj odluci drugog suda ili drugog organa a ta odluka je pravnosnažno ukinuta,

— ako stranka sazna za nove činjenice ili nađe ili stekne mogućnost da upotrebi nove dokaze na osnovu kojih je za stranku mogla biti doneta povoljnija odluka da su te činjenice ili dokazi bili upotrebljeni u ranijem postupku,

— ako je pri donošenju odluke učestvovao arbitar koji je po zakonu morao biti isključen²⁸⁾ odn. koji je rešenjem suda bio izuzet.²⁹⁾

14. Predlog za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže mogu podneti stranke iz arbitražnog postupka na koje se odluka neposredno odnosi kao i društveni pravobranilac samoupravljanja, bez obzira da li je učestvovao u postupku pred unutrašnjom arbitražom (čl. 48. st. 1. Zakona o sudovima udruženog rada).

15. Predlog se može podneti u roku od trideset dana od dana kad je ta odluka bila dostavljena onoj stranci koja je tu odluku poslednja primila (čl. 48. st. 2. Zakona o sudovima udruženog rada). Pošto se rok računa od poslednjeg dostavljanja, rokom se može koristiti i stranka kojoj je odluka bila ranije dostavljena. Razumljivo je da se stranka ne može koristiti rokom koji važi za društvenog pravobranioca samoupravljanja, kome se odluke unutrašnje arbitraže obavezno dostavljaju, jer on nije stranka u arbitražnom postupku.

Iako zakon ne predviđa ništa o objektivnom roku, smatra se da taj rok iznosi dve godine pošto se radi o roku koji je predviđen pravilima o ponavljanju postupka koji se i inače primenjuju u postupku pred sudovima udruženog rada.

16. Predlog se podnosi nadležnom sudu udruženog rada prvog stepena na čijem je području sedište unutrašnje arbitraže koja je donela odluku čije se ispitivanje predlaže (čl. 21. i čl. 49. Zakona o sudovima udruženog rada).

17. Sud udruženog rada ispituje odluku po pravilima postupka koji redovno primenjuje, kao i po odredbama saveznog Zakona o sudovima udruženog rada o postupku po žalbi i o ponavljanju postupka.

18. Nadležni sud udruženog rada uzima u postupak uloženi pravni lek i ispituje da li je predlog dopušten i osnovan. On ispituje, pre svega, da li je ovo pravno sredstvo blagovremeno uloženo i da li je dopušteno. Neblagovremen i nedopušten predlog sud odbacuje.

Protiv odluke suda udruženog rada kojom se odbacuje predlog za ispitivanje zakonitosti kao neblagovremen ili kao nedopušten, dozvoljena je žalba o kojoj rešava drugostepeni sud udruženog rada — republički ili pokrajinski sud udruženog rada.

19. Sud udruženog rada ispituje po službenoj dužnosti odluku unutrašnje arbitraže u granicama zakonskih razloga. On nije vezan za razloge navedene u predlogu, ali u granicama zakonskih razloga (čl. 51. st. 2. saveznog Zakona o sudovima udruženog rada).

²⁸⁾ I savezni Zakon o sudovima udruženog rada, kao i stari i novi Zakon o parničnom postupku, poznaje samo termin izuzeće, za razliku od teorije procesnog prava koja pravi razliku između isključenja sudije i izuzeća sudije.

²⁹⁾ Svi razlozi za izuzeće, koji su inače predviđeni Zakonom o parničnom postupku, ne mogu da dođu u obzir kad je u pitanju postupak pred unutrašnjom arbitražom, kao npr. odredbe o izuzeću arbitra zbog srodstva sa strankom.

Odluka unutrašnje arbitraže se ispituje u delu čija se ocena zakonitosti zahteva, a ako to nije moguće, onda se ispituje u celini.

20. Oko sud udruženog rada utvrdi da je unutrašnja arbitraža odlučila o sporu koji nije u njenoj kompetenciji, ukinuće odluku unutrašnje arbitraže i odbaciti zahtev kojim je bio pokrenut arbitražni postupak.

Kad utvrdi da postoji koji od razloga iz čl. 47. saveznog Zakona o sudovima udruženog rada i koji predstavlja razlog za pokretanje ovog postupka, sud udruženog rada u celosti ili delimično ukida odluku unutrašnje arbitraže i predmet upućuje unutrašnjoj arbitraži na ponovo rešavanje ili je sam preinačuje. Odluka suda udruženog rada u postupku kontrole zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže je ili kasatorna ili reformatorna.

Kad se, povodom kontrole zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže utvrdi da je normativni akt, na kome je odluka zasnovana, neustavan ili nezakonit, sud udruženog rada pokreće postupak za ispitivanje ustavnosti ili zakonitosti konkretnog opšteg pravnog akta, što je i razumljivo jer se čitav ovaj postupak sastoji upravo u oceni i kontroli zakonitosti odn. ustavnosti arbitražne odluke koja ne može biti ni zakonita ako normativna podloga, na kojoj je zasnovana, nije ustavna i zakonita. U slučaju pokretanja postupka za ispitivanje ustavnosti ili zakonitosti konkretnog akta koji je bio normativna podloga ispitivane arbitražne odluke, sud udruženog rada odlučuje da zastane sa postupkom sve dok ustavni sud ne odluči u konkretnom slučaju.

21. Predlog za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže donete povodom samoupravnog spora je jedna vrsta vanrednog pravnog sredstva,³⁰⁾ koje se razlikuje od tužbe za poništaj odluke izabranog suda po Zakonu o parničnom postupku (čl. 484 — 386. Zakona o parničnom postupku). Razlike između ovih vanrednih pravnih sredstava, koja omogućavaju kontrolu zakonitosti u vršenju sudske funkcije, su znatne. Pre svega, radi se o dva potpuno različita sudska postupka: u samoupravnom sudskom postupku pred samoupravnim sudom i u parničnom postupku pred redovnim sudom. Zbog toga se i predlog za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže razlikuje od tužbe za poništaj odluke izbranog suda po nizu detalja.

Predlog za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže je pravno sredstvo koje se koristi protiv odluke donete po pravilima samoupravnog sudskog postupka, protiv odluke kojom je rešen samoupravni spor. Predlog za poništaj presude izbranog suda je pravno sredstvo koje se koristi protiv odluke samoupravnog suda donete po pravilima parnične procedure, protiv odluke kojom je rešen klasičan poslovni spor, spor koji se tradicionalno naziva građanskopravnim sporom.

Ova dva pravna sredstva se razlikuju i po subjektima ovlašćenim na pokretanje postupka: u postupku za poništaj odluke izbranog suda radi se o samoupravnim subjektima koji su poslovni partneri. Iz tog razloga oni u postupku imaju položaj klasičnih parničnih stranaka.

³⁰⁾ Tako i Poznić, B. — Povodom Zakona o sudovima udruženog rada, Anali, 4/74, str. 453. Suprotno: Musa, K. — O unutrašnjim arbitražama u organizacijama udruženog rada. Naša zakonitost, 6/76, str. 23.

Stranke u postupku za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže su ne samo stranke iz arbitražnog postupka nego i društveni pravobranilac samoupravljanja.

Ova dva pravna sredstva se razlikuju i u pogledu organa koji vrši kontrolu zakonitosti i koji otklanja organske mane jedne nezakonite odluke: za rešavanje po tužbi za poništaj odluke izbranog suda nadležan je redovni sud koji bi bio nadležan u prvom stepenu da nije bio zaključen ugovor o izbranom sudu kojim je derogirana njegova jurisdikcija,³¹⁾ dok je za odlučivanje o predlogu za ispitivanje zakonitosti odluke unutrašnje arbitraže nadležan prvostepeni sud udruženog rada.

Razlika postoji i u pogledu rokova u kojima se mogu koristiti ova pravna sredstva: tužba za poništaj presude izbranog suda može se podneti u roku od trideset dana, računajući od dana kad je presuda postavljena strankama odn. od dana saznanja za nju u roku od pet godina po pravnosnažnost presude; predlog za ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže podnosi se u znatno kraćem objektivnom roku — u roku od dve godine ali od dana kad je izvršeno poslednje dostavljanje.

Znatna razlika postoji i u pogledu razloga zbog kojih se odgovarajuće odluke mogu napadati. Predlog za ispitivanje zakonitosti može se podneti iz dva razloga koji se ne mogu isticati u postupku kontrole kad je u pitanju odluka izbranog suda:

— protivnost odluke ustavu, zakonu, drugom propisu prinudne prirode ili samoupravnom opštem aktu, i

— bitna povreda pravila postupka po kojima je unutrašnja arbitraža bila dužna da postupa.

Konačno, razlike postoje i u pogledu ovlašćenja suda koji se javlja kao organ kontrole. Dok nadležni redovni sud može samo da poništi odluku izbranog suda, sud udruženog rada može ukinuti odluku unutrašnje arbitraže i vratiti predmet unutrašnjoj arbitraži na ponovno suđenje, a može i sam preinačiti odluku koja je bila predmet kontrole i tako otkloniti sam njene organske mane i nedostatke.

22. Ispitivanje zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže je nov instrument samoupravne zaštite koji odgovara potrebama udruženog rada³²⁾ i potrebama sigurnosti pravnog poretka. Ovaj procesni institut omogućava da se kontrola zakonitosti sprovede kroz postupak pred drugim samoupravnim sudom i tako otklone i nepravilnosti same odluke radi uspostavljanja zakonitosti. Uvođenjem ovog pravnog sredstva zakonodavac je nastojao da uspostavi poseban oblik zaštite zako-

³¹⁾ Kad se samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju predviđa nadležnost unutrašnje arbitraže i za rešavanje sporova koji nastaju iz poslovnih odnosa samoupravnih subjekata udruživanja, po shvatanju prof. Trive, odredbe iz samoupravnog sporazuma o udruživanju u tom slučaju predstavljaju specifičnu kompromisornu klauzulu. O tome videti: Triva, S. — Ogljed o unutrašnjoj arbitraži, *Naša zakonitost*, 67/77, str. 221. i Triva, S. — *Građansko parnično procesno pravo*, Zagreb, 1980, str. 684.

³²⁾ Iz godišnjih izveštaja sudova udruženog rada vidi se da relativno mali broj zahteva za ispitivanje konačne odluke unutrašnje arbitraže dolazi pred sudove udruženog rada. Iz toga se može zaključiti da unutrašnja arbitraža ispravno funkcioniše u praksi. Uostalom, o tome govori i Saopštenje o radu unutrašnje arbitraže SOUR Elektronske industrije Niš, pripremljeno za Opštu sednicu Suda udruženog rada Srbije, koja je održana aprila 1980. g.

nitosti i samoupravljanja, da kreira novo pravno sredstvo u sistemu pravnih lekova u samoupravnom sudskom postupku koje odgovara ne samo potrebama zakonitosti, pravne sigurnosti, nego i potrebama društvene samozaštite i samoupravnoj sudskoj proceduri, da omogući da se kontrola zakonitosti, a samim tim i zaštita zakonitosti, ostvari pred samoupravnim sudovima i tako sačuva princip pune suverenosti i neodivnosti zaštite udruženih radnika.

LE CONTROLE DE LA LEGALITE DE LA DECISION DEFINITIVE
DE L'ARBITRAGE INTERNE DEVANT LE TRIBUNAL
DE TRAVAIL ASSOCIE

R é s u m é

Dans ce travail, qui représente un rapport présenté au Symposium relatif au contrôle dans le droit interne et international qui avait eu lieu en avril 1980 à l'occasion du vingtième anniversaire de la fondation de la Faculté de droit de Niš, l'auteur analyse la procédure pour l'examen et le contrôle de la décision définitive de l'arbitrage devant le tribunal de travail associé.

L'arbitrage interne est non seulement le tribunal autogestionnaire le plus ancien, mais aussi le tribunal autogestionnaire le plus étendu car il est institué par la comention autogestionnaire relative à l'association dans l'organisation de travail et dans les autres formes de l'association du travail et des moyens. La procédure devant l'arbitrage interne est à une instance, en conséquence la décision de l'arbitrage interne est définitive. Vu que l'arbitrage interne statue définitivement sur la matière du litige qui lui est confié, le législateur a prévu qu'il est possible d'intenter les voies de droit, dans les conditions déterminées contre la décision définitive de l'arbitrage interne, et de cette manière il a donné la possibilité que le contrôle de la légalité soit effectué dans l'exercice de la fonction judiciaire autogestionnaire.

Le contrôle de la légalité de la décision définitive de l'arbitrage interne, à partir du moment de l'introduction de cette institution judiciaire dans le système juridique de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie jusqu'à aujourd'hui, était effectué de manières différentes, en conséquence l'auteur analyse les différentes formes du contrôle dans la législation de la R. S. F. de Yougoslavie.

Après avoir analysé la procédure du contrôle de la décision définitive de l'arbitrage interne devant le tribunal de travail associé, l'auteur constate que ce moyen juridique est un nouvel instrument de la protection autogestionnaire qui correspond aux besoins du travail associé et aux besoins de la sécurité de l'ordre juridique, et qu'il donne la possibilité que le contrôle de la légalité soit effectué par la voie de la procédure devant l'autre tribunal autogestionnaire ex que de cette manière soient éliminées les irrégularités de la procédure judiciaire autogestionnaire et les irrégularités de la décision arbitrale même.

MOGUĆNOSTI ZA PRIZNANJE I IZVRŠENJE STRANIH SUDSKIH ODLUKA PREMA AKTUELNOM STANJU ZAKONODAVSTVA I SUDSKE PRAKSE JEDNOG BROJA DRŽAVA U SVETU

I

Načelo teritorijalnog ograničenja suvereniteta država sprečava da se odluke nacionalnih sudova donete u materiji građanskog prava automatski priznaju i u drugim državama. Uslovi pod kojim one to mogu biti propisani su zakonima ili su nastali kao plod sudske prakse.

Uporedna analiza važećih propisa o tome pokazuje da postoje izvesni uslovi koji imaju opšti karakter, jer su prihvaćeni u velikom broju država. Radi se o zahtevu da je odluku čije se priznanje traži doneo nadležan sud u inostranstvu, da je poštovao načelo obostranog saslušanja stranaka, da je odluka pravosnažna i izvršna i da njeno priznanje ne vređa domaći »ordre public«. Neke države zahtevaju izvesne dodatne uslove koji, sami po sebi ili zahvaljujući tome da je njegovo utvrđivanje stvar sudova ili drugih državnih organa, još više otežavaju neposredno ostvarivanje dispozitiva strane sudske odluke. Radi se o uslovu reciprociteta koji u poređenju sa ostalim pretpostavkama objektivne prirode u sebi sadrži i primese subjektivnog. Otud se pitanje egzekviture stranih sudskih odluka u nekim slučajevima dovodi u zavisnost od političkih odnosa između država i procene trenutnih ili dalekosežnijih interesa države.

Sve to, kao i brojnost i strogost pojedinih zakonskih uslova, uz neizbežan i, po pravilu, odlučujuć uticaj njihove interpretacije u praksi, ukazuje na moguće teškoće koje stoje na putu neposrednog prihvatanja i realizacije pravnih shvatanja izraženih u odlukama stranih sudova.

Opredelivši se za razmatranje ove problematike želeli smo, sa jedne strane, da kroz prikaz pozitivnih propisa jednog broja država i stavova sudske prakse, ukažemo na praktičnu dimenziju ovog pitanja u odnosima između država. Sa druge strane, hteli smo da na taj način omogućimo ljudima iz prakse da se upoznaju sa različitim zahtevima, uslovima i preprekama na koje mogu naići odluke sudova SFRJ kada se pred sudovima u inostranstvu bude postavio problem njihove egzekviture.

II

Austrija

Uslovi za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka propisani su u zakonu o parničnom postupku ove zemlje u čl. 79—81. Da bi strana odluka mogla dobiti dozvolu izvršenja od domaćeg suda potrebno je

da je doneta od strane nadležnog suda u inostranstvu (čl. 80 t. 1). Strana odluka mora da bude izvršna (čl. 80 t. 3) i da je doneta u postupku u kome je obema stranama bilo omogućeno da budu saslušane (čl. 80 t. 2 i čl. 181 t. 1). Priznanje strane odluke ne sme vredati domaći »ordre public« (čl. 81 t. 4).

Pored navedenih uslova, austrijski zakon zahteva i uzajamnost koja mora da bude zajamčena međunarodnim ugovorom ili vladinom deklaracijom objavljenom u službenom glasilu (čl. 79).

Strane odluke donete u oblasti bračnih odnosa izvršavaće se pod uslovima predviđenim u čl. 328 zakona o parničnom postupku SR Nemačke, sem zahteva reciprociteta koji je ukinut i u SR Nemačkoj zakonom od 11. VIII 1961.

Belgija

Da bi jedna strana odluka doneta u građanskoj materiji mogla da bude priznata i izvršena u ovoj zemlji, neophodno je da zadovolji sledeće uslove iz čl. 570 Code judiciaire iz 1967. godine: da je doneta od nadležnog suda u stranoj zemlji,¹⁾ da je u postupku poštovano pravo odbrane tuženika, da je ta odluka pravnosnažna po pravu zemlje suda i da njeno priznanje ne bi bilo suprotno domaćem »ordre public«. Međutim, sve to važi pod uslovom da i strani sudovi jednako postupaju u odnosu na odluke belgijskih sudova. U suprotnom, belgijski sudija vrši kompletnu reviziju strane sudske odluke.²⁾

Ako je u pitanju strana odluka koja se odnosi na status belgijskih državljana, egzekvatura neće biti potrebna.³⁾

Brazil

Pitanje uslova za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka u pravu Brazila regulisano je na prilično uopšten način. Shodno odredbi čl. 212, II Regimento interno do Supremo Tribunal federal strana sudska odluka dobiće dozvolu izvršenja »ako je izrečena od nadležnog suda... prema zakonskim principima«. Na taj način i za teoriju i za praksu ostale su dileme u pogledu ocene prvog i, reklo bi se, osnovnog uslova koga strana sudska odluka treba da ispuni da bi mogla da bude izvršena u ovoj zemlji.

Takvo stanje moglo bi da ima negativne pravne posledice naročito u odnosu na mogućnost priznanja stranih odluka o razvodu braka, budući na to da je Ustavnim amandmanom od 28. VI 1977. godine

¹⁾ Neće se dati dozvola izvršenja stranoj odluci koju je doneo sud zasnivajući nadležnost jedino na domaćem državljanstvu tužioca. (Cit. M. Bonglet: »La reconnaissance et l'exécution des jugements dans les six pays de CEE«, Annales de la Fac. de droit et des sciences économiques, Lyon, II—1966, str. 63).

²⁾ Bonglet, ibidem.

³⁾ H. Valladao: »Les effets des jugements étrangers de divorce«, Rev. crit. de droit int. privé, 3/1959, str. 454. Takođe, i Cour de Grand, 5. VI 1968. (Rev. de droit int. et de droit comparé, 3/1959, str. 454).

ukinuta zabrana razvoda braka u ovoj zemlji i samim tim uklonjena jedna od pravnih smetnji za priznanje stranih odluka o razvodu.⁴⁾

Kako stvari stoje, svi su izgledi da brazilski sudovi daju egzekvaturu stranim odlukama ove vrste, ali je ona delimična i pod suspenzivnim rokom. Drugim rečima, strana odluka o razvodu braka, bez obzira na to da li je strani element u subjektu prosto ili mešovito izražen, prethodno se priznaje kao odluka o rastavi (desquitada), da bi tek protekom roka od 3 godine od momenta njenog donošenja, bila data mogućnost zainteresovanoj strani da od brazilskog suda zahteva njenu konverziju u razvod braka sa svim njegovim pravnim posledicama. Treba, međutim, istaći da prema vladajućoj praksi stranci i pored toga ne mogu docnije zaključiti brak sa drugim licem u Brazilu.⁵⁾ Isto važi i kada je odluku o rastavi doneo brazilski sud nadležan po domicilu stranaca.

Čehoslovačka

Pitanje priznanja i izvršenja stranih sudskih odluka u pravu ove zemlje regulisano je u zakonu o međunarodnom privatnom i procesnom pravu od 4. XII 1963. godine. Pored opštih uslova, zakon postavlja i zahtev faktičkog i materijalnog reciprociteta kada je u pitanju strana odluka doneta u vezi sa nekim imovinskim zahtevom. Uzajamnost nije uslov za davanje dozvole izvršenja ako strana odluka nije uperena protiv državljana ČSR ili domaćih pravnih lica (čl. 64 t. c).⁶⁾

Reciprocitet nije potreban ni kod priznanja i izvršenja stranih odluka donetih u statusnim stvarima, sem onih odluka koje su izrečene u bračnim sporovima i sporovima u vezi sa priznanjem i osporavanjem očinstva.⁷⁾

Francuska

S obzirom da je pitanje uslova za priznanje i izvršenje stranih odluka bilo regulisano na dosta nejasan i lakonski način u čl. 546 Code de procedure civile, to je sudska praksa ove zemlje oduvek bila osnovni izvor u tom pogledu.

Sve do jedne odluke Kasacionog suda iz 1964. godine,⁸⁾ francusko pravo usvajalo je sistem revizije stranih sudskih odluka, što je dovodilo

⁴⁾ Zakon iz 1939. godine, koji je ukinut 1974. god., u tom pogledu bio je mnogo jasniji jer je predviđao da se pitanje nadležnosti stranog suda ceni prema propisima brazilskog zakona.

⁵⁾ Do 1977. sudska praksa odbijala je priznanje stranih odluka o razvodu ako su supruzi bili Brazilci pozivom na domaći »ordre public«. Kod mešovitih brakova razvod je mogao biti priznat u odnosu na stranog državljanina, s tim što mu je docnije bilo onemogućeno da sklopi novi brak u Brazilu. (Cit. A. M. Villela: »Le droit international privé brésilien et la question du divorce«, Rev. ckit. de droit int-privé, 2/1980, str. 240).

⁶⁾ Na taj način, ustvari, indirektno je izražen stav da se takve odluke mogu prinudno izvršiti jedino na imovini koja pripada stranim pravnim subjektima koja se nalazi na teritoriji ČSR.

⁷⁾ R. Bistricky: »La codification tchécoslovaque en droit international privé«, Rec. des cours de l'Académie internationale de la Haye, 1968, str. 492.

⁸⁾ »Munzer c. Jacoby«, 7. I 1964.

do odbijanja neposrednije egzekviture i francuskih sudskih odluka u većem broju država. Zbog toga, kao i kritika koje je doživeo u pravnoj nauci ove zemlje, ovaj sistem zamenjen je sistemom neograničene kontrole koji postavlja blaže zahteve stranim sudskim odlukama.⁹⁾

Da bi odluka stranog suda dobila dozvolu izvršenja u Francuskoj potrebno je da ispunjava sledeće uslove: 1) da je doneta od suda nadležnost u smislu francuskih propisa o sudskoj nadležnosti,¹⁰⁾ 2) da predstavlja izvršni naslov, 3) da je strani sud primenio pravo nadležno u smislu francuske kolizione norme,¹¹⁾ 4) da odluka nije fraudalozno doneta i 5) da njeno priznanje ne vređa domaći »ordre public«.¹²⁾

Strana presuda koja je dobila dozvolu izvršenja u Francuskoj ima istu pravnu snagu kao i domaća odluka te vrste. No, čak i onda kada nisu ispunjeni svi pobrojani zahtevi, ona može proizvesti određene pravne posledice. Kao prvo, ona postavlja nepobitnu činjenicu, tako da eventualni sporazum stranaka o njenom izvršenju ne bi bio pravno neosnovan. Drugo, ona poseduje dokaznu snagu kao i bilo koji autentični akt strane države. Treće, ona daje mogućnost licu u čiju je korist da izvrši zaplenu dosuđene stvari ili potraživanja i bez dozvole francuskog suda, sem ako njena punovažnost nije osporena u momentu zaplene. Četvrto, strane sudske odluke koje su donete u materiji statusnih odnosa imaju snagu res iudicata u Francuskoj bez potrebe davanja dozvole izvršenja, osim ako takva odluka treba da posluži kao osnov za prinudu nad ličnošću ili za izvršenja na imovini jednog lica.¹³⁾

Grčka

Da bi odluka stranog suda mogla dobiti dozvolu izvršenja u ovoj zemlji potrebno je da budu ispunjeni uslovi iz čl. 965 zakona o parničnom postupku Grčke od 15. IX 1967. godine. Opšti uslovi egzekviture odnose se na: 1) nadležnost stranog suda u smislu grčkih propisa, 2) pravosnažnost i izvršnost strane odluke, 3) građanskopravni karakter predmeta povodom koga je doneta, 4) neprotivljenje domaćem

⁹⁾ Još je Apelacioni sud Pariza u odluci od 21. X 1952. donetoj u slučaju »Charr c. Hasim Lusahim« napao sistem revizije, ističući da on nije predviđen ni u jednom tekstu francuskog pozitivnog prava i da predstavlja sistemsko nepoverenje u odnosu na strane sudske odluke.

¹⁰⁾ Mada je nadležnost francuskih sudova postavljena dosta široko (čl. 14 i 15 C. civil), što bi moglo negativno da se odrazi na mogućnost egzekviture stranih sudskih odluka, ta strogost ublažena je mogućnošću prorogacije nadležnosti stranog suda u određenim slučajevima. Ovlašćenja francuskog sudije u pogledu ispitivanja nadležnosti stranog suda može biti ograničeno i neisticanjem prigovora nepunovažnosti strane odluke od strane tuženika sa razloga nenadležnosti stranog suda.

¹¹⁾ Međutim, ovaj uslov u praksi ublažen je okolnošću da se francuski sudija zadovoljavao konstatacijom da je pravo koje je primenio njegov strani kolega, po svojim rešenjima blisko ili identično sa francuskim. (Trib. de grande instance Seine, 17 V 1961, Clunet, 1962., str. 440.)

¹²⁾ Francuska praksa dala je mogućnost sudiji ne samo ex officio da ispituje saglasnost rešenja utvrđenog u stranoj odluci sa francuskim »ordre public«, već ga je ovlastila da od tražioca izvršenja zatraži potrebne dokaze o činjenicama koje su neophodne za vršenje pomenute kontrole. (Vidi D. Alexandre: »Les puvoirs du juge de l'exequatur«, Paris, 1970, str. 339.)

¹³⁾ M. Bonglet, op. cit., str. 60.

»ordre public«,¹⁴⁾ i 6) odsustvo kolizije između nje i odluke grčkog suda koja predstavlja *res iudicata*.

Ovakvim normiranjem grčki zakonodavac je, čini se, raskinuo sa sistemom revizije stranih presuda donetih u građanskoj materiji.¹⁵⁾

Za priznanje i egzekvaturu stranih odluka koje su donete u neimovinskim stvarima grčkih državljana važe znatno strožiji uslovi. To je naročito slučaj sa stranim odlukama o razvodu ili poništaju braka u kome je jedan od supruuga domaći državljanin. Iako je pravilo da se strane odluke u ovoj oblasti priznaju i izvršavaju bez potrebe davanja dozvole izvršenja, to neće biti slučaj sa stranim presudama donetim povodom razvoda ili poništaja braka grčkih državljana. S obzirom na odredbu čl. 591 st. 1 zakona o parničnom postupku koja predviđa isključivu sudsku nadležnost za domaće sudove, ni jedna strana odluka o tome ne može biti priznata i izvršena u ovoj zemlji.

Isti je slučaj i sa stranim odlukama kojim je raspravljeno neko pitanje odnosa roditelja i dece u kome je bilo koja strana (roditelj ili dete) lice grčkog državljanstva. Nije neophodno da domaći državljanin ima prebivalište ili boravište u Grčkoj. Šta više, nepobitno je da li ga je ikada imao u ovoj zemlji (čl. 614 zakona o parničnom postupku).¹⁶⁾

Holandija

Mogućnost za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka u Holandiji ograničena je, po pravilu, na odluke onih država sa kojima postoji međunarodni ugovor o tom pitanju (čl. 431 st. 1 zakona o parničnom postupku), ali je moguća i u drugim »izuzetnim slučajevima« (čl. 431 st. 3).¹⁷⁾ Ovakva široka zakonska formulacija ukazuje na izvesnu pravnu nesigurnost u pogledu moguće egzekvature pozitivnih odluka dobijenih u inostranstvu.¹⁸⁾

Ako se zna da holandsko pravo usvaja sistem vrlo sličan sistemu priznanja i izvršenja u engleskom pravu (*prima faciae*), onda postaje jasno da su šanse za neposredno izvršenje stranih izvršnih naslova u ovoj zemlji minimalne. To je potvrđeno i u jednom broju starijih presuda holandskih sudova, kada je domaći sudija odbio da prizna bilo kakvu dokaznu snagu stranoj presudi, tako da je tražilac izvršenja po-

¹⁴⁾ P. Massourdis: *The enforcement of foreign judgements in Grece*; *Rev. hélénique du droit international*, 1970.

¹⁵⁾ O tome da grčko pravo usvaja sistem revizije strane odluke: Ph. Fragistas: »*La reconnaissance des jugements étrangers*«, *Fac. int. de droit comparé*, Session d'été, 1961, str. 29.

¹⁶⁾ G. Mitsopoulos: »*La jurisdiction internationale en droit grec*«, *Rev. hélénique de droit int. et étranger*, 1—4/1977, str. 4.

¹⁷⁾ Prema P. Hay-u (»*The Common Market Preliminary Draft Convention on the Recognition and Enforcement of Judgements. — Some Consideration of Policy and Interpretation*«, *The Am. Journal of Comp. Law*, 1968, vol. 16, str. 117), Vrhovni sud Holandije protumačio je ovu odredbu u tom smislu da sudovi mogu o tome odlučivati od slučaja do slučaja.

¹⁸⁾ U literaturi se navodi slučaj u kome je holandski sudija odbio da dá egzekvaturi i stranoj odluci samo zato što je smatrao da bi takva kakva je mogla dovesti do spora u Holandiji (*Loeuwarden*, 26. VI 1952.).

novo morao da podiže tužbu pred holandskim sudom.¹⁹⁾ Međutim, kada su bile u pitanju strane odluke donete u materiji ličnog statusa i sposobnosti, domaći sudovi zauzimali su mnogo blaži stav priznajući ih bez ikakvih dodatnih uslova.²⁰⁾

Kada su u pitanju strane odluke o izdržavanju dece, onda one podležu proveri sa stanovišta uslova iz čl. 993 zakona o parničnom postupku, čak i tada kada postoji odredba međunarodnog ugovora o uslovima i postupku egzekvaturе istih. To je potvrđeno kraljevskom odlukom (l'Arrêté royal) od 11. II 1966. godine.

U sudskoj praksi ove zemlje zabeleženi su i slučajevi u kojima su na indirektan način stranim odlukama bile priznavane posledice res iudicata. Na taj način umnogome je ublažena strogost zakonskih propisa. U tom smislu, neki holandski sudovi u prošlosti pozivali su se na princip savesnosti i pravičnosti (»binblende kracht«), čime je stranki koja je odbijena od traženja u inostranstvu bilo uskraćeno pravo ponovnog pokretanja parnice pred holandskim sudom, dok je stranki koja je izgubila parnicu nalagano izvršenje strane odluke bez prava na priговор.

Nemamo dovoljno pouzdanih podataka o tome da li je i aktuelna praksa reafirmisala ovo načelo.

Italija

Uslovi za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka u pravu Italije propisani su odredbama Codice di procedura civile iz 1940. godine. Da bi strana sudska odluka mogla biti izvršena u ovoj zemlji neophodno je da tražilac izvršenja podnese zahtev apelacionom sudu mesta izvršenja, koji, ne ispitujući meritum odluke, kontroliše da li su ispunjeni uslovi iz čl. 797 st. 1—7.²¹⁾

Izuzetak od ovog pravila predviđen je u čl. 798 zakona o parničnom postupku: apelacioni sud se može upustiti u ispitivanje sadržine strane presude na zahtev tuženika samo ako je odluka doneta in contumacionem. Isto tako i onda kada su se stekli uslovi iz čl. 395 t. 1, 2, 3, 4 i 6 koji mogu dovesti do poništenja domaće odluke u istoj situaciji (revocazione). U svakom slučaju, odluka suda o podnetom zahtevu može biti jedino davanje ili odbijanje dozvole izvršenja stranoj odluci.²²⁾

¹⁹⁾ Mercier (»Effets internationaux des jugements dans Etats du Marché Commun«, Genève, 1965, str. 74) citira dve odluke u tom smislu. Jedna je doneta 25. VI 1937, a druga 1. IV 1938. godine.

²⁰⁾ Maestricht, Rectbank, 12. XI 1936. Međutim, iako za takve odluke nije bila potrebna dozvola izvršenja, zahtevalo se da je odluku doneo nadležan strani sud. Kod odluka o razvodu Holanđana tražilo se da je strani sud izrekao razvod sa razloga predviđenih u holandskom zakonu (H. Valladao, op. cit., str. 456).

²¹⁾ Radi se o tzv. opštim uslovima za priznanje strane odluke, kao što su: nadležnost stranog suda, poštovanje načela obostranog saslušanja stranaka, pravosnažnost strane odluke, nepostojanje listispedencije, neprotivljenje italijanskoj odluci i nevredanje italijanskog »ordre public«.

²²⁾ Bonglet, M.: »La reconnaissance et l'exécution des jugements dans les six pays de CEE«, Annales de la Faculté de droit et des sciences économiques, Lyon, II—1966, str. 65.

Ima autora koji smatraju da italijansko pravo zahteva uslov uzajamnosti u pogledu priznanja i izvršenja stranih izvršnih naslova. On se, po njima, nalazi u kombinaciji odredaba čl. 4 st. 4 i čl. 797 st. 1 zakona o parničnom postupku.²³⁾ Mi ne delimo to mišljenje jer pomenute odredbe, svaka za sebe, sankcionišu i upotrebu retorzije u oblasti sudske nadležnosti u međunarodnom privatnom pravu (čl. 4 st. 4) i dopuštaju mogućnost odbijanja egzekviture zbog nenadležnosti stranog suda. (čl. 797 st. 1) Ako bi se nadležnost italijanskog suda iz čl. 4 u uslovnom smislu mogla da shvati kao »reciprocitet«, jer se javlja kao reakcija na nadležnost stranog suda, za čl. 797 st. 1 to se nikako ne bi moglo tvrditi.

Liban

Pravo ove zemlje (zakon № 73/67 od 19. XII 1967. o izvršenju sudskih i arbitražnih odluka i autentičnih stranih akata) pravi razliku između uslova za priznanje i izvršenje stranih odluka donetih u imovinskim stvarima i onih koje se tiču mogućnosti priznanja stranih odluka koje se odnose na lični status. Prema odredbi čl. 6 st. 4 pomenutog zakona, strane sudske odluke koje su donete u imovinskim stvarima, treba da potiču iz zemlje koja na svojoj teritoriji izvršava odluke libanskih sudova. Kada su u pitanju odluke donete u pitanjima ličnog stanja i sposobnosti, one su podobne da proizvedu pravne učinke neposredno, tj. bez potrebe davanja dozvole izvršenja od libanskog suda, pod uslovom da nisu predmet spora (čl. 4). Reciprocitet nije uslov priznanja i izvršenja jedne takve odluke.²⁴⁾

Mađarska

Uslovi za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka propisani su u zakonu-dekretu № 13 od 1. VII 1979. Osim načelne odredbe o neizvršivosti stranih odluka u slučaju postojanja isključive nadležnosti domaćih sudova, kao i u slučaju neregularnosti pozivanja pred sud odn. postojanja odluke mađarskog suda u istoj stvari (§70), zakon-dekret predviđa odbijanje davanja dozvole izvršenja i onda kada se tome protivi neka odredba mađarskog prava imperativnog karaktera.²⁵⁾

Presude stranih sudova donete u imovinskim stvarima, kao i odluke o dodeli dece, mogu biti priznate i izvršene samo u slučaju postojanja diplomatskog ili faktičkog reciprociteta, osim drugačije protivne odredbe zakona-dekreta. U pogledu stranih odluka o razvodu braka, us-

²³⁾ Čl. 797 st. 1 omogućava izvršenje strane presude samo ako je doneta od stranog suda nadležnog u smislu italijanskih propisa o sudskoj nadležnosti, dok čl. 4 st. 4 propisuje da strani državljanin može biti tužen pred italijanskim sudom ukoliko se strani sudovi (sudovi države čiji je on državljanin) oglašavaju nadležnim da raspravljaju o tužbama protiv italijanskih državljana protivno normama o sudskoj nadležnosti italijanskih sudova.

²⁴⁾ Rev. crit. de droit int. privé, 1968, tome LVII. Takođe i P. Ganagé: »Observation sur les effets des jugements étrangers de divorce dans un système non laïcisé«, Rev. crit. de droit int. privé, 1958, str. 673 i sl.

²⁵⁾ O. Zoltan: »La nouvelle réglementation hongroise en droit international privé«, Rev. int. de droit comparé, 1/1980, str. 99.

vojenju ili starateljstvu, nasuprot ranijoj praksi o neizvršivosti istih ako je bar jedna strana u sporu mađarski državljani, novi propisi načelno dopuštaju njihovo priznanje (§ 71).²⁶⁾

SR Nemačka

Izvršenje stranih sudskih odluka u SR Nemačkoj regulisano je odredbama §§§ 328, 722 i 723 zakona o parničnom postupku iz 1877. Međutim, i praksa nemačkih sudova odigrala je značajnu ulogu kod konkretizovanja pojedinih zakonskih uslova u odnosu na mogućnost priznanja pravnih dejstava stranih izvršnih naslova u ovoj zemlji.

Pored opštih pretpostavki, nemački zakonodavac postavio je i neke dopunske uslove koje strana odluka treba da zadovolji da bi joj bila priznata egzekvatura u SR Nemačkoj. To se u prvom redu odnosi na zahtev reciprociteta postavljen u § 328 t. 5 koji se načelno zahteva kada su u pitanju strane odluke donete u imovinskim stvarima. Međutim, ovaj uslov ne postavlja se u vezi sa stranim sudskim odlukama o razvodu braka ili njegovom poništaju (zakon o ujednačavanju i izmeni propisa porodičnog prava od 11. VIII 1961). Ovo je bilo potvrđeno i jednom odlukom Vrhovnog suda SR Nemačke od 30. XI 1960.²⁷⁾

Međutim, priznanje i izvršenje stranih odluka donetih u materiji porodičnog prava biće onemogućeno ukoliko je strana odluka na štetu nemačke strane, a strani sud je primenio pravo različito od onog koga predviđa koliziona norma domaćeg prava za dati slučaj (§ 328 st. 1 t. 3).

Pominjući uticaj sudske prakse u oblasti egzekviture stranih sudskih odluka mislili smo, pre svega, na njenu ulogu u definisanju pravne sadržine zahtevane uzajamnosti. S tim u vezi treba podvući da još od početka ovog veka nemački sudovi nisu zahtevali potpunu podudarnost zakonskih uslova o mogućnostima izvršenja stranih odluka u stranom i nemačkom pravu. Uslov uzajamnosti smatrao se ispunjenim ako je bila utvrđena globalna podudarnost propisa dve zemlje u tom pogledu. Takva koncepcija, čini se, prevladala je i u aktuelnoj praksi sudova ove zemlje.²⁸⁾

Sudska praksa SR Nemačke zadovoljava se i delimičnom potvrdom o reciprocitetu u izvršenju nemačkih odluka. Da bi se smatralo da je ovaj uslov ispunjen dovoljno je konstatovati da se određena kategorija nemačkih odluka priznaje i izvršava u stranoj državi.²⁹⁾ Izražava-

²⁶⁾ P. Szigeti: »Codification de droit international privé en Hongrie«, Clunet, 3/1980, str. 643. O neizvršivosti ovih odluka u Mađarskoj vidi Valladao, op. cit., str. 456.

²⁷⁾ Sud je zauzeo principijelan stav da iako se za priznanje odluka o razvodu koje su izrekli sudovi u Istočnom Berlinu, analogno primenjuje odredbe §328 zakona o parničnom postupku, »priznanje jedne takve odluke nije uslovljeno reciprocitetom«.

²⁸⁾ U tom smislu bila je jedna odluka Reichsgericht-a iz 1909. god.

²⁹⁾ Pozvan da se izjasni o postojanju uzajamnosti u materiji egzekviture sa J. Afrikom, Bundesgerichtshof je zauzeo vrlo liberalan stav. Umesto detaljnog poređenja zakonskih uslova u pravu ove zemlje sa odgovarajućim uslovima nemačkog prava, on se zadovoljio konstatacijom da su ovi uslovi u njihovoj ukupnosti podudarni. (Rev. crit de droit int. privé, 1/1969, str. 118—130).

vajući se u prilog tzv. specijalnog reciprociteta nemački sudovi omogućavaju izvršenje onoj vrsti stranih odluka koju i dotična strana država izvršava kada je reč o sudskim odlukama nemačkih sudova, bez obzira na to da li je isti slučaj i sa ostalim nemačkim odlukama u toj zemlji. Na taj način reciprocitet kao uslov postao je mnogo operativniji i bliži praksi.

Iako se u pravu ove zemlje zahteva potvrđeni materijalni reciprocitet, potvrdu o tome ne daje ni domaća, ni strana vlada, već nemački sudovi koji vrše periodičnu kontrolu strane sudske prakse sa stano-
višta mogućnosti priznanja i izvršenja domaćih sudskih odluka. Karakteristično je da ovaj zadatak sudovi obavljaju po službenoj dužnosti i da partične stranke u tom domenu nemaju nikakvu inicijativu.³⁰⁾

Kanada

Pravila o priznanju u izvršenju stranih sudskih odluka u Kanadi nalaze se u nadležnosti njenih provincija, odakle izvesna raznolikost uslova koji se za to traže. To ima za posledicu da, sem retkih izuzetaka, i odluke donete unutar Kanade podležu davanju dozvole izvršenja u drugim provincijama.³¹⁾

Dalja karakteristika kanadskog prava u ovoj oblasti odnosi se na različitost pravnih izvora u kojima su sadržani uslovi za egzekvaturu ovih odluka. Pravilo je da je ova materija kodifikovana tamo gde je uticaj francuskog prava bio najjači, dok u provincijama čije se pravo izgrađivalo pod uticajem engleskog common law-a, prevladavaju shva-
tanja i rešenja koja dominiraju u pravu V. Britanije.³²⁾ Zato se u prvim, po pravilu, zahtevaju isti oni uslovi koji se traže i po francuskom sistemu egzekvature, ne isključujući mogućnost revizije strane sudske odluke.³³⁾ U drugim, pak, pored ostalih pretpostavki koje postavlja common law, naročita pažnja poklanja se nadležnosti stranog suda.³⁴⁾

Poljska

Kao i prava većeg broja evropskih socijalističkih zemalja, tako i poljsko pravo usvaja sistem ograničene kontrole strane sudske presude. Međutim, pored opštih uslova, pravo Poljske predviđa i uslov fak-

³⁰⁾ E. Riezler-Ph. Fragistas: Das Internationals Familienrecht Deutschlands und Frenkreichs, Tübingen-Paris, 1955, str. 554.

³¹⁾ Izuzetno u provnciji Kvebek presude donete od sudova ostalih kanadskih provincija mogu da uživaju povoljniji tretman u odnosu na strane odluke (čl. 211 zakona o parničnom postupku).

³²⁾ Mada su principi egzekvature stranih odluka sadržani u čl. 178 zakona o parničnom postupku Kvebeka u velikoj meri inspirisani čl. 121 francuskog ordonansa iz 1629. godine, tražilac izvršenja obavezan je da podnese novu tužbu kod suda ove provincije koja se osniva na stranoj odluci. (Cit. E. Groffier: »Le projet de codification du droit international privé québécois«, Clunet, 4/1977, str. 833).

³³⁾ »Cowans v. Ticanderoga Pulp & Papier Co.«, 127 Misc. 898 (1926). U tom smislu sva sredstva odbrane koja su mogla da se upotrebe pred stranim sudom, mogu se koristiti i pred sudom egzekvature (čl. 178 zakona o parničnom postupku Kvebeka). Nacrt novog zakona ne daje takvu mogućnost.

³⁴⁾ J. G. Castel: Private International Law, 1960, str. 261.

tičkog reciprociteta (čl. 1146 st. 1 zakona o parničnom postupku od 1. I 1965.). Iako se uzajamnost načelno traži samo u pogledu egzekvatur stranih odluka donetih u imovinskim stvarima, od toga je napravljen izuzetak u pogledu onih stranih odluka kojim je raspravljen neki neimovinski odnos stranaca. Stav da za ove odluke nije potrebno zahtevati dozvolu izvršenja u Poljskoj, već da se one izvršavaju eo ipso i bez zahteva reciprociteta, ne važi ako takva odluka treba da posluži za upis u knjige građanskih stanja, zemljišne knjige ili kao osnov za zaključenje braka u ovoj državi.

Uzajamnost nije pretpostavka priznanja i izvršenja ni onih stranih sudskih odluka kojim je naređen prijem zaostavštine ili njeno uručenje licima koja imaju prebivalište u Poljskoj, a dobra koja je čine bila su na teritoriji države suda u momentu smrti ostavioca.

Prema odredbi čl. 1146 st. 3 reciprocitet se ne zahteva ni za priznanje i egzekvaturu onih stranih sudskih presuda koje prema poljskom zakonu spadaju u isključivu sudsku nadležnost države u kojoj je odluka donesena. Isto važi i u pogledu stranih odluka kojim je dosuđeno izdržavanje koje ima osnov u porodičnom pravu (čl. 1150 st. 3). Međutim, iz toga ne bi trebalo izvući zaključak da odluke o kojima je reč mogu proizvesti pravne posledice *res iudicata* bez ikakve prethodne procedure. Izvršenje takve jedne odluke pretpostavlja najpre njeno priznanje kao izvršni naslov od strane suda vojvodstva,³⁵⁾ iza čega taj isti sud na odluku stavlja klauzulu izvršnosti.³⁶⁾

Portugalija

U portugalskom pravu pretpostavke za davanje dozvole izvršenja stranoj sudskoj odluci su: 1) da je odluku doneo nadležan sud u inostranstvu u smislu portugalskih propisa o sudskoj nadležnosti u međunarodnom privatnom pravu, 2) da je strana presuda postala izvršna, 3) da ne postoji pravosnažna odluka portugalskog suda doneta u istoj stvari i između istih lica, 4) da je poštovano pravo tuženika na odbranu, 5) da je strani sud primenio pravo na koje upućuje koliziona norma portugalskog prava, 6) da njeno priznanje nije u suprotnosti sa »ordre public« *lex fori* i 7) da je poštovan uslov reciprociteta u ovoj oblasti.³⁷⁾

³⁵⁾ Da bi došlo do toga, sud ispituje odluku sa stanovišta postojanja uslova iz čl. 1146 st. 1 i čl. 1150 st. 1 zakona o parničnom postupku.

³⁶⁾ Vidi komentar uz odluku Vrhovnog suda Poljske objavljen u *Clunet*, 1/1977, str. 178. U jednom delu pravne nauke ove zemlje prevladava stav da bi poljsko pravo moglo da prihvati koncept materijalnog i specijalnog reciprociteta. Na osnovu toga moglo bi se smatrati da je ispunjen ovaj zahtev ako i strani sudovi priznaju i izvršavaju istu vrstu poljskih odluka koje priznaju i izvršavaju poljski sudovi kada su pitanju presude određene strane države. (Cit. J. Jodlowsky: »Reconnaissance et l'execution des décisions étrangers en Pologne«, *Clunet*, 1966, str. 553 i 554).

³⁷⁾ A. F. Coreia: »La reconnaissance et l' execution des jugements étrangers«, Coimbra, 1971.

Rumunija

Pretpostavke za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka sa-
držani su u čl. 375 zakona o parničnom postupku ove zemlje. Da bi
strana odluka dobila dozvolu izvršenja u Rumuniji, potrebno je da je
doneta od nadležnog suda u inostranstvu, da je konačna, da strana
država priznaje i izvršava odluke donete od rumunskih sudova i da pri-
znanjem ne bi bio povređen domaći »ordre public«.

Domaći sudija ispituje postojanje ovih uslova po službenoj duž-
nosti, ali nije ovlašćen da vrši bilo kakvu kontrolu tumačenja *prava*
koju je dao sudija strane države. Iz toga proizilazi da rumunsko pravo
prihvata sistem ograničene kontrole stranih sudskih odluka. Takav stav
potvrđen je i u praksi sudova ove zemlje.

Rešavajući o zahtevu za priznanje odluke o razvodu braka ru-
munskih državljana koju je izrekao sud države Illinois (SAD), sreski
sud okruga Kluž-Napoka odbio je da izda potrebnu dozvolu smatra-
jući da je američki sud pogrešno utvrdio krivicu za razvod braka. Za-
jednički život, po mišljenju suda, postao je nepodnošljiv zahvaljujući
mužu koji je napustio zajednički domicil.

Vrhovni sud Rumunije, rešavajući po žalbi protiv citirane odluke
sreskog suda, ukinuo je napadano presudu, ističući da prema odredba-
ma rumunskog prava »domaći sudovi ne mogu vršiti nikakvo ispitivanje
(reviziju) tumačenja okolnosti slučaja i njihove pravne vrednosti«.³⁸⁾

SAD

U američkom sistemu egzekvaturae »prima faciae«, koji znači ne-
giranje mogućnosti neposrednog izvršenja stranih presuda, ova mate-
rija regulisana je na različit način u pojedinim federalnim državama.
Pored pravila common law-a koja se primenjuju od sudova većeg broja
saveznih država u SAD, izvestan broj njih sprovodi postupak egzekvatu-
re shodno zakonskim pravilima koja su sadržana u Uniform Enforc-
ement Foreign Judgements Act iz 1964., kao i Uniform Foreign Country
Money-Judgements Recognition Act iz 1966. godine.

Iako su pretpostavke koje se zahtevaju po common law-u gotovo
istovetne sa uslovima predviđenim u ovim zakonima, određene razlike
postoje naročito u pogledu njihove primene u praksi.

Pravilo da strana odluka mora biti izrečena od nadležnog suda
strane zemlje opšteg je karaktera, ali su zato različiti kriterijumi za
ocenu te nadležnosti. Prema vladajućoj praksi sudova onih saveznih dr-
žava koje primenjuju pravila common law-a, ta se nadležnost određuje
na osnovu domaćih propisa o sudskoj nadležnosti u međunarodnom pri-
vatnom pravu.³⁹⁾

³⁸⁾ Cit. iz obrazloženja odluke Vrhovnog suda № 2142 od 1. X 1974. koja je objavljena u *Clunet*, 4/1977, str. 900.

³⁹⁾ Izuzetno, pomorski (admiralitetski) sudovi, kao i sudovi u Kaliforniji, oslanjaju se u tom pogledu na propise o sudskoj nadležnosti strane državne odluke. (Cit. I. Grbin: Priznanje i izvršenje odluka stranih sudova (teza), Zagreb, 1978, str. 84).

Uniform Foreign Money-Judgements Recognition Act u tom pogledu polazi od propisa o sudskoj nadležnosti države čiji je sud doneo odluku.⁴⁰⁾ Međutim, u zakonu se izričito predviđa da će biti odbijena egzekvatura onoj stranoj odluci koja je doneta od suda koji je zasnovao nadležnost jedino na činjenici da je tuženik imao domaće državljanstvo ili na njegovom domicilu u domaćoj državi.

I pravila common law i odredbe zakona iz 1966. godine zahtevaju da je u postupku donošenja odluke poštovano pravo na odbranu tužene strane (§4 b, t. 1). Ovo načelo dobilo je i ustavnu sankciju u vidu odredbe o »due process of law« koja je sadržana u amandmanu XIV Saveznog Ustava SAD:

Opšti je stav da predmet izvršenja mogu biti samo konačne strane odluke. Pritom zakon iz 1966. godine u §2 propisuje da se može dati dozvola izvršenja i stranoj sudskoj odluci protiv koje se još može uložiti ili je već uloženi pravni lek, pri čemu domaći sud u ovom poslednjem slučaju može odložiti priznanje (§6).⁴¹⁾

Ako bi se dogodilo da je pre strane odluke doneta presuda suda države egzekvaturu o istom sporu i između istih stranaka, sudska praksa većeg broja federalnih država daje prednost kasnije donetoj odluci. Odatle zaključak da prigovoru res iudicate ima mesta samo u slučaju divergencije između tih odluka. Naprotiv, Uniform Foreign Country Money-Judgements Recognition Act iz 1966. godine prepušta sudu da odluči hoće li u slučaju kolizije odluka priznati ili odbiti zahtev za izdavanje dozvole izvršenja.⁴²⁾

Ni ona strana presuda koja je doneta fraudalozno ne može dobiti egzekvaturu u SAD. Razlika, međutim, postoji u intenzitetu sankcije prevarenog ponašanja. Dok se sudska praksa načelno ograničava na utvrđivanja tzv. spoljašnje fraudaloznosti,⁴³⁾ dotle pomenuti zakon iz 1966. godine daje mogućnost sudiji da po slobodnoj oceni odluči hoće li dati ili odbiti izdavanje dozvole izvršenja, bazirajući se na većem broju postupaka jedne stranke koji se mogu okvalifikovati kao prevarno ponašanje.⁴⁴⁾

Odredba o neportivljenju strane odluke »ordre public« SAD sadržana je i u obrazloženjima brojnih odluka američkih sudova, kao i u zakonu iz 1966. godine (§4 (a) (1)).⁴⁵⁾

Zahtev uzajamnosti, svojevremeno izražen u jednoj odluci Vrhovnog suda SAD (»Hilton v. Guyot«, 159 US. 113, 1895) nije prihvaćen ni u zakonima federalnih država, niti je u većoj meri podržan od strane

⁴⁰⁾ Homburger, op. cit., str. 371.

⁴¹⁾ Određujući polje primene zakon propisuje da njegove odredbe ne važe egzekvaturu stranih odluka u poreskoj materiji, kao i za odluke koje su donete u materiji izdržavanja koje ima izvor u porodičnom ili bračnom pravu.

⁴²⁾ Homburger, op. cit., str. 373.

⁴³⁾ U pitanju je takvo ponašanje jedne stranke koje se dogodilo izvan toka glavne rasprave, a imalo je za posledicu sprečavanje protivnika da uzme učesća na njoj.

⁴⁴⁾ Zato je moguće uskratiti dozvolu izvršenja i u slučajevima koji se u pravu SAD tretiraju kao slučajevi tzv. intrinsic fraud, a čija je suština obmana suda u pogledu činjenica i okolnosti od bitnog značaja za odluku. (vidi: I. Grbin, isto, str. 262).

⁴⁵⁾ Ovaj poslednji to formuliše zahtevom nepristrasnosti stranog suda i postupkom koji mora biti u skladu sa ustavnom klauzulom o »due process«.

prakse nižih sudova.⁴⁶⁾ Polazeći od stava o tome da je federalna vlast ta koja kreira glavni deo federalne pravne nadgradnje, kao i činjenice da je utvrđivanje reciprociteta i preduzimanja protiv mera stvar SAD kao celine, neke savezne države izričito su odbacile uslov uzajamnosti u odredbama svojih zakona (npr., Kalifornija, Montana, Oregon). Druge su to učinile u sudskoj praksi (npr., Njujork, Konektikat, Ilinois, Džordžija i Luizijana).⁴⁷⁾

Odredbu o reciprocitetu u ovoj materiji nema ni zakon iz 1966. godine.

SSSR

Ova zemlja spada u red onih u kojima je izvršenje stranih sudskih odluka moguće jedino pod uslovom da o tome postoji zaključen međunarodni ugovor u kome su određeni uslovi potrebni za to. Ovakav vid diplomatske uzajamnosti umnogome olakšava postupak priznanja i izvršenja sudskih odluka u SSSR. Zato će domaći sudija, odlučujući o zahtevu za davanje dozvole izvršenja, imati jedino da ustanovi da li odluka u pitanju potiče od sudova zemlje ugovornice i da li je ta vrsta odluke obuhvaćena odredbama međunarodnog ugovora.

Analiza nekih dvostranih ugovora SSSR pokazuje da su u njima predviđeni, uglavnom, svi opštji uslovi koji se inače zahtevaju u najvećem broju država za priznanje i izvršenje stranih izvršnih naslova. Te pretpostavke su: nadležnost stranog suda,⁴⁸⁾ pravosnažnost strane odluke, nepostojanje litispencije ili odluke sovjetskog suda o istom sporu i između istih stranaka, princip obostranog saslušanja stranaka i neprotivljenje priznanja strane odluke domaćem »ordre public«.⁴⁹⁾

Španija

Materija egzekviture stranih sudskih odluka u ovoj zemlji regulisana je zakonom o parničnom postupku iz 1881. godine. Prema ovom zakonu strana odluka dobiće dozvolu izvršenja u Španiji: ako je doneta na osnovu lične tužbe, pod uslovom da se ne radi o presudi zbog izostanka, da strana odluka odn. njeno priznanje u konkretnom slučaju ne vređa domaći »ordre public« i da strana država, čijeg je suda ta odluka, poštuje uzajamnost u odnosu na presude domaćih sudova.⁵⁰⁾

S obzirom da nema preciznih odredbi u zakonu o vrsti tražene uzajamnosti, može se zaključiti da se špansko pravo zadovoljava faktič-

⁴⁶⁾ Posle pomenute odluke iz 1895. donet je mali broj sličnih presuda. Samo su neke odluke Minesote, Floride, Merilenda i Kolorada sledile stav Vrhovnog suda u pogledu zahteva uzajamnosti. Praksa ostalih nije se osećala obaveznom da postupa na isti način, čak i onda kada je ovaj zahtev ponovljen mnogo godina docnije u slučaju »Sabbatino« 1963. godine.

⁴⁷⁾ A. A. Ehreinzeig: Conflict of Laws, 165 (rev. ed.), 1962.

⁴⁸⁾ O tome više: L. A. Lunc: Meždunarodnij graždanskij proces, Moskva, 1966, str. 132.

⁴⁹⁾ Prema Luncu (op. cit., str. 104) nadležnost stranog suda u oblasti statističkih odnosa procenjuje se prema propisima zemlje suda u koji je doneo odluku.

⁵⁰⁾ A. R. Brotons: Ejecution de Sentencias Extranjeras en España; La Jurisprudencia del Tribunal Supreme, Ed. Tecnos, Madrid, 1974.

kim reciprocitetom. Međutim, kada je u pitanju sadržina istog, onda se zahteva materijalni i specijalni reciprocitet. To drugim rečima znači, da strane odluke imaju istu pravnu snagu u Španiji koju imaju i španske odluke određene vrste u stranoj zemlji.⁵¹⁾

Teret dokazivanja uzajamnosti pada na tražioca izvršenja. U tu svrhu on može koristiti sva poznata dokazna sredstva, kao što su: sertifikati izdati od strane nadležnih organa i sudova strane države, potvrde koje izdaju strana diplomatsko-konzularna predstavništva u Španiji ili uverenja izdata od španskih predstavništava u inostranstvu. Međutim, s obzirom na to da se utvrđivanje reciprociteta tretira kao dokazivanje jedne faktičke okolnosti, to nikakva pretpostavka o tome neće biti uzeta u obzir od strane domaćeg suda. Ovaj načelan stav potvrđen je i u praksi najviše sudske instance ove zemlje.⁵²⁾

U pogledu mogućnosti egzekviture stranih sudskih presuda donetih u statusnim stvarima, pravo ove zemlje zauzima vrlo rigorozan stav. To se u prvom redu odnosi na strane odluke o razvodu braka, bez obzira da li su oba ili samo jedan bračni drug bili španski državljani. Budući da ova zemlja još uvek ne poznaje ustanovu razvoda braka, to strane odluke ostaju bez ikakvog pravnog dejstva u njoj. Zato stranac ili španski državljanin čiji je brak razveden u inostranstvu, ne mogu sklopiti nov brak u Španiji, niti bi se već sklopljeni brak u inostranstvu do koga je došlo nakon odluke o razvodu, mogao priznati. Ovakvo rešenje, smatra se, bilo bi u suprotnosti sa domaćim »ordre public«.⁵³⁾

Švajcarska

Pravo ove zemlje reguliše pitanja priznanja i izvršenja stranih sudskih odluka odredbama kantonalnih zakona o parničnom postupku, što može imati za posledicu izvesnu šarolikost rešenja u praksi. Pored opšteprihvaćenih uslova (nadležnost stranog suda, izvršnost strane odluke, poštovanje prava tuženika na odbranu, nevredanje domaćeg »ordre public« priznanjem strane odluke), propisi većeg broja kantona predviđaju uslov reciprociteta. Činjenica da kantonalni propisi u nekim slučajevima nemaju nikakvih odredbi o egzekvaturi stranih odluka, dala je povoda mišljenju da u njima strane odluke uopšte i ne mogu biti izvršene (npr. kanton Glaris).⁵⁴⁾

Međutim, kada su u pitanju strane odluke o razvodu braka domaćih državljana, egzekvatura se načelno ne traži, ali zato domaći su-

⁵¹⁾ J. A. Cremades: »La reconnaissance en Espagne des décisions judiciaires des actes authentiques français«, Rev. crit. de droit international privé, 3/1975, str. 361.

⁵²⁾ Kada je trebalo dati egzekvaturu jednoj američkoj sudskoj odluci, Vrhovni sud ove zemlje smatrao je da sertifikat o običajima koji vladaju u pravu SAD nije dovoljan dokaz o postojanju uzajamnosti. Po mišljenju suda trebalo je dokazati postojanje zakonske odredbe o priznanju i izvršenju stranih odluka u federalnoj državi Njujork ili se bar pozvati na neku odluku sudova ove države u kojoj je pozitivno rešeno pitanje priznanja španskih odluka.

⁵³⁾ Valadao, op. cit., str. 455.

⁵⁴⁾ J. Thorens: »L'exequatur des jugements et sentences«, Rec. de travaux suisses présentés au VIIIe Congrès international de droit comparé, Basel, 1970.

dija ispituje da li je odluku doneo sud zajedničkog domicila supruga. Ako to ne bi bio slučaj, takva odluka ne bi mogla da proizvede pravne posledice res iudicata u ovoj zemlji.⁵⁵⁾

Velika Britanija

Iako pravo V. Britanije odavno stoji na stanovištu da treba što je više moguće olakšati izvršenje stranih odluka, izvesno je da prema vladajućem sistemu »prima faciae evidens« strana odluka, po sebi, nikada ne može biti neposredno izvršena. Da bi došlo do toga, potrebno je podneti novu tužbu »on a foreign judgement« pred britanskim sudom.

Pored ove specifičnosti, sistem priznanja i izvršenja stranih sudskih odluka V. Britanije pokazuje i neke druge osobenosti u odnosu na odgovarajuće sisteme ostalih evropskih država. U prvom redu, to se odnosi na izvestan paralelizam izvora u kojima su utvrđeni uslovi koje strana sudska odluka treba da zadovolji da bi mogla proizvesti određene pravne učinke na domaćoj teritoriji.⁵⁶⁾

Za razliku od common law, za koje se može kazati da predstavlja osnovu sistema egzekviture, jer propisuje opšte uslove koji moraju biti prisutni da bi se na osnovu strane odluke podnela nova tužba pred domaćim sudom,⁵⁷⁾ postoje i neki zakonski propisi u kojima su predviđeni neki dopunski uslovi za to. Pritom ovi poslednji diferenciraju se, sa jedne strane, prema oblasti na koju se primenjuju, a sa druge, s obzirom na države na odluke čijih sudova se odnose. Naime, dok neki zakoni važe za priznanje odluka koje su donete unutar Kraljevstva, tj. od strane engleskih, škotskih i severnoirskih sudova (Judgements Extensions Act iz 1868.), dotle se drugi primenjuju na odluke donete od sudova zemalja Komovelta (Administration of Justice Act iz 1920. godine). Najšire polje primene imaju The Foreign Judgements (Reciprocal Enforcement) Act iz 1933., čije se odredbe primenjuju na egzekvaturu stranih odluka uopšte,⁵⁸⁾ pod uslovom da zemlja porekla te odluke poštuje reciprocitet koji treba da bude potvrđen odlukom suverena (tzv. ordre in council) i Maintenance Orders (Reciprocal Enforcement) Act iz 1972. godine koji se primenjuje prvenstveno na odluke britanskih

⁵⁵⁾ Valladao, op. cit., str. 48.

⁵⁶⁾ Ukoliko su ti uslovi ispunjeni strana odluka može poslužiti kao osnov za podizanje nove tužbe pred sudovima ove zemlje.

⁵⁷⁾ Ti uslovi su: da je strana odluka definitivna, da je strani sud bio stvarno i mesno nadležan, da ne postoji izigravanje domaćeg zakona, da je poštovano pravo tuženika na odbranu, da ne postoji u istoj stvari i između istih lica odluka domaćeg suda i da priznanjem ne bi bio povređen domaći »ordre public«. Ovaj poslednji zahtev poznaje i zakon iz 1933., kao i Recognition Divorces and Legal Separations Act iz 1971. godine.

⁵⁸⁾ Pored pomenutog zakona iz 1920., 1933. i 1968. godine, tu treba ubrojiti i Adoption Act iz 1964., i Maintenance Orders (Reciprocal Enforcement) Act iz 1973. godine. Prema Morris-u ovaj zakon odnosi se i na odluke donete od sudova država Komonvelta, ali i na one koje su doneli sudovi država sa sličnim političkim opredeljenjem kao i V. Britanija (npr., SR Nemačka, Francuska, Belgija, Austrija, Holandija, i sl.).

sudova u materiji izdržavanja, ali pod uslovom reciprociteta može biti primenjen i na odluke bilo koje druge države.⁵⁹⁾

Za razliku od common law-a, koje među uslovima za egzekvaturu ne predviđa uzajamnost, pomenuti zakoni čine suprotno. Pritom, ovaj uslov u zakonu iz 1933. godine odnosi se samo na one strane odluke za koje se dozvola izvršenja traži na osnovu obične registracije (čl. 9), dok zakon iz 1972. ovaj uslov postavlja na opštiji način.

U pogledu izvršenja stranih odluka iz naslednih odnosa, u zavisnosti od toga da li je odluka doneta u V. Britaniji odn. u zemlji koja je član Komonvelta ili od sudova drugih zemalja, ta tražioca izvršenja postoje načelno dve mogućnosti. U prvom slučaju, prema odredbama Judgements Extension Act-a iz 1968., odluke engleskih, škotskih i severno-irskih sudova izvršavaće se na teritoriji V. Britanije pod uslovom da budu registrovane kod najviše sudske instance (High Court). Ako se radi o odluci suda neke od zemalja Komonvelta, u skladu sa propisom Administration of Justice Act iz 1920. godine, protivnik tražioca izvršenja može jedino da istakne neki od prigovora koji mu pruža common law. Za odluke sudova ostalih država važi nešto drugačija procedura. Tražilac izvršenja može, koristeći se postupkom koji je propisan u common law-u,⁶⁰⁾ podneti novu tužbu »on a foreign judgement«, dok protivnik može prigovoriti nenadležnosti stranog suda, istaći da je presuda doneta fraudalozno ili ukazati da njeno priznanje vređa domaći »ordre public«.⁶¹⁾

SFRJ

Pretpostavke za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka date su u čl. 17 i 18 Uvodnog zakona za zakon o parničnom postupku (»Sl. list FNRJ«, br. 4/57).⁶²⁾ Odluke stranih sudova u bračnim stvarima, u stvarima odnosa roditelja i dece ili usvajanja i druge odluke tih sudova koje se tiču ličnog stanja (statusne stvari), priznaće se ako su ispunjeni sledeći uslovi: 1) ako je po propisima o nadležnosti koji važe u našoj državi strani sud mogao postupati u toj stvari, 2) ako su licu protiv koga je donesena odluka, poziv ili naredba kojom je započet postupak bili lično dostavljeni ili se to lice na ma koji način upustilo u postupak, 3) ako postoji potvrda stranog suda o pravosnažnosti ili izvršnosti odluke prema pravu države u kojoj je doneta i 4) ako postoji uzajamnost (čl. 17).

I kada postoje uslovi iz prethodnog člana, neće se priznati strana odluka: 1) ako lice protiv koga je doneta nije molge usled nepravilnosti u postupku da učestvuje u postupku i 2) ako bi priznanje odluke bilo

⁵⁹⁾ U tome se ovaj zakon razlikuje od ranije važećeg Maintenance Orders (Facilities for Enforcement) Act-a iz 1920. (Cit. I. H. C. Morris: *L' evolution recente du droit international privé anglais*, Clunet, 1/1973, str. 185).

⁶⁰⁾ Ovaj postupak dolazi u obzir samo onda kada ne postoji drugačiji zakonski propis.

⁶¹⁾ Treba podvući da će strana odluka biti izvršena i onda kada je stranka propustila da se koristi nekim od ovih prigovora. (Morris, op. cit., str. 200).

⁶²⁾ Mada zakon govori o odlukama stranih sudova donetim u vezi sa sporovima u materiji statusa i bračnih odnosa, nema razloga da se on jednako ne primeni i na sve ostale strane odluke u materiji građanskog prava. To proizilazi iz teksta čl. 20 koji ne govori o statusnim odlukama, već o »odlukama stranih sudova«.

protivno javnom poretku Jugoslavije. Ako se strana odluka odnosi na lično stanje (status) jugoslovenskog građanina, priznaće se pod uslovom da nije u suprotnosti sa jugoslovenskim zakonom koji se primenjuje na rešavanje takvih odnosa. Ako se odluka stranog suda odnosi na status stranog državljanina, potrebo je da se ona prizna u državi čiji je državljanin to lice (čl. 18).

Analiza pomenutih odredaba Uvodnog zakona za zakon o parničnom postupku pokazuje da je naš zakonodavac prihvatio većinu uslova koji se zahtevaju u državama koje kod odlučivanja o davanju egzekviture polaze od sistema ograničene kontrole strane odluke. Pojedini od predviđenih uslova, međutim, pokazuju izvesne specifičnosti, zbog čega ćemo se ukratko osvrnuti na njih.

Odredba o poštovanju načela obostranog saslušanja stranaka (čl. 17 st. 2) izgleda da nema apsolutan karakter, jer ne insistira bezuslovno na ličnoj dostavi poziva za raspravu parničnim strankama. Neuzimanje učešća na raspravi dovodi do odbijanja izdavanja dozvole izvršenja jedino ako je ono bilo posledica nepravilnosti u postupku.⁶³⁾

Propis čl. 17 st. 3 o tome da potvrdu o izvršnosti izdaje strani sud, važi samo ako se radi o osuđujućoj strani presudi, budući da prema našim propisima samo ova vrsta odluka može postati izvršna.⁶⁴⁾

Naš zakonodavac postavlja i zahtev faktičke uzajamnosti u ovoj oblasti. U nedostatku izričite odredbe o vrsti tražene uzajamnosti prema njenoj pravnoj sadržini, sudska praksa izgradila je kriterijum materijalnog reciprociteta. Na toj liniji je i shvatanje najvećeg broja naših autora. Smatralo se, naime, da bi na taj način bio najbolje zadovoljen zahtev za poštovanjem naših sudskih odluka u inostranstvu.

Iako o tome nema nikakvih uputstava u zakonskom tekstu,⁶⁵⁾ mišljenja smo da bi ovakav koncept, uz prihvatanje u praksi principa tzv. specijalnog (delimičnog) reciprociteta, najbolje odgovarao postavljenom cilju. Svođenjem uzajamnosti na određeno uže područje odn. vrstu sudskih odluka, značilo bi konkretizovati ovaj princip, što bi nesumnjivo olakšalo zadatak naših sudova u postupku utvrđivanja njenog postojanja u odnosu na određenu stranu državu. Takvo rešenje bilo bi naročito opravdano ako i praksa strane države insistira na tako shvaćenom pojmu uzajamnosti.

Budući da čl. 19 st. 3 nalaže domaćem sudiji da ispita postojanje pretpostavki za priznanje strane odluke, proizilazi da je zakonodavac imao na umu provereni, a ne pretpostavljeni reciprocitet. To je potvrđeno i u sudskej praksi,⁶⁶⁾ iako je bilo i nekih odluka u kojima su sudovi

⁶³⁾ U tom smislu bila je i odluka Vrhovnog suda Makedonije od 9. XI 1966, Gž. 744/66 u kojoj je konstatovano da je bugarski sud odlučivao o sporu iako tuženik nije bio uredno pozvan. Bez značaja je, po mišljenju suda, to što je odluka postala pravnosnažna po pravu Bugarske i što je tuženik u smislu tog prava mogao da uloži žalbu protiv nje ili da zahteva povraćaj u pređašnje stanje.

⁶⁴⁾ Cit. I. Grbin, isto, str. 223.

⁶⁵⁾ Takođe ni u Nacrtu zakona o međunarodnom privatnom pravu i postupku.

⁶⁶⁾ U odluci Vrhovnog suda Srbije od 6. XII 1962., Gž. 3894/62, sud je našao da je nižestepeni sud propustio da utvrdi da li između SR Nemačke i naše zemlje stvarno postoji uzajamnost u materiji egzekviture odluka o izdržavanju. Nikakva pretpostavka tu ne dolazi u obzir, makar da je ovo pitanje regulisano međunarodnim ugovorom.

polazili od pretpostavke o postojanju uzajamnosti sa stranom državom,⁶⁷⁾ posebno ako su bile u pitanju strane odluke o alimentacionim zahtevima.

Utvrđivanje reciprociteta u materiji priznanja i egzekviture stranih sudskih odluka vrše sudovi po službenoj dužnosti. Oni se u tom smislu mogu obratiti za pomoć i strankama, nadležnim državnim organima i našim institucijama koje se bave proučavanjem stranog prava.

Poseban zahtev postavljen je u zakonu kada su u pitanju strane sudske odluke kojim je raspravljeno neko statusno pitanje državljanina SFRJ. (čl. 18 st. 2). Mada nije dovoljno precizno data formulacija u zakonu, čini se da bi trebalo usvojiti stav da takva odluka mora biti u skladu sa materijalnim odredbama našeg prava u odnosnoj materiji. Takvo nam se rešenje čini opravdanijim od zahteva da je strani sud morao da primeni pravo na koje upućuje naša koliziona norma. Šta više, ono je u skladu sa sistemom ograničene kontrole stranih sudskih odluka u našem pravu. Drugačije rešenje moglo bi da ima negativne pravne posledice u odnosu na mogućnost priznanja i izvršenja naših odluka iste vrste u određenoj stranoj zemlji. Zato bi do odbijanja dozvole izvršenja stranoj sudskoj odluci o statusu jugoslovenskog državljanina principijelno moglo doći samo ako je sud strane države primenio pravo neke države (ili svoje sopstveno) čije se materijalne norme bitno drugačije od odgovarajućih propisa prava SFRJ o kojima govori čl. 18 st. 2.⁶⁸⁾

Zaključak

1) Pregled pozitivnih zakonskih propisa jednog broja država u svetu i rešenja sudske prakse u njima pokazuju da je velika većina država prihvatila izvesne uslove egzekviture kao opšte. U nekim nacionalnim zakonodavstvima postavljaju se i neki dopunski uslovi koji znatno otežavaju mogućnost priznanja i izvršenja stranih sudskih odluka. To se u prvom redu odnosi na zahtev da je strani sud primenio ono pravo na koga upućuje koliziona norma lex fori u datoj situaciji (npr., Portugalija, SR Nemačka za određene slučajeve). U zemljama u kojim je ovaj uslov nastao kao plod sudske prakse, sudovi su doprineli ublažavanju njegove strogosti (npr., u Francuskoj).

2) Jedan broj država kao jedan od uslova egzekviture stranih sudskih odluka zahteva recipročni tretman domaćih odluka u zemlji čijeg je suda odluka koju treba priznati i izvršiti. Pritom u nekim je ovaj uslov opšteg karaktera (npr., u Švedskoj, SFRJ, Portugaliji, Španiji, Rumuniji, nekim Švajcarskim kantonima, itd.), dok se u jednom broju država uzajamnost ne zahteva kada su u pitanju strane odluke donete u oblasti porodičnog ili stratusnog prava (npr., Liban, CSR i SR Nemačka pod određenim uslovima, Austrija, itd.).

3) Mada se u najvećem broju država nacionalni sudovi zadovoljavaju konstatacijom o postojanju faktičkog reciprociteta materijalno-

⁶⁷⁾ Vrh. sud Hrvatske, 15, V 1974, Gž. 1192/73 i Okružni sud u Ljubljani, 26. XII 1974, R-55/74.

⁶⁸⁾ Nacrt zakona u međunarodnom privatnom pravu i postupku ukida zahtev uzajamnosti u odnosu na priznanje stranih odluka donetih u bračnim sporovima radi utvrđivanja ili osporavanja oćinstva ili materinstva. (čl. 91 st. 2).

pravne sadržine, jedan broj njih stoji na stanovištu da strana odluka može dobiti dozvolu izvršenja (ako se ona za određenu vrstu odluka zahteva), jedino ukoliko je pitanje egzekviture rešeno odredbom međunarodnog ugovora sa dotičnom stranom državom. Ovo rešenje prihvaćeno je u SSSR, Holandiji (uz izvesne izuzetke), Austriji, nekim skandinavskim zemljama, jednom broju švajcarskih kantona, itd.

4) Iako se u zakonu nekih država formalno ne zahteva reciprocitet, sudska praksa u njima usvaja ga na indirektan način i u posebnoj formi. Takav slučaj zabeležen je u praksi sudova Belgije koji se kod utvrđivanja postojanja predviđenih pretpostavki iz zakona o parničnom postupku drže istih, pod uslovom da strani sudovi u odnosu na belgijske sudske odluke ne praktikuju sistem revizije.

5) Širokim postavljanjem nadležnosti svojih sudova u pitanjima razvoda i poništaja braka, kao i odnosa roditelja i dece, u kojim je jedna od strana lice domaćeg državljanstva, neke države praktično čine nemogućim neposredno priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka u ovoj materiji (Grčka).

LES POSSIBILITES DE LA RECONNAISSANCE ET DE L'EXECUTION DES
DECISIONS JUDICIAIRES ETRANGERES D'APRES L'ETAT ACTUEL
D'UN CERTAIN NOMBRE D'ETATS DANS LE MONDE

R é s u m é

Dans cet article l'auteur a exposé les prescriptions de loi actuelles et les positions prises par la pratique judiciaire d'un certain nombre d'Etats en ce qui concerne les possibilités de la reconnaissance et de l'exécution des décisions judiciaires étrangères. L'auteur constate qu'un nombre déterminé de causes se pose à ce sujet dans tous les Etats et que pour cette raison elles ont un caractère général. A la différence de ceux-ci, dans les ordres juridiques d'un petit nombre de pays se manifestent certaines conditions complémentaires qui dans une large mesure représentent un obstacle à l'exécution directe des décisions des tribunaux étrangers.

Il s'agit de la nécessité de la réciprocité, dont on se désiste de cet impératif dans certains cas. Ainsi, par exemple, les prescriptions de la République fédérale de l'Allemagne occidentale omettent cette condition lorsqu'il s'agit des jugements adoptés en relation avec le divorce ou l'annulation du mariage, tandis que le droit de Tchécoslovaquie l'élimine dans tous les cas quand la décision étrangère n'est pas dirigée contre les citoyens du pays.

Un nombre déterminé de lois nationales exige que la décision étrangère adoptée d'après les prescriptions du pays sur l'application duquel dirige la norme de collision de l'Etat de la reconnaissance de la décision (France, Portugal). L'analyse comparée des prescriptions légales dans le domaine de la reconnaissance et de l'exécution des décisions judiciaires étrangères fait ressortir de même que les possibilités pour cela sont en principe plus grandes quand il s'agit des décisions étrangères adoptées dans les affaires qui ne se rapportent pas aux biens. Les exceptions à cette règle sont très rares et elles se trouvent, généralement, dans les lois nationales qui ont conservé la compétence exclusive de leurs tribunaux dans ce domaine (Hongrie, Grèce).

PROMENE MATERIJALNIH ODNOSA U JUGOSLOVENSKOM SAMOUPRAVNOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

»Suvišno je dodavati tome da ljudi nisu slobodni u izboru svojih *proizvodnih snaga* — te osnove njihove celokupne istorije — jer, svaka proizvodna snaga je stečena snaga, proizvod prethodne delatnosti. Proizvodne snage su na taj način rezultat praktične energije ljudi, ali samu tu energiju uslovljavaju okolnosti u kojima se ljudi zatiču usled već stečenih proizvodnih snaga, usled društvenog oblika koji je postojao pre njih, koji nisu stvorili oni, koji je proizvod ranijih pokoljenja. Zahvaljujući prostoj činjenici da svako naredno pokoljenje zatiče proizvodne snage koje je steklo prethodno pokoljenje, koje mu služi kao sirovina za novu proizvodnju, zahvaljujući toj činjenici, stvara se veza u ljudskoj istoriji, stvara se istorija čovečanstva, koja je utoliko više istorija čovečanstva ukoliko su se više razvile proizvodne snage ljudi, a prema tome i njihovi društveni odnosi. Otud nužan zaključak: društvena istorija ljudi uvek je samo istorija njihovog individualnog razvitka, bili oni toga svesni ili ne. Njihovi materijalni odnosi čine osnovu svih njihovih odnosa. Ta materijalni odnosi samo su nužni oblici u kojima se ostvaraje njihova materijalna i individualna delatnost«.

Iz Marksovog pisma Anenkovu.¹⁾

I NASLEĐE ISTORIJSKOG ZAOSTAJANJA

Kapitalistički način proizvodnje tek što je počeo da se razvija na našem istorijskom tlu, a ratni vihuri i međunarodni odnosi već su mu sasecali krila razvoja. Zbog tako sužene osnove kapitalističkog razvoja predratna Jugoslavija na kraju tog perioda nije uspela da se podigne sa dna lestvice razvijenosti evropskih zemalja i imala je sva obeležja nerazvijene agrarne zemlje.²⁾ Suviše spor privredni razvoj nije mogao izmeniti nepovoljnu privrednu strukturu. Od 1926. do 1939. prosečna stopa rasta narodnog dohotka (2,1%) i društvenog proizvoda (oko

Zbog ograničenog prostora u ovom Zborniku, napis samo delimično ukazuje na promene nekih materijalnih odnosa.

¹⁾ Marks — Engels, PISMA O ISTORIJSKOM MATERIJALIZMU, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 8—9.

²⁾ Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947—1972. SZS, Beograd, 1973, str. 15. Dalje: MID.

2%) jedva je nešto veća od stope priraštaja stanovništva (1,5%).³⁾ Neophodne prirodne i finansijske izvore svakog privrednog i društvenog razvitka jedne zemlje — prirodna bogatstva i silan kapital — isisavao je strani kapital. Poljoprivredno stanovništvo čini oko 3/4 ukupnog stanovništva.⁴⁾ Nerazvijena poljoprivreda je osnovna privredna delatnost. Ona proizvodi polovinu nacionalnog dohotka.⁵⁾ U aktivnom stanovništvu poljoprivrednici učestvuju sa tri četvrtine. Gotovo 9/10 pogonske snage čini ljudska i vučna stočna⁶⁾ — sasvim obrnuto u odnosu na SAD.⁷⁾ Broj mehaničkih uređaja pred rat jedva je prelazio 25000, a po broju i snazi mehaničkih uređaja jugoslovenska poljoprivreda zaostajala je za razvijenima približno 10—15 puta.⁸⁾ Čak 1/3 od svih gazdinstava nema nijedno drveno ralo.⁹⁾ Od svih poseda na jednoj trećini proizvodilo se samo za sopstvene potrebe.¹⁰⁾ Po agrarnoj prenaseljenosti zemlja je u vrhu evropske lestvice — 71 stanovnik na 100 ha poljoprivredne površine, odnosno 114 seljaka na 100 ha obradive površine.¹¹⁾

Merena prema razvijenim industrijskim zemljama, industrija predratne Jugoslavije činila je prve, dečije, korake. Preovladavala je ekstenzivna i niskoakumulativna industrija. I takva, uslovila je oštar jaz industrijalizovanih severnih i neindustrijalizovanih južnih delova zemlje. Ove suprotnosti pojačane su razmeštajem pojedinih industrijskih grana i njihovim nejednakim razvojem. Uz to grad je suprotstavljen selu, kao industrijska oaza u poljoprivrednom moru.¹²⁾ Eksplozivni materijalni jaz povećavale su nezajažene investicije.¹³⁾

Industrijska preduzeća bila su pretežno mala. U više od 1/2 bilo je do 60 radnika (1654 od 3110 preduzeća u privredi), a u 130 (4,1%) preduzeća bilo je zaposleno više od 500 radnika. Celokupna proizvodnja zapošljavala je oko 920 000 ljudi, a od toga industrija oko 300 000 i zanatske radionice oko 256 000. U celini preovlađivao je zanatski rad.¹⁴⁾

Bazična industrija proizvodila je 10—15 puta manje od prosečne proizvodnje razvijenih zemalja. Metaloprerađivačka industrija zaostajala je iza Austrije 11, iza Francuske 30, a iza Švedske 50 puta. Mašogradnja nije ni postojala. Proizvodnja uglja bila je 250 puta manja nego

³⁾ Osnovni rezultati društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u posleratnom periodu, II izd. SZS, Beograd, 1978, str. 15. Dalje: OR.

⁴⁾ V. Milić, REVOLUCIJA I SOCIJALNA STRUKTURA, »Mladost«, Beograd, 1978, str. 27.

⁵⁾ M. Pečujlić, PROMENE u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva. U zborniku MARKSIZAM I SAMOUPRAVLJANJE, marksistička teorija društva, izd. Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1977, str. 299.

⁶⁾ Isto.

⁷⁾ U primenjenoj energiji u SAD 1850. čovek je učestvovao sa 15%, životinje sa 79%, tehnika sa 6%. 1930. godine čovek učestvuje sa 4%, životinje sa 12%, a tehnika sa 84%. R. Richta, nav. delo, str. 289.

⁸⁾ U isto vreme (kad je u nas bilo 2 300 traktora) u Francuskoj je bilo 36 000 traktora, u V. Britaniji 50 000, a u SAD 1,4 miliona. R. Richta, sa saradnicima, CIVILIZACIJA NA RASKRŠĆU, »Komunist«, Beograd, 1972, str. 294.

⁹⁾ V. Milić, nav. delo, str. 26.

¹⁰⁾ M. Pečujlić, isto.

¹¹⁾ V. Milić, nav. delo, str. 27.

¹²⁾ Isto, str. 28.

¹³⁾ M. Pečujlić, nav. delo, str. 300.

¹⁴⁾ V. Milić, nav. delo, str. 32—33.

u Engleskoj. U čitavoj industriji strani kapital je iznosio 30%, a u obojenoj 90%.¹⁵⁾

Proizvodnja električne energije iznosila je 1939. prosečno po stanovniku 75 kWh, ili šest puta manje nego u SAD.¹⁶⁾ Energetika je bila pri dnu evropske lestvice.

U primarnim delatnostima bilo je 76,3% aktivnog stanovništva, u sekundarnim 10,7%, u tercijarnim 13%.¹⁷⁾ Ovi odnosi bili su prevaziđeni u SAD pre 1820. godine, a u Velikoj Britaniji pre nastupanja XIX veka. U Čehoslovačkoj su ovi odnosi 1930. bili 27 : 42 : 29, a u V. Britaniji daleke 1921. godine 7 : 49 : 44.¹⁸⁾

Nacionalni dohodak po stanovniku, sa 60 dolara, bio je među najnižim u Evropi. Zemlje sa 100 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku smatrane su nerazvijenim (u Francuskoj 236, u Nemačkoj 337, u SAD 521 dolar).¹⁹⁾

Ukupnom društvenom i privrednom razvitku odgovaralo je obrazovanje. Pismenog stanovništva bilo je 55,4%. Oko 80% stanovništva nije imalo više od osnovne škole (ili ni toliko).²⁰⁾ Broj studenata bio je najmanji u Evropi, skoro deset puta manji nego u SAD. Na sto hiljada stanovnika broj studenata u visokim školama iznosio je u godinama 1935—1939. svega 106, prema 182 u Čehoslovačkoj, 172 u Francuskoj, 263 u Japanu, a 1 046 u SAD.²¹⁾ Drugi svetski rat bio je prava ljudska i privredna kataklizma. Privredni jaz između razvijenih zemalja i Jugoslavije udvostručio se — povećao na čitavo stoleće.

U ratnom požaru Jugoslavija je izgubila 1,7 miliona stanovnika ili 11% po zvaničnim procenama.²²⁾ Prema najširoj proceni izgubila je i svih 17,7% stanovništva.²³⁾ Ljudski gubici dostigli su 34% gubitaka svih zapadnih saveznika, koji su izgubili 0,7% svog stanovništva, odnosno Jugoslavija je izgubila svakog devetog čoveka a zapadni saveznici svakog 143-eg.²⁴⁾ Uništeno je 17% narodnog bogatstva,²⁵⁾ pored silnih pljački i razaranja. Materijalna šteta je procenjena na 9,1 milijardu dolara, što je 17% svih gubitaka zapadnih saveznika, koji su skupa pretrpeli štetu od 53,4 milijarde.²⁶⁾

¹⁵⁾ Isto, str. 30—31.

¹⁶⁾ Samoupravni društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1947—1977. SZS, Beograd, 1973, str. 114. Dalje: SDE, R. Richta, nav. delo, str. 285.

¹⁷⁾ M. Pečujlić, nav. delo, str. 348. M. Macura, STANOVNIŠTVO kao činilac privrednog razvoja, »Nolit«, Beograd, 1958.

¹⁸⁾ R. Richta, nav. delo, str. 315—316.

¹⁹⁾ V. Milić, nav. delo, str. 34.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ R. Richta, nav. delo, str. 325.

²²⁾ Izveštaj reparacione komisije pri Vladi FNRJ — LJUDSKE I MATERIJALNE ŽRTVE JUGOSLAVIJE U RATNOM NAPORU 1941—1945. GODINE. Isto i OR na str. 15.

²³⁾ Po toj proceni Poljska je izgubila 20,4%, a SSSR 12,9% stanovništva. Jugoslavija je izgubila 2,854 do 3,250 miliona ljudi. D. Vogelink, DEMOGRAFSKI gubici... Statistička revija, br. 1/1952.

²⁴⁾ B. Kidrič, SABRANA DELA, knj. III, str. 195.

²⁵⁾ D. Bilandžić, S. Tonković, SAMOUPRAVLJANJE 1950—1974, »Globus«, Zagreb, 1974, str. 16. OR, str. 15.

²⁶⁾ OR, str. 16.

II REVOLUCIJA SE OSTVARUJE

1. Istorijski korak revolucionarnog etatizma

Istorijsko nasleđe određivalo je revoluciju — pravce njenih to- kova, sadržinu i oblike, način i nosioce revolucionarne delatnosti. Re- volucija je zahvatila ljude i njihove materijalne okolnosti — revoluci- onarni pokret stopio se s revolucionarnim zanosom, revolucionarna energija se umnožila i ubrzala istorijski korak. Pred revolucionarnim snagama prestizali su se istorijski zadaci i one su morale prestizati (i prestizale su) zadatke koje im je istorija postavljala, skratiti put i vre- me oslobođenja, koji su im dati u najvećoj mogućoj oskudici. Dva za- datka su bila od epohalnog značaja: razvitak proizvodnih snaga koje kapitalizam nije uspeo da razvije i zasnivanje socijalizma — »stvaranje sveta industrijske civilizacije, kao neizvršeni dug kapitalizma i stvara- nje osnovnih pretpostavki socijalizma.«²⁷⁾ Na rešavanju tih zadataka temeljila se revolucionarna upotreba vlasti. Bilo je to stvaranje novih odnosa proizvodnje, novih svojinskih, političkih i pravnih odnosa i in- stitucija, prevrat čitave društvene osnove i nadgradnje.

Trebalo je prethodno obnoviti razorenu i opustošenu zemlju, sprečiti kontrarevoluciju. Za nepune dve godine otklonjene su najteže posledice rata,²⁸⁾ iako su materijalne i kadrovske mogućnosti bile vrlo oskudne. Teret obnove bio je podjednako raspoređen na gotovo sve dru- štvene slojeve.²⁹⁾

Okosnica revolucije postala je industrija. U odnosu na 1939. go- dinu industrijska proizvodnja je 1946. bila još za petinu manja, ali je 1947. bila za petinu veća. Učešće industrije u društvenom proizvodu povećano je na 18%.³⁰⁾ Sredstva rada iznosila su 1947. godine 241%, a naredne godine 352%.³¹⁾ Ukupni rast društvenog proizvoda u prvih šest posleratnih godina beležio je stopu od jedva 2% godišnje, iako je Jugo- slavija u posleratnom periodu izbila u red zemalja sa najbržim privred- nim rastom. Ovo privremeno opadanje privrednog rasta, čak ispod svetskog proseka, uslovljeno je u najvećoj meri spoljno-političkim raz- lozima. Naročito ga je uslovio sukob sa IB, što je izazvalo još i niz disproporcija u proizvodnji i socijalnoj strukturi.³²⁾ Usled tih događaja i dve katastrofalne suše proizvodnja je od 1950. do 1953. pala ispod nivoa iz 1949. godine.³³⁾ Osim toga, na opadanje privrednog rasta uti- cale su: unutrašnje privredne disproporcije; etatističke, birokratske i tendencije klasne restauracije; otuđivanje društvene moći proizvođača u korist centara monopolisane moći, sa zadržavanjem najamnog karak- tera rada i razvijanjem tzv. kapital-odnosa; nasledena društvena i priv- redna nerazvijenost pojedinih područja zemlje, koje u ovako kratkom istorijskom periodu nisu mogle biti izbegnute. Ipak je revolucionarna upotreba vlasti stvorila pretpostavke industrijalizacije. Upravljanje re-

²⁷⁾ M. Pečujlić, *Promene...* (izvor naveden pod 5), str. 301.

²⁸⁾ OR, str. 16.

²⁹⁾ D. Bilandžić — S. Tonković, nav. delo, str. 17.

³⁰⁾ OR, str. 16—17.

³¹⁾ D. Bilandžić — S. Tonković, nav. delo, str. 17.

³²⁾ J. B. Tito, Referat na VI kongresu KPJ, Kultura, Beograd, 1952.

³³⁾ D. Bilandžić i S. T., nav. delo, str. 44.

volucionarnim tokovima smešteno je u jedan centar, državni aparat stopljen s političkom partijom. Silna koncentracija vlasti i društvene moći pospešuje društveni razvitak takvim merama kao što su: oduzimanje ratne dobiti, sekvestracija, konfiskacija, ekproprijacija, agrarna reforma i nacionalizacija. Ovim i sličnim revolucionarnim merama klasa kapitalističkih sopstvenika ekonomski je likvidirana, a feudalni ostaci sasvim su nestali.³⁴⁾ Nacionalizacija privrednih preduzeća je od osobitog značaja za promenu socijalne strukture, a posebno za industrijalizaciju. Prvim zakonom o nacionalizaciji 1946. godine završen je prelazak u državnu svojinu čitave industrije federalnog i republičkog i oko 70% lokalnog značaja, likvidiran je privatni sektor u bankarstvu, saobraćaju i veletrgovini.³⁵⁾ Drugim zakonom o nacionalizaciji, 1948. godine, nacionalizovana je sva lokalna i sitna industrija i privreda od interesa za celu zemlju, sem seljačkih imanja, zanatskih radnji i stambenih zgrada ograničene veličine.³⁶⁾

Agrarnom reformom nestao je krupni zemljišni posed, a ekonomski time i klasa zemljoposjednika. Prvom agrarnom reformom, od 1945. godine, više od 162 000 poseda (koji su pripadali veleposednicima, akcionarskim društvima, crkvama i manastirima, nezemljoradnicima, zatim pripadnicima ili saradnicima okupatora, ili su bili preko zemljišnog maksimuma) razdeljeno je seljacima (51%), ili otišlo u državne ruke ili pod državnu kontrolu. Seljaci koji su dobili zemlju delom su već imali male površine (njih 56,8% pretežno do 2 ha), a delom su je dobili bezemljaši (22,3%) ili kolonisti (20,9%).³⁷⁾ Svi posedi veći od 50 ha, sve obradive površine veće od 25—35 ha za seljaštvo, ili veće od 3 ha za ostale, što ukupno čini više od 1,5 miliona ha zemlje, dati su na korišćenje društvenim gazdinstvima, bezemljašima i siromašnim seljacima.³⁸⁾ Druga agrarna reforma³⁹⁾ stavila je tačku na najvažnije zahvate u odnose koji su se temeljili na veličini poljoprivrednih poseda, ograničavajući ih na 10 ha.

Revolucija, pokazujući sve potpunije svoje ekonomsko i političko lice, sažimala je razne strane društvenih promena u jednovremenom razaranju starih i uspostavljanju novih društvenih odnosa i grupa. Na početku ovog perioda 80% stanovništva još je bilo vezano za privatni sektor delatnosti, a 1952. godine trećina stanovništva zavisila je od državne svojine.⁴⁰⁾ Već 1947. godine učešće buržoazije u nacionalnom dohotku pada sa oko jedne polovine na 15,1% (gradske buržoazije na samo 3,4%), a socijalistička država (uključujući radnike i nameštenike) povećava svoje učešće na 61,%.⁴¹⁾

Industrijski preporod zahtevao je visoku akumulaciju i privrednu samostalnost u odnosu na druge zemlje. U postojećim materijalnim

³⁴⁾ E. Kardelj, Novi Ustavi socijalističke Jugoslavije (prednacrt Ustava SFRJ), 1974.

³⁵⁾ E. Kardelj, Problemi naše socijalističke izgradnje, Kultura, Beograd, 1964, str. 365.

³⁶⁾ V. Milić, nav. delo, str. 63—64.

³⁷⁾ OR, str. 20.

³⁸⁾ MID, str. 17.

³⁹⁾ Zakonom od 22. 05. 1953. ograničen je zemljišni maksimum na 10 ha. Oduzeto je ili otkupljeno više od 66 000 ha. Zemlja je pripala, uglavnom, dobrima.

⁴⁰⁾ M. Pečujlić, nav. delo, str. 303.

⁴¹⁾ B. Kidrič, nav. delo, str. 435—436.

okolnostima to je uslovalo ekstenzivan razvitak industrije. Ekstenzivni razvitak industrijalizacije imao je svoje bitne dimenzije u 1° širini, 2° brzini industrijskog rasta u odnosu na druge delatnosti i u 3° rastu »ljudskog faktora«. ⁴²⁾ Od naročito značaja bio je porast broja zaposlenih.

Dok je 1939. bilo 920 000 zaposlenih, po izlasku iz rata 1945. godine zaposlenih je bilo upola manje — 461 000. Godinu dana kasnije broj zaposlenih uvećao se za 280 000 ljudi, a novih 440 000 lica zaposlilo se 1947, ili ukupno 1.161 000. Broj zaposlenih povećao se 1948. godine na 1 517 000, a naredne godine na 1 990 000 lica, posle čega je počeo da opada. ⁴³⁾ Zbog sukoba sa Kominformom zaposlenost opada do 103% ili na 1 734 000 ljudi u 1952. godini. ⁴⁴⁾ Dok je od 1928. do 1938. u jugoslovenskoj industriji otvoreno ukupno oko 100 000 novih radnih mesta, ⁴⁵⁾ u posleratnom periodu broj zaposlenih u industriji do 1949. godine povećao se za 750 000, a u državnom sektoru privrede zapošljavalo se godišnje prosečno oko 300 000 novih radnika. ⁴⁶⁾ Promene u društvenoj strukturi odigravale su se dotle neviđenom brzinom.

2. Samoupravni korak revolucije u čizmama od sedam milja

2.1. Rast društvenog proizvoda

U periodu 1947—1977. godine ukupna proizvodnja uvećana je šest puta. Društveni proizvod po stanovniku uvećan je preko 4 puta. Prosečno godišnje povećanje društvenog proizvoda iznosilo je 6,2%, odnosno 5% po stanovniku. Skoro svakih 11 godina Jugoslavija je udvostručavala proizvodnju. Pri tome je obim proizvodnje u društvenom sektoru rastao za 7,2%, a u individualnom sektoru za 3,1%. Moćnija materijalna osnova, međutim, ostvarena je tek posle 1953, kad stopa društvenog rasta iznosi u drugom periodu 1953—1964. godine i svih 8,6%. U periodu od 1948. do 1952. stopa rasta, iz već navedenih uzroka, iznosila je godišnje jedva 2%. Ubrzanje rasta društvenog proizvoda objašnjava se uvođenjem samoupravljanja, ali pošto su u prethodnom periodu (uz izuzetne napore) stvoreni osnovni preduslovi — ostvarenjem prvog petogodišnjeg plana. Čak je i posle usporavanja godišnje stope rasta posle privredne reforme, 8,5% od 1965. godine, održan visok stepen privrednog rasta. Odlučujuće mesto u brzom porastu društvenog proizvoda imala je industrija. U celokupnom proteklom periodu (1947—1977) beležila je prosečan godišnji rast od 9,1% (a po nekim navodima ⁴⁷⁾ i 9,5%). Od početnih 18% učešća u društvenom proizvodu, dostigla je na kraju ovog perioda 37,2%. Obim industrijske proizvodnje na početku

⁴²⁾ V. Milić, nav. delo, str. 46—49.

⁴³⁾ S. Šuvar, SOCIOLOŠKI presjek jugoslovenskog društva, Školska knjiga, Zagreb, 1970, str. 47.

⁴⁴⁾ S. Šuvar, isto; V. Milić, nav. delo, str. 50.

⁴⁵⁾ M. Pečujlić, KLASE i savremeno društvo, Savremena administracija, Beograd, 1967, str. 100.

⁴⁶⁾ Z. Has, Društveno politički osvrt na problem zaposlenosti, Ekonomist, br. 3—4 od 1956.

⁴⁷⁾ OR, str. 16 i 52.

ovog perioda bio je 2,2 puta manji, a na kraju perioda 2,4 puta veći od poljoprivredne proizvodnje, mada je poljoprivreda u tom periodu beležila prosečan rast od 2,9% godišnje. Zahvaljujući tome povećano je učešće društvenog sektora privrede od početnih 62% na 84% u ukupnom proizvodu.⁴⁸⁾

Evo skraćenog prikaza rasta društvenog proizvoda:⁴⁹⁾

DRUŠTVENI PROIZVOD

Godina	Privreda	Društveni sektor	Individualni sektor	Industrija	Poljoprivreda
U milionima dinara — cene 1972.					
1947	54 245	33 783	20 462	9 898	21 515
1952	59 743	41 502	18 241	13 233	18 363
1973	257 684	212 247	45 437	90 387	44 794
1977	322 805	272 092	50 713	120 019	50 607
Struktura u %					
1947	100	62,3	37,7	18,2	39,7
1952	100	69,5	30,5	22,2	30,7
1973	100	82,4	17,6	30,0	17,4
1977	100	84,3	15,7	37,2	15,7
Prosečne godišnje stope rasta					
1948—1977	6,2	7,2	3,1	8,7	2,9
1948—1952	2,0	4,2	-2,3	6,0	-3,1
1953—1977	7,0	7,8	4,2	9,2	4,1
1974—1977	5,8	6,4	2,8	7,4	3,1

Sem ukupnog porasta, društveni proizvod po zaposlenom takođe je rastao. Za veću produktivnost rada bili su zainteresovani svi nosioci privrednog razvoja. U periodu od 1952. do 1977. godine društveni proizvod po zaposlenom u društvenom sektoru povećao se više od dva puta. Od 1953. prosečni rast produktivnosti iznosio je 3,2% godišnje. U prvih dvadeset godina rast je beležio stopu od 3,5% godišnje, a od 1974. do 1977. samo 1,7%. Produktivnost rada u industriji beleži rast od 5,8% u 1974; 0,9% u 1975; 0,7% u 1976. i 5,2 u 1977. U poljoprivredi, takođe u društvenom sektoru, u ovom periodu produktivnost je rasla za 2,9%.⁵⁰⁾

Povećanje društvenog proizvoda omogućilo je promenu u strukturi njegove potrebe:

Društveni proizvod ⁵¹⁾	1947.	1952.	1973.	1977.
Lična potrošnja (u%)	47,5	55,1	55,1	55,1
Opšta i zajednička potrošnja (materijalni troškovi) (u%)	17,3	22,7	8,7	10,1
Bruto investicije u osnovne fondove (u %)	31,6	30,2	27,9	36,2

⁴⁸⁾ SDE, str. 13—14, 71—73, 237.

⁴⁹⁾ Isto, str. 72.

⁵⁰⁾ Isto, 72—73.

⁵¹⁾ Isto, str. 25. OR, str. 29. MID, str. 52.

Lična potrošnja povećavala se zahvaljujući porastu zaposlenosti i povećanju produktivnosti rada. Stoga brz rast beleži od 1952. Od tada se povećavala godišnje za preko 6%, tako da se realno povećala do 1976. za više od četiri puta. Lični dohoci su činili u 1976. godini 57% prihoda stanovništva, dok su 1952. činili 42%. Uz to primanja od radnika na privremenom radu u inostranstvu dostigla su 8% od ukupnih primanja. S povećanjem lične potrošnje nastupile su i promene u njenoj strukturi.

U prvom redu značajne su promene u strukturi i kvalitetu ishrane, odevanja, stanovanja i netrajnim potrošnim dobrima. Zatim dolazi do promena u strukturi trajnih potrošnih dobara, od kojih mnoga nisu proizvođena do 1950, 1955, 1960. itd. Takav je slučaj sa električnim i elektronskim uređajima, sa automobilskom industrijom, sa uređajima za opštu i tehničku kulturu itd. Sve je to, razume se, trebalo uvoziti ili proizvođiti, a sve više se proizvođi u zemlji.

Opšta potrošnja je takođe rasla, iako je njeno učešće u društvenom proizvođu relativno opalo. Na sadašnjem stupnju privrednog razvika to je znak značajnog privrednog potencijala.

Investiciona potrošnja doprinela je jačanju i proširenju materijalne i tehničke osnove rada. Prvo mesto u strukturi investicija drži industrija. U ukupnim privrednim investicijama industrija je privlačila i do 60%, a inače oko jedne trećine svih investicija. Zahvaljujući takvom investiranju, osnovna sredstva društvene privrede porasla su za preko šest puta od 1952. do 1975, jer su se godišnje uvećavala prosečno za 8%.⁵²⁾ Brže od jugoslovenskog proseka u periodu 1953—1975. rasli su osnovni fondovi u Crnoj Gori — za 14,4%, u Makedoniji — za 10% i na Kosovu — za 10,3%.

Struktura osnovnih fondova nekih oblasti društvenog sektora privrede, bez vrednosti zemljišta, šuma i puteva u javnom saobraćaju, prikazana je na tabeli:

	Ukupno	Industrija	Poljoprivreda	Saobraćaj i veze	Trgovina i ugostitelj.	
	1	2	3	4	5	6
Iznosi u mrd. dinara (u cenama 1972)						
1952.	97,5	45,5	2,5	39,5	5,5	
1973.	515,1	280,0	37,6	106,5	59,3	
1975.	595,9	327,1	42,5	119,7	68,8	
Indeksi						
1975/1952	611	718	1671	303	1238	
1975/1973	116	117	113	112	116	
Prosečne godišnje stope rasta u %						
1953—1975	8,2	8,9	13,0	4,9	11,6	
1974—1975	7,7	8,2	6,3	5,8	7,7	
Ekonomska struktura sredstava u %						
1952.	100	46,7	2,6	40,6	5,7	
1973.	100	54,4	7,3	20,7	11,5	
1975.	100	54,9	7,1	20,1	11,6	

⁵²⁾ SDE, str. 21—25.

Pečat brzom porastu osnovnih fondova u industriji dao je brz rast energetike, čije je učešće u 1975. dostiglo 31,8%.

Druga karakteristika brzog rasta osnovnih fondova društvenog sektora privrede ogleda se u promeni tehničke strukture. Velika razaranja u ratu i opšta privredna nerazvijenost zahtevali su s početka velika ulaganja u građevinske objekte, dok kasnije pada vrednost građevinskih objekata i raste vrednost opreme.⁵³⁾

Promene u tehničkoj strukturi osnovnih fondova društvenog sektora privrede pokazuje sledeća tabela:

	Ukupno	Građevinski objekti	%	Oprema	%	Ostalo	%
Iznosi u mrd. dinara (u cenama 1972)							
1952.	97,5	63,6	65,3	32,8	33,7	—	1,0
1973.	515,1	273,2	53,4	228,7	44,4		2,2
1975.	595,9	307,0	51,5	275,9	46,3		2,2
Indeksi							
1975/1952	611	482	—	840	—	1305	—
Prosečne godišnje stope rasta u %							
1953—1975	8,2	7,1		9,7		11,8	
1974—1975	7,7	5,4		10,0		8,8	

S porastom ukupne vrednosti osnovnih fondova privrede rasla je i vrednost po zaposlenom. Dok je vrednost opreme od 1952. do 1975. porasla za skoro osam i po puta, po zaposlenom je porasla za oko 3 puta, i to u industriji za 2,2 puta. Relativno niži rast u industriji objašnjava se visokom opremljenošću industrije u prethodnom periodu, kada je industrija u mnogome građena kao sasvim nova. Ipak je na kraju posmatranog perioda vrednost opreme u industriji bila za 20% veća od prosečne, prema 50% u 1952.⁵⁴⁾

Promene u strukturi opreme i drugih osnovnih fondova nisu značajnije uticale na efikasnost osnovnih fondova privrede. U periodu od 1952. do 1975. godine opšti koeficijent efikasnosti smanjio se sa 0,43 na 0,41. Jedino je u industriji (od 0,29 do 0,32) i saobraćaju (od 0,10 do 0,19) povećan koeficijent efikasnosti. Koeficijent efikasnosti izražava odnos vrednosti proizvodnje društvenog sektora privrede prema vrednosti proizvodnih fondova, u koje nisu uračunati zemljište, šume i putevi u javnom saobraćaju.⁵⁵⁾

Ukupan rast i promene u strukturi osnovnih fondova u velikoj meri je određivala investiciona politika, koja je od dalekosežnog značaja za ukupna privredna i društvena zbivanja.⁵⁶⁾

Visoka stopa investicija i njihova struktura opredeljeni su potrebom za što brži industrijski razvoj. Usled toga industrijske investicije

⁵³⁾ SDE, str. 86.

⁵⁴⁾ MID, 63—64. OR, 52. SDE, 86—87.

⁵⁵⁾ SDE, 87. Niže koeficijente daje MID na str. 65.

⁵⁶⁾ MID, 66—67. SDE, 86—87.

od 1947. ne padaju ispod 30% ukupnih investicija do 1975. 1952. investicije u industriji iznose čak 60% ukupnih investicija, ili oko 3/4 privrednih investicija, dok je udeo vanprivrednih investicija jedva prelazio 16%.

Posle 1952. smanjuje se udeo industrije u investicijama, da bi se omogućio brži i ravnomerniji razvoj ostalih privrednih delatnosti i izgradnja objekata društvenog standarda (u prvom redu stanova). I tada investicije u industriji dostižu (manje ili više) trećinu ukupnih investicija, s tim što se težište s teške industrije i energetike prebacilo na prerađivačku. Od 1975. ponovo raste učešće industrije u ukupnim investicijama, jer se grade veliki kapaciteti energetike, ekstraktivne industrije, metalurgije i bazne industrije.

U periodu 1952—1975 udeo investicija u osnovne fondove iznosio je 31% društvenog proizvoda. To je uticalo u znatnoj meri na ukupnu raspodelu društvenog proizvoda.

Prosečna godišnja stopa rasta investicija u tom periodu iznosila je 8%, a u periodu 1974—1977. i svih 9%. U istim periodima rast društvenog proizvoda beležio je 7% odnosno 6%. U periodu 1953—1962. investicije beleže rast od 10,8%, a u drugom »poluvremenu« (1958—1962) čak 13,2%.

Tehnička struktura investicija u osnovne fondove društvenog sektora određena je ukupnom investicionom politikom. U periodu 1975/1952 indeks investicija iznosi 591, s tim što za građevinske objekte iznosi 570, za opremu — 641 i ostalo — 477. Prosečna godišnja stopa rasta u celom ovom periodu iznosi 8,4% za opremu, 7,9% za građevinske objekte i 6,7% za ostalo. U periodu od 1974. opada prosečna godišnja stopa rasta investicija u građevinske objekte. Usled svih ovih okolnosti učešće investicija za građevinske objekte opalo je u ukupnim investicijama sa 55,6% u 1952. na 53,7% u 1975, dok je učešće za opremu povećano sa 37,8% na 41%. Investicije su korišćene najviše za izgradnju novih kapaciteta, uzeto u celini. Podaci, nažalost, nisu baš pouzdani, sem donekle za »rubriku« zamene i održavanja nivoa postojećih kapaciteta. Za ove potrebe korišćene su investicije čije učešće u ukupnim nije prelazilo 15—20%. Rekonstrukcija je učestvovala sa 30—50%, a izgradnja novih kapaciteta sa 30—80% ukupnih investicija. Zvanični podaci, kojima se služimo, imaju tu manu što su formalizovani. Naime, neke investicije, naročito one najkrupnije, vođene su pod rubrikom rekonstrukcije (modernizacije) ili rubrikom izgradnje novih kapaciteta — u zavisnosti od poreske politike.⁵⁷⁾ Pri svem tom na industriju, posebno na energetiku, metalurgiju i nemetale, otpada najviše investicija za izgradnju novih kapaciteta.

Izvori finansiranja u proteklom periodu znatno su se menjali. To je izazvalo promenu nekih suštinskih odnosa, ali i neke formalne promene.

Do 1952. godine investicije su poticale isključivo iz državnog budžeta u finansiranju izgradnje najvažnijih objekata. Finansijska sredstva davana su bez obaveze vraćanja. To je odgovaralo načinu pritica-

⁵⁷⁾ Uslovi za dobijanje i korišćenje investicija menjani su, a prema tome je menjana i nazivna forma investicija. I najbolja statistika sad tu ne bi pomogla.

nja finansijskih sredstava u federalni budžet, eposredno ili posredstvom državnih republičkih budžeta i budžeta pokrajina i narodnih odbora.

Promena privrednog sistema 1952. godine donela je i promenu u strukturi izvora finansiranja, uključujući učešće sredstava privrednih organizacija. Odnos investicionih sredstava kojima su u investiranju izgradnje učestvovali u 1952. budžeti i privredne organizacije izmenjen je od 78 : 22 na 58 : 42 u 1957. godini. Do uvođenja novog privrednog sistema, u periodu 1957—1962, učešće privrednih organizacija smanjeno je na 37%.

Od 1962. godine, a naročito s ukidanjem opštih investicionih fondova 1964, učešće fondova federacije i ostalih društveno-političkih zajednica naglo se smanjuje. Učešće federacije smanjeno je sa 30,5% u 1962. na 6,5% u 1964. Ostale društveno-političke zajednice tih godina još beleže učešće od 29,2% do 29,9%. Društveno-političke zajednice učestvuju u ukupnim investicijama 1967. sa 17,6%, 1971. sa 15,2% i 1975. sa oko 17%.

Ukidanje opštih investicionih fondova nije ispunilo očekivanja — fondovi privrednih organizacija nisu ojačali. Investiciona sredstva privrednih organizacija čak su smanjena posle 1957, i to u toku narednih pet godina na oko 37%, a zatim, uz povremene uspone ili padove, na 32%—37%. U 1971. privreda je učestvovala u investicijama sa manje od 34% i na tom nivou se zadržala, uglavnom, do kraja tekuće decenije.

Umesto države i privrede u investicionu trku su se uključile banke i razne interesne zajednice. Dok je 1961. učešće banaka u investiranju osnovnih fondova društvenog sektora privrede iznosilo 0,9% i naredne godine 2,9%, već 1964. iznosilo je 31,4%. Od 1965. do danas učešće banaka kreće se između 45% i 55%.

Uz banke pojavljuju se, naročito posle 1971, kao značajni izvori investicija i sredstva osiguravajućih organizacija i samoupravnih interesnih zajednica.⁵⁸⁾

Kad se investicijama za osnovne fondove dodaju investicije za obrtne fondove, zaduženost privrede kod banaka pokazuje se u punom svetlu.

Samofinansiranje investicija sredstvima iz tekuće proizvodnje iznosilo je: 1974. — 60,1%, 1975 — 51,4%, 1976 — 51,8%. Međutim, kad se iz tekuće proizvodnje obračunaju dospele otplate za kredite, slika se uveliko i nepovoljno menja: 1974 — 41,8%, 1975 — 34,1%, 1976 — 31,3%; ostalih dvadesetak procenata otpada na kamate bankama.

Usled navedenih uzroka zaduženost privrednih organizacija porasla je sa 59,6 milijardi dinara u 1965. godini na 281, 4 milijarde dinara u 1976.

U pokrivanju manjka učestvovala su sredstva vanprivrednih organizacija, banaka, stanovništva i inostranstva. Struktura pokrića se osetno menjala od 1965. do danas. Stanovništvo je prve godine pokrilo 6%, 1974 — 37% i 1976 — preko 45%. Domaći i strani izvori pokrića učestvovali su 1965. sa 94%, 1974. sa 64% i 1976. sa oko 55%. Veće učešće stanovništva rezultat je povećanja broja radnika, povećanja realnih primanja i porasta učešća ličnih dohodaka u raspodeli narodnog

⁵⁸⁾ SDE, 90—91, 236. MID, 68—69, 243.

dohotka. Povećanje učešća domaćih banaka omogućeno je na osnovu razlike u kamatama kratkoročnih i dugoročnih kredita.⁵⁹⁾

Samofinansiranje društvenog sektora privrede i krediti za investiciju izgradnju imali su pozitivan krajnji ishod u povećanju proizvodnje i porastu tehničke osnovice rada.⁶⁰⁾

Ako tehnički progres merimo električnom energijom koja je proizvedena, odnosno potrošena, u posleratnom periodu, ispostavlja se da je od 1947. do 1980. proizvodnja elektroenergije porasla prosečno godišnje za oko 11,5% u toku 34 godine. Za manje od 7 godina prosečno udvostručavala se proizvodnja, ili od 1 458 GWh u 1947. dostigla oko 60 000 GWh (po proceni za kraj godine) u 1980.

Struktura potrošnje električne energije, sa procenama za 1980. prikazana je na tabeli:

Godine	Ukupno	Indus- trija i rudar- stvo	Domaćinstva	Ostali potrošači	Po sta- novniku u kWh
1	2	3	4	5	6
Potrošnja u GWh odnosno kWh					
1947	1 458				93
1952	2 251	1 662	241	348	134
1957	5 323	3 667	832	824	290
1962	9 576	6 215	1 833	1 528	496
1971	24 608	14 355	6 911	3 342	1 199
1976	37 529	21 387	11 019	5 123	1 718
1980	60 000				2 600
Indeksi					
1980/1947	4 155				oko 2 800
1971/1952	1 093	864	2 868	960	895
1971/1962	257	231	377	219	242
1962/1952	425	374	761	439	370
Struktura u %					
1952	100	73,8	10,7	15,5	
1957		68,9	15,6	15,5	
1962		64,9	19,1	16,0	
1971		58,3	28,1	13,6	

Stepen razvijenosti pojedinih zemalja meri se najčešće potrošnjom ukupne energije i sirovog čelika po stanovniku. Upoređena sa drugim zemljama, Jugoslavija je relativno brzo napredovala, ali nije mogla otkloniti sve negativne efekte početnog znatnog zaostajanja.

Evo jedne uporedne tabele:

⁵⁹⁾ SDE, 66—69. MID, 48—51.

⁶⁰⁾ SDE, 92—94. MID, 73—75. Procena za 1980. godinu.

	Potrošnja ukupne energije po stanovniku u kg uslovnog uglja			Potrošnja čelika po stanovniku u kg.		
	1955	1975	1975/1955	1955	1975	1975/1955
Jugoslavija	586	1 930	329	51	205	402
Bugarska	788	4 781	607	36	252	700
Čehoslovačka	3 886	7 151	184	319	733	230
SSSR	2 240	5 546	248	217	554	255
Nemačka DR	3 257	5 345	164	410	490	119
Švedska	1 425	6 178	433	402	722	180
SAD 1 ^o	6 000	12 500	208			

Pod 1° označeno je preračunavanje prema podacima R. Rihte.⁶¹⁾

Jedan od pokazatelja tehničkog progressa jeste stepen automatizacije oruđa za rad u industriji. Krajem 1975. oko 65% oruđa za rad bilo je manje ili više automatizovano, što je oko 10 odsto više nego deset godina ranije.

Najviši stepen automatizacije ostvaren je u hemijskoj industriji — 85%, energetici — oko 80%, metalurgiji — skoro 18%. U prehrambenoj industriji automatizacija obuhvata oko 75%, a u nemetalima oko 65%. Ostali delovi industrije su ispod prosečnog stepena automatizacije.

Struktura oruđa za rad u industriji⁶²⁾ daje ovakvu sliku:

Ukupno u % 100	1967.	1971.	1975.
Ciklusni automati	9,5	10,7	13,1
Automatski transportno-proizvodni kombinati	17,9	16,8	14,2
Poluautomati	18,6	24,1	31,6
Ostali automati	9,7	8,4	6,1
Mašine i mehanizovani alat na ručni pogon	44,3	40,0	35,0

Ciklusne automate u najvećoj meri koriste prehrambena i industrija duvana — tradicionalno 18—20%, industrija nemetala i građevinskih materijala — tradicionalno 17—21,5%, a u novije vreme sve više i metalurgija — koja je od 6,1% u 1967. povećala učešće ciklusnih automata na 21,7% u 1975.

Automatsko-transportne proizvodne kombinete koristi najviše energetika — između 70% i 56%. U znatnijoj meri koristi ih još samo metalurgija u novije vreme — 1975. sa 25%.

Najmasovnije se koriste poluautomati. U energetici oni čine oko 11 odnosno 25%, u nemetalima 36%, u preradi metala, elektroindustriji i brodogradnji — oko 41%, a u hemijskoj i industriji papira blizu 60%.

Udeo mašina i mehanizovanog alata na ručni pogon još je vrlo visok. Najviši je u industriji kože i gume i industriji tekstila — 63,2%,

⁶¹⁾ SDE, 254. Richta, nav. delo, str. 285 i 290.

⁶²⁾ SDE, 94. MID, 75.

zatim u drvnoj industriji — 54,7% i u preradi metala, elektroindustriji i brodogradnji — 45,3%. Najniži je u hemijskoj — 15%, energetici — 20,2% i metalurgiji — 22,4%.

2.2. Ljudski faktor

U pravu je Servan-Šreber kad ukazuje na značaj obrazovanja, razvoja i iskorišćavanja inteligencije kao jedine izvore blagostanja. Na toj osnovi započelo je američko osvajanje kao novi oblik »nematerijalnog osvajanja«. Oružje tog izazova je upotreba i usavršavanje razuma u nauci, ali i u organizaciji i upravljanju. »Ni legije, ni sirovine, ni kapital nisu više znak i instrument moći. Pa čak i sama tvornička postrojenja samo su njen vanjski znak. Prava snaga danas je sposobnost pronalazjenja, to jest istraživanje; i sposobnost da se pronalasci uklope u proizvodnju, to jest tehnologija. Nalazišta iz kojih treba crpsti nisu ni u zemlji, ni u golemim brojevima, ni u strojevima — ona su u ljudskom duhu. Ili tačnije rečeno, u čovekovo sposobnosti da razmišlja i stvara.«⁶³⁾

Ako izostavimo uvek moguću kritiku celokupnog dela — »Američkog izazova« — navedena misao je sasvim od praktične vrednosti. Mi smo povećali materijalne proizvodne snage, proširili kapacitete za proizvodnju, ali je sve to još prilično neiskorišćeno.

Iza statističkih podataka, primećuje M. Pečujlić, krije se veoma protivrečno stvarno stanje i u krajnjoj liniji nizak stepen modernizacije. Finansijske proporcije, koje su statistički prikazane, ne poklapaju se s naturalnim — jer su automati veoma skupi.

U stvari našu privredu još karakteriše: a) niska podela rada, b) proizvodnja u malim serijama i c) dominacija univerzalne, po pravilu niskoproduktivne opreme. On nalazi da u ukupnom fondu radnih mesta u privredi (1969) ručni rad učestvuje sa 54,4% ili 1,6% miliona radnika.⁶⁴⁾

Zaista uticaj nove industrije na dinamiku industrijske proizvodnje to pokazuje. Udeo nove industrije u ukupnoj proizvodnji u periodu 1971—1976. nije prelazio prosečno 5 odsto. 1971. je taj udeo iznosio 5,2%, 1972 — 3,9%, 1973 — 3,5%, 1974 — 2,8%, 1975 — 2,8% i 1976 — 2,1%.⁶⁵⁾

Sličnu sliku daje i raspored radnika i osnovnih mašina po smenama. Od 1973. do 1976. u prvoj smeni je radila ogromna većina radnika između 42,5% i 43,5%. U dve smene je radilo 33,6—35%, a u tri je radilo između 24% i 21%. Koeficijent smena kretao se između 1,47 i 1,49. Koeficijent smena nije znatno promenjen od 1964, ali je znatno promenjena struktura smenosti zatečena od 1957. godine. U toku 1957—1962. u prvoj smeni je radilo 76—71 odsto radnika, a u toku 1964—1971. radilo je oko 68 odsto. U drugoj smeni u prvom periodu radilo 17—21,

⁶³⁾ J. — J. Servan-Schreiber, AMERIČKI izazov, Epoha, Zagreb, 1968, str. 273—274.

⁶⁴⁾ M. Pečujlić, BUDUĆNOST koja je počela, IPS FPN, Beograd, 1971, str. 77.

⁶⁵⁾ SDE, 116. Od 1967. do 1972. udeo nove industrije u proizvodnji nije prelazilo prosečno 4% — MID, 109.

a u drugom oko 23 odsto radnika. U trećoj smeni radilo je 1957. godine 7%, 1962 — 7,9%, 1964 — 9,3%, 1967—1971 — oko 8%. Koeficijent smena bio je 1957. godine 1,32, a 1962. iznosio je 1,40.⁶⁶⁾

Kad je reč o radu mašina po smenama, slika se menja. Broj osnovnih mašina koje rade u tri smene povećava se, tako da je u 1976. dostizao 54%. U isto vreme u dve smene radilo je 25%, a u jednoj 24%. Koeficijent smena se takođe povećavao i 1976. dostigao je iznos od 2,26.⁶⁷⁾

Korišćenje kapaciteta nije išlo ukorak sa radom po smenama. Po smenama se ono kretalo od 60% do 90%. U 1976. uzima se da je ostvareno 80% časova rada mašina u odnosu na moguće časove, ali je prosečan broj ostvarenih časova rada mašina iznosio 4 445 — što znači jedva nešto više od polovine mogućih časova. Mora se, međutim, naglasiti da je povećanje produktivnosti bilo osetno po času rada, jer je u periodu 1964—1970. privreda prelazila sa 48 na 42 časa rada nedeljno.⁶⁸⁾ Ipak je živi rad proizvodno korišćen 50—60% u vremenu svoje upotrebe. Otprilike koliko i materijalni kapaciteti. Kad se ovome dodaju bolovanja i rad pogona u izgradnji, onda je jedini zaključak da je privreda poslovala kao i neprivreda — neefikasno.

I pored svih navedenih boljki, industrijska proizvodnja je povećana u periodu 1947—1977. za skoro 14 puta (1 387%); porast sredstava za rad izneo je 2 780%, proizvodnja materijala za reprodukciju — 1 268%, a proizvodnja potrošene robe 1 265%. Prosečna godišnja stopa rasta u periodu 1948—1977. za celu industriju iznosila je 9,2%, za sredstva za rad — 11,8%, materijal za reprodukciju — 8,8% i za potrošnu robu 8,9%.

U samoupravnoj etapi u periodu 1952—1977. industrijska proizvodnja beležila je rast: ukupno — 1 019%, sredstva za proizvodnju — 1 151%, materijal za reprodukciju — 917, potrošna roba — 1 060%. Proizvodnja sredstva za rad bila je u 1977. godini 55 puta veća nego u 1946, 2,6 puta veća nego u 1964, za 45% veća nego 1973. Mnoge mašine za industriju, građevinarstvo, poljoprivredu itd. počele su da se proizvode tek posle rata. Proizvodnja mašina za industriju porasla je od 1947. do 1977. oko 25 puta — sa oko 6 000 tona na preko 146 000 tona, proizvodnja mašina za građevinarstvo od 310 na 47 069 tona ili oko 150 puta i tako dalje. Ipak domaća proizvodnja sredstava za rad zadovoljava jedva nešto više od polovine domaćih potreba, a oko 47% čini uvozna oprema.⁶⁹⁾

Ovako veliku proizvodnju omogućilo je, a s druge strane ograničilo, nekoliko činilaca, među kojima i instalisana snaga i stepen razvitka tehnologije koja je korišćena. Instalisana snaga dostizala je 1964 — 3 092 MW, 1967 — 3 888 MW, 1971 — 5 538 MW. Snaga pogonskih mašina i motora po radniku povećavala se od 1,6 kW u 1951. na 3,6 kW u 1975. i 4,6 kW u 1976. Poređenja radi evo podataka koje je M. Pečujlić objavio 1969. o snazi pogonskih mašina po radniku (u kW) u industriji nekih zemalja:⁷⁰⁾

⁶⁶⁾ MID, 109. SDE, 115.

⁶⁷⁾ SDE, 115.

⁶⁸⁾ SDE, 114—115. MID, 108—109.

⁶⁹⁾ SDE, 111.

⁷⁰⁾ M. Pečujlić, nav. delo, str. 77.

SFRJ	Indija	Mađarska	Italija	ČSSR	SSSR	SAD
2,3	2,3	3,6	4,3	5,5	6,5	11,5

U navedenim materijalnim uslovima rada ljudski faktor možemo posmatrati još sa nekih stanovišta, sem jednostavno upotrebe radne snage. Ovde ćemo ga posmatrati po broju i kvalifikacionoj strukturi i po broju i veličini radnih organizacija.

Broj radnih organizacija u samoupravnom periodu kretao se između 20 i 30 hiljada godišnje. Posle 1971. godine integracioni procesi i organizovanje na principu osnovnih organizacija udruženog rada uneli su znatne izmene u broj i oblik organizacija rada. Sve one, u ovom ili onom obliku, čine izvesne materijalne okvire ljudskog rada.

Sa stanovišta ovako pretpostavljenih materijalnih okvira rada, posmatraćemo promene globalne strukture rada sa gledišta delatnosti i zanimanja, a delimično po veličini i organizacionom obliku u industriji. Industrija će poslužiti kao uzorak razmatranja zato što predstavlja glavnu polugu privrednog i društvenog razvitka jugoslovenskog samoupravnog socijalizma.

Takav položaj industrije određuje njeno učešće u društvenom proizvodu — do 40%; njeno učešće u ukupnom broju zaposlenih — do 38% i u broju zaposlenih u privredi — oko 46%; učešće industrijskih radnika od oko 46% u društvenom sektoru, mereno prema zanimanjima, da navedemo samo neke elemente njenog položaja.

Pretpostavljene materijalne okvire sa stanovišta delatnosti može u najkraćem prikazati tabela⁷¹⁾ koju navodimo:

	Zaposleni u hiljadama			Struktura u %		
	1952.	1972.	1977.	1952.	1972.	1977.
Ukupno	1 743	4 210	5 161	100	100	100
Privreda	1 437	3 496	4 291	82,9	83,0	83,1
Industrija i rudarstvo.	562	1 614	1 961	32,4	38,3	38,0
Poljoprivreda, rib.	129	246	180	7,4	5,8	3,5
Građevinarstvo	217	373	545	12,5	8,9	10,7
Trgovina, ugostit. i turizam	161	514	700	9,3	12,2	13,5
Ostale delatnosti	368	...	905			17,5
Vanprivredne delat.	297	714	870	17,1	17,0	16,9

Sa stanovišta zanimanja dobija se nešto drukčija slika⁷²⁾ radnika u društvenom sektoru:

⁷¹⁾ MID, 90—91. SDE, 102.

⁷²⁾ Nedostaju podaci za 119 RO i 1100 OOUR — SDE, 32.

	Ukupno kraj 1976.	%	Žene svega	u % od ukupnog
Ukupno (u hiljadama)	4 896	100	1 693	34,6
Industrijski i srodni radnici	2 242	45,9	463	20,7
Poljoprivrednici i srodni radnici	129	2,6	17	13,2
Rudari	63	1,3	0,5	0,9
Radnici u trgovini	363	7,4	150	41,3
Radnici u uslugama	396	8,1	279	70,5
Osoblje društvene zaštite	119	2,4	3	2,5
Upravni, administrativni i srodni radnici	696	14,2	389	55,9
Rukovodeće osoblje	130	2,6	14	10,8
Stručnjaci i umetnici	720	14,5	371	51,5
Ostali	38	0,7	7	18,4

U 1976. godini (kraj godine) više od polovine od ukupnog broja činili su radnici proizvodnih zanimanja — preko 2,4 miliona. Od oko 1,7 miliona radnika industrijskih zanimanja — oko pola miliona bili su metalci, 415 hiljada transportni i saobraćajni radnici, građevinaca je bilo skoro 380 hiljada, a tekstilaca više od 260 hiljada. U uslugama je radilo 167 hiljada ugostitelja, 363 hiljada trgovaca i 217 hiljada na održavanju čistoće.

Od upravnih i srodnih struka najviše zaposlenih bilo je u privredi — skoro tri četvrtine ili 500 hiljada. Na upravnim i administrativnim poslovima radilo je 325 hiljada, na računovodstvenim i blagajničkim 291 hiljada, a na manipulativnim skoro 80 hiljada.

Rukovodeće osoblje činili su: privrednici — 111 hiljada, članovi skupština društveno-političkih zajednica i funkcioneri — 13 hiljada, a oko 7 hiljada rukovodilaca bilo je u komorama, samoupravnim interesnim zajednicama, društveno-političkim i društvenim organizacijama.

Drugu pretpostavku, takođe u razvijenom vidu tj. 1976. prikazanu, naznačićemo, u nedostatku boljih pokazatelja, rasporedom osnovnih organizacija udruženog rada prema veličini radne organizacije:

Radne organi- zacije	Ukupno	Do 3 OOUR	4—5	6—10	11—15	16—20	21—30	31 i više
	2 892	1 354	705	576	143	54	44	16
Svega osnovnih organizacija								
Ind.	15 302	3 317	3 134	4 284	1 799	948	1 062	758
i rud.	4 412	928	872	1 392	446	262	268	244

Osnovnih organizacija udruženog rada bilo je 16 402, a 14 785 radnih organizacija bez osnovnih organizacija udruženog rada.⁷³⁾ Ukupno je bilo 80 980 organizacija i zajednica.⁷⁴⁾ Među njima bilo je:

Ranih organizacija sa OOUR — 3011; složenih — 154; radnih zajednica OUR — 2 822; banaka — 322; zajednica osiguranja i ostalih finansijskih organizacija — 141; udruženja OUR — 317; SIZ — 5 647; organa društvene i društveno-političkih zajednica — 4 602; organa mesne zajednice — 10 496; društveno-političkih zajednica — 2 762; društvenih organizacija — 10 757; udruženja građana 5 818 i tako dalje.

Uz te pretpostavke evo pregleda industrijskih preduzeća prema broju zaposlenih.⁷⁵⁾

	1953.	1957.	1962.	1967.	1971.
Ukupno preduzeća	2 330	2 525	2 684	2 492	2 398
Do 30 zaposlenih	580	373	184	157	158
30— 60	434	350	263	178	135
61— 125	498	510	534	396	379
126— 250	350	471	605	555	516
251— 500	241	376	510	535	467
501—1000	131	276	317	333	359
1001—2000	96	170	180	207	233
2000 i više			91	131	151

	1953.	1957.	1962.	1967.	1971.
Ukupno zaposlenih u preduzećima	532 407	813 886	1 167 478	1 351 687	1 542 231
do 30 zap.	8 879	6 493	3 290	2 151	2 374
31— 60	18 963	15 755	12 127	8 331	6 165
61— 125	44 601	46 300	48 135	36 087	35 085
126— 250	62 253	84 475	109 141	100 040	94 684
251— 500	83 668	133 303	180 731	191 318	168 876
501—1000	82 279	192 843	224 823	236 627	258 176
1001—2000	226 764	334 717	248 553	286 129	323 556
Preko 2000 zaposlenih			340 678	491 004	653 315

Ukupan broj industrijskih preduzeća čas raste čas pada. Pad ukupnog broja objašnjava se time što se sve ređe otvaraju mala preduzeća i što se, ukoliko se otvaraju, podvode u red zanatskih zadruga ili zanatskih radnji. I obrnuto je: zanatske zadruge ili radnje vođene su ranije kao preduzeća. Drugi razlog je — razvitak mnogih ranijih malih preduzeća u velika.

Broj malih preduzeća — onih do 100 zaposlenih — stalno opada, a s tim opada i broj zaposlenih u njima. Oko 1 200 malih preduzeća, sa manje od 50 000 zaposlenih, čini više od polovine broja svih preduzeća na početku posmatranog perioda. Na kraju posmatranog perioda broj malih preduzeća skoro četverostruko je manji, a broj radnika u njima je dvostruko manji.

⁷³⁾ MID 104.

⁷⁴⁾ Isto.

⁷⁵⁾ Isto.

Broj srednjih preduzeća — 100—500— radnika — u posmatranom periodu beleži rast, a rast beleži i broj zaposlenih u njima. Međutim, broj zaposlenih u srednjim preduzećima relativno opada i pored apsolutnog porasta. Srednja preduzeća čine oko dve petine ukupnog broja preduzeća, u njima radi petina ukupnog broja radnika. Broj velikih preduzeća — 500—2000 zaposlenih — je u stalnom porastu. U posmatranom periodu taj broj se udvostručio, a broj radnika u njima skoro se utrostručio. Najbrži rast, međutim, beleže najveća preduzeća — preko 2 000 zaposlenih — čiji broj se utrostručio, a broj radnika u njima gotovo se učtverostručio. Preduzeća koja zapošljavaju više od hiljadu radnika u njima gotovo se učtverostručio. Preduzeća koja zapošljavaju više od hiljadu radnika na početku posmatranog perioda činila su svega 4% od ukupnog broja preduzeća i zapošljavala su oko 40% od svih zaposlenih; na kraju ovog perioda njihov broj se povećao četiri puta (16%), a broj zaposlenih se povećao na skoro dve trećine svih zaposlenih (64%).

Nije ni potrebno isticati da su samo najveća preduzeća bila sposobna da uvedu najsavremeniju tehnologiju, da samo ona imaju efikasne razvojno-istraživačke službe i institute i da su nosioci ukupnih društveno-ekonomskih integracionih procesa. Ali to nije slučaj sa svima; neki najveći tehnički sistemi, kao železnica, pokazuju naličje velikih ekonomskih sistema. Ujedno, najveći tehničko-ekonomski sistemi u najvećoj meri zavise od države, koja može, i činila je to, jednim potezom pera (promenom nekih elemenata finansijskog sistema — carinama, stopama doprinosa itd.) iz osnova promeniti njihov položaj.

Posmatrana struktura proizvodnih snaga ima svoj drugi izraz u obrazovanju odnosno kvalifikacijama radnika. Obrazovna struktura radnika vezana je, s druge strane, za globalnu obrazovnu strukturu. Zato i najsazetiji prikaz kvalifikacione strukture radnika neće moći da prođe, makar to bilo u najopštijim crtama, bez prikaza globalne obrazovne strukture.

Sa stanovišta samoupravnog odlučivanja radnika ovo razmatranje ima smisla utoliko što ukazuje kako rad, taj opšti uslov života, taj suštinski sadržaj društvene proizvodnje, omogućuje kroz sistem obrazovanja svoj sopstveni uspon u stvaralačku sposobnost slobodnih proizvođača. Protivrečna priroda rada, to jest protivrečnosti podeljenog rada, neizbežno se reprodukuju i u uslovima samoupravnog odlučivanja radnika o načinu, sredstvima, organizaciji i socijalnim nosiocima obrazovanja. U razvijanju obrazovanja. U razvijanju obrazovanja, u podizanju subjektivnih elemenata proizvodnih snaga društva, samoupravno odlučivanje radnika izražava se pretežno preko posrednika. Tako se sasvim postepeno i preko niza posrednika, i to je neizbežno u postojećim uslovima, stvara mogućnost za podizanje teorijske osnove totalnog prisvajanja totalnih proizvodnih snaga. Protivrečnost samoupravnog odlučivanja radnika ovde je izražena u tome, da radnici moraju razviti totalitet proizvodnih snaga i totalno ih prisvojiti, a da to mogu tek s višim stupnjem razvitka svesti (tehničko-proizvodne i opšte), dok, s druge strane, da bi razvijali svoju svest moraju prethodno već imati vrlo razvijenu svest. Jedno ograničenje — ograničeni stepen razvitka svesti — proizvodi sopstvenu ograničenost, u ograničenoj proizvodnji ograniče-

ne svesti. Samoupravno odlučivanje, između ostalih pretpostavki, pretpostavlja i određeni stupanj razvitka svesti. Uz svest je neophodna društvena moć da se svest može koristiti i dalje razvijati, ali je svest već oblik i mera društvene moći, kao što i od društvene moći zavisi mera i oblik svesti.

Sa ovog stanovišta vidimo samoupravno odlučivanje radnika u funkciji razvitka svoje sopstvene teorijske osnove, a svrha tog teorijskog oblika razvitka jeste, u jedinstvu s materijalnim razvitkom, totalni razvitak proizvodnih snaga. Materijalni i teorijski razvitak samo su dva vida jednog istog razvitka čoveka, dva neodvojiva elementa, međusobno uslovljena (posredovana), koji se istorijski pokazuju kao prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga i razvitak totaliteta sposobnosti.

Kao što je samoupravno odlučivanje radnika uslovljeno njihovom društvenom moći, tako ono dalje uslovljava njihovu društvenu moć. Dijalektiku tih promena nalazimo i u promenama kvalifikacione (obrazovne) strukture; obrazovna struktura je samo osobeni način njihovog ispoljavanja.

Prema naznačenoj povezanosti obrazovanja radnika i obrazovanja uopšte u društvu, neke elemente obrazovanja posmatračemo kroz promene kvalifikacione strukture radnika i promene obrazovne strukture zaposlenih.

1. Zaposleni u društvenom sektoru
prema stručnom obrazovanju — u hiljadama i u procentima

	1963.	1968.	%	1972.	%	1976.	%	1976. 1968.
Ukupno		3 558	100	4 168	100	4 896	100	137,9
Visoko		152	4,9	218	5,2	285	5,8	187,9
Više		88	3,3	178	4,3	247	5,0	280,7
Srednje		425	13,6	629	15,1	806	16,5	189,6
Niže		333	8,9	297	7,1	387	7,9	116,2
Visoko-kvalifikovani	6,4	206	6,7	285	6,8	311	6,4	151,0
Kvalifikovani	27,8	839	25,5	1 083	26,0	1 289	26,3	153,6
Polu-kvalifikovani	15,9	492	13,3	566	13,6	791	16,2	160,8
Nekvalifikov.	12,7	1 015	23,8	912	21,9	780	15,9	76,9

2. Zaposleni u društvenom sektoru privrede i vanprivrede prema
stručnom obrazovanju 1970. god. — u hiljadama i u %

	Privreda u hiljadama u %		Vanprivreda u hiljadama u %		Privreda Vanprivreda	
Ukupno	3 153	100	701	100	449,8	
Visoko	81	2,6	114	16,2	71,0	
Više	54	1,7	94	13,4	57,4	
Srednje	312	9,9	236	33,7	132,2	
Niže	199	6,3	105	15,0	189,5	
VK	240	7,6	14	2,0	1 714,3	
KV	945	29,9	23	4,1	4 108,6	
PK	469	14,9	20	2,8	2 345,0	
NK	932	27,1	90	12,8	1 035,6	

3. Radnici u društvenom sektoru prema školskoj spremi

	1972.	u %	1976.	u %	1976/1972
Ukupno	4 168	100	4 896	100	117,5
Bez škole i do 3 raz. osn. škole	281	6,7	229	4,7	81,5
Nepotpuna osmogod. škola	1 052	25,2	1 218	24,8	115,8
Osmogod. škola	813	19,5	915	18,7	112,5
Škola za KV	828	19,9	1 086	22,2	131,2
Škola za VK	192	4,6	161	3,3	83,8
Srednja škola	615	14,8	773	15,8	125,7
Viša i I st. fak.	169	4,1	240	4,9	142,0
Fakultet	218	5,2	274	5,6	125,7

Iz pregleda kvalifikacione (obrazovne) strukture⁷⁶⁾ vidljiv je osetan porast broja kvalifikovanih i stručnih radnika. Apsolutni i relativni rast beleže u najvećoj meri stručnjaci sa završenim fakultetom ili višom školom (naročito sa višom školom), zatim radnici sa završenom srednjom školom, pa redom: polukvalifikovani, kvalifikovani i visokokvalifikovani. Broj nekvalifikovanih radnika smanjuje se u apsolutnom i relativnom iznosu, dok se broj nižestručnih radnika relativno smanjuje u dužem vremenskom periodu, a u apsolutnom izrazu čas pada čas raste.

Mereno školskom spremom, u apsolutnom i relativnom porastu je broj radnika sa završenom srednjom (opštom i za kvalifikovane radnike), višom i visokom školom. Raste i broj radnika sa nepotpunom i potpunom osmogodišnjom školom, ali sporije od ukupnog porasta zaposlenih.

U odnosu privrede i vanprivrede najuočljivija je razlika među stručnjacima. Privreda broji 4,5 puta više radnika od vanprivrede, ali samo 71% visokostručnih i 57% višestručnih radnika vanprivrede. S obzirom na međusobni odnos privrede i vanprivrede po ukupnom broju radnika, privreda zapošljava šest puta manje visokostručnih i skoro osam puta manje višestručnih radnika.

⁷⁶⁾ V. Milić, nav. delo, str. 260. SDE, 105—106. MID, 92.

LES CHANGEMENTS DES RAPPORTS MATÉRIELS DANS LA SOCIÉTÉ SOCIALISTE AUTOGESTIONNAIRE YOUGOSLAVE

R é s u m é

En examinant les changements matériels dans la société yougoslave contemporaine, l'auteur prend comme point de départ deux positions générales prises par Marx. Premièrement, la liaison dans l'histoire humaine se crée sur la base des forces productives; elle est d'autant plus l'histoire de l'humanité que les forces productives des hommes se sont développées davantage, et par conséquent leurs rapports sociaux. Deuxièmement, dans l'histoire sociale des hommes les rapports matériels constituent la base de tous leurs rapports et ils sont seulement les formes nécessaires dans lesquelles se réalise leur activité matérielle et individuelle.

Dans la première partie de son étude l'auteur expose le développement matériel de la Yougoslavie jusqu'à la Deuxième guerre mondiale et les ravages effectués pendant la guerre. A la veille de la guerre la Yougoslavie était au bas de l'échelle européenne de l'état de développement, c'était un pays agraire sous-développé, dont l'industrie a seulement commencé à se développer. La Deuxième guerre mondiale a provoqué un vrai cataclysme social et économique — la Yougoslavie a perdu dans la guerre 11% de la population (un million sept-cent mille hommes) et 17% de la richesse nationale.

Dans la deuxième partie de l'article est exposée la période de la restauration, de l'approvisionnement et la sustentation des victimes de guerre et la défense à l'égard de la contre-révolution. L'enthousiasme révolutionnaire a contribué à l'élan jamais vu de l'économie et de la société dans l'ensemble. Au bout de trois ans déjà la production industrielle d'avant-guerre a été dépassée, et après quatre ans le nombre des travailleurs employés a plus que quadruplé. L'ossature des changements révolutionnaires est devenue l'industrie, qui s'est ensuivie après la réforme agraire et la nationalisation des entreprises privées, des banques, du transport et de toutes les activités d'une importance sociale générale.

La Yougoslavie peut être classée parmi les pays avec la croissance économique la plus rapide dans la période d'après-guerre. La croissance économique n'était pas uniforme; dans certaines périodes la Yougoslavie a atteint le sommet quant au taux de croissance, et dans d'autres périodes elle tombait au-dessous de la moyenne. La diminution de la croissance sociale était conditionnée dans la plus large mesure par des raisons de politique étrangère, surtout par le conflit avec l'informe-bureau, ce qui a provoqué une série de disproportions dans la production et la structure sociale. En outre, sur la diminution de la croissance économiques avaient exercé l'influence: les disproportions économiques internes; les tendances de l'étatisation et bureaucratiques de la restauration de classe; l'aliénation de la puissance sociale des producteurs au profit des centres de la puissance sociale monopolisée, en maintenant le caractère salarial du travail et par le développement de ce que l'on appelle le rapport-capital; l'état de sous-développement économique et social hérité du passé des régions du pays, qui dans une période historique aussi brève ne pouvaient pas être évités. La troisième catégorie de causes constituent les changements structuraux sur le marché mondial.

Au nouvel élan du développement social et économique a contribué l'auto-gestion. Elle devait surmonter toutes les difficultés et les contradictions sociales héritées du passé et qui se sont développées dans la nouvelle société. Ce processus de dépassement ne s'est écoulé ni facilement ni uniformément. Dans la période

de 1947 à 1977 la production globale s'est accrue six fois. Le produit social par tête d'habitant a plus que quadruplé. En moyenne l'accroissement annuel du produit social, était de 6,2 fois, c'est-à-dire 5% par tête d'habitant. Le volume de la production dans le secteur social s'accroissait de 7,2%, et dans le secteur individuel de 3,1%. Une base matérielle plus solide a été créée après 1953, quand le taux de la croissance sociale s'élevait dans la deuxième période de 1953 à 1964 jusqu'à 8,6%. La place décisive avait l'industrie, qui dans la période de 1947 à 1977 marquait la croissance annuelle moyenne de 9 à 9,5%. De la participation initiale de 18% dans la production sociale, l'industrie avait atteint à la fin de cette période 37,2%. Quoique l'agriculture au début de cette période marquait un accroissement moyen de 2,9% par an, le volume de la production industrielle au début de cette période était 2,2 fois plus petit, et à la fin de cette période 2,4 fois plus grand que la production agricole. De cette façon la participation du facteur social de l'économie s'est accru de 62% au début jusqu'à 84% dans le produit global.

DRUŠTVENA SVOJINA I OSTVARIVANJE PRAVA NA PLODOVE RADA*)

Uvod

Društvena svojina i samoupravljanje predstavljaju dominantne društvene odnose jer opredeljuju sadržinu i karakter ukupnih proizvodnih i uopšte društveno-ekonomskih odnosa u našem socijalističkom društvu. Oni su uslov i osnova socijalističkih odnosa u ovoj fazi razvitka ali i prologomena ostvarivanja slobodnog udruženog rada. Perspektiva društvene svojine je ono svojstvo koje više ne odriču ni najveći njeni protivnici kapitalističkog sveta.

Kao »izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima, kao osnova slobodno udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i društvenoj reprodukciji u celini, i kao osnova sopstvenim radom stečene lične svojine koja služi zadovoljavanju poreba i interesa čoveka«, društvena svojina ostvaruje one funkcije koje su, svi oblici svojine koji su joj istorijski prethodili, ostvarivali samo u interesu vlasnika sredstava za proizvodnju.

Osnovna funkcija društvene svojine jeste zadovoljenje materijalnih potreba svim članovima društva, proizvodnja »najveće količine dobara i po najpovoljnijim uslovima«.1)

Društvena svojina treba da obezbedi najracionalniju proizvodnju, što je i cilj svake proizvodnje. Međutim, najefikasnija proizvodnja u socijalizmu nema za cilj veći profit već stvaranje uslova za stvaranje društvenog poretka sa obiljem materijalnih dobara i raspodelu prema potrebama — za prelazak na drugu etapu socijalističkog razvoja — komunizam.

Pored ovih, društvena svojina treba da, od samog početka, ostvaruje uslove za slobodan razvoj svakog pojedinca. Ostvarivanje ove funkcije zavisi od ostvarenja već pomenutih funkcija s jedne strane, a s druge strane ona omogućava dalji napredak i postaje osnovni faktori kretanja ka višoj fazi socijalizma. Samo preko ove funkcije koja maksimalno rešpektuje razvoj svih sposobnosti pojedinaca — radnih ljudi moguće je ostvariti sistem »međusobnog delovanja putem slobode« (Fihte).

*) Referat podnet na Simpozijumu o zaštiti društvene svojine održanom 7 i 8 novembra 1979. u Prištini.

1) Više o funkcijama društvene svojine vidi: Lukić Dr Radomir, Društvena svojina i radničko samoupravljanje, Arhiv za pravne i društ. nauke, Beograd, 1957, br. 2—3.

Naš pravni sistem već na samom početku garantuje široki spektar prava lične slobode. Međutim, ova prava su univerzalna tekovina celog društva ostvarena već pobedom buržoaskih revolucija. Drugo je pitanje koliko je kapitalistički sistem društvenih odnosa stvorio realne mogućnosti za njihovo ostvarivanje.

Pravo lične slobode radnika pretvara se veoma rano u pravo raspolaganje sopstvenom ličnošću, svojom radnom snagom koju je mogao prodati kapitalisti, i ništa više.

Socijalizam kao novi sistem uređivanja odnosa među ljudima mora da pređe prag ličnih sloboda i ostvari uslove za njihovo suštinsko ostvarenje. Lične slobode ljudi moraju proizilaziti iz njihove ekonomske slobode.

Društvena svojina, u ovoj fazi svoga razvoja može garantovati jedno ili više subjektivnih prava radnim ljudima koja će predstavljati osnovu pravnog poretka sve do momenta dok se ne ostvari neposredno prisvajanje osnovnih subjekata društvene proizvodnje.

Cilj ovog rada je da ukaže na mogućnost stvaranja »prirodnih« subjektivnih prava osnovnih nosioca socijalističkog razvoja na osnovu rada sredstvima u društvenoj svojini.

Potrebno je istaći da ovaj rad predstavlja samo teorijski pokušaj globalne organizacije društvene svojine u ostvarivanju »individualne« svojine radnih ljudi.

Društvena svojina i pravo rada društvenim sredstvima

Proces ostvarivanja društvene svojine započinje ukidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i kreće se u pravcu stvaranja uslova za »zajedničko prisvajanje materijalnih dobara na osnovi kolektivno organizovane proizvodnje« i ostvarenog proizvoda radi zadovoljavanja zajedničkih, opštih i ličnih potreba.

Individualno prisvajanje sredstava za potrošnju (ili što je pravni izraz za to — lična svojina) vrši se na osnovu individualnog doprinosa svakog radnog subjekta, na osnovu kriterijuma koji su unapred utvrđeni.

Klasici marksizma su govorili o individualnoj i društvenoj svojini u socijalizmu »Stanje stvoreno eksproprijacijom eksproprijatora obeležava se dakle kao uspostavljanje individualne svojine, ali na temelju, društvene svojine zemljišta i sredstava za proizvodnju proizvedenih samim radom.«²⁾

Socijalizam kao društveno ekonomski sistem ne ukida sve kategorije kapitalizma, već ih nasleđuje i stvara uslove za njihovo ukidanje. Jedna od njih je svakako rad kao svrsishodna ljudska delatnost i kao osnovni uslov ljudskog napretka. Rad je u suštini privatne svojine. Rad je osnova društvene svojine. Međutim, to su ipak dijametralno različite kategorije.

Sistem privatne svojine ne garantuje pravo rada svim radnim ljudima već samo onima kojima vlasnik sredstava dozvoli rad na svojim sredstvima. Radnik u kapitalizmu radi sa tuđim sredstvima i za svoj kvantum rada ne dobija ekvivalentnu nadnicu. Dobra koja on proizvede postaju svojina vlasnika sredstava za rad. Rad i svojina su potpuno odvojeni.

²⁾ Engels, F: Anti Diring, Kultura, Beograd, 1964. str. 159.

Rad sa sredstvima u društvenoj svojini je rad sa »svojim sredstvima« jer su sredstva za proizvodnju prirodna pretpostavka rada i na njima niko ne može zasnovati pravo svojine.

Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju garantuje pravo rada društvenim sredstvima i ukoliko se ovo pravo više ostvaruje utoliko društvena svojina postaje sve više svačija svojina i zajednica slobodnih ljudi koji rade zajedničkim sredstvima za proizvodnju.

Pre nego što pređemo na analizu prava rada potrebno je da istaknemo da se pravo rada javlja kao tekovina društvene svojine u ovoj fazi njenog razvoja.

Poznato je da dugo vremena po uvođenju društvene svojine u naš pravni sistem, pravna nauka, polazeći od njene normativne koncepcije date u Ustavima, definiše društvenu svojinu negativno. To je period u kome se društvena svojina afirmiše kroz odbranu od svakog sistema privatne svojine i svojinskih prava bilo koje vrste. Ovakve definicije i pored izvesnih prednosti nisu pružile dovoljno elemenata za utvrđivanje sadržine prava društvene svojine. U pravnoj literaturi toga doba i danas ističe se misao o društvenoj svojini kao centralnom institutu našeg pravnog sistema.

Društvena svojina ima centralno mesto u određivanju suštine i karaktera socijalističkog samoupravnog društva. Kao takva ona opredeljuje i celokupnu društvenu nadgradnju, pa i pravo kao deo te nadgradnje. Međutim, veoma rano je istaknuta misao da društvena svojina nije samo pravna kategorija ves sistem institucionalizovanih međusobnih prava i odgovornosti radnika i svih članova društva« u proizvodnji, raspodeli i razmeni. Ova ideja je bila prisutna i onda kada se pod pritiskom tradicionalnog načina mišljenja društvena svojina izražavala kroz jednopravnu ili građanskopravnu komponentu, kao ekonomski odnos u proizvodnji, kao javno dobro i td.

Pošto se socijalistički pravni poredak nije odrekao potrebe za pravom kao logičkim sistemom normi, »u sebi usklađenog izraza« društveno ekonomskih odnosa, to se neprestano čine pokušaji za iznalaženjem jednog instituta koji će predstavljati trajniju osnovu toga sistema.³⁾ Taj institut mora biti tako ustanovljen da omogućava i sve promene koje nastaju u vezi sa razvojem novih društveno ekonomskih odnosa.

Pre donošenja Ustava od 1974. god. pravna literatura ističe u prvi plan pravo korišćenja kao osnovno subjektivno stvarno pravo pravnih lica. Preduzeće kao organizacioni oblik socijalističke robne proizvodnje poseduje prava povodom dobara koja svojim radom ostvaruju udruženi radnici. Radnik koristi i upravlja sredstvima za proizvodnju i lično je slobodan, ali nema nijedno originalno pravo po osnovu svoga rada.

Pravo lične svojine se javlja kao korelat društvene svojine i predstavlja zadovoljenje Marksovog predviđanja o individualnoj raspodeli sredstva za potrošnju. Međutim, Marks je takođe ukazao na činjenicu da su elementi raspodele dati u samoj raspodeli uslova proizvodnje. Radni ljudi su zainteresovani za učešće u toj prvoj raspodeli jer im

³⁾ Ovo utoliko pre što je socijalistička svojina mnogo više rezultat svesne političke akcije nego oblici svojine koji su joj prethodili.

samo ona garantuje materijalni i društveni položaj. Oni zahtevaju originerno pravo iz rada u procesu rada društvenim sredstvima. To je polazna pretpostavka ostvarivanja samoupravne društvene svojine. Čovekova empirija je završena kad »spozna i organizuje svoje sopstvene snage kao društvene snage i stoga više ne bude od sebe delio društvenu snagu u obliku političke snage«. Pitanje slobode se mora rešavati kao egzistencijalno pitanje, koje pre svega podrazumeva, garantovanje jednakih društveno-ekonomskih prava svim radnim ljudima.

Ustav iz 1974. prvi put stvara mogućnosti za ostvarenje ovih prava. U čl. 13. se ističe »Radnik u udruženom radu na sredstvima u društvenoj svojini ima pravo društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada«.

U ostvarivanju prava rada, pored upravljanja svojim radom i rezultatima rada, radni ljudi, zajedno i ravnopravno upravljaju poslovanjem organizacije udruženog rada i poslovima i sredstvima u celokupnosti odnosa društvene reprodukcije, uređuju međusobne odnose u radu, odlučuju o dohotku koji ostvaruju u različitim oblicima udruživanja i stiču lični dohodak.

Pravo rada sredstvima u društvenoj svojini ostvaruje se u meri u kojoj je ostvareno ustavno pravo na rad. Pravo rada u svojoj ustavnoj koncepciji sadrži ideju društvenosti sredstava za rad i kao i društvena svojina onemogućava prisvajanje po bilo kome drugome osnovu osim po osnovu rada. To je prava, apstraktna, ideološko politička, pravna i ekonomska funkcija prava rada.

Zakon o udruženom radu opredelio je sadržinu prava rada na sledeći način:

Ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima radnici u OOUR slobodno i ravnopravno:

— svojim radom učestvuju u procesu rada i proizvodnje i izvršavaju svoje radne obaveze

— upravljaju radom i poslovanjem OOUR

— odlučuju o udruživanju svoga rada i sredstava u r. o. i druge oblike u drugu i povezivanje rada i sredstava

— odlučuju o celokupnom dohotku koji stiču zajedničkim radom i u osnovnoj organizaciji: udruženog rada, u skladu sa doprinosom ostvarivanja dohotka i obavezama i odgovornostima prema drugim radnicima u udruženom radu i društvenoj zajednici u celini

— raspoređuju dohodak za ličnu, zajedničku i opštu potrošnju, za proširenje materijalne osnove rada i za rezerve, u skladu sa osnovama i merilima dogovorenim na samoupravnoj osnovi

— odlučuju o raspodeli sredstava za svoju ličnu i zajedničku potrošnju u skladu sa osnovama i merilima za utvrđivanje rezultata tekućeg i minulog rada koje na samoupravnoj osnovi utvrde radnici drugih organizacija udruženog rada

— stiču lični dohodak prema rezultatima svoga rada i ličnom doprinosu koji su svojim tekućim i minulim radom dali povećanju dohotka osnovne organizacije

— uređuju međusobne odnose u radu.

U vršenju prava rada na društvenim sredstvima radnici u udruženom radu, pored prava imaju i mnogobrojnih obaveza u pogledu korišćenja, upravljanja i raspolaganja.

Analiza sadržine ovog prava pokazuje da je pravo rada sredstvima u društvenoj svojini subjektivno pravo radnih ljudi koje se zbog svoje veoma raznovrsne sadržine ne može svrstati ni u jednu do sada poznatu grupu subjektivnih prava. Pravo rada je lično pravo radnih ljudi koje se vrši i lično i kolektivno zbog čega se dovodi u pitanje njegova individualnost.

U pravnoj literaturi se ističe da pravo rada nije ni imovinsko, ni političko, niti stvarno pravo.⁴⁾

Ono uspostavlja neposredan faktički odnos radnih ljudi i sredstava za proizvodnju, a pravo na osnovu tog odnosa garantuje ovlašćenja, korišćenja, upravljanja i raspolaganja sa tim sredstvima. Iz prava rada društvenim sredstvima za radne ljude proizilazi ovlašćenje da odlučuju o raspodeli sredstava za svoju ličnu i zajedničku potrošnju, u skladu sa osnovama i merilima dogovorenim na samoupravnoj osnovi, kao i ovlašćenja da stiču lični dohodak prema rezultatima svoga rada i ličnom doprinosu koji su svojim tekućim i minulim radom dali povećanju dohotka osnovne organizacije.

Pravo rada izražava, prema tome, delom ekonomsko biće društvene svojine — kao ostvarenje maksimalne društvenosti rada, a delom pravni njen kvalitet kroz pravo radnika na rezultatima svoga rada ili plodova svoga rada, kako smo to već istakli.

To jasno ukazuje na činjenicu da pravo rada predstavlja prvi pokušaj ustanovljavanja jednog individualnog prava radnih ljudi koji nije uspeo u potpunosti.

Pravo rada je svojim sadržajem odrazilo celokupnu sadržinu društvene svojine kao celokupnost društveno ekonomskih odnosa među ljudima u proizvodnji i raspodeli. Garantovanjem prava rada, radni ljudi ne ostvaruju, u načelu, više prava, nego ranije.

Na pravno-teorijskom planu, pravo rada zbog svoje heterogene sadržine ne može predstavljati osnovni institut našeg pravnog sistema, ili to može, pod uslovima pod kojima je to i društvena svojina. Pravo rada, međutim, onako kako je koncipirano u Ustavu i Zakonu o udruženom radu predstavlja polaznu osnovu za garantovanje prava na plodove svoga rada koje, sa svoje strane treba da obezbedi svakom članu društva ekonomski okvir za slobodni razvoj svih sposobnosti radnih ljudi i građana u našem društveno-ekonomskom sistemu. To pravo mora biti subjektivno građansko pravo po osnovu rada.⁵⁾

Društvena svojina i ostvarivanje prava na plodove rada

Ideja o ostvarivanju prava na plodove rada nije nova i ona je naročito zagovarana u delima socijalutopista, austromarksista (Menger)

⁴⁾ Dr Dragoljub Stojanović, Dr M. Orlić, Dr V. Rajović, Dr M. Đorđević. Društvena svojina i samoupravljanje, II deo, Centar za publikacije Beograd, 1978. str. 77.

⁵⁾ Geršković Dr Leon: Polazne osnove pravnog sistema u udruženom radu, Zagreb 1972. str. 8.

i drugih.⁶⁾ Pravo na plodove rada treba da se suprostavi pravu privatne svojine, iako je sasvim jasno da se ona međusobno isključuju.

U našoj pravnoj literaturi ovo pravo se, sem u obliku ostvarivanja ustavnog principa da svako ima pravo na plodove rada, ne pominje. Razlozi za to su poznati.

U težnji da se što pre obnovi ratom porušena zemlja i razvoj proizvodnih snaga podigne na jedan viši nivo, autentična prava radnika bivaju zanemarivana ili se ostvaruju kao politička prava slobode ličnosti. Isto tako, smatralo se, da je ustanovljavanje društvene svojine kao kolektivnog prisvajanja sredstava za proizvodnju, ne samo po sebi dovoljno da maksimalno ostvari i sva »ekonomska« prava radnika. Najzad, ustanovljavanje individualnih prava radnih ljudi, nosilo je u sebi, strah od vraćanja na privatnu svojinu, čiju pozajmljenu fasadu nosi najveći broj subjektivnih građanskih prava. I sam pojam subjektivnih prava je dugo u nemilosti socijalističkog pravnog poretka.

Pojam subjektivnih prava se, kao i pojam svojine, vezuje za ekskluzivna stvarna prava na čelu sa privatnom svojinom zbog čega je on unapred odbacivan i bio nepodoban za ostvarenje bilo kojih interesa u sistemu društvene svojine.

Poznato je, međutim, da je još Unger građansko pravo proglasio sistemom pravnih odnosa, čime je prvi put zadat udarac građanskom pravu kao sistemu građanskih subjektivnih prava. Da i ne govorimo o tome da je bilo teoretičara koji su tvrdili da svojina nije građansko pravo (Vollgraff, Phillipi Maurer).⁷⁾

Subjektivna prava nisu prevaziđeni institut pravnog sistema, naročito za fazu razvoja o kojoj govorimo. Ona su veoma pogodan pravni instrument za ostvarivanje najsloženije društvene svojine kojom se obezbeđuje društveno ekonomska osnova slobode ličnosti radnih ljudi i građana u nas. Iz ovoga jasno proizilazi da subjektivno pravo ima sasvim novu ulogu u pravu, pa prema tome i novu sadržinu. Sistemom subjektivnih prava mi želimo da radnom čoveku garantujemo izvesne interese po osnovu rada — ustanovljavajući pravo na plodove svoga rada kao osnovno pravo radnih ljudi na sredstvima u društvenoj svojini.

Ideju o pravu na plodove svoga rada kao osnovnom institutu našeg pravnog sistema zagovara veoma rano profesor Geršković.

S druge strane naša sudska praksa vodi računa o ovom pravu iako ono formalno-pravno nema pravo građanstva u sistemu društvene svojine.

Socijalistički društveni odnosi moraju u svojoj osnovi imati »prirodna prava« nosioca tih odnosa a to su radni ljudi.⁸⁾

Proleterske revolucije su likvidirale privatnu svojinu i sredstva za proizvodnju predale u ruke onih koji rade. To međutim, još uvek nije dovoljno za »međusobno delovanje putem slobode«. Radni ljudi ne prihvataju neposredno već se odnos među ljudima kao stvaraoca vrednosti

⁶⁾ Vedriš Dr Martin: Ostvarivanje prava na plodove rada putem institucija obaveznog prava. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1972/2. str. 137.

⁷⁾ Vuković Dr Mijajlo: Klasifikacija prava svojine, Referat za Simpozijum o društv. svojini, održan 1965. u Beogradu.

⁸⁾ Geršković Dr Leon: Društveno ekonomski osnovi pravnog sistema, Arhiv, Beograd, 1959. br. 4. str. 388.

uspostavlja posredstvom stvari koje su robe. Oni prisvajaju na osnovu ekonomskih kriterijuma robnonovčane proizvodnje.

Pored toga, pošto država u socijalizmu obavlja niz ekonomskih funkcija, kako na mikro tako i na makro planu, to radni ljudi moraju raditi i za te potrebe. Ako se tome doda neadekvatno rešeno pitanje minulog rada, kao i još nedovoljno ovladavanje celokupnim procesom reprodukcije, onda je jasno da je garantovanje prava na plodove rada neizbežna potreba pravne regulative. Pravo rada društvenim sredstvima koje ostvaruje ekonomsko biće društvene svojine mora dobiti kao nadgradnju pravo na plodove svoga rada.

Pravo na plodove svoga rada je građansko pravo koje deo društvenog proizvoda usmerava ka pojedincu. Ono je odbrana od »naindividualnog« pravnog poretka koji mu pretili, s jedne strane i od mešanja drugih u njegovu garantovanu sferu.

Na terenu obligacionog prava, pravo na plodove rada, kroz pravo na izdvajanje iz ostaviočeve zaostavštine dela koji je stečen radom u zajednici, srazmerno doprinosu, parvo kod utvrđivanja dela stečenog radom u bračnoj zajednici pri deobi zajedničke imovine, pravo na naknadu za rad u vanbračnoj zajednici, pravo na zahtev iz neosnovanog obogaćenja, verzijskog zahteva nezvanog vršenja tuđih poslova i to, imaju nešto drukčiji smisao. Ona se javljaju kao rezultat načela svakome prema radu.⁹⁾

Pravo na plodove svoga rada je šire pravo i po svom karakteru je originarno pravo, dok su rezultati ostvareni radom u nekim od pomenutih primera, objekti tuđih imovinskih prava, zbog čega se traži da pripadnu njihovom tvorcu.

Pravo na plodove svoga rada ne pretvara društvenu svojinu u susvojину, u kojoj bi suvlasnici bili svi radni ljudi. Ono ne dira u integritet društvene svojine, već omogućava spajanje rada i svojine koji su tokom čitave epohe privatne svojine bili odvojeni i izvor svih vrsta otuđena.

Ustanovljavanjem subjektivnih prava radnih ljudi rešava se prvo pitanje »pravne organizacije« društvene svojine do momenta dok ne nestane potreba za njom.

Pravo radnih ljudi na plodove svoga rada jeste ono pravo koje je pandan pravu privatne svojine. Time se ostvaruje konzistentnost sistema društvene svojine u kojoj je udruženi radnik osnovni subjekt društvene proizvodnje ali i osnovni subjekt društveno ekonomskih prava. Proizvodnja sredstava u društvenoj svojini je društvena ali radnici zadržavaju svoj subjektivitet zbog čega im pravni poredak mora garantovati subjektivno pravo između kojih pravo na plodove svoga rada zauzima centralno mesto.

Pravo na plodove rada proizilazi iz prava rada i u svojoj osnovi ima rad, ali je garancija maksimalnih ovlašćenja na rezultatima rada. Kao pravo na dohodak ono je sadržano u pravu rada ali pravo na plodove rada obuhvata i pravo na lični dohodak i pravo na deo dohotka namenjenog zajedničkoj potrošnji i opštoj potrošnji. Garantovanjem prava na plodove svoga rada pojedinac stiče mogućnost da prisvaja na svim nivoima, dokle dosežu tvorevine njegovog rada i u meri u kojoj je

⁹⁾ Vedriš Dr Martin: citirani članak.

uložio sopstveni rad. Otuda mu se pojedina »društvena dobra« koja je on stvorio ne mogu vraćati kao tuđi, putem javnih službi ili nekih oblika decentralizovane vlasti. Pravo na plodove rada se javlja kao sfera u kojoj se on može kretati slobodan od države, s jedne strane, i drugih radnih ljudi kojima su po osnovu rada takođe, garantovana ista takva prava. Ono je korelat društvene svojine ali i funkcija društvene svojine. Pravo na plodove rada nije lična svojina kao realizacija ličnog dohotka već je »individualna« svojina opredeljena procesom proizvodnje. To je kompleksno građansko pravo iz koga proizilaze brojna lična i imovinska prava: pravo raspolaganja za slučaj smrti, stanarsko pravo i td.

Socijalistički pravni poredak se može ostvarivati kao humani i solidaran sistem među ljudima samo preko sistema pravom zaštićenih interesa svih radnih ljudi ili, što je tradicionalni naziv za to, subjektivnih prava radnih ljudi u procesu proizvodnje, na osnovu zajedničke društvene svojine.

Zaključak

Društvena svojina u našem sistemu se od samog nastanka nepokolebljivo učvršćuje kao zajednička osnova rada svih radnih ljudi i građana. Budući da predstavlja izraz društvenog bića i to njegovog esencijalnog dela — produkcionih odnosa, to se društvena svojina javlja kao odlučujući činilac celokupnog daljeg razvoja.

Naš pravni sistem je svojim normativnim aktima nastojao da odredi mesto i ulogu društvene svojine u skladu sa postojećim društveno-ekonomskim odnosima. Pravna teorija je proučavala društvenu svojinu prateći sve transformacije u njenom razvoju.

Ako je uopšte moguće naći neke zajedničke crte prisutne kod svih pravnih teorija koje su se bavile društvenom svojinom onda su to sledeće tendencije.

Od samog nastanka, društvena svojina se kao pojam definiše negativno što je bilo neophodno do izvesnog stupnja njenog razvoja. Međutim, takav način definisanja društvene svojine ne pruža dovoljno elemenata za ustanovljavanje jednog instituta sa tačno određenom sadržinom, a što je, takođe, onemogućivalo dalju razradu društvene svojine kroz pravne norme i prava koji bi omogućili njeno funkcionisanje u pravnom momentu.

Isto tako, veoma rano se društvena svojina shvata kao celokupnost socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Otuda se javlja potreba da se društvena svojina »konkretizuje« da se ustanovi jedno pravo koje će pripadati tačno određenim subjektima. Robnovodna proizvodnja nužno zahteva pravno samostalne subjekte koji će na tržištu razmenjivati robe. Pošto se kao proizvodne ćelije u društvenoj svojini javljaju preduzeća — radne organizacije (pravna lica), to se iz društvene svojine izvode pravo upravljanja, pravo korišćenja i garantuju društveno pravnim licima. Tu je osnov teorije o podeljenoj društvenoj svojini.

Individualna, društveno-ekonomska (građanska) prava radnih ljudi se ne pominju. Govori se o ličnoj svojini kao nužnom korelatu svake kolektivne svojine.

Tek je Ustav od 1974. god. radnim ljudima garantovao pravo rada sredstvima u društvenoj svojini. Pravo rada je neotuđivo pravo radnika da slobodno i ravnopravno sa drugim radnicima u udruženom radu — u uslovima međusobne zavisnosti i odgovornosti, upravlja svojim radom, uslovima i rezultatima svoga rada. Ono određuje celokupni položaj čoveka koji radi sredstvima u društvenoj svojini.

Analiza prava rada društvenim sredstvima pokazuje da ono predstavlja kompleks ovlašćenja i obaveza koji opredeljuju pojam društvene svojine uopšte, zbog čega je izvor niza drugih neotuđivih ekonomskih, materijalnih i demokratskih prava, obaveza i odgovornosti radnog čoveka u udruženom radu i društvu uopšte.

Garantovanjem prava rada ostvaruje se neposredan odnos radnih ljudi prema sredstvima za proizvodnju. Pravo rada društvenim sredstvima garantuje i pravo na lični dohodak.

Međutim, pravo rada sredstvima u društvenoj svojini ne predstavlja završnu fazu u razvoju društvene svojine već je početni korak u ostvarivanju društvene svojine. Društvena svojina ima za cilj omogućavanje »individualne svojine« ili raspodelu društvenog proizvoda prema potrebama. Sve dok se to ne ostvari socijalizam živi sa institucijama nasleđenim od prethodne društvene-ekonomske formacije, stvarajući postepeno uslove za njihovo ukidanje.

Društvena svojina u prelaznom periodu socijalističkog društva ostvaruje se udruživanjem individualnog rada koji se vrednuje preko vrednosti stvari na tržištu. Da bi radni ljudi dobili maksimalno ovlašćenja na stvari, prava, stečena radom zajedničkim sredstvima potrebno je ustanoviti pravo rada na plodove rada kao originarno pravo radnih ljudi na sredstvima u društvenoj svojini. To je bilo pravo koje bi garantovalo jednakost i ravnopravnost radnih ljudi i bilo osnova njihovog materijalnog i društveno-političkog položaja. To je građansko subjektivno pravo na osnovu rada, a ne po osnovu svojine na sredstvima za proizvodnju.

Dalji razvoj našeg pravnog sistema mora ići u pravcu ustanovljavanja subjektivnih imovinskih prava radnih ljudi na osnovu rada čime bi se ostvarila osnovna funkcija društvene svojine »delovanje putem slobode«, a to je moguće samo putem ekonomske i političke slobode pojedinaca.

Pravo na plodove rada obuhvata pravo radnih ljudi da odlučuju o raspodeli dohotka za zajedničku, opštu i ličnu potrošnju, pravo na lični dohodak, ali i više od toga. Garantovanjem prava na plodove svoga rada omogućavamo radnim ljudima pravično prisvajanje individualnog kvantuma rada sve do trenutka kada obilje materijalnih dobara omogući prisvajanje na osnovu vanekonomskih kriterijuma na osnovu potreba.

LA PROPRIÉTÉ SOCIALE ET LA RÉALISATION DU DROIT AUX FRUITS DU TRAVAIL

R é s u m é

La propriété sociale représente le cadre de l'organisation du rapport sur les instruments de travail et la gestion d'affaires, par conséquent le rapport de production fondamental. D'après la Constitution de 1974 de la R. S. F. de Yougoslavie la propriété sociale doit rendre possible la position gouvernante de la classe ouvrière dans la production et dans la reproduction sociale dans l'ensemble. Elle est la base de la propriété personnelle acquise par le travail individuel qui sert à la satisfaction des besoins les plus divers et des intérêts de l'homme. Par là commence à se réaliser une des plus importantes conceptions des classiques du marxisme de l'étude analytico-déductive de ce problème. Dans le premier tome du Capital Marx soutient la thèse que la propriété socialiste nie la propriété privée mais n'établit pas un nouveau la propriété privée mais la propriété individuelle «sur la base de la coopération et de la possession commune de la terre et des moyens de production que le travail même a produit».

Le degré atteint dans le développement de la propriété socialiste chez nous crée les conditions initiales pour l'établissement de «la propriété individuelle» par le droit aux fruits du travail en tant que droit subjectif fondamental des travailleurs. Il paraît que la constitution de ce droit représente l'instrument juridique adéquat, à l'aide duquel les travailleurs deviennent en réalité les sujets essentiels dans la société. Ce droit doit être aussi dans le fondement du système juridique édifié sur la base de la propriété sociale. Bien entendu, ce droit doit être juridiquement formé de manière claire et précise. Pour le moment il est formulé sous la forme du principe constitutionnel «à chacun selon son travail» et il se réalise seulement dans la forme du droit au revenu personnel, qui est, de son côté, la base pour l'acquisition de la propriété personnelles.

UGOVOR O GRAĐENJU

1. POJAM I ZNAČAJ UGOVORA O GRAĐENJU

U pravnoj literaturi ugovor o građenju se obično definiše kao ugovor na osnovu koga se jedna ugovorna strana— izvođač radova (građevinar) obavezuje da za drugu ugovornu stranu—naručioca radova (investitora izgradi određeni građevinski objekat ili da izvrši određene građevinske radove, a druga ugovorna strana—naručilac radova se obavezuje da mu za izvršene radove plati određenu cenu.¹⁾ Dakle, za određivanje pojma ugovora o građenju koristi se definicija ugovora o delu uz naglašavanje da se izvođač radova obavezuje da izvrši građevinske radove.

U zakonodavstvu (našem i stranom) pojam ugovora o građenju se određuje opširnije, isticanjem karakteristike ovog ugovora. Tako na primer, u Zakonu o obligacionim odnosima (čl. 630) predviđa se da »ugovor o građenju je ugovor o delu kojim se izvođač obavezuje da prema određenom projektu sagradi u ugovorenom roku određenu građevinu na određenom zemljištu, ili da na takvom zemljištu, odnosno na već postojećem objektu izvrši kakve druge građevinske radove, a naručilac se obavezuje da mu za to isplati određenu cenu«. Poljski Građanski zakonik daje opširniju definiciju ugovora o građenju. U članu 647 poljskog Građanskog zakonika ističe se da, »ugovorom o građenju socijalistička privredna organizacija (izvođač) obavezuje se da objekt, predviđen u ugovoru i sagrađen prema projektu i po pravilima teničke nauke, preda drugoj socijalističkoj privrednoj organizaciji (investitoru), koja se obavezuje da izvrši pripremne radnje predviđene postojećim propisima, a naročito da da građevinsko zemljište i izradi projekat, kao i primi objekat i plati ugovorenu naknadu«.

Ugovor o građenju je, dakle, dvostrani teretni ugovor.

Bitni elementi po prirodi posla kod ugovora o građenju su predmet i cena. Iz definicije ugovora o građenju date u Zakonu o obligacionim odnosima (čl. 630) proizilazi da je bitni elemenat ovog ugovora, pored predmeta i cene, i rok izgradnje. U pogledu roka izvršenja građevinskih radova u pravnoj literaturi²⁾ se, opravdano, ističe da to nije

¹⁾ Dr V. Kapor — Dr S. Carić: Ugovori robnog prometa, Beograd, 1979 god, str. 557.

Dr Z. Antonijević: Privredno pravo, Beograd, 1979 god, str. 400.

²⁾ Dr V. Kapor — Dr S. Carić: Ugovori robnog prometa, Beograd, 1979 god, str. 570 i 571.

bitni elemenat po prirodi posla, već da je to zakonski bitni elemenat ugovora o građenju.³⁾

Premet ugovora o građenju je izgradnja određenog građevinskog objekta, odnosno izvršenje određenih građevinskih radova. »Pod radovima na građevinskim objektima podrazumeva se izvođenje građevinskih, montažnih, instalaterskih i završnih radova, kao i ugrađivanje uređaja, postorčenja i opreme, na novim i postojećim objektima ili njiovim delovima; Građevinski objekti su: zgrade, brane, mostovi, tuneli, vodovodi, kanalizacije, putevi, železničke pruge, bunari i ostale građevine koje predstavljaju zaokruženu funkcionalnu celinu; (uz. 9 Posebnih uzansi o građenju). U odredbama Zakona o obligacionim odnosima susrećemo se sa terminom »građevina«. »Građevina« je generički pojam koji označava zgrade, brane, mostove, tunele, vodovode, kanalizacije, puteve, železničke pruge, bunare i druge građevinske objekte čija izrada zahteva veće i složenije radove« (čl. 631 Zakona o obligacionim odnosima).

Građevinska delatnost je složena. Ona je od velikog značaja za društvo. Društvo je, itekako, zainteresovano za razvoj ove privredne grane. Kvalitetnije, solidnije izvođenje građevinskih radova i kraći rokovi za izgradnju građevinskih objekata jedan su od uslova za brži razvoj materijalne osnove udruženog rada, za zadovoljavanje zajedničkih i ličnih potreba građana. Bržem razvoju građevinarstva doprinosi razvoj tehnike i proizvodnih snaga, kao i porast društvenog bogatstva. Razvoj građevinarstva, kao posebnog vida društvene delatnosti, odražava se na razvoj drugih privrednih delatnosti koje su u neposrednoj vezi sa njim (transport, proizvodnja građevinskih materijala, razvoj komunalne privrede, itd). Na primer, uslov za povećanje obima građevinske delatnosti je povećanje proizvodnje građevinskog materijala. Ukoliko do povećanja proizvodnje građevinskog materijala ne dođe, ne može se proširiti ni obim građevinske delatnosti.

Pored predmeta, cena je bitni elemenat ugovora o građenju. »Cena radova se može odrediti po jedinici mere ugovorenih radova (jedinčna cena) ili u ukupnom iznosu za ceo objekat (ukupno ugovorena cena)« (čl. 635 Zakona o obligacionim odnosima). Ugovorne strane su slobodne da cenu odrede na način koji im najviše odgovara. U praksi, ugovorne strane se najčešće opredeljuju za jedinične (promenljive) cene. Sam termin »jedinčna« cena ukazuje na način određivanja cene. Jedinčna cena se određuje prema jedinici mere ugovorenih radova (kvadratni metar površine, kubni metar prostor, itd). Cena se, dakle, utvrđuje na osnovu predračuna za pojedine vrste i količine radova. Plaćanje se vrši putem privremenih situacija i na osnovu konačnog obračuna. Nakon završetka radova izvođač i naručilac pristupaju definitivnom obračunu izvršenih radova (konačna situacija) i isplati odnosno prijemu poslednje rate ugovorene cene.

Fiksna cena se određuje u ukupnom iznosu za ceo objekat (čl. 635 Zakona o obligacionim odnosima). Ugovaranjem fiksne cene naručilac želi da se zaštiti od eventualnog povećanja cene. Međutim, obzi-

³⁾ Rok za izvođenje radova, kao bitan sastojak ugovora o građenju predviđaju zakoni pojedinih republika i pokrajina. Na primer, Zakon o izgradnji investicionih objekata SR Srbije od 1977 g., Zakon o graditvi objektova SR Slovenije, Zakon o projektovanju i građenju investicionih objekata SAP Vojvodine od 1976 g.

rom na svakodnevni porast cena kalkulativnih elemenata ugovorene cene izvođači nerado pristaju na ugovoranje fiksne cene. I onda kad pristanu na fiksnu cenu, u nju je, po pravilu, uračunat rizik povećanja cena kalkulativnih elemenata koji je određuju. Zato se u pravnoj literaturi⁴⁾ postavilo pitanje da li je fiksna cena u interesu naručioca? Smatramo da jeste. Jer, rizik povećanja cene elemenata koji određuju cenu ugovora o građenju je, u svakom slučaju, manji od takoreći svakodnevnog poskupljenja cena građevinskog materijala, usluga i ostalih kalkulativnih elemenata za utvrđivanje cene. Naručilac je dužan da plati izvođaču radova fiksnu cenu kako u slučaju kad je izvođenje i završetak građevinskih radova iziskivalo manje troškova i rada nego što se predviđalo, tako i u slučaju kad je za izvođenje i završetak radova bilo potrebno više rada i materijala nego što se predviđalo. U istom smislu je i presuda Vrhovnog privrednog suda Sl-624/70⁵⁾ u kojoj se ističe da »kada stranke ugovore fiksnu cenu za izradu stanova, izvođač ne može povećati cenu stanova ni po kom osnovu«. Međutim, »izvođač radova može tražiti izmenu fiksne cene ako je zbog docnje investitora kasnio sa rodovima«. ⁶⁾ Fiksna cena se najčešće ugovara kod ugovora o građenju »ključ u ruke«.

Ugovorne strane kod ugovora o građenju su: naručilac radova (investitor) i izvođač radova (građevinar). U našem pravu ugovorne strane su društveno pravna lica. U tom smislu, u ulozi naručioca radova mogu se pojaviti: organizacija udruženog rada, društveno politička zajednica, društvena organizacija, itd. Kao naručilac radova može se pojaviti i fizičko lice. Ugovor koji zaključi fizičko lice sa organizacijom udruženog rada—izvođačem radova nije ugovor o građenju već ugovor o delu. Izvođač građevinskih radova je, po pravilu, organizacija udruženog rada kojoj je vršenje građevinskih poslova osnovna delatnost registrovana kod nadležnog privrednog suda. Samo izuzetno, pod zakonom određenim uslovima, za izvođenje pojedinih radova na objektu može biti angažovan samostalni zanatlija koji ima odobrenje za obavljanje odgovarajuće delatnosti.

Obzirom na značaj ugovora o građenju, i građevinske delatnosti uopšte, ovaj ugovor, pored bitnih elemenata po prirodi posla, mora sadržati i zakonom određene bitne elemente. U tom smislu ugovor o građenju mora sadržati odredbe: o roku izvršenja građevinskih radova (Zakon o obligacionim odnosima), o načinu primopredaje i roku konačnog obračuna (Zakon o izgradnji objekata SR Hrvatske od 1975 godine), o garantnim rokovima i o ugovornoj kazni (Zakon za izradba na investicioni objekti SR Makedonija od 1974 godine, Zakon o projektovanju i građenju investicionih objekata SAP Vojvodine od 1976 godine, itd), o načinu obezbeđenja plaćanja i roku za predaju izvođaču radova instrumenata obezbeđenja plaćanja (Zakon o obezbeđivanju plaćanja između korisnika društvenih sredstava), o premijama za ranije izvođenje završnih radova ili za postizanje drugih ciljeva koji su od interesa za

⁴⁾ J. Vojinović: Priručnik za investitore i izvođače radova u oblasti građevinarstva, Beograd, 1971 god., str. 34.

⁵⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god, str. 95.

⁶⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god., str. 85, Sl. 1727/72.

naručioca (Zakon o izgradnji investicionih objekata SR Crne Gore od 1974 godine) i o ispravama i podacima koji će se stranom izvođaču dati na korišćenje (Zakon o ustupanju izgradnje investicionog objekta stranom izvođaču).

Pored bitnih sastojaka po prirodi posla i na osnovu zakona, ugovorne strane mogu bilo koji elemenat ugovora o građenju proglasiti bitnim. U tom slučaju i o nebitnom elementu ugovora, koje su ugovorne strane proglasile bitnim, mora se postići saglasnost volja ugovornih strana. U protivnom, ugovor o građenju nije zaključen.

U pravnoj literaturi se mnogo diskutovalo o pravnoj prirodi ugovora o građenju. U tom smislu su se pojavila dva shvatanja. Po jednom shvatanju, ugovor o građenju je ugovor o delu. Po drugom shvatanju, to je ugovor posebne vrste pa je zato regulisan u posebnoj glavi Zakona o obligacionim odnosima. Smatramo da je ugovor o građenju ugovor posebne vrste. Tome u prilog govore sledeći razlozi.

Građevinski poslovi su složeni. U njihovom izvođenju, po pravilu, učestvuje veći broj subjekata. Obaveze preuzete zaključenjem ugovora o građenju ugovorne strane izvršavaju u jednom relativno dužem vremenskom periodu. To je uticalo i na način plaćanja cene kod ugovora o građenju. Plaćanje se, po pravilu, vrši putem privremenih situacija. Usled dužine izvođenja radova može doći do promene u uslovima izvođenja građevinskih radova (poskupljenje ili nagli pad cena građevinskog materijala, usluga, itd). Bilo bi protivno načelu savesnosti i poštenja kad bi promene u uslovima izvođenja građevinskih radova padale na teret jedne ugovorne strane. Rizik promena u uslovima izvođenja građevinskih radova treba, shodno načelu savesnosti i poštenja, da snose obe ugovorne strane. U tom smislu u oblasti građevinske delatnosti sankcionisana je klauzula rebus sic stantibus.

Prirodna posledica iznetih karakteristika ugovora o građenju je pismena forma, kao uslov punovažnosti, ovog ugovora (forma an solemnitatem). Zakon o obligacionim odnosima izričito (u članu 630 stav 2) predviđa da ugovor o građenju mora biti zaključen u pismenoj formi.

Obzirom na značaj građevinske delatnosti, njeno vršenje nije moglo biti prepušteno isključivo u nadležnost (i na volju) subjekata—nosilaca ove delatnosti. Država je zadržala za sebe određena ovlašćenja u oblasti građevinarstva. Ta njena ovlašćenja manifestuju se u vidu mešanja i nadzora države u oblasti građevinske delatnosti. Na primer, zakonodavac utvrđuje određene bitne elemente ugovora o građenju, građevinsku dozvolu izdaje nadležni državni organ, itd.

U svim novijim kodifikacijama ugovor o građenju se reguliše kao poseban ugovor, pored ugovora o delu.

2. IZVORI PRAVA KOD UGOVORA O GRAĐENJU

Ugovor o građenju je postao predmet zakonskog regulisanja tek u novijim kodifikacijama. Francuski Trgovački zakonik, nemački Trgovački zakonik, srpski Trgovački zakon, itd. nisu regulisali ugovor o građenju. Na odnose iz građevinskog posla primenjivale su se odredbe građanskog prava. U kasnijim kodifikacijama (nemački Građanski zakonik, švajcarski Zakonik o obligacijama, Opšti imovinski zakonik Crne

Gore) ugovor o delu se reguliše kao poseban ugovor. Odredbe kojima se reguliše ugovor o delu primenjuje se i na građevinski posao. U italijanskom Građanskom zakoniku od 1942 godine veća nailazimo na neke odredbe koje su karakteristične za ugovor o građenju, na primer, pitanje vršenja nadzora nad izvođenjem građevinskih radova. Tek u kodifikacijama nastalim u periodu od 1954 godine do danas ugovor o građenju se reguliše kao poseban ugovor (Trgovački zakonik Libije, Građanski zakonik Etiopije, poljski Građanski zakonik, Privredni zakonik Čehoslovačke, Građanski zakonik RSFSR, naš Zakon o obligacionim odnosima, itd.

U našem pravu ugovor o građenju je regulisan brojnim pravnim aktima. Najznačajnija je Zakon o obligacionim odnosima. Osamnaest članova (od člana 630 do člana 647) Zakona o obligacionim odnosima posvećeno je ugovoru o građenju. Međutim, za ugovor o građenju su značajne i odredbe kojima se reguliše ugovor o delu (od člana 600 do člana 629 Zakona o obligacionim odnosima). Na to izričito upućuje zakonodavac u odredbi člana 641 Zakona o obligacionim odnosima. U pomenutoj odredbi se ističe da u slučaju kad u glavi XIII Zakona o obligacionim odnosima (čijim odredbama se reguliše ugovor o građenju) nije drugačije određeno, za odgovornost za nedostatke građevine primenjivaće se odgovarajuće odredbe ugovora o delu.

Pored Zakona o obligacionim odnosima, za odnose iz građevinskog posla značajne su i Posebne uzanse o građenju koje je donela Privredna Komora Jugoslavije 1977 godine. Njihovu primenu ugovorne strane obično ugovaraju u samom ugovoru o građenju. Međutim, »ako naručilac i izvođač radova nisu ugovorom o građenju ugovorili primenu Posebnih uzansi o građenju ili ako iz okolnosti proizilazi da oni njihovu primjenu nisu htjeli, na te će se odnose ako je ugovor o građenju sklopljen 1. 10. 1979 godine ili kasnije—primjenjivati odredbe Zakona o obaveznim odnosima«.?)

Za građevinarstvo, kao posebnu i značajnu privrednu delatnost, značajni su: Zakon o prometu robe i usluga sa inostranstvom, kao i zakoni koje su donele socijalističke republike i autonomne pokrajine (Zakon o izgradnji investicionih objekata SR Srbije od 1977 godine, Zakon o graditvi objekatov SR Slovenije od 1975 godine, Zakon o ustupanju izgradnje investicionih objekata SR Bosne i Hercegovine od 1977 godine, Zakon o izgradnji investicionih objekata SR Crne Gore od 1977 godine, hrvatski Zakon o izgradnji objekata od 1975 godine, Zakon o izradba na investicioni objekti SR Makedonije od 1974 godine, Zakon o projektovanju i građenju i građenju investicionih objekata SAP Vojvodine od 1976 godine i Zakon o izgradnji investicionih objekata SAP Kosovo od 1973 godine.

Pored navedenih pravnih izvora, za građevinsku delatnost je od posebnog značaja postojanje opštih uslova o poslovanju i standardnih (tipskih) ugovora. Tako, u stranom pravu se susrećemo sa brojnim opštim uslovima. U Zapadnoj Nemačkoj najčešće se upotrebljavaju opšti uslovi poslovanja za izvođenje radova iz građevinarstva — tzv. DIN iz 1961 godine. U Francuskoj postoje opšti uslovi br. 118 iz 1962 godine, a izgradilo ih je Društvo inženjera i arhitekata, u Velikoj Britaniji opšti

?) Rubrika »Vi pitate — mi odgovaramo«, Informator, 1979 god., br. 2677, str. 19.

uslovi koje je izradio britanski Kraljevski institut arhitekata (RIBA standardni ugovori) i opšti uslovi britanskog Društva inženjera (ICE standardni ugovori), itd. Kod nas postoje Opšti uslovi za ugovaranje i građenje građevinskih objekata iz 1970 godine i Ošti uslovi za regulisanje odnosa između učesnika u izgradnji građevinskih objekata iz 1977 godine. Pomenuti Opšti uslovi su bili od velikog značaja za praksu. Međutim, donošenjem Posebnih uzansi o građenju oni se u praksi sve ređe primenjuju.

3. ZAKLJUČENJE UGOVORA O GRAĐENJU

Pre nego što pristupi zaključenju ugovora o građenju naručilac mora da izvrši određene administrativne obaveze. Naručilac mora: prethodno da pribavi odobrenje za gradnju (građevinsku dozvolu) od nadležnog državnog organa; da pribavi investicioni program i tehničku dokumentaciju; da prethodno pribavi finansijska sredstva za građenje, itd.

Obzirom da je: predmet ugovora o građenju, po pravilu, velike vrednosti, da izvođenje građevinskih radova traje u jednom relativno dužem vremenskom periodu i da je društvo zainteresovano za uredno izvršenje obaveza preuzetih od strane ugovornih strana (naročito kad su u pitanju obaveze izvođača radova), posebna pažnja se poklanja načinu zaključenja ugovora o građenju. Prema Zakonu o investicionoj izgradnji ustupanje izgradnje investicionog objekta se vrši :putem konkursa (javnog nadmetanja), putem prikupljanja ponuda ili putem neposredne pogodbe. Ustupanje se, po pravilu, vrši putem konkursa (javnog nadmetanja).

U oglasu o javnom nadmetanju ili prikupljanju ponuda naručilac, po pravilu, određuje: podatke koje mora da sadrži ponuda, kriterijume za ocenu podobnosti izvođačkih organizacija, kriterijume na osnovu kojih će se ocenjivati koja je od prispelih ponuda najpovoljnija za naručioca, visina i oblik garancije i rok za podnošenje ponuda. Naručilac često zahteva od učesnika javnog nadmetanja da polože određenu kauciju. Polaganje kaucije od strane ponudioca predstavlja garanciju da će ponudilac čija ponuda bude ocenjena kao najbolja, najprihvatljivija zaključiti ugovor sa naručiocem.

Prispele ponude proučava i određuje najpovoljniju posebna komisija za javno nadmetanje. U našoj praksi postoji shvatanje da je naručilac dužan da zaključi ugovor o građenju sa ponudiocem koji ponudi najnižu cenu. Smatramo da najniža cena u ponudi ne znači istovremeno najpovoljniju ponudu.⁸⁾ Treba voditi računa i o drugim, značajnim, okolnostima: o opremljenosti izvođača, o dobrom glasu u poslovanju koji uživa izvođač, itd. U našoj sudskoj praksi je prihvaćeno stanovište da »radna organizacija koja je raspisala konkurs isključivo je ovlašćena da oceni koja je ponuda najpovoljnija i ostali učesnici konkursa ne mogu zahtevati tužbom da se poništi ugovor zaključen na osnovu rezultata konkursa, niti se ta radna organizacija može naterati da zaključi ugovor sa drugim licem, već se eventualno može tražiti nak-

⁸⁾ Isto i Dr V. Kapor — Dr S. Carić: Ugovori robnog prometa, Beograd, 1975 god. str. 562.

nada štete«.⁹⁾ Organizacija udruženog rada—izvođač radova može zaključiti ugovor o građenju »samo uz uvjet da je nosilac pretežnog dijela radova na građenju objekta«. ¹⁰⁾ U protivnom, dešavalo bi se da organizacija udruženog rada — izvođač radova zaključi ugovor o građenju a da izvršenje građevinskih radova iz zaključenog ugovora ustupi drugoj organizaciji udruženog rada po znatno nižoj ceni od ugovorene cene sa naručiocem. Izvođač radova koji bi ustupio izvođenje radova, iz ugovora o građenju koji je zaključio sa naručiocem, drugom izvođaču imao bi de facto ulogu posrednika. Na taj način on bi »bez ikakvog uloženo rada, osim posredovanja, znatnu imovinsku korist«¹¹⁾ ostvario. Ova radnja izvođača radova predstavlja imovinski prestup.

Prikupljanje ponuda vrši se u slučajevima: kad javno nadmetanje nije uspelo; kad bi javno nadmetanje bilo necelishodno (na primer, ako je izvršenje radova hitno); ili kad bi javno nadmetanje iziskivalo velike troškove.

Neposredna pogodba, kao način ustupanja izgradnje objekta, javlja se u zakonom određenim slučajevima. Na primer, prema odredbama članova 54 i 60 Zakona o projektovanju i građenju investicionih objekata SAP Vojvodine iz 1976 godine na teritoriji ove pokrajine osnovna organizacija udruženog rada može ustupiti izvođenje građevinskih radova drugoj osnovnoj organizaciji udruženog rada u sastavu iste radne organizacije putem neposredne pogodbe samo u slučaju kad je predračunska vrednost radova manja od 2,000 000,00 din.

Ugovor o građenju mora biti zaključen u pismenoj formi (čl. 630 st. 2 Zakona o obligacionim odnosima). To znači, da ponuda za zaključenje ugovora o građenju, kao i prihvatanje ponude, moraju biti u pismenoj formi (čl. 38 Zakona o obligacionim odnosima). Pismena forma je obavezna i za sve kasnije izmene ili dopune ugovora (čl. 67 st. 2 Zakona o obligacionim odnosima). U tom smislu u presudi Vrhovnog privrednog suda Sl-624/70¹²⁾ stoji da »naknadni usmeni sporazum stranaka o povećanju cene... ne proizvodi pravno dejstvo«. Postavlja se pitanje, da li kod ugovora o građenju, obzirom na formu ad solmmitatem, važi samo ono što je u pismenu izraženo ili, pak, tu postoje određeni izuzeci?

Odredbom člana 67 stav 3 Zakona o obligacionim odnosima predviđa se da su punovažne sve docnije usmene dopune o sporednim tačkama koje su ostale neregulisane formalnim ugovorom u slučaju da to nije protivno cilju radi koga je forma propisana. To znači da će biti punovažne i docnije usmene pogodbe kojima se smanjuju ili olakšavaju obaveze jedne ili druge ugovorne strane, ako je pismena forma propisana samo u interesu ugovornih strana (čl. 67 st. 4 Zakona o obligacionim odnosima). I ne samo to. Biće punovažne i istovremene usmene pogodbe stranaka o sporednim tačkama koje su u formalnom ugovoru ostale neregulisane, ukoliko nisu u suprotnosti sa njegovom sadržinom ili ako

⁹⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god, str. 97, Sl-1072/69.

¹⁰⁾ Presuda Višeg privrednog suda Hrvatske PKŽ-539/79 od 2. 3. 1979 god, Informator, 1980 god., str. 23.

¹¹⁾ Presuda Višeg privrednog suda Srbije PKŽ-47/79 od 23. 2. 1979 god, Informator, 1979 god., br. 2635, str. 7.

¹²⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 godina, str. 95, Sl-624/70.

nisu protivne cilju zbog koga je forma propisana (čl. 71 st. 2 Zakona o obligacionim odnosima). Pored toga, punovažne su i istovremene usmene pogodbe kojima se smanjuju ili olakšavaju obaveze jedne ili obe ugovorne strane ako je posebna forma propisana samo u interesu ugovornih strana (čl. 71 st. 3 Zakona o obligacionim odnosima).

Imajući u vidu sve karakteristike ugovora o građenju smatramo da bi ugovorne strane trebalo prilikom zaključenja ugovora da se sporazumeju o svim bitnim elementima ovog ugovora (po prirodi posla i na osnovu zakona) i da to unesu u pismeno ugovora o građenju. Preciznijim regulisanjem bitnih elemenata u ugovoru o građenju smanjuje se mogućnosti za nastanak sporova između ugovornih strana.

4. VRSTE UGOVORA O GRAĐENJU

Prema prirodi i obimu obaveza preuzetih zaključenjem ugovora o građenju od strane izvođača radova, ugovori o građenju se dele na više vrsta: 1) ugovor o izgradnji građevine; 2) ugovor o obavljanju građevinskih radova, 3) ugovor o građenju »ključ na ruke« i 4) ugovor o inženjeringu.

1) Ugovorom o izgradnji građevine izvođač radova se obavezuje da izgradi određeni objekat (zgradu, tunnel, vodovod, branu, most, itd). Pre nego što pristupi izgradnja objekata (građevine) izvođač, po pravilu, mora da izvrši pripremne i prethodne radove, ili samo neke od njih. Ugovorom o izgradnji građevine izvođač radova može preuzeti obavezu da naručiocu, pored izgradnje objekta, izradi i projekat građevinskog objekta ili da pruži određene projektantske usluge.

2) Ugovorom o obavljanju određenih građevinskih radova izvođač preuzima obavezu da naručiocu izvede pojedine radove (građevinske montažne, građevinsko-zanatske) ili, pak, da izvede određene radove na nekom građevinskom objektu u cilju njegovog renoviranja, adaptacije, itd.

3) Ugovorom o građenju »ključ u ruke« izvođač radova se obavezuje da samostalno izvrši sve potrebne radove za izgradnju celokupnog objekta. Po završetku gradnje, izvođač predajom ključeva naručiocu vrši simboličnu predaju izgrađenog objekta. Za ovaj ugovor je karakteristično da se cena određuje u fiksnom iznosu. »Ugovor 'ključ u ruke' uveliko približava odgovor o delu (građenju) ugovoru o kupoprodaji, od koga se razlikuje u materijalnom smislu uglavnom još individualizacija predmeta ugovora i njegova teritorijalizacija (lokacija) za zemljište naručioca.«¹³⁾

4) Ugovor o inženjeringu. »Pod inženjeringom se podrazumeva izrada investicionog programa, izrada investicione tehničke dokumentacije, građenje investicionog objekta, nabavka investicione opreme i stavljanje izgrađenog objekta u pogon. Ugovorom o inženjeringu izvođač radova u poslovnoj praksi preuzima i druge obaveze, kao na primer obavezu osposobljavanja kadrova za upotrebu izgrađenog objekta i pos-

¹³⁾ Dr J. Vilus: Građanskopravna odgovornost izvođača i projekatnata, Beograd, 1973 god., str. 93.

trojenja, obavezu nadzora tehnološko-tehničkog procesa za određeno vreme, raznovrsne oblike garancije, itd.¹⁴⁾

Ugovor o inženjeringu nije posebno regulisan pa se zato svrstava u red neimenovanih ugovora. Obzirom na specifičnosti ugovora o inženjeringu na njega se primenjuju pravila različitih ugovora: ugovora o građenju (u pogledu izgradnje objekta), ugovora o kupoprodaji (kod nabavke opreme), ugovora o delu (montiranje opreme), itd.

Ugovor o inženjeringu se zaključuje u pismenoj formi.

Ugovorom o inženjeringu naručilac se obavezuje: da obezbedi finansijska sredstva, da plati ugovorenu cenu, da omogući inženjering organizaciji obavljanje radova, da vrši nadzor, itd.

5. SADRŽINA UGOVORA O GRAĐENJU

5.1. Obaveze izvođača iz ugovora o građenju

Obzirom na osnov nastanka, obaveze izvođača radova mogu biti: administrativnopravne (zakonske) i imovinskopravne (ugovorne). Obaveze izvođača radova (zakonske i ugovorne) se međusobno dopunjavaju i prepliću. Njihovim izvršenjem od strane izvođača obezbeđuje se izvršenje radova koji čine predmet ugovora o građenju (na način predviđen ugovorom o građenju i prema pravilima struke) u ugovorenom roku. Posebnu pažnju u radu posvetićemo sledećim obavezama izvođača radova: da izvrši ugovorene građevinske radove, da se pridržava rokova za izvođenje građevinskih radova, da obezbedi gradilište, da vodi odgovarajuće knjige o građenju objekta, da omogući nadzor nad radovima i kontrolu svojstava upotrebljenog materijala, da plati ugovornu kaznu ako uredno, u predviđenom roku ne izvrši građevinske radove i da preda objekt naručiocu.

a) Obaveza izvođača radova da izvrši ugovorene građevinske radove

Osnovna obaveza izvođača radova je da izvede građevinske radove u skladu sa ugovorom i pravilima svoje struke. Za vršenje ove obaveze od strane izvođača radova značajno je: da izvođač mora da izvodi građevinske radove u skladu sa tehničkom dokumentacijom koja je sastavni deo ugovora, 2) radovi moraju da budu izvedeni stručno, prema važećim tehničkim propisima i standardima i to kako u pogledu načina izvođenja, tako i u pogledu materijala koji se upotrebljava za gradnju, i 3) radovi moraju da se izvedu u ugovorenom roku, odnosno u primernom (razumnom) roku (ukoliko rok nije određen ugovorom).

Izvođač radova nema pravo da menja tehničku dokumentaciju (uz 14 Posebnih uzansi o građenju). Za svako odstupanje od projekta građenja izvođač mora da ima pismenu saglasnost naručioca (čl. 633 st. I Zakona o obligacionim odnosima). U slučaju da izvođač radova odstupa od projekta, naručilac ima pravo na naknadu (naročito ako iz-

¹⁴⁾ Dr V. Kapor — Dr S. Carić: Ugovori robnog prometa, Beograd, 1979 god., str. 587.

vedeni radovi ne odgovaraju ukusu naručioca). U tom smislu se u jednoj presudi Vrhovnog privrednog suda ističe da »investitor ima pravo da umanjí ugovornu cenu zbog neestetskog izgleda objekta ako je izvođač radova odstúpío od projekta«. ¹⁵⁾ Međutim, ukoliko izvođač primeti da projekt sadrži nedostatke, greške, dužan je da o uočenim nedostacima blagovremeno skrene pažnju naručiocu. On je, dakle, dužan da o svim vidljivim manama projekta obavesti naručioca. U protivnom, postojaće njegova odgovornost za neizvršenje obaveza. Jer, on je stručnjak i kao takav lako može uočiti sve vidljive mane projekta. Za skrivene mane projekta izvođač radova ne odgovara. U slučaju da pretrpi štetu zbog nedostatka u projektu, izvođač radova ima pravo na naknadu štete od naručioca (sa kojim je u ugovornom odnosu).

Izvođač radova je dužan da prilikom izvođenja radova postupa sa pažnjom dobrog privrednika. ¹⁶⁾

Prilikom izvođenja građevinskih radova izvođač mora da postupa po odredbama ugovora i po pravilima svoje struke. Poljski građanski zakonik izričito, u članu 647, predviđa da izvođač radova mora da izvodi radove »po pravilima tehničke nauke«.

Ugovorom o građenju predviđa se, po pravillu, obaveza izvođača da, pored izvođenja građevinskih radova, obavi pripremlne radove (podizanje privremenih naselja, transport opreme, građevinske mehanizacije, radnika, materijala, itd) i završne radove (uklanjanje postojećih privremenih objekata, odnošenje preostalog materijala sa gradilišta, itd).

Prilikom izvođenja građevinskih radova izvođač može da naiđe na nepredviđene teškoće koje obično imaju za posledicu povećanje količine radova i odlaganje roka za završetak radova. Nepredviđene radove izvođač može izvesti i bez prethodne saglasnosti naručioca ukoliko zbog njihove hitnosti nije bio u mogućnosti da pribavi saglasnost. Međutim, izvođač je dužan da o nepredviđenim okolnostima i preuzetim merama bez odlaganja obavesti investitora (čl. 634 st 3 Zakona o obligacionim odnosima). Kako u praksi ne bi došlo do proizvoljnosti u tumačenju pojma »nepredviđeni« radovi zakonodavac je izričito, u odredbama člana 634 stav 2, odredio da »nepredviđeni radovi su oni čije je preduzimanje bilo nužno zbog osiguranja stabilnosti objekta ili radi sprečavanja nestanka štete, a izazvani su neočekivano teškom prirodom zemljišta, neočekivanom pojavom vode ili drugim vanrednim i neočekivanim događajima«.

Postavlja se pitanje, kakva prava ima izvođač radova kad se prilikom izvođenja radova pojave nužni i nepredviđeni radovi?

Prema Zakonu o obligacionim odnosima (čl. 634 st. 4) izvođač radova ima pravo na pravičnu naknadu za nepredviđene radove koje je morao obaviti. Ukoliko bi usled nepredviđenih radova ugovorena cena bila znatno povećana, naručilac ima pravo da raskine ugovor. O ovome mora bez odlaganja da obavesti izvođača (čl. 634 st. 5 Zakona o obligacionim odnosima). U slučaju raskidanja ugovora, naručilac je dužan da isplati izvođaču odgovarajući deo cene za već izvršene radove, kao i

¹⁵⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god., str. 90, Sl-1403/70.

¹⁶⁾ Da se »brine o najboljem uspehu radnje« (čl. 352. Opšteg imovinskog zakona Crne Gore).

pravičnu naknadu za učinjene neophodne troškove (čl. 634 st. 6 Zakona o obligacionim odnosima). Pravo na raskid ugovora trebalo bi dati i izvođaču radova »kome usled nepredviđenih teškoća može celo izvršenje ugovora da izgleda preteško i da osujeti ciljeve koje je zaključenjem ugovora želeo da postigne«. ¹⁷⁾

Pored ugovorenih radova, izvođač radova može preuzeti i izvršenje naknadnih radova. Naknadni radovi predstavljaju radove koji nisu bili ugovoreni a naručilac je naknadno zahtevao da se izvedu. Naknadnim radovima se ne sme menjati priroda ugovora.

Pitanje obezbeđenja materijala za izgradnju objekta stranke regulišu ugovorom. U slučaju da ugovorne strane nisu u ugovoru regulisale ovo pitanje, materijal, po pravilu, obezbeđuje izvođač radova. ¹⁸⁾ Materijal koji izvođač radova koristi prilikom izvođenja građevinskih radova mora biti dobrog kvaliteta kako bi se obezbedio ugovoreni kvalitet radova i stabilnost objekta. Dakle, ugrađeni materijal mora da odgovara propisanim standardima. U slučaju da za određeni materijal ne postoji standard, on mora da bude snabdeven atestom koji je izdat od strane organizacije ovlašćene za kontrolu materijala.

Ukoliko materijal, koji je isporučio naručilac, ima nedostatke izvođač je dužan da na utvrđene nedostatke skrene pažnju naručiocu. Ako naručilac zahteva da izvođač ugrađuje materijal sa nedostacima, izvođač će morati da postupi po zahtevu naručioca. Samo u slučajevima: 1) kad je materijal očigledno nepodoban za izvođenje radova i 2) kad bi ugrađivanje nekvalitetnog materijala išlo na štetu poslovnog ugleda izvođača, izvođač ima pravo da raskine ugovor.

Obzirom na značaj koji ima materijal za objekt koji se gradi, naručilac ima pravo kontrole količine i kvaliteta upotrebljenog materijala. U slučaju spora u pogledu količine i kvaliteta upotrebljenog materijala, između šefa gradilišta i nadzornog organa, spor se, po pravilu, rešava ekspertizom.

b) Obaveza izvođača da se pridržava rokova za izradu radova

Obaveza izvođača da se pridržava rokova za izvođenje radova predstavlja jednu od osnovnih obaveza izvođača. Rok za izvođenje radova je u našem pravu zakonski bitni element ugovora o građenju. I u istočnoevropskim državama zakonom je određena obaveza unošenja u ugovor odredbe o rokovima. U engleskom pravu odredbe o rokovima nisu bitni element ugovora. Tamo se podrazumeva da radovi moraju biti izvršeni u razumnom roku (reasonable time).

Pitanje rokova je od značaja za obe ugovorne strane. Naručilac je zainteresovan da rok za izradu objekta bude što kraći, kao i da sa sigurnošću zna da će po proteku ugovorenog roka objekat biti gotov. Izvođaču obično ne odgovaraju kratki rokovi zato što lako može da

¹⁷⁾ Dr J. Vilus: Granskoppravna odgovornost izvođača i projektanata, Beograd, 1973 god., str. 100.

¹⁸⁾ I u stranom zakonodavstvu ovo pitanje je slično regulisano. Na primer, italijanski Građanski zakonik (čl. 1658) predviđa da »materijal potreban za izvršenje dela mora nabaviti poslenik, ukoliko nije drugačije uobičajeno«. U Građanskom zakoniku RSFSR (čl. 368) ističe se da »specialnim odlukama naručiocu može biti naložena obaveza da obezbedi građevinski materijal.

padne u docnju. Međutim, ugovaranje nerealno dugog roka izgradnje ima, po pravilu, negativne posledice za naručioca (poskupljenje materijala, usluga a samim tim i objekta, odlaganje korišćenja objekta, itd). Poštovanje rokova obezbeđuje se ugovornom kaznom. U engleskom pravu ne postoji ugovorna kazna već sporazumno utvrđena visina naknade štete (liquidation damages).

Roku za otpočinjanje radova poklanja se velika pažnja. Rok za otpočinjanje radova može biti određen konkretno ili opštom formulacijom. Opšti uslovi za izvođenje građevinskih radova — DIN 1961 (čl. 5 st. 2) predviđaju da »izvođač je dužan da započne radove u toku 12 radnih dana od dana kada to naručilac zatraži«. Prema Posebnim uzansama o građenju (uz 37 i 38) rok za izvođenje radova počinje da teče od uvođenja izvođača u posao, ukoliko drugačije nije ugovoreno. U slučaju da stranke u ugovoru ne utvrde rok za početak radova, izvođač je dužan da započne radove odmah po uvođenju u posao.

Uvođenje izvođača u posao obuhvata čitav niz radnji koje je naručilac dužan da preuzme i bez čijeg prethodnog ispunjenja faktički nije moguće započinjanje radova ili, pak, pravno nije dopušteno (na primer, predaja odobrenja za građenje, predaja tehničke dokumentacije, predaja gradilišta, itd). Kad naručilac zakasni sa izvršenjem svojih obaveza izvođač ima pravo na produženje roka za otpočinjanje radova. Rok započinjanja radova izvođač mora prijaviti organu koji je dao odobrenje za građenje najmanje osam dana pre početka radova. O započinjanju radova izvođač je dužan da obavesti naručioca (uz. 38 st. 2 Posebnih uzansi o građenju).

Radovi će se završiti u ugovorenom roku samo kad ih izvođač započne na vreme i ako se izvršavanje pojedinih faza ili delova vrši u rokovima koji su predviđeni dinamičkim planom radova. Izvođač ima pravo da zahteva produženje roka za izvođenje radova samo ukoliko do zakašnjenja u izvođenju radova nije došlo usled njegove krivice. Prema Posebnim uzansama o građenju (uz. 42 st. 3) produženje rokova za izvođenje radova može se zahtevati usled nastupanja nekog od sledećih razloga: »1) prirodni događaji (požar, poplava, zemljotres, itd), 2) mere predviđene aktima nadležnih organa, 3) uslovi za izvođenje radova u zemlji ili vodi, koji nisu predviđeni tehničkom dokumentacijom, 4) zakašnjenja u isporuci opreme, ako opremu nabavlja naručilac ili je isporučuje lice koje je naručilac odredio, itd.

Neizvršenjem obaveze o roku izvođač pada u dužničku docnju koja podvlači određene pravne posledice. Od sankcija na neizvršenje ugovora najčešće se primenjuje ugovorna kazna. Ukoliko izvođač ne započne izvođenje radova o roku, u stranom zakonodavstvu naručiocu se daje pravo da odustane od ugovora (na primer, članovi 635 i 656 poljskog Građanskog zakonika). Slično rešenje predviđa i Zakon o obligacionim odnosima. Odredbama člana 609 Zakona o obligacionim odnosima (kojima se, doduše, reguliše pitanje raskidanja ugovora o delu pre isteka roka i koje se primenjuje i na ugovor o građenju) predviđa se da, ukoliko je rok bitan sastojak ugovora a poslanik je u tolikom zakašnjenju se započinjanjem ili izvršavanjem posla da je izvesno da ga u roku neće završiti, naručilac ima pravo da raskine ugovor i da zahteva naknadu štete. Pravo na raskid ugovora naručilac ima i u slučaju

kad rok nije bitan sastojak ugovora, ako zbog takvog zakašnjenja naručilac očigledno nema interesa za ispunjenje ugovora.

c) Obaveza izvođača da obezbedi gradilište

Ova obaveza izvođača radova predviđena je zakonom. U tom smislu, članom 44 Zakona o izgradnji investicionih objekata SR Srbije od 1977 godine predviđa se da »organizacija koja izgrađuje investicione objekte dužna je... da blagovremeno preduzme mere za sigurnost investicionog objekta i da radova, opreme, uređaja i instalacija, radnika, pronalazaka, saobraćaja i susednih objekata«. Obaveza izvođača radova da osigura gradilište i od požara ili od nekih drugih rizika postoji samo ako je ugovorom o građenju predviđena.

d) Obaveza izvođača da vodi odgovarajuće knjige o građenju objekta

Pozitivnim propisima predviđa se obaveza izvođača da vodi građevinske knjige: građevinski dnevnik, građevinsku knjigu i inspekcijsku knjigu. U građevinske knjige unose se podaci: o toku i načinu građenja objekta u celini, kao i o pojedinim fazama njegovog građenja.

U građevinski dnevnik upisuju se podaci: o uslovima pod kojima su radovi izvedeni, kao i o toku izgradnje objekta. U građevinskom dnevniku moraju da budu upisani svi podaci koji su od uticaja na kvalitet radova i bezbednost objekta. U građevinsku knjigu upisuju se podaci: o radovima izvršenim na objektu i o izmenama i dopunama u investiciono-tehničkoj dokumentaciji. U inspekcijsku knjigu upisuju se nazivi tehničkih inspekcija u vezi sa građevinskim radovima na objektu.

Građevinske knjige se moraju voditi uredno i ažurno.

e) Obaveza izvođača da omogući nadzor nad radovima i kontrolu svojstava upotrebljenog materijala

Pošto se građevinski radovi izvode u relativno dužem vremenskom periodu i po fazama, odnosno delovima, to je izvođač radova dužan da investitoru, pod uslovima i na način utvrđen u ugovoru o građenju, omogući: stalan nadzor nad izvođenjem građevinskih radova i kontrolu kvaliteta i količine upotrebljenog materijala. Odstupanja i greške u izvođenju građevinskih radova i upotreba neodgovarajućeg materijala mogu se suzbiti, odnosno otkloniti samo u slučaju kad se investitoru omogući vršenje nadzora nad izvođenjem građevinskih radova. Investitor, po pravilu, vrši nadzor nad izvođenjem građevinskih radova preko nadzornog inženjera.

Nadzor nad izvođenjem građevinskih radova sprovode i nadležni državni organi. Cilj ovog nadzora je da se proverí da li izvođač prilikom izvođenja građevinskih radova poštuje propisane tehničke normative, standarde, i sl.

f) Obaveza izvođača da plati ugovornu kaznu

Ugovorna kazna je ugovorom određena naknada koju jedna ugovorna strana daje drugoj ugovornoj strani u slučaju: kad zakasni sa ispunjenjem glavne obaveze (čije se izvršenje obezbeđuje ugovornom

kaznom) ili kad ne ispuni ugovorom preuzetu obavezu. U istočnoevropskim socijalističkim zemljama ugovornom kaznom se obezbeđuje planско izvršavanje zadataka privrednog razvoja zemlje. Kod ugovora o građenju ugovorna kazna se, po pravilu, određuje: a) u određenom procentu ili promilu od ugovorene vrednosti radova za svaki dan zakašnjenja; b) u određenom iznosu za svaki dan zakašnjenja. Tako na primer, prema Pravilima o kapitalnoj izgradnji u Sovjetskom Savezu (članovi: 32—35) izvođač radova je dužan da za svaki dan zakašnjenja plaća ugovornu kaznu u visini od 0,01%. Za docnju koja traje duže od trideset dana izvođač radova plaća ugovornu kaznu u visini od 2% od ugovorene vrednosti neizvršenih radova. Naši Opšti uslovi za ugovaranje i građenje građevinskih objekata (čl. 46) predviđaju da su naručilac i izvođač dužni da plate ugovornu kaznu u slučaju kad ne izvrše svoje obaveze u ugovorenom roku. Ugovorna kazna se određuje u promilima od ukupne vrednosti objekta. Ukupna visina ugovorne kazne »koju izvođač plaća investitoru ne može da bude veća od 5% od ugovorene cene radova« (čl. 46 st. 2 naših Opštih uslova). Posebne uzanse o građenju (uz. 50) predviđaju da je najveći iznos ugovorne kazne 5% od ugovorene cene radova. U pravnoj literaturi pojavilo se shvatanje »da je ovako određeni limit ugovorne kazne suviše nizak, odnosno da nikako ne bi smeo da bude niži od uobičajene stope zatezne kamate u našim uslovima robnog prometa, jer bi inače ovako odmerena ugovorna kazna izgubila svako dejstvo kazne.«¹⁹⁾ I naša sudska praksa je na staništu da iznos ugovorne kazne ne može da bude veći od 5% ugovorene cene radova. Međutim, u jednoj presudi Vrhovnog privrednog suda ističe se da »ugovorna kazna može biti veća od 5% od vrednosti izvedenih radova.«²⁰⁾ U obrazloženju ove presude stoji da »odredbe pravilnika, odnosno Opštih uslova nisu norme kogentne prirode, pa nisu isključivale dispozicije stranaka u materiji koju regulišu Opšti uslovi. Drugim rečima, odredbe Opštih uslova sada dolaze u obzir samo u slučaju ako su ih stranke izričito prihvatile. U ovom slučaju iz ugovora stranaka utvrđuje se da one nisu prihvatile odredbe Opštih uslova i da za visinu ugovorne kazne nisu prihvatile odredbe Opštih uslova i da visinu ugovorne kazne nisu ničim ograničile, pa se visina ugovorne kazne ne može ograničiti odredbama Opštih uslova«.

Smatramo da bi ugovornim stranama trebalo dati veću slobodu prilikom određivanja visine ugovorne kazne. U nekim slučajevima izvođaču se isplati da prekine sa izvođenjem građevinskih radova na jednoj strani (jer je iznos ugovorne kazne simboličan) i da zaključi novi ugovor o građenju i otpočne njegovo izvršenje (doneće mu veću dobit). Određivanjem većeg iznosa ugovorne kazne (od 5%) izvođač bi se dobro zamislio da li će da prekine izvođenje građevinskih radova na jednoj strani da bi preuzeo na drugoj strani i sebi obezbedio veću dobit.

U slučaju kad je iznos ugovorne kazne nesrazmerno veliki u odnosu na glavnu obavezu, izvođač radova ima pravo da stavi svoj prigovor i da zahteva od suda njeno smanjenje. U istom smislu je sta-

¹⁹⁾ Dr Z. Antonijević: Privredno pravo, Beograd, 1979 god, str. 404.

²⁰⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god, str. 98, SI-550/68.

novište naše sudske prakse. »Svrha ugovorne kazne ne dozvoljava da ona bude u preterano velikoj nesrazmjeri sa glavnom obavezom i sud je može odmeriti na zahtev stranke«. ²¹⁾

Ugovorna kazna se, po pravilu, određuje prema ugovornoj vrednosti celog objekta zato što zakašnjenjem sa izvođenjem građevinskih radova obično se odlaže korišćenje celog objekta. »Investitor ima pravo tražiti od izvođača građevinskih radova plaćanje ugovorne kazne zbog zakašnjenja u dovršenju stambenog objekta na bazi ugovorene vrijednosti cijelog objekta, unatoč tome što samo neki od ugovorenih radova nisu bili u potpunosti dovršeni, ukoliko je to zakašnjenje imalo za posledicu da čitav stambeni objekt nije bio useljiv«. ²²⁾

g) Obaveza izvođača da preda objekt investitoru

O izvršenju ugovorenih radova, odnosno izgradnji objekta izvođač radova je dužan da obavesti naručioca i da ga pozove da primi izvršene radove, odnosno da preda objekt.

Izvođač radova je dužan da o izvršenju ugovorenih radova, odnosno o izgradnji objekta obavesti opštinski organ uprave nadležan za poslove građevinarstva. Nadležni organ će izvršiti tehnički pregled izvršenih građevinskih radova, instalacija, opreme i postrojenja. Tehnički pregled se vrši u cilju utvrđivanja tehničke ispravnosti izgrađenog objekta. U slučaju da se ustanove određene nepravilnosti u toku građenja objekta, nadležni organ će naložiti otklanjanje uočenih nepravilnosti. Međutim, ukoliko se one naknadno ne mogu otkloniti ili ako postoji neotklonjiva opasnost po stabilnost objekta, nadležni organ može naložiti rušenje, odnosno uklanjanje izgrađenog objekta. Kad je izgrađeni objekt ispravan nadležni organ izdaje odobrenje za upotrebu tog objekta.

Primopredaja se mora izvršiti u roku od 60 dana po prijemu dozvole za upotrebu objekta. Momenat promopredaje je značajan za odnose naručioca i izvođača radova. Od tog trenutka rizik prelazi sa izvođača na naručioca i od tada počinje da teku garantni rokovi (kako oni koji se tiču solidnosti građevine tako i garantni rokovi za kvalitet radova).

Primopredaja se, po pravilu, vrši dva puta: tzv. privremeni prijem i konačni prijem.

Privremeni prijem označava primopredaju izvršenog objekta. Tom prilikom vrši se konačni obračun radova radi naplate«. U osnovi privremenog prijema leži ideja da se izvođač ne oslobodi odgovornosti dok se ne izvrši kontrola izvršenih radova. Smatra se, naime, da kod složenih investicionih objekata naručiocu treba malo više vremena (od onog koje je obično potrebno da se izvrši prijem objekta) da bi u tom roku mogao da proveri da li su radovi izvršeni onako kako je bilo ugovoreno«. ²³⁾ Aka naručilac utvrdi nedostatke na izgrađenom i primljenom objektu dužan je da o uočenim nedostacima blagovremeno obavesti izvođača radova.

²¹⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god., str. 98, SI-550/68.

²²⁾ Odluka Višeg privrednog suda u Zagrebu P-288/64 od 10. 7. 1964.

²³⁾ Dr J. Vilus: Građanskopravna odgovornost izvođača i projektanta, Beograd, 1973 god., str. 184.

Konačni prijem se vrši po isteku ugovorenog ili zakonom propisanog roka. Tom prilikom vrši se ponovni pregled objekta. Ako se ustanovi da su se na objektu pojavili neki nedostaci, komisija koja vrši konačni prijem naložiće izvođaču da otkloni uočene nedostatke. U slučaju kad izvođač u određenom mu roku ne otkloni nedostatke, naručilac ima pravo da otklanjanje nedostatka poveri nekom drugom izvođaču na trošak i rizik izvođača.²⁴⁾

Ugovorom o građenju stranke mogu predvideti da »naručilac ima pravo da zadrži razmerni dio cijene za uklanjanje nedostataka utvrđenih prilikom primopredaje radova.«²⁵⁾

5. 2. Obaveze naručioca iz ugovora o građenju

Naručilac ima dve vrste obaveza: administrativnopravne (zakonske) građanskopravne (ugovorne). Neke naručiočeve obaveze mogu postojati pre zaključenja ugovora (pribavljanje odobrenja za građenje, obezbeđenje finansijskih sredstava, itd), dok druge nastaju na osnovu zaključene ugovora o građenju (plaćanje kupovne cene, itd).

- a) Obaveza naručioca da blagovremeno i uredno izvrši sve zakonske i ugovorne radnje kojima omogućuje izvođaču radova izvođenje građevinskih radova

Da bi izvođač mogao na vreme da pristupi izvođenju svoje osnovne obaveze preuzete ugovorom o građenju—otpočinjanju izvođenja građevinskih radova, naručilac je, prema zakonu, dužan da pristupi pribavljanju određene dokumentacije i izvršenju određenih pripremnih radnji.

Naručilac je dužan da pribavi od nadležnog organa odobrenje za gradnju kao i određenu tehničku dokumentaciju kako bi izvođač mogao blagovremeno da otpočne sa izvođenjem građevinskih radova.

Naručilac je dužan da izvođaču stavi na raspoloženje zemljište gde će biti gradilište. Pre nego što stavi na raspolaganje građevinsko zemljište izvođaču, naručilac mora obaviti određene radnje na građevinskom zemljištu, na primer, obeležavanje granica.

- b) Obaveza naručioca da plati cenu

Osnovno pravilo imovinskog prava je da se ugovori moraju poštovati — *pacta sunt servanda*. To drugim rečima znači da je ugovor zakon za strane. Ugovorne strane moraju izvršavati ugovor na način predviđen u samom ugovoru. Cena i način plaćanja se određuju ugovorom o građenju.

Obaveza naručioca da plati ugovorenu cenu je njegova glavna obaveza. Ukoliko je ugovorom određena cena u ukupnom (fiksnoj) iznosu, naručilac će, po pravilu, jedan deo cene dati izvođaču unapred

²⁴⁾ Naši Opšti uslovi (čl. 79) predviđaju da u slučaju kad izvođač ne pristupi odmah otklanjanju nedostataka naručilac ima pravo da protekom roka od osam dana angažuje nekog drugog da to učini.

²⁵⁾ Presuda Višeg privrednog suda u Sarajevu, Pž-52/79 od 26. 4. 1979 g., Informator, 1979 god, br. 2663, str. 5.

(avans), dok će preostali, veći, deo cene platiti po završetku objekta, odnosno po prijemu objekta.

U praksi se obično predviđa plaćanje u delovima (plaćanje po situacijama) u toku izvođenja građevinskih radova. Situacije mogu biti privremene i konačne (okonačana) situacija.

Privremene situacije mogu biti: mesečne i obračunske. Mesečne situacije se odnose na radove koji su izvršeni u toku određenog vremenskog perioda, po pravilu, u toku jednog meseca. Obračunske situacije se odnose na izvršenje određene količine radova koji predstavljaju jednu celinu. Privremenu situaciju sastavlja izvođač radova i podnosi je na pregled i overu nadzornom inženjeru. Nadzorni inženjer, kad utvrdi da se radovi odvijaju prema ugovoru, overava privremenu situaciju. Dakle, »kod zahteva za naplatu vrednosti izvedenih radova, obračunatog po privremenim situacijama, odlučno je da li su zaračunati radovi zaista izvedeni i pravilno obračunati po količini i ugovorenoj ceni, a pitanje kvaliteta izvedenih radova raspraviće se konačnim obračunom.«²⁶⁾ U vezi sa ovim u pravnoj literaturi se pojavilo shvatanje da »konstrukcija potpisivanja privremenih situacija treba istovremeno da pretstavlja i oblik blagovremenog i preventivnog sprečavanja namošenja štete nekvalitetnim građevinskim radovima. Pogrešno je da treba čekati tek konačni obračun, pa da se, tek tada, ispoljavaju odgovarajući prigovori, jer to u krajnjoj liniji znači da se čeka da šteta nastupi pa da se onda prigovora, a više je u skladu sa društvenim interesima i interesima ugovornih strana da se nekvalitetni građevinski radovi što pre prigovore da bi se na taj način sprečilo nastupanje veće štete, ako je šteta već nastupila, ili sprečilo nastupanje štete uopšte.«²⁷⁾ Smatramo da navedeno shvatanje treba da nađe svoje mesto u praksi. Na taj način, blagovremenim ukazivanjem na uočene nedostatke predupredilo bi se nastajanje većih grešaka (nedostataka) u izgradnji objekta, a uočeni nedostaci bi se blagovremeno otklonili.

Konačna situacija predstavlja definitivni obračun svih radova, a utvrđuje se u postupku primopredaje.

Kako odrediti cenu za naknadne radove?

Ovo pitanje se rešava na dva načina.

Ugovorom o građenju može biti predviđen način obračunavanja cene za izvršene naknadne radove. Ugovorne strane mogu predvideti da to bude cena koja je ugovorom određena za druge radove ili će se, pak, sporazumeti da naknadno odrede cenu utvrđujući, pri tom, kriterijume na osnovu kojih će cena biti određena.

Ugovorne strane se mogu dogovoriti da cenu naknadnih radova odredi nadzorni inženjer. Stranke se mogu sporazumeti da: odluka nadzornog inženjera bude konačna ili, pak, mogu predvideti mogućnost da u slučaju kad dođe do spora po ovom pitanju (kad se izvođač ne složi sa cenom određenom od strane nadzornog inženjera) konačnu odluku o ceni donese arbitraž.

²⁶⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god., str. 96, Sl-233/68.

²⁷⁾ Dr V. Kapor — Dr S. Carić: Ugovori robnog prometa, Beograd, 1979 god., str. 580.

Ugovor o građenju proizvodi pravna dejstva u jednom relativno dužem vremenskom periodu. Izvođenje građevinskih radova, po pravilu, traje duže. Mogućnosti za povećanje cena elemenata na osnovu kojih je određena cena radova (cene građevinskog materijala, usluga i drugih kalkulativnih elemenata za utvrđivanje cene) su velike. Obzirom na ovu činjenicu u ugovor o građenju se često unosi klauzula klizne skale. Klauzula klizne skale omogućava izvođaču radova da ugovorenu cenu menja u zavisnosti od toga kako se kreću cene kalkulativnih elemenata koji određuju cenu.

Šta ako se okolnosti pod kojima je ugovor zaključen kasnije, tokom njegovog izvršenja, bitno i neočekivano izmene. Da li će se u ovom slučaju primenjivati pravilo pacta sunt servanda?

Pravilo pacta sunt servanda se mora primenjivati samo pod uslovom da su elementi (okolnosti) o kojima su ugovorne strane vodile računa prilikom zaključenja ugovora ostali nepromenjeni. Međutim, ako su se promenile okolnosti koje su postojale prilikom zaključenja ugovora, ako je poremećena ravnoteža u prestacijama ugovornih strana, ne može se tražiti od ugovornih strana poštovanje pravila pacta sunt servanda. U ovom slučaju u našem pravu, kao i u stranom zakonodavstvu, predviđena je mogućnost izmene ugovora zbog promenljivih okolnosti (klauzula rebus sic stantibus). Najčešće se traži izmena (revizija) ugovora od strane jedne ugovorne strane zbog promena cena na tržištu. Promena cena ne može biti bilo kakva. U obzir dolazi samo skok ili pad cena koji je izuzetno nagao, veliki i koji se nije mogao predvideti u vreme zaključenja ugovora. U praksi je to obično nagli skok cena na tržištu kojim se bitno remeti načelo ekvivalentnosti prestacija ugovornih strana — na štetu izvođača radova. Kao oštećena strana izvođač radova ima pravo da zahteva izmenu cene radova (čl. 636 Zakona o obligacionim odnosima).

Izvođač može da zahteva izmenu cene ugovora u slučaju kad je svoju obavezu ispunio u ugovorenom roku, a kad su se u vremenu između zaključenja ugovora i njegovog izvršenja povećale cene kalkulativnih elemenata cene građevinskih radova za više od 2% u odnosu na ukupnu vrednost ugovorenih radova. Naručilac je dužan da izvođaču radova naknadi povećanje vrednosti radova za deo koji prelazi 2%. Povećanje do 2% tretira se kao normalni rizik sa kojim izvođač radova mora da računa vršeći svoju delatnost.

Kad je izvođač radova u docnji sa izvršenjem građevinskih radova, on može zahtevati povećanje cene radova kad je u vremenu između zaključenja ugovora i dana kad su prema ugovoru radovi trebali da budu završeni došlo do povećanja cena kalkulativnih elemenata koji određuju cenu građevinskih radova tako da je ona prema novim cenama tih elemenata veće za više od 5%. Naručilac je dužan da naknadi povećanje vrednosti radova za deo koji prelazi 5%.

U slučaju kad je ugovorom o građenju cena radova određena u fiksnom iznosu izvođač radova može tražiti izmenu cene radova ako su se cene kalkulativnih elemenata povećale u tolikoj meri tako da bi

cena radova trebalo da bude veća za više od 10% (čl. 637 st. 1 Zakona o obligacionim odnosima).²⁸⁾

Pravila klauzule rebus sic stantibus primenjuje se i u našoj sudskoj praksi. Tako na primer, u rešenju Višeg privrednog suda u Sarajevu Pž-333/79 od 18. 7. 1979 godine²⁹⁾ stoji da »prodavalac stana kao izvođač građevinskih radova može tražiti izmjenu cijene određene u fiksnom iznosu samo prema pravilima klauzule rebus sic stantibus i uz uvjet da nije kriv za zakašnjenje u isporuci stana«. »Jer, ako se pođe od toga da naručilac finansira izgradnju objekta, što znači da treba platiti cenu koja odgovara vrednosti objekta, logično je da u slučaju povećanja cena ugovorenih sa izvođačem treba da bude obuhvaćena cela nastala razlika, pošto se za toliko povećava vrednost objekta. Izvođač radova samo pruža uslugu, koju naplaćuje i nije dužan da učestvuje u finansijskom objektu«. ³⁰⁾

Izvođač radova može zahtevati razliku u ceni koja prelazi 10%.

Prilikom regulisanja pitanja klauzule rebus sic stantibus zakonodavac je vodio računa o interesima obe ugovorne strane — izvođača radova i naručioca. U tom smislu on je dao pravo naručiocu da raskine ugovor u slučaju kad bi ugovorena cena radova morala biti znatno povećana. Tom prilikom naručilac je dužan da izvođaču isplati odgovarajući deo ugovorene cene za izvršenje radova, kao i pravičnu naknadu za učinjene neophodne troškove (čl. 638 Zakona o obligacionim odnosima).

U praksi su, obzirom na inflacione tendencije u svetu i kod nas, retki slučajevi kad naručilac ima pravo da traži smanjenje ugovorene cene.

U slučaju kad je u vremenu između zaključenja ugovora i ispunjenja obaveze izvođača došlo do sniženja cena kalkulativnih elemenata koji određuju cenu građevinskih radova za više od 2%, a izvođač je radove izvršio u ugovorenom roku, naručilac ima pravo da traži sniženje ugovorene cene radova iznad 2%.

Ukoliko je izvođač izvršio svoju obavezu u ugovorenom roku a ugovorena cena je određena u ukupnom (fiksnom) iznosu za ceo objekat, naručilac će imati pravo na sniženje ugovorene cene ako su se cene elemenata na osnovu kojih je određena cena smanjile toliko da bi ugovorena cena bila niža za više od 10%, i to za razliku u ceni preko 10%.

6. PRESTANAK UGOVORA O GRAĐENJU

Ugovor o građenju, po pravilu, prestaje ispunjenjem ugovornih obaveza u celini (ispunjenje ugovora). Pored ovog redovnog načina prestanka, ugovor o građenju može prestati: sporazumom stranaka, usled nemoguć-

²⁸⁾ Slično rešenje sadrži i italijanski Građanski zakonik (čl. 1664) koji predviđa da »ukoliko su se usled dejstva nepredviđenih okolnosti, pojavila takva povećanja ili smanjenja veća od jedne desetine ukupne ugovorene cene, poslenik, odnosno naručilac može tražiti izmenu cene«.

²⁹⁾ Informator, 1980 god, br. 2706, str. 5.

³⁰⁾ Dr J. Vilus: Građanskopravna odgovornost izvođača i projektanta, Beograd, 1973 god., str. 108.

nosti ispunjenja (do koga može da dođe usled različitih razloga: usled zabrane izvođenja radova od strane nadležnih organa, nastupanjem određenih prirodnih događaja, ekomnoske smetnje); raskidom ugovora zbog neispunjenja ugovornih obaveza i jednostranim otkazom od strane naručioca. »Naručilac radova može u svako doba ne saopštavajući razloge odustati od ugovora o građenju i izvođač se ne može protiviti, ali je naručilac bio dužan da izvođaču naknadi vrednost već izvedenih radova, štetu i izgubljenu dobit«. ³¹⁾)

³¹⁾ Sudska praksa privrednih sudova u sporovima organizacija udruženog rada, Beograd, 1975 god., str. 100, SI-445/73.

LE CONTRAT DE CONSTRUCTION

R é s u m é

Le contrat de construction rentre dans la sphère des contrats importants de la circulation des marchandises. Dans la bibliographie juridique la question de la nature juridique du contrat de construction a fait l'objet de nombreuses discussions. L'opinion a prévalu que le contrat de construction est un contrat d'un genre spécial, et c'est pourquoi ce contrat est réglementé juridiquement dans un chapitre spécial de la Loi relative aux rapports d'obligation.

Eu égard à l'importance de ce contrat pour l'économie et la société en général, ainsi qu'au fait que l'objet du contrat, en règle générale, est d'une grande valeur, et que les travaux de construction sont exécutés au cours d'une période de temps relativement longue, une attention particulière est consacrée à la conclusion du contrat de construction. Par les prescriptions juridiques positives il est prévu que la cession de la construction d'un objet d'investissement est effectuée: par la voie de concours, (la compétition publique), par la voie de recueil des offres ou par la voie de l'accord direct. La cession de la construction de l'objet d'investissement est effectuée, en règle générale, par la voie de concours. Le contrat de construction doit être conclu sous forme écrite.

Par la conclusion du contrat de construction les parties contractantes (l'exécuteur des travaux et le commettant des travaux) se chargent des obligations déterminées. En considération au fondement juridique du commencement, les obligations des parties contractantes peuvent être les suivantes: juridico-administratives (légal) et juridico-patrimoniales (contractuelles). Par l'exécution régulière et en temps voulu des obligations contractuelles dans l'ensemble. Cependant, le contrat de construction peut prendre fin: par l'accord des parties, par suite de l'impossibilité de l'exécution, par la résiliation du contrat parce que les obligations du contrat n'ont pas été réalisés et par la résiliation unilatérale de la part du commettant.

MALOLETNIČKA DELINKVENCIJA U KRIVIČNOM PRAVU

Uvod

Maloletnička delinkvencija predstavlja deo kriminaliteta sa velikim socijalnim značenjem. Zbog toga društvo na razne načine i raznim sredstvima pokušava da joj se što bolje i uspešnije suprostavi. Pored kriminalne politike i kriminologije poseban značaj u tom suprotstavljanju ima maloletničko krivično pravo koje stalno traži nove načine i nova sredstva borbe protiv ovog vida kriminaliteta. Osnovna ideja maloletničkog krivičnog prava je ideja specijalne, individualne prevencije koja treba da maloletnom učiniocu krivičnog dela pomogne da se razvije kao pozitivna ličnost. Od sistema društvenih odnosa i položaja mladih u određenom društvu, kao i mogućnosti njihovog integrisanja u društvene procese i odnose, zavisi i uspešnost borbe protiv maloletničke delinkvencije. Stoga se u materijalnom krivičnom pravu posebna pažnja posvećuje određivanju uzrasta i starosnih granica maloletstva, njihove krivične odgovornosti i sankcijama koje se primenjuju prema maloletnim učiniocima krivičnih dela. U ovom članku prikazaćemo kako se ova pitanja, koja se odnose na maloletničku delinkvenciju, regulišu u krivičnom pravu i kako se objašnjava pojam maloletničke delinkvencije.

1. Pojam maloletničke delinkvencije

O pojmu maloletničke delinkvencije raspravljano je na nekoliko Kongresa UN i nizu drugih međunarodnih skupova, zauzimani su različiti stavovi i usvajane različite preporuke,¹⁾ ali nije doneto opšteprijvatljivo rešenje. Postoji veliki broj različitih definicija maloletničke delinkvencije, ali sve se mogu podeliti na dve grupe: šire ili ekstenzivno shatanje i uže shvatanje.

Šire shvatanje pojma maloletnačke delinkvencije podrazumeva pod maloletničkom delinkvencijom sve oblike devijantnog ponašanja maloletnika od raznih preddelinkventnih ponašanja do onih koja su inkrimisana pozitivnim normama. Ovo shvatanje ima više varijanti i pojedini autori se razlikuju u teorijskim obradama.

Prema jednom shvatanju u okviru šireg određivanja pojma maloletničke delinkvencije nije dovoljno definisati delinkvenciju kao »ono

¹⁾ I Kongres Ujedinjenih nacija o suzbijanju zločina i postupanju s presuptnicima — Ženeva 1955, II Kongres UN — London 1960.

što je kažnjivo prema krivičnom pravu«, već je potrebno razmotriti odnos između legalnih normi i moralnog kodeksa.²⁾ Drugo shvatanje polazi od toga da je važno proučiti rđavo ponašanje kao potencijalno kriminalno, preko individualne i kolektivne moralnosti, isto toliko koliko i kriminalno.³⁾ Po trećem shvatanju pod prestupničkom ponašanjem mladih podrazumeva se kako ponašanje koje je sankcionisano zakonom, tako i ponašanje koje je sankcionisano opštom saglasnošću moralnog mišljenja zajednice.⁴⁾ U našoj literaturi ima nekoliko pristalica šireg shvatanja pojma maloletničke delinkvencije. Maloletnička delinkvencija se određuje kao »takva devijantna ponašanja mladih određenog uzrasta kojima se krše legalne norme i odgovarajući propisi određenih ustanova i zajednice, kao i moralne norme društvene sredine«. ⁵⁾ Ima teoretičara koji daju definiciju »lošeg ponašanja maloletnika« kao »svaku aktivnost maloletnih lica ili maloletničkih grupa koja predstavlja znatnije kršenje bilo koje društvene norme koja služi isključivo usklađivanju i relativnom podređivanju individualnih potreba zahtevima zajedničkog života s drugim ljudima«. ⁶⁾ U okviru šireg shvatanja pojma maloletničke delinkvencije ima teoretičara koji razlikuju pojmove »maloletnička delinkvencija« i »maloletničko prestupništvo«, određujući da je termin »maloletničko prestupništvo« širi nego maloletnička delinkvencija jer obuhvata ne samo maloletne delinkvente tj. krivično odgovorne maloletnike od 14—18 godina koji su učinili krivično delo, nego i decu do 14 godina koja krivično nisu odgovorna za učinjena dela za koja bi maloletnik bio pozvan pred sud u starosti od 14 godina i naviše. Osim toga, u maloletničko prestupništvo ubrajaju se i druge društvene negativne radnje dece i maloletnika kao što su nap. bežanje od kuće, prostitucija i druge radnje seksualnog razvrata koje se ne nalaze pod sankcijom krivičnog zakonika.⁷⁾

U našoj novijoj kriminološkoj literaturi ističe se da je »proširivanje pojma prestupništva mladih i na ponašanje koja nisu pravno inkrimisana kao kriminalitet, u skladu sa sve snažnijom sociološkom orijentacijom kriminologije«, ⁸⁾ tako da »pod prestupništvom mladih podrazumevamo društveno neprihvatljivo, odnosno protivdruštveno ponašanje mladih, i to kako one oblike ponašanja koji su pozitivnim zakonima određeni kao krivična dela i prekršaji tako i mnoge druge postupke i ponašanja koja po svom karakteru zahtevaju primenu vankrivičnih, vaspitnih i drugih socijalnih mera i akcija. Dakle, prestupništvo mladih uzimamo kao skupni izraz za sva ponašanja mladih koja nisu u skladu sa pisanim i nepisanim normama društvenog ponašanja (pra-

²⁾ H. Mannheim: Comparative Criminology, Volume I, London, 1965, str. 65.

³⁾ D. Scabo: Etiologija povratništva, Problemi povrata, XXVIII Kurs za kriminologiju, Beograd 1971, str. 401.

⁴⁾ T. Morris: The criminal area, London, 1957, str. 132—135.

⁵⁾ Dr Aleksandar Todorović: Uslovi i uzroci maloletničkog prestupništva u urbanim i ruralnim sredinama, Institut za kriminološka i kriminalistička ispitivanja, Beograd, 1971, str. 179.

⁶⁾ A. Bećin: O pojmu i nazivu takozvane vaspitno zapuštene dece i omladine, Osvrti, Beograd, 1968, str. 105.

⁷⁾ Dr Bronislav Skaberne: Aspekti vaspitne zapuštenosti, Osvrti, Savez društava defektologa Jugoslavije, Beograd, 1968, str. 45.

⁸⁾ Dr Žarko B. Jašović: Kriminologija maloletničke delinkvencije, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 48.

vnim i moralnim). To praktično znači da pod prestupničkim ponašanjem mladih podrazumevamo ne samo krivičnim zakonodavstvom predviđene delatnosti (kriminalitet), već, na primer i besposličenje, bežanje od kuće, bežanje iz škole, skitanje, spavanje na skrovitim mestima, upotrebu alkohola, nedolično ponašanje na ulici i drugim javnim mestima i mnoge druge vidove ponašanja koje društvo kao celina ne odobrava.⁹⁾ Ima i shvatanja da je devijantno ili socijalno patološko ponašanje omladine širok pojam koji obuhvata brojne oblike ponašanja mladih neprihvataljivih od strane društva (izvršavanje krivičnih dela, prekršaja i drugih oblika asocijalnog, neprilagođenog ponašanja mladih).¹⁰⁾

U kriminološkoj literaturi postoji u okviru šireg shvatanja maloletničke delinkvencije upotreba različitih naziva za ovakvo ponašanje, na primer: neprilagođena omladina vaspitno zapuštena omladina, moralno posrnuli omladinci, asocijalni, besprizorni delinkventi, huligani, siledžije i sl. Pod tzv. zapuštenom omladinom podrazumavaju se ne samo maloletnici-kriminalci nego i teško vaspitljiva i neurotična deca i omladina različite vrste.¹¹⁾ U Francuskoj se pravi razlika između »delinkvenata« i »moralno zastrašenih« tako što se kod prvih razlikuju oni koji su osuđeni po specijalnom zakonu. Prema jednom autoru ovaj pojam treba da se proširi tako što će obuhvatiti i lica ispod 18 godina koja su izvršila krivična dela i prema kojima su izrečene vaspitne mere kao i lica — maloletnike okrivljene zbog skitničenja, dela koja prema Naredbi — zakonu od 1935. g. ne predstavljaju više delikt.¹²⁾ U SAD je takođe kod većine teoretičara prihvaćen širi pojam maloletničke delinkvencije. Tako maloletnička delinkvencija obuhvata ne samo dela koja bi izvršena od strane punoletnih lica predstavljala krivična dela, već i druga kršenja normi ponašanja a naročito: bekstvo iz škole, druženje sa kradljivcima i nemoralnim licima, nepokornost, nedostatak kontrole od strane roditelja i staratelja, ponašanja koja smetaju njima ili drugima ili ih navode opasnostima, skitničenje, umišljeno učešće i zadržavanje u kockarnicama, neopravdano zadržavanje na ulicama u noćno doba i sl.¹³⁾ Pri tome, najviše zastupano shvatanje je ono o kvalitativnom razdvajanju »kriminaliteta« odraslih od »delinkvencije« mladih.¹⁴⁾ U zapadnonemačkoj teoriji zastupljeno je shvatanje da kod maloletnika pojam kriminala treba da izađe van zakonskih odredbi i da uključi zanemarenost i zapuštenost u vaspitanju malolenika u najraznovrsnijim formama. Ovaj pojam treba da obuhvati prostituciju i alkoholizam. Pod maloletničkom delinkvencijom

⁹⁾ Dr Žarko B. Jašović: Pojam, obim i dinamika prestupništva omladine, Pravni život, novembar-decembar 1965, br. 6, str. 58.

¹⁰⁾ Dr Alenka Šelih: Problemi tretiranja maloletnih učinilaca prekršaja sa posebnim osvrtom na SR Sloveniju, referat, Savetovanje o mal. delinkvenciji, Cavtat 22—24. 11. 1978.

¹¹⁾ Ajhorn: Vaspitno zapuštena omladina, cit, prema A. Todoroviću: Uslovi i uzroci maloletničkog prestupništva u urbanim i ruralnim sredinama, str. 9.

¹²⁾ Jean Chazal: Que sais-je? L'eufance délinquante, Presses universitaires de France, Paris, 1964, p 6. Cit. prema T. Hinova: Prestupnostta i protivobšestvenite provi na nepunoletnite, Sofia, 1971, str. 34—40.

¹³⁾ Cit. po Middendorfu: Jugendkriminalologie, Studien und Erfahrungen, A. Henn Verlag, Ratingen bei Düsseldorf, 1956, s. 8, 19.

¹⁴⁾ Dr Göppinger Hans: Kriminologie — eine Einführung C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1971, str. 310.

podrazumeva se nedozvoljeno društveno ponašanje omladine koje vodi do mešanja državne vlasti, najčešće u formi suda za maloletnike, s tim što se uzimaju u obzir određene granice uzrasta kod krivične odgovornosti. Stanje »raspuštenosti« posmatra se kao priprema za kriminalno ponašanje.¹⁵⁾ Ima i shvatanja da se u objašnjenju šta se smatra »omladinskim kriminalitetom« srećemo sa dve nepoznate. Treba objasniti šta je to »omladina« (da li i deca koja prodiru u podrumске prostorije i uzimaju stvari iz njih i dvadesetogodišnji i tridesetogodišnji hipici uhvaćeni pri policijskoj raciji) i šta je to »kriminalitet« — da li on obuhvata takve načine ponašanja kao što su noćno narušavanje mira, grupni seks, prostitucija, pogrešno parkiranje, demonstracije, nošenje duge kose ili brade.¹⁶⁾

Zbog stalnog širenja pojma maloletničke delinkvencije na II Kongresu OUN u Londonu 1960. g. zemljama učesnicama je preporučeno da se definicija »prestupništva maloletnika« upotrebljava za kršenje krivičnih zakona, a da se na ostale forme nepravilnog ponašanja ne primenjuje krivični zakon. Tako dolazimo do užeg shvatanja pojma maloletničke delinkvencije.

Uže shvatanje pojma maloletničke delinkvencije zastupa većina teoretičara evropskih zemalja i jedan deo naših autora. Prema ovom shvatanju pojam maloletničke delinkvencije ili omladinskog kriminaliteta« obuhvata sva ona ponašanja koja su izvršili maloletnici, a koja su inkriminisana po pozitivnom krivičnom zakonodavstvu. To su ona ponašanja koja bi za odrasla lica predstavljala krivična dela u krivičnopравnim sistemima pojedinih zemalja«, tako da »maloletničku delinkvenciju treba razlikovati od preddelinkventnog ili, tačnije rečeno, problematičnog ponašanja koje se ne može ni u kom slučaju tretirati kao kriminalitet, ali se često kvalifikuje kao »problem držanja«, koji služi kao alarm za preduzimanje preventivnih i prevaspitnih mera i akcija. Time se nameće pravljenje razlike između maloletnih prestupnika i omladinaca sa problematičnim držanjem.«¹⁷⁾

Uže shvatanje pojma maloletničke delinkvencije zastupaju teoretičari koji ističu da je maloletničko prestupništvo sveukupnost krivičnih dela izvršenih u određenom društvu za određen period vremena od strane maloletnih lica za koja oni snose krivičnu odgovornost a da druga nepravilna ponašanja spadaju u pojam proivdruštvenih pojava.¹⁸⁾

U ovu grupu shvatanja spadaju i ona koja pod pojmom maloletničke delinkvencije podrazumevaju pored kršenja krivičnopравnih normi i ponašanja koja su u sukobu sa drugim zakonskim propisima u društvu. Tako se smatra da poseban sistem kažnjivih radnji sačinjava kažnjavanje za prekršaje (povrede administrativno-kaznenog karaktera), koje bi zajedno sa kriminalitetom maloletnika sačinjavali prestupništvo mladih, jer se »u okviru tog sistema a od strane sudije,

¹⁵⁾ Middendorf, op. cit. str. 18.

¹⁶⁾ Günter Keizer: Jugendrecht und Jugendkriminalität, Belz Verlag, Weinheim und Basel 1973, s. 21 (422).

¹⁷⁾ Dr Milan Milutinović: Osnovni fenomenološki i etiološki problemi omladinske delinkvencije, Etiologija maloletničkog prestupništva, Zbornik članaka, Savez društava defektologa Jugoslavije, Beograd 1971, str. 57.

¹⁸⁾ T. Hinova: Prestupnostta i protivobšestvenite provi na nepunoletnite, str. 34—40.

za prekršaje, raspravljaju i takve pojave kao što su skitnja, prosjačnje, izazivanje nereda na javnim mestima, tapkarenje, upravljanje motornim vozilom bez saobraćajne dozvole i sl. koje su u nekim zakonodavstvima inkrimisane kao radnje krivičnog karaktera, a u kriminologiji se definišu ponekad kao »preddeliktivna« odnosno »opasna stanja«. Kod maloletnika u ove pojave se ubrajaju i prostitucija, čiji kriminogeni karakter danas neosporno ističu svi oni koji se bave izučavanjem kriminaliteta omladine.¹⁹⁾

I širem i užem shvatanju pojma maloletničke delinkvencije davana su određene prednosti, ali i upućivane kritike. Tako se širem shvatanju zamera nepreciznost i difuznost u definisanju, kao i to da proširivanje pojma maloletničke delinkvencije izvan pravnih okvira može dovesti do određenih zloupotreba sa praktičnim posledicama,²⁰⁾ a njegovo postojanje opravdava time što »implicira kompleksan prvenstveno-korektivni mehanizam, koji je u stanju da se blagovremeno suprotstavi svim oblicima nepoželjnog društvenog ponašanja mladih.«²¹⁾ Uže shvatanje je kritikovano da je pravno limitirano i čisto formalno, te je zbog toga nedovoljno da odrazi svu složenost fenomena maloletničke delinkvencije.

Smatramo da je uže shvatanje pojma maloletničke delinkvencije znatno preciznije, da je lišeno neodređenosti, te je zbog toga prihvatljivije od šireg shvatanja. Stoga po našem mišljenju maloletničke delinkvencije ili kriminalitet maloletnika obuhvata takva ponašanja maloletnika (lica od 14—18 godina) koja su protivna važećim krivičnopravnim i prekršajnim normama, odnosno ona ponašanja koja predstavljaju kažnjive radnje (krivična dela i prekršaji). Povrede krivičnopravnih normi obuhvataju sva ponašanja maloletnika inkriminisana pozitivnim krivičnim zakonodavstvom kao krivična dela odraslih lica. To znači da u objektivnom smislu predstavljaju kriminalitet, ali zbog toga što se radi o maloletnicima ne označavaju se kao kriminalitet, već kao delinkvencija maloletnika. Upotreba izraza »delinkvencija maloletnika« rezultat je drugačijeg krivičnopravnog statusa maloletnika u odnosu na punoletne učinioce krivičnih dela. Terminološko i pojmovno razlikovanja maloletničke delinkvencije i kriminaliteta odraslih u početku je imalo za cilj da ukaže na razlike u subjektima — izvršiocima krivičnih dela a ne na razlike u njihovom ponašanju. Međutim, kasnije se ističu i određene fenomenološke razlike, proširuje se pojam maloletničke delinkvencije, izučava ličnost maloletnog izvršioca i analizira etiologija maloletničke delinkvencije. Smatra se da je delinkvencija (delinquency) stanje ili sklonost vršenju krivičnih dela i ujedno samo izvršeno krivično delo a da, za razliku od zločina — koji se termin upotrebljava za odrasla lica — označava više psihološko pristupanje prestupniku zbog maloletstva.²²⁾

¹⁹⁾ Dr Dušan Cotić: Kriminalitet maloletnika sa posebnim osvrtom na recidivizam, Etiologija maloletničkog prestupništva, Zbornik članaka, Savez društava defektologa Jugoslavije, Beograd, 1971, str. 18.

²⁰⁾ Dr Milan Milutinović: Maloletnička delinkvencija kao društveni problem, Pravni život, br. 7—8/70, str. 4.

²¹⁾ Z. Jašović: Kriminologija maloletničke delinkvencije, str. 52.

²²⁾ Paul W. Tappan: Kriminalitet maloletnika, New York, Toronto, London, MC Graw-Hill Book Company, inc. 1949.

U svakom slučaju radi se o najtežoj vrsti prestupničkog ponašanja maloletnika koje ima izvesnih sličnosti sa kriminalitetom odraslih lica. Ipak, po maloletnička delinkvencija se razlikuje od kriminaliteta odraslih lica po nizu fenomenoloških i etioloških karakteristika, društvenom reagovanju i tretmanu maloletnih delinkvenata. Sve ove razlike moraju se posmatrati u zavisnosti od bioloških i psiholoških karakteristika maloletnika« koji je malo raspoložen za napore duha i mirovanje tela».²³⁾

2. Uzrast i starosne granice maloletstva

Određivanje starosnih granica maloletstva značajno je utvrđivanje krivične odgovornosti i kažnjivosti maloletnika. O činjenici da li je izvršilac krivičnog dela maloletno ili punoletno lice vodilo se računa još u Rimskom pravu. Rimsko pravo je u doba Justinijana poznavalo podelu maloletnika na grupe: *infantes* (dete do 7 godina starosti), *infantiae proximus* (od 7—10, 5 godina za muškarce i 9,5 godina za devojčice) i *pubertati proximi* (10,5 godina za dečake odnosno 9,5 god. za devojčice do 14 god. za dečake odnosno 12. god. za devojčice). U ovoj podeli interesantno je određivanje posebnih starosnih granica za dečake i devojčice. Međutim, pitanje krivične odgovornosti maloletnika nije bilo posebno regulisano, a određene starosne granice bile su od značaja za ublažavanje kazne, izricanje posebnih kazni ili zabranu kažnjavanja. Sve do pojave škola krivičnog prava nema ozbiljnijeg određivanja posebnog položaja maloletnika a naponi koji su učinjeni u tom pogledu bili su više izraz težnje za ublažavanjem strogosti tadašnjeg krivičnog prava u odnosu na decu i maloletnike. Tako u srednjovekovnom pravu iako nije bilo posebnih pravila za postupanje sa maloletnicima, predviđene su izvesne starosne granice ispod kojih je bila isključena mogućnost kažnjavanja. Tako je Salijski zakonik franačke države (nastao krajem V v.n.e.) predviđao da ako dečak ispod 12 godina počini neki zločin od njega se neće zahtevati kazna. Muslimansko pravo iz XIV v. predviđalo je potpunu neodgovornost deteta do 7 godina, a za starijeg maloletnika preko 7 godina koji nije dostigao polnu zrelost, predviđalo je samo mere preispitanja koje nisu imale karakter kazni. Karolina (Konstitutio Criminalis Carolina) iz 1532 g. iako je usvajao princip »*Malitia supplet aetatem*« (Zlobnost zločinačka volja nadoknađuje nedostatak u uzrastu) predviđao je da se kradljivac mlađi od 14 godina bez posebnih razloga ne kažnjava smrtnom kaznom. Krivični zakonik Marije Terezije (Constitutio Criminalis Theresiana) iz 1768. određuje gornju granicu maloletstva sa 14 godina a donju sa 7 godina, tako da deca ispod 7 godina i ona koja su bliže sedmoj nego četrnaestoj godini po pravilu se nisu kažnjavala a maloletniku do 14 godina starosti nije se mogla izreći smrtna kazna.

Posebno tretiranje maloletnih učinilaca krivičnog dela više dolazi do izražaja u krivičnim zakonicima iz druge polovine XVIII veka a pod uticajem ideja Bekarija, Voltera i drugih predstavnika klasične škole. Bekarijeve ideje su naročito došle do izražaja u krivičnim zakonicima Leopolda Toskanskog i Josifa II. Značaj ovih zakonika je u tome što

²³⁾ Dr Tihomir Vasiljević: *Kriminalitet maloletnika*, JRKKP, 1965, br. 2, str. 143—152.

su donju granicu maloletstva ispod koje je isključena svaka krivična odgovornost odredili sa 12 godina. Maloletnici iz kategorije od 12—14 godina mogli su da budu kažnjeni pod uslovom da se utvrdi njihova sposobnost za rasuđivanje a maloletnici od 14—18 godina mogli su da budu blaže kažnjeni.

Pozitivistička i sociološka škola XIX v. uticale su na to da se i pitanje maloletnih učinilaca krivičnih dela šire razmatra. Krivični zakoni toga doba preciznije određuju donju i gornju granicu maloletstva nastojeći da podignu donju starosnu granicu ispod koje se isključuje krivična odgovornost. Francuski Code pénale iz 1810. određuje šesnaestu godinu starosti kao gornju granicu između maloletstva i punoletstva a ne predviđa donju starosnu granicu, tako da ne rešava pitanje krivične odgovornosti maloletnih delinkvenata ispod 16 godina starosti. Za razliku od Code pénale mnogi drugi zakoni evropskih zemalja određivali su donju i gornju granicu maloletstva: austrijski KZ iz 1852, Švedski KZ iz 1864, Nemački Kazneni Zakonik iz 1871 i dr.

Današnja krivična zakonodavstva razlikuju se prema kriterijumu koji koriste za određivanje starosne granice maloletstva, da li limitiraju starosne granice, koje su donje i gornje starosne granice, da li u okviru postojećih granica vrše nove podele i da li pored postojećih uvode nove kategorije delinkvenata a u cilju oblažavanja postojećih starosnih granica.

Kriterijumi koje koriste krivična zakonodavstva za određivanje starosne granice maloletstva mogu da budu različiti: najčešće je to formalni kriterijum — kalendarski uzrast koji se manifestuje u broju dostignutih godina, zatim dostignuti biopsihički razvoj ili socijalna zrelost.²⁴⁾ Jedna grupa krivičnih zakonika deli maloletnike na krivično neodgovorne (na njih se ne mogu primeniti nikakve sankcije predviđene krivičnim zakonom) i na krivično odgovorne (na koje se primenjuju sve ili samo neke sankcije). U ovoj grupi razlikuju se ona krivična zakonodavstva koja određuju fiksnu dobnu granicu — donju ili gornju — tako da su maloletnici ispod te granice krivično neodgovorni a oni iznad te granice krivično odgovorni, i ona zakonodavstva koja krivičnu odgovornost maloletnika stavljaju u zavisnost od stepena njegove zrelosti (Jemen, Saudijska Arabija). Velike razlike između pojedinih krivičnih zakona postoje u pogledu određivanja donje ili gornje granice maloletstva. Tako na primer u pogledu određivanja donje granice zakonodavstva zemalja Latinske Amerike (Kuba, Kolumbija, Meksiko, Peru i dr.), zatim Belgija, Holandija, Španija i Portugalija uopšte ne utvrđuju ovu granicu; Burma, Cejlon, Egipat, Indija, Irak, Sirija, većina država SAD imaju najnižu granicu maloletstva — sedam godina; Izrael, Jordan, Filipini — devet godina; Bolivija, Paragvaj, Engleska — deset godina; Iran i Turska — jedanaest godina; Grčka i Panama — dvanaest godina; Poljska — trinaest godina; većina evropskih zemalja napr. Austrija, Mađarska, Rumunija, Bugarska, Jugoslavija, Italija, Norveška, SR Nemačka, DR Nemačka, SSSR, i Japan od vanevropskih zemalja — četrnaest godina; Švajcarska, Danska, Švedska — petnaest godina; Finska i Čile — šesnaest godina. Francusko pravo ne određuje donju granicu maloletstva

²⁴⁾ Dr Obrad Perić: Krivično pravni položaj maloletnika sa posebnim osvrtom na jugoslovensko i francusko pravo, Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd 1975. str. 45 (295).

zakonom, već to ostavlja sudskoj praksi koja je u tom određivanju veoma raznovrsna.

Neka zakonodavstva unutar kategorije maloletnika izdvajaju određene podgrupe: mlađe i starije maloletnike a godina starosti koja od- vaja ove grupe različita je u pojedinim zemljama i obično se kreće oko šesnaest godina.

Druga grupa krivičnih zakona određuje tri kategorije maloletnih izvršilaca krivičnih dela: krivično neodgovorne, ograničeno krivično odgovorne i potpuno krivično odgovorne. Tu se radi o takvim normativnim rešenjima koja polaze od pretpostavke da su ispod određene starosne granice maloletnici apsolutno krivično neodgovorni, a kada pređu ovu granicu samo relativno krivično odgovorni pod uslovom da su mogli da shvate značaj svog dela i upravljaju svojim postupcima.²⁵⁾

Osnovi sovjetskog krivičnog zakonodavstva iz 1960. krivičnu odgovornost maloletnika i mogućnost primene svih sankcija stavljaju u zavisnost od uzrasta i vrste izvršenog krivičnog dela. Tako je predviđena krivična odgovornost lica koja su u vreme izvršenja dela navršila šesnaest godina. Prema njima se mogu primeniti sankcije predviđene za odrasla lica, sem progonstva i proterivanja. Ali ove sankcije se mogu primeniti i na maloletnike od 14—16 godina za tačno određena krivična dela (nap. ubistva, silovanje, razbojništvo i dr.), dok se na maloletnike od 16—18 godina mogu primeniti »prinudne mere vaspitnog karakte- ra« ako su izvršili krivična dela manje društvene opasnosti.²⁶⁾

Kroz zakonodavstvo naše zemlje takođe se može pratiti istorijat različitog određivanja starosnih granica maloletnika. Spomenućemo neke važnije momente u tom razvoju. Srednjovekovni statuti pojedinih dalmatinskih gradova (Korčulanski iz 1214, dubrovački iz 1272. i splitski iz 1312.) određivali su donju starosnu granicu maloletstva — dvanaest odnosno četrnaest godina — i predviđali ovlašćenje nadležnog organa da ceni da li učinioce ovog starosnog doba treba kazniti ili ne, a u slu- čaju kažnjavanja njihova mladost je uzimana kao ublažavajuća okol- nost. Osnova novoga Kaznenoga zakona o zločinstvima i prestupcima za Kra- ljevine Hrvatsku i Slavoniju (tzv. Derenčinova Osnova) iz 1879. unapre- dila je položaj maloletnika u krivičnom pravu, jer je predviđala apsolut- nu krivičnu neodgovornost maloletnika koji u vreme izvršenja dela nisu navršili dvanaest godina života, dok je do tada važeći Krivični zakon iz 1812. predviđao krivičnu odgovornost od desete godine. Zakon o pri- silnom uzgoju nedoraslih iz 1902. u Hrvatskoj predviđa donju granicu maloletstva — četrnaest godina. Autori projekta Kaznenog zakonika za Kraljevinu Srbiju (1910) predviđaju granicu maloletstva u četrnaestoj godini a za izvršioce od 14—17 godina razlikuje da li su »mogli shvatiti prirodu i značaj svog dela«. Značajan dokument u istoriji našeg krivič- nog prava a u pogledu određivanja starosnih granica maloletstva, bila je Naredba bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije br. 20829 o kažnjava- nju i zaštićivanju mladeži iz 1919., ozakonjena Zakonom iz 1922., kojom je bila prekinuta svaka mogućnost da neko bude pozvan na krivičnu odgovornost za krivično delo izvršeno pre 14. godina čak kada se radilo

²⁵⁾ Franjo Hirjan — dr Mladen Singer: Maloletnici u krivičnom pravu, str. 19, Informator, Zagreb, 1978 (510).

²⁶⁾ Franjo Hirjan — dr Mladen Singer, op. cit. str. 5—6.

i o zločinu. Krivični zakon iz 1929. razlikuje mlađe i starije maloletnike i predviđa da su mlađi maloletnici lica koja su navršila četrnaest godina a nisu navršila sedamnaest godina života, a stariji maloletnici lica koja su navršila sedamnaest a nisu navršila dvadesetjednu godinu.

Opšti deo KZ iz 1947. predviđa da su mlađi maloletnici lica od 14—16 godina a stariji maloletnici od 16—18 godina. Kasnije doneti Krivični zakonik 1951. sa Novelom iz 1959. takođe predviđa kategorije mlađih i starijih maloletnika sa istim starosnim granicama kao KZ iz 1947., ali i podelu maloletnika na krivično odgovorne i krivično neodgovorne. Veoma je značajna Novela iz 1959, zbog toga što su odredbe o kažnjavanju maloletnih delinkvenata izdvojene u posebno poglavlje. Kao donja granica maloletstva predviđena je četrnaesta godina i određivanje ove granice značilo je da se na maloletnika koji izvrši krivično delo posle navršene 14. godine može primeniti vaspitna mera predviđena KZ. Krivičnopravna odgovornost maloletnika počinje sa navršenom 16. godinom i tek tada se maloletniku može izreći kazna ako je izvršio krivično delo za koje je predviđena kazna strogog zatvora preko pet godina i ako je mogao shvatiti značaj svog dela i upravljati svojim postupcima. Znači, mlađi maloletnici su potpuno krivično neodgovorni a stariji krivično odgovorni zavisno od uzrasta i duševne razvijenosti.²⁷⁾ KZ SFRJ iz 1977. u čl. 73 predviđa da se maloletniku koji je u vreme izvršenja krivičnog dela navršio četrnaest a nije navršio šesnaest godina (mlađi maloletnik) mogu izreći samo vaspitne mere a maloletniku koji je u vreme izvršenja krivičnog dela navršio šesnaest a nije navršio osamnaest godina (stariji maloletnik) mogu se izreći vaspitne mere pod uslovima predviđenim ovim zakonom, a izuzetno mu se može izreći maloletnički zatvor.²⁸⁾

Navedeni pregled krivičnopravnog određivanja maloletstva i njegovih podgrupa u stranim zakonodavstvima i kod nas pokazuje da se maloletstvo u većini pravnih sistema određuje na osnovu kalendarskog uzrasta — godina starosti. Međutim, ovaj kriterijum nije dovoljan s obzirom na to da kalendarski uzrast ne može da se poistoveti sa biološkom, psihološkom i socijalnom zrelošću niti je ova zrelost određena jedino godinama starosti. Stoga se s pravom postavlja pitanje da li postojeće starosne granice odražavaju realnost s obzirom na to da se prilikom određivanja ovih granica ne vodi ili se vodi veoma malo računa o bio-psiho-socijalnom razvoju ličnosti maloletnika.²⁹⁾ Engleski psiholog Olport baveći se problemima razvoja ličnosti, posebno je obradio pitanje prelaska maloletnog lica iz dečakog doba u mladičko doba i istakao je da je centralni problem mladih ljudi u tom trenutku pitanje »Upravo ko sam ja«, »Jesam li ja dete ili odrastao čovek«.³⁰⁾ U prilog tvrđenju da su starosne granice određene bez obzira na bio-psiho-socijalni razvoj ličnosti stoji činjenica da su te granice u većini zakonodavstva pa i u našem, iste za maloletnike i maloletnice a poznato je da kod dečaka i devojčica postoji razlika između početka i kraja puberteta. Zbog toga

²⁷⁾ Franjo Hirjan — dr Mladen Singer, op. cit.

²⁸⁾ KZ SFRJ stupio na snagu jula 1977. g.

²⁹⁾ Dr Obrad Perić, op. cit. str. 50.

³⁰⁾ Olport: Sklop i razvoj ličnosti, str. 248, Beograd, 1967.

neki autori smatraju da starosne granice treba ukinuti. Tako M. Lopez-Rey ističe da umesto starosnih granica treba obezbediti potpunu individualizaciju sudskog i drugog tretmana, koja ne bi bila u suprotnosti sa pseudodinamičnim sistemom starosnih granica.³¹⁾ M. Ancel ukazuje da je potrebno »da se shvati sva apsurdnost pravila koje obavezuje da se sve odredbe koje se primenjuju prema učiniocu krivičnog dela izmene onog dana kada on napuni 15 ili 18 godina prema dobu krivičnog punoletstva.³²⁾

Iako su navedeni prigovori postojanju starosnih granica maloletstva u krivičnim zakonodavstvima u izvesnoj meri opravdani, preovlađuje stav da se starosne granice ne mogu eliminisati i da su nužne sve dok postoje dva sistema krivične odgovornosti — jedan za odrasla lica a drugi za maloletnike. Starosne granice gube od svog značaja, jer su maloletni izvršioци krivičnih dela u većini zemalja podvrgnuti svestranom posmatranju posle čega se vrši izbor sankcije a primenjuje se i načelo oportuniteta. Sem toga, u mnogim zemljama pod uticajem pokreta nove društvene odbrane, uvedena je kategorija mlađih punoletnih lica tako da je gornja starosna granica maloletstva postala elastična. Tvđenje da »starosne granice predstavljaju veliku garanciju kako za ličnost, tako i za društvo«³³⁾ može da bude prihvaćeno naročito u onom sistemu u kome je tipična reakcija društva kazna, jer starosne kazne koje odvajaju maloletnike od punoletnih lica omogućavaju da se jednoj kategoriji delinkvenata obezbedi kvalitativno drugačiji krivičnopravni položaj.

3. Krivična odgovornost maloletnika

Savremena koncepcija krivične odgovornosti maloletnika predstavlja rezultat razvoja krivičnog prava i društva u celini. Stoga je neophodno prilikom razmatranja krivične odgovornosti maloletnika ukazati na nekoliko značajnih momenata u njenom istorijskom razvoju i to u periodu koji je prethodio stvaranju škola krivičnog prava i kroz učenje pojedinih škola krivičnog prava. U periodu pre nastanka škola krivičnog prava krivična odgovornost maloletnika bila je regulisana na isti način kao i za punoletna lica a maloletstvo je bilo jedino značajno kod odmeravanja vrste i visine kazne. Klasična i neoklasična škola krivičnog prava odstupaju od osnovnih koncepcija svog učenja kada je u pitanju krivična odgovornost maloletnika. Prema shvatanju ovih škola krivična odgovornost maloletnika zavisila je od ocene razbora maloletnika (discernement). Ako se razbor kod maloletnika posmatra u okviru celokupnog učenja klasične škole, odnosno učenja o slobodnoj volji, može se reći da se saglasno ovoj koncepciji javlja kao posebna vrsta uračunljivosti — maloletničke uračunljivosti od značaja samo za inte-

³¹⁾ M. Lopez-Rey: La prevention et le traitement .. de la delinquance juvenile, Tendances internationales d'aujourd'hui, »Revue internationale de Criminologie et de Police technique« 1959 № 1, str. 8, Navedeno prema Ž. Jašoviću: Kriminologija maloletnačke delinkvencije, str. 43.

³²⁾ M. Ancel: Nova društvena odbrana, str. 70, navedeno prema O. Periću, op. cit. str. 51.

³³⁾ Ph. Robert: Traite de droit des mineurs, Čujas, Paris, 1969, p 250, navedeno prema O. Periću, op. cit. str. 56.

lektualnu sferu, za mogućnost shvatanja svojih postupaka, dok se sloboda volje u ovom slučaju pretpostavlja.³⁴⁾ Konceptija razbora kao kriterijuma za krivičnu odgovornost maloletnika predstavljala je veliki napredak u odnosu na raniji period kada je krivična odgovornost maloletnika bila izjednačena sa krivičnom odgovornošću punoletnih lica. Ipak, ispitivanje samo intelektualne komponente ličnosti maloletnika uz zanemarivanje voljne komponente jednostrano je i preusko, što dovodi do novih pogleda na krivičnu odgovornost maloletnika.³⁵⁾

Pod uticajem pozitivističke i sociološke škole, koje ukazuju na ličnost učinioca krivičnih dela, proširuje i pojam maloletničkog razbora, tako što se pored intelektualne uvodi i voljna komponenta. Umesto razbora uvode se novi izrazi »zrelost«, »duševna razvijenost« a sloboda volje maloletnika utvrđuje se u svakom konkretnom slučaju.

Pokret nove društvene odbrane u okviru krivične odgovornosti uopšte, a u njenom sklopu i krivične odgovornosti maloletnika, polazi od teorije »individualnog osećanja odgovornosti« O. Kinberga. Prema ovoj teoriji svako, samim tim što je ljudsko biće, poseduje u samom sebi duboke osećaje odgovornosti da kao član određene društvene zajednice procenjuje i druge kao odgovorne.³⁶⁾ Ideje nove državne odbrane uticale su na zakonodavstvo u pogledu stvaranja posebnog režima za maloletnike, proširenja broja krivičnih sankcija i to posebno onih nepenalnog karaktera, kao i u pogledu tretmana koji je usmeren na prevaspitavanje i ponovno uključenje osuđenog u društvo.³⁷⁾ U novije vreme u zakonodavstvima se sve više napušta upotreba izraza »razbor« i »duševna razvijenost« kao kriterijuma za krivičnu odgovornost maloletnika.

Jugoslovensko krivično pravo je u svom razvoju prihvatilo koncepciju zrelosti, odnosno duševne razvijenosti. Jedino je srpski KZ iz 1860. poznavao institut razbora kao zrelost za shvatanje prirode i značaja svog dela. KZ Kraljevine Jugoslavije iz 1929. u pogledu krivične odgovornosti maloletnika (paragrafi 22 i 29) predviđaju mogućnost maloletnika da shvati prirodu i značaj svog dela i prema tom shvatanju da radi.

U posleratnom jugoslovenskom krivičnom zakonodavstvu postoje razlike u načelnim stavovima o krivičnoj odgovornosti maloletnika. Opšti deo KZ od 1947. godine predviđao je da učinioci mlađi od 14 godina nisu krivično odgovorni za izvršeno krivično delo. Maloletnici od 14—18 godina su krivično odgovorni ako su toliko duševno razvijeni da su mogli shvatiti značaj dela i upravljati svojim postupcima. Oni se kažnjavaju za izvršeno krivično delo s tim što im se nije mogla izreći smrtna kazna i kazna lišenja slobode sa prinudnim radom u doživotnom trajanju, dok je prilikom izricanja ostalih kazni maloletstvo predstav-

³⁴⁾ Dr O. Perić, op. cit. str. 35.

³⁵⁾ Navedeno prema dr O. Periću: Osnovni pravci u razvoju kriv. odgovornosti maloletnika, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, januar-jun, 1972, str. 129.

³⁶⁾ M. Ancel: La responsabilité pénale, navedeno prema O. Periću: Krivično-pravni položaj maloletnika, str. 43.

³⁷⁾ M. Ancel: La responsabilité pénale: le point de vue juridique, navedeno prema O. Periću: Krivično-pravni položaj maloletnika, str. 43.

ljalo olakašavajuću okolnost. Vaspitne mere mogle su se izricati samo krivično neodgovornim maloletnicima. Međutim, postojalo je ovlašćenje suda da vaspitnu meru izrekne i krivično odgovornom maloletniku starijom od 14—16 godina ako, s obzirom na njegova lična svojstva i okolnosti pod kojima je delo izvršeno, mađe da nije potrebno izricanje kazne u interesu njegovog vaspitavanja i popravljanja.

Krivični zakonik iz 1951. godine zadržava podelu maloletnika na krivično odgovorne (prema kojima su mogle da se primene kazne i vaspitne mere zavisno od toga da li je učinilac mlađi ili stariji maloletnik) i krivično neodgovorne (prema kojima su mogle da se primene samo vaspitne mere). Prema mlađim maloletnicima u principu se izriču vaspitne mere, ali ako su izvršili krivično delo za koje je propisana kazna teža od 10 godina strogog zatvora, mogla se izreći kazna. Stariji maloletnici se kažnjavaju za izvršeno krivično delo, ali ako je za krivično delo bila propisana kazna strogog zatvora do 5 godina ili blaža kazna, sud je mogao izreći vaspitnu meru.

Najnačajnije promene u našem maloletničkom krivičnom zakonodavstvu nastale su donošenjem Zakona o izmenama i dopunama KZ od 1959. godine. Te promene u domenu krivične odgovornosti maloletnika ogledaju se u tome što Zakon u odredbama o vaspitnim i kaznenim merama za maloletnike predviđa da se mlađi maloletnik (14—16 godina) ne može kazniti već se prema njemu izriču vaspitne mere, dok se starijem maloletniku (16—18 godina) mogu izreći vaspitne mere a pod zakonom propisanim uslovima i kazna — maloletnički zatvor (čl. 66). U odredbama o izboru vaspitne mere Zakon navodi niz kriterijuma za izbor vaspitne mere, među kojima je i kriterijum duševne razvijenosti maloletnika. U navedenim odredbama zakonodavac se nije direktno izjasnio o krivičnoj odgovornosti maloletnika, tako da u teoriji postoje različita mišljenja o tome da li se za primenu vaspitnih mera zahteva krivična odgovornost maloletnika i da li je opravdano isticati da je u principu isključena krivična odgovornost maloletnih učinilaca krivičnih dela.

Prema jednom shvatanju maloletnici su principijelno krivično neodgovorni, isključenje krivične odgovornosti je apsolutnog karaktera za sve mlađe maloletnike bez obzira na vrstu i težinu krivičnog dela, kao i za starije maloletnike kada su u pitanju krivična dela za koja nije propisana kazna zatvora preko 5 godina,³⁸⁾ tako da je za primenu vaspitne mere dovoljna objektivno nastala posledica.³⁹⁾ Po drugom shvatanju krivična odgovornost nije napuštena kada se primenjuju vaspitne mere prema maloletnicima, samo što ona ovde ima drugačije značenje nego kod odraslih učinilaca i naziva se »krivična odgovornost u njenom prirodnom obliku«.⁴⁰⁾ Prema trećem shvatanju nije ispravno smatrati maloletnike kao krivično odgovorne, krivično neodgovorne ili krivično odgovorne u smislu odgovornosti u njenom »prirodnom značenju«. Krivična odgovornost postoji i kada je u pitanju primena vaspitnih

³⁸⁾ Dr Ljubiša Jovanović: Krivično pravo, Opšti deo, III izdanje, Savremena administracija, 1978, str. 315.

³⁹⁾ Srzentić — dr A. Stajić: Krivično pravo FNRJ, opšti deo, Savremena administracija, Beograd, 1961, str. 394.

⁴⁰⁾ A. Carić: Problemi maloletničkog sudstva, Split, 1971, str. 140—143.

mera, iako se ona ovde posebno ne naglašava. Da bi se krivična odgovornost utvrdila mora da se ispita celokupna ličnost maloletnika, pa i njegova vinost i uračunljivost, ali samo u sklopu svih podataka kao jedan aspekt te ličnosti.⁴¹⁾

Smatramo da je prvo shvatanje o krivičnoj odgovornosti maloletnih učinilaca krivičnih dela prihvatljivije i da u tom smislu govore i odredbe o maloletnicima KZ SFRJ iz 1977. g., republički i pokrajinski zakoni. Ovo stoga što KZ SFRJ ne uslovljava primenu vaspitnih mera prema mlađim i starijim maloletnicima postojanjem njihove krivične odgovornosti (čl. 73), dok u odredbama o kažnjavanju starijih maloletnika (čl. 77) predviđa da se može kazniti samo krivično odgovoran stariji maloletnik koji je učinio krivično delo za koje je zakonom propisana kazna teža od 5 godina zatvora, a zbog teških posledica dela i visokog stepena krivične odgovornosti ne bi bilo opravdano izreći vaspitnu meru. Prema tome, za kažnjavanje starijih maloletnika prethodno treba utvrditi njihovu krivičnu odgovornost — uračunljivost i vinost u vreme izvršenja dela i u odnosu na delo sa svim elementima potrebnim za njihovo postojanje. Međutim, kako je u pitanju utvrđivanje elemenata krivične odgovornosti kod maloletnih lica, za razliku od utvrđivanja ovih elemenata kod punoletnih lica, ocena uračunljivosti i vinosti mora da se vrši s obzirom na stepen duševne razvijenosti maloletnika. To je od bitnog značaja za ocenu psihičkih podobnosti potrebnih za uračunljivost, kao i za utvrđivanje psihičkih elemenata na kojima se zasniva postojanje vinosti. Tako se kao neophodna za utvrđivanje krivične odgovornosti maloletnika pojavljuje potreba za svestranim sagledavanjem njegove ličnosti sa bio-psiho-socioloških aspekata i ocena pod tim uglom svih zakonskih elemenata potrebnih za uračunljivost i vinost učinioca.⁴²⁾

4. Krivične sankcije prema maloletnicima

Razvoj i primena krivičnih sankcija prema maloletnicima mora se posmatrati uporedo sa razvojem krivične odgovornosti maloletnika. Veoma dugo je u zakonodavstvima važio jedinstven sistem sankcija za sve delinkvente, s tim što je za neka krivična dela kada su bili maloletnici u pitanju kažnjavanje bilo blaže. Sankcije prilagođene uzrastu maloletnika nisu postojale. One se javljaju kada je došlo do promene u regulisanju krivične odgovornosti maloletnika. Tako Francuski KZ iz 1810. značajan pored ostalog i zbog uvođenja razbora kao kriterijuma za krivičnu odgovornost, predviđa dve posebne mere za maloletnike koji »nisu postupali s razborom«: predaju maloletnika svojim roditeljima i upućivanje u vaspitnu ustanovu. Krajem 19. veka zakonodavstva povećavaju broj vaspitnih mera koje se primenjuju prema maloletnicima i ulažu se naponi da se pomoću prethodnog izučavanja ličnosti odredi adekvatna mera. Ali, iako su zakonodavstva pokazivala napredak na ovom planu i dalje je postojao raskorak između propisanih mera i njihove stvarne primene. Posle II svetskog rata dolazi do primene kri-

⁴¹⁾ Dr O. Perić: Krivičnopravni položaj maloletnika, str. 84.

⁴²⁾ Dr Miroslav Đorđević: Krivičnopravni položaj maloletnika sa posebnim osvrtom na rešenja u novom krivičnom zakonodavstvu, referat sa Savetovanja o maloletničkoj delinkvenciji, Cavtat 22—24. 11. 1978.

vičnih sankcija prema maloletnicima onako kako su ih zakonodavstva predviđala, a u jednom broju zemalja propisi o regulisanju položaja maloletnika u krivičnom pravu izdvajaju se iz ostalog krivičnog zakonodavstva (nemački Jugendrichtgesetz donet 1953. g.).

U jugoslovenskom krivičnopravnom zakonodavstvu vrste krivičnih sankcija za maloletnike mogu se pratiti počev od donošenja KZ iz 1929. Ovaj KZ je poznavao vaspitnu meru ukora i otpuštanja na prokušavanje, upućivanje u vaspitno-popravni dom, kao i vaspitanje u podesejnoj porodici, koja mera je primenjivana prema »napuštenim ili moralno pokvarenim krivično neodgovornim maloletnicima« (paragraf 27 KZ).⁴³⁾

Opšti deo KZ iz 1947. predviđao je četiri vaspitne mere koje su se mogle izreći samo mlađim maloletnicima: predavanje roditelju ili staratelju na nadzor, vaspitna ustanova, vaspitno-popravna ustanova i medicinsko-popravni dom. KZ iz 1951. predviđao je sledeće vaspitne mere: ukor i upućivanje u vaspitno-popravni dom za krivično odgovorne maloletnike a za krivično neodgovorne maloltnike predaju maloletnika roditelju ili upućivanje u vaspitni dom. Novelom KZ od 1959. bilo je predviđeno osam vaspitnih mera: ukor, upućivanje u disciplinski centar, pojačani nadzor roditelja, pojačani nadzor u drugoj porodici, pojačani nadzor organa starateljstva, upućivanje u vaspitnu ustanovu, upućivanje u ustanovu za defektne maloletnike i upućivanje u vaspitno-popravni dom.

KZ SFRJ iz 1977. predviđa da se mlađem maloletniku mogu izreći samo vaspitne mere, prema starijem maloletniku vaspitne mere predviđene zakonom a izuzetno maloletnički zatvor, dok se mere bezbednosti mogu izreći pod uslovima predviđenim republičkim odnosno pokrajinskim zakonom (čl. 73). Pored toga, zakon je predvideo vrste vaspitnih mera i uslova pod kojima se izriču (čl. 75), dok je republikama prepušteno da bliže odrede vaspitne mere koje pripadaju određenoj vrsti. KZ SFRJ predviđa tri vrste vaspitnih mera: disciplinske, mere pojačanog nadzora i zavodske. Krivični zakoni svih republika i pokrajina poznaju ove tri vrste vaspitnih mera. Među disciplinskim merama navode se: ukor (KZ Hrvatske i BiH sudski ukor) i upućivanje u disciplinski centar. U pogledu mere pojačanog nadzora sve republike, sem SR Hrvatske, poznaju tri vaspitne mere pojačanog nadzora: pojačan nadzor od strane roditelja ili staratelja, pojačan nadzor u drugoj porodici i pojačan nadzor organa starateljstva, a KZ Hrvatske meru pojačana briga i nadzor i pojačana briga i nadzor uz dnevni boravak u odgojnoj ustanovi. KZ SR Makedonije, Crne Gore i Slovenije meru pojačanog nadzora proširuju na pojačan nadzor od strane usvojioca. U krivičnim zakonima republika i pokrajina predviđene su tri vrste vaspitnih mera: upućivanje u vaspitnu ustanovu, upućivanje u vaspitno-popravni dom i upućivanje u zavod za maloletnike sa psihofizičkim oštećenjima.

Vaspitna mera *ukora* predviđena je u KZ svih republika i pokrajina s tim što se u KZ BiH i Hrvatske naziva »sudski ukor«. U svim KZ republika i pokrajina predviđeno je da se vaspitna mera *upućivanje u disciplinski centar za maloletnike* može izreći kada je potrebno krat-

⁴³⁾ Franjo Hirjan — dr Mladen Singer: Maloletnici u krivičnom pravu, Informator Zagreb, 1978, str. 31.

kotrajnim merama izvršiti uticaj na ličnost i vladanje maloletnika. Novina je u KZ Hrvatske koji predviđa dve mogućnosti u pogledu trajanja ove vaspitne mere: maloletnik se može uputiti u disciplinski centar na određen broj sati u toku dana u trajanju od najmanje četrnaest a najduže trideset dana i na neprekidni boravak u trajanju od najmanje petnaest dana a najviše tri meseca. Uz ovu vaspitnu meru može se izreći i vaspitna mera pojačanog nadzora socijalnog staranja odnosno organa starateljstva. Vaspitne mere *pojačanog nadzora* dolaze do primene kada je potrebno da se prema maloletniku preduzmu trajnije mere vaspitanja i popravljajanja bez potpunog odvajanja iz dotadašnje sredine. U regulisanju mera pojačanog nadzora postoje razlike između KZ republika i pokrajina a za neke mere upotrebljeni su različiti nazivi iako su one sadržajno iste (KZ BiH, Crne Gore i Makedonije — pojačani nadzor organa socijalnog staranja). Specifičnost KZ Hrvatske je u tome što predviđa izricanje vaspitne mere pojačana briga i nadzor uz dnevni boravak u odgojnoj ustanovi.

Kao značajnu novinu krivični zakoni republika i pokrajina predviđaju *posebne obaveze uz pojačan nadzor*. KZ SR Srbije u čl. 23 (posebne obaveze uz pojačan nadzor) predviđa ako je to potrebno za uspešnije izvršenje izrečene mere sud može maloletniku prilikom izricanja neke od vaspitnih mera pojačanog nadzora odrediti jednu ili više posebnih obaveza predviđenih zakonom. Razlike postoje između pojedinih KZ republika i pokrajina u pogledu vrste i broja predviđenih obaveza ali svi KZ predviđaju da se maloletnik može obavezati da popravi ili nadoknadi štetu prouzrokovanu krivičnim delom; da redovno pohađa školu; da se uzdrži od uživanja droga ili alkoholnih pića i da se kloni lošeg društva, kao i podvrgavanje maloletnika nekom medicinsko-psihološkom tretmanu.

KZ SFRJ sadrži odredbu da se *zavodske mere* izriču maloletniku prema kome treba preduzeti trajnije mere vaspitanja, prevaspitanja ili lečenja i njegovo potpuno odvajanje iz dotadašnje sredine (čl. 5 str. 4 KZ SFRJ). Zakoni republika i pokrajina kao zavodske mere određuju: upućivanje u vaspitnu ustanovu (upućivanje u odgojnu ustanovu — KZ SR Hrvatske), upućivanje u vaspitno-popravni dom (upućivanje u dom za preodgoj KZ SR Hrvatske) i upućivanje u specijalnu ustanovu (upućivanje u posebnu odgojnu ustanovu — KZ SR Hrvatske, zavod odn. ustanovu za osposobljavanje — KZ Slovenije i BiH, posebnu ustanovu za lečenje i osposobljavanje — KZ Crne Gore i Makedonije).

Iako je osnovna sankcija za suzbijanje maloletničkog kriminaliteta vaspitna mera, kazna nije iščezla iz primene prema maloletnicima. KZ SFRJ u čl. 78 predviđa primenu kazne maloletničkog zatvora i navodi uslove za njeno izricanje a krivični zakoni republika i pokrajina sadrže, uz neznatna odstupanja, istovetne odredbe o pravilima za određivanje kazne maloletničkog zatvora. Za razliku od ranije važećeg Krivičnog zakonika, KZ SFRJ predviđa da se može kazniti samo »krivično odgovoran stariji maloletnik«.

Pored vaspitnih mera i kazne maloletničkog zatvora prema maloletnicima mogu da se primene i mere bezbednosti. Uslove za njihovu primenu i vrste mera bezbednosti određuju republički krivični zakoni.

Navedeni pregled krivičnih sankcija koje se kod nas primenjuju prema maloletnicima pokazuje da krivični zakoni republika i pokrajina polaze od opštih pravila o primeni vaspitnih mera i kažnjavanju maloletnika koja su sadržana u KZ SFRJ. Razlike koje postoje između odredbi u pojedinim zakonima ništa ne menjaju u pravnom položaju maloletnika. Polazeći od načelnih odredbi KZ SFRJ (opšta pravila o vaspitnim merama i kažnjavanju maloletnika — Glava VI čl. 71—83) zakoni republika i pokrajina treba da u potpunosti regulišu primenu sankcija prema maloletnim izvršiocima krivičnih dela. Sve ove odredbe u saveznom, republičkom i pokrajinskom zakonodavstvu čine poseban samostalan deo krivičnog zakonodavstva koji sadrži niz odstupanja od opšteg režima krivične odgovornosti i kažnjavanja izvršilaca krivičnih dela.

Zaključak

Poseban položaj maloletnih učinilaca krivičnih dela u krivičnom pravu rezultat je određenog istorijskog razvoja društva. On obuhvata nekoliko elemenata: određivanje uzrasta i starosnih granica maloletstva, krivične odgovornosti maloletnika i primenu krivičnih sankcija prema njima. Svi ovi elementi krivičnog položaja maloletnika nisu se istorijski posmatrano podjednako razvijali, tako da najvažnije pitanje — pitanje krivične odgovornosti maloletnika — nije bilo rešeno sve do nastanka prvih krivičnopравниh škola. Ipak, svako društvo bez obzira na svoj društveno politički sistem određivalo je poseban status maloletnih učinilaca krivičnih dela pre svega zbog toga što je želelo da se što efikasnije suzbije pojava maloletničkog kriminaliteta. Početkom 20 v. zakonodavstva donose niz promena položaja maloletnih delinkvenata od kojih se veliki broj odnosi na sudove i postupak, na proširenje krivičnih sankcija a u pogledu krivične odgovornosti u pravcu ispitivanja ličnosti maloletnika kroz njegovu duševnu razvijenost.

Promene u zakonodavstvima bile su praćene razvojem naučnih disciplina koje proučavaju ličnost. Zbog toga se proširuje definicija maloletničke delinkvencije — pravne definicije više nisu dovoljne, pa se daju mnogo šire definicije maloletničke delinkvencije. Vršenje krivičnih dela od strane maloletnika je samo polazna tačka u definisanju njihove delinkvencije koja prema širem definisanju obuhvata i druga asocijalna ponašanja. Problem definisanja maloletničke delinkvencije i određivanja položaja maloletnika u krivičnom pravu postaje sve više ne samo krivičnopравни već problem koji prevazilazi pravne okvire.

Posebna rešenja u pogledu krivične odgovornosti maloletnika i njihovog drugačijeg tretmana u odnosu na punoletna lica vremenom postaju prevaziđena novim shvatanjima da mere krivičnog zakonodavstva »stoje tek negde na kraju onoga što treba uraditi« (T. Vasiljević). Osnovna u određivanju položaja maloletnika u krivičnom pravu postaje ličnost maloletnika, njeno stanje i potrebe. Ličnost maloletnika je odlučujuća kako kod utvrđivanja krivične odgovornosti, tako i u postupku prema maloletnim izvršiocima krivičnih dela, primeni krivičnih sankcija i tretmana.

Naše krivično zakonodavstvo pratilo je u svom razvoju ova savremena kretanja maloletničkog krivičnog prava. Izmene izvršene 1959.

predstavljaju značajan korak u prihvatanju novih shvatanja i tendencija. Isto tako, promene u saveznom, republičkom i pokrajinskom krivičnompravnom zakonodavstvu iz 1977. sve više ukazuju na prihvatanje savremene orijentacije maloletničkog krivičnog prava na vaspitanje, prevaspitanje i socijalnu adaptaciju maloletnika. U osnovi svih odredbi krivičnih zakona koje govore o krivičnompravnom statusu maloletnika je upoznavanje ličnosti maloletnog delinkventa, jer od toga zavisi primena određenih mera i njihovo sprovođenje.

LA DELINQUANCE JUVÉNIILE DANS LE DROIT CRIMINEL

R é s u m é

La délinquance juvénile dans le droit criminel représente un domaine particulier de réglementation tant au point de vue de la responsabilité pénale des délinquants mineurs qu'au point de vue des sanctions pénales qui leur sont appliquées. La caractéristique principale du droit criminel des mineurs est un tel système de la responsabilité qui est basé sur l'observation générale de la personne du mineur sous l'aspect bio-psycho-sociologique. En outre, la caractéristique du droit criminel des mineurs est un système spécial des sanctions dont la prononciation est liée à des conditions déterminées et qui diffèrent quant au contenu des sanctions pénales envers les auteurs des infractions majeurs.

L'analyse de la délinquance juvénile dans le cadre du droit criminel fait ressortir que le droit criminel des mineurs contient comme idée fondamentale celle de la rééducation, de l'éducation et de l'aide au délinquant mineur. La responsabilité pénale ainsi déterminée et le choix de la sanction pénale dépendent en premier lieu des résultats de l'examen de la personne tout entière du mineur et de l'opportunité de la réalisation des buts éducatifs. Le législateur a de même suivi cette idée et il a orienté toutes les sanctions pénales des mineurs vers le même but — l'éducation, la rééducation et le développement normal du mineur. La pénétration de l'idée relative à l'éducation et le développement de la science relative à l'homme ont eu pour conséquence l'abandon de la catégorie de l'entendement et de la maturité sociale (l'état de développement intellectuel), qui englobaient seulement partiellement la personne de délinquant mineur. La responsabilité pénale du mineur peut être observée maintenant à travers sa personne tout entière. Une telle orientation du droit criminel des mineurs contribue au renforcement et au développement de la responsabilité individuelle et sociale du mineur, sa conscience individuelle et sociale. Il est certain que ces idées n'ont pas été mises en oeuvre et jusqu'au bout et entièrement dans tous les législaton et dans la pratique, mais tous les changements du droit criminel des mineurs sont dirigés dans le sens de leur réalisation.

BITNE POVREDE ODREDABA KRIVIČNOG POSTUPKA

U V O D

Pravni lekovi treba da omoguće uklanjanje svih nepravilnosti i nezakonitosti u sudskim odlukama i postupku koji im je prethodio. Ostvarenje ovog zadatka u mnogome zavisi od osnova pravnih lekova. Grupe nedostataka zbog kojih se sudska odluka može pobijati nazivaju se osnovima pravnih lekova. Oni određuju sadržinu meritornog rešavanja povodom izjavljenog pravnog leka. Njihov značaj je u tome što determinišu prirodu pravnog leka i od njih zavisi uređenje postupka i odlučivanja pred sudom pravnog leka. U krajnjoj liniji, od adekvatnog normiranja osnova zavisi mogućnost uklanjanja nepravilnosti i nezakonitosti iz sudskih odluka.

Nedostaci koji predstavljaju osnove pravnih lekova najčešće se razvrstavaju na stvarne (error in facto) i pravne nedostatke (error in iure). Pravni nedostaci, pak, mogu nastati zbog povreda krivičnog procesnog prava (error in procedendo) i zbog povreda krivičnog prava (error in iudicando). Svaki od ovih osnova pravnih lekova je značajan. Međutim, zbog prirode jednog ovakvog rada, naše izlaganje biće usmereno samo na jedan od tih osnova i to na bitne povrede odredaba krivičnog postupka, kao osnova žalbe u našem krivičnom procesnom pravu.

Nesumnjivo je da povrede krivičnog postupka mogu uticati na zakonitost i pravilnost presude. To je pre svega vidljivo iz činjenice da krivično procesno pravo treba da omogući realizaciju materijalnog krivičnog prava. U tome je i značaj ovog osnova žalbe. Osim toga, sve činjenice u krivičnom postupku mogu se utvrđivati samo na zakonom predviđen i uređen način, što ukazuje na značaj odredaba krivičnog procesnog prava za pravilno i potpuno utvrđivanje činjeničnog stanja. Prema tome, povrede odredaba krivičnog postupka mogu prouzrokovati nedostatke u presudi. Pošto se presudom odlučuje o slobodama, pravima i interesima građana, ovaj osnov žalbe postaje instrument njihove zaštite. Zbog toga naš zakonodavac i predviđa da se presuda mora ukinuti ako postoje bitne povrede odredaba krivičnog postupka.

Imajući u vidu rečeni značaj, ovaj rad predstavlja pokušaj sistematskog i celovitog sagledavanja pomenute teme i davanja odgovora na neka sporna pitanja koja se pojavljuju u teoriji i praksi.

I Povrede odredaba krivičnog postupka

Sve povrede odredaba krivičnog postupka nisu osnov žalbe. Samo one povrede koje su bitne, tj. koje su imale ili su mogle imati uticaja na zakonito i pravilno donošenje presude, predstavljaju osnov žal-

be. Isto tako, sve povrede nemaju jednaku vrednost za pravilno i zakonito presuđenje krivične stvari. S obzirom na to, povrede odredaba krivičnog postupka mogu biti dvojake: apsolutne ili relativne.

Apsolutne povrede su u zakonu precizno formulisane i taksativno nabrojane u čl. 364. st. 1. tač. 1—11. Kada sud pravnog leka utvrdi njihovo postojanje, mora napadnutu presudu ukinuti, odnosno preinačiti, bez mogućnosti da ispituje uticaj ovih povreda na sudsku odluku. Utvrđena apsolutna povreda je neoboriva pretpostavka (*presumptio furis et de iure*) o bitnom uticaju iste na zakonitost i pravilnost presude i zato se ne može suprotno dokazivati.

Relativne povrede su u zakonu predviđene uopštenom formulacijom, a ne taksativno. Ako sud pravnog leka utvrdi postojanje neke od relativnih povreda odredaba krivičnog postupka, on mora utvrditi i postojanje bitnog uticaja tih povreda na pravilnost i zakonitost presude, tj. mora utvrditi da je ona bitna. Drugim rečima, da bi sud ukinuo napadnutu presudu potrebno je da, pored utvrđivanja postojanja relativne povrede, oceni da je ta povreda imala uticaj ili je bar mogla imati uticaja na zakonitost i pravilnost presude. U suprotnom, ako sud utvrdi da povreda postoji, ali oceni da ona nema, niti je mogla imati uticaja na presudu, napadnuta presuda će ostati na snazi.

U teoriji krivičnog procesnog prava, podela povreda na apsolutne i relativne vrši se i s obzirom na sledeći kriterijum: da li sud ispituje povredu po službenoj dužnosti ili ne, a u cilju određivanja granica ispitivanja napadnute presude.¹⁾ Apsolutne povrede bi bile one koje sud ispituje po službenoj dužnosti, a relativne bi bile one povrede koje sud ispituje samo ako se žalilac na njih pozvao u žalbi.

Imajući u vidu stav zakonodavca, koji je izražen u članu 376., nemoguće je istovremeno prihvatiti oba navedena kriterijuma za razvrstavanje povreda, jer bismo došli u situaciju da su neke povrede istovremeno i apsolutne i relativne, tj. po prvom kriterijumu apsolutne, a po drugom relativne, čime ova podela gubi smisao postojanja. Zato, mislimo da samo dosledno pridržavanje jednog ili drugog kriterijuma je od značaja za razvrstavanje povreda. Mi ćemo se u daljem izlaganju pridržavati prvog kriterijuma, po kome su apsolutne povrede uvek bitne, a relativne samo ako se dokaže njihov bitan uticaj na presudu.

II Apsolutne povrede

1) Apsolutna povreda odredaba krivičnog postupka postoji „ako je sud bio nepropisno sastavljen ili ako je u izricanju presude učestvovao sudija ili sudija porotnik koji nije sudelovao na glavnom pretresu ili koji je pravnosnažnom odlukom izuzet od suđenja (čl. 364. st. 1. tač. 1.).

Nepropisan sastav suda može nastati kao posledica nepoštovanja propisa o uređenju sudova ili kao posledica nepoštovanja odredaba krivičnog postupka. Sa gledišta propisa o uređenju sudova, nepro-

¹⁾ Vidi: Dr Dragoljub Dimitrijević, *Krivično procesno pravo*, Beograd, 1976, str. 177; Dr Čedomir Stevanović, *Krivično procesno pravo SFRJ*, Opšti deo, (skripta), Niš, 1979, str. 109—110.

pisan sastav suda postoji ako je u suđenju učestvovao: sudija za koga ne postoji formalni akt nadležnog organa o izboru², sudija koji je razrešen dužnosti, sudija koji je udaljen od dužnosti, kao i sudija kome je prestala funkcija po sili zakona.³

Sa gledišta odredaba o krivičnom postupku, nepropisan sastav suda postoji ako je veće sudilo u nepropisnom broju ili je srazmera između sudija i sudija porotnika bila poremećena, kao i kad u veću nije sudelovao zapisničar. Nepropisan sastav suda može postojati i kod sudije pojedinca, ako radi bez zapisničara. Ova povreda postoji i kada veće nije imalo poseban sastav, tj. kada je u postupku prema maloletnicima veću predsedavao sudija koji nije sudija za maloletnike, odnosno kada sudije porotnici nisu kvalifikovani da sude maloletnicima (čl. 463. st. 2. i 5.) Isto tako, nepropisan sastav suda postoji u slučaju kada je drugostepeni sud ukinuo napadnutu presudu i naredio da se novi glavni pretres održi pred potpuno izmenjenim većem prvostepenog suda (čl. 385. st. 2.), pa je u suđenju učestvovao neki član ranijeg veća. Na kraju, sud je nepropisno sastavljen ako je sudio sudski pripravnik.

U krivičnom postupku važi načelo neposrednosti, koje je jedno od osnovnih načela. Načelo neposrednosti u suštini znači da sud neposredno saznaje sve činjenice i okolnosti o krivičnoj stvari putem neposrednog saslušanja svedoka, veštaka, ispita okrivljenog, ili uvidom u ispravu.⁴ Ono naročito dolazi do izražaja na glavnom pretresu. Zato je stalno prisustvo članova veća na glavnom pretresu osnovni postulat ovog načela. Sasvim je onda razumljivo da se smatra apsolutnom povredom ikada u izricanju presude učestvuju članovi veća koji nisu prisustvovali glavnom pretresu. Povreda postoji i kada sudija, odnosno sudija porotnik uopšte nije sudelovao na glavnom pretresu i kad je bio samo privremeno odsutan, tj. kada nije prisustvovao jednom delu glavnog pretresa. Kao nesudelovanje na glavnom pretresu, tj. kao apsolutna povreda, mogu se smatrati i sledeći slučajevi. Prvo, ako se glavni pretres drži pred drugim predsednikom veća, a pretres nije počeo iznova, niti su svi dokazi ponovo izvedeni (čl. 305. st. 3. in fine). Zatim, ako je odloženi glavni pretres nastavljen pred izmenjenim većem, a pretres nije počeo iznova (čl. 305. st. 1.). Na kraju, ova povreda postoji ako je prekinuti glavni pretres nastavljen pred izmenjenim većem (čl. 306. st. 2.), ili ako se mora nastaviti pred izmenjenim većem, a nije počeo iznova (čl. 306. st. 3.).

Ima mišljenja da postoji ova povreda ako je odlaganje između dva pretresa trajalo duže od mesec dana, a nisu ponovo izvedeni svi dokazi.⁵ Suprotno ovakvom stavu, ima teoretičara koji smatraju da ovako nastavljen glavni pretres „ne predstavlja suđenje od strane sudije koji nije sudelovao na glavnom pretresu, već se može govoriti o povre-

²) Suprotno: Dr Lav Henigzberg, Krivični postupak o pravnim lekovima, Beograd, 1933, str. 30 i 31.

³) Vidi čl. 73—83 Zakona o redovnim sudovima SR Srbije.

⁴) Vidi: Dr Čedomir Stevanović, skripta, Opšti deo, str. 90.

⁵) Obrad Cvijović i mr Dragomir Popović, Zakon o krivičnom postupku sa komentarom i objašnjenjima i uputstvom za praktičnu primenu, Beograd, 1977. str. 273.

di zakona iz čl. 364. st. 2.”⁶ Kakav praktičan značaj ima prihvatanje jednog od pomenutih rešenja? Ako bi se prihvatilo prvo rešenje, to bi značilo da sud pravnog leka mora uvek po službenoj dužnosti ispitivati da li je nastavljeni glavni pretres, po proteku mesec dana, počeo iznova. Dakle, bila bi to apsolutna povreda koju sud ispituje po službenoj dužnosti, bez obzira što se na nju žalilac nije pozvao. Drugo rešenje svrstava neotpočinjanje glavnog pretresa iznova, kada je odlaganje trajalo duže od mesec dana, u relativne povrede. Znači, sud pravnog leka bi ispitivao da li je odloženi glavni pretres počeo iznova samo ako se na ovu povredu žalilac pozvao.

Rešavanju ovog problema treba pristupiti, pre svega, sa aspekta značaja ove povrede za donošenje sudske odluke. Zakonodavac je predvideo da odloženi glavni pretres nastavljen posle mesec dana mora početi iznova, u nameri da se održi kontinuitet suđenja, što u krajnjoj liniji znači učvršćivanje načela neposrednosti. Što je duži protek vremena od momenta odlaganja glavnog pretresa, to se opažanja sudije sve više gube iz njihovog pamćenja, a samim tim smo sve dalje od načela neposrednosti. Zato je i predviđena granica od mesec dana. Dakle, ako glavni pretres ne bi počeo iznova, to bi u priličnoj meri uticalo na istinitost sudske odluke, a samim tim na njenu pravilnost i zakonitost. Iz rečenog proizilazi veliki značaj ove povrede, koji zahteva prihvatanje prvog gledišta.

Žalilac može napadati presudu, pozivajući se na odredbu čl. 364. st. 1. tač. 1., a koju smo napred citirali, zbog toga što je u izricanju presude učestvovao sudija ili sudija porotnik koji je pravnosnažnom odlukom izuzet od suđenja. Ova bitna povreda predstavlja izmenu tačke 1. u odnosu na ranija zakonska rešenja, jer ista nije bila predviđena u ovoj odredbi. Apsolutna povreda odredaba krivičnog postupka, predviđena u ovoj tački, postoji samo u slučaju ako je doneta pravnosnažna odluka o izuzeću, a izuzeti sudija je i pored toga učestvovao u suđenju, za razliku od slučaja predviđenog u tački 2., kad odluka o izuzeću nije doneta. Pravnosnažna odluka može biti doneta kako zbog postojanja razloga za isključenje, tako i zbog postojanja razloga za izuzeće u užem smislu.

2) Apsolutna povreda odredaba krivičnog postupka postoji „ako je na pretresu sudelovao sudija ili sudija porotnik koji se morao izuzeti po čl. 39. tač. 1—5” (čl. 364. st. 1. tač. 2.).

Sudije, sudije porotnici, kao i drugi krivičnoprocesni subjekti, koji su nepodobni za vršenje sudske funkcije u konkretnoj krivičnoj stvari, odstranjuju se iz krivičnog postupka putem ustanove izuzeća. U teoriji krivičnog procesnog prava razlikuju se dve vrste izuzeća: isključenje i izuzeće u užem smislu. Osnovi za isključenje taksativno su nabrojani u zakonu i pri njihovom postojanju pomenuti subjekti ne mogu vršiti svoju funkciju, bez bzira da li su krivičnoprocesne stranke to zahtevale. Osnovi za izuzeće u užem smislu dati su opštom formulom, a sudija, odnosno sudija porotnik prestaje sa radom tek kad se donese odluka o izuzeću povodom nečijeg zahteva. U napred citiranoj odredbi izričito je predviđeno da se presuda može napadati samo ako postoje

⁶) Dr Tihomir Vasiljević, Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1977, str. 590.

osnovi za isključenje, a ne i za izuzeće u užem smislu. Isto tako, ova odredba se ne odnosi na ostale krivičnoprocesne subjekte (javnog tužioca, zapisničara i dr.), koji bi se po zakonu morali isključiti iz krivičnog postupka.

Na ovu apsolutnu povredu žalilac se može pozvati u žalbi samo ako tu povredu nije mogao izneti u toku glavnog pretresa, ili je izneo, a prvosepeni sud je nije uzeo u obzir (čl. 377). Žalilac je dužan da učini verovatnim činjenicu da u toku glavnog pretresa nije mogao izneti ovu povredu. Ovakva situacija može nastati i kada žalilac sazna za postojanje osnova za isključenje posle završenog glavnog pretresa. U slučaju kada je zahtevao izuzeće sudije ili sudije porotnika u toku glavnog pretresa, žalilac se na ovaj osnov pobijanja presude može pozvati ako rešenje o izuzeću (isključenju) nije doneto.

Ovakvim regulisanjem sprečava se mogućnost da žalilac iznosi postojanje povrede tek po donošenju presude nepovoljne za njega, jer bi do tada „čuvao“ ovaj razlog, a za slučaj donošenja presude povoljne za njega ne bi na povredu ni ukazivao. Dakle, prinuđen je da se pozove na povredu čim sazna za nju i time na vreme otkloni posledice nezakonitog učestvovanja u radu suda.

3) Sledeća apsolutna povreda odnosi se na neprisustvovanje glavnom pretresu subjekata čije je prisustvo obavezno, kao i na uskraćivanje prava na korišćenje svoga jezika pojedinim krivičnoprocesnim subjektima. Prema čl. 364. st. 1. tač. 3. ova bitna povreda odredaba krivičnog postupka postoji: „ako je glavni pretres održan bez lica čije je prisustvo na pretresu po zakonu obavezno, ili ako je optuženom, braniocu, oštećenom kao tužiocu ili privatnom tužiocu, protivno njegovom zahtevu, uskraćeno da na glavnom pretresu upotrebljava svoj jezik i da na svom jeziku prati tok glavnog pretresa (čl. 7).“

Zakonom su izričito predviđeni subjekti bez kojih se, po pravilu, ne može održati glavni pretres, a to su: javni tužilac, oštećeni kao supsidijarni tužilac, privatni tužilac, oštećeni i branilac. Njihovo neprisustvovanje glavnom pretresu predstavlja bitnu povredu odredaba krivičnog postupka. U određenoj situaciji i učestvovanje tumača na glavnom pretresu je obavezno.

Javni tužilac je obavezan da prisustvuje glavnom pretresu ako se krivični postupak vodi na osnovu njegove optužnice (čl. 299. st. 1). U postupku prema maloletnicima koji se vodi po predlogu javnog tužioca, njegovo prisustvo je obavezno (čl. 481. st. 3.). Izuzetno, neprisustvovanje glavnom pretresu javnog tužioca, koji je uredno pozvan, u skraćenom postupku pred opštinskim sudom ne predstavlja ovu apsolutnu povredu, jer se glavni pretres može održati i bez njegovog prisustva (čl. 442. st. 1.).

Isto tako, glavnom pretresu moraju prisustvovati oštećeni kao supsidijarni tužilac i privatni tužilac. U protivnom, ako su uredno pozvani, krivični postupak će se obustaviti. (čl. 299. str. 2.). Izuzetno, glavni pretres se može održati bez prisustva privatnog tužioca u sumarnom krivičnom postupku pred opštinskim sudom, ako mu je predbivalište van područja suda i ako je stavio predlog da se glavni pretres održi u njegovom odsustvu (čl. 442. st. 2.).

Krivični postupak se vodi protiv okrivljenog, koji je krivičnoprocesna stranka i čije je osnovno pravo — pravo na odbranu. Zato

je i razumljiva obaveznost njegovog prisustva na glavnom pretresu. Da bi se to obezbedilo predviđene su i prinudne mere, koje se prema njemu mogu primeniti (čl. 300. st. 1. i 2.). Postoje izuzeci od ovog pravila i tada odsustvo okrivljenog sa glavnog pretresa ne predstavlja bitnu povredu odredaba krivičnog postupka. Ti izuzeci su sledeći: Prvo, okrivljeni može za određeno vreme biti udaljen sa glavnog pretresa (čl. 295. st. 2.). Zatim, okrivljenom se može suditi u odsustvu, samo ako je u bekstvu ili inače nije dostižan državnim organima, a postoje naročito važni razlozi da mu se sudi iako je odsutan (čl. 300. st. 3.). Na kraju, u sumarnom krivičnom postupku pred opštinskim sudom, sud može odlučiti da se glavni pretres održi i u odsustvu okrivljenog, ako on ne dođe na glavni pretres iako je uredno pozvan, pod uslovom da njegovo prisustvo nije nužno i da je pre toga bio ispitan (čl. 442. st. 3.). U postupku prema maloletnicima ne može se maloletniku suditi u odsustvu (čl. 454. st. 1.).

Kao što je već rečeno, neprisustvovanje branioca glavnom pretresu predstavlja ovu apsolutnu povredu i to bez obzira da li se postupak vodi pred opštinskim ili okružnim sudom. Apsolutna povreda postoji i kada se radi o obaveznoj odbrani i kada se radi o fakultativnoj odbrani, a okrivljeni je uzeo branioca. I sudska praksa zauzima isto stanovište. Tako, ako je saslušanje svedoka izvršeno bez prisustva branioca, postoji ova povreda.⁷ Međutim, ove povrede neće biti samo u slučaju fakultativne odbrane, ako je okrivljeni izričito pristao da se glavni pretres održi bez prisustva branioca.

Zbog toga što okrivljeni ima pravo da i na glavnom pretresu upotrebljava svoj jezik, prisustvo tumača je obavezno u toku celog glavnog pretresa. Stoji ova povreda i kada prevođenje vrši sudija ili sudija porotnik ili neki krivičnoprocesni subjekat, jer je izričito zakonom predviđeno da prevođenje vrši tumač (čl. 7.). Povrede neće biti jedino ako se okrivljeni odrekao prava na prevođenje.

4) Načelo javnosti je jedno od osnovnih načela krivičnog procesnog prava i podignuto je na rang ustavnih načela, kojim se omogućuje društvena kontrola rada pravosuđa. Ovo načelo služi opštem interesu, jer učvršćuje poverenje u pravosuđe, doprinosi preventivnoj borbi protiv kriminaliteta, razvijanju društvenog morala i društvene discipline građana, kao i interesu okrivljenog, jer pruža garancije pravnog i zakonitog suđenja.⁸ Zbog ovakvog značaja načela javnosti, zakonom je predviđeno da postoji bitna povreda odredaba krivičnog postupka „ako je protivno zakonu bila isključena javnost na glavnom pretresu” (čl. 364. st. 1. tač. 4.). Ova povreda je apsolutnog karaktera. Za razliku od ovakvog rešenja, prema 338. Zakonika o sudskom krivičnom postupku Kraljevine Jugoslavije ova povreda bila je predviđena kao relativna, jer je sud morao ispitivati „nepovoljan uticaj na odluku suda”, odnosno „nepovoljan uticaj po optužbu”.

Da bi se moglo utvrditi postojanje ove povrede potrebno je da sud donese rešenje o isključenju javnosti, koje mora biti javno objavljeno i obrazloženo. U obrazloženju se navode konkretni razlozi za

⁷) Vidi: Zbirka sudskih odluka, knj. II, sv. 2., odluka br. 340 i knj. XIII, sv. 3, odluka br. 257.

⁸) Vidi: Dr Čedomir Stevanović, skripta, Opšti deo, str. 88. i 89.

takvu odluku. Zbog toga se smatra da postoji ova povreda ako je doneto rešenje o isključenju javnosti, a razlozi nisu postojali, kao i u slučaju kada su razlozi za isključenje postojali, te je javnost isključena, a nije doneto rešenje. Međutim, ne smatra se apsolutnom povredom kada javnost nije bila isključena, a postojali su razlozi za isključenje, jer se učinjeno ne može ispraviti.

Pošto odredbe o javnosti glavnog pretresa veže i za pretres pred drugostepenim sudom, kao i za javnu sednicu drugostepenog suda, to apsolutna povreda može nastati i u ovim slučajevima.

5) Bitna povreda odredaba krivičnog postupka apsolutnog karaktera postoji „ako je sud povredio propise krivičnog postupka po pitanju da li postoji optužba ovlašćenog tužioca ili odobrenje nadležnog organa” (čl. 364. st. 1. tač. 5.).

Nema optužbe: ako je optužni akt podnet po isteku roka, ako je podnet od neovlašćenog lica, te ako je doneta presuda iako se od optužbe odustalo. Isto tako, optužba ne postoji ako je zakazan i održan glavni pretres, a optužnica nije stala na pravnu snagu (zbog toga što nije rešeno po prigovoru protiv optužnice). Zatim, ako je sud doneo presudu po optužnici oštećenog kao supsidijarnog tužioca, a utvrdi da je okrivljeni maloletan, jer je krivično gonjenje u postupku prema maloletnicima u isključivoj nadležnosti javnog tužioca. Na kraju, smatra se da optužba ne postoji ako je sud doneo presudu protivno načelu ne bis in idem.

U slučaju kada se vodi krivični postupak za krivična dela koja se gone po odobrenju, nema optužbe ako ne postoji odobrenje nadležnog organa (čl. 108. KZ SFRJ).

6) Sledeća apsolutna povreda odnosi se na stvarnu nadležnost. Naime, postajace bitna povreda odredaba krivičnog postupka apsolutnog karaktera „ako je presudu doneo sud koji zbog stvarne nenadležnosti nije mogao suditi u toj stvari ili ako je sud nepravilno odbio optužbu zbog stvarne nenadležnosti” (čl. 364. st. 1. tač. 6.). Prema tome, radi se o nepravilnom prisvajanju ili odbijanju stvarne nadležnosti. Na ovu povredu žalilac se ne može pozvati zbog nepravilnog prisvajanja ili odbijanja mesne nadležnosti. Ovo zbog toga što prigovor mesne nenadležnosti stranke mogu uložiti u redovnom krivičnom postupku do stupanja optužnice na pravnu snagu, a u skraćenom postupku pred opštinskim sudom do početka glavnog pretresa.

Povredu stvarne nadležnosti opštinski sud bi učinio na taj način što bi presudio krivičnu stvar iz nadležnosti okružnog suda, ili što bi odbio da sudi krivičnu stvar iz svoje nadležnosti smatrajući da je za presuđenje nadležan okružni sud. Drukčije je sa okružnim sudom, jer u zakonom predviđenim slučajevima okružni sud može presuditi krivičnu stvar iz nadležnosti opštinskog suda, te neće postojati povreda stvarne nadležnosti. Tako, okružni sud može presuditi krivičnu stvar iz nadležnosti opštinskog suda ako je od više utuženih krivičnih dela za neka nadležan okružni sud, a za neka opštinski sud, pošto se jedinstveni krivični postupak u ovom slučaju može sprovesti samo pred višim sudom (čl. 32. st. 6.). Zatim, „ako u toku glavnog pretresa sud ustanovi da je za suđenje nadležan niži sud, neće dostaviti predmet tom sudu nego će sam sprovesti postupak i doneti odluku” (čl. 36. st. 2.). Tumačenjem

citirane odredbe može se zaključiti da postoji ova apsolutna povreda ako je okružni sud u prethodnom krivičnom postupku ustanovio da je za presuđene nadležan opštinski sud, pa je bez obzira na to nastavio vođenje krivičnog postupka i doneo presudu.⁹

Žalilac se može pozvati na ovu apsolutnu povredu i kada bilo koji od prvostepenih sudova (opštinski ili okružni) presudi krivičnu stvar iz nadležnosti vojnog suda, odnosno suda za maloletnike.

Potrebno je na kraju reći da sud, pri utvrđivanju stvarne nadležnosti nije vezan pravnom kvalifikacijom krivičnog dela iznetom u optužnom aktu, već utuženim činjeničnim stanjem.

7) Presuda je sudski akt čiji je predmet krivično delo i eventualni učinilac, koji su sadržani u optužnom aktu i to u njihovom činjeničnom opisu, jer sud nije vezan kvalifikacijom dela. Jednom započeti krivični postupak mora biti rešen sudskom odlukom. Isto tako, o svakom utuženom delu iz optužnice mora se doneti odluka. Zbog ove veza-nosti optužbom, krivični sud čini apsolutnu povredu odredaba krivičnog postupka „ako sud svojom presudom nije potpuno rešio predmet optužbe” (čl. 364. st. 1. tač. 7.).

Krivični sud nije potpuno rešio predmet optužbe ako nije rešio sva činjenična pitanja iz prvobitne ili na glavnom pretresu izmenjene ili proširene optužbe. Međutim, ako je sud dao drukčiju pravnu kvalifikaciju utuženog činjeničnog stanja, to ne predstavlja nerešavanje optužbe, tj. ne čini ovu apsolutnu povredu.

U konkretnoj primeni napred citirane odredbe moguće su greške kod složenih krivičnih dela. Na primer, predmet optužbe nije potpuno rešen ako je sud našao da ne postoji krivično delo razbojništva, utuženo od strane javnog tužioca, te za to delo nije doneo oslobađajuću presudu, već je oglasio optuženog krivim za krivično delo lake telesne povrede iako ono nije bilo obuhvaćeno opisom dela u optužnici. Takođe, sud nije potpuno rešio predmet optužbe, ako je okrivljenog oslobodio optužbe za krivično delo razbojništva, a nije ga oglasio krivim za krivično delo lake telesne povrede, mada se iz činjeničnog opisa optužnice vidi da je utuženo to delo sa namerom prisvajanja protivpravne imovinske koristi, pošto namera nije dokazana. Ako je okrivljeni optužen za više krivičnih dela, od kojih je neka izvršio kao maloletnik, sud mora doneti odluku i o tim delima. U protivnom to predstavlja ovu apsolutnu povredu, bez obzira što u obrazloženju presude može biti rečeno da za krivična dela koja je izvršio kao maloletnik sud nije izrekao ni maloletnički zatvor, ni vaspitnu meru.

Načelno posmatrano, optužba nije potpuno rešena, tj. postoji ova apsolutna povreda, ako je utuženo više krivičnih dela, a sud nije doneo odluku za jedno ili neka od njih. Zatim, ova apsolutna povreda postoji ako je utuženo produženo krivično delo, pa sud donese odluku samo u pogledu jednog dela inkriminiranih radnji. Na kraju, sud čini ovu povredu ako u jedinstveno sprovedenom krivičnom postupku nije doneo odluku po svim tužbama i protivtužbama.

Ne može se smatrati da sud nije potpuno rešio predmet optužbe ako je zauzeo stav da umesto više utuženih krivičnih dela postoji jedno

⁹) Suprotno: M. Čubinski, Naučni i praktični komentar Zakonika o sudskom krivičnom postupku Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933, str. 585—586.

produženo krivično delo, ili da je jedno krivično delo konzumirano drugim. Ako krivični sud nije doneo odluku o imovinsko-pravnom zahtevu ili odluku o troškovima krivičnog postupka, time ne čini ovu apsolutnu povredu. Ova pitanja iz optužbe sud može raspraviti posebnim rešenjem.

8) Zakonom o krivičnom postupku iz 1977. godine ustanovljena je jedna nova bitna povreda odredaba krivičnog postupka, koja nije postojala u ranijim zakonskim rešenjima. Ova bitna povreda postoji „ako se presuda zasniva na dokazu na kome se po odredbama ovog zakona ne može zasnivati presuda, osim ako je s obzirom na druge dokaze očigledno da bi i bez dokaza bila donesena ista presuda” (čl. 364. st. 1. tač. 8.).

Prema kriterijumu za razvrstavanje povreda na apsolutne i relativne, koji smo usvojili na početku izlaganja, to bi bila apsolutna povreda. Znači, ako sud pravnog leka utvrdi da povreda postoji, tj. da je presuda zasnovana na dokazima na kojima se ne može zasnovati presuda, on mora ulkinuti napadnutu presudu, bez ispitivanja uticaja ove povrede na pravilnost i zakonitost presude. Međutim, u samoj zakonskoj formulaciji predviđen je jedan izuzetak, tako da do ukidanja presude neće doći ako je očigledno, s obzirom na druge dokaze, da bi i bez tog dokaza bila doneta ista presuda.

Zakonom je izričito predviđeno koja dokazna sredstva, u određenim slučajevima, sadrže u sebi dokaze na kojima ne može biti zasnovana presuda. To su: iskaz okrivljenog, iskaz svedoka i iskaz veštaka.

U članu 218. st. 10. navedene su povrede postupka koje mogu nastati prilikom ispita okrivljenog, a koje dovode do nemogućnosti zasnivanja sudske odluke na takvom iskazu okrivljenog. To su sledeći slučajevi: Prvo, ako je okrivljeni ispitan u odsustvu branioca protivno zakonu, ili ako izjava okrivljenog o odricanju od prava da bude ispitan u prisustvu branioca nije zapisnički konstatovana. Drugo, ako se do iskaza došlo upotrebom sile, pretnje ili drugih sredstava (medicinskih intervencija ili davanja sredstava), kojima bi se uticalo na volju prilikom davanja iskaza.

Na iskazu svedoka ne može se zasnivati sudska odluka ako je kao svedok saslušano lice koje se ne može saslušati kao svedok ili lice koje može biti oslobođeno od svedočenja, a nije na to upozoreno ili se nije izričito odreklo toga prava, ili ako upozorenje ili odricanje nije ubeleženo u zapisnik, ili ako je saslušan maloletnik koji ne može shvatiti značaj prava da ne mora svedočiti, ili ako je iskaz svedoka iznuđen silom, pretnjom ili drugim sličnim zabranjenim sredstvima (čl. 228.).

Presuda se ne može zasnivati na iskazu veštaka ako je kao veštak saslušano lice koje po zakonu ne može biti saslušano kao svedok ili koje je oslobođeno od dužnosti svedočenja, ili je prema njemu učinjeno krivično delo.

Na kraju treba reći da postojanje ove apsolutne povrede, povodom izjavljene žalbe, sud pravnog leka ispituje po službenoj dužnosti.

9) Apsolutna povreda odredaba krivičnog postupka postoji „ako je optužba prekoračena (čl. 346. st. 1.)” (čl. 364. st. 1. tač. 9.).

U teoriji i zakonodavstvima opšteprihvaćen je stav da mora postojati identitet između predmeta optužbe i presude. Napred citirana apsolutna povreda predstavlja njegovu zaštitu. Identitet između pred-

meta optužbe i presude neće postojati ako optužba nije potpuno rešena ili ako je optužba prekoračena. O nepotpunom rešavanju optužbe bilo je reči u tački 7), jer je zakonom predviđeno kao posebno apsolutna povreda. Zadržaćemo se zato na prekoračenju optužbe.

Prekoračenje optužbe postoji ako sud donese odluku u pogledu nekog lica ili krivičnog dela, koje nije predmet prvobitne, odnosno na glavnom pretresu izmenjene ili proširene optužnice. Da bi se utvrdilo prekoračenje optužbe, mora se ispitati da li postoji identitet između predmeta optužbe i presude, posmatrano kroz činjeničnu osnovicu. Pomenuti identitet ima dve komponente — subjektivnu i objektivnu. Stoga se u teoriji govori o subjektivnom i objektivnom identitetu. Da ne bi došlo do prekoračenja optužbe moraju postojati oba ova identiteta.

Subjektivni identitet postoji ako se presuda odnosi na lice koje je i optuženo. U protivnom, ako bi se presuda odnosila na lice koje nije obuhvaćeno optužbom, postojalo bi prekoračenje optužbe, kao apsolutna povreda odredaba krivičnog postupka.

Sud ne prekoračuje optužbu ako na glavnom pretresu izmeni lične i opšte podatke okrivljenog, koji su pogrešno uneti u optužni akt. Isto tako, nema prekoračenja optužbe ako je više lica optuženo za isto krivično delo, neka za izvršilaštvo, a neka za pomaganje, odnosno podstrekavanje, pa sud oglasi krivim lica za pomaganje, odnosno za podstrekivanje, umesto za izvršilaštvo i obratno. Ako je optuženo jedno lice, pa se na glavnom pretresu dokaže da krivično delo nije učinio optuženi, već drugo lice, sud mora optuženog osloboditi od optužbe, ali ne sme oglasiti krivim drugo lice, jer nije obuhvaćeno optužbom. Ako osudi to drugo lice sud prekoračuje optužbu i čini apsolutnu povredu odredaba krivičnog postupka.

Utvrđivanje subjektivnog identiteta u praksi ne stvara nikakve probleme.

Nasuprot rešavanju subjektivnog identiteta, nema jedinstvenog gledišta o tome kada se može smatrati da postoji objektivni identitet, što ima za posledicu različita tumačenja kada je povređen objektivni identitet, u smislu prekoračenja optužbe. Po ovom pitanju prisutna su dva shvatanja.

Po jednom shvatanju sud je vezan činjeničnim opisom dela, koji je dat u optužnici, prvobitnoj ili na glavnom pretresu izmenjenoj ili proširenoj. Sud nije vezan događajem već opisom događaja, onako kako je dat u optužnom aktu. Znači, sud prekoračuje optužbu ako zasnuje svoju odluku na činjenicama koje se nalaze izvan okvira činjeničnog opisa krivičnog događaja datog u optužnici.¹⁰

Po drugom shvatanju sud je vezan za događaj koji je predmet optužbe, bez obzira kako je on opisan u optužnici. Krivični sud na temelju utvrđenih činjenica na glavnom pretresu, može menjati taj opis događaja, kako na štetu tako i u korist okrivljenog. Bitno je da i posle izmene nekih okolnosti, pa čak i bitnih, ostane neizmenjeno osnovno činjenje ili nečinjenje okrivljenog. Pod uslovom da se prihvati ovo gledište

¹⁰) Vidi: Dr Bogdan Zlatarić: »Odnos presude prema optužbi«, Naša zakonitost, 1954, br. 6—7; Dr Mladen Grubiša, »Pitanje objektivnog identiteta presude i optužbe«, Naša zakonitost, 1960, br. 9—10.

te, prekoračenje optužbe bi postojalo ako je predmet presude neki drugi događaj a ne onaj iz optužnice.¹¹

Oba navedena rešenja imaju svoje prednosti i nedostatke. Navoditi argumente „pro et contra” u cilju izbora optimalnog rešenja, predstavljalo bi isključivo teorijski pristup ovom problemu, tj. bila bi posmatrana vezanost presude optužbom sa aspekta ostvarenja usvojenih osnovnih načela krivičnog procesnog prava — načela utvrđivanja istine načela optužbe, kontradiktornosti i dr. Ako se pak uvažava stav zakonodavca, tada opcije nema — jedino je prihvatljivo prvo rešenje, po kome je sud vezan činjeničnim opisom datim u optužnici.¹² Ovakav stav je jedino ispravan ako se tumače odredbe o predmetu optužbe (čl. 346. st. 1.), kao i odredbe o izmeni optužnice (čl. 337.). I sudska praksa u osnovi stoji na ovom stanovištu.

Prema tome, prekoračenje optužbe postoji ako je sud doneo presudu koja je zasnovana na činjenicama utvrđenim na glavnom pretresu koje nisu utužene, a s obzirom da se ne nalaze u opisu dela datog u optužnici. Da se to ne bi dogodilo, sud mora osloboditi okrivljenog od optužbe, ako je utvrđeno drukčije činjenično stanje, a nije došlo do izmene optužbe, ali ne donosi presudu kojom se optužba odbija po čl. 349. st. 2. Javnom tužiocu ostaje mogućnost da pokrene nov krivični postupak na osnovu novoutvrđenog činjeničnog stanja.

Od ovog stava u praksi se čine izvesni izuzeci.¹³ Tako, nema prekoračenja optužbe ako sud zasniva presudu i na činjenicama, utvrđenim na glavnom pretresu, koje se ne nalaze u opisu dela datog u optužnici, ako su povoljnije za okrivljenog, pod uslovom da se radi o istom događaju. Ovakvo tumačenje pogoduje i okrivljenom i javnom tužiocu. Okrivljenom zato što će biti osuđen za lakše krivično delo, a tužiocu zato što ne mora pokretati novi krivični postupak na osnovu novoutvrđenog činjeničnog stanja, pošto bi se morala doneti oslobađajuća presuda za utuženo krivično delo. Ipak, moramo komentarisati da je ovo tumačenje prakse u suprotnosti sa odredbama člana 346., ne osporavajući njegovu racionalnost i saglasnost sa načelom ekonomičnosti krivičnog postupka.

10) U postupku po žalbi važi zabrana reformatio in peius, a predviđena je u čl. 378. Zakona o krivičnom postupku. Ona u suštini znači da se u postupku po žalbi ne može doneti odluka na štetu okrivljenog, povodom žalbe izjavljene u njegovu korist. Zabrana važi do konačnog rešenja konkretne krivične stvari. Rešavanje na štetu okrivljenog, u slučaju kada su spunjeni uslovi za primenu zabrane reformatio in peius, predstavlja bitnu povredu odredaba krivičnog postupka (čl. 364. st. 1. tač. 10.) i to apsolutnog karaktera.¹⁴

¹¹) Ovo rešenje dr Tihomir Vasiljević smatra mnogo racionalnijim: Sistem..., str. 414.

¹²) Suprotno stanovište zauzima dr Branko Petrić kada se u toku glavnog pretresa pred malim većem utvrdi da je za rešavanje krivične stvari nadležno veliko veće, s obzirom na nove činjenice utvrđene na glavnom pretresu, u članku »Identitet presude i optužbe«, Naša zakonitost, 1957, br. 9—10.

¹³) Vidi presudu Vrhovnog suda Jugoslavije KZ br. 103/66 i Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine KŽ br. 589/74.

¹⁴) Opširnije o ovoj ustanovi vidi naš rad »Zabrana reformatio in peius u krivičnom postupku«, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 1977, str. 377—388.

11) Bitna povreda odredaba krivičnog postupka, apsolutnog karaktera, postoji „ako je izreka presude nerazumljiva, protivrečna sama sebi ili razlozima presude, ili ako presuda nema uopšte razloga ili u njoj nisu navedeni razlozi o odlučnim činjenicama ili su razlozi potpuno nejasni ili u znatnoj meri protivrečni, ili ako o odlučnim činjenicama postoji znatna protivrečnost između onoga što se navodi u razlozima presude o sadržini isprava ili zapisnika o iskazima datim u postupku i samih tih isprava ili zapisnika” (čl. 364. st. 1. tač. 11.).

Ova apsolutna povreda odnosi se na formalno-logičke nedostatke pismeno izrađene presude. U izvesnom smislu ona predstavlja kontrolu slobodnog sudijskog uverenja u oceni dokaza. Naime, prilikom utvrđivanja vrednosti dokaza krivični sud nije vezan nikakvim formalnim dokaznim pravilima, ali je „dužan da se pridržava ustava i zakona i da ima u vidu zakone logike o pravilnom mišljenju i zaključivanju”.¹⁵ Zaključak o vrednosti pojedinih dokaza sud je dužan da obrazloži (čl. 357. st. 7.). Upravo ova obaveza suda stvara mogućnost za kontrolu, naročito u slučajevima kada sud kod utvrđivanja činjenica polazi od spornog činjeničnog osnova, ili kada se zaključak suda protivni zakonima logike, jer tada takva činjenica ne može opstati i ne može poslužiti kao premisa samom zaključku.¹⁶

Napred citirana apsolutna povreda je kompleksna, jer u sebi sadrži veći broj nedostataka presude, koji se radi boljeg sagledavanja mogu razvrstati u tri grupe: a) nedostaci koji se odnose na dispozitiv presude; b) nedostaci koji se odnose na obrazloženje i c) nedostaci čija je suština u protivrečnosti između sadržine isprava ili zapisnika i onoga što se u presudi navodi kao njihova sadržina.

a) Nedostaci koji se odnose na dispozitiv su: nerazumljivost dispozitiva i protivrečnost dispozitiva samom sebi ili razlozima presude.

Gramatički tumačeno, nerazumljiv je onaj dispozitiv koji ne pruža jasnu sliku o činjenicama, koji je neprecizan, dvosmislen, jednom rečju, koji se ne može logički shvatiti. Da bi se izveo zaključak da je dispozitiv nerazumljiv moraju se posmatrati odredbe člana 357. st. 3, 4 i 5 i člana 351., ako je reč o osuđujućoj presudi, kojima se predviđa sadržina presude. Međutim, ne može se smatrati da je dispozitiv nerazumljiv ako ne sadrži neke elemente predviđene ovim odredbama, jer bi takvo tumačenje bilo formalističko. Na primer, ne može se reći da je dispozitiv nerazumljiv ako ne sadrži odluku o troškovima krivičnog postupka, jer sud može odlučiti o njima posebnim rešenjem. Zato bi najispravnije bilo da se nerazumljivost dispozitiva tumači u svakom konkretnom slučaju. Uopšteno posmatrano, dispozitiv je nerazumljiv: ako u njemu u potpunosti nije opisano krivično delo, sa svim elementima bića krivičnog dela; ako se iz dispozitiva ne vidi koja se vrsta presude donosi; ako ne sadrži odluku o kazni u osuđujućoj presudi; ako nedostaju okolnosti od kojih zavisi primena pojedine odredbe. Treba napomenuti da dispozitiv presude može biti nerazumljiv iako sadrži sve elemente predviđene zakonom. To će biti u slučaju kada je nejasno mišljenje suda u pogledu pravne kvalifikacije. Naime, kada sud navede

¹⁵) Dr Čedomir Stevanović, skripta, Opšti deo, str. 255.

¹⁶) Dr Lav Henigzberg, Krivični postupak o pravnim lekovima, Beograd, 1933, str. 56.

samo član krivičnog zakona koji ima više stavova, tj. vidova krivičnog dela, a ne navede stav koji primenjuje.¹⁷

Dispozitiv je protivrečan samom sebi ako se u njemu odlučne činjenice međusobno isključuju, drukčije rečeno, ako se pojedini njegovi delovi međusobno negiraju ili navode na različite zaključke. Tako se kao ova protivrečnost navodi: kada opis sadrži više krivičnih dela, a izvedeni zaključak obuhvata samo jedno krivično delo; kada se navode obeležja jednog, a zaključuje se o postojanju sasvim drugog krivičnog dela.¹⁸

Protivrečnost dispozitiva sa razlozima presude postoji ako se činjenice u dispozitivu i činjenice u obrazloženju međusobno isključuju. To će biti, na primer, u slučaju kada je dat dispozitiv presude kojom se optužba odbija, a iz obrazloženja proizilazi da se radi o oslobađajućoj presudi. Ako se protivrečnost odnosi na činjenice koje nisu važne, neće postojati ova povreda.

b) Nedostaci obrazloženja su: nepostojanje razloga uopšte, nepostojanje razloga o odlučnim činjenicama i nejasnost ili znatna protivrečnost navedenih razloga.

Zakonodavac ne polazi od pretpostavke da može biti doneta presuda bez dispozitiva, ali predviđa mogućnost da u presudi nisu navedeni nikakvi razlozi uopšte. Ipak, teško je zamisliti da bi mogla postojati i presuda bez obrazloženja. Ovde je reč o tome da u presudi u obrazloženju sud prosto navodi procesni tok dokazivanja bez zaključivanja o vrednosti dokaza, pa zbog toga se smatra da nema uopšte razloga presude.

Drugi nedostatak iz ove grupe postoji ako u obrazloženju nema razloga o odlučnim činjenicama. To su činjenice o konstitutivnim elementima bića krivičnog dela (objektivnim i subjektivnim), kao i činjenice bitne za pravnu kvalifikaciju. Sud ne mora obrazlagati sve činjenice koje terete okrivljenog ili mu idu u korist, ali je dužan navesti odlučne činjenice ako se na njih odnose, a ako su dokazi protivrečni da navede razloge zašto je neke od njih uvažio a druge odbio. I u samom Zakonu o krivičnom postupku predviđaju se činjenice o kojima sud mora navesti razloge (čl. 357. st. 7. i 8. i čl. 292. st. 2.).

Razlozi u presudi mogu biti nejasni i u znatnoj meri protivrečni, kao i dispozitiv presude. Zato, ono što je rečeno o nerazumljivom ili protivrečnom dispozitivu, analogno važi i za obrazloženje presude. Razlozi su nejasni ako se iz njih ne vidi zbog čega se neka činjenica uzima kao dokazana. Razlozi su protivrečni ako ne mogu istovremeno da egzistiraju jedan pored drugog, jer se međusobno negiraju. Protivrečnost može postojati u istom ili različitim delovima obrazloženja.

Na kraju, treba reći da su nedostaci obrazloženja formalnog karaktera. Zato, ako su razlozi sadržajno pogrešni to ne predstavlja ovaj zakonski osnov za pobijanje presude, već osnov iz člana 366. — pogrešno i nepotpuno utvrđeno činjenično stanje.

c) Presuda se može pobijati, pozivajući se na ovaj osnov, ako postoji znatna protivrečnost između sadržine isprava ili zapisnika o

¹⁷) Vidi: Zbirka sudskih odluka, knj. IV, sveska 2, odluka br. 2121.

¹⁸) Dr Panta Marina, »Apsolutna povreda formalnog zakona iz čl. 343. tač. 10. ZKP«, Pravni život, 1961, br. 6, str. 3.

iskazima lica datim u postupku i onoga što se u razlozima presude navodi kao njihova sadržina. Potrebna je znatna protivrečnost o odlučnim činjenicama. Ona će postojati ako se netačno reprodukuje sadržina isprava ili zapisnika. Na primer, ako se u obrazloženju navodi da je okrivljeni priznao da je izvršio krivično delo, a u zapisniku o glavnom pretresu stoji da on to poriče. Utvrđivanje ovog nedostatka je olakšano zbog zakonske obaveze da se o svim izvedenim krivičnoprocesnim radnjama mora sačiniti zapisnik.

III Relativne povrede

Krivično procesno pravo kao grana zakonodavstva omogućava realizaciju krivičnog prava sa ciljem da se krivcu izrekne krivična sankcija, a da niko nevin ne bude osuđen. Zbog toga svaka povreda određena krivičnog postupka može uticati na donošenje zakonite i pravilne presude. No, dejstvo tih povreda je različito, pa se u teoriji razvrstavaju na apsolutne i relativne, a može se reći da to čini i zakonodavac. O apsolutnim povredama bilo je napred reči te ćemo na ovom mestu objasniti samo relativne povrede određene krivičnog postupka.

Povrede određene krivičnog postupka su relativne ako su imale ili mogle imati uticaja na donošenje zakonite i pravilne presude, tj. ako su bitne, što se utvrđuje u svakom konkretnom slučaju. Dok zakonodavac apsolutne povrede taksativno nabroja (tzv. sistem enumeracije), dotle relativne povrede uopšteno formuliše¹⁹ (tzv. sistem generalne klauzule). Izuzetak od ovog pravila je samo jedna relativna povreda, koja se odnosi na povredu prava odbrane na glavnom pretresu. Zakonska definicija relativnih povreda određena krivičnog postupka glasi: „Bitna povreda određena krivičnog postupka postoji i ako sud za vreme pripremanja glavnog pretresa ili u toku pretresa, ili prilikom donošenja presude nije primenio ili je nepravilno primenio koju odredbu ovog zakona ili je na glavnom pretresu povredio pravo odbrane, a to je bilo ili je moglo biti od uticaja na zakonito i pravilno donošenje presude” (čl. 364. st. 2.). Iz ove zakonske definicije se vidi da relativna povreda treba da ispunjava dva uslova da bi bila bitna. Prvi uslov je da povreda ima uticaj ili je mogla imati uticaja na zakonito i pravilno donošenje presude. Drugi uslov je da je povreda učinjena u određenim fazama krivičnog postupka — u pripremanju glavnog pretresa, na glavnom pretresu ili u fazi donošenja presude.

Zbog toga što se u svakom konkretnom slučaju mora utvrđivati da li je relativna povreda bitna, nemoguće je nabrojati sve relativne povrede koje bi poslužile kao osnov žalbe. Navješćemo samo neke, primera radi, koje se sreću u praksi, mada i one ne bi morale imati bitan uticaj u nekom drugom slučaju, pa makar i sličnom onom slučaju u kome su utvrđene kao bitne.

U toku pripremanja glavnog pretresa sud može učiniti ovu povredu ako zakaže glavni pretres pre dostavljanja optužnice okrivljenom.²⁰ Ovo je sasvim razumljivo kada se zna da faza pripremanja gla-

¹⁹⁾ Suprotno: Zakonik o sudskom krivičnom postupku Kraljevine Jugoslavije, S 336.

²⁰⁾ Zbirka sudskih odluka, knj. III, sveska 2, 1958, odluka br. 248.

vnog pretresa nastaje posle stupanja optužnice na pravnu snagu. S obzirom da optužnica nije dostavljena okrivljenom, ne može biti ni reči o njenom stupanju na pravnu snagu.

Pozivajući se na ovu relativnu povredu žalilac može napadati presudu zbog rešenja koja su doneta radi pripremanja glavnog pretresa, jer se ista mogu pobijati isključivo u žalbi na presudu (čl. 394. st. 3.). Dalje, u ovoj fazi krivičnog postupka sud čini relativnu povredu ako je pozivanje lica za glavni pretres izvršio protivno odredbama Zakona o krivičnom postupku o dostavljanju pismena.

Ne može se smatrati da postoji ova relativna povreda ako je jedan sudija pripremao glavni pretres, pa je na sam dan glavnog pretresa suđenje povereno drugom sudiji, a suđenje zbog obima procesnog materijala zahteva duže vreme za pripremanje.²¹ Ovo zbog toga što ako je ova okolnost imala uticaja na samu presudu, onda su se nedostaci morali ispoljiti u njoj, pa se presuda može pobijati zbog tih nedostataka.

U toku glavnog pretresa mogu biti učinjene povrede koje predstavljaju relativne povrede odredaba krivičnog postupka. Navešćemo samo neke: ako sud ne vodi zapisnik o glavnom pretresu ili ne unosi u zapisnik geo tok glavnog pretresa; ako na glavnom pretresu nije pročitana optužnica; na glavnom pretresu može biti povređeno pravo odbrane, ali ćemo o tome posebno govoriti, jer zakonodavac posebno izdvaja ovu relativnu povredu.

U fazi donošenja presude u praksi su zauzeti stavovi da postoji relativna povreda: ako drugostepeni sud u sednici veća, a na osnovu spisa utvrdi drukčije činjenično stanje i osuđujuću presudu preinači u oslobađajuću; ako drugostepeni sud prilikom rešavanja o žalbi previdi da u spisima postoji i odgovor na žalbu.

Povrede prava odbrane na glavnom pretresu, kao što je već rečeno, posebno su predviđene kao relativne povrede u zakonu. Može se postaviti pitanje da li je ovo izdvajanje bilo potrebno. Pravo na odbranu je osnovno pravo okrivljenog, iz koga se izvode sva druga prava okrivljenog. Stoga, načelno posmatrano, svako neprimenjivanje ili pogrešna primena odredaba zakona o pravu odbrane može uticati na zakonitost i pravilnost presude. Neke od povreda prava odbrane su u očiglednoj uzročnosti sa manjivošću presude, te ih zakonodavac predviđa kao apsolutne (čl. 364. st. 1. tač. 3.). Da bi se napravila razlika sa drugim povredama odbrane, koje su relativnog karaktera, tj. da se sve povrede ne bi smatrale apsolutnim, zakonodavac ih izričito predviđa kao relativne. To bi bilo opravdanje što zakonodavac iz grupe relativnih povreda, datim uopštenom formulacijom u čl. 364. st. 2., posebno izdvaja u istoj odredbi relativne povrede prava odbrane.

Relativne povrede prava odbrane u konkretnoj situaciji mogu nastati: ako se okrivljeni prvi put ispituje na glavnom pretresu, pa se ne upozori od strane suda da ne mora iznositi svoju odbranu, niti da odgovara na postavljena pitanja; ako bi braniocu okrivljenog bilo uskraćeno pravo da na glavnom pretresu postavlja pitanja okrivljenom, svedocima, veštacima ili da prigovara nalazu i mišljenju veštaka; ako

²¹) Dr Tihomir Vasiljević, Sistem..., str. 430; Suprotno Vrhovni sud Makedonije, presuda KŽ. br. 480/69.

bi kao branilac drugog okrivljenog učestvovalo lice koje je saslušano kao svedok; ako se ne bi odložio glavni pretres kada je optužba proširena, a potrebno je pripremanje odbrane. Ovi primeri su navedeni ilustracije radi. Razumljivo je da mogu nastati i druge povrede prava odbrane.

Interesantno je napomenuti da su u praksi zauzimani različiti stavovi o karakteru povreda prava na odbranu. Tako, u slučaju kada je optuženom za branioca postavljen stručni saradnik suda, jedan sud pravnog leka je smatrao da postoji apsolutna povreda, a drugi da je u pitanju relativna povreda.

Odgovor na pitanje koji je stav ispravniji može se dati tumačenjem odredaba o braniocu (čl. 67.). Diplomirani pravnik može biti branilac ako ispunjava dva uslova: prvi, ako u sedištu suda nema dovoljno advokata i drugi, ako je sposoban da okrivljenom pruži pomoć. Lice koje ne ispunjava bilo koji pomenuti uslov ne može biti branilac okrivljenom u krivičnom postupku. Ako se takvo lice ipak odredi da brani okrivljenog, može se smatrati da branilac okrivljenog uopšte ne postoji, jer to lice prema zakonu uopšte ne može biti branilac. Dakle, ima se smatrati kao da glavnom pretresu nije prisustvovao branilac. Prema tome, u navedenoj spornoj situaciji može postojati samo apsolutna povreda, ako lice ne ispunjava uslove, ili uopšte neće biti povrede odredaba krivičnog postupka, ako lice ispunjava zakonom predviđene uslove.

Prema zakonskoj formulaciji, dejstvo relativne povrede ispoljava se u dva vida: povreda je „bila od uticaja” ili je „mogla biti od uticaja” na zakonito i pravilno donošenje presude. Povreda je imala uticaja ako je utvrđeno da postoji jasna uzročna veza između povrede (neprimenjivanja ili nepravilnog primenjivanja neke odredbe zakona) i napadnute presude. Na primer, nevođenje zapisnika na glavnom pretresu, jer su posledice ovakvog postupanja očigledne. Povreda je „mogla biti od uticaja” ako su utvrđene činjenice na kojima je zasnovana verovatnoća o uzročnoj vezi. Drugim rečima, ako su utvrđene činjenice koje ukazuju da je moglo biti i drugčije od onog u presudi, da je zakon primenjen, odnosno da je pravilno primenjen. Na primer, ako je sud zasnovao presudu na iskazu svedoka koji nije pitan odakle mu je poznato to što svedoči, što je inače predviđeno kao obaveza suda. Od odgovora na ovo pitanje zavisi da li će sud pokloniti poverenje njegovom iskazu, jer saznanje može biti neposredno ili posredno, ceneći ga u sklopu drugih dokaza. Zato postoji verovatnoća da bi propuštanje ovog pitanja moglo dovesti do drukčijeg stava suda od onog u napadnutoj presudi.

Z A K L J U Č A K

Bitne povrede odredaba krivičnog postupka predstavljaju značajan osnov žalbe, zato što se normama krivičnog procesnog prava omogućava realizacija materijalnog krivičnog prava, utvrđivanje istine i očuvanje ustavnih sloboda i prava građana. Uopšteno uzev, svaka povreda odredaba krivičnog postupka može uticati na donošenje zakonite i pravilne presude. Otuda se pred svakog zakonodavca neminovno pos-

tavlja zadatak da predvidi kao osnov pravnog leka sve one povrede normi krivičnog procesnog prava, koje svojim postojanjem mogu da prouzrokuju nezakonitost i nepravilnost u odlukama krivičnog suda. Naš zakonodavac je u potpunosti ostvario ovaj zadatak. Zakonom o krivičnom postupku ovaj osnov žalbe konstituisan je i uređen na jednostavan jasan i svrsishodan način. Iako je neke bitne povrede odredaba krivičnog postupka izričito i precizno predvideo, a neke samo uopštenom formulacijom, može se zaključiti da svaka povreda odredaba krivičnog postupka koja bi mogla imati uticaja na zakonitost i pravilnost donošenja presude predstavlja osnov žalbe. To znači da je sudu pravnog leka stvorena procesna mogućnost da iz napadnutih presuda otkloni sve nezakonitosti i nepravilnosti koje su prouzrokovane povredama procesnog karaktera.

Zbog svog značaja bitne povrede odredaba krivičnog postupka, u našem krivičnom procesnom pravu, predviđene su i kao osnov svih redovnih pravnih lekova kojima se napadaju prvostepene odluke (presude i rešenja) krivičnog suda. Na ovaj osnov ovlašćeni krivičnoprocesni subjekti mogu se pozvati i u vanrednim pravnim lekovima kojima se pobijaju sudske odluke zbog povreda zakona. Tako je omogućeno da se poštovanje odredaba krivičnog postupka ispituje u više instanci, što pruža još veću garanciju da će donete sudske odluke biti zakonite i pravilne.

Sve povrede odredaba krivičnog postupka klasifikuju se na apsolutne i relativne. Kao kriterijum za ovu klasifikaciju treba prihvatiti dejstvo povrede na zakonitost i pravilnost presude. Kada sud pravnog leka po zakonu mora da ukine, odnosno preinači napadnutu sudsku odluku pri samom postojanju povrede odredaba krivičnog postupka, bez mogućnosti ispitivanja uticaja ovih povreda na sudsku odluku, to znači da su te povrede uvek bitne, tj. da su apsolutnog dejstva. Stoga se i nazivaju apsolutnim povredama. Ako, pak, pored postojanja povrede sud pravnog leka treba da ispituje i njihov uticaj na sudsku odluku, pa tek ako utvrdi da su imale ili mogle imati uticaja da ukine napadnutu sudsku odluku, to znači da ove povrede nisu uvek bitne. Zato su one po dejstvu relativne, pa se tako i nazivaju. Na osnovu rečenog, sve povrede predviđene u čl. 364. st. 1. tač. 1 — 11. treba smatrati apsolutnim, a povrede predviđene u stavu 2. istog člana relativnim povredama. Prigovor, koji je u suštini pitanje zašto sud pravnog leka ne ispituje sve apsolutne povrede (ovako određene) po službenoj dužnosti kad im se takvo dejstvo pridaje, ne može osporiti opravdanost usvojenog kriterijuma, zbog sledećih razloga: Prvo, ispitivanje po službenoj dužnosti svih apsolutnih povreda je necelishodno, a u određenoj meri bi dovelo u pitanje potrebu postojanja odredbi o sadržaju žalbe. Stoga, se zakonodavac opredelio da se samo najteže povrede po svojoj prirodi ispituju po službenoj dužnosti. Zatim, ispitivanje po službenoj dužnosti nekih apsolutnih povreda znatno bi opteretilo rad suda pravnog leka, jer je njihovo utvrđivanje bez pomoći žalioća znatno otežano, a nekada i nemoguće.

LES INFRACTIONS ESSENTIELLES AUX DISPOSITIONS DE LA PROCEDURE PENALE

R é s u m é

Sur les quatre groupes de défauts à cause desquels peuvent être contestées les décisions judiciaires, qui existent d'après le droit judiciaire criminel yougoslave, dans cette étude sont expliquées seulement les infractions essentielles aux dispositions de la procédure pénale, en premier lieu comme fondement de la plainte. L'importance des normes du droit judiciaire criminel pour la réalisation du droit criminel matériel, la détermination de la vérité, ainsi que pour le maintien des libertés et droits constitutionnels des citoyens attirent l'attention sur le fait que l'inobservation de ces normes peut avoir pour conséquence l'illegalité et irrégularité dans les décisions judiciaires. Cependant, chaque infraction aux dispositions de la procédure pénale ne peut pas être le fondement de la plainte. Seulement les infractions qui sont essentielles, c'est-à-dire qui avaient eu ou qui pouvaient avoir de l'influence sur la prononciation du jugement légal et régulier, représentent le fondement de la plainte.

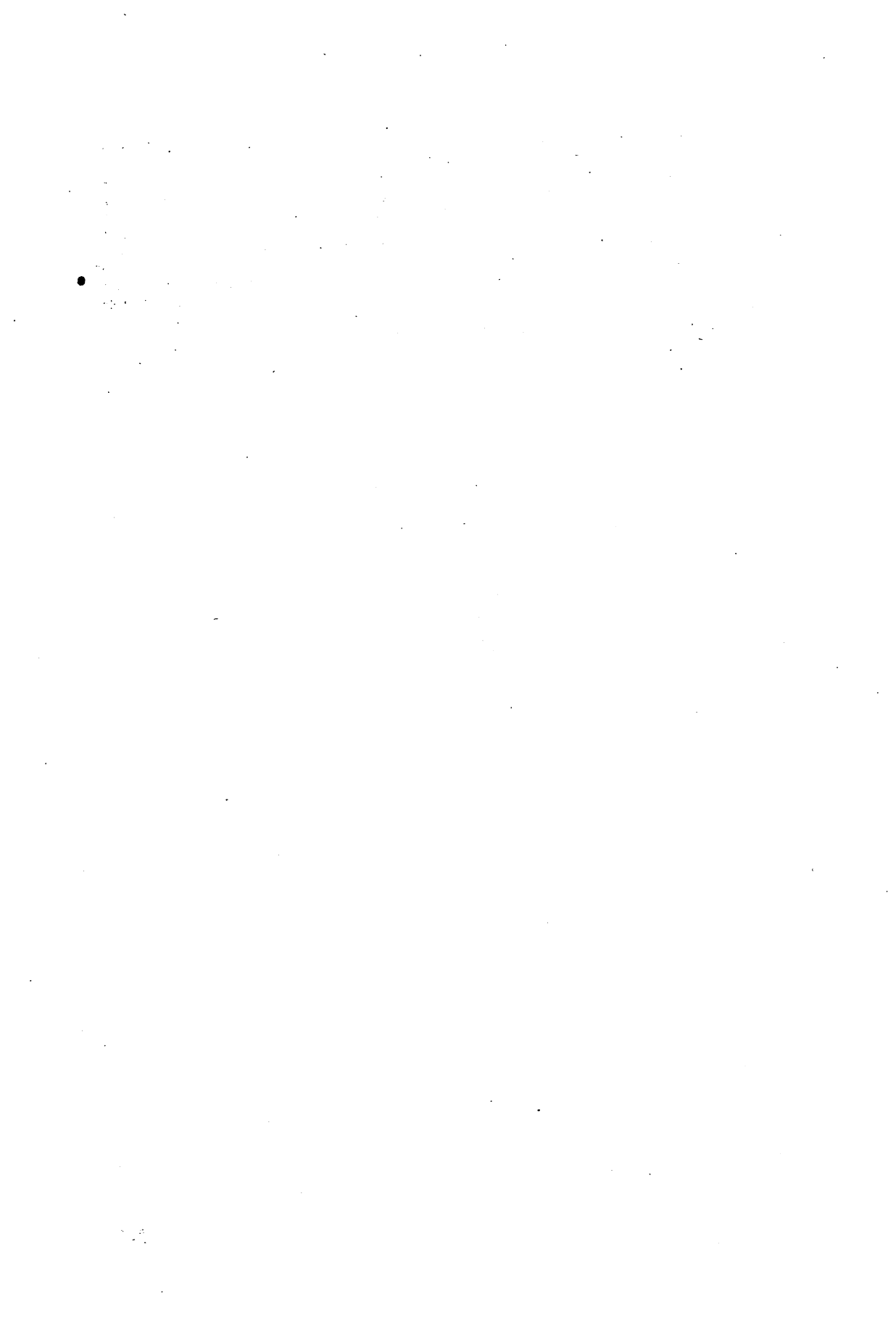
Toutes les infractions aux dispositions de la procédure pénale l'auteur les classe dans deux groupes. Le premier groupe constituent les infractions absolues, et le deuxième groupe les infractions relatives. En tant que critère pour cette division l'auteur a adopté l'action des infractions sur la légalité et la régularité de la prononciation de la décision judiciaire. Les infractions absolues sont d'après leur effet telles qu'elles influent toujours essentiellement sur la légalité et la régularité des décisions judiciaires, en conséquence le tribunal de la voie de droit doit toujours quand il constate leur existence, abroger ou modifier la décision contre laquelle la plainte a été portée, sans la possibilité d'examiner l'influence de ces infractions sur la décision judiciaire. Les infractions relatives, cependant ne sont pas toujours d'une influence essentielle sur la légalité et la régularité du jugement. C'est la raison pour laquelle afin que le tribunal de la voie de droit puisse abroger la décision contre laquelle on a porté plainte il est nécessaire qu'il estime à part la détermination de l'existence de l'infraction relative que l'infraction avait eu de l'influence ou du moins qu'elle pouvait avoir de l'influence sur la légalité et la régularité du jugement.

Sur la base du critère ainsi déterminé on peut tirer la conclusion que les infractions prévues dans l'article 364, premier alinéa, paragraphes 1 à 11, de la Loi relative à la procédure pénale de la RSF de Yougoslavie sont de caractère absolu et que les infractions prévues dans le deuxième alinéa de cet article sont de caractère relatif.

Les infractions absolues sont énumérées taxativement dans la loi (ce que l'on appelle le système de l'énumération) et formulées avec précision, dans onze paragraphes. Chacune de ces infractions est expliquée à part et l'attention est attirée, sur la base de l'interprétation des autres normes par lesquelles est réglementée la procédure pénale et les pratiques judiciaires, ce qu'on peut considérer par cette infraction. Toutes les infractions sont considérées par rapport aux principes fondamentaux du droit judiciaire criminel et on constate que ce fondement de la plainte, dont il est question, représente un moyen important pour leur protection. L'attention est surtout concentrée sur le règlement des questions litigieuses, dans la théorie et dans la pratique, qui se manifestent quand à la situation de procès concrète on peut appliquer apparemment plusieurs dispositions de ce fondement de la plainte.

Les infractions relatives formule d'une manière généralisée le législateur (ce que l'on appelle le système de la clause générale), exception faite du droit de la défense dans les phases du stade principal de la procédure pénale. La distinction a été nécessaire pour que les infractions au droit de la défense ne soient considérées comme absolues. En outre, on constate qu' à l'occasion de l'existence des infractions relatives le tribunal de la voie droit doit dans tous les cas concrets déterminer leur influence sur la légalité et la régularité de la décision judiciaire, pour qu'il puisse établir que l'infraction est fondamentale.

En vertu de l'examen sous tous les aspects des dispositions relatives à ce fondement de la plainte on peut conclure qu'elles sont claires et nettes et que par leur nombre, leur sphère et leur action elles assurent la garantie de la légalité et de la régularité des décisions judiciaires dans cette procédure pénale.

RASPODELA PREMA RADU I REZULTATIMA RADA U NAŠEM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Uvod

U Kritici Gotskog programa Marks je istakao raspodelu prema radu kao osnovni princip raspodele u prvoj, nižoj fazi komunističkog društva, tj. u socijalizmu. Negirajući postojanje robne proizvodnje u socijalizmu Marks kaže da individualni radovi postaju neposredno delovi celokupnog društvenog rada. U raspodeli, pojedinačni proizvođač dobija od društva onoliko koliko mu i daje, a ono što mu je on dao to je njegov individualni kvantum rada. „On dobija od društva potvrdu da je dao toliko i toliko rada (posle odbitka njegovog rada za zajedničke fondove) i na osnovu te potvrde dobija iz društvenih zaliha sredstva potrošnje, onu količinu predmeta potrošnje na koje je utrošeno isto toliko rada. Isti kvantum rada koji je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku”¹. Samim negiranjem robne proizvodnje u socijalizmu, prvoj fazi komunističkog društva, Marks je identifikovao izvršeni i realizovani rad, tj. izvršeni rad sa njegovim rezultatom. Zbog toga je kod njega raspodela prema radu istovremeno i raspodela prema rezultatima rada.

Dve bitne karakteristike socijalističkog društva jesu: društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju (i drugim ekonomskim dobrima) i vlast u rukama radničke klase. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju pretpostavlja zamenu oblika raspodele na osnovu vlasništva ili klasne privilegije raspodelom na osnovu rada i rezultata rada. Raspodela prema radu i rezultatima rada javlja se kao objektivna nužnost socijalizma. Prvo, zato što socijalističko društvo još nije dostiglo takav stepen razvoja proizvodnih snaga na kome bi moglo da obezbedi obilje proizvoda i neekvivalentnu raspodelu na principu „svaki prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama”. I drugo zato što samo primena principa raspodele prema radu i rezultatima rada obezbeđuje povećanje produktivnosti rada i razvoj proizvodnih snaga.

Na datom stepenu razvoja proizvodnih snaga — u socijalizmu postoje mogućnosti da lični dohoci radnika i njihov životni standard (tj. njihovo učešće u raspodeli nacionalnog dohotka) budu veći nego u kapitalizmu. Međutim, u konkretnom slučaju radnici se mogu svesno odreći jednog dela lične potrošnje, radi stvaranja uslova za izmenu

¹) K. Marks: Građanski rat u Francuskoj; Kritika Gotskog programa — F. Engels: Razvitak socijalizma od utopije do nauke, Naprijed, Zagreb, 1973, str. 100.

privredne strukture i ubrzanja privrednog i društvenog razvoja. Tako može doći do odstupanja od navedenog pravila.

U našem socijalističkom društvu osnovni princip raspodele izražen je ustavnim načelom po kome „samo rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka”.² Primenu ovog načela raspodele (prema radu i rezultatima rada) prikazaćemo posebno:

— kod primarne raspodele nacionalnog dohotka između OOUR u kojima se i stiče i raspoređuje dohodak i.

— kod utvrđivanja iznosa sredstava za lične dohotke i njegove raspodele na pojedinačne radnike.

1. Osnovi primarne raspodele nacionalnog dohotka

Primarna raspodela nacionalnog dohotka vrši se u procesu razmene. Razmenjujući svoje učinke rada, bilo u okviru RO ili van nje, radnici u OOUR ostvaruju dohodak prema uslovima tržišta. Tako ostvareni dohodak radnika određene OOUR javlja se kao izraz rezultata društvenog rada, a ne kao izraz rezultata njihovog (društveno-priznatog) rada. Jer, na njegov iznos — pored njihovog izvršenog rada, tj. ostvarenih učinaka rada — utiču i drugi faktori.

Pre svega, dohodak radnika OOUR određen je njihovim izvršenim tekućim radom. Prvo, proizvodnošću njihovog rada, odnosno ostvarenim učinkom rada. Drugo, ostvarenim efektima prilikom upotrebe minulog, opredmećenog rada u sredstvima za proizvodnju. I treće, ostvarenim efektima prilikom upotrebe sredstava izdvojenih za akumulaciju.

Dohodak radnika u OOUR određen je i kapitalnom opremljenošću rada. Na osnovu zakona vrednosti OOUR sa višim organskim sastavom faktora proizvodnje (koje su bolje tehničko-tehnološki opremljene) ostvaruju veći dohodak. Međutim, potrebno je diferencirati razlike u organskom sastavu sredstava u okviru jedne delatnosti, u okviru grupe delatnosti (grane) i između pojedinih grana. Razlike u organskom sastavu sredstava između OOUR u okviru jedne delatnosti potiču od njihovog različitog rada, tj. napora da se modernizuju i povećaju produktivnosti rada. Te razlike mogu poticati i od različitog ulaganja od strane drugih OOUR — koje obavljaju druge, uglavnom srodne delatnosti. Mislimo uglavnom na druge OOUR u okviru RO. Iznos ekstra dohotka, koji radnici ostvare u OOUR na osnovu većeg organskog sastava faktora proizvodnje prosečnog organskog sastava u njihovoj delatnosti, izraz je rezultata njihovog rada i sa njim bi trebalo da neposredno raspoložu. Sa druge strane, razlike između prosečnog organskog sastava faktora proizvodnje pojedinih delatnosti i grana objektivno su uslovljene različitim procesima rada. Iznos ekstra dohotka koji radnici ostvare u OOUR na osnovu većeg objektivno uslovljenog organskog sastava faktora proizvodnje (na osnovu razlike između prosečnog organskog sastava faktora proizvodnje delatnosti u kojoj OOUR posluje i prosečnog organskog sastava ukupnog društvenog faktora proizvodnje) nije izraz rezultata njihovog rada, već ukupnog društvenog rada i sa njim ne mogu neposredno raspolagati.

²) Ustav SFRJ, 1974, čl. 11.

Na dohodak radnika u OOUR utiču i određeni tržišni momenti u procesu razmene. Tržišna cena određenog učinka rada jeste njegova prosečna prodajna cena na tržištu. Da li će OOUR ostvariti veću ili manju prodajnu cenu od tržišne, a time veći ili manji dohodak, zavisi od njenog „uspeha u prilagođavanju proizvodnje ili druge delatnosti potrebama tržišta ili samoupravno dogovorenim uslovima rada”.³ Odnosno, od njenog položaja na tržištu u pogledu učinka rada (dizajna, funkcionalnosti, kvaliteta), načina i uslova njegove prodaje i ekonomske propagande. Ako OOUR na navedenom smislu ostvari bolji položaj na tržištu (od prosečnog položaja) moći će da ostvari i veću prodajnu cenu. U slučaju date tržišne cene, na osnovu boljeg položaja na tržištu u navedenom smislu, OOUR može povećati obim učinka rada i putem smanjenja troškova po jedinici tog učinka ostvariti veći dohodak. U oba slučaja ostvareni dodatni dohodak rezultat je povećanih radnih napora radnika OOUR, te bi trebalo da sa njim neposredno raspolažu.

Ekstra dohodak radnici u OOUR mogu ostvarivati i kada je tražnja njihovih učinaka rada veća od ponude. U ovom slučaju, ostvareni ekstra dohodak, kojim bi neposredno raspolagali, treba da ih stimuliše na povećanje obima učinka rada i na usklađivanje ponude i tražnje. U našem privrednom sistemu načelno ne postoje uslovi za trajnu neusklađenost ponude i tražnje. Naime, OOUR može obavljati samo jednu osnovnu delatnost. Međutim, izdvojena sredstva akumulacije u OOUR mogu se ulagati slobodno, ne samo za proširenje materijalne osnove rada u toj delatnosti, nego i u drugim delatnostima, srodnim ili različitim. Time je radnicima OOUR dato pravo i dužnost da usklađuju razvoj delatnosti koju obavljaju.

Ekstra dohodak radnici OOUR mogu ostvarivati i na osnovu monopolskog položaja na tržištu, špekulacijom, nelojalnom konkurencijom i sl. Odnosno, putem ostvarivanja veće prodajne od tržišne cene, po bilo kom od navedenih osnova, kao i putem održavanja trajnog nesklada ponude i tražnje. Tako ostvareni ekstra dohodak nije izraz rezultata rada radnika te OOUR. Zbog toga, ne bi trebalo da bude ni predmet njihovog slobodnog raspolaganja.

Ekstra dohodak koji radnici OOUR ostvare na osnovu rada pod povoljnijim prirodnim uslovima nije izraz rezultata njihovog rada. Ovim ekstra dohotkom radnici OOUR koji ga ostvaruju ne mogu neposredno raspolagati.

Uvođenje nove tehnologije može dovesti do pojeftinjenja određenih učinaka rada, a da se organski sastav kapitala ne promeni. Tom prilikom, tržišna cena se može formirati na nižem nivou, ali može ostati i nepromenjena. Ekstra dohodak koji se ostvaruje u slučaju nepromenjene tržišne cene ili tržišne cene na nižem nivou (koja nije adekvatna nivou pojeftinjenja) nije izraz rezultata rada radnika OOUR koji uvode novu tehnologiju. Pitanje je: da li oni tim ekstra dohotkom treba da raspolažu neposredno ili ne? Neposredno raspolaganje radnika OOUR tim ekstra dohotkom moglo bi im biti nagrada za uvođenje nove tehnologije i racionalizaciju poslovanja. Sa druge strane, moglo bi biti i stimulatívni faktor uvođenja nove tehnologije, uopšte (svim radnicima u udruženom radu). Međutim, plodove tehnološkog progre-

³) ZUR, 1976, čl. 18.

sa treba da uživa celo društvo. Zbog toga, navedeni ekstra dohodak ne može biti trajna privilegija radnika određene OOUR. Ukoliko ipak u izuzetnim uslovima⁴ dobije trajni karakter — na primer i posle amortizacije uvedene nove opreme — onda ne može biti predmet neposrednog raspodeljanja radnika OOUR.

Primarna raspodela nacionalnog dohotka u procesu razmene, između radnika udruženih u OOUR, ne može se izvršiti prema radu i pored toga što se on javlja kao osnova ove raspodele. Zato se nameće potreba eliminisanja različitih vrsta ekstra dohodaka koje radnici OOUR ostvare — a nisu izraz rezultata njihovog rada i njima ne bi trebalo neposredno da raspoložu — u smislu našeg prethodnog izlaganja. Metodi i instrumenti eliminisanja navedenih ekstra dohodaka, kao i njihova upotreba, mogu biti različiti. Zavisno od konkretne vrste ekstra dohotka, kao i od drugih faktora. Međutim, o njima ovde nećemo šire govoriti.

U daljem izlaganju polazimo od pretpostavke

— da je izvršeno prečišćavanje ostvarenog dohotka radnika OOUR od elemenata koji nisu rezultat njihovog rada (kako putem izdvajanja za zajedničke i opšte društvene potrebe, tako i putem izdvajanja za zajedničke i druge potrebe u privredi), odnosno

— da se ostvareni čist dohodak radnika OOUR javlja kao izraz rezultata njihovog (društveno-priznatog) rada.

2. Rad i rezultati rada kao osnovi raspodele sredstava za lične dohotke

Raspodelom sredstava za lične dohotke prema radu i rezultatima rada ostvaruju se dva osnovna principa raspodele u našem društvu,⁵ odnosno već pomenuto ustavno načelo po kome samo „rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka”. Pošto se ovde radi o različitim osnovima pomenute raspodele mi ćemo ih ovde posebno prikazati.

2. 1. Raspodela prema radu

„U ekonomskom smislu reči rad je proces trošenja ljudske radne snage u cilju obezbeđenja materijalne egzistencije ljudi.”⁶ Kao izraz rada javlja se njegov utrošak (utrošak mišića i nerava, fizičkih i umnih sposobnosti radnika) u jedinici vremena. Pošto se rad izvršava uvek konkretno, to utrošak rada u jedinici vremena nije identičan kod svih vrsta radova.

Kao izraz rada može se javiti i radni učinak. U ovom slučaju, on se javlja samo kao izraz izvršenog ali ne i kao izraz realizovanog, društveno-priznatog rada. Odmah da kažemo da se u OOUR kao izrazi rada istovremeno javljaju i drugi momenti. Pre svega, tu ubrajamo ostvarene efekte tekućeg rada prilikom upotrebe sredstava za proizvodnju, kao

⁴) U uslovima ograničene konkurencije.

⁵) U određenim slučajevima, raspodela sredstava za lične dohotke vrši se i prema drugim principima (solidarnosti, socijalne sigurnosti i drugim).

⁶) Dr J. Petrović: Politička ekonomija, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 13.

i prilikom upotrebe sredstava za proširenu reprodukciju. Zbog toga se princip raspodele prema radu ostvaruje kao raspodela:

- prema učinku tekućeg (živog) rada,
- prema efektima tekućeg rada ostvarenim prilikom upotrebe opredmećenog rada u sredstvima za proizvodnju i
- prema efektima tekućeg rada ostvarenim prilikom upotrebe sredstava za unapređenje i proširenje materijalne osnove rada.

Konkretni učinak rada u datim uslovima (u kojima uključujemo i intenzivnost rada) zavisi od: 1) vremena rada i 2) kvaliteta rada. U datim radnim uslovima radnik će za određeno vreme ostvariti veći radni učinak ako je stručniji i umešniji.⁷

Ovde pretpostavljamo da je njegova stručnost i umešnost odgovarajuća konkretnom procesu rada, tj. konkretnim poslovima i zadacima koje izvršava. Neodgovarajuća (i ako visoka) stručnost i umešnost konkretnom procesu rada značiće i ostvarenje manjeg učinka rada. Pod kvalitetom rada podrazumeva se i kvalitet ostvarenog učinka rada.

Učinak rada, kao izraz samog rada, može se u praksi meriti svuda u određenim slučajevima individualno, a u drugim grupno (pri čemu se istovremeno utvrđuje individualni doprinos ostvarenju grupnog učinka rada). U praksi, međutim, ima dosta slučajeva gde se rad izražava vremenom provedenim na radu, uz određeni, pretpostavljeni, radni učinak koji najčešće nije kvantitativno pa i kvalitativno određen.

U vezi sa raspodelom prema učinku tekućeg rada jedno od bitnih pitanja jeste norma radnog učinka. Ona treba da bude takva da podstiče ostvarivanje većeg radnog učinka, veće produktivnosti rada. Ne suviše visoka i nedostizna jer će destimulativno delovati na radnike u ostvarivanju mase učinka rada. Ne, takođe, ni suviše niska jer će radnici raditi ispod stvarnih mogućnosti, komotno, pa će opet masa ostvarenog učinka rada biti manja.

Raspodela prema efektima tekućeg rada prilikom upotrebe opredmećenog rada u sredstvima za proizvodnju jeste drugi osnov raspodele sredstava za lične dohotke prema radu. Angažovanost i utrošak opredmećenog rada u određenom procesu rada i u datim radnim uslovima određeni su standardima i normativima. Racionalnijom upotrebom opredmećenog rada (smanjivanjem angažovanih suma i utrošaka sredstava za proizvodnju ispod datih standarda i normativa) ostvaruju se određeni efekti. Oni se mogu utvrditi na nivou OOUR, a u uslovima bolje organizacije i evidencije rada i na nivou radnih jedinica, radnih grupa pa i radnih mesta.

Kao jedan od osnova raspodele sredstava za lične dohotke prema radu jeste i raspodela prema efektima tekućeg rada ostvarenim prilikom upotrebe sredstava za unapređenje i proširenje materijalne osnove rada. Ovi efekti mogu se ostvarivati na više načina, kao na primer: putem kamata po datim kreditima iz izdvojenih sredstava za proširenje materijalne osnove rada, putem naknade za udružena sredstva prilikom učešća u zajedničkom dohotku i drugi. Njihovo utvrđivanje vrši se uglavnom na nivou OOUR.

⁷) Stručnost se stiče školovanjem, a umešnost iskustvom. Umešnost se izražava sposobnošću radnika da u konkretnim uslovima primeni stečena znanja.

Pitanje je kakav međusobni odnos navedenih osnova raspodele sredstava za lične dohotke prema radu treba da bude? Pre svega, taj odnos treba da zavisi od njihovih kvantitativnih veličina kao izraza samog rada. Načelno, on treba da bude takav, da maksimalno stimuliše radnike na ostvarivanje što većih učinaka rada i na što racionalniju upotrebu sredstava za proizvodnju i sredstava izdvojenih za proširenje materijalne osnovе rada. Drugim rečima, da ih stimuliše na ostvarivanje što veće produktivnosti rada — ali ne na račun ekonomičnosti i rentabilnosti poslovanja.

Primenu principa raspodele sredstava za lične dohotke prema radu prikazujemo u sledećem, pojednostavljenom, modelu. U ovom modelu dati su sledeći parametri kao opšte veličine:

PU = planirani učinak,

PLD = planirani lični dohoci,

OU = ostvareni učinak,

EUOR = efekti upotrebe opredmećenog rada,

EUSA = efekti upotrebe sredstava akumulacije,

OLD = ostvareni lični dohoci — izračunavaju se na osnovu datih veličina, tj.

$$OLD = (PLD)(K_1) \pm EUOR \pm EUSA,$$

gde je $(K_1) = \frac{OU}{PU}$.

Prikazani model može se primeniti, kako u slučaju OOUR kao celine, tako i u slučaju radne jedinice (rj), radne grupe (rg) i pojedinačnog radnika (pr).

U praksi se prilikom sistematizacije rada primenjuje sistem bodova (poena) radi unifikacije rada i sagledavanja relativne veličine, vrednosti, različitih vrsta rada, tj. različitih grupa poslova i radnih zadataka — različitih radnih mesta. Poslovi i zadaci jednog radnog mesta (odnosno, učinak jednog radnog mesta) vrednuju se zavisno od njihovog značaja u procesu rada. Tako u navedenom modelu uvodimo još tri dodatna parametra: PBB, OBB i PVB. Navedeni simboli ovih dodatnih parametara označavaju:

PBB = planirani broj bodova u određenom periodu — mesecu (m) ili godini (g). Predstavlja zbir broja bodova svih vrsta radova (radnih mesta),⁸

$$PBB = \sum_{i=1}^n B_i,$$

gde je (B_i) = broj bodova iste vrste rada. Ako planiranim brojem bodova izrazimo planirani učinak svih vrsta radova, onda imamo

$$PBB = PU = \sum_{j=1}^k (Q_{pj}) (b_j),$$

⁸) Ovdje pretpostavljamo da u određenom periodu nema fluktuacije zaposlenih radnika.

gde je (Q_{pj}) = planirana količina j-te vrste učinka, a (b_j) = iznos bodova po jedinici j-te vrste učinka;

OBB = ostvoreni broj bodova u određenom periodu. Ako sa njim izrazimo ostvoreni učinak svih vrsta radova, onda imamo

$$OBB = OU = \sum_{j=1}^k (Q_{oj})(b_j),$$

gde je (Q_{oj}) = ostvorena količina j-te vrste učinka;

PVB = planirana vrednost boda.

Pošto se veličina EUOR i EUSA u praksi uglavnom utvrđuju na nivou OOUR, onda ostvoreni lični dohodak pojedinačnog radnika izračunavamo na sledeći način:

$$OLD_{pr} = (PLD_{pr}) (K_{1pr}) (1 \pm C_1) (1 \pm C_2), \quad (1)$$

$$C_1 = \frac{\pm EUOR_{our}}{(PLD_{our}) (K_{1our})},$$

$$C_2 = \frac{\pm EUSA_{our}}{(PLD_{our}) (K_{1our}) \pm EUOR_{our}}$$

Kako raspodela prema radu u slučaju pojedinačnog radnika ne zavisi samo od ostvarenja (izvršenja) njegovog rada, nego i od rada koji je ostvarila njegova radna grupa, njegova radna jedinica, njegova OOUR i njegova RO, to se njegov ostvoreni lični dohodak prema radu koji je izvršio (OLD_{pr}) mora korigovati. Tako se dobija korigovani ostvoreni lični dohodak pojedinačnog radnika ($KOLD_{pr}$):

$$KOLD_{pr} = \frac{(OLD_{pr}) (K_2 + K_3 + K_4 + K_5)}{4}, \quad (2)$$

$$K_2 = \frac{OU_{gr}}{PU_{gr}} = \frac{OBB_{gr}}{PBB_{gr}},$$

$$K_3 = \frac{OU_{rj}}{PU_{rj}} = \frac{OBB_{rj}}{PBB_{rj}},$$

$$K_4 = \frac{OU_{our}}{PU_{our}} = \frac{OBB_{our}}{PBB_{our}},$$

$$K_5 = \frac{OU_{ro}}{PU_{ro}} = \frac{OBB_{ro}}{PBB_{ro}},$$

4 = Broj koeficijenata — korektora u prikazanom modelu (2).

Navedenim korekcijama ostvarenog ličnog dohotka pojedinačnog radnika prema radu koji je ostvario (koeficijentima: K_2 , K_3 , K_4 i K_5) ne narušava se princip raspodele prema radu. Naprotiv, istovremeno se primenjuje i jedan vid principa solidarnosti radnika, vezivanje njegovog ličnog dohotka za lične dohotke drugih radnika, koji su u istom procesu rada međusobno povezani i zavisni.

2. 2. Raspodela prema rezultatima rada

U prethodnom izlaganju ostvareni učinak rada uzimali smo kao izraz samog rada, a ne kao njegov rezultat. Zašto? Zato što ostvareni učinak rada tek treba da dobije društveno priznanje, da se realizuje.

Kao izraz učinka rada radnika OOUR koristili smo sistem bodova. Kao izraz rezultata rada radnika određene OOUR, kao izraz njihovog društveno-priznatog rada, javlja se čist dohodak. Međutim, kao izraz rezultata društvenog rada javlja se dokodak. Dohodak radnika OOUR utvrđuje se obavezno po periodičnim obračunima, tromesečno i po završnom računu, na kraju poslovne godine. (Potrebno je — radi uspešnog sprovođenja poslovne politike — da se obračun ostvarenog dohotka vrši za svaki mesec). Planiranje dohotka i utvrđivanje ostvarenog dohotka vrši se na nivou OOUR, a ređe i na nivou radnih jedinica. Jedna od komponentata planiranog dohotka jeste i planirani iznos ličnih dohodaka.

Lični dohoci radnika OOUR utvrđuju se mesečno i isplaćuju u vidu akontacije, a u zavisnosti od izvršenog rada i obračunatih rezultata rada. Iznos isplaćenih ličnih dohodaka u vidu akontacije usklađuju se, po periodičnim obračunima i po završnom računu, sa ostvarenim iznosom sredstava za lične dohotke.

Utvrđeni lični dohodak pojedinačnog radnika prema njegovom izvršenom radu i izvršenom radu ostalih radnika koji sa njim rade u istom procesu rada — u OOUR i RO — (KOLD_{pr}) treba korigovati, uskladiti, sa ostvarenim rezultatima rada. Tako dobijamo konačni korigovani ostvareni lični dohodak pojedinačnog radnika (KKOLD_{pr})⁹ Postupak njegovog izračunavanja — u navedenom modelu — bio bi sledeći:

$$KKOLD_{pr} = \frac{(OLD_{pr}) (K_2 + K_3 + K_4 + K_5 + D_1 + D_2)}{6}, \quad (3)$$

$$D_1 = \frac{O\check{C}D_{oour}}{P\check{C}D_{oour}},$$

$$D_2 = \frac{O\check{C}D_{ro}}{P\check{C}D_{ro}}.$$

Prikazani simboli navedenih dodatnih parametara označavaju:

D_1 = koeficijent ostvarenja čistog dohotka OOUR,

D_2 = koeficijent ostvarenja čistog dohotka RO,

O \check{C} D = ostvareni čist dohodak,

P \check{C} D = planirani čist dohodak,

6 = broj koeficijenata — korektora u prikazanom modelu (3)

Raspodelu prema radu i rezultatima rada u našem socijalističkom društvu još uvek narušavaju određene negativne pojave.

Još uvek ne postoje odgovarajući metodi i instrumenti utvrđivanja i izdvajanja svih ekstra dohodaka koji nisu rezultat rada radnika OOUR.

⁹) Pretpostavljamo da između mesečno obračunatih iznosa dohotka i utvrđenih iznosa dohotka po periodičnim obračunima i završnom računu nema razlike.

Zbog toga se dešava da jedan broj OOUR, na bazi raspolaganja delom dohotka koji nije rezultat njihovog rada, isplaćuje visoke lične dohotke. Dešava se i da jedan broj OOUR isplaćuje lične dohotke nezavisno od svojih mogućnosti sledeći primer onih OOUR koje isplaćuju visoke lične dohotke ili obezbeđuju odgovarajući životni standard radnika. Tako dolazi do isplaćivanja ličnih dohodaka prema potrebama, a ne prema stvarnim mogućnostima — što se javlja kao jedan od uzroka poremećaja u društvenoj reprodukciji.¹⁰

Dešavaju se isplate ličnih dohodaka OOUR nezavisno od njihovog izvršenog rada, tj. ostvarenih radnih učinaka i ostvarenih efekata prilikom upotrebe sredstava za proizvodnju i sredstava za proširenje materijalne osnove rada. Ima slučajeva: kvantitativno, pa i kvalitativno neodređenih radnih učinaka, nerealno određenih normi rada, neusklađenih relativnih vrednosti pojedinih vrsta rada i dr.

Raspodela prema radu i rezultatima rada javlja se kao veoma značajan faktor povećanja produktivnosti rada i razvoja proizvodnih snaga. Zbog toga se u našem socijalističkom društvu sistemu raspodele poklanja značajna pažnja. Vršiti se njegovo stalno usavršavanje i otklanjaju se uočene negativne pojave u raspodeli.

¹⁰⁾ U uvodnom izlaganju na 15. sednici CK SKJ 4. 12. 1980. god. Andrej Marinc, navodeći manifestacije poremećaja u društvenoj reprodukciji, kaže da su »oni (poremećaji u društvenoj reprodukciji — podvukao V. S.) prisutni više od jedne decenije, potiču iz pogoršanja kvalitativnih faktora privređivanja, ali imaju i svoje idejne korene u shvatanjima koja daju prednost podeli prema potrebama, ne respektujući realne ekonomske mogućnosti« (Politika od 5. 12. 1980. god.).

LA REPARTITION D'APRES LE TRAVAIL ET D'APRES LES RESULTATS DU TRAVAIL DANS NOTRE SOCIETE SOCIALISTE

R é s u m é

La répartition d'après le travail et d'après les résultats du travail sont les principes essentiels de la répartition dans le socialisme.

Le travail exécuté des travailleurs de l'organisation de base de travail associé s'exprime par leur rendement de travail réalisé. A l'occasion de la réalisation de ce rendement le travail exécuté des travailleurs obtient la reconnaissance sociale. Dans le processus de l'échange les travailleurs de l'organisation de base de travail associé réalisent le revenu non seulement comme résultat de leur travail exécuté, mais aussi comme résultat du travail social tout entier. Car, le revenu réalisé des travailleurs de l'organisation de base de travail associé contient aussi les composantes déterminées (les extra-revenus) qui ne sont pas le résultat de leur travail. Par la détermination et la séparation de ces composantes — par la voie de la séparation pour les besoins sociaux communs et généraux, ou pour les besoins communs et les autres besoins dans l'économie — les conditions sont créées pour l'application adéquate des principes mentionnés de la répartition.

La répartition des moyens pour les revenus personnels d'après le travail signifie la répartition d'après les rendements réalisés du travail et d'après les effets réalisés à l'occasion de l'emploi des moyens pour la production et des moyens de l'accumulation. L'économie du travail courant ne peut pas être effectuée aux dépens de l'économie du travail passé. D'autre part, la répartition des moyens pour les revenus personnels d'après les résultats du travail signifie la répartition d'après le travail socialement reconnu réalisé du travail des travailleurs.

Le revenu personnel du travailleur considéré individuellement est déterminé par le plan annuel de son organisation de base de travail associé. Cependant combien il recevra en réalité dépend de plusieurs facteurs, à savoir: 1) de la réalisation de son rendement de travail planifié, 2) de la réalisation du rendement de travail planifié des travailleurs avec lesquels il travaille dans le même processus de travail dans le cadre de l'organisation de base de travail associé et de l'organisation de travail, 3) des effets réalisés à l'occasion de l'utilisation du travail passé (des moyens de production et des moyens de l'accumulation) 4) du revenu net réalisé de son organisation de base de travail associé, et tant qu'expression du travail socialement reconnu des travailleurs et 5) du revenu net réalisé des travailleurs des autres organisations de base de travail associé dans le cadre de l'organisation de travail avec laquelle il est rattaché par le même processus de travail.

La répartition d'après le travail et d'après les résultats du travail est un facteur important de la productivité du travail et du développement des forces productives de la société. Les phénomènes négatifs, qui signifient la dérogation aux principes mentionnés de la répartition, se manifestent comme une des causes des troubles dans la reproduction sociale. C'est pourquoi, l'application de nos principes de la répartition doit être constamment au centre de l'attention de notre société.

ISPUNJENJE NOVČANIH OBLIGACIJA

Ispunjenje (isplata) novčanih obligacija, u pravilu podleže opštim pravilima ispunjenja predviđenih Zakonom o obligacionim odnosima. Međutim, zbog specifičnosti predmeta ispunjenja (novac kao mera vrednosti, platežno i prometno sredstvo) samim ZOO, kao i posebnim zakonima,¹ predviđena su korektivna i dopunska pravila za regulaciju ispunjenja novčanih obligacija.

U ovome radu mi se nećemo baviti problemom novca kao ekonomske kategorije, jer je to prevashodni zadatak političke ekonomije kao nauke. Naš je cilj da ukažemo na specifičnosti ispunjenja novčanih obligacija — pošto je tome pitanju ZOO poklonio izuzetnu pažnju. No, prethodno moramo razmotriti sam pojam i karakteristike novčane obligacije.

POJAM I KARAKTERISTIKE NOVČANE OBLIGACIJE

Definisanje pojma novčanih obligacija u pravnoj teoriji ne predstavlja osobit problem. Pre svega, može se dati jedna opšta definicija koja u principu važi za većinu pravnih sistema: novčanom obligacijom nazivamo onu obligaciju čiji se predmet sastoji u predaji određene svote važećeg novca, tj. novca koji je u opticaju.² Ovakav opšti pojam konkretizuje se na taj način što se kaže da novčana obligacija u konkretnoj zemlji podrazumeva postojanje predmeta u novcu, koji je zakonsko sredstvo plaćanja u toj zemlji ili u stranoj valuti — ukoliko je to posebnim propisom (zakonom) određeno. Nakon iznetih opštih odrednica u situaciji smo da damo i pojam novčane obligacije u našem pravnom sistemu. Tu nemamo šta ni da dodamo ni da oduzmemo definiciji koju je formulisao prof. dr S. Perović: „Tako u našem pravu novčanim obligacijama nazivamo sve one obligacije koje imaju za predmet predaju određene sume dinara koji je u opticaju, kao i one obligacije koje se odnose na strana sredstva plaćanja, ukoliko je takvo plaćanje dozvoljeno po posebnim propisima”.³

¹) Zakon o novčanom sistemu, Službeni list SFRJ br. 49/76., Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom. Službeni list SFRJ br. 15/77., Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list SFRJ br. 29/78.

²) Ukoliko se predmet obligacije sastoji u predaji starog novca koji je u dotičnoj zemlji van opticaja ne radi se o novčanoj obligaciji, već eventualno o razmeni ili poklonu gde je predmet poklona stvar, a ne novac.

³) Dr S. Perović: Obligaciono pravo, knjiga prva, Beograd 1980. str 96. Dr Lj. Rosenberg: Obvezno pravo — poglavlje novčane obaveze, Zagreb 1978. godine, str. 264.: „Svaka država aktom svoga suvereniteta određuje što se smatra nov-

Novčane obligacije dominiraju u ugovornom pravu gde se obaveza jedne ugovorne strane sastoji u predaji određene sume novca. Dovoljno je podsetiti se samo da se glavna obaveza kupca u kupoprodajnim ugovorima sastoji u isplati cene. Ako se tome doda da je broj ovih ugovora (kako između fizičkih lica tako i pravnih, kao i između fizičkih i pravnih) praktično neograničen i da vrednost ovih novčanih obaveza može biti basnoslovno velika (naročito u transakcijama između pravnih lica i u međunarodnom platnom prometu) onda se jasno shvata značaj novčanih obligacija i izuzetan interes zakonodavca da ih reguliše, pored opštih, i posebnim normama. Treba dodati i činjenicu da se novčane obligacije ne javljaju samo kod kupoprodajnih ugovora, već da obaveza na predaju novca može biti sastavni deo i mnogih drugih ugovora (zajma, poklona, ostave, doživotnog izdržavanja, stipendiranja itd.).

Na terenu ugovornog prava novčane obligacije su startno novčane, tj. obaveza na predaju određene sume novca konstituirana je u trenutku zaključenja ugovora ili je određen način kako će se utvrditi njen iznos kasnije, ali u svakom slučaju pre dospelosti obaveze za njeno ispunjenje.

Startno novčane su i obaveze naknade materijalne štete predviđene članom 200. stav 1. Zakona o obligacionim odnosima: „Za pretrpljene duševne bolove zbog umanjenja životne aktivnosti, naruženosti, povrede ugleda, časti, slobode ili prava ličnosti, smrti bliskog lica kao i za strah sud će, ako nađe da okolnosti slučaja, a naročito jačina bolova i straha i njihovo trajanje to opravdava, dosuditi pravičnu novčanu naknadu, nezavisno od naknade materijalne štete kao i u njenom odsustvu.”

Postoji samo jedan način pretvaranja novčanih obaveza u nenovčane u intervalu od trenutka konstituisanja do trenutka izvršenja obaveze: voljom stranaka. Dakle, stranke u postojećem novčanom obligacionom odnosu mogu zaključiti novi ugovor novacijskog karaktera, kojim obavezu na predaju određene sume novca zamenjuju obavezom predaje određene stvari, vršenjem konkretne usluge ili uzdržavanjem od činjavanja na koje se po pozitivnim normama ima pravo (zamena predmeta obligacije). Radi se u suštini o gašenju novčane obaveze i stvaranju nove, nenovčane. Međutim, ovakvi primeri u praksi su retki i zato su više teorijskog karaktera.

Sada treba istaći da postoji jedno široko područje obligacionih odnosa, koje je nenovčanog karaktera (tzv. nenovčane obligacije) i da je ono izuzetno veliki i značajan potencijalni izvor novčanih obligacija. Radi se o oblasti naknade štete, i to u prvom redu o naknadi materijalne štete. Zakon o obligacionim odnosima predvideo je obavezu odgovornog lica (u prvom redu štetnika) da uspostavi stanje koje je bilo pre nego što je šteta nastala (*restitutio in integrum*), a ako se na taj način šteta ne može da otkloni u potpunosti odgovorno lice dužno je za ostatak štete dati naknadu u novcu. Zatim, Zakon o obligacionim odnosima konstituirao je obaveznost novčane naknade materijalne štete kada uspostavljanje prethodnog stanja nije moguće.

cem, u kojoj je novčanoj jedinici izražena, koja su njegova obilježja, njegov prisilni kurs, njegovo svojstvo zakonskog sredstva plaćanja.”

Pravilo RESTITUTIO IN INTEGRUM kod naknade materijalne štete bilo je u prošlom veku i ranije snažno potencirano u nekim pravnim sistemima, kao i u nas. Međutim, u novijem vremenu ono sve više gubi značaj. Neki pravni sistemi, u prvom redu anglosaksonski, ga u potpunosti ukidaju i na taj način zadržavaju samo NOVČANI OBLIK NAKNADE MATERIJALNE ŠTETE. U tim pravnim sistemima, dakle, celokupno područje naknade materijalne štete automatski (zakonski) je prebačeno na teren novčanih obligacija. Očigledno je da se radi o ukupnoj kvalitativnoj promeni u obligacionom pravu.

Naš Zakon o obligacionim odnosima znatno je ublažio primenu pravila restitutio in integrum; u članu 185. stav 4. predvideo je, pored već citiranih rešenja iz stava 2. i 3., da će sud dosuditi oštećenom naknadu u novcu kada on to zahteva, izuzev ako okolnosti datog slučaja opravdavaju uspostavljanje ranijeg stanja. Ako se uzme u obzir da se materijalne štete događaju u većini slučajeva na stvarima koje su već neko vreme u upotrebi, i da se kod restitucije tih šteta uaturi javljaju veliki problemi, jasno je da će se oštećenici, po pravilu, opredeljavati za novčanu naknadu. Dispozicija je na strani oštećenog i po Zakonu o obligacionim odnosima subjekt obaveze naknade štete je isključen od uticaja na opredeljenje oštećenog za naknadu štete u novcu.

Dakle, na osnovu zakona (član 185. stav 2. i 3. ZOO) ili na osnovu volje oštećenog (član 185. stav 4. ZOO) prvobitna obaveza naknade materijalne štete uspostavljanjem prethodnog stanja (pre povrede dobra) transformiše se u obavezu naknade štete u novčanom obliku — i tako proširuje polje primene pravila o novčanim obligacijama. U ovom slučaju obligacija je startno nenovčana, ali u toku postojanja — a pre ispunjenja — postaje novčana.⁴

Novčane obligacije javljaju se i u drugim granama prava (radnom, privrednom, finansijskom, upravnom, porodičnom itd.) — pa će u određenoj meri i one biti predmet našega interesovanja.

Novčana obligacija može da se duguje kumulativno, alternativno ili mešovito. U svim slučajevima pored novčane obaveze postoji i obaveza na predaju stvari ili odgovarajuće činjenje, odnosno načinjenje. Kod kumulativnog duga postoje dve obligacije (obaveze): novčana i nenovčana. Na svaku od njih primenjuju se odgovarajuća pravna pravila. Kod alternativnog duga duguje se jedna ili druga obaveza — uz primenu odgovarajućih pravnih pravila.

Kod mešovitog duga imamo posebnu situaciju: tu se u okviru jedne obligacije duguje i novčana i nenovčana obaveza. Ovdje se javlja problem primene pravila novčanih ili nenovčanih obligacija. Kriterijum za rešenje je veća vrednost dela prestacije: ako je veća vrednost novčanog dela primeniće se pravila o novčanoj obligaciji, a ako je veća vrednost nenovčanog dela primeniće se pravila nenovčanih obligacija.

⁴) Sličnu situaciju imamo i kod naknade neimovinske štete predviđene članom 199. Zakona o obligacionim odnosima. U prvom planu je javno izvinjenje kao oblik naknade ne materijalne štete, a kao rezervno rešenje u našoj sudskoj praksi se primenjuje novčana naknada koja u ovim slučajevima nema reparacioni karakter, nego karakter satisfakcije.

Karakteristike novčanih obligacija bile bi sledeće:

1. Novac u pravu ima tretman stvari, ali stvari sui generis. Dakle, radi se o genusnoj stvari podvrgnutoj maksimi GENUS NUNQUAM PERIT. Pošto rod nikada ne propada u celini dužnik se može osloboditi obaveze samo njenim izvršenjem,

2. Jedan od specifikuma novca je njegova oplodnja, tj. da od strane vlasnika može biti uložen u društveno korisne aktivnosti i da se povrati u većem obimu. Zato davanje novca na zajam uvek donosi KAMATU, a i povodom zakašnjenja u izvršenju novčanih obaveza konstituisana je ZAKONSKA KAMATA u svojstvu sankcije. Dakle, jedna od karakteristika novčanih obligacija je i kamata,

3. Vreme i mesto ispunjenja novčanih obligacija,

4. Predmet novčane obligacije kroz načelo monetarnog nominalizma,

5. Ograničenja monetarnog nominalizma — princip valorizma. Razmotrimo sada one karakteristike koje se direktno tiču ispunjenja (isplate) novčanih obligacija.

NAČELO MONETARNOG NOMINALIZMA

U razmatranju ovoga pitanja mora se poći od činjenice da važeći novac ima unutrašnju, paritetnu, funkcionalnu i spoljašnju vrednost. Unutrašnja vrednost novca izražena je količinom i kvalitetom materijala od koga je napravljen. Ako se radi o metalnom novcu onda je u pitanju metal od koga je novac iskovan (zlato, srebro, bakar itd). O paritetnoj vrednosti novca govorimo ako je u pitanju papirni novac čija je vrednost određena u odnosu na zlato ili neku stranu valutu. Kod funkcionalne (realne) vrednosti radi se o novcu čija je kupovna snaga opala ili porasla (depresija ili apresija novca). Pod spoljašnjom vrednošću podrazumeva se nominalna (zvanična, službena) vrednost novca.

Princip monetarnog nominalizma nastao je u uslovima sukoba unutrašnje i spoljašnje vrednosti novca.⁵ Nosioci takve aktivnosti bili su srednjovekovni vladari, koji su stalno produbljivali jaz između tih vrednosti i to tako što su ili smanjivali količinu metala u metalnom novcu bez promene nominalne vrednosti novčane jedinice ili pri istoj količini metala povećavali nominalnu vrednost novca. Takvo njihovo ponašanje imalo je za posledicu monetarne krize jačeg ili slabijeg intenziteta. Po pravilu te su krize dovodile do zaoštavanja odnosa između poverilaca i dužnika u novčanim obligacijama. Naime, postavilo se pitanje šta dužnik duguje: unutrašnju vrednost svoje novčane obaveze ili njenu spoljašnju (nominalnu) vrednost. Pravnici toga perioda lomili su koplja oko rešavanja ovoga pitanja, a iz tog „boja” proizašle su dve koncepcije: metalistička i nominalistička.

Po metalističkoj koncepciji između novca i određene količine metala od koje je napravljen postoji znak jednakosti, odnosno da on vredi onoliko koliko vredi metal koji je u njemu sadržan. Zato metalisti-

⁵ To je bilo u doba važenja klasičnog zlatnog standarda, kada je novac bio izrađen od plemenitog metala (pretežno od zlata i srebra).

sti smatraju da je predmet novčane obaveze metalna sadržina novca u kojem je obaveza izražena. Iz takvog stava proizilazi zaključak da se dužnikova obaveza sastoji u povraćaju novca koji odgovara atributima plemenitog metala (težini i finoći) koji je primio u vreme nastanka obaveze.

Po nominalističkoj koncepciji dužnikova obaveza se sastojala u isplati ugovorene sume novca — bez obzira na promenu realne vrednosti novca. Samo se po sebi razume da se pitanje isplate novčanih obaveza ne postavlja ako se vremenski momenat zasnivanja obaveze i momenat njenog izvršenja poklapaju ili je između ta dva momenta vremenska distanca kratka. Međutim, problem ispunjenja novčanih obaveza može se oštro postaviti ako se te obaveze izvršavaju posle dužeg vremena, odnosno u dužem vremenskom intervalu i ako je u međuvremenu realna vrednost (kupovna moć) novca znatno pala.⁶ U takvom slučaju zadržati dužnikovu obavezu na nivou nominalnog duga značilo bi praktično favorizaciju za dužnika, jer bi na njegovoj strani došlo do obogaćenja, a istovremeno poverilac bi se doveo u otežanu situaciju, jer nominalna dužnikova obaveza ima znatno manju realnu vrednost. Zauzeti suprotan stav i založiti se za valorizaciju dužnikove obaveze izgleda nam na prvi pogled da je to racionalnije i pravednije rešenje, jer bi se na taj način uspostavila realna ravnoteža između dužnikove obaveze u trenutku njenog zasnivanja i u trenutku njenog ispunjenja. Međutim, zakonodavstva i sudska praksa ne prihvataju princip valorizacije kao opšte pravno pravilo prvenstveno iz razloga što bi uvođenje ovoga principa u praksu potkopalo temelje novčanoga sistema utvrđenog pravnim normama dotične zemlje i znatno podgrejalo inflatorne tendencije na lokalnom, regionalnom i svetskom planu.

Osnivačima načela monetarnog nominalizma smatraju se francuski pravnici Charles Duoulein (1500-1566.) i Robert Pothier (1670-1772.), koji su problematiku nominalizma razmatrali na terenu javnog prava. Naime, oni su smatrali da vladalac na osnovu svoga suvereniteta ima sledeća ovlašćenja: a) da odredi težinu i sastav novca i b) da odredi spoljnu (nominalnu) vrednost novca. Dalje, oni su smatrali da je određena spoljna (nominalna) vrednost novca jedino relevantna za građane i da se oni oko nje nemaju šta pogađati, već je moraju prihvatiti takvu kakva jeste i ravnjati se po njoj, tj. izvršavati svoje obaveze po nominalnoj vrednosti. Takvo ponašanje građana, ponavljamo, posledica je vladarevih suverenih prava u oblasti novčane emisije. Dakle, iako je učenje Dimulena i Potjea prožeto znatnim javnopravnim komponentama ono je izvršilo određeni uticaj na kasniji razvoj načela monetarnog nominalizma na terenu obligacionog prava. Međutim, zbog svojih slabosti to učenje nije moglo da se održi do današnjih dana.

Dinamičan razvoj robno novčane privrede i njeno pretvaranje iz sporednog u dominantan oblik proizvodnje materijalnih dobara uslovlili su pojavu robne razmene i robno novčanih odnosa u neslućenim dimenzijama. To je imalo za posledicu da se u zakonodavstvima i sudskoj praksi prihvati *princip monetarnog nominalizma kao opšte pravilo*. Od većih kodifikacija prvi se oglasio francuski CODE CIVIL, koji

⁶) Razni faktori utiču na pad realne vrednosti novca, a u prvom redu inflacija.

se izričito opredelio za princip monetarnog nominalizma, dok se prilikom donošenja Austrijskog građanskog zakonika osetilo izvesno kolebanje u tom pogledu. Nominalizam prihvata Nemački građanski zakonik u paragrafu 374., švajcarski Zakonik o obligacijama u članu 84. stav 1., italijanski Građanski zakonik u članu 1277. stav 1.⁷ Prava istočnoevropskih zemalja, takođe, prihvataju princip monetarnog nominalizma kao opšte pravilo.

U našem pravnom sistemu, do donošenja Zakona o obligacionim odnosima, načelo monetarnog nominalizma bilo je prihvaćeno posredno kroz zabrane zlatnih i valutnih klauzula, koje su predviđene posebnim zakonima. Naš Zakon o obligacionim odnosima u članu 394. izričito usvaja načelo monetarnog nominalizma: „Kad obaveza ima za predmet svotu novca dužnik je dužan isplatiti onaj broj novčanih jedinica na koji obaveza glasi, izuzev kad zakon određuje što drugo.”

Međutim, treba naglasiti da danas načelo monetarnog nominalizma ni u jednom pravnom sistemu nije prihvaćeno kao pravilo bez izuzetka. Dijapazon tih izuzetaka može biti širi ili uži, ali u svakom slučaju on je prisutan i vrši korekciju načela monetarnog nominalizma uvodeći u pravne sisteme u većoj ili manjoj meri elemente načela monetarnog valorizma. Zato s pravom možemo reći da ni danas ni kroz istoriju nijedno od ova dva monetarna načela ni u jednom pravnom sistemu nije bilo prihvaćeno u svom čistom obliku.⁸

Sada se može postaviti pitanje pravne prirode načela monetarnog nominalizma, odnosno da li je to imperativna ili dispozitivna pravna norma. Odgovor na ovo pitanje nema samo teorijski, već ima i veliki praktični značaj. Ako bi se prihvatilo stanovište da se radi o prinudnoj pravnoj normi onda bi zaštitne monetarne klauzule u ugovoru bile ništave i kada zakonom nije posebno predviđena njihova zabrana, jer je takva zabrana sadržana u normi o nominalnoj vrednosti novca. Ukoliko bismo, pak, bili u prisustvu dispozitivne pravne norme zaštitne klauzule bi bile, po pravilu, punovažne, a samo izuzetno ništave kada ih zakon izričito zabranjuje.⁹

Pre nego što odgovorimo na gore postavljeno pitanje moramo razmotriti uticaj prinudnog tečaja papirnog novca na opstanak zaštitnih monetarnih klauzula u ugovoru. Da li je potrebna posebna zabrana tih klauzula ili se one smatraju zabranjenim samim uvođenjem prinudnog tečaja papirnog novca?

Strana obligaciono-pravna teorija na ovo pitanje daje dva odgovora. Po jednom mišljenju, koje je dosta rasprostranjeno u Evropi (poteklo je iz anglosaksonske teorije), uvođenje prinudnog tečaja papirnog novca nema nikakvog uticaja na sudbinu zaštitnih monetarnih klauzula u novčanim obligacijama — prema tome, one se mogu slobodno ugovarati. Suprotan stav zauzima francuska teorija. Po francuskim

⁷) Član 84. st. 1. švajcarskog Zakona o obligacijama: „Isplata duga koji ima za predmet sumu novca vrši se u domaćoj moneti”, Član 1277. st. 1. italijanskog građanskog zakonika: „Novčani dugovi gase se novcem koji je u zakonitom tečaju u državi u vreme plaćanja i po njegovoj nominalnoj vrednosti”.

⁸) O savremenim ograničenjima načela monetarnog nominalizma biće reči u posebnom poglavlju ovoga rada,

⁹) U kapitalističkim pravnim sistemima prevladava stanovište da je monetarni nominalizam pravna norma dispozitivnog karaktera,

autorima postoji fikcija ekvivalentnosti papirnog novca sa zlatom. Pošto je ta fikcija imperativnog karaktera ništave su sve odredbe u ugovoru koje negiraju proklamovanu ekvivalentnost, odnosno osnov za ništavost zaštitnih monetarnih klauzula nalazi se u zakonu o uvođenju prinudnog tečaja papirnog novca. Dakle, po ovom drugom mišljenju nije nužno da se u ostalim zakonima sankcioniše ništavost zaštitnih monetarnih klauzula. Nadovezujući se na ovo francusko stanovište mogli bismo zaključiti da se načelo monetarnog nominalizma kao imperativna pravna norma nalazi u već citiranom Zakonu o uvođenju prinudnog tečaja papirnog novca.

U našoj najnovijoj teoriji obligacionih prava (posle donošenja i stupanja na snagu Zakona o obligacionim odnosima 1978. godine), koja tek ima šansu da se razvije, pitanje imperativnosti ili dispozitivnosti norme o monetarnom nominalizmu uglavnom se postavlja dilemski u stilu „ili-ili”. Malo ima pokušaja da se ovo pitanje osvetli kompleksnije i iznađu prava rešenja, a više ima lutanja i nedorečenosti u iznetim stavovima i mišljenjima pojedinih autora.

Jedna grupa autora na čelu sa prof. dr D Mitrovićem smatra da je „načelo monetarnog nominalizma usvojeno u Zakonu o obligacionim odnosima u obliku imperativne pravne norme.”¹⁰ Isti autor zastupa stanovište da „u pogledu primene načela monetarnog nominalizma Zakon o obligacionim odnosima ne pravi razliku da li je novčana obaveza ili u dinarima ili nekoj stranoj novčanoj jedinici. U ovom članu ne pravi se razlika između novčanih obaveza u obligacionim odnosima unutrašnjeg prava i onih sa stranim elementom.”¹¹ Dalje, dr Mitrović ističe da nisu pravno osnovani pokušaji legalizacije zaštitnih monetarnih klauzula u međunarodnim ugovornim odnosima. Ovaj pisac svoja razmišljanja zaključuje: „Međutim, donošenjem Zakona o obligacionim odnosima načelo monetarnog nominalizma postaje opšte imperativno pravilo, uz mogućnost da zakon odredi što drugo. A to znači da zakon može da izričito dozvoli ugovaranje nekih zaštitnih klauzula, kao što je to Zakon o obligacionim odnosima učinio u pogledu indeksnih klauzula i klizne skale. Zabrana zaštitnih klauzula sadržana u pomenutim zakonima (misli se na Zakon o novčanom sistemu i Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom) POSTAJE BEZPREDMETNA (podvukao B. M.) posle donošenja Zakona o obligacionim odnosima.”¹²

I prof. dr Lj. Rosenberg dolazi do zaključka da se radi o imperativnoj pravnoj normi: „Iz odredbe člana 394. Zakona o obligacionim odnosima proizilazi upravo suprotno, naime da su pravila o monetarnom nominalizmu prisilnopravnog karaktera, izuzev kad zakon naređuje što drugo, dakle izuzev kad zakon naređuje da ta pravila imaju dispozitivni karakter.”¹³ Ovaj pisac predlaže da se član 394. Zakona o obligacionim odnosima preformuliše, jer je dosta nejasan i da se uskladi sa potrebama međunarodne poslovne prakse..

¹⁰) Dr S. Perović i dr D. Stojanović: Komentar Zakona o obligacionim odnosima, Pravni fakultet Kragujevac, 1980. godine, str. 941.

¹¹) Dr S. Perović i dr D. Stojanović: op. cit., str. 941.,

¹²) Dr S. Perović i dr D. Stojanović: op. cit., str. 944.,

¹³) Dr Lj. Rosenberg: op. cit. str. 268.,

Suprotno stanovište, tj. da je norma člana 394. Zakona o obligacionim odnosima dispozitivnog karaktera, zastupa prof. dr V. Krulj.¹⁴ Ovaj pisac naročito ističe činjenicu da je zakonodavac posebnim zakonima (Zakon o novčanom sistemu i Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom) zabranio u novčanim obligacijama klauzule efektivnog plaćanja u zlatu ili stranim sredstvima plaćanja, kao i klauzule kojima se iznos dinarske novčane obaveze određuje prema ceni određene količine zlata, stranog novca ili prema cenama dobara, roba i usluga, koje su izražene indeksom cena. Iz te činjenice izvlači zaključak da je nominalizam dispozitivna pravna norma, jer ako bi se radilo o imperativnoj pravnoj normi ne bi postojala potreba za posebnim zabranama zaštitnih klauzula. Da bi potkrepilo svoj stav o dispozitivnosti norme iz člana 394. Zakona o obligacionim odnosima, a pri tome misleći na platni promet sa inostranstvom, pisac ističe: „Ako bi monetarni nominalizam utvrđen u člamu 394. Zakona o obligacionim odnosima bio kogentna norma, onda bi zaštitne klauzule u novčanim obavezama izraženim u stranoj valuti bile nevažeće, jer ne bi bio potreban poseban propis kojim bi takve klauzule bile zabranjene; ako se, pak, smatra da je pravilo o nominalnoj vrednosti dispozitivna norma onda bi zaštitne monetarne klauzule kod obaveza izraženim u stranoj valuti, u osustvu posebne prohibitivne norme, bile punovažne. Prema tome, kada novčana obaveza, izražena u stranoj valuti, potpada pod naše pravo na nju će se primeniti po analogiji pravilo o nominalnoj vrednosti novca, ukoliko ugovorene strane nisu uzele u ugovor monetarnu klauzulu sa ciljem da se zaštite od eventualnih promena u vrednosti novca u kome je novčana obaveza izražena.”¹⁵ I ovaj pisac smatra da član 394. Zakona o obligacionim odnosima budi sumnje u pogledu svoje sadržine i zalaže se za njegovu preformulaciju tako da bude sasvim jasno da se radi o dispozitivnom pravnom pravilu.

Da bi se došlo do pravnog odgovora na pitanje o pravnoj prirodi monetarnog nominalizma mora se prethodno izvršiti detaljna analiza odgovarajućih odredbi pozitivno-pravnih propisa: Zakona o obligacionim odnosima, Zakona o novčanom sistemu i Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom.¹⁶

¹⁴ Dr B. Blagojević i dr V. Krulj: Komentar Zakona o obligacionim odnosima, „Savremena administracija”, Beograd, 1980. god., str. 876.

¹⁵ Dr B. Blagojević i dr V. Krulj: op. cit. str. 877.

¹⁶ Član 9. Zakona o novčanom sistemu: „Novčana jedinica SFRJ je dinar.”, Član 13. st. 1. Zakona o novčanom sistemu: „Novčanice i kovani novac koji glase na dinare su zakonsko sredstvo plaćanja na teritoriji Jugoslavije.”, Član 108. Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom: „Platni promet sa inostranstvom vrši se u dinarima i devizama. Član 10. st. 1. Zakona o novčanom sistemu: „Sve obaveze i prava i svi poslovi koji glase na novac, a sklopljeni su u Jugoslaviji između organizacija udruženog rada, drugih domaćih pravnih lica i građana, a takođe građana sa stranim licem, izražavaju se u dinarima i izvršuju u sredstvima plaćanja koja glase na dinar”. Član 10. st. 2. Zakona o novčanom sistemu: „Odredbe ugovora ili drugog pravnog posla — koje sklapaju lica iz st. 1. člana 10. Zakona o novčanom sistemu — u kojima se dinarska vrednost obaveze izračunava na osnovu cene zlata ili kursa stranih valuta i drugih međunarodnih sredstava plaćanja smatraju se ništavim”. Član 77. st. 1. Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom: „Zabranjeno je plaćanje i naplaćivanje u devizama i zlatu između domaćih lica i između građana i stranih lica na teritoriji SFRJ i zključivanje poslova kojima se

Smatramo da ni jedno od iznetih stanovišta nije prihvatljivo, jer se zanemaruje rešenje člana 23. Zakona o obligacionim odnosima. Pisci koji zastupaju tezu o imperativnosti načela monetarnog nominalizma pokušavaju da dejstvo odredbe člana 394. Zakona o obligacionim odnosima prošire i na područje važenja posebnih zakona (Zakona o novčanom sistemu i Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima za inostranstvom) i čak tvrde da zabrana zaštitnih klauzula u posebnim zakonima postaje bespredmetna posle donošenja Zakona o obligacionim odnosima. Konsekventno na toj liniji je i tvrdnja da nema razlike između novčanih obaveza u obligacionim odnosima unutrašnjeg prava i onih sa stranim elementom. Dakle, ovi autori daju primat opštem zakonu nad posebnim dodeljujući ovom drugom dopunjujuću ulogu. Međutim, zastupnici teze o dispozitivnosti odredbe člana 394. Zakona o obligacionim odnosima odlaze u drugu krajnost dajući primat posebnom zakonu nad opštim — mehanički primenjujući odredbu člana 23. Zakona o obligacionim odnosima i šireći područje primene posebnih zakona na sve novčane obligacione odnose.

Međutim, ne možemo se složiti sa neuvažavanjem činjenice da je posebnim zakonom ograničeno polje primene opšteg zakona. Dejstvo odredbe člana 394. Zakona o obligacionim odnosima prostire se na novčane obaveze u unutrašnjem prometu gde su subjekti jugoslovenskog porekla i u međunarodnom prometu dobara i uslugu (gde je jedan subjekt stranog porekla) ako novčana obaveza glasi na dinare SFRJ. U tim odnosima načelo monetarnog nominalizma je imperativnog karaktera, a zlatne i valutne klauzule su zabranjene kako opštim (Zakonom o obligacionim odnosima) tako i posebnim zakonima (Zakon o novčanom sistemu i Zakon o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom).

Analizom člana 51. i člana 77. stav 1. i člana 108. Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom dolazimo do sledećih zaključaka. Platni promet sa inostranstvom, odnosno međunarodni platni promet u kome učestvuju sa jedne strane naša pravna lica može se vršiti i u devizama. U tom slučaju zaštitne monetarne klauzule nisu zabranjene i primenom argumenata á contrario izvlači se zaključak da su one dozvoljene.¹⁷ Prema tome, pravilo o monetarnom nominalizmu ovde je dispozitivnog karaktera — ono isključuje zaštitne klauzule samo ako one nisu unete u ugovor.

Dakle, po našem mišljenju pravna priroda načela monetarnog nominalizma je dvostruka: u unutrašnjem prometu, kao i u međunarodnom ako obaveza glasi na dinar SFRJ, radi se o *imperativnoj pravnoj normi* (što ima za posledicu da su zaštitne monetarne klauzule au-

obezbeđuje da će se dinarska vrednost ugovorne obaveze izračunati na osnovu cene zlata ili kursa dinara u odnosu na strane valute, ako ovim zakonom nije drukčije određeno". Član 77. st. 2. Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom: „Odredbe pravnog posla protivne zabrani iz st. 1. su nevažeće". Član 51. Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom: „Dozvoljeno je i pravno moguće odgovarajućim pravnim poslom otkloniti snošenje rizika tečajnih razlika". Član 23. Zakona o obligacionim odnosima: „Na obligacione odnose koji se uređuju drugim saveznim zakonima primenjuju se odredbe ovoga zakona u pitanjima koja nisu uređena tim zakonima".

¹⁷⁾ Takvo rešenje diktirano je potrebom što uspešnijeg razvoja spoljne trgovine,

tomatski zabranjene), a u međunarodnom prometu gde je subjekt naše pravno lice (a ne i fizičko) i obaveza je izražena u devizama radi se o *dispozitivnoj pravnoj normi* (što znači da je dozvoljeno ugovaranja zaštitnih monetarnih klauzula, koje su u tom slučaju punovažne).

Ponudeni i dati odgovor na pitanje o pravnoj prirodi načela monetarnog nominalizma odbacuje kao neosnovane zahteve za preformulacijom člana 394. Zakona o obligacionim odnosima. Smatramo da je rešenje jasno i ispravno, i da se sudska praksa i arbitraža ne nalaze ni pred kakvim teškoćama u vezi sa primenom člana 394. Zakona o obligacionim odnosima.

Da bi se zaštitilo načelo monetarnog nominalizma u onim novčanim obligacijama u kojima je ono imperativnog karaktera predviđena je, pored opšte zabrane zaštitnih monetarnih klauzula (član 394. Zakona o obligacionim odnosima), i zabrana tih klauzula u posebnim zakonima (član 77. stav 1. Zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom i član 10. stav 2. Zakona o novčanom sistemu). Prema tome, zabranjene su zlatne i valutne klauzule, odnosno klauzule plaćanja u zlatu i devizama, kao i klauzule kojima se obezbeđuje da će se dinarska vrednost ugovorne obaveze izračunati na osnovu cene zlata, kursa dinara u odnosu na strane valute ili prema cenama dobara, roba i usluga izraženim indeksom cena.

Ako su predviđene zakonske zabrane navedenih klauzula postavlja se pitanje kakva je njihova pravna sudbina, odnosno kakav je njihov uticaj na ugovor u kome su se našle? Odgovor je dat u Zakonu o novčanom sistemu (član 10. stav 2.) gde se kaže da su takve klauzule ništave, a to znači da ugovor ostaje na snazi bez tih klauzula. Smatra se da te klauzule nisu ni postojale u ugovoru (radi se, dakle, o delimičnoj ništavosti ugovora). Ako je u pitanju vezivanje dinara za paritet prema zlatu ili nekoj stranoj valuti onda se takva klauzula jednostavno briše iz ugovora. Ako je, pak, bilo predviđeno plaćanje u zlatu ili nekoj stranoj valuti onda se primenjuje rešenje iz člana 395. Zakona o obligacionim odnosima prema kome se ispunjenje može zahtevati samo u domaćem novcu prema kursu koji je važio u trenutku nastanka obaveze.¹⁸⁾ A to znači da se mora po naređenju zakona pristupiti konverziji zlata i strane valute u dinare i onda obaveza isplatiti u skladu sa članom 394. Zakona o obligacionim odnosima.

Da se sada samo podsetimo da u onim novčanim obavezama u kojima je načelo monetarnog nominalizma dispozitivnog karaktera nema mesta konverziji ukoliko su ugovorene zlatne i valutne klauzule - isplata se vrši u zlatu i stranoj valuti u skladu sa tim klauzulama.

OGRANIČENJA NAČELA MONETARNOG NOMINALIZMA

Već je ranije istaknuto da načelo monetarnog nominalizma *na području na kome je imperativnog karaktera* nije prihvaćeno kao apso-

¹⁸⁾ Dr Lj. Rosenberg (op. cit. str. 270.) kritikuje ovakvo rešenje Zakona o obligacionim odnosima i predlaže: „da se ni u kojem slučaju ne bi trebao prihvatiti tečaj konverzije koji važi na dan zaključenja ugovora, već tečaj konverzije koji važi na dan faktičkog plaćanja, koji je u oblasti prava međunarodnih plaćanja prihvaćen u cijelom svijetu“.

lutno pravilo, odnosno da u pravnom sistemu i sudskoj praksi postoje odstupanja od njega koja imaju značaj korekcije, odnosno valorizacije novčanih obaveza. U tome smislu razlikuje se: a) javno-pravna valorizacija, b) valorizacija na osnovu ugovora, c) valorizacija na osnovu zakona, d) valorizacija na osnovu sudske odluke i e) valorizacija na osnovu međunarodnog sporazuma. Opravdanje za valorizaciju leži u činjenici da bi zadržavanje novčane obligacije u prvobitnom obliku predstavljalo izuzetno veliki teret za poverioca, koji pravni sistem ne može da toleriše. Razmotrimo sada sve navedene oblike valorizacije.

A) JAVNO-PРАВNA VALORIZACIJA. — Raskorak između nominalne i realne vrednosti novčane obaveze može da dostigne tako velike razmere da postane nužna intervencija države. Problem se prvobitno pojavio u vreme ratova kada cene robe rastu, a realna vrednost novca naglo pada. Uzrok su inflatorne tendencije koje dovode do intervencije javne vlasti — zakonodavca. U poslednje vreme to postaje uobičajena pojava kako u svetu tako i u nas. Pre svega, na ovaj način valorizuju se penzije i razna davanja iz oblasti socijalnog osiguranja. U našoj pravnoj istoriji ovakav primer valorizacije nalazimo u Zakonu o zameni okupacijskih novčanica od 1945. godine.¹⁹ Tim zakonom izvršeno je preračunavanje predratnih dugova, kao i dugova nastalih za vreme rata, sa ranijih valuta na našu novu valutu.

Treba napomenuti da je javno-pravna valorizacija kogentnog (imperativnog) karaktera i da je samim tim dispozicija stranaka isključena.

B) VALORIZACIJA NA OSNOVU UGOVORA. — Naš Zakon o obligacionim odnosima izuzetno dopušta valorizaciju na osnovu ugovora, koja je predviđena u obliku indeksne klauzule (član 396.) i klauzula klizne skale (član 397.).

U našem pravu robne klauzule nisu dozvoljene. A što se tiče indeksne klauzule ona je načelno zabranjena, ali je u ograničenoj i tačno određenoj meri dozvoljena njena primena — ne kao pravilo, već kao izuzetak. Zakon smatra punovažnim indeksne klauzule ako je izabrani indeks u neposrednoj ekonomskoj vezi sa predmetom posla ili je takva odredba ugovorena radi obezbeđenja životnog standarda ugovorne strane — sve to, naravno, pod uslovom da je novčana obaveza izražena u domaćem novcu (dinarima).

Kod indeksne klauzule radi se o vezivanju novčane obaveze za promene cena dobara, roba i usluga izraženim indeksom cena, koje utvrđuju ovlašćene organizacije (statistički zavodi). Ukoliko bi se ova klauzula vezivala za promene cena dobara, roba i usluga koje nisu u vezi sa predmetom posla ili sa obezbeđenjem životnog standarda ugovorne strane to bi imalo višestruke štetne posledice (prvenstveno na planu inflacije). Zato je zakon izrekao opštu zabranu ovih klauzula, sa izuzecima koje smo naveli.

U slučaju dozvoljenosti indeksne klauzule postavlja se pitanje kada je izabrani indeks u neposrednoj ekonomskoj vezi sa predmetom posla? Smatramo da se odgovor može dati samo na bazi sadržine dužnikove prestatije i da indeks mora biti sa njom u direktnoj ekonom-

¹⁹⁾ Dr Stojan Cigoj: Obligacije, „Uradni list SR Slovenije“, Ljubljana, 1976. godine, strana 81.

skoj vezi (indeks cena žita samo u odnosu na odgovarajuću vrstu žita. U tom slučaju on nema spekulativni značaj. Postojanje veze faktičko je pitanje i ono se utvrđuje u svakom konkretnom slučaju.

Indeksna klauzula u cilju obezbeđenja životnog standarda može se uneti u kolektivne ugovore, koje zaključuju privredna komora i sindikat sa privatnim poslodavcima (fizičkim i građanskim pravnim licima) u cilju zaštite realnog ličnog dohotka radnika zaposlenih kod tih lica.

Klauzula klizne skale može biti uneta u ugovore u kojima na jednoj ugovornoj strani leži obaveza da izradi i isporuči određene predmete (ugovor o delu, ugovor o prodaji stvari proizvedenih ili izrađenih za potrebe kupca, ugovor o građenju). U tom slučaju ugovara se da će cena isporučenih predmeta zavisiti od cena materijala i od rada, kao i drugih elemenata koji utiču na visinu troškova proizvodnje — u određeno vreme na određenom tržištu. Dakle, svi ti elementi moraju da budu u direktnoj vezi sa troškovima proizvodnje.

Vremensko važenje ugovorene klauzule klizne skale prostire se do trenutka zapadanja dužnika u docnju sa izradom i isporukom određenog predmeta, a izračunavanje modifikovane cene vrši se na osnovu matematičke formule.

Ako je u ugovor uneta klauzula klizne skale ili indeksna klauzula to znači da ugovorena cena nije definitivna, već samo početna, odnosno provizorna. Konačna cena se utvrđuje kada ugovorene klauzule proizvedu svoje dejstvo.

c) VALORIZACIJA NA OSNOVU ZAKONA. — Ova valorizacija predviđena je u Zakonu o obligacionim odnosima (članovi 104, 113, 189, 563, 636. i 637.), kao i u našim republičkim i pokrajinskim zakonima o nasleđivanju i porodičnim zakonima.

1. *Klauzula Rebus sic stantibus*. — Prilikom zaključenja ugovora stranke uzimaju u obzir sve postojeće okolnosti, kao i one okolnosti koje ne postoje ali se njihovo nastupanje može predvideti. Dakle, stranke računaju sa predvidljivim rizikom. Međutim, može se dogoditi da se kod dvostrano obaveznih i teretnih ugovora okolnosti toliko promene da veoma ozbiljno dovedu u pitanje princip ekvivalentne razmene. U tom slučaju treba potražiti pravno rešenje takve situacije. Moguća su dva polazišta: striktno se držati slova ugovora ili dozvoliti njegovu reviziju sa raskidnim elementom. Rešenje se pronalazi u okviru teorije *Rebus sic stantibus* (teorija promenjenih okolnosti) prema kojoj „Svaki obligacioni ugovor treba da obavezuje samo dotle dok se ne promene u osnovi okolnosti pod kojima je on zaključen. Pretpostavlja se da su se ugovorne strane prećutno o tome saglasile da se preuzete obaveze ne mogu iznuditi ako bi se znatno promenile okolnosti koje su postojale u vreme zaključenja ugovora.”²⁰

Protivnici ove teorije ističu da je ugovor zakon za stranke — *PACTA SUNT SERVANDA* — i da se kao takav mora da poštuje u svom prvobitnom obliku. Međutim, kada to tvrde oni sami seku granu na kojoj sede; jer postižu suprotan efekat od željenog. Jeste ugovor zakon

²⁰ Dr Jakov Radišić: *Obligaciono pravo* — opšti deo, „Nolit”, Beograd, 1979. godine, strana 139.

za stranke, ali u okviru realnih okolnosti u trenutku zaključenja ugovora. Ukoliko se te okolnosti bitno promene to mora da ima za posledicu promenu sadržine ugovora — čemu se načelo *Pasta sumt servanda* ne protivi. Naprotiv, ono traži poštovanje nove realnosti.²¹

Naš Zakon o obligacionim odnosima u članu 133. sankcioniše uticaj promenjenih okolnosti na sudbinu ugovora. Da bi zahtev za raskid ugovora doveo do njegove revizije potrebno je ispunjenje sledećih uslova: 1) da su posle zaključenja ugovora nastupile okolnosti koje otežavaju ispunjenje obaveze jedne strane ili se zbog njih ne može ostvariti svrha ugovora, 2) da je intenzitet promenjenih okolnosti toliko jak da je očigledno da ugovor više ne odgovara očekivanjima ugovornih strana — što ima za posledicu da bi po opštem mišljenju bilo nepravično održati ga na snazi sa prvobitnom sadržinom, 3) da strana koja se poziva na promenjene okolnosti nije bila dužna da u vreme zaključenja ugovora uzme u obzir te okolnosti ili da ih nije mogla izbeći ili savladati, 4) da su promenjene okolnosti nastupile u vremenskom intervalu od zaključenja ugovora do roka dospelosti obaveze i 5) da druga strana ponudi ili pristane da se odgovarajući uslovi ugovora pravično izmene. Ugovorna strana čije je ispunjenje obaveze zbog promenjenih okolnosti otežano ili ne može da ostvari svrhu ugovora ovlašćena je da traži raskid ugovora. Ugovarač prema kome je takav zahtev uperen može da optira ako su ispunjeni zakonski uslovi: da se složi sa raskidanjem ugovora ili da ga održi na snazi tako što će svojom prestacijom da poveća i dovede je u vrednosni sklad sa prestacijom saugovarača.

Raskidanje ili izmena ugovora zbog promenjenih okolnosti je opšte pravilo koje važi za sve obligacione odnose nastale iz ovog izvora — pa u okviru toga i za novčane obaveze u novčanim obligacijama. Dakle, dužnik koji duguje sumu novca da bi održao ugovor mora da je poveća do potrebnog nivoa da bi se zadovoljio princip ekvivalencije. Ovde, dakle, jednostranom voljom dužnika novčane obaveze dolazi do valorizacije prvobitnog duga. S obzirom da je pravilo iz člana 133. Zakona o obligacionim odnosima, kako smo već istakli, opšteg karaktera to znači da se ovaj institut može primetiti u svim novčanim obligacijama — ako su zadovoljeni traženi uslovi za to. Značaj pravila je, upravo zbog toga, ogroman.

2. *Visina naknade štete.* — Cilj naknade štete jeste da se uspostavi stanje koje je bilo pre nego što je šteta nastala. Naravno, oštećenik ima pravo kako na naknadu obične štete, tako i na naknadu izmakle koristi (radi se o naknadi materijalne štete).

Odstupanje od načela monetarnog nominalizma predviđeno je u članu 189. stav 2. Zakona o obligacionim odnosima. Naime, izričito je propisano da se visina naknade štete određuje prema cenama u vreme donošenja sudske odluke, izuzev slučaja kada zakon određuje što drugo.

Početni momenat kod naknade štete jeste prouzrokovanje same štete, a završni je u aktu naknade štete. Ta dva momenta su, po pravilu, vremenski znatno udaljeni jedan od drugog. U intervalu između njih ce-

²¹⁾ Dr Slobodan Perović: Raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti. i načelo pravne sigurnosti. Naučni pregled, Zbirka radova, sv. I, Beograd, 1974. godine, strane 183—206.,

ne roba se mogu znatno promeniti. Postavlja se pitanje u vezi sa tim kako odrediti visinu naknade materijalne štete?

U teoriji i sudskoj praksi formirala su se četini kriterijuma: 1) trenutak prouzrokovane štete, 2) trenutak u kome je oštećeni došao u mogućnost da o svom trošku otkloni štetu, 3) trenutak podnošenja tužbe sudu sa zahtevom za naknadu štete i 4) trenutak donošenja sudske odluke. Trenutak prouzrokovanja štete je danas praktično neprihvatljiv iz prostog razloga što on favorizuje štetnika, a dovodi u izuzetno težak položaj oštećenika. Štetnik bi imao da nadoknadi vrednost oštećene ili uništene stvari po njenoj ceni u momentu nanošenja štete, a oštećeni sa tom naknadom ne bi mogao po izmenjenom cenama ni da popravi oštećenu ni da kupi novu stvar. Načelo monetarnog nominalizma, ako bi bilo primenjeno, u ovom slučaju pokazalo bi se kao *izrazito nepravično*. Slična primedba mogla bi da se stavi i kada se radi o trenutku podnošenja tužbe sudu — pošto i ovde momenat obraćanja sudu i momenat donošenja sudske odluke mogu da budu na znatnoj vremenskoj distanci. Sa stanovišta cilja naknade štete jedino prihvatljiv je trenutak donošenja sudske odluke. Samo se na taj način imovina oštećenog može da dovede u stanje u kome je bila pre oštećenja. Naime, po ovom kriterijumu vrednost stvari se iskazuje prema cenama momentu donošenja sudske odluke, a ne prema cenama u momentu prouzrokovanja štete. Dakle, obaveza na naknadu štete nastaje u momentu prouzrokovanja štete, ali se visina naknade štete određuje prema cenama u momentu presuđenja. Očito je da smo u prisustvu valorizacije cene oštećene ili uništene stvari.

3. *Povećanje, smanjenje i ukidanje novčane rente.* — Zakon o obligacionim odnosima u članu 195. stav 2. konstituisao je novčanu rentu kao blik naknade štete u slučajevima kada je povređeni zbog potpune ili delimične nesposobnosti za rad gubi zaradu, kada mu se potrebe trajno povećaju ili kada je mogućnost njegovog daljeg razvijanja inapredovanja uništena ili smanjena. U svakom konkretnom slučaju sud donosi odgovarajuću odluku o dosuđenju novčane rente.

Renta se, dakle, javlja kao posledica povrede telesnog integriteta nekog lica, koja prouzrokuje potpunu ili delimičnu nesposobnost za rad oštećenog. Sud određuje rentu i njenu visinu na bazi činjenica koje postoje u trenutku donošenja presude. Međutim, priroda telesne povrede je takva da ne postoji dalja potpuna izvesnost u pogledu zdravstvenog stanja oštećenog, koje može da se kreće ka poboljšanju do ozdravljenja ili da se pogoršava do smrti. Zato sud može menjati iznos rente ako se znatnije promene okolnosti koje je imao u vidu prilikom donošenja ranije odluke. Najčešće slučajeve imamo da sud poveća rentu ako se radna sposobnost oštećenog smanjuje. I obrnuto: sud smanjuje rentu ako se radna sposobnost oštećenog povećava. Ukoliko se oštećeni prekvalifikuje i potpuno ozdravi može doći i do ukidanja novčane rente.

Pošto novčana renta ima oštetni karakter znatno promenjene okolnosti vezane su za ličnost oštećenog lica. Renta se dosuđuje u tačno određenom novčanom iznosu i plaća se u periodičnim obrocima (najčešće mesečno). Sud je samio ovlašćen da promeni visinu novčane rente kada utvrdi da postoje uslovi za to. Međutim, zakon nije pred-

video obavezu suda da u svakom slučaju ispunjenja uslova menja iznos rente. Dakle, po zakonu sud može, ali ne mora tako da postupi. Ovakvo rešenje bazirano je na uvažavanju opšte-društvenih potreba.

Odluka suda o povećanju ili smanjenju novčane rente predstavlja odstupanje od načela monetarnog nominalizma, odnosno iznos prvodosuđene novčane obaveze odgovornog lica (ponajčešće štetnika) valorizira se novom sudskom odlukom.

4. *Izmena cene u ugovoru o građenju*, — Dejstvo uticaja promenjenih okolnosti na ugovor (član 133. Zakona o obligacionim odnosima) je opšte pravilo — pa, prema tome, primenjuje se i na ugovor o građenju. Međutim, kod ovoga ugovora u prisustvu smo jednoga specifikuma. Naime, član 636. Zakona o obligacionim odnosima predstavlja „lex specialis” u odnosu na član 133. istog zakona. A to znači da se primenjuju odredbe člana 636. sa dopunom koja je predviđena u opštem institutu promenjenih okolnosti.

Kod ugovora o građenju izvršenje obaveze izvođača građevinskih radova traje duže vreme — krupni investicijski objekti grade se godinama. U tom intervalu pod dejstvom inflacije, a i iz drugih uzroka, po pravilu dolazi do povećanja cena elemenata na osnovu kojih je određena cena radova: povećavaju se cene ugrađenog materijala, povećava se cena radova trećih lica u vezi sa gradnjom objekta kao i troškovi života. Normalno je da izvođač radova ne bi trebalo da snosi sve te troškove izazvane povećanjem cena. Zato je zakonom predviđeno da izvođač koji je svoju obavezu ispunio u predviđenom roku može zahtevati povećanje cene radova ako je ona veća za više od dva procenta ugovorene cene, a ako je izvođač svojom krivicom izvršio obavezu sa zakasnjem može zahtevati povećanje cene radova ako je ona veća za više od pet procenata od ugovorene cene.

Navedeno zakonsko rešenje predstavlja korekciju opšteg instituta promenjenih okolnosti. Izvođač radova može tražiti izmenu cene, a ne raskid ugovora.

Da bi izvođač radova stekao pravo na povećanje cene on mora da dokaže da su se, usled okolnosti koje su nastupile posle zaključenja ugovora, povećale cene elemenata na osnovu kojih je određena cena radova. U tom slučaju povećanje cene radova raspoređuje se tako da dva, odnosno pet procenata padaju na teret izvođača, dok povećanje cene preko tih procenata ide na račun naručioca posla.

Zakonske odredbe o pravu izvođača da traži povećanje cene radova, ako su ispunjeni potrebni uslovi, jesu dispozitivnog karaktera, a to znači da izvođač i naručilac radova mogu pitanje cene da urede i drugojačije — sve do utvrđenja da je ta cena fiksna i da se neće menjati bez obzira na promenu okolnosti koje utiču na nju. Međutim, ako se cena radova poveća za više od 10 procenata, i pored ugovorene klauzule da je cena fiksna, izvođač ima pravo da traži od naručioca posla povećanje cene iznad tih 10 procenata. Naravno, tih 10 procenata idu na teret izvođača radova. Izvođač nema pravo da traži povećanje cene ako je do povećanja cene elemenata na osnovu kojih je određena cena radova došlo posle njegovog zapadanja u docnju.

Ako se uzme u obzir da je u našoj zemlji veoma intenzivna izgradnja privrednih objekata i objekata opšte i zajedničke potrošnje može se

zaključiti da je ovo odstupanje od načela monetarnog nominalizma kod ugovora o građenju izuzetno značajno.

5. *Izbor prilikom vraćanja zajma.* — Priroda ugovora o zajmu određuje da njegov predmet mogu da budu zamenljive stvari ili novac. Ukoliko se radi o stvarima onda dužnik (zajmoprimac) mora da vrati istu količinu stvari, iste vrste i kvaliteta. Međutim, stranke mogu ugovoriti da dužnik vrati novac umesto stvari. U tom slučaju dužnik može da bira hoće li da vrati novac ili stvari. Ukoliko se opredeli za povraćaj zajma u novcu dolazi do odstupanja od načela monetarnog nominalizma, odnosno do primene valorizma. Naime, prilikom utvrđenja novčanog iznosa, koji treba vratiti umesto stvari, ne uzima se u obzir cena stvari u trenutku njihove predaje zajmoprimcu, već njihova cena u vreme i u mestu koji su ugovorom određeni za povraćaj zajma (član 563. Zakona o obligacionim odnosima).²²

6. *Posledice ništavnosti i poništenja ugovora.* — Prema našem pozitivnom pravu ugovor je ništav ukoliko se protivi ustavom utvrđenim načelima društvenog uređenja, prinudnim propisima ili moralu socijalističkog samoupravnog društva pod uslovom da cilj povređenog pravila ne upućuje na neku drugu sankciju ili ako zakon u određenom slučaju ne propisuje što drugo. Ukoliko dođe do ništavnosti ugovora moraju se rešiti pravne posledice ništavnosti na ugovorne strane (član socijalističkog samoupravnog društva pod uslovom da cilj povređenog pravila ne upućuje na neku drugu sankciju ili ako zakon u određenom 104. ZOO). Ukoliko stranke nisu započele izvršenje svojih obaveza situacija je jednostavna: smatra se da se one ne nalaze ni u kakvim obavezama jedna prema drugoj. Međutim, ukoliko su obaveze izvršene ili se bar započelo sa njihovim izvršenjem zakonom je predviđeno opšte pravilo restitucije, koja može biti jednostrana (kod jednostrano obaveznih ugovora i kod dvostrano obaveznih ukoliko je samo jedna ugovorna strana izvršila obavezu) ili dvostrana (ukoliko su obe strane izvršile svoje obaveze).

Od opšteg pravila restitucije u naturi predviđena su dva izuzetka: a) kada to više nije moguće i b) kada se priroda onog što je ispunjeno protivi vraćanju. U tim slučajevima povraćaj se vrši u novcu prema cenama u vreme donošenja sudske odluke — pod uslovom da zakonom nije određeno što drugo. Dakle, nisu bitne cene stvari ili usluga u trenutku davanja, odnosno vršenja — što govori o tome da se radi o valorizaciji prestacija.

Sličnu situaciju imamo i kada se radi o poništenju rušljivog ugovora (član 113. ZOO) usled mana volje ugovorne strane, odsustva poslovne sposobnosti i kada je pozitivnim pravom to određeno. Razlika je samo u tome što ugovorne strane mogu svoj odnos urediti tako da poništenje počne da proizvodi dejstvo od momenta poništenja (profuturo), a da ono što su pre toga ispunile jedna drugoj ostane na snazi, tj. punovažno. Takvo rešenje je posledica manjeg značaja relativne ništavnosti za pravni poredak u celini.

7. *Određivanje vrednosti poklona u naslednom pravu.* — Realizovani ugovori o poklonu imaju efekta u naslednom pravu i to u oblas-

²²) Po mišljenju dr. S. Cigoja radi se o zakonskom datio in solutum (v. S. Cigoj: Obligacijska razmjera „Uradni list SR Slovenije“, Ljubljana, 1978. godine, str. 513).

ti zakonskog nasleđivanja. Pre svega, prilikom utvrđivanja vrednosti zaostavštine uzima se u obzir vrednost svih poklona koje je ostavilac učinio zakonskim naslednicima i vrednost poklona licima koja ne spadaju u krug zakonskih naslednika ako su oni učinjeni u poslednjoj godini života ostavioca (sem manjih uobičajenih poklona). Takođe, Zakonskim naslednicima uračunava se u nasledni deo sve što su dobili na poklon od ostavioca. U oba slučaja prilikom utvrđivanja vrednosti poklona polazi se od stanja stvari u vreme poklona, ali se ne uzima u obzir tadašnja cena poklonjenih stvari, već njihova cena u trenutku smrti ostavioca. Naši zakoni o nasleđivanju, dakle, fiktiraju da su poklonjene stvari predate poklonoprincipima u trenutku smrti ostavioca u stanju u kome su u realno predate. Na taj način dolazi do valorizacije vrednosti poklona (član 30. i 52. Zakona o nasleđivanju SR Srbije).

8. *Izdržavanje u porodičnom pravu.* — Brak i porodica su društvene ćelije od posebnog značaja. U našem pravnom sistemu u prvom planu su lično pravne komponente subjekata ovih institucija, dok su imovinsko-pravni odnosi manjeg značaja. No, i oni su regulisani pozitivnim propisima.

U okviru imovinsko-pravnih odnosa posebno mesto zauzima pitanje izdržavanja, koje je dosta razgranato. Tako imamo tri vrste izdržavanja: a) izdržavanje dece, roditelja i drugih srodnika, b) izdržavanje bračnog druga i c) izdržavanje lica iz vanbračne zajednice. Prilikom utvrđivanja iznosa izdržavanja uzimaju se u obzir sve relevantne okolnosti kako na strani tražioca tako i na strani davaoca izdržavanja. Međutim, jednom utvrđeni iznos izdržavanja nije nepromenljiv — on se može valorizirati na zahtev ovlašćenog subjekta (primaoca izdržavanja, zakonskog zastupnika, organa starateljstva ili suda) ako su se izmenile okolnosti na osnovu kojih je donesena ranija presuda (član 257. Porodičnog zakona SR BIH).

d) **VALORIZACIJA NA OSNOVU SUDSKE ODLUKE.** — Ako dužnik novčane obaveze padne u docnju sa izvršenjem on duguje poveriocu zateznu kamatu, koja počinje teći od trenutka nastupanja docnje. Često puta nesavestan dužnik, rukovodeći se isključivo svojim interesom, namerno odugovlači sa ispunjenjem obaveze. Naime, zbog takvog ponašanja dužnik ne trpi nikakvu štetu, pošto je u vreme ekonomskih kriza iznos dužnih kamata niži od stope inflacije. Dužnik se, dakle, svojom jednostranom voljom dovodi u faktički status kreditirane osobe. Razume se da se takvo stanje teško može da dovede u sklad sa javnim poretkom. Zato se u teoriji i sudskoj praksi počinje da formira stavovište da je u takvim situacijama potrebna sudska intervencija u cilju dovođenja u vrednosnu ravnotežu ugovornih obaveza, odnosno valorizacije dužnikove novčane obaveze.²³

E) **VALORIZACIJA NA OSNOVU MEĐUNARODNOG SPORAZUMA.** — U oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa moguće je da se bilateralnim ili multilateralним sporazumima između država predvidi princip valorizacije novčanih obaveza. Takvi sporazumi obavezuju buduće ugovarače da u svoje konkretne ugovore sa elementom inostranosti unesu i klauzulu o valorizaciji novčanih dugova.²⁴

²³) Dr. S. Cigoj: Obligacijska razmjera, str. 372.

²⁴) Dr. S. Cigoj navodi primer sporazuma između Poljske i Indije iz 1963. godine (v. dr S. Cigoj: Obligacija, str. 84.).

Z A T E Z N A · I U G O V O R N A K A M A T A

U određenim situacijama dužnik duguje pored novčane obaveze i iznos kamate. To će biti slučaj kada obaveza nije izvršena na vreme pa je dužnik pao u docnju (zatezna kamata) ili kada se ugovorne stranke dogovorile da će dužnik dugovati kamatu (ugovorna kamata). Karakteristično za kamate jeste da su one akcesorne prirode u pogledu svoga nastanka, tj. da je njihovo rađanje vezano za glavni dug. Međutim, posle konstituisanja imaju samostalnu egzistenciju, a to znači da dospele kamate ne prestaju ako se ugasi glavni dug. Jedino na planu zastarevanja održana je veza sa glavnim dugom — kamate mogu samostalno da zastare, ali ako zastari glavni dug automatski zastarevaju i kamate. Propisi o kamatama su imperativnog karaktera.

Zatezne kamate predstavljaju sankciju za neblagovremeno ispunjenje dužnikove obaveze. Ona ipso facto deluje čim dužnik zapadne u docnju, a određuje se prema kamatnoj stopi koja se u mestu ispunjenja plaća na štedne uloge po viđenju. Poverilac ima pravo na zateznu kamatu nezavisno od toga da li je zbog dužnikovog zakašnjenja pretrpeo neku štetu ili nije. Međutim ako je pretrpeo štetu i ona je veća od iznosa zatezne kamate poverilac ima pravo da traži razliku između štete i kamate. U tom slučaju poverilac mora da dokaže postojanje štete (za dobijanje kamate dovoljno je da dokaže samo dužnikovu docnju).

Ugovorna kamata predstavlja cenu upotrebe novca ili drugih zamjenjivih stvari. Konstituiše se voljom ugovornih strana. Međutim, zakonom je određen maksimalni iznos kamatne stope i on je ravan, kao i kod zatezne kamate, visini kamatne stope koja se u mestu ispunjenja plaća na štedne uloge po viđenju. Ovo pravilo ne važi za ugovornu kamatu u privredi gde njenu gornju granicu određuje Savezno izvršno veće. Ako stranke ugovore plaćanje kamate, a ne odrede kamatnu stopu, važi pravilo da kamatna stopa u poslovima između fizičkih lica iznosi šest odsto, a u privredi osam odsto. Ukoliko stranke ugovore veću kamatnu stopu od dozvoljene ona će se spustiti na nivo dozvoljene kamatne stope.

Stranke određuju vreme dospevanja kamate, a ako to ne učine primenjuje se dispozitivno pravilo po kome kamata dospeva po isteku jedne godine od dana zaključenja ugovora.

Naše pozitivno pravo zabranjuje naplaćivanje kamate na dospele i neisplaćenu kamatu (anatocizam) i na taj način štiti interese dužnika. Pravilo se odnosi kako na ugovornu tako i na zateznu kamatu. Eventualna ugovorna odredba o plaćanju kamate na kamatu pogođena je sankcijom nistavosti. Dakle, nije dozvoljeno da se stranke unapred dogovore o plaćanju kamate na kamatu. Međutim ne postoji pravna smetnja da se stranke naknadnim ugovorom po dospeću kamate dospelu kamatu pripoje glavnici i da od tog trenutka počne da teče nova kamata na uvećani iznos glavnice.

Pored ograničenja u pogledu kamatne stope zakon je predvideo i maksimalni iznos kamate. Naime, kada kamata dostigne iznos glavnog duga (glavnice) ona prestaje teći. Dužnik se tada oslobađa obaveze kada isplati glavnice i iznos kamate u visini glavnice (suštinski dve

glavnice). Ukoliko dužnik plati manji iznos on se razdužuje za troškove i kamatu, a isplata glavnice je na kraju. U tom slučaju kamata ponovo počinje da teče sve dok ne dostigne vrednost glavnice.

VREME I MESTO ISPUNJENJA

Vreme ispunjenja novčanih obligacija u tesnoj je vezi sa načinom isplate. Najčešće se isplata vrši preko banke, pošte ili čekovne knjižice. Ako se plaćanje vrši preko banke kod koje se vodi račun poverioca dužnik se smatra razduženim kada poveriočevoj banci stigne novčana doznaka za poverioca ili virmanski nalog dužnikove banke da se odobre sredstva poveriocu. Dakle, vreme ispunjenja jeste vreme prispeća u poveriočevu banku dužnikove novčane doznake ili virmanskog naloga (član 318. st. 1. ZOO). Navedeno rešenje je dispozitivnog karaktera, jer ugovorne stranke imaju zakonsko ovlašćenje da pitanje vremena ispunjenja obaveze preko banke regulišu i na drugi način.

Ako se plaćanje vrši preko pošte ugovorne stranke mogu odrediti da se kao vreme ispunjenja smatra momenat uplate novca na pošti. U nedostatku sporazuma o tome između stranaka vremenom ispunjenja smatra se trenutak kada je poverilac primio novčanu doznaku (član 318. st 2. ZOO).

Ako se plaćanje vrši preko uplatnice — na osnovu posebnog propisa ili ugovora — vremenom ispunjenja smatra se trenutak kada dužnik uplati dužni iznos čekovnom uputnicom u korist računa poverioca (član 318. st. 3. ZOO).

Pravilo je da se obaveze izvršavaju u predviđenom roku. Samo ako je rok ugovoren u isključivom interesu dužnika on može izvršiti obavezu pre roka. Međutim, ovo opšte pravilo trpi izuzetak kada se radi o novčanim obligacijama. Zbog specifične prirode novca zakonom je dozvoljeno da dužnik može izvršiti svoju obavezu i pre roka (član 389. st. 1. ZOO). Poverilac takvo izvršenje mora da primi. Čak se predviđa da je ništava klauzula u ugovoru kojom se dužnik odriče od svog prava da obavezu ispuni pre roka.

Kada dužnik vrati novčani dug pre roka otvara se problem kamate. Naš zakon u tom pogledu štiti poverioca, jer predviđa da dužnik može od iznosa duga odbiti kamate od prevremene isplate do roka dospelosti samo ako je to predviđeno ugovorom ili proizilazi iz običaja (član 398. st. 3. ZOO). Novac vraćen pre roka i sa kamatom do dospelosti obaveze poverilac može ponovo da plasira i da na taj način ubere dve kamate. Zato smatramo da bi bilo bolje rešenje da je zakon dopustio da se u svim slučajevima isplate pre roka od iznosa duga odbije iznos kamate za vreme od dana isplate do dospelosti obaveze. Doduše, zakon se i sam kreće u tom pravcu kada posebno dopušta odbijanje kamate kod prodaje sa obročnim otplatama cene, ugovora o zakupu, ugovora o zajmu i ugovora o kreditu.

Pod mestom ispunjenja dužnikove obaveze smatra se ono mesto koje je određeno pravnim poslom ili zakonom (član 319. st. 1. Zakona o obligacionim odnosima). Ukoliko na taj način nije određeno mesto ispunjenja primenjuje se dispozitivno pravilo po kome se novčane oba-

veze ispunjavaju u mestu u kome poverilac ima sedište odnosno prebivalište, a u nedostatku prebivališta boravište. Ako se plaćanje vrši virmanom mesto ispunjenja nije sedište poverioca, već sedište banke kod koje poverilac drži svoja sredstva (član 320. st. 1. i 2. Zakona o obligacionim odnosima). Ukoliko poverilac promeni svoje sedište, odnosno prebivalište u vreme kada je obaveza dospela i usled toga dođe do povećanja troškova ispunjenja biće dužan da te troškove nadoknadi svoje sagoravaču.

LA REALISATION DES OBLIGATIONS MONÉTAIRES

R é s u m é

Dans cet article l'auteur a exposé d'abord la notion et les caractéristiques de l'obligation monétaire. Ensuite il a traité la question des sources des obligations monétaires en signalant que les sources peuvent être aussi dans plusieurs autres branches du droit. En ce qui concerne le droit des obligations l'auteur souligne en particulier l'institution de la compensation du dommage, tant matériel qu'immatériel, en tant que source potentielle des obligations monétaires qui acquiert de plus en plus de l'importance. Le principe du nominalisme monétaire est examiné, avec une attention particulière et sa nature juridique est analysée. A la différence de beaucoup d'autres auteurs qui se sont déclarés en faveur du caractère impératif ou dispositif de la norme relative au nominalisme monétaire de l'article 394 de la Loi relative aux rapports d'obligation, l'auteur de cet article conclut que seule la thèse mixte, c'est-à-dire que dans la sphère de la validité de la Loi relative aux relations d'obligation la norme est impérative, mais que cette sphère est limitée par les lois spéciales (par la Loi relative au système monétaire et la Loi relative à la gestion des affaires de devise et les rapports de crédit avec l'étranger), dans laquelle la norme apparaît sous forme de règle dispositive. A cette fin on part de l'analyse des rapports de la loi générale et des lois spéciales. Ensuite sont exposées les règles relatives à la limitation du nominalisme monétaire, c'est-à-dire le principe du valorisme dans le droit yougoslave est analysé. Les différentes formes de la valorisation sont mises en relief (la valorisation de droit public, la valorisation en vertu du contrat, la valorisation en vertu de la loi, la valorisation en vertu de la décision judiciaire et la valorisation en vertu de la convention internationale). A la fin l'auteur donne un compte rendu de l'intérêt moratoire et de l'intérêt contractuel ainsi que sur le temps et le lieu de l'exécution des obligations monétaires.

NEKA RAZMATIPANJA O DRUŠTVENOM POLOŽAJU ŽENE OD ANTIČKOG DO BURŽOASKOG DRUŠTVA

I

Uporedna analiza društvenih sistema kroz istoriju upućuje na zaključak da je čitava poznata istorija civilizacije obeležena neravnopravnošću polova i podređenošću žene muškarcu. Iako se žene ne izdvajaju kao posebna društvena klasa, činjenica je da su kao pol redovno kroz istoriju bile u senci muškoga roda, više ili manje mu podređene, odnosno potpuno podjarmljene.

Ulazak ljudskog društva u svetlo civilizacije znači istovremno i ulazak u vreme klasnih suprotnosti, klasnog ugnjetavanja i antagonizma društvenih klasa, kao i u vreme ugnjetavanja ženskog roda od strane muškog i antagonizma polova. Razbijanje prakomunističke jednakosti ljudi, podela na klase prema bogatstvu i položaju koji se zauzima u procesu proizvodnje i aparatu državne prinude, dovodeći do otuđenja ljudi uopšte dovodi i do otuđenja polova. Osnovi toga otuđenja (privatna svojina, podela na klase i prinudni državni aparat), jednom rođeni i učvršćeni, održavaju dalje kroz istoriju podređenost jedne vrste rada drugoj, jedne društvene klase drugoj, kao i podređenost žene muškarcu.

Ekonomaska zavisnost, stojeći u osnovi, kako ugnjetavanja klasa, tako i ugnjetavanja žene od strane muškarca, sa učvršćenjem državnog aparata biva posebno potvrđena i ovekovečena izraženom pravnom nejednakošću. Udaljavanje žene iz javne radinosti i vezivanje za uske porodične okvire trasira put njenom isključenju iz javnog prava i javnog života uopšte, što je obeležje čitave poznate istorije civilizacije. (Ako je katkad poneka žena i mogla imati kakav faktički uticaj na javni život određenog društva, a mogla ga je imati jedino u svojstvu poseda muškarca iz najviše klase, u odnosu na položaj čitavog ženskog roda taj uticaj je beznačajan). Istovremeno, u krugu patrijarhalne porodice za koju je čvrsto vezana, žena sve više biva podređena muškarcu, što uslovljava i njenu podređenost u sferi privatnoga prava. Monogama patrijarhalna porodica, prva porodica zasnovana, ne na prirodnom već na ekonomskim uslovima, iako znači veliki istorijski napredak, znači istovremeno i krug specifičnog ropstva za ženu. Monogamija u njenom klasičnom vidu, različitom od etimološkog pojma monogamije, već od samog početka znači monogamiju samo za ženu strogo obaveznu na vernost i rađanje legitimnih potomaka mužu. Kršenje obaveze vernosti mužu sankcioniše se strogim kažnjavanjem žene, pa čak i smrtnom kaznom.

Muškarac, međutim, u okviru klasične monogamije, zadržava za sebe staru polnu slobodu, a pravni sistemi ga štite od mogućih negativnih posledica te slobode. Najekstremniji oblik muškarčevog „heterizma“ prostituticija, kao nužnost za određeni broj žena da se prodaju, uz javno žigosanje od strane društva (koje zaobilazi drugu stranu u tom odnosu — muškarca), normalna je prateća pojava svih eksploatatorskih društvenih sistema kroz istoriju, često ulepšavana ili prikrivana, ali uvek prisutna. Istovremeno, taj isti muškarac koji uživa u „heterizmu“, od vlastite žene zahteva vernost i pokornost, a pravni sistem mu, naravno, u tome pomaže. I pored toga što se privatno-pravni položaj žene u pojedinim društvima povremeno poboljšavao, od Hamurabija do Napoleona žena ostaje inferiorni pol. (Ako je katkada faktički položaj pojedinih žena, pripadnica klase bogatih, i bio relativno dobar, naravno uz uslov da se ne „ogreše“ o obavezu podređenosti muškarcu iz svoje klase, to ne menja bitno opštu sliku odnosa polova kroz istoriju).

Uz pravnu nejednakost društvenih klasa, kao značajno obeležje pravnih sistema kroz hiljade godina, uporedo ide i pravna nejednakost polova, pa čak i duže traje od prve, nadživljava je. Formalna jednakost pred zakonom (koja ogoljuje ekonomsku nejednakost), kao rezultat društvenih previranja u Evropi i značajna tekovina XIX veka, ne biva praćena i formalno-pravnim izjednačenjem polova, sa tim se nije mnogo žurilo.

Jednom zasnovano ropstvo žene muškarcu, vekovima održavano i potencirano, njena ekonomska zavisnost i pravna podčinjenost, uslovljavaju vremenom i duhovnu podređenost žene muškarcu, pa čak i mirenje sa položajem u kojem se nalazi. Isključena iz društvene proizvodnje, javne radinosti, kao i iz javnog prava i javnog života uopšte (osim kao posed muškarca), vezana za porodicu i u okviru nje podređena muškarcu, žena je lišena i mogućnosti prosvetavanja i obrazovanja, što postaje samo muškarčeva privilegija. Obrazovanje žena sistematski je stopirano kroz istoriju i, naravno, rezultiralo masovnom neprosvećenošću ženskoga roda (sem vrlo retkih izuzetaka), pa čak i mirenjem sa podređenošću muškarcu, a verska shvatanja značajno su tome doprinela. Shvatanja o navodno manjoj duhovnoj snazi ženskoga pola i ubeđenja da je žena navodno sposobna samo za kućne poslove i rađanje dece, duboko su ukorenjena, sporo se i teško menjaju, čak i onda kada nestanu osnovni društveni uzroci podređenosti žene muškarcu. Slična je, odnosno još i gora situacija sa moralnim normama, vekovima građenim tako da se moral polova razlikuje i da za ženu važe daleko jače moralne stegeno za muškarca.

Udarajući temelje novog naučnog pogleda na društvo, na njegov nastanak, razvoj i budućnost, klasici marksizma nisu zaobišli pitanje odnosa polova. Poseban, epohalan značaj u markiranju društvenih uzroka podređenosti žene muškarcu, kao i puteva njihovog nestanka, ima Engelsovo delo „Poreklo porodice, privatne svojine i države.“¹⁾ Analizirajući društvene uzroke uvođenja prvobitnog patrijarhata i uzroke njegovog kasnijeg istorijskog oblika u okviru klasnog eksploatatorskog

¹⁾ Engels, F. — Poreklo porodice, privatne svojine i države, Beograd, (BIGZ) 1976.

društva, analizirajući klasičnu monogamiju i porodicu vezanu za privatnu svojину, Engels istovremeno iznosi i viziju odnosa polova u budućem neeksploatatorskom društvu, odnosno nove osnove tih odnosa. Daljoj razradi društvenih uzroka i vidova podređenosti žene muškarcu, kao i puteva njihovog nestajanja, značajan doprinos daje Bebelovo delo „Žena i socijalizam”²

II

Sve poznate robovlasničke države odlikuju se, ne samo ropstvom jedne klase ljudi drugoj, nego i podređenošću žene muškarcu, podređenošću koja se često ne razlikuje mnogo od klasičnog ropstva, mada njen karakter nije uvek i svuda isti, zavisno od brojnih uslova, a posebno od ostataka odnosa i shvatanja iz starog gentilnog uređenja. S obzirom na jednu od osnovnih odlika robovlasničkih društava i njihovih pravnih sistema, da se određena klasa ljudi-robova tretira, ne subjektom već objektom prava, iz pravnih izvora može se uglavnom sagledati samo status slobodnih članova društva. Kakav je faktički položaj robova opštepoznato je, makar da postoje neke razlike u njihovom tretmanu zavisno od toga o kojem tipu robovlasničkog društva je reč i o kojoj fazi njegovog razvoja. Izvesno je, međutim, da položaj ropstva još više pogađa ženu no muškarca, jer, pored ostalog, služi i za rasplod robovske radne snage, kao i za sve vrste uživanja i prohteva gospodara kome pripada. Što se tiče statusa slobodne žene, iz pravnih izvora je vidljivo da je isključena iz javnog prava, a u okviru privatnoga prava podređena je muškarcu, više ili manje, zavisno uglavnom od faze razvoja društva o kome je reč. Inače, dostupnih podataka o položaju slobodne žene, pravnom i faktičkom, daleko više ima u odnosu na mlađe-antičke države, no u odnosu na istočne despotije.

1. Za sagledavanje statusa žene u robovlasničkim državama tipa orijentalne despotije,³ koje traju više hiljada godina, prolazeći različite faze razvoja, a među kojima se posebno ističu Egipat i Vavilon, imajući uglavnom autohtomni razvoj, nije dovoljna analiza jednog, makar i veoma značajnog pravno-istorijskog spomenika, kao što je Hamurabi-jev zakonik.⁴ Ipak, na osnovu njega se može, bar u izvesnoj meri, sagledati status žene u Vavilonu iz vremena oko 2000 godina pre nove ere. Zakonik (u oko 282 člana), pored odredbi o sudstvu i knjižno-pravnih odredbi (uz vrlo stroge kazne i izrazito klasni karakter), reguliše raznovrsne imovinske, kao i porodične odnose.

Iako prema Zakonu slobodna žena može imati privatno-pravnu sposobnost i poslovnu sposobnost (ustanova tutorstva nad ženama se ne spominje, mada žena ne može uvek slobodno raspolagati svojom imovinom), vidljivo je da ona ima daleko gori status no muškarac, posebno u okviru bračnog prava. Brak se, inače, sklapa ugovorom (čl. 128), a mužu je dopušteno i višeženstvo. Naime on u kuću može dove-

²) Bebel, A. — Žena i socijalizam, Beograd, („Rad”), 1956.

³) Neke podatke o statusu žene u starijim državama Istoka iznosi Gide. P.— Etude sur la condition privée de la femme. Paris, 1885, str. 35—62.

⁴) Kandić, Lj. — Odabrani izvori iz opšte istorije države i prava, Beograd, 1977, str. 34—61.

sti i drugu ženu, konkubinu, kao i sluškinju ili robinju (čl. 137, 146, 148). Žena je, međutim, strogo obavezana na vernost mužu, a u slučaju preljube sledi smrtna kazna (čl. 129). Ona je čak dužna, u slučaju sumnje na neverstvo, dokazivati svoju nevinost prema „božjem sudu”, skočivši u vodu (čl. 132). Žena čak može biti kažnjena smrću (bacanjem u vodu) i ako neopravdano izaziva razdor u kući, „ako izlazi, kuću upropašćuje, svoga muža zanemaruje...” (čl. 143). Razvod braka za muža je daleko jednostavniji i lakši no za ženu. On može, kako konkubinu, tako i ženu jednostavno otpustiti ili oterati, bez nekog posebnog razloga (čl. 137 i 138). Dužan je samo vratiti im njihovu imovinu i, ako ima dece, obezbediti ženi plodouživanje određenih dobara radi odgajanja dece, a nakon odgajanja dece žena stiče pravo na deo imovne, ravan dečijem delu i pravo da se uda za koga hoće. Žena, međutim, mogla je muža napustiti samo uz prethodno izviđanje, kojim bi se utvrdilo da nije kriva za razdor u kući i za nepravdu koja joj se nanosi, i ako je muž jako zanemaruje (čl. 142). Ukoliko žena želi da napusti muža, a smatra se da je sama izazvala nesuglasice u braku i zanemarivala muža, izvodi se pred sud, a muž odluči da je otpusti, ali može je i zadržati kao sluškinju, oženivši se sa drugom ženom (čl. 141). Smrtnom kaznom žena je mogla biti kažnjena i ako ode u drugu kuću, napustivši kuću muža koji je odveden kao ratni zarobljenik, ako „ima šta da se jede u njegovoj kući” (čl. 133). Muž, inače, ima veliku ličnu vlast nad ženom i decom. Mogao ih je dati u ropstvo radi otplate duga, koje traje najviše tri godine (čl. 117). Otac odlučuje o braku svoje dece, o posvećivanju ženske dece, a decu svoje robinje može izjednačiti sa decom od zakonite žene (čl. 170). Dosta odredbi govori o sredstvima koja žena dobija od oca (šeriktu), kao i sredstvima koja muž, za slučaj sklapanja braka, donosi tastu (tirhatu).

Interesantno je da, prema Zakoniku, slobodna žena može sklopiti brak sa dvorskim robom ili sa robom jednog muškinu, a da ona i njena deca ne izgube status slobode (čl. 175 i 176). Zakonik spominje zanimanje krčmarice, regulišući njenu krivično-pravnu odgovornost kod obavljanja posla (čl. 108, 109). Istovremeno Zakonik predviđa smrtnu kaznu (spaljivanjem) za posvećenicu (koja se više ne sme udati), ako je otvorila krčmu ili uđe u krčmu da pije (čl. 110).

Sto se tiče starog Egipta, poznato je da patrijarhat postoji i da muškarac ima bolji društveni položaj no žena, međutim, prema podacima koje iznose neki autori,⁵ izgleda da je položaj slobodne žene, bar u jednom periodu duge egipatske istorije, bio daleko bolji no kod mnogih drugih naroda staroga sveta. Ističe se, naime, da je žena u porodici imala sasvim solidan položaj, da je bila veoma poštovana i uvažavana, da je mogla obavljati posao lekara, advokata, pa čak i vojskovođe i guvernera provincija.⁶ Pokušavajući da objasni dobar društveni položaj žene u Egiptu, A. Božić kaže: „Najverovatnije je, da su žene zato toliko poštovane, jer Egipćani nisu bili ratoboran narod, pa nije došlo

⁵ Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu kroz istoriju do danas Beograd, 1939. str. 26—28. A Božić se poziva na sledeće autore: Paturet, V. G. — La condition juridique de la femme dans l'ancienne Egypte; Revollouts, E. — Cours de droit égyptienne; Abensour, — Histoïr général du Féminisme; Gide, P. — Etude sur la condition privée de la femme.

⁶ Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, str. 26.

do polne diferencijacije kao kod ratničkih naroda. Egipćani su bili zemljoradnici, pored toga se razvila i kućna industrija, pa su žene svuda saradivale sa muškarcem, a to je uvek razlog, da se žena ceni jednako kao i čovek, pošto predstavlja privređivača u istoj meri kao i muškarac”

2. Među helenskim državama, o kojima ima dosta podataka, Atina se, što je opštepoznato, izdvaja kao klasičan primer apsolutnog despotizma muškarca i ropstva žene, primer drastičnih vidova patrijarhata, puno udaljenih od njegovog prvobitnog pojma, primer klasične monogamije u njenom najoštrijem obliku i sa svim surovostima po ženu. Poniženje žene izraženo je već u herojsko doba, a maksimalno potencirano u klasično doba Atine, koja služi kao uzor za odnos prema ženi i ostalim Jonjanima, a vremenom i svim Grcima.

Markantna karakteristika atinskog društva jeste potpuno isključenje žene iz javnog života, dostupnog samo muškarcu, svedjedno da li je reč o javnim poslovima ili javnim priredbama i zabavama, kao i velika nezainteresovanost muškarca za porodični život i stalno izbivanje iz kuće. Gide o tome kaže: „U ovim malim grčkim gradovima, gde se svi javni i privatni poslovi raspravljaju pred okupljenim narodom, građanin provodi svoj život na javnom trgu. Naizmenično sudija, advokat, javni tužilac, zakonodavac, administrator i vojnik, on robovima ostavlja brigu za poljoprivredu, kao i za mehaničke veštine, a pravi predah od javnih poslova samo za igre, čitanje, javne spektakle. Čak se obeduje zajednički u brojnim gradovima Grčke, a otac porodice ulazi u svoju kuću, uvek malu i skromnu, bila ona strategova ili arhontova, samo da bi tamo uživao mir noći. Ako čovek uvek živi izvan kuće, žena nasuprot, ne može iz nje izaći. Za nju nema spektakla, nema čitanja, nema javnih gozbi. Ona čak ne može prisustvovati ni porodičnom obroku, ako se tamo nađe neki prijatelj. Žalosno proterana u njen „gynecée”, gde jedino najbliži srodnici imaju pravo da uđu, ona se može naći napolju samo u retkim i zakonom predviđenim slučajevima. Tako, svako druženje između polova biva presečeno, sav domaći život prekinut, a brak, unapred neprivačan, biva u očima Grka samo mrzak zadatak, koim nameće interes države svakom građaninu.”⁷ Muškarac taj brak izbegava, a država ga, kaznoma protiv neženja prisiljava na njega.

Za razliku od muškarca, još od mladosti i detinjstva pripremanog za javni život i u tom smislu obrazovanog, obrazovanje žene je skoro potpuno zapostavljeno. Ona se od malena usmerava samo na kućne poslove, čitavog života je vezana za kuću, obavezna na udaju i rađanje legitimnih potomaka mužu i podanika državi. Upućena je samo na druženje sa ostalim ženama iste sudbine, obavezna da se povuče u odvojeni „ginekontis”, ako strani muškarac poseti porodicu, stalno pod stražom u kući i pod obaveznom pratnjom pri retkim izlascima iz kuće. Kako ističe Engels, žena skoro da ima položaj zatvorenice, a kod Euripida se označava rečju srednjega roda, „kao stvar za staranje oko kuće, i ona je, izuzev rađanja dece, za Atinjanina bila samo vrhovna služavka”.⁸ Proglašena je manje vrednim bićem, a poznat Aristotelov stav prema ženi kao biću sa manjim psihičkim sposobnostima no muškar-

⁷) Božić, A. — Isto, str. 28.

⁸) Gide, P. Etude sur la condition privée de la femme, str. 67—68.

⁹) Engels, F. — Poreklo porodice, privatne svojine i države, str. 61.

čevim, poslužiće kao dobar uzor i kasnijim negativnim stavovima prema ženi. Za Aristotela država je, izgleda, bila čisto muška zajednica, a u svojoj „Politici”, on u vezi sa ženom kaže: „Rob nema volje, dete je ima ali nepotpunu, žena je isto ima, ali nemoćnu”.¹⁰

Za razliku od Aristotela, Platon prilično uvažava ženu, ali kolika suprotnost postoji među polovima i kolika umiženost žene, njegove savremenice, jasno dokazuje, kako ističe Bebel, Platonovo zahvaljivanje bogovima za osam dobročinstava, koja su mu učinili. Kao prvo dobročinstvo on ističe to što je rođen kao slobodan čovek, a ne kao rob, a kao drugo to što je rođen kao muškarac, a ne kao žena.¹¹ Atina, naravno, iako je klasičan primer poniženja žene u okviru monogamne porodice, ne ostaje usamljena, mnogi grčki gradovi je slede. O tretmanu žene u braku govori i poznata pobuna devojaka iz Mileta i nekih drugih gradova (VI vek stare ere) protiv udaje uopšte. Iako je uzela široke razmere, pobuna je ugušena od muškaraca, uz surove kazne za devojke koje su uporno odbijale da se udaju.¹² Žena ostaje obavezna na udaju i vernost mužu, koji, iako je zakonski obavezan na monogamiju, nalazi načina da je izigra i da istovremeno zadrži ženu u kući.

Atinska žena, ne samo što je potpuno isključena iz javno-pravne oblasti, nego je i u okviru privatnoga prava puno ograničena. Doduše, muž nije mogao da je ubije, bar u klasično doba, nije mogao da je proda, niti da je dade u najam, ali je zato mogao da je nesmetano drži u kućnom zatvoru. Mogla je imati miraz, čak i odvojena dobra, u klasično doba, ali njima nije mogla samostalno raspolagati. Obavezna je na vernost mužu, koji, s obzirom na zakonsku monogamiju, ne može dovesti drugu ženu u kuću, ali ih zato, za ljubavna uživanja, može imati izvan kuće, u koju retko navraća. Žena se mogla razvesti, ali je razvod braka za nju teži nego za muškarca. Shodno shvatanju o manjim psihičkim sposobnostima i manjoj duhovnoj snazi žene u odnosu na muškarca (što su bar hetere potpuno opovrgle), poslovna sposobnost žene je ograničena i ona je čitavog života pod tutorstvom muškarca. Nikakav civilno-pravni akt ona ne može preduzeti bez tutora, on bez nje može. Kako kaže Gide, „čak akt koji je najviše interesuje, izbor supruge, vrši se bez nje: tutor raspolaze njenom rukom bez konsultacije sa njom”.¹³ Pravne poslove žena ne može zaključivati bez tutora, a građansku parnicu on vodi umesto nje, jer se ona na sudu ne može pojaviti.

„Postojala je, međutim, kaže Gide, jedna klasna žena, oslobođenih od svih domaćih prisiljavanja, koje su mogle da se mešaju među muškarce i da sudeluju u njihovim poslovima, kao i u njihovim zabavama: bile su to kurtizane.”¹⁴ Držeći vlastite žene u kućnom mraku i nemajući skoro nikakav duhovni kontakt sa njima, Atinjani se obilato (sa zadovoljstvom i ushićenjem) družu sa obrazovanjem heterama. Da ironija bude potpuna, skoro sve obrazovane i poznate žene onoga doba mogle su to postati jedino postavši hetere, (a među njima se posebno

¹⁰) Mladenović, M. — Razvod braka, Beograd, 1964, str. 30.

¹¹) Bebel, A. — Žena i socijalizam, Beograd, 1956, str. 64.

¹²) Enciklopedijski leksikon — Mozaik znanja, Beograd, 1971, t. 25 str. 53.

¹³) Gide P. *Édute sur la condition privée de la femme*, str. 71.

¹⁴) Gide, P. — Isto, str. 70.

itsiće Aspazija, kasnije supruga Perikla). Od vlastitih žena. Grci zahtevaju pokornost i brigu o kući, a lepotu i duh raspusnih hetera sa oduševljenjem opevaju, a kad im je, u doba potpune dekadencije, i to dosadilo, jer nerad i jalovi rad uvek vuku za sobom dosadu, nalaze nešto novo u homoseksualizmu, degradirajući se potpuno.

Atinjanke su, međutim, i pored stalnog zatvaranja i čuvanja, uspevale da se osvete muževima za zgaženo dostojanstvo i da na njihov heterizam uzvrate preljubom. Heterizam i preljuba stalni su pratioci klasične monogamije, a kod Grka klasičnog doba oni posebno dolaze do izražaja. U vezi sa tim, Engels jednostavno, ali i briljantno kaže: „S pojavom imovinske nejednakosti, dakle još na višem stupnju varvarstva sporadično se javlja najamni rad pored robovskog rada, te istovremeno, kao njegov nužni korelat, profesionalna prostitucija slobodnih žena pored iznuđavanog podavanja robinja. Tako je nasleđe, koje je grupni brak ostavio civilizaciji, dvostrano, kao što je sve što civilizacija stvara dvostrano, dvolično, unutrašnje podeljeno, protivrečno: ovde monogamija, tamo heterizam, zajedno sa svojim najekstremnijim oblikom, prostitucijom. Heterizam je ni manje ni više društvena ustanova kao svaka druga; on nastavlja staru polnu slobodu u korist muškaraca. U stvari, ne smo što ga trpe, već u njemu veselo učestvuju, naročito vladajuće klase, dok ga na rečima osuđuju. Ali stvarno ta osuda uopšte ne pogađa muškarce koji u njemu učestvuju, već samo žene; one su žigosane i isterane iz društva, da bi se još jednom proklamovala, kao osnovni društveni zakon, neograničena vladavina muškaraca nad ženskim polom. Međutim, time se razvija druga protivrečnost u okviru same monogamije. Pored supruga, koji heterizmom ulepšava svoj život, nalazi se zanemarena supruga. A nemoguće je imati jednu stranu protivrečnosti bez druge, kao što se ne može imati još cela jabuka u ruci pošto je polovina pojedena. Uprkos tome, izgleda da je to bilo mišljenje muškaraca dok im nisu otvorile oči njihove žene. Sa monogamijom se pojavljuju dva stalna društvena karakteristična lika koji su ranije bili nepoznati: ženin stalni ljubavnik i rogonja. Muškarci su odneli pobedu nad ženama, ali krunisanje su velikodušno preuzele pobeđene. Uz monogamiju i heterizam, preljuba je postala neizbežna ustanova — zabranjivana, strogo kažnjavana, ali nesavladiva.”¹⁵

Atinjanke su uspele da uzvrate Atinjanima i na polju sve veće degradacije. Ako su se muškarci srozali na homoseksualizam, žene su otišle u lezbejstvo, javno ga propagirajući, a među njima se ističe „lezbijski slavuj”,¹⁶ poznata pesnikinja Safo. Antagonizam između polova, u okviru klasične monogamije, došao je u Grčkoj do apsurdna, što će poslužiti kao uzor kasnijim antifeminističkim raspoloženjima i doktrinama.

Nasuprot Atini, robovlasničkoj demokratskoj republici (demokratskoj za muškarce), položaj žene u zemljoradničkoj Sparti, kao aristokratskoj republici, sasvim je drugačiji, neuporedivo bolji, i upravo se Sparta najčešće uzima kao kontrast Atini u odnosu na tretman žene. Bebel konstatuje da u Sparti još uvek u to vreme postoji matri-

¹⁵) Engels, F. — Poreklo porodice, privatne svojine i države, str. 63—64.

¹⁶) Bebel, A. — Žena i socijalizam, str. 46.

janhat¹⁷, a Engels naglašava da tamo još uvek postoji sindijazmički brak, koji je država modifikovala prema tamnošnjim prilikama. Dalje, kao razlog za ovo stanje, Engels navodi i činjenicu da još uvek nema kućnih robova, a neslobodni heloti žive na odvojenim imanjima, tako da Spartijati ni ne dolaze u iskušenje da uzimaju njihove žene.¹⁸ Heterizam i preljuba nepoznati su u Sparti, a žena ima daleko uvaženiji položaj no kod ostalih Grka. Ističući to, Engels kaže: „Spartanske žene i elita atinskih hetera jedine su grčke žene o kojima ljudi antike govore s poštovanjem i čije reči smatraju vrednim da zabeležu”.¹⁹

3. O rimskom robovlasničkom društvu, kao i o položaju žene u njemu, ima daleko više dostupnih podataka, no o ostalim robovlasničkim društvima. Dati, međutim, potpunu ocenu položaja žene u rimskom društvu, koje traje čitavih trinaest vekova i prolazi različite faze razvoja (društveno-ekonomskog, političko-pravnog, kulturnog), nije jednostavno i zahteva posebnu obimniju studiju, tim pre što po ovom pitanju postoje određena neslaganja, kako u literaturi iz doba Rima, tako i u evropskoj literaturi XIX i XX veka (neslaganja uslovljena, ne samo različitim pristupom ovom pitanju, no i izborom perioda razvoja društva koji se posmatra). Činjenica je da postoje određene razlike u pravnom i faktičkom položaju žene, zavisno od faza razvoja rimske istorije.

Uobičajena poređenja društvenog položaja Rimljanke i Atinjanke, idu u korist prve, mada se, valja primetiti, često poredi različiti stepeni razvoja Rima i Grčke. Zanimljiv je stav Katona Starijeg (rođenog 234. god. stare ere) o tome da su žene u najstarije doba Rima u velikoj pokornosti,²⁰ a da se stanje do njegovog vremena potpuno izmenilo, te on, sledeći Temistoklove izreke kaže: „Svi ljudi vladaju svojim ženama, a mi svima ljudima, a nama vladaju žene”.²¹ Prihvatanje ili neprihvatanje ovakvog stava zahteva kritički prilaz i autoru i vremenu. Paul Gide, međutim, smatra da je upravo u najstarije doba Rima položaj žene i njen faktički uticaj na društvo u celini, bio veoma veliki. On kaže: „Ovaj uticaj žene, ne vrši se samo u senci ognjišta u uskom krugu domaćih interesa. Na svakom stranici rimske istorije vidi se pojava žene. Uzalud su je zakoni potpuno isključivali iz učešća u javnim poslovima. Njena intervencija, javna ili skrivena, neprestano određuje sudbinu države... Ono što posebno treba zapaziti, to je da ove heroine staroga Rima nisu nikada bile, kao u Grčkoj, kurtizane. To su uvek čestite žene, verne supruge, odane majke, a njihova privrženost čednim vrlinama njihovoga pola, je ta koja čini potpunom njihovu veličinu. Što sve ove pohvale bivaju polulegendarne, nije bitno: U tim istim legendama ja vidim naivam izraz narodnog osećanja, tamo nalazim neoborivo svedočanstvo poštovanja i časti kojom su Rimljani u prvim vekovima okruživali svoje supruge i majke. Oni su shvatali da su vrline

¹⁷) Bebel, A. — Isto, str. 46.

¹⁸) Engels, F. — Isto, str. 60.

¹⁹) Engels, F. — Isto, str. 60.

²⁰) Bebel, A. — Isto, str. 52—53.

²¹) Plutarh-Helenski i rimski junaci i njihove sudbine, (prevod Miloš Dju-rić), Beograd, 1958., str. 53.

domaćeg ognjišta isto tako bitne u očuvanju jednog carstva, kao i građanske i ratničke vrline".²²

Kada je reč o klasičnom periodu rimske istorije, posebno o njegovoj drugoj fazi, opštepoznati su stavovi o velikoj slobodi rimskih žena, nezavisno od toga što Rimljani, okrivljujući žene za nemoral, preduzimaju niz mera protiv njih. Dali je, međutim, to što se zna o nemoralnom ponašanju žena iz najviše klase (u čemu one samo slede muškarce), dovoljan dokaz njihove emancipacije? Odgovor zahteva dublju analizu odnosa polova u to vreme, ali teško da bi mogao biti potvrda, pre bi se reklo da je to bilo vreme jednog privida emancipacije žene. Uz društvene promene u okviru postklasičnog perioda, doći će i neke promene položaja žene, a određeni uticaj na to imaće i hrišćanstvo.

Što se tiče čisto pravnog položaja žene, tokom čitave rimske istorije ona je potpuno isključena iz javnog prava (izuzev izvesnog uticaja sveštenica boginje Veste). Rimski senat joj je nedostupan čak i onda kada je toliko degradiran da Kaligula može svoga konja proglasiti senatorom. Kada je reč o privatnom pravu, uobičajena konstatacija (sledeći pravne izvore) svodi se na to da je žena imala manje prava no muškarac, da se njen privatno-pravni položaj kroz istoriju Rima poboljšavao, i da je u vreme Justinijana skoro izjednačena sa muškarcem. Evo šta o Justinijanovom pravu kaže A. Božić: „Uglavnom smemo podvući da je Justinijanovo zakonodavstvo predstavljalo relativno moderan i napredan sistem u porodičnom i naslednom pravu, pa je pravni položaj žene bio bolji nego u mnogim državama dvadesetog veka. U te države treba ubrojiti i našu domovinu”.²³ Inače, sve do kraja klasičnog perioda rimske istorije, postoji ustanova tutorstva nad ženama.

U poređenju sa Grčkom, najkraće bi se moglo reći: iako Rimljani kroz istoriju u mnogome slede Grke pri tretmanu žene, nisu mogli da ih prevaziđu na putu poniženja ženskoga roda, nisu čak uspeli ni da ih dostignu potpuno.

U rimskom robovlasničkom društvu, poznato je, ideje hrišćanstva su našle plodno tlo, i to ne samo kod potlačenih slojeva društva, no i kod žena skoro svih, pa i najviših slojeva. Prvobitne humane ideje hrišćanstva, iako prožete patrijarhalnom bojom, puno su značile ženi a u poznatim progonima hrišćana mnogo je žrtava dato za njih. Ali to isto hrišćanstvo, prihvaćeno vremenom od države, okreće se protiv onih koji su se za njega borili, okreće se protiv potlačenih i žena, nameće ženi novu vntu pokornosti koja će je pratiti kroz čitav srednji vek, pa i dalje. No, i pored značajnog uticaja na rimsko pravo i tretman žene u njemu, hrišćanstvo će u najemjjoj formi biti potencirano kasnije, kroz Srednji vek. Justinijanovo zakonodavstvo nije slepo sledilo verske dogme, a s obzirom na njegov uticaj na pravo Evrope kasnijih vekova, da nije kasnije bilo izgrađeno i potencirano kanonsko pravo, pravni položaj žene u Evropi bi, kako ističe A. Božić, bio mnogo bolji no što je bio.²⁴

²²) Gide, P. — Isto, str. 100—101.

²³) Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, Beograd, 1939, str. 55.

²⁴) Božić, A. — Isto, str. 198.

III

Sa nestankom robovlasničke društveno-ekonomske formacije u Evropi i nastankom feudalizma, dolazi do određenih promena društvenog položaja žene, ali njena podređenost muškarcu ne nestaje. Nepostojanje klasičnoga ropstva svakako znači veliki napredak za ljudsko društvo uopšte, pa i za većinu žena u njemu. Društveni položaj klase zavisnih kmetova svakako je bolji no položaj klase robova, pa i položaj žena iz klase kmetova no položaj robinja. Ipak, čitava feudalna epoha odlikuje se, ne samo faktičkom i pravnom nejednakošću između društvenih klasa, nego i između polova.

Sa razvojem feudalizma u Evropi, a posebno sa „usavršavanjem” hrišćanstva, antagonizam između polova ponegde čak biva još izraženiji nego u pojedinim fazama nekih robovlasničkih država. Naime, jedan broj robovlasničkih država razvija se, bar u nekim fazama, dosta autohtomno, a ostaci odnosa i shvatanja iz gentilnog uređenja, povoljniji po ženu, dugo se održavaju. Evropski feudalizam, pak, posebno ni zapadu, rađa se i razvija kroz sukob i međuuicaj izdišućeg rimskog robovlasničkog društva i najviše faze gentilnog uređenja nadirućih varvarskih naroda, Germana, što se odražava, kako na odlike novonastalih varvarskih država uopšte, tako i na položaj žene u njima. Vremenom je uticaj rimske civilizacije, a posebno hrišćanstva, sve izraženiji, što se negativno odražava na društveni položaj žene. Germani na severu Evrope, međutim, dugo ostaju pošteđeni uticaja rimske civilizacije i hrišćanstva. Rimska odnosno vizantijska kultura i civilizacija takođe vrše određeni uticaj, više ili manje, i na prve države Slovena, pa svakako i izvestan uticaj na položaj žene. Kod država Južnih Slovena prisutna su oba ova uticaja.

Različiti uslovi u kojima se evropski feudalizam razvija kao i različite faze kroz koje on prolazi, uslovljavaju da društveni položaj žene nije uvek i svuda isti. Naravno, određene razlike postoje i s obzirom na to kojoj klasi žena pripada. Ipak, podređenost žene muškarcu prisutna je kroz čitavu feudalnu epohu.

1. Već sa formiranjem prvih ranofeudalnih zapadno-evropskih država, na tlu nekadašnje rimske imperije, društveni položaj žene se pogoršava i njena podređenost muškarcu biva izraženija no što je bila kod Germana pre formiranja država. Opisujući gentilno uređenje kod Germana u I veku nove ere, diveći se njihovim vrlinama, nasuprot razvratu u Rimu toga doba, naglašavajući da „tamo dobri običaji više vrede nego drugde dobri zakoni”, Tacit u „Germaniji” ističe i veliko uvažavanje žene kod Germana.²⁵ Doduše, iz Tacitovih zapažanja se vidi da je već tada muškarac imao bolji društveni tretman no žena, kao i da je za njega važio blaži polni moral no za ženu, ali vidi se i to da je kršenje moralnih normi, od oba pola, veoma retko (deo 18 i 19). Vidljivo je takođe da su prisutni izvesni tragovi matrijarhata, jer, kako Tacit ističe, Germanima su sestrina deca isto toliko draga kao i njihova rođena, te se kod uzimanja taoca od Germana često biraju baš sestrići (deo 20). Ističući veliki uticaj i veliko uvažavanje žene kod Germana Tacit kaže: „Često se, kažu, desilo, da su vojsku koja se u borbi poko-

²⁵) Tacitova „Germanija”, Kandić, — Lj. — Odabrani izvori, str. 25—33.

lebala i bila već tu da se razbije, ohrabrile i zadržale žene, svojim neodoljivim molbama, pokazivanjem dojki, prigovorima da im predstoji ropstvo. Germanac se najviše plaši da mu žena bude zarobljena; zbog toga su najpokornija ona germanska plemena kojima se za taoca uzme i po kakva otmjena devojka. Germanci drže da u ženi ima nečeg božanskog, proročanskog, zbog toga idu za njihovim savetima i slušaju njihove reči. Videli smo i sami kako su, za vlade pokojnog Vespazijana, mnoga plemena smatrala, dugo godina, Veledu za boginju; isto tako obožavali su i Alburnu i mnoge druge žene, i to ne iz laskanja, ili tek koliko da ih proglase za boginje" (deo 8).²⁶

Sa raspadom gentilnog uređenja i sa formiranjem država, položaj žene se pogoršava, kako sužavanjem njenog uticaja na javni život i isključenjem iz javnog prava, tako i u okviru privatnopravnih odnosa. Međutim, ostaci odnosa i shvatanja iz gentilnog uređenja varvarskih naroda dugo se održavaju i, nasuprot uticaju rimskog prava i rimske civilizacije uopšte, uslovljavaju da društveni položaj žene bude bolji no što je bio u rimskom robovlasničkom društvu, kao i da bude bolji no što će biti kasnije u okviru razvijenog feudalizma, kada ostaci gentilnog uređenja iščezavaju.

Analizirajući monogamiju i naglašavajući da se ona ne javlja uvek u klasično-oštrom obliku kao kod Grka, Engels ističe i razloge iz kojih je žena u novonastalim državama Germana, bar na samom njihovom početku, bila uvažena i uticajna: "... Nova monogamija, koja se sad razvijala iz mešavine naroda na ruševinama rimskog sveta, davala je vlasti muškaraca blaže oblike i dopuštala ženama bar spolja, mnogo poštovaniji i slobodniji položaj nego što su ga ikad imale u klasičnom starom veku. Tek time je stvorena mogućnost da se iz monogamije — u njoj, pored nje i nasuprot njoj, kako kad—mogao dostići najveći moralni napredak za koji joj dugujemo: današnja individualna polna ljubav, koja je bila nepoznata celom ranijem svetu. Taj napredak, međutim, nastao je, bez sumnje, iz okolnosti što su Nemci još živeli u sindijazmičkoj porodici i što su položaj žene koji odgovara toj porodici, koliko god bilo moguće nakalemili na monogamiju, a nikako iz nekakve legendarne, čudesne prirodne naklonosti Nemaca ka moralnoj čistoti, koja se svodi na to što je sindijazmički brak u stvari bez oštrih moralnih protivrečnosti koje prate monogamiju..."²⁷

Tretman žene na samom početku ranofeudalne Franačke države delimično se može sagledati iz Salijskog zakonika²⁸, koji, kao i većina varvarskih zakonika, čini zbirku običajnog prava sankcionisanog od organa državne vlasti. Nastao krajem V veka, uz minimalni uticaj rimskog prava, više puta dopunjavan i menjan, Salijski zakonik odražava kompleksnu društvenu strukturu, a uz postojanje više kategorija zavisnog stanovništva, spominje i robove. Sadrži uglavnom odredbe iz oblasti krivičnog i procesnog prava, uz izražen klasni karakter, a jedan broj odredbi posvećen je zaštiti žene, koja je, bar kod krivičnog dela ubistva, jednaka zaštiti muškarca, uz neke karakteristične osobenosti. Naime, za ubistvo slobodne žene, ali koja više ne može da rađa,

²⁶) Tacitova „Germanija“, Kandić, Lj. — Odabrani izvori, str. 27.

²⁷) Engels, F. — Poreklo porodice, str. 65.

²⁸) Salijski zakonik, Kandić, Lj. — Odabragi izvori, str. 109—131.

kazna je ista kao i za ubistvo slobodnog Franka, 200 solda (čl. HHIV, st. 7 i čl. XLI, st. 1). Međutim, za ubistvo slobodne žene koja može da rađa, kazna je trostruko veća, jednaka kao kazna za ubistvo čoveka iz kraljeve pratnje (čl. XXIV, 6 i čl. XLI,3). Ako pak neko zlostavi slobodnu i trudnu ženu, pa ona umre, kazna je još veća, 700 solida (čl. XXIV,3).

Karakteristično je, međutim, da se silovanje slobodne devojke, u odnosu na ostale krivičnopravne odredbe koje štite ženu, ne tretira mnogo strogo, što bi moglo značiti da se i ovdje žena više štiti kao pripadništvo određenom muškarcu, no kao žena kao član društva (što, naravno, nije nikakva novina i što je obeležje čitave poznate civilizacije ljudskoga društva, sve do XX veka). Naime, za otmicu žene živoga muža kazna je jednaka kao i za ubistvo slobodnog čoveka, 200 solida (XV, 1), dok je kazna za silovanje slobodne devojke daleko manja, 62,5 solida (XXV,1), nešto veća no za obljudu devojke uz njen pristanak, 45 solida (XXV,2), što je još interesantnije, ne baš mnogo veća no za uvredu slobodne žene, nazivanjem bludnicom, 45 solida (XXX,3), ili za uvredu slobodne žene, dodirivanjem njene ruke iznad lakta, 35 solida (XX,3).

Valja istaći i to da, ako se slobodna žena uda za roba, postaje robinja (XXV,6), u čemu postoji sličnost sa rimskim pravom, gde slobodna žena, zbog polnih odnosa sa robom, takođe može postati robinja. Ono, međutim, što potpuno odudara od rimskog prava jeste to da, po Salijskom zakoniku, slobodan muškarac, koji javno živi sa robinjom, ostaje zajedno sa njom u ropstvu (XXV,5).

Kroz učvršćivanje i dalji razvoj feudalnih država na zapadu Evrope, uz uticaj rimskog prava i, još više, uz uticaj hrišćanstva, sledi pogoršanje društvenog položaja žene. Na severu Evrope, međutim, gde nema uticaja rimskoga prava i gde hrišćanstvo prodire tek oko X veka, položaj žene dugo ostaje bolji no na zapadu. U vezi sa tim A. Božić kaže: „Inače staro skandinavsko pravo daje ženi veliku nezavisnost i slobodu, kakvu dugo nije imala žena u ostalim evropskim zemljama.”²⁹

Za potpunije sagledavanje društvenog položaja žene u prvim državama Slovena nema dovoljno podataka, pogotovo tamo gde je uticaj rimske, odnosno vizantijske civilizacije minimalan, mada je izvesno da patrijarhat uveliko postoji. Inače, na početku razvoja Vizantije, pravni položaj žene regulisan je uglavnom kroz Justinijanov kodeks, ali novo društveno uređenje, kao i preplitanje hrišćanstva i islama, uslovljavaju određene promene. Rascep u hrišćanskoj veri i stalni kasniji sukobi pravoslavne i katoličke crkve, takođe će imati odraza na društvene odnose, i to čitave Evrope, pa i na tretman žene. Inače, iz najstarijeg zbornika ruskog običajnog prava, „Pravde ruske”³⁰ (iz XI i XII veka), koji sadrži najviše krivičnopravnih odredbi (sa postojanjem krvne osвете), ali i nešto odredbi u vezi sa naslednim i porodičnim odnosima, može se, u izvesnoj meri, sagledati i tretman žene. Žena ima pravo na nasledni deo iza smrti muža, testamentalno ili intestatski, mada se veličina dela ne spominje, dok sestra ostavioca nema pravo nasleđa, a braća su dužna da je udadu (odredba 94 i 95). Udovica,

²⁹) Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, str. 60.

³⁰) Pravda ruska, Kandić, Lj. — Odabrani izvori, str. 141—151.

uz korišćenje svog nasleđenog dela sredstava, ima pravo da ostane u domu muža, čak i protivno volji dece (102), sa svojim delom nasleđa sama može raspolagati, a ako umre bez zaveštanja, njen deo pripada sinu „na čijem je dvoru živela i koji ju je hranio” (103). Njen izbor naslednika, u stvari, svodi se na sinove uglavnom, jer odredba 106 kaže: „A majka treba da ostavi imovinu onome sinu koji je prema njoj bio dobar, bilo od prvog muža, bilo od drugog. Ako svi sinovi budu prema njoj rđavi, može ostaviti kćeri koja je hrani”. Inače, u okviru krivičnopravnih odredbi spominje se i ubistvo žene: „Ako neko ubije ženu, to treba da se sudi isto onako kao kod ubistva muža; ako li bude kriva, to pola vire, 20 grivni”³¹

2. Razvijeni evropski feudalizam briše tragove starih odnosa i shvatanja, povoljnih po ženu, a hrišćanstvo, odnosno izgrađeno kanonsko pravo, doprinosi maksimalnom poniženju ženskoga roda. Iako je položaj žene zavisnog seljaka daleko bolji no položaj robinje, ona ipak ostaje zavisna kako od oca i muža, iako siromašnog i za zemlju vezanog kmeta, tako i od vlastelina koji ima niz prava nad zavisnim seljaštvom, a nad ženama posebno, uključujući tu i „jus primae nocis”. Pripadnica vladajuće feudalne klase uživa daleko veću zaštitu no žena kmeta i ima solidan materijalni položaj, ali sve to što ima vezano je za zatvaranje u zamak vlastelina, gde je skoro potpuno prepuštena njegovoj volji. Javno pravo joj je nedostupno, a u okviru privatnog predređena je muškarcu. Feudalac, muškarac je taj koji odlučuje o sklapanju brakova, kako zavisnih kmetova, tako i pripadnika svoje klase. Žena feudalca strogo je obavezana na vernost, a feudalcu se takmiče, kako u silovanju žena kmetova i razvratu sa prostitutkama, tako i u upornom osvajanju udatih žena iz svoje klase, navodeći ih na brakolomstvo. Doba trubadurstva nije bilo onako romantično kako je opevano i kako su ga žene kasnijih vekova shvatale.

Poznati pravno-istorijski spomenici iz doba razvijenog feudalizma u Evropi, inače malobrojni, ne posvećuju baš mnogo odredbi pravnom položaju žene, što je i razumljivo, s obzirom na njen društveni tretman, kao i s obzirom na društvene odnose uopšte, no izvesna saznanja ipak pružaju. Iz Dušanovog zakonika³² se, recimo, vidi da, pored vlastelina i njegovog sina, i žena vlastelina može oslobađati otroke, koji su baština (čl. 46). Takođe se vidi da žena ne može bez muža biti pozvana na sud, da pristav (sudski izvršni organ) ne treba da uznemirava ženu kad muž nije kod kuće, kao i da udovica, koja nije u stanju da pokrene spor ili da se brani, treba da daje zastupnika u sporu (čl. 104 i 73). Inače udovica, koja se izdržava predenjem kudjelje, oslobođena je od rabota (kuluka, čl. 64). Kazne za silovanje su veoma stroge, no različite s obzirom na pripadnost određenoj klasi, kako žene tako i krivca (čl. 53). Silovanje vlastelinke od vlastelina, kao i sebarke od sebra, kažnjava se odsecanjem ruku i urezivanjem nosa, a silovanje vlastelinke od sebra kažnjava se smrću, vešanjem. Silovanje žene sebra, međutim, od strane vlastelina, uopšte se ne spominje kao krivično delo, što jasno govori o odnosu vlastele prema ženi iz ove klase. Stroga kazna,

³¹) „Vira”, novčana kazna za ubistvo, Kandić Lj. — Isto, str. 150.

³²) Dušanov zakonik, Stijičić, S. — Izvori za političku i pravnu istoriju, Leskovac, 1970, str. 19—41.

ista kao za silovanje, predviđa se za vlastelinku i njenog saučesnika, ukoliko „blud učini“ (čl. 54). Blud sebarke se ne spominje. Dušanov zakonik još određuje i to da žene, izuzev carice i kraljice, ne mogu noćivati u crkvi (čl. 195). Zakonik češkog kralja Karla IV, „Majestas Carolina“^{32a}, uzgred dotiče status žene, kod naslednopravnih odredbi. Naime, udata žena ili udovica ne može naslediti svoje roditelje, dok miraz može zadržati, a neudata kćer ima pravo da nasledi roditelje (deo LXVIII). Po status žene ovoga vremena posebno su značajni pravni propisi dveju hrišćanskih crkvi, katoličke i pravoslavne, jer porodično pravo, a delom i nasledno, prelazi u njihov domen. Negativan stav prema ženi kanononsko pravo je maksimalno potencirano, a njegov doprinos inkviziciji i upotrebi torture uopšte, a u odnosu na ženu posebno, ogroman je.

Mračnjaštvo srednjega veka još teže pogađa ženu no muškarca. O prosvetivanju i obrazovanju ženskoga pola nema ni govora. Jedino priprema na zavet crkvi pruža oskudnu pismenost. Za ženu iz klase feudalaca smatra se dovoljnim da zna da čita Bibliju, da sluša svoga muža i da se zna ponašati u društvu.³³ Ženi iz naroda, pored niza poslova koje obavlja od jutra do mraka, ne ostaje vremena ni za to, ali je time bar manje vezivana za verske dogme i manje bila duhovno zavisna od muškarca, no vlastelinka. Ističući dogmu da je „samo muškarac stvoren prema slici Božijoj“ i proglašavajući ženu za drugorzredno biće u odnosu na muškarca, kanonsko pravo vrlo negativno utiče na porodične odnose uopšte, a na tretman žene posebno. Može se reći da, u ponižavanju čitavog ženskog roda, hrišćanstvo uspešno konkuriše antičkoj Grčkoj, čak je ponegde i prevazilazi. Ženi se naređuje da čuti, da bude ponizna sluškinja svoga muža, koji je „glava ženi kao što je Hristos crkvi“, što omogućuje, kako ističe Bebel, da se i najgori čovek može smatrati boljim od najbolje žene.³⁴ Ženi se naređuje da se stalno moli Bogu i čini sve kako bi se iskupila za „prvi greh“, za koji je navodno ona kriva. Hrišćansko preziranje žene, kako ističe A. Božić, dovedeno je do kulminacije u devetoj Božijoj zapovesti, gde se ona upodobljuje sa slugama, robovima, životinjama, a muškarac, čak i bestijalizmom obeležen, smatra se vrednijim od nje³⁵). Sveštenstvo, verskim dogmama obavezano na celibat, svesrdno doprinosi iskrivljenju duha, posebno u sferi polnog morala, i potenciranju antifeminističkog raspoloženja, mađa se i samo obilato koristi uslugama prostitutki, koje čak imaju svoja cehovska udruženja. Istovremeno, feudalizam je mračno doba sujeverja, čije su žrtve opet, najčešće žene. Hiljade spaljenih žena u krvavim progonima „veštica“, a među kojima je bilo i devojčica ispod deset godina starosti, strahovito je plaćanje cene feudalnog mraka, kojim su upravljali muškarci.

Kulminacija niza protivrečnosti u feudalizmu uslovljava određene promene u njegovom daljem razvoju, pa i promene na polju prava, uz sve brojnije pravne propise svetovnog karaktera. Te pro-

^{32a}) „Majestas Carolina“, Kandić, Lj. — Odabrani izvori, str. 195—198.

³³) Božić, A. — Isto, str. 77.

³⁴) Bebel, A. — Žena i socijalizam, str. 60—61.

³⁵) Božić, A. — Položaj žene u privatnom pravu, str. 47.

mene se, međutim, neće bitno odraziti na položaj žene, za to će biti potrebni vekovi. Iako nije dovoljan za potpuno sagledavanje statusa žene; Opštenemački knivični zakonik, „Constitutio criminalis Carolina”,³⁶ koji, iako sa nekim novim idejama na polju kažnjavanja i brutalnosti kazni ostaje izrazito srednjovekovni, pruža izvesna saznanja o tretmanu žene. Zakonik, naime, izdvaja pobačaj i čedomorstvo kao posebna knivična dela, predviđajući surove kazne za ženu, kao i primenu torture radi dokazivanja (čl. 131—133).

Inače, hrišćanski asketizam, sveštenstvu nametnuti celibat i opšte iskrivljenje duha, a posebno u sferi polnog morala, morali su, u izmenjenim ekonomskim uslovima, izazvati otpor i pojavu nove ideologije, čiji snažni izraz je bio i pokret reformacije. Taj, iako verski, u suštini antifeudalni pokret, nije mimoišao odnose polova, protivеći se učaurenim crkvenim dogmama i nakaradnom shvatanju odnosa polova. Kako ističe Bebel, „zdrava čulnost srednjega veka našla je u Luteru klasičnog tumača.”³⁷ Iako Luter, kao verski reformator nije uspeo da mnogo pomogne podjarmljenom ženskom rodu, njegovo zalaganje za svetovni karakter braka i javno proklamovanje ravnopravnosti muškarca i žene u sferi čulnosti, što sablažnjava crkvene krugove i njihove istomišljenike, vanredno je veliki napredak misli onoga vremena. Dokaz je i to što su ova pitanja i danas, u kulturnoj Evropi, više ili manje, aktuelna.

IV

Razvoj proizvodnje i odgovarajuće promene društvenih odnosa u okviru klasnog feudalizma, rađaju začetke novog društveno-ekonomskog uređenja, uz izdvajanje dveju novih osnovnih društvenih klasa, kapitaliste i najamnog radnika. Buržoaske revolucije, uz formiranu novu ideologiju, razbijaju apsolutnu monarhiju i donose novo političko uređenje, čija će velika tekovina biti — jednakost pred zakonom. Iako pravna jednakost, uz postojeću ekonomsku nejednakost, ne pomaže mnogo potlačenima u trenutku proklamovanja, u daljoj klasnoj borbi ona će imati ogroman značaj, ogoljujući, osvetljavajući i čineći lako shvatljivim specifičan karakter ekonomskog ugnjetavanja u kapitalizmu. I specifičan karakter vladavine muža nad ženom u građanskoj porodici, kako Engels ističe, na svetlo dana izlazi onda kada obe strane budu pravno potpuno ravnopravne.³⁸ Ali, sa tom ravnopravnošću se nije žurilo. „Jednako pravo za sve”, proklamovano u „Deklaraciji o pravima čoveka i građanina”, zaobilazi ženski pol, nezavisno od učešća u revoluciji.³⁹ Javno pravo i dalje ostaje isključivo domen muškaraca. Privatnopravnu jednakost polova, međutim, proklamuje već „Code civil”.⁴⁰ Ali ta, prvi put zakonom proklamovana ravnopravnost, ima značaja samo do sklapanja braka. Sa udajom žene ravnopravnost nestaje

³⁶) „Constitutio criminalis Carolina”, Kandić, Lj. — Isto, str. 199—223.

³⁷) Bebel, A. — Isto, str. 76.

³⁸) Engels, F. — Isto, str. 70.

³⁹) Deklaracija o pravima čoveka i građanina i Montanjarski ustav, Kandić, Lj. — Odabrani izvoni, str. 248—260.

⁴⁰) Analizu odgovarajućih odredbi daje Božić, A. — Isto, str. 83—91.

i, u skladu sa srednjovekovnim pravom i hrišćanskom doktrinom, njena prava bivaju umanjena u korist muža, a njena poslovna sposobnost ograničena. Kada se ima u vidu da je žena vekovima usmeravana na brak kao jedini oblik društveno prihvatljivog, „pristojnog“ opstanka, situacija je jasna. Vekovni prezir prema „usedelici“ i neljudski tretman razvedene žene, upućuju je na brak i muževljevu vlast, svejedno kakva je i kolika. Za razliku od Napoleonovog kodeksa, Austrijski građanski zakonik⁴¹ daje udatoj ženi daleko širu poslovnu sposobnost, ali ne i potpuno pravno izjednačenje sa muškarcem. Uostalom, većina građanskih zakonika ili projekata zakonika u Evropi 19. veka zadržava, više ili manje, neravnopravnost polova.

Pravna nejednakost polova odlika je građanskog društva koja po- gađa žene svih slojeva. Opštedruštveni tretman žene, međutim, zavisno od toga kojoj društvenoj klasi ona pripada, ide u dva različita smera, mada se, u krajnjoj liniji, može okarakterisati sledećim Bebelovim re- čima: „Današnje društvo stoji nesumnjivo iznad svih ranijih, ali je shvatanje odnosa između oba pola ostalo isto u mnogim pogledima... Jedna često navođena izreka glasi: „Najbolje merilo za kulturu nekog naroda jeste položaj žene“. Mi uzimamo to kao tačno, i videće se da naša, toliko hvaljena kultura nije izmakla daleko”.⁴²

1. Žena koja pripada klasi imućnih, isključena je iz društvene proizvodnje, iz javne radinosti uopšte. Jedna od značajnih parola gla- sovitih čuvara građanskog društva, koja ističe da su za ženu jedino do- stojno mesto porodica, deca i kuća, i da ona samo tu može naći sreću, da samo tu može naći potvrdu svoje vrednosti, neprestano je izvikivana. Značajno je, međutim, istaći Engelsovo viđenje te građanske porodice: „Moderna inokosna porodica osnovana je na otvorenom ili prikrivenom ropstvu žene, a moderno društvo je masa koja se sastoji od inokosnih porodica kao svojih molekula. Danas u velikoj većini slučajeva, bar u imućnim klasama, muž mora da bude onaj koji privređuje, hranilac porodice kome nije potrebno nikakvo pravno povlašćenje. On je u po- rodici buržuj, a žena predstavlja proletarijat”.⁴³

Iako je sasvim izvesno da pripadnica klase bogatih ne gladije kao proletarijat, isključenje iz javne radinosti i vezivanje isključivo za porodicu i brak, stavlja je u potpuno podređen položaj prema muškar- cu. O tome kakav je brak kod imućnih slojeva građanskog društva, šta on i koliko pruža ženi, dosta je rekao Engels⁴⁴, a detaljnu sliku dao je Bebel⁴⁵. Naime, najveća većina brakova sklapa se radi novca i položaja u društvu, a međusobna naklonost, ljubav i poštovanje sporadični su elementi (što je, inače, odlika i prethodnih društava.) Stalna jagma za bogatstvom, uživanjem i visokim položajem, na šta svi imaju jednako pravo, uslovljava da brak postaje predmet računa i otvorenog trgovanja, a politički brakovi najviših slojeva samo upotpunjavaju sli- ku. Naglašavanje „svetinje“ braka zvuči kao čista ironija, a većina tih brakova unapred je osuđena na propast, što će opet ženu pogoditi da- leko više no muškarca. Gospodarski položaj muža omogućuje mu da

⁴¹) Božić, A. — Isto, str. 97—109.

⁴²) Bebel, A. — Isto, str. 107—108.

⁴³) Engels, Poreklo porodice, str. 70.

⁴⁴) Engels, Isto, str. 66—79.

⁴⁵) Bebel, A. — Žena i socijalizam, str. 109—121.

i u takvom braku bolje živi no žena. Fizička uživanja i nekakav duhovni sadržaj jednostavno će potražiti izvan braka, a kao krajnje прибежиште poslužiće mu prostitucija, normalna prateća pojava građanskog društva. Ne smeta mu mnogo što se kao prateća pojava takvih ponašanja javlja i razorne posledice prostitucije, uključujući i one najteže kroz polne bolesti, koje će preko muškarca pogoditi i ženu i nedužno potomstvo. Žena, pak, teško će se odlučiti na „izlete“, dopuštene samo muškarcu, a svako njeno „skretanje“ najčešće je praćeno fatalnim posledicama. Ta ista žena teško će se odlučiti i na razvod, sem slučajeva teškog zlostavljanja, jer brak je za nju jedina, društveno priznata forma postojanja. Crkva sa svoje strane, „spašavajući“ brak i zabranjujući razvod, kruniše ovo stanje. Dovoljan dokaz bračne torture, pod kojom žive žene u nekim zapadnoevropskim zemljama 19. veka, jesu podaci koje navodi Bebel, o broju, od žena podnetih zahteva za razvod i „odvajanje od stola i postelje“.⁴⁶

Ukoliko nisu primorane na razvod, žene iz viših slojeva društva, materijalno zbrinute u okviru novčanog braka, ali lišene učešća u javnoj radinosti i lišene emotivnog i duhovnog sadržaja braka, a obavezane na trpljenje muževljeve vlasti, prepustaju se najčešće, kako ističe Bebel⁴⁷, životu bez pravog cilja i sadržaja. Pokušaj uključivanja u javnu radinost najčešće im je osujećen i redovno bivaju vraćene na „svete“ zadatke porodice, na decu kojima one, emotivno i duhovno osiromašene, malo uspevaju da se posvete. Kako kaže Bebel, „za decu i njihovo vaipitanje jedva se interesuju: deca im zadaju isuviše muke i dosade, i one ih ostavljaju dadiljama i služavkama, a docnije ih predaju pensionima“.⁴⁸ To, međutim, muškarci ne primećuju, bitno im je da ženu vrate u porodični krug i na zaglupljujuće kućne poslove, a posebno će biti glasni ako im zapreti opasnost od koje obrazovane žene. No, broj obrazovanih žena je mali, jer građansko društvo svesrdno sledi istoriju u sistematskom stopiranju obrazovanja ženskog pola. A, ukoliko se i dopušta obrazovanje žena, one su, kako naglašava Bebel⁴⁹, od malih nogu usmerene drugačije no muškarci. Dok se muškarac od malena uči realnosti, racionalnosti i superiornosti, žena se upućuje na inferiornost, prejak razvoj emotivnosti i romantičarsko sanjarenje uz očekivanje „princa iz bajke“. Od malena naučena da sreću može naći samo u braku, žena ga vremenom toliko idealizuje da, u susretu sa realnošću, sa muškarcem koji na brak gleda sasvim drugačije, skoro redovno doživi slom. Tražeći izlaz i zamenu za neostvarena nadanja, žena gubi i smisao za materinstvo, ne nalazi pravi cilj življenja i često postaje plen najreakcionarnijih shvatanja.

Duhovna beda žene, međutim, sveti se neizostavno, pre ili posle, i samom muškarcu, što se kroz istoriju nedvosmisleno potvrdilo, a što u građanskom društvu posebno dolazi do izražaja. Zatvaranjem žene u uske porodične okvire i njenim parmanentnim zaglupljivanjem, muškarac lišava sebe adekvatnog partnera, što ga goni da van kuće i žene traži nekakvo zadovoljstvo, ne samo čulno, i već još više, emotivno

⁴⁶) Bebel, A. — Isto, str. 116—120.

⁴⁷) Bebel, A. — Isto, str. 121.

⁴⁸) Bebel, A. — Isto, str. 136.

⁴⁹) Bebel, A. — Isto, str. 132—133.

i duhovno. Nisu slučajno opevane antičke hetere, niti je slučajno cve-talo trubadurstvo u srednjem veku, kada nema čuvenih hetera, ali osvajanje udatih žena iz feudalne klase pruža muškarcu više duhovnog sadržaja, no kontakt sa prostitutkama. Za buržuja XIX veka, međutim, i jedno i drugo je prošlost, a njegovi „izleti“ van kuće sve više se svode na kontakte sa golom, neprikrivenom i neulepšanom prostitucijom, liše-nom ikakvog duhovnog sadržaja, što mora delovati demoralisujuće. Konačno, oba bračna partnera dolaze u ćorsokak, iz koga se teško može naći izlaz.

2. Život proletera oba pola odvija se drugačije, što ne znači da oni u građanskom društvu mogu imati idealan brak i da neće doći kriza bračnih odnosa, no biće prinuđeni da zajedno potraže izlaz. Ističući da tek pravno izjednačenje polova jasno otkriva specifičnu vlast muža nad ženom u inokosnoj monogamnoj porodici, Engels dodaje: „Onda će se pokazati da je za oslobođenje žena prvi preduslov ponovno uvođenje ce-log ženskog roda u javnu radinost, a da ovo opet, iziskuje uklanjanje svojstva inokosne porodice kao društvene privredne jedinice”⁵⁰ Kapitalizam nije uveo celi ženski rod u javnu radinost, ali bitna njegova odlika-stalna jagma za što većim profitom, uslovljava ipak, uz rušenje skoro svih zatečenih odnosa, da se razbije i vekovna zatvornost i vezanost žene za okvire porodice. Tražeći jeftinu radnu snagu, kapitalizam omogućuje ponovno uvođenje žena u javnu radinost, u društvenu proizvodnju, ali ne svih žena, no samo onih koje će upravo činiti jeftinu radnu snagu i pogodovati nezasitoj gladi buržuja za profitom, uz nemogućnost da se uopšte bave porodicom, materinstvom. U vezi sa tim Engels kaže: „Tek joj je krupna industrija našega doba i to samo proleterski opet otvorila put u društvenu proizvodnju, no s tim da ostaje isključena iz javne proizvodnje i da ne može ništa privređivati ako ispunjava svoje dužnosti u privatnoj službi porodice; i da nije u stanju da ispunjava svoje porodične dužnosti ako želi da uzme udela u javnoj radinosti i da samostalno privređuje. A kakav je položaj žene u fabrici takav joj je položaj u svim poslovnim granama, sve do lekarstva i advokature”⁵¹.

Žena, uključena u sistem kapitalističke proizvodnje i eksploata-torskih odnosa u njoj, deli sudbinu eksploatisanih, ali biva još više pogođena no muškarac, posebno s obzirom na generativnu funkciju. Što se tiče pravnog položaja, ona deli sudbinu svih žena. Iz javnog prava je isključena, u privatnom pravu podređena muškarcu. No, njena privatnopravna podređenost vremenom gubi pravi sadržaj, jer i muška-rac-proleter gubi ulogu jedinog hranioca porodice. Ipak, shodno tradi-cionalno boljem položaju muškarca, i položaj proleterke u okviru bračnih i porodičnih odnosa, onoliko koliko ostaje vremena za njih, gori je no položaj proletera. Inače, brak u okviru klase siromašnih i eksploatisanih proletera, uglavnom je sklapan iz naklonosti. Računa i trgovine tu nema, jer nema novaca za to. U tom smislu Engels kaže: „Polna ljubav postaje i može postati istinsko pravilo prema ženi jedino među potlačenim klasama, što danas znači u proletarijatu — pa bio ovaj odnos službeno priznat ili ne. Ali ovde su uklonjene i sve osnove klasične monogamije. Ovde nema nikakve svojine radi čijeg su očuva-

⁵⁰) Engels, F. — Isto, str. 70.

⁵¹) Engels, F. — Isto, str. 69—70.

nja i nasleđivanja baš stvorene i monogamija i vladavina muškaraca; ovde, prema tome, nema nikakve pobude za ustanovljavanje vladavine muškaraca. Čak nedostaju i sredstva za to. Građansko pravo, koje zaštićuje tu vladavinu, postoji samo za imućne i za njihove odnose sa proleterima. Ono staje novaca i stoga, usled siromaštva radnika, nema nikakvog značaja za odnos radnika prema svojoj ženi. To odlučuju sasvim druge lične i društvene okolnosti. A otkako je krupna industrija premestila ženu iz kuće na tržište rada i u fabriku i načinila je dosta često hraniteljkom porodice, potpuno je uklonjen u proleterskom stanu poslednji ostatak vladavine muškaraca, osim nešto brutalnosti prema ženi, koja je uzela maha otkako je uvedena monogamija... U kratko, brak proletera je monogamski u etimološkom smislu, ali ni u kom slučaju u njegovom istorijskom smislu.⁵² Uklonjene su, dakle, osnovne klasične monogamije, ali to nije dovoljno da brak proletera, iako iz naklonosti sklopljen, ostane solidna zajednica.

Kapitalistička proizvodnja i odnosi u okviru nje, neizostavno razorno deluju i na brakove proletera. Nove mašine, ekonomske krize, ratovi, sve to teško pogađa radničku porodicu. Nezaposlenost i stalna nesigurnost, krajnja materijalna beda i ugroženost egzistencije, bolesti i velika smrtnost dece, jednom rečju — život nedostojan čoveka, mora se, pre ili posle, odraziti i na odnose u braku i porodici. Zarada muškarca, ako je uopšte zapošljen, premalena je, zato i žena mora da privređuje. Poslodavac je obenučke prihvata jer je manje plaća i jer je promoćurno shvatio da žena, posebno ako je hranilac gladne i bolesne dece, sa manje bunta podnosi eksploataciju. Dok roditelji rade, deca ostaju prepuštena sama sebi, u stanovima koji nemaju ni najneophodnije uslove za boravak. Radno vreme obuhvata čitav dan, fabrike su daleko od stanova, a pauza prekratka, tako da roditelji decu vide tek u noći, između dva teška radna dana. Briga poslodavca o radničkoj deci ni pojmovno ne postoji, osim ako su i sama dorasla za eksploataciju. Premorena i iscrpljena majka jedva stiže da u toku noći podmiri najneophodnije potrebe dece, radeći do duboko u noć. Za to vreme muž, kako kaže Bebel, „iskorišćuje što bolje može slobodu koju mu je doneo slučaj što se rodio kao muškarac”⁵³, pokušavajući da izvan kuće nađe bar malo zadovoljstva i želeći da sledi bogatog pripadnika svoga roda. No za to nema novaca, te mu na kraju ostaje samo vlastiti bes. Na taj njegov pokušaj begstva iz bede, žena se opravdano ljuti i nesloga je neminovna. Žena, pored svih ostalih nedaća koje podnosi, težak dan okončava podnoseći muževljev bes i njegovu brutalnost, jer shodno tradiciji, on smatra da na to ima pravo. Konačno, oboje su iz dana u dan umorni, iscrpljeni, sa osećanjem besprespektivnosti, a osećanja roditeljstva moraju im biti osakaćena.

Prilježnim čuvarima građanskog društva, koji obrazovanu ženu iz svoje klase uporno vraćaju na zadatke porodice, nimalo ne smeta to što proleterka, u neljudskim uslovima življenja, uopšte ne stiže da se posveti materinstvu. Njen život često biva teži no život stoke kod dobrog domaćina, a o nekom obrazovanju nema ni govora, no, ni o mogućnosti da doživi onaj emotivni krah, koji doživljava bogata pri-

⁵²) Engels, F. — Isto, str. 67—68.

⁵³) Bebel, A. — Isto, str. 122.

padnica njenoga roda. Za emotivni život ona nema vremena. O zaštiti materinstva uopšte se ne može govoriti. Rade i trudnice do samog porođaja, i porodilje, takoreći odmah iza porođaja, jer treba sačuvati radno mesto. Česti pobačaji i prevremeni porođaji redovna su pojava, zdravlje novorođenčadi prepušteno je slučaju, a hrana je nepodesna ili je uopšte nema. Mala deca su zanemarena, neishranjena, često drogama umirivana protiv gladi. Dalje posledice su, kaže Bebel (koji je izuzetno dobro opisao bedu, materijalnu i duhovnu, u kojoj žive proleteri 19. veka), „umiranje i zakržljavanje u masi, jednom reči degeneracija rase. Često deca rastu, a nikad ne upoznaju pravu materinsku ili očinsku ljubav i ne oseće istinsku roditeljsku naklonost. Tako se proletarijat rađa, živi i umire. A država i društvo čude se što se povećavaju surovost, nemoral i prestupi”⁵⁴

Živeći u najcrnijoj bedi, sve veći broj ljudi se odlučuje na postupke nedostojne čoveka. Jedan broj proleterki odlučuje se na prostituciju, kako bi dopunile preskromni kućni budžet. Ne samo da raste broj pobačaja, kobnih po život žene, no raste i broj čedomorstava. Eksploatorsko građansko društvo, kojim upravlja klasa bogatih muškaraca, ubija u ženi majku. Optuženičke klupe širom kulturne Evrope prepune su žena, a najveći broj njih čine vanbračne majke, čiji tretman je skoro ravan tretmanu robova. Istovremeno, građansko društvo štiti vanbračnog oca i zabranjuje istraživanje očinstva, jer masu njih čine pripadnici klase bogatih. Status vanbračnog deteta nije osetno bolji no status njegove majke, a još ako ima nesreću da se rodi kao žensko, društveno dno je unapred zagarantovano.

Uvođenje mase proleterki u društvenu proizvodnju, međutim, usloviće novu, po status žene značajnu pojavu; usloviće, što kapitalista nije predvideo, ujedinjenje proletera oba pola i kretanje ka zajedničkom cilju. Ako polovi iz klase imućnih i nemaju mnogo zajedničkog, proleter i proleterka imaju zajedničkog eksploatatora, zajednički iscrpljujući rad za njega, zajedničko siromaštvo i neljudske uslove življenja. Proleter u ženi vidi eksploatisanu majku svoje dece, uviđa njene vrednosni sve jasnije vidi u njoj saradnika i druga. Kao neposredni svedok svih njenih tegoba, profesor zajedno sa ženom ustaje protiv teških uslova rada i života, zahteva pošteđu trudnice i majke, bori se protiv otpuštanja ženske radne snage. Zajedničke patnje ujedinjuju sve eksploatisane ka zajedničkom buntu protiv eksploatatora. Kod proletera oba pola rađa se i razvija klasna svest i shvatanje da se samo klasnom borbom može izmeniti položaj siromašnih. Kod oba pola se sve jasnije formira stav da jedino rešenje jeste ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i njihovo pretvaranje u društvenu svojinu uz ovlašćivanje nosilaca privatne svojine — eksploatatora masa. Razvija se svest o tome da sa ukidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju može doći do ukidanja eksploatacije uopšte, pa i eksploatacije ženskog pola, svest o tome da samo sa razbijanjem eksploatatorskih odnosa proizvodnje može doći do punog ostvarenja ličnosti kod oba pola. Genijalne misli Marksa i Engelsa imaće odjeka, ne samo kod učenih posebno obrazovanih sledbenika njihove misli, nego i kod radničkih masa širom Evrope, kroz pokret za oslobođenje oba pola od eksploatacije.

⁵⁴) Bebel, A. — Isto, str. 125.

Podčinjenost žene muškarcu, nastala kao posledica podele rada i podčinjenosti jedne vrste rada drugoj, jednog dela društva drugom, može nestati, kako je istakao Engels, odnosno na popularan i ubedljiv način razjasnio Bebel, samo sa uklanjanjem uzroka koji su je izazvali i kroz istoriju održavali. Naime, može nestati samo sa ukidanjem klasno-eksploatatorskog načina društvene proizvodnje i raspodele. Naglašavajući da bez socijalističkog preobražaja društva žena ostaje podređena, svejedno kojoj klasi pripada, Bebel svoje delo završava sa rečima: „Socijalizmu pripada budućnost, a to znači u prvom redu radniku i ženi”⁵⁵.

Istorija je potvrdila genijalnost otkrića klasika marksizma i njihove vizije budućeg društva i odnosa polova u njemu, počela da pretvara u stvarnost. Dvadeseti vek, obeležen procesom rušenja eksploatatorskih odnosa društvene proizvodnje i raspodele, potvrdio je da samo neeksploatatorsko socijalističko društvo, prožeto humanizacijom društvenih odnosa uopšte, može pružiti ženi položaj dostojan čoveka. Bilo je, dakle, potrebno više od 40 vekova poznate istorije civilizacije, pa da se ostvare uslovi, bar na izvesnom delu zemljine kugle, za ponovnu ravnotežu polova na jednom višem stepenu, uslovi za njihovo potpuno pravo izjednačenje, kao i za humane odnose među njima.

Proces socijalističkih revolucija i izgradnje socijalističkog društva, međutim, ne odvija se svuda i uvek na isti način, a istovremeno i putevi ka konačnom oslobođenju žene od vekovne podređenosti muškarcu, iako imaju istu osnovu, nisu svuda identični. Nije svuda isti ni tempo menjanja vekovnih shvatanja o inferiornosti žene, shvatanja koja nastavljaju da žive i onda kada su osnovni društveni uzroci podređenosti žene muškarcu nestali. Kako ističe M. Mladenović, „socijalizam ne predstavlja gotovi humanizam”⁵⁶, ne predstavlja unapred gotovo rešenje svih protivrečnosti, koje je vekovima gradilo klasno eksploatatorsko društvo, pa ni onih iz domena odnosa polova. Ovo tim pre što se, izvan očekivanja, socijalizam pojavio, kako konstatuje V. Ribar (u predgovoru Bebelovom delu), ne tamo gde se kapitalizam najviše razvio i gde se mogao očekivati lakši razvoj socijalizma, već tamo gde je „kapitalizam najviše dojadio i gde se socijalizam izgrađuje pod vrlo teškim i opasnim okolnostima”⁵⁷. Bitno je, međutim, da proces izgradnje socijalizma ipak uspešno teče, a sa njim i proces ostvarivanja ravnopravnosti polova i humanizacije odnosa među njima.

⁵⁵) Bebel, A. — Isto, str. 461.

⁵⁶) Mladenović, M. — Razvod braka, str. 105.

⁵⁷) Bebel, A. — Isto, (Predgovor V. Ribara), str. 10.

QUELQUES OBSERVATIONS SUR LA CONDITION SOCIALE DE LA FEMME DEPUIS LA SOCIÉTÉ ANTIQUE JUSQU'À LA SOCIÉTÉ BOURGEOISE

R é s u m é

Toute l'histoire connue de la civilisation est marquée par l'inégalité en droits des sexes et la subordination de la femme à l'homme. Quoique les femmes dans l'histoire ne sont pas séparées comme classe à part, elles étaient toujours comme sexe dans l'ombre du sexe masculin exclues de la production sociale et de l'activité sociale en général, et rattachées aux cadres de la famille. Les systèmes sociaux d'exploitation, basés sur la propriété privée des moyens de production, avec la famille monogame classique attaché à cette propriété privée, se distinguent non seulement par l'antagonisme entre les classes sociales, mais aussi entre les sexes. Dans le cadre de ces systèmes sociaux la femme était pendant des siècles entièrement exclue du droit public, et dans le droit privé, plus ou moins, subordonnée à l'homme. Sur les causes sociales fondamentales de la subordination de la femme à l'homme ont attiré l'attention les classiques du marxisme, et en particulier elles ont été accentuées, élaborées, et la vision de leurs commencements a été formulée par Engels dans son oeuvre „L'origine de la famille, de la propriété privée et de l'Etat”.

À la différence des systèmes sociaux précédents, le capitalisme introduit comme caractéristique importante du vingtième siècle, la démocratie formelle, l'égalité formelle devant la loi, qui établit le terrain pour la lutte de classes. Mais le capitalisme n'établit pas en même temps l'égalité juridique des sexes, qui donnerait la possibilité de pénétrer à fond les pouvoirs spécifiques de l'homme sur la femme dans le cadre de la famille monogame classique. Cependant en tendant vers un plus grand profit et en brisant la plupart des rapports hérités du passé le capitalisme supprime la liaison séculaire de la femme aux cadres de la famille, et introduit une masse de femmes, du reste seulement prolétariennes, dans la production sociale, en les mettant dans l'impossibilité de s'occuper en même temps de la famille. Ce fait conditionne ensuite la liaison des prolétaires des deux sexes contre l'exploiteur commun et la formation de la conscience selon laquelle ce n'est que par la destruction des rapports exploités de la production qu'on peut abolir l'exploitation en général, par conséquent de même l'exploitation de la femme de la part de l'homme.

NEKI ASPEKTI SOCIJALIZMA KAO SVETSKOG PROCESA

I

Socijalizam postaje svetski proces

Merilima ljudskog življenja, nevelika vremenska distanca, a istorijskim merilima gotovo beznačajna vremenska distanca, deli nas od prvog naznačenja i mogućnosti rekonstrukcije buržoaskog sistema produkcionih odnosa — Pariske komune, dok je još manje vremena proteklo od prve uspešno izvedene i realizovane socijalističke revolucije.

Pa ipak!, u ovom sažetom istorijskom trenutku, ostvarila su se i ostvaruju se dramatična zbivanja koja su izmenila lik savremene svetske zajednice. Teče proces transformacije naše protivurečne sadašnjice od kapitalizma ka socijalizmu i ne samo od kapitalizma. Pored toga, unutar bića i sistema produkcionih odnosa kako kapitalizma tako i socijalizma, odvijaju se krupne kvalitativne i kvantitativne promene, raznolikih društveno-ekonomskih sadržaja i formi. Uobličava se alternativa socijalističke (komunističke) organizacije društvenih odnosa, tako slična viziji »različitih društvenih slojeva i klasa iz različitih perioda ljudske istorije«,¹⁾ ali, i neslična viziji tih istih subjekata, načina ostvarenja alternativa socijalizma (metodi, forme, subjekti itd.). »Za razliku od utopističkog građanskog i proleterskog socijalizma, Marks socijalizam izvodi iz nauke i povezuje ga s njom. U tom smislu se može reći da je marksistički socijalizam čist proizvod naučne analize tendencija razvika i zakona kapitalizma, do kojih je Marks došao držeći se striktno naučnih metoda istraživanja.«²⁾

Najsvetlija kao i najmračnija budućnost, vuče svoje korene iz prošlosti, iz realnih, objektivno datih i od svesti i volje relativno nezavisnih procesa, pre svega fenomena ekonomske aktivnosti ljudskog društva (u krajnjoj instanci ekonomski faktor je dominantan, ali ne i jedini, što nikad i nije bio) — totaliteta³⁾ ekonomskog bića, kao isto-

¹⁾ »Iako je moderni socijalizam neposredni proizvod razvika produkcionih i društvenih odnosa kapitalizma, a kao društvena teorija i ideologija predstavlja misao modernog proletarijata, radničke klase kapitalističkog i socijalističkog društva — ekonomska misao o socijalizmu i komunizmu, u svojoj utopističkoj formi i sadržini, stara je koliko i istorija društva, a nalazimo je u idejnoj i naučnoj ostavštini istorijski vrlo različitih perioda, klasa i društvenih slojeva« (I. Maksimović: Ekonomska doktrina i socijalizam, Zbornik Politička ekonomija socijalizma, »Rad«, Beograd, 1966, str. 9.).

²⁾ I. Maksimović: Ibidem., str. 21.

³⁾ »Za Hegela protivrečnost je momenat totaliteta. Za Marksa totalitet je momenat protivrečnosti«. (R. Garodi: Karl Marks, »Kultura«, Beograd, 1968, str. 88.)

rijski utemeljenog i dostignutog stepena protivurečnosti, Stoga i socijalizam ne izrasta na svojoj sopstvenoj osnovi, već na ekonomskoj osnovi zrelog protivurečja kapital odnosa. Socijalizam, pre nego što je postao ekonomska praksa, empirijski prisutan u određenim segmentima narušenog jedinstva kapital odnosa, egzistira kao latentna i potencijalna mogućnost transformacije u sopstveno ekonomsko biće u krilu kapitalističkih odnosa proizvodnje. Marks je upravo, analizirajući fundamentalne zakonitosti ekonomskih odnosa kapitalističke proizvodnje, došao do zaključka, da je transformacija kapitalizma u socijalizam, moguća i uslovljena razrešenjem nagomilanih protivurečnosti kapitalističkog načina proizvodnje. »Još pre nego što je socijalizam postao ekonomska stvarnost, Marksova socijalna i ekonomska teorija ukazala je na determiniranost transformacije kapitalizma u socijalizam. U svom učenju Marks je došao do zaključka da moderni kapitalizam rađa socijalizam na bazi materijalnih, ekonomskih i subjektivnih, klasnih i političkih pretpostavki, koje stvara u svom razvoju.«⁴⁾

Kapitalizam stvarajući unutar svog ekonomskog bića sveukupne materijalne i objektivne pretpostavke⁵⁾ na bazi funkcionisanja njemu imanentnih ekonomskih zakonitosti⁶⁾ (zakona viška vrednosti pre svega), predstavlja izvorište tendencija transformacije svetske zajednice u socijalizam.

Utemeljenje socijalizma kao svetskog procesa u samom ekonomskom biću kapitalizma, posebno je potencirano razvojem kapitalizma u periodu između Pariske komune i Oktobarske revolucije. To je vreme univerzalizacije ekonomskih, političkih i socijalnih kretanja na osnovi kapital odnosa, odnosno, kapitalizam u svojoj monopolističkoj imperijalističkoj fazi prerasta u svetski sistem. I upravo tada, kada je kapitalizam na vrhuncu svojih moći, budući da kao svetski sistem preko svetskog tržišta koje je između ostalog *conditio sine qua non* egzistencije kapital odnosa eksploatiše ceo svet, kapitalizam istovremeno stvara i ubrzano akumulira eksplozivne snage svoje promene. Za R. Hilferdinga to je istorijski zakon; »Istorijski je zakon: u društvenim formacijama koje počivaju na klasnim suprotnostima veliki socijalni preokreti se zbivaju tek onda kad

⁴⁾ I. Maksimović: Ekonomika doktrina i socijalizam, str. 20.

⁵⁾ »Materijalne i objektivne pretpostavke socijalizma niču na bazi delovanja ekonomskih zakona kapitalizma i izražavaju se u procesu podružljavanja proizvodne sfere (koncentracija kapitala), u procesu konkurencije kapitala (centralizacija kapitala) u procesu razvitka protivurečnosti između osnovnog principa na kome se zasnivaju privredna aktivnost i njena motorna snaga u proizvodnji kapitalizma radi maksimiranja profita i promene materijalne i tehničke strukture kapitalističkih preduzeća i grana privređivanja koji taj princip maksimiranja profita s jedne strane, negiraju, a sa druge stalno afirmiraju po cenu destrukcije sistema, poremećaja u normalnom toku društvene reprodukcije (krize), interferencije države u privrednoj sferi i sukoba ekonomskih interesa podružvljenog kapitala u nacionalnom i međunarodnim razmerama«. (I. Maksimović: Isto, str. 21/22).

⁶⁾ »U osnovnim ekonomskim zakonima kapitalističke ekonomije (zakonu viška vrednosti i zakonu profita) i u propratnim zakonima koji odražavaju tendencijsko kretanje i transformacije kapitalističke ekonomske strukture (zakoni koncentracije i centralizacije kapitala, zakon tendencijskog pada profitne stope), Marks vidi one odlučujuće ekonomske snage koje vode sa socijalizmu i koje ga u materijalnom i društvenom smislu pripremaju«. (I. Maksimović: Isto str. 21.)

je vladajuća klasa već dostigla najviši mogući stepen koncentracije svoje moći«. ⁷⁾

Oktobarska socijalistička revolucija označila je početak dezintegracije kapitalizma kao svetskog sistema i najavila definitivan prodor socijalizma kao društveno-ekonomskog sistema koji razrešava protivrečnosti kapitalizma, pre svega, protivrečnost između društvenog karaktera proizvodnje (podruštvljavanje procesa rada) i privatno-kapitalističkog prisvajanja. Socijalizam od potencijalne mogućnosti postaje, realnost, praksa, konstituisan totalitet društvene organizacije proizvodnje. Istovremeno, socijalizam ostaje oblik transformacije, — proces prelaska kapitalizma u socijalizam, jer, sa revolucionarnom rekonstrukcijom kapital odnosa kapitalizam jeste načet kao svetski sistem, ali nije i razgrađen. Na svetskoj pozornici egzistiraju kao paralelni svetovi i socijalizam i kapitalizam, čije se strukture mešaju i prožimaju u istom vremenu i na istom prostoru.

Socijalističke revolucije koje su se ostvarile u pojedinim segmentima svetske zajednice, ne znače automatski raspad kapitalizma, već, pre bi se moglo reći, predstavljaju značajan podsticaj raznolikim sadržajima, formama i ambicijama daljnjeg prodora socijalizma. »Socijalizam se ne javlja kao istovremena i simultana revolucija i uopće proces u cijelom svijetu, iako se javlja kao svjetski proces. Raznovrsnost njegovih formi upravo čini sadržinu i oblik tog procesa«. ⁸⁾ Revolucijom uspostavljena socijalistička ekonomska praksa, nadasve verifikuje Marksovu naučnu viziju; da je socijalizam neminovan proces i jedina stvarna alternativa preobražaja savremenog sveta. »Za Marksa je socijalizam objektivno i subjektivno determinisan pa, prema tome, i objektivno nužan proces razvitka društva koji se ne može ni ukinuti ni zadržati«. ⁹⁾

Pokrenuti proces transformacije savremenog sveta dobija ubrzanje i permanentno biva obogaćivan novim tendencijama, koje su, ili, izraz autentičnog entiteta socijalizma, ili, izraz daljne bezperspektivnosti i erozije kapital odnosa.

Bez pretenzija, da u potpunosti iscrpimo sve relevantne sadržaje i forme (a to nije ni moguće), determinante tendencije socijalizma kao svetskog procesa bile bi sledeće:

a) revolucionarna smena kapitalizma socijalizmom, gde se na mesto rekonstruisanog i razgrađenog produkcionog odnosa kapital — rad, utemeljuje mogućnost i osnova izgradnje produkcionog odnosa na principu rad — rad.

b) »Kapitalističko ukidanje kapitalizma«, koje se ogleda u sve većoj prisutnosti države u ekonomskoj stvarnosti kapitalizma, naročito nakon krize od 1929/1933 godine (otkazuju vitalne poluge kapitalističke reprodukcije: zakon krize i zakon prosečnog profita). Podruštvljavanje sredstava za proizvodnju (državna svojina), planiranje druš-

⁷⁾ R. Hilferding: Finansijski kapital, »Kultura«, Beograd, 1958., str. 426.

⁸⁾ M. Filipović: Marksizam i samoupravljanje, »Socijalizam«, Beograd, 1/1978, str. 8.

⁹⁾ I. Maksimović: Ekonomska doktrina i socijalizam, str. 21.

tvne reprodukcije, uticaj države na preraspodelu nacionalnog dohotka itd., iako u funkciji spasavanja kapitalizma objektivno znači više — negaciju kapitalizma.¹⁰⁾

c) Orijentacija novooslobođenih zemalja, bivših kolonija, ka izgradnji socijalističkih odnosa proizvodnje.¹¹⁾ Ova tendencija naročito dobija na intenzitetu nakon završetka drugog svetskog rata. Posledice drugog svetskog rata obrnuto su srazmerne razlozima njegovog pokretanja. Vođen zbog preraspodele kolonija, rezultirao je raspadom kolonijalnog sistema.¹²⁾

d) Prerastanje radničke klase nerazvijenih kapitalističkih zemalja u prvorazredni socijalni faktor. Radnička klasa svojom borbom bitno utiče na društveni razvitak ovih zemalja u pravcu socijalizma. »Marks vidi u proletarijatu »prirodnog« nosioca socijalizma, jer je isto toliko proizvod modernih prilika koliko i kapitalistička ekonomika.«¹³⁾

e) Najzad, nezaobilazan faktor mada ne i samostalan, po našem mišljenju je nauka i naučno-tehnološka revolucija. Višesmeran je uticaj nauke na već pomenute tendencije kao i povratni uticaj njih samih na nauku. Impresivni uticaj nauke, na novi talas koncentracije i centralizacije proizvodnje i kapitala, a time i na podruštvljavanje proizvodnje, na dostupnost proizvodnih sredstava (pa i proizvodnih snaga), na informatiku, na neophodnost intervencije države (naročito u kapitalizmu) u »razrešavanju« protivrečja između mogućnosti povećanja proizvodnje i oplodnje kapitala usled uticaja naučno-tehnološke revolucije, sve su to obeležja uticaja nauke na odnose proizvodnje u društvenoj reprodukciji.¹⁴⁾ Još jedna napomena, dalekosežne su posledice i perspektive na društveno-ekonomski razvoj savremenog društva usled inverznog odnosa između nauke i tehnike (proizvodnje). Naime, za razliku od predhodnih vremenskih perioda, sada, nauka predhodi razvoju tehnologije i proizvodnje.

¹⁰⁾ »Da bi obezbedio društvenu reprodukciju i spasao još državne ekonomske i društvene pozicije kapitala, državni kapitalizam je prisiljen, prilagođavajući kapitalistički sistem novim uslovima, da u isto vreme potkopava temelje na kojima i sam počiva.« (VII kongres SKJ, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 201.)

¹¹⁾ »U ovim zemljama ispoljavaju se tendencije da se ne ponavljaju određene faze kapitalističkog razvitka, pošto je kapitalizam kao društveno-istrijski sistem prevaziđen, već da se neposredno pređe na izgradnju ekonomskih osnova za razvoj socijalizma.« (J. Petrović: Uvod u političku ekonomiju socijalizma, skripta, Pravni fakultet, Niš, 1971, str. 17/18.)

¹²⁾ »Kolonijalni posjedi se povećavaju sve do prvog svjetskog rata kada obuhvaćaju 57,6% svjetskog teritorija na kojem živi 34,3% svjetskog stanovništva. Na kraju drugog svjetskog rata zahvaćaju još 28,0% svjetskog teritorija na kojem živi jedna četvrtina svjetskog stanovništva. U 1963. godini na kolonijalne posjede otpada još samo 7,2% svjetskog teritorija i 1,7% svjetskog stanovništva. U proteklom razdoblju i to se smanjilo pa su još u toku samo žestoki okršaji s poslednjim ostacima tradicionalnog kolonijalizma na jugu Afrike.« (A. Dragičević: Aktuelna politička ekonomija, »Centar za kulturnu djelatnost SSO«, Zagreb, 1979, str. 189, fus nota 57.)

¹³⁾ I. Maksimović: Ekonomska doktrina i socijalizam, str. 22.

¹⁴⁾ Detaljnije o interakciji nauke i ukupnih društvenih odnosa u savremenom svetu vidi kod A. Draičević: Isto, Drugi dio, Kapitalizam na izmaku, str. 160 i dalje.

II

Protivrečnosti savremenog sveta u podružtvljenom procesu rada

A) Ulazeći u poslednju petinu svog trajanja, XX vek nas ponovo, ambijentom ekonomsko-socijalno-istorijskog zbivanja upozorava na duboke strukturalne i veoma složene promene u društvenoj stvarnosti savremenog sveta.

Prisutna tendencija najnovijeg doba, transformacija kapitalističkog načina proizvodnje i buržoaskog sistema društvenih odnosa u socijalizam pod uticajem naraslih proizvodnih snaga, valorizovana je novim procesima i sadržajima u razvitku opšte krize i dezintegracije kapitalizma. Evidentno je da su ti procesi i sadržaji koji dovode do evolutivnih promena u biću kapitalizma kao svetskog sistema, uslovljeni kako unutrašnjim uzrocima (otkazivanje osnovnih regulatora kapitalističke proizvodnje — zakona profita i zakona krize, tendencija padanja prosečne profitne stope, pojava države kao ekonomskog subjekta itd.), tako i spoljnim uzrocima (nastanak i razvoj socijalizma, frontalno nadiiranje socijalizma i frontalno raspadanje kolonijalizma posle II svet-skog rata,¹⁾ kriza izvoza sirovina i energije, kriza svetskog mehanizma razmene).²⁾

Spoljašnje manifestacije erozije kapital odnosa izražavaju se u raznolikom spektru teškoća sa kojima se suočava kapitalistički svet, a samim tim i celokupna svetska privreda; posledice inflacije cena nafte i njenih derivata, rastuća inflacija uz istovremenu stagnaciju privrednog rasta,³⁾ negativni platni bilansi, povećanje nezaposlenosti, recesione tendencije, »doprinos« multinacionalnih kompanija akutnoj privrednoj krizi, kao i nemoć zvanične ekonomske teorije i politike da dâ delotvorne odgovore na postojeće stanje.⁴⁾

Deo promena u savremenom svetu i posledica sa kojima se suočava savremeni kapitalizam, koje je sam stvorio i prouzrokovao, možemo sagledati kroz promene geo-političke situacije u svetu.

¹⁾ Vidi, J. Petrović: Osnovi Političke ekonomije, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 374 i dalje.

²⁾ Vidi, I. Maksimović: Politička ekonomija, »Savremena administracija«, Beograd, 1979, str. 489—491.

³⁾ Vidi: Č. Levinson: Kapital inflacija i multinacionalne kompanije, »BIGZ«, Beograd, 1974.

⁴⁾ Vidi: Z. Pjanić: Kriza savremenog kapitalizma, »Treći program RTB«, Beograd, 1974. br. 27.

Kolonijalni posedi velikih sila⁵⁾
(milioni kv. km. i milioni stanovnika)

	Kolonije		Metropole		Ukupno			
	1876	1914	1914	1914	1914		1914	
	kv. km.	stanov.	kv. km.	stanov.	kv. km.	stanov.	kv. km.	stanov.
Engleska	22,5	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Rusija	17,7	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Francuska	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Nemačka	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
Sjed. Države	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Japan	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,2
Ukupno 6 velikih sila	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6
Kolonije ostalih država (Belgija, Holandija i dr.)	—	—	—	—	—	—	9,9	45,3
Polukolonije (Persija, Kina, Turska)	—	—	—	—	—	—	14,5	361,2
Ostale zemlje	—	—	—	—	—	—	28,0	289,9
Cela zemlja	—	—	—	—	—	—	133,9	1657,0

PROMJENE ODNOSA SNAGA U SVIJETU⁶⁾

(u %)

	1923		1961	
	Teritorij	Stanov.	Teritorij	Stanov.
Socijalističke zemlje	16,0	7,5	26,0	35,5
Razvijene kapitalističke zemlje	23,0	29,0	23,0	21,0
Nerazvijene zemlje	61,0	63,5	51,0	43,5
(u tome kolonije)	45,0	32,0	7,5	1,5

Poređenjem ovih dviju tabela, nastalih u nevelikom vremenskom intervalu, evidentno je kakve su se duboke strukturalne promene odvijale na nacionalnom i internacionalnom planu. Dok je granica između XIX i XX veka označavala definitivni prodor kapitalističkih proizvodnih odnosa u sve pore svetske zajednice i završetak teritorijalne podele sveta između malog broja najrazvijenijih imperijalističkih sila, sve do

⁵⁾ V. I. Lenjin: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, »Kultura«, Beograd, 1967, str. 112.

⁶⁾ Izvor: Mirovaja ekonomika i međunarodnije otnošenija, Moskva, № 4, 1963. Cit. prema, B. Čosić: Socijalizam kao svjetski proces, Politička ekonomija socijalizma, Kolektiv autora, »Informator«, Zagreb, 1971, str. 41.

kraja XX veka ukazuje na kvalitativne promene koje su se u međuvremenu desile: pojava socijalizma na svetskoj sceni i raspad kolonijalnog sistema.

Mozaik svetsko-istorijske pozornice nebi bio potpun ukoliko ne pomenemo jednako nezaobilazne, a relevantne tendencije u razvoju socijalizma koje nisu ni jednoznačne ni jednosmerne, kao i tendencije u razvoju onog segmenta svetske zajednice koga uobičajeno zovemo »svetom nerazvijenih«, odnosno »zemlje u razvoju«, »svetom u razvoju« ili, »teći svet«.?) One tendencije u razvoju socijalizma i tendencije razvitka nastalog na rasulu starog kolonijalnog poretka), na osoben način doprinose protivrečju savremenog sveta, naravno u kontekstu prisutnosti kapitalizma kao još uvek aktuelnog svetskog sistema.

B) Na planu konstituisanja socijalističkih odnosa proizvodnje pred pozitivnog trenda; izgradnja socijalizma na 26% svetske površine sa više od 35% svetskog stanovništva, kidanje imperijalističkog »lanca« (Lenjinov termin) i razaranje »jedinstva« kapitalističkog svetskog ekonomskog sistema, podruštvljavanje proizvodnih snaga i proizvodnje »ekspropriacijom eksproprijatora« (revolucionarna rekonstrukcija kapitalističkih produkcioničkih odnosa), evidentan je i negativan trend u uobličavanju socijalističkih odnosa proizvodnje. Negativan trend uslovljen je činjenicom, da socijalističkom revolucijom »neposredni proizvođač« (radnička klasa) nije istovremeno ovladao celinom društvene reprodukcije, a posebno proširenom reprodukcijom, što je uslov i temelj stvarne transformacije kapital odnosa.³⁾ Rezultat ovako prisutne tendencije ogleda se u konstituisanju i održavanju državne svojine nad sredstvima za proizvodnju, hipertrofiji birokratskog aparata, a sledstveno tome, radničkih klasa još uvek se nalazi u poziciji »objekta«, a ne »subjekta« ukupnih društvenih kretanja. Sve to navodi na zaključak, da ukidanje kapitalističkih produkcioničkih odnosa, nužno ne dovodi do eliminacije kapital odnosa, te da se u krajnjoj instanci još uvek radi o horizontu građanskog odnosa — transformisanog, ali ne i prevaziđenog.

Refleksije ovakvog stanja na svetskom nivou ogledaju se kako na ekonomskom planu (relativna zatvorenost nacionalnih tržišta i re-

³⁾ Svaka klasifikacija savremenog sveta je relativnog karaktera. Zbog toga je neophodna opreznost plikom svrstavanja zemalja u subjekte aktuelnog mozaika svetske zajednice. Tim više, što su kriteriji raznoliki; kvalitativni, kvantitativni, ili, pak mešoviti. Tako OUN, sve zemlje deli na tržišne i centralnoplanske, čime se izbegava definisanje zemalja na kapitalističke i socijalističke, ne dajući uz to odgovor, o kakvim se društvenim odnosima radi u zemljama prve ili druge grupe. Svetska banka, klasifikujući nerazvijene zemlje koristi uglavnom kvantitativni kriterij, a delom i kvalitativni; prvu grupu, činile bi zemlje izvoznice nafte sa najboljom ekonomskom perspektivom, drugu, zemlje sa per capita nacionalnim dohotkom iznad 375 dolara, treću, sa per capita nacionalnim dohotkom između 200 i 375 dolara, četvrtu, najsiromašnije zemlje sa per capita nacionalnim dohotkom ispod 200 dolara. Insuficijentnost ovih kriterija pokazuje primer naše zemlje koja je socijalistička i zemlja u razvoju, a nije ni centralnoplanska zemlja.

⁴⁾ »Socijalistička revolucija razvija preobražavajuće političke i društveno-ekonomske procese na bazi dva osnovna akta: 1) ekspropriacija buržoazije i 2) povezivanje proširene reprodukcije sa slobodnom samoupravnom akcijom radničke klase«. — »Revolucija započinje prvim a završava drugim aktom radikalnu rekonstrukciju dotadašnjeg istorijskog odnosa između živog i opredmećenog rada, to jest oblika svojine na sredstva za proizvodnju«. (M. Hadživasiljev: Velika istorijska prekretnica, »Nolit«, Beograd, 1971, str. 335.)

razvijenim zemljama, putem klasičnih instrumenata tržišnog mehanizma u cilju korišćenja tehnoloških prednosti, indiferentnost prema zahtevima nerazvijenih zemalja za uspostavljanje novog ekonomskog poretka itd.), tako i na političkom planu (blokovska isključivost, političko — ekonomski rivalitet i što je posebno značajno, penetracija vojno — političkih konflikata u odnosima među socijalističkim zemljama). Ne tražeći detaljno uzroke ovakvog stanja, pomenimo, relikti nasleđenog socijalno-ekonomskog ambijenta (posebno neravnomeran ravitak kapitalizma i stihisko delovanje zakona vrednosti), igraju značajnu ulogu, a ni voluntaristički pristup u formiranju odnosa između socijalističkih i drugih zemalja, nije bez značaja.

To bi bila jedna dimenzija izgradnje socijalističkih odnosa proizvodnje, dok bi druga dimenzija ukazivala na uobličavanje i prodor socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje zasnovanih na premisama društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i dezalijenaciji rada. Navedena tendencija, saobrazno istorijskim stremljenjima radničke klase, nagoveštava i aktuelizira mogućnost ostvarenja konačnog cilja radničke klase — prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga.¹⁰⁾ Time bi se prevazišla protivurečnost dualnog odnosa kapitalizma (između globalnog tržišta,⁹⁾ uspostavljanje ekonomskih odnosa, posebno sa mekapitala i rada), kao i »insuficijentnost« državno-centralističkog oblika organizacije socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, što će reći, preostaje mogućnost subsumpcije rada pod bilo koji oblik njegova otuđenja.

Empirijski, sistem socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje nije prisutan na svetskoj sceni u onoj meri u kojoj su zastupljeni ostali, možemo reći, istorijski prolazni tipovi odnosa proizvodnje. Institucionalno i kao praksa izgradnje socijalističkih odnosa proizvodnje samoupravljanje se realizuje i razvija samo u Jugoslaviji. Međutim, uvek kada radnička klasa revolucionarno istupa sa autentičnim zahtevima svoga bića, ideja samoupravljanja je manje ili više izražena. To znači da samoupravljanje ima planetarne pretenzije i da je uobličena alter-

⁹⁾ » U socijalističkim zemljama (u »socijalističkom lageru«) mnogobrojna pitanja iz međunarodnih ekonomskih odnosa rješavaju se kao međudržavna pitanja. Na taj su način objektivni ekonomski procesi koji su se razvijali po logici ekonomskih zakona savremene epohe razvoja proizvodnih snaga u socijalizmu svodili pod okrilje tzv. »socijalističkog lagera« zemalja u socijalizmu i time se otvaraju putovi blokovske politike«. (B. Cosić: Socijalizam i svjetska privreda, Politička ekonomija socijalizma, Kolektiv autora, »Informator«, Zagreb, 1971, str. 326.)

¹⁰⁾ »Samo su proleter i našeg doba, potpuno isključeni iz svake samodelatnosti, kadri da postignu svoju potpunu, ne više ograničenu samodelatnost, koju čini prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga i na taj način određen razvitak totaliteta sposobnosti. Sva ranija revolucionarna prisvajanja bila su ograničena, individue, čija je samodelatnost bila skućena ograničenim oruđem za proizvodnju i ograničenim opštenjem, prisvajale su to ograničeno oruđe za proizvodnju i stoga su dovele samo do nove ograničenosti. Njihovo oruđe za proizvodnju je postalo njihovo vlasništvo, ali one same su ostale podređene podeli rada i svom sopstvenom oruđu za proizvodnju. U slučaju svih dosadašnjih prisvajanja mnoštvo individua je ostalo podređeno jednom jedinom oruđu za proizvodnju; u slučaju prisvajanja proletera masa oruđa za proizvodnju mora biti podređena svakoj individui a svojina svim individuama«. (K. Marks—F. Engels: Nemačka ideologija, »Prosveta«, Beograd, 1976, Dela, Tom VI, str. 66—67.)

nativa, proistekla upravo iz tendencija podruštvljenih proizvodnih snaga i njima neodgovarajućih (konfliktnih) proizvodnih odnosa. Pregnanтно rečeno, samoupravni socijalizam, svakako više kao projekt i intencija nego kao razvijena empirija, više kao svjetsko-istorijska tendencija, kao »jedini ispravan put ne samo za nas nego za čitav svijet«, predstavlja okosnicu jedne transgrađanske konvergencije na planetarnom nivou u kojoj se svi prezentni društveno-politički i ekonomski sistemi pojavljuju kao više ili manje zakašnjeli saputnici socijalističkog samoupravljanja.«¹¹⁾ Bilo da latentno egzistira u okviru nekog društvenog bića, bilo kao otvoreni zahtev za samoupravljanjem, ili, politički program, participacija itd., socijalističko samoupravljanje se pojavljuje kao medij koji u sebi involira različite tendencije u jedinstvenom kretanju i traganju za humanim oblikom (ili oblicima) organizacije ekonomskog i ukupnog društvenog života. Međutim, proces osvajanja socijalističkog samoupravljanja nailazi na mnoge Scile i Haribde, put je dugačak nije ni lak, in jednosmeran, jer, podsetimo se poznate Marksove sentence »razotuđenje rada prevladuje isti put kao i samo otuđenje rada«, (podvukao T. Klikovac).

C) Nezaobilazan faktor u uobličavanju jednog koncepta za sintezu savremene stvarnosti, pojavljuje se onaj segment svetske zajednice koga uobičajeno nazivamo »trećim svetom«. Nastao u specifičnim društveno-ekonomskim uslovima razaranja kapitalizma kao svetskog sistema, »treći svet« poslednjih decenija (naročito posle II svetskog rata) u društvenoj zbilji savremenog sveta predstavlja zakonitost i ujedno bitnu specifičnost društvenog procesa u prevazilaženju različitih konkretnih i istorijskih oblika društveno-ekonomskih nejednakosti i zavisnosti ljudi u procesu reprodukcije materijalnih dobara i društvenih odnosa.

»Svet nerazvijenih« kao posledica tendencije erozije kapital odnosa i tendencija osobenih revolucionarnih preobražaja, s anticipacijom odnosa proizvodnje koji neće biti fundirani na »pravilima igre« kapitalističkog načina proizvodnje, pojavljuje se kao vezivno tkivo univerzalizacije svetskih ekonomskih i drugih zbivanja. Bivše kolonijalne ili polukolonijalne zemlje, pravno i politički slobodne, ali, ekonomski još uvek zavisne, jer dijalektika apstraktnog rada i dijalektika zakona viška vrednosti vlada svetskim ekonomskim odnosima, na svojevrsan način svedoče o novom stepenu protivrečnosti svetskih odnosa. Ovaj segment svetske zajednice, kao subjekt svetskih ekonomskih odnosa je ambijet u kome se prepliću eksplozivne protivrečnosti. S jedne strane, opredeljenost nerazvijenih zemalja, da se što pre izvuku iz zaostalosti, spreče dalju dezartikalaciju svojih ekonomskih resursa, integrišu u svetsku privredu na ravnopravnoj osnovi, učestvuju u raspodeli dohotka koji bi bio u funkciji maksimalizacije razvoja, alokaciji faktora proizvodnje koji bi garantovao celoviti razvoj privrede itd. S druge strane, nerazvijene zemlje, pored toga što su proizvod, one su i uslov reprodukcije kapital odnosa razvijenih kapitalističkih zemalja. Oblici reprodukcije kapital odnosa u svetlu veze razvijeni — nerazvijeni su raznoliki; plasman relativno suvišnog kapitala, intenzivna eksploatacija rada, mehanizam kompleksne eksploatacije energetskog i sirovinskog potencijala koji se često graniči sa otvorenom pljačkom i ekološkom katastrofom pojedinih regio-

¹¹⁾ N. Kecmanović: Ideologija i istina, »NIP Mladost, Bgd, 1977, str. 6.

na, nadeksploatacija i izvlačenje apsolutnog viška vrednosti, kompenziranje opadajuće profitne stope, prenošenje potencijala transnacionalnih kompanija iz zemlje u zemlju radi ostvarivanja viška profita, itd.

Sve pomenuto, naravno uz sadejstvo gore pomenutih tendencija, implicira zaključak; da je svet jedinstvena i nedeljiva celina. Međutim, radi se o jedinstvu na antagonističkoj osnovi. Postoji dramatičan nesklad između ukupnih potencijala proizvodnih snaga, rasporeda istih i oblika odnosa proizvodnje u kojima se ostvaruju. »Dvadeseti vek je od samog početka drastičan primer nesaglasnosti stvarnog ljudskog življenja sa epohalnim izumima koji bi zaista mogli da promene lik čovečanstva, kada bi bilo dovoljno samo njihovo postojanje.«¹²⁾

Faktografija savremene svetske stvarnosti veoma dokumentovano i ubedljivo govori u prilog ovakvoj konstataciji. Protivrečja su dramatična, na jednoj strani predstoji nova industrijska revolucija bazirana na dostignućima naučno — tehnološkog razvoja; automatizacije, kompjuterizacije, kibernetizacije, bionizacije, jednom rečju scijentizacije procesa proizvodnje.¹³⁾ Na drugoj strani, svedoci smo, da je velikom broju zemalja u razvoju i prva industrijska revolucija daleka budućnost, te da su ustvari bliže svojoj prošlosti nego budućnosti.

Ovakvo stanje okolnosti u svetskim razmerama, navelo je A. Emanuela da donese pesimistički i sa ukusom gorčine zaključak: »Svijet nam je siromašan...«¹⁴⁾ (podvukao T. Klikovac) A. Emanuel nam prezentira veoma ubedljive argumente za jedan ovako krajnje pesimistički zaključak, po gotovo ako je »mentali horizont« posmatranja stanja stvari fragmentarno orijentisan. »...Ako ekonomskom nerazvijenošću nazivamo stanoviti odnos između kvantitete i kvalitete efektivnih sredstava za proizvodnju i potencijala proizvodnih snaga izraženog sadašnjom tehnološkom razinom, ili, kraće rečeno između postojećih i budućih oruđa, tada je cio svijet nerazvijen. U vrijeme interplanetarnih raketa i automacije stanovištvo od oko 3 1/2 milijarde ljudi raspolaže samo s oko milijun i pol kilometara željezničkih pruga i godišnjom proizvodnjom od oko 25 milijuna vozila svih vrsta, što stotine milijuna ljudi prisiljava da se i dalje kreću najprimitivnijim sredstvima ili pješice; naša proizvodnja cementa i čelika na prelazi 450 milijuna tona po svakom proizvodu, tako da najznaniji dio Zemlje živi u kolibama od slame ili nečem sličnom.«¹⁵⁾

S obzirom na veoma izražen problem poljoprivredne proizvodnje u kontekstu latentne, a često i akutne gladi koja pogađa zemlje u razvoju, A. Emanuel prezentira frapantne podatke. »Već je rečeno da nam je planeta na ugaru: na oko 70 milijuna kilometara kvadratnih obradi-

¹²⁾ M. Đorđević—Z. Gudac: Iz novije političke istorije, FPN, Beograd, 1975, str., 12.

¹³⁾ O osnovnim komponentama scijentiziranog procesa proizvodnje, vidi iscrpnije kod A. Dragičević: Aktualna politička ekonomija, »Centar za kulturnu djelatnost SSO«, Zagreb, 1979, str., 163—169.

¹⁴⁾ »Svijet nam je siromašan: u statističkim podacima koje je 1955 godine objavio Kindlberger svjetski neto proizvod iznosi oko 330 dolara godišnje po stanovniku, što je otprilike blizu prosjeku Latinske Amerike. Siger je utvrdio da je ekonomsko blagostanje ljudskog bića u ne-sovjetskom svijetu 1956. manje nego 1913. iil možda 1900. (A. Emanuel: Nejednaka razmena, citirano prema Marksizam-misao savremene epohe, »S. list«, Beograd, 1976, Tom I, str. 879.

¹⁵⁾ A. Emanuel: Ibid., str. 879.

ve zemlje, manje od 1/8, samo oko 8 milijuna je obrađeno, dok velik dio tog zemljišta ne zna za traktor pa čak ni za životinsku vuču.¹⁶⁾

Na kraju, da ne bi bilo dileme, šarena slika preseka, dobija svoje crno — bele dimenzije: »U ovom siromašnom i nerazvijenom svijetu međutim, nekoliko je otočića s visokom razvijenošću na kojima je koncentrirano otprilike 9/10 opreme i općenito ljudskih i materijalnih snaga sjelokupnog čovječanstva. U cjelini, suvremeni svijet je sličan evropskom svijetu na početku industrijalizacije, ...«¹⁷⁾ — odnosno, »jaz između bogatih i siromašnih, ta vulkanska protivrečnost savremenog sveta, povećao se od 1:3 na 1:70 (između prihoda po stanovniku u najrazvijenijim i nerazvijenim zemljama)«.¹⁸⁾

Međutim, na izgled »čudnom« igrom slučaja, lice svetske podeljenosti (akumulacija bogatstva na jednom polu i akumulacija bede na drugom polu) samo je naličje sopstvene podeljenosti kapitalističkog načina proizvodnje u njegovom izvornom obliku. Kapitalizam reprodukujući protivrečnosti svog ekonomskog bića, na svetskom nivou ustvari prenosi rezultate sopstvenog proizvoda na proširenoj osnovi. Ti rezultati su istovetni koji su prisutni i u nerazvijenim zemljama, mada, pored i uz kolosalno razvijene proizvodne snage. Kapital ne može izvan svoje suštine, proizvodnje radi profita, sa svim konsekvencama koje stoje iz takvog motiva proizvodnje (akumulaciji kapitala odgovara akumulacija bede — Marks). Čitajući statističke izveštaje o per capita nacionalnom dohotku, teško možemo naslutiti da i u najrazvijenijim zemljama postoji masa siromašnih (oko 20 do 25 odsto stanovništva), čija se sudbina ne razlikuje u mnogo čemu od sudbine miliona u nerazvijenim zemljama. »To je prizor srednjovekovnog siromaštva usred bujnog obilja. Osakaćenog duha i tela, ti ljudi žive ispod nivoa neophodnog za pristojnu ljudsku egzistenciju. Oni ne umiru od gladi ali su gladni, bez odgovarajućih uslova stanovanja, školovanja i medicinske brige... Uvreda je da postoji takva socijalna beda. Onog trenutka u istoriji kada su ljudi prvi put dobili materijalne mogućnosti da ostvare drevni san i da okončaju siromaštvo, nedostaje im snaga i volja da to ostvare. Savesti dobro stojećih su žrtve obilja, žetvoti siromašnih su žrtve fizičke bede« (M. Harington, Druga Amerika)¹⁹⁾

Logika kapitalističkog razvoja i logika nerazvijenosti, dva su lica iste medalje. N. Pulancas o ovom aspektu dejstva kapitalističkog načina proizvodnje govori o složenom dejstvu *razaranja očuvanja*.²⁰⁾

Kapitalizam u savremenoj monopolističkoj fazi, motiviran mogućnostima ostvarenja više profitne stope i mogućnošću anuliranja dejstva tendencije pada profitne stope, internacionalizuje proces rada i objektivno vrši podruštvljavanje ukupnih međunarodnih činilaca proizvodnje. Reprodukcijski kapital u internacionalnom procesu rada, pružila je mogućnost revitalizacije, bar privremeno, kapitalističkog načina proizvodnje. Uz prisustvo silno naraslih i revolucionarnih proizvodnih

¹⁶⁾ A. Emanuel: Ibid., str. 879.

¹⁷⁾ A. Emanuel: Ibid., str. 879.

¹⁸⁾ M. Pečujlić: Susret svetova, Marksizam — misao savremene epohe, »S. list«, Beograd, 1976, Tom I, str. XXXIX.

¹⁹⁾ Cit. prema, M. Pečujlić: Ibid., str. XXXIX.

²⁰⁾ N. Pulancas: Aktuelna faza imperijalizma i dominacija Sjedinjenih država, Marksizam-misao savremene epohe, ... str. 839.

snaga, to je moguće, jedino uz uslov da se internacionalizovani proces rada (podruštvljeni proces rada u svetskim razmerama) podeli na zone i regione sa bitno različitim organskim sastavom kapitala. Međutim, za intenzivnu ekstrakciju viška vrednosti, koji bi kompenzirao pad profitne stope i ublažio socijalne napetosti razvijenih zemalja (jer, jedan deo viška vrednosti koristi se i u ove namene), ni to nije dovoljno. Zbog toga se pribegava i metodama nadeksploatacije ukupnih ekonomskih resursa, produženju prvobitne akumulacije kapitala u svetskim razmerama uz korišćenje različitih oblika vanekonomska prisile; političkog, ideološkog i vojnog pritiska, subverzija i interevencija itd..

Ekonomska racionalnost kapitalističke proizvodnje koja je relativno odstupala od autentične racionalnosti (proizvodnja za zadovoljenje ljudskih potreba), u svetskim razmerama pretvara se u iracionalni oblik proizvodnje, stvarno suprotan zbiljskoj racionalnosti, koji onemogućava i sprečava razvoj i time ugrožava opstanak velikog dela čovečanstva. Ta zbiljska iracionalnost proizvodnje (kako materijalnih dobara, tako i društvenih odnosa), pre svega penetrirana u nerazvijenim zemljama, preliva se poslednjih godina sa trajanje »nove« Velike ekonomske krize i unutar granica i najrazvijenijih kapitalističkih zemalja.

Eklatantan primer delovanja protivrečja internacionalizovanog (podruštvljenog) procesa proizvodnje je savremena energetska kriza. Bez obzira na činjenicu, da je energetska kriza, multinacionalnim kompanijama čiji je kapital plasira u proizvodnju i distribuciju nafte i naftnih derivata »obezbedila« enormne ekstraprofite, kriza energije (a i drugih sirovina) uslovlila je i duboke strukturalne poremećaje u kapitalističkoj privredi, plastično pokazujući zavisnost i ranjivost razvijenih zemalja od sopstvenih zemalja od svog sopstvenog produkta (podruštvljavanje procesa rada). Energetska kriza, samo je površinska manifestacija krize kapitalističkog načina proizvodnje, dokazujući ograničene performanse proširene reprodukcije kapitala, odnosno višedimenzionalnost sloma profitne stope kao instrumenta, nosioca i motiva proširene reprodukcije. Ta višedimenzionalnost sloma profitne stope, ogleda se u nesposobnosti profitne stope da pokrene akumulaciju i razvoj, kako u razvijenim tako i u nerazvijenim zemljama. Dok je mehanizam profitne stope u razvijenim zemljama, imao svoju ekonomsku granicu na osnovi razvijenih proizvodnih snaga i nesposobnosti profitne stope da iskoristi narasle ljudske i materijalne resurse, dotle u nerazvijenim zemljama, uz nerazvijene proizvodne snage i nezadovoljene potrebe stanovništva profitna stopa nije stanju da stimulira akumulaciju i razvoj, čak, i postojeći nivo proizvodnih snaga u nerazvijenim zemljama razara i materijalne i ljudske resurse prilagođava potrebama razvijenih zemalja.

Posledice tendencije pada profitne stope su višestruke i reflektuju se u više simultanih procesa. Kopenziranje tendencije pada profitne stope u razvijenim zemljama postaje dubiozno. Deo viška vrednosti ostvarenog na tržištima nerazvijenih zemalja koji je kapitalistička država koristila za rešavanje socijalnih problema, postaje nedovoljan, čime se stvara revolucionarna situacija unutar razvijenih zemalja. Kao rezultanta unakrsnog delovanja gore pomenutih tendencija, na »dnevni red« dolazi pitanje ekonomske emancipacije velikog dela čovečanstva kao temelje stvarne političke i pravne emancipacije.

Dakle, kapitalizam u savremenoj monopolističkoj fazi je u krizi i »spolja« i »unutra«, a uzroci su bitno društvenog karaktera. Zato ne iznenađuje i znak je vremena u kome živimo, konstatacija teoretičara okupljenih oko Rimskog kluba »temeljni način ponašanja, svjetskog sustava jest eksponencijalni rast pučanstva i kapitala, koji je neizbježno praćen krizom«,²¹⁾ konstatacija koja po svojim osnovnim opredeljenjima veoma sliči Marksovom »opštem zakonu kapitalističke akumulacije«.²²⁾

Kapitalizam današnjice eksploatiše ceo svet, ali nema budućnosti.

III

Empirija podruštvljenog procesa proizvodnje i uticaj fundamentalnih ekonomskih zakona kapitalizma na dalji proces podruštvljavanja proizvodnje

Kraj devetnaestog veka i početak dvadesetog veka je vreme u kome se odvijaju dramatične promene u ekonomskom biću kapitalizma. Bitna odlika te promene je uloga monopola u funkcionisanju kapitalističkog načina proizvodnje. Pomenimo, monopoli su se pojavljivali i u ranijim fazama kapitalizma, no bili su to izuzeci u ekonomskoj strukturi liberalnog kapitalizma. Tek na visokom stupnju razvoja kapitalističkog načina proizvodnje monopoli postaju dominantan faktor ukupnog procesa društvene reprodukcije. Monopoli se pojavljuju iz nedara konkurencije kao nukleus formiranja i razvoja novog stadija u razvoju kapitalističkog načina proizvodnje koja je Marks anticipirao, buržoaski teoretičari mu dali ime, a Lenjin naučno i teorijsko objašnjenje — imperijalizam.

Ključni ekonomski uzrok promena u ekonomskom biću kapitalizma jeste nesposobnost prosečne profitne stope da opstane kao generator daljeg razvoja proizvodnih snaga u sistemu kapitalističkih odnosa proizvodnje. Profitna stopa, iako osnovi motiv i stimulans u sistemu kapitalističke proizvodnje, nosi u sebi klice samoograničenja i granica kapitalističkih odnosa proizvodnje. Naime, sa razvojem kapitalizma raste organski sastav kapitala, što rezultira relativnim opadanjem varijabilnog kapitala u odnosu na konstantni, tj. sve većim učešćem minulog rada u stvaranju ukupne društvene vrednosti. Racio ovakve tendencije je ekstra profit. Međutim, kako je varijabilni kapital izvor viška vred-

²¹⁾ Granice rasta, kolektiv autora, »Stvarnost«, Zagreb, 1974, str. 115.

²²⁾ »Što je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital koji funkcioniše, i obim i energija njegovog rasta, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i privedna snaga rada, to je veća industrijska rezervna armija rada. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Relativna veličina industrijske rezervne armije raste, dakle, s potencijama bogatstva. Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidovanog suvišnog stanovništva, čija beda stoji u obrnutoj srazmeri prema mukama njegova rada. Naposljetku, ukoliko su veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, utoliko je veći zvanični pauperizam ovo je apsolutni, opšti zakon kapitalističke akumulacije«. (Marks podvukao) (K. Marks: Kapital, »Prosveta«, Beograd, 1970, tom XXI, str. 570.)

nosti, relativno opadanje varijabilnog kapitala u odnosu na ukupan društveni kapital dovodi do opadanja mase viška vrednosti u odnosu na ukupno primenjeni kapital, što će reći do tendencije opadanja prosečne profitne stope, a time prestaje da egzistira vitalni mehanizam i motiv kapitalističke proizvodnje.

Empirijski materijal o kretanju profitne stope je relativno oskudan, no ipak, evo pregleda kretanja profitne stope u američkoj privredi za period 1849 — 1919 godine, dakle za period punog razvoja liberalnog kapitalizma i pojave monopolističkog kapitalizma.

1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909	1919 ¹⁾
29% ₀	34% ₀	30% ₀	24%	26,6% ₀	20,5% ₀	18,1% ₀	16,2% ₀

Evidentno je poklapanje tendencije pada prosečne profitne stope sa kretanjem kapitalizma ka monopolističkoj fazi. Posledice tendencijskog pada prosečne profitne stope (kao zakona razvoja kapitalističkog načia proizvodnje), pre svega ukazuje na uzročno posledičnu vezu između samog zakona, koncentracije i centralizacije kapitala, pojave monopola i podruštvljavanje proizvodnje. »Najvažnija konsekvencija zakona padanja profitne stope, osim straha koji on ekonomistima uliva, jeste da on pretpostavlja stalno rastuću koncentraciju kapitala, dakle stalno rastuće dekapitalizovanje sitnijih kapitalista. To je uopšte rezultat svih zakona kapitalističke proizvodnje. I skinemo li sa ove činjenice antagonistički karakter kojim se ona odlikuje na bazi kapitalističke proizvodnje, šta izražava ova činjenica, ovo napredovanje centralizacije? Ništa više nego da proizvodnja gubi svoj privatni karakter i postaje društveni proces, ne formalno, kao što je kod svake razmene proizvodnje društvena usled apsolutne zavisnosti proizvođača jednog od drugog i nužnosti da svoj rad predstave kao apstraktno društveni (novac), ego realno. Budući da se sredstva za proizvodnju upotrebljavaju kao zajednička, ona su — ne usled toga što su svojina pojedinca, već usled svoga odnosa prema proizvodnji — društvena sredstva za proizvodnju, kao što se i radovi obavljaju u društvenim razmerama.«²⁾

Promene nastale prelaskom kapitalizma u fazu imperijalizma, odrazile su se na ukupnom društvenom planu. Međutim, imajući u vidu samo ekonomske determinante, imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma po Lenjinu opredeljuju sledeći momenti: a) koncentracija i centralizacija kapitala i proizvodnje i stvaranje monopola, b) stapanje industrijskog i bankovnog kapitala i stvaranje finansijskog kapitala i finansijske oligarhije, c) izvoz kapitala, d) ekonomska podela sveta, e) teritorijalna podela sveta.³⁾ Najznačajnija karakteristika imperijalizma, tendencija koncentracije i centralizacije kapitala i stvaranje monopola, rezultira ubrzanim procesom podruštvljavanja proizvodnje i rada. »Konkurencija se pretvara u monopol. Rezultat je džinovski napredak po-

¹⁾ Serija formirana iz; I. Maksimović: Politička ekonomija, »Savremena administracija«, Beograd, 1979, str. 292 (za period 1849—1879), i E. Mandel: Rasprava o marksističkoj ekonomiji, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1970, prva knjiga, str. 186 (za period 1889—1919, podaci se odnose na prerađivačku industriju).

²⁾ K. Marks: Teorije o višku vrednosti, K. Marks — F. Engels, dela, »Prosveta«, Beograd, 1972, tom XXVI str. 345.

³⁾ V. I. Lenjin: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, »Kultura«, Beograd, 1967.

društvljavanja proizvodnje. Specijalno se podruštvljava i proces tehničkih pronalazaka i usavršavanja. — Kapitalizam u svom imperijalističkom stadiju dovodi sasvim do najsvestranijeg podruštvljavanja proizvodnje, on uvlači, tako reći, kapitaliste, u prelazni poredak od potpune slobode konkurencije k potpunom podruštvljavanju.«⁴⁾

Proces koncentracije i centralizacije možemo pratiti kroz spektar raznolikih pokazatelja: koncentracije radne snage, dohotka i prihoda, proces fuzija, organizacionih oblika povezivanja monopola i monopoliističkih saveza, učešća direktnih investicija itd.

Svojevrsan uvid u proces koncentracije i podruštvljavanja proizvodnje, pokazuje nam na određeni način društveno-profesionalna struktura zaposlenih u nacionalnim ekonomijama razvijenih kapitalističkih zemalja, odnosno, bolje rečeno, polarizovani odnos između kapitala i rada.

(u %)⁵⁾

	Njemačka	Belgija	Fran- cuska	Italija	Holan- dija	Velika Britanija
Poljoprivreda	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	32,55	54,65	37,33	36,45	34,67	31,08
Radnici i službenici	67,45	45,36	62,27	63,35	65,33	68,92
Industrija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	7,10	12,79	11,68	15,29	12,97	3,23
Radnici i službenici	92,90	87,21	88,33	84,71	87,03	96,77
Trgovina i transport						
Industrija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	16,16	32,49	26,31	22,59	26,72	11,68
Radnici i službenici	83,84	67,51	73,69	77,41	73,28	88,72
Sektor usluga	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	10,15	16,13	11,53		11,39	8,16
Radnici i službenici	89,85	83,87	88,47		88,11	91,84
Ukupno za celu <i>priv.</i>						
Industrija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	13,39	22,72	21,41	24,20	19,44	7,64
Radnici i službenici (nevlasnici)	86,61	77,28	78,69	75,80	80,56	92,36

Vrlo plastičnu sliku o koncentraciji u kapitalističkoj privredi daju podaci o koncentraciji dohotka i prihoda. Tako na primer u SAD.

Društva čiji je godišnji neto dohodak⁶⁾ u %

manje od 50.000 dolara	8,17	7,06	6,76	3,34
između 50.000 i 500.000	24,58	19,31	20,09	14,69
između 500.000 i 5 mil.	33,08	27,52	32,05	31,28
više od 5 mil. dolara	34,17	46,11	41,12	50,69
godina	1918	1929	1937	1942

⁴⁾ V. I. Lenjin: Ibid., str. 34—35.

⁵⁾ B. Čosić: Politička ekonomija socijalizma, Kolektiv autora, »Informaor«, Zagreb, 1971, str. 56.

⁶⁾ E. Mandel: Op. cit., Druga knjiga, str. 13.

Proces koncentracije i centralizacije u XX veku vrlo brzo napreduje najpre u granicama nacionalnog tržišta, a potom kad su one postale pretesne, monopoli se okreću svetskom tržištu, tim više što zahuktale privrede razvijenih kapitalističkih zemalja zahtevaju sve više sirovina i jeftinu energiju. Nastaje pohod monopola na svetsko tržište, najpre ka izvorima sirovina i energije, a potom se infiltriraju u sve pore ekonomskog života celokupnog sveta.

Jedan događaj je u tome odigrao veoma važnu ulogu. Velika kriza 1929/1933 godine uzdrmala je kapitalistički način proizvodnje. Otkazuju vitalne funkcije kapitalističkog sistema društvene reprodukcije: zakoni krize (izostaje regulatorska funkcija krize hiperprodukcije) i zakon prosečnog profita. Međutim, s druge strane, kriza je dovela do novog prodora koncentracije i centralizacije kapitala. U suštini osnova kapitalističke proizvodnje ostaje monopol, samim tim i opšti zakoni monopolskog kapitalizma, koncentracije i centralizacije kapitala, monopolski profit i monopolska cena i dalje deluju, ali »novo je međutim u intenzitetu delovanja ovih zakona«. ⁷⁾ Monopolski kapitalizam se transformiše, »kao liberalni, i monopolski kapitalizam doživljava svoju evoluciju u vremenu«, u pravcu korporacije ⁸⁾ i multinacionalne kompanije, konglomeratskoj proizvodnji, ekspanziji, i podvlašćivanju svih oblika ekonomskih aktivnosti.

Važnu ulogu u tom novom prodoru koncentracije i centralizacije u podružtvljenom procesu proizvodnje odigrali su: samofinansiranje multinacionalnih kompanija, scijentizacija proizvodnje, i država kao ekonomski subjekt.

Samofinansiranje koje omogućuje monopolima samostalnost, ostvaruje se ubrzanom amortizacijom i nepodeljenom dobiti. Podaci koji se prezentiraju o mogućnostima samostalne egzistencije multinacionalnih kompanija vrlo impresivno deluju. Tako na primer:

Učešće nepodeljene dobiti i amortizacije u finansiranju investicija u prerađivačkoj industriji 1961—1964⁹⁾

(% godišnjih bruto.—investicija)

Zemlja	Amortizacija	Nepodeljena dobit	Ukupno
SAD	76,5	22,8	99,3
Velika Britanija	—	—	91,3
SR Nemačka	63,0	16,0	79,1
Francuska	—	—	61,9

Međutim, samofinansiranje poseduje i drugu stranu medalje, koja dovodi u pitanje ove impresivne podatke. Nema sumnje da snaga multinacionalnih kompanija jednim delom bazira na novom stepenu razvoja

⁷⁾ I. Maksimović: Politička ekonomija, str. 433.

⁸⁾ »Korporacija predstavlja savremeno kapitalističko monopolističko najčešće (oligopolističko) preduzeće«. (I. Maksimović: Ibid., str. 437).

⁹⁾ B. Cosić: Op. cit., str. 53.

proizvodnih sanaga, ali, s druge strane motivacija ovih kompanija usmerena je na intenzivnu ekstrakciju viška vrednosti, transferisanjem kapitala iz regiona u region, iz jedne zemlje u drugu zemlju. Kapital multinacionalnih kompanija dolazi na već pripremljen teren za intenzivnu eksploataciju. Stoga F. Hercog ima pravo kad tvrdi: »Polet multinacionalnih firmi, rekli smo, počiva jednim delom na novom stepenu razvoja proizvodnih snaga, i, drugim delom, a taj aspekt je vrlo često prećutkivan, na interpenetraciju bez presedana industrijskih, bankarskih i parabankarskih kapitala i sredstava javnog finansiranja i ekonomske intervencije. — Povećana retabilnost kapitala ovih društava najčešće je bila pripremljena javnim finansiranjem, bilo u istraživanju, bilo u prvim etapama razvoja, bilo u infrastrukturi«. ¹⁰⁾

Kompleksna primena nauke u procesu proizvodnje, najimpresivnije utiče na proces koncentracije u savremenom uslovima, dajući na taj način završnu glazuru procesu podruštvljavanja proizvodnje. Ogromna sredstva se ulažu u »industriju znanja«, naučno-istraživački rad, inovacije itd. Recimo SAD je 1965 godine izdvajala 3,4% od društvenog proizvoda, što iznosi 110 dolara po stanovniku. Ili, u zemljama EZ 1974 izdvojeno je preko 4 milijarde dolara za naučni rad. ¹¹⁾

Najzad, kao nezaobilazni faktor procesa koncentracije i centralizacije proizvodnje i podruštvljavanja proizvodnje u savremenim uslovima pojavljuje se država. Država se pojavljuje kao odlučujući ekonomski subjekt nakon Velike krize 1929/1933. Sa državom kao ekonomskim subjektom, procesi integracije u svetskim razmerama dobijaju na intenzitetu, naročito između dva samih država sa ciljem regulisanja, ne samo ekonomskih odnosa, već i ukupnih društvenih odnosa. Tako na primer:

Proces koncentracije ZET-a¹²⁾

Godine	Manja učešća, zajedničke filijale, zajednička društva, razmjena učešća, kooperacija		
	Između poduzeća iste zemlje	Između poduzeća ZET-a	S poduzećima trećeg svijeta
1963.	55	61	228
1964.	132	123	335
1965.	177	140	364
1966.	205	112	289
1967.	166	104	292
1968.	231	160	387
1969. ²⁾	145	83	197

¹⁰⁾ F. Hercog: Razvoj multinacionalnih društava, Marksizam misao savremene epohe. »Sl. list«, Beograd, 1976, tom I, str. 857.

¹¹⁾ Izvor: A. Dragičević: Aktualna politička ekonomija, »Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1979, str. 170.

¹²⁾ P. Dockès: Internacionala kapitala, »Školska knjiga«, Zagreb, 1977, str. 159.

Godine	Fuzije, kontrole		
	Između poduzeća iste zemlje	Između poduzeća ZET-a	S poduzećima trećega svijeta ³
1963.	157	28	91
1964.	172	34	128
1965.	228	17	90
1966.	221	31	113
1967.	253	32	151
1968.	272	35	135
1969. ³	265	50	93

Međudržavna integracija pretstavlja svojevrsan vid isprepleteneosti interesa svih ekonomskih subjekata koji su uključeni u te integrativne procese. Koegzistencija tih interesa ostvaruje se na principu povratne sprege, »zapravo je industrijski sistem povezan s državom. Zrela korporacija je u znatnoj mjeri samo ispružena ruka države, a država je u mnogome istrumet industrijskog sistema«.¹³⁾

Prerastanje monopola od tendencije u dominantan oblik organizacije kapitalističke organizacije proizvodnje, uključivanje države kao ekonomskog subjekta u privredni život i njihovo povezivanje objektivno znači pripremu prerastanja kapitalizma u novi društveno-ekonomski poredak. Kapitalizam je izvršio svoju historijsku misiju: silno razvio proizvodne snage i dovršio proces podružljavanja proizvodnje. Društvenom karakteru rada odgovara društvena svojina. Kapitalizam nema više svog historijskog opravdanja, iscrpivši svoje ekonomske racionalnosti, što čini opravdanim egzistenciju jednog historijskog tipa i načina proizvodnje, on mora ustupiti mesto sistemu, koji će biti u stanju da dalje razvija proizvodne snage.

Kapitalizam je stvorio materijalne pretpostavke nastanka socijalizma i stvar je subjektivnih snaga u proleterskim pokretima da pripreme čin same revolucije.

¹ Navedeno prema Ch. Tugendhatu, *The Multinationals*, London, 1971, i fr. izd., Graset, 1973, str. 111.

² Šest prvih mjeseci.

³ Od tih brojk, prosječno 80% predstavlja kontrolu koju vrše društva trećeg svijeta nad društvom ZET-a; 20%, naprotiv, kontrolu koju vrše zajednice društva. Međutim, omjer kontrole koju vrše evropska društva povećava se i relativno i apsolutno.

¹³⁾ J. K. Galbraith: *Nova industrijska država, »Stvarnost«*, Zagreb, 1970, str. 283.

QUELQUES ASPECTS DU SOCIALISME EN TANT QUE PROCESSUS MONDIAL

R é s u m é

L'époque contemporaine du vingtième siècle dans laquelle se développent des événements dramatiques est caractérisée par la tendance de la transformation du système capitaliste des rapports de production en rapports socialistes de la production. Ces tendances expriment toute la richesse des divers contenus économiques, politiques, idéologiques et les autres contenus sociaux qui d'une part ouvrent les horizons de l'avenir, et d'autre part servent de preuve des tendances convulsives capital-rapport de conserver les rapports de classe existantes.

Les spectres variés du mouvement évolutif et révolutionnaire de la société du capitalisme au socialisme marquent l'époque de la pénétration du socialisme dans le domaine des rapports sociaux réels, en particulier dans le domaine des rapports économiques sur le plan mondial, époque que nous appelons le processus mondial du socialisme.

Dans la première partie l'auteur analyse l'établissement du socialisme en tant que processus mondial dans l'être économique du capitalisme, en tant que processus logique du dépassement des contradictions capital-rapport. De même, sans avoir la prétention d'épuiser toutes les déterminantes relevantes du socialisme en tant que processus mondial l'auteur indique les déterminantes suivantes:

- a) le remplacement révolutionnaire du capitalisme par le socialisme,
- b) »L'abolition capitaliste du capitalisme«, en tant que phénomène spécifique de la négation de capital-rapport.
- c) L'orientation des pays récemment libérés — les anciennes colonies vers l'établissement des rapports socialistes de la production.
- d) La transmutation de la classe ouvrière des pays capitalistes développés en facteur social de premier ordre.
- e) L'influence de la science et de la révolution scientifico-technologique sur les tendances des rapports socialistes de la production, en tant que facteur inévitable mais non point indépendant.

Dans la deuxième partie l'auteur élabore les aspects des contradictions du monde contemporain dans le processus socialisé du travail. En effet, en fait que mondes parallèles existent le capitalisme le socialisme et les systèmes particuliers des rapports de production qui ne sont ni l'un ni l'autre et dont les structures s'interpénètrent et se mélangent dans la même époque et dans le même espace.

Enfin, dans la troisième partie l'auteur présente une petite sélection de la pratique du processus socialisé de la production, avec un aperçu particulier de l'action contradictoire des lois économiques fondamentales du capitalisme sur la socialisation de la production en tant que composante importante de l'érosion de capital-rapport et base de la formation des rapports socialistes de la production.

PRVI POKUŠAJ IZRADE GRAĐANSKOG ZAKONIKA U SRBIJI 1829—1835. GODINE

Donošenje Građanskog zakonika 1844. godine predstavlja značajan momenat u pravnom izgrađivanju srpske buržoaske države. On u znatno manjoj meri odražava dostignuti nivo društvenog i ekonomskog razvitka Srbije, a u većoj meri zacrtava dalje puteve njenog kapitalističkog preobražaja, dajući mu krupan posticaj.

Rad na Građanskom zakoniku Srbije započeo je mnogo pre ustavobraniteljskog perioda, još 1829. godine, u vreme kada formalno feudalni odnosi još nisu bili raskinuti. Politički odnosi u Srbiji posle Drugog ustanka nose jak pečat i brojna obeležja apsolutizma. Bez stvarne podrške u narodu Miloš počinje od 1825. godine da dograđuje aparat vlasti jer se posle Djakove bune pokazalo da je postojeći nedovoljno efikasan za suzbijanje sličnih oblika nezadovoljstva: Narodna kancelarija, zamišljena prvobitno kao nahijsko predstavništvo, postepeno gubi svoj značaj i mogućnost da postane protivteža sve očiglednijim tendencijama knjaza. Lokalna samouprava je sužena i nahijski knezovi (koje Miloš postavlja i potvrđuje) se svode na organe izvršne vlasti čiji su interesi najčešće različiti od interesa stanovništva nahije. U uslovima opšte društvene i političke situacije koja je nepovoljna za najveći deo srpskog stanovništva, težnja za donošenjem Građanskog zakonika mora se posmatrati kao jedna komponenta sve više prisutne tendencije da se ograniči Miloševa samovolja i da se omogući šire uključivanje u robnovčane odnose i onih društvenih slojeva koji ne čine njegovu privilegovanu okolinu. Ovakve tendencije su naročito uočljive u Djakovoj buni kada se pobunjenim narodnim masama pridružila tzv. seoska buržoazija i kada se pored ostalih čuju zahtevi da trgovina bude slobodna u Srbiji i da se knezovima zabrani da se njome bave.

Postupak izrade Građanskog zakonika u Srbiji vremenski se može podeliti u dve etape. Prva traje od juna 1829. godine (kada na Milošev poziv Vuk Karadžić stiže u Kragujevac i postaje član Zakonodatelne komisije) do početka 1831. godine (kada je nacrt Građanskog zakonika čitan na skupštini. Tada Građanski zakonik nije stupio na snagu i sve do marta 1834. godine o sudbini ovoga projekta se ništa ne zna, jer nema podataka o tome da li je uopšte nešto rađeno na njegovoj preradi ili dopuni. Delatnost Komisije oživljava marta 1834. godine kada posao preuzimaju po Miloševom nalogu Lazar Teodorović (popečitelj pravosudija) i Dimitrije Davidović (sekretar knjaževe kancelarije). Ovu etapu možemo obeležiti kao drugu. Ona ne traje ni godinu dana jer posle januarske skupštine 1835. godine rad na Građanskom zakoni-

ku zamire sve do 1837. godine. U međuvremenu porta je izdala dva pravna akta (Hatišerifi od 1830. i 1833. godine) od velike važnosti za samoupravu Srbije kojima se i formalno potvrđuje ono što se već izgradilo u stvarnim društvenim odnosima za vreme petnaestogodišnje Miloševе vladavine. Tačka 6. Hatišerifa od 1830. godine¹⁾ u uslovima Miloševog apsolutizma i brojnih zloupotreba vlasti drugih starešina nije mogla zadovoljiti težnje onih društvenih snaga koje se zalažu za slobodu trgovine, ličnu i imovinsku sigurnost. Ovakvi zahtevi, izneti još u Djakovoj buni, ponoviće se i u Miletinov buni 1835. godine. Neprikosnovenost imanja svakog Srbina (čl. 119) i jednakost pred zakonom (čl. 111) proklamuju se Ustavom 1835. godine, ali kako on praktično nije stupio na snagu, pitanje donošenja Građanskog zakonika nije izgubilo svoj značaj. Naprotiv, postalo je još istaknutije, što će imati svoju završnicu u kodifikatorskom radu Jovana Hadžića i donošenju Građanskog zakonika 1844. godine.

U našoj pravnoj literaturi mnogo je pisano o odnosu austrijskog i srpskog Građanskog zakonika, kao i o radu Jovana Hadžića. To se, međutim, ne može kazati i za delatnost Zakonodatelne komisije od 1829. do 1835. godine. Ovaj period se najčešće pominje uzgredno i bez traganja za uzrocima koji su doveli do neuspeha prilikom prvog pokušaja da se za Srbiju donese Građanski zakonik. Odgovoriti na ovo pitanje svakako nije lako, naročito ako se ima u vidu nedostatak izvora za rekonstrukciju rada Zakonodatelne komisije sa kojom se suočavamo već na samom početku istraživanja, a naročito onda kada treba nešto konkretnije saznati o sadržini nacрта Građanskog zakonika. Dragocene podatke nalazimo u prepisci Vuka Karadžića i drugih članova Komisije, u Miloševim malobrojnim pismima Komisiji, u memoarima Jovana Hadžića i drugih savremenika. Usled izrazitog nedostatka konkretnih izvora moramo da koristimo i zapise savremenika vrlo različitog sadržaja kako bi se time upotpunila slika društvenih i ekonomskih odnosa u Miloševoj Srbiji, te i sa ove tačke bacilo više svetlosti na pokušaj donošenja Građanskog zakonika.

Nedostatak izvora otežava donošenje pouzdanih zaključaka zbog čega je ovo pitanje malo obrađivano u literaturi. Od novijih radova najviše pažnje zaslužuje monografija T. Nikčevića »Postanak i pokušaj prerade Građanskog zakonika kneževine Srbije²⁾ u kojoj je autor objedinio gotovo sve što je napisano o kodifikaciji građanskog prava u Srbiji i dao veoma iscrpnu bibliografiju. B. Blagojević u opširnom članku »Uticao francuskog građanskog zakonika na srbijanski građanski zakonik³⁾ daje uporednu analizu nekoliko desetina članova srpskog Građanskog zakonika koji se razlikuju od odgovarajućih u austrijskom Građanskom zakoniku, a slični su ili identični sa pojedinim članovima Code civila. Sa ovakvim metodološkim pristupom autor je kroz pojedinačne primere pokazivao mogući uticaj francuskog na srpsko gra-

¹⁾ U kojoj pored ostalog stoji: »rečeni narod može pod senkom carske moje sile učestvovati u onim polazama koje trgovina daje-toga radi oni Srbi koji bi se hteli na trgovinu odati primače od vlasti moje visoke Porte, po pasošima koje će od svog knjaza polučavati, nuždne teskere, s kojima će moći putovati po moim državama da bi tamo trgovali...»

²⁾ Spomenik SANU CXIX, Beograd 1971.

³⁾ Pravna Misao XI-XII, Beograd 1939. i I-II, 1940.

đansko pravo. To nije bez značaja i za rad na ovoj temi, pošto je Zakonodatelna komisija nacrt Građanskog zakonika izradila baš po ugledu na Code civil, a nema drugih podataka da li je Jovan Hadžić taj nacrt koristio u svom kasnijem kodifikatorskom poslu. Članak B. Blagojevića u tom pogledu je samo jedna indikacija koja teško može da dovede do takvog zaključka. Opšte društvene, ekonomske i političke pretpostavke donošenja srpskog Građanskog zakonika nalazimo u člancima R. Guzine „Istorijski osvrt na karakter i značaj srpskog Građanskog zakonika od 1844. godine“⁴⁾ i V. Petrić „Poreklo srpskog Građanskog zakonika i njegov značaj u stvaranju pravnog sistema buržoaske Srbije“⁵⁾. Vrlo malo o radu Zakonodatelne komisije nalazimo u članku A. Ivića „Izrada Zakonika za kneževinu Srbiju“⁶⁾, a nešto više podataka kod A. Jovanovića „Rad na toržestvenim zakonima“⁷⁾. Time se zatvara krug malobrojne literature koja se bavi pitanjima koja su predmet i ovoga rada, za razliku od opšte literature o Srbiji prve polovine XIX veka koja je bogatija i koju ovom prilikom nije potrebno posebno navoditi.

I

Prvobitno zamišljen kao prilog izučavanju uticaja ekonomske baze na pravnu nadgradnju (u konkretnim uslovima ranokapitalističkog razvitka Srbije), rad na ovoj temi zahtevao je nešto drugačiji pristup postavljenoj hipotezi. Da bi se uočila društvena uslovljenost potrebe donošenja Građanskog zakonika neophodno je bliže upoznavanje sa društvenom stvarnošću Miloševe Srbije. Međutim, dublje zalaženje u konkretne društvene odnose dovodi nas pred pitanje da li su ti odnosi u Srbiji tridesetih godina XIX veka uopšte odnosi kapitalističkog, buržoaskog tipa. Vezano za pokušaj kodifikacije građanskog prava ovo pitanje bi moglo da glasi da li je Građanski zakonik realna potreba Miloševe Srbije proizašla iz dostignutog stepena društveno-ekonomskih odnosa, ili je to pokušaj nalaženja načina da se ubrza tek započet kapitalistički razvitak. Uslovi nastajanja kapitalizma u Srbiji u odnosu na većinu evropskih zemalja su toliko različiti da ih je skoro nemoguće upoređivati. Kao rezultat imovinskog diferenciranja na selu nastaje jedan specifičan sloj seoskih gazda koji je imao važnu ulogu prilikom raskidanja feudalnih odnosa. Zbog takve sličnosti sa buržoazijom ovaj sloj je u našoj istoriografiji nazvan seoskom buržoazijom (sama činjenica da je prihvaćen pojam koji je *contradictio in adjecto* govori dosta o specifičnosti nastajanja kapitalizma u Srbiji).

Borba za oslobođenje u prvim godinama XIX veka u Srbiji istovremeno je i težnja za zbacivanjem feudalizma, pošto je negacija feudalnih odnosa istovremeno i negacija turske vlasti kao nosioca tih odnosa. U toku Ustanka vlast je prešla u ruke malog broja starešina koji koriste svoje pozicije da se još više na razne načine bogate. „U najprvom vostanju protiv Turaka u 1804. fevrara, sve su starešine i

⁴⁾ Istorijski glasnik 1. Istorisko društvo NR Srbije, Beograd 1949.

⁵⁾ Zborik Istorijskog muzeja Srbije 5. Beograd 1968.

⁶⁾ Arhiv za pravne i društvene nauke. knj. III (XX) br. 3, Beograd 1921.

⁷⁾ Arhiv za pravne i društvene nauke. knj. XI, br. 1, 2, 3, i 4, Beograd 1911.

buljubaše postale od najimućnijih Srba: koji je bio knez ili trgovac, ili pop, ili kmet, ili onako imućan, koji je imao dobru baštinu, dosta stoke, vodenicu i druge prihode, koje smo zvali gazdama⁸.) Govoreći o stareninama iz vremena Karađorđa L. Arsenijević-Batalaka pominje samo neke od brojnih načina njihovog bogaćenja. „Ovi su ljudi turska nepokretna dobra samovlasno zauzimali ili su, kada su ova oglašena da čedu se licitando prodavati, naredbe činili da se niko ne usudi na licitaciju nadmetati pri kojima su i oni sami prisustvovali i time ličnošću svojom svakoga ustručavali da se ne nadmeće, te tako su ih oni opet pošto zašto zauzimali na štetu kase narodne i na nezadovoljstvo naroda⁹). Klasno raslojavanje započeto krajem XVIII veka a nastavljeno tokom Prvog ustanka, u vreme knjaza Miloša još više je izraženo. Posle Drugog ustanka oseća se izvestan porast proizvodnih snaga. Raste broj gradova i gradskog stanovništva. U vreme oslobođenja od Turaka skoro da i nije bilo srpskog stanovništva po gradovima. U Beogradu, na primer, 1816. godine živi jedva šezdeset hrišćana, 1823. broj raste na 2536, a 1827. godine ima u Beogradu 4276 hrišćana uzrasta od 7 do 80 godina.¹⁰) U Srbiji 1834. godine ima 35 varoši i varošica sa ukupno nešto preko četrdeset hiljada stanovnika. Zemljoradnja se širi i jača krčenjem šuma i zauzimanjem novih zemljišta. Broj zanatlija takođe raste, a trgovina (naročito stočna sa Austrijom) se kreće ulaznom linijom i postaje izvor bogaćenja pojedinih Srba. Trgovački sloj u tom pogledu ima jednu tešku prepreku — Miloša sa sopstvenim ekonomskim interesima i mnogo povoljnijim mogućnostima za njihovu realizaciju. 1820. godine u Srbiji ima 56 trgovaca izvoznika i sa svima je Miloš bio ortak. Ostali su morali da od njega dobiju dozvolu („trgovačku objavu“) kako bi mogli da se tim poslovima bave. Vuk o Milošu piše: „Ne samo što je Miloš nekoliko godina ortak sa svim znatnijim marvenim a osobito svinjskim trgovcima, nego je s nekim čivutima iz Karavlaške i solanu trgovinu sa svim sebi prisvojio (...) I svaki mu dan trgovina sve milija biva. Od pre je bio samo ortak sa svinjskim trgovcima, a sada ne samo što sam sabom svinje kupuje i prodaje, nego se pripoveda da je ove jeseni u Resavi i naiji Požarevačkoj od neki trgovaca kupovao na silu kaparisane svinje pa ji sam sobom prodao“¹¹).

U komentaru svog poznatog pisma Milošu iz 1832. godine Vuk piše: „Miloš se sad meša u sve privatne i domaće poslove svijju ljudi, osobito oni koji su bliže oko njega, na primer on ljudima zabranjuje s kim da ne trguju i zapoveda s kim da trguju.“¹²). Milošev otvoreni upliv u pitanja sudstva i stalne direktive povodom rešavanja konkretnih stvari iz osnova su negirali sudsku samostalnost. Opšta pravna nesigurnost obuhvatala je i oblast građanskog prava te niko u Srbiji nije mogao biti siguran da će dobiti presudu zasnovanu, ako ne na malobrojnim građansko-pravnim normama, bar na običajnom pravu. To je bilo toliko uobičajeno da su i sami dvorani govorili kad Miloš „kakvu novu uredbu postavi“ da će trajati „do prve mene“. Njegova mnogobrojna

⁸ Protá Matija Nenadović. Memoari, Beograd 1947. str. 311.

⁹) L. Arsenijević-Batalaka. Istorija srpskog ustanka. Beograd 1899, str. 377.

¹⁰) D. Janković. O političkim strankama u Srbiji XIX veka. Beograd 1951. str. 63.

¹¹) Vuk Karadžić. Sabrana dela. Istorijski spisi. Beograd 1969, str. 244.

¹²) Vuk Karadžić. Isto, str. 234.

pisma sudijama Beogradskog suda pokazuju do kakvih sve pojedinosti dosežu te intervencije, pa navodimo delove iz nekih: „Blagodarni Knezovi suda Beogradskog! Vidivši iz pisma vašeg od 23. t. m. N 85. predložnje G. Antima u prizrenju stvari pokojnika G. Kirila neizostavljam preporučiti vam, da po želaniju njegovu takove prodate licitnada i novce pri sebi držite do daljeg raspoloženija. No licitaciju istu razvlačite da bi se stvari što bolje prodati mogle (...) što od srebrni stvari i posuda srebrna crkva Beogradske nekupi, kupite vi za Moiračun i ja ću platiti”¹³⁾. Drugo pismo je, kao i prvo, pisano 1828. godine i upućeno istom sudu. „Po prijatiju ovog pisma uzaptićete esap i ovo imenije koje se u Beogradu nalazi poč. Dimitrije Čočo Leke (...) Ništa od pomenuti stvari da se nemože nikom dati bez predvalitelnog Mog k tomu odobrenije i dozvolenija”¹⁴⁾. Pored toga što je imao sve konce trgovine i sudstva u svojim rukama, Miloš preduzima i druge mere kako bi uz obilato konišćenje političke pozicije koju ima ostvario što veću ekonomsku korist. Zakupio je od Turaka sve važnije skele na Savi i Dunavu čime je, u krajnjoj liniji, osigurao prioritetan izvoz svojoj nobi. Ekonomsku moć pojačava zakupom svih carskih prihoda za 333500 groša godišnje. Ukupan Milošev prihod od zakupa, trgovine i privatnih imanja raste od 841611 groša 1826. godine na 1.274416 groša 1830. godine, da bi 1833. godine dostigao cifru od 2.909333 groša.¹⁵⁾

U ovakvim uslovima nepostojanja čak ni minimuma lične i imovinske sigurnosti započeo je 1829. godine rad na Građanskom zakoniku. To je još jedna osobenost u razvitku Srbije u odnosu na druge evropske države gde se, istorijski gledano, građanski zakonici javljaju „pošto su se ekonomsko-društveni odnosi kapitalističkog društva već razvili i postali dominirajući i pošto je buržoazija osvojila političku vlast”¹⁶⁾. Ni jedna ni druga pretpostavka ne postoje u Miloševoj Srbiji: kapitalistički odnosi su tek u začetku, a mlada buržoazija (uglavnom malobrojni trgovci) podjednako je daleko od političke vlasti koliko i običan seljak. Ali, i taj uzani krug mlade buržoazije oseća nedostatak pravnih i političkih ustanova što neminovno rađa njihovu potrebu da se u građanskopravnim odnosima obezbede od Miloševe samovolje. Mogla je istovremeno biti prisutna i dilema kako pri tom ne suprotstaviti sebi seljaka kao ravnopravnu stranu u tim odnosima. U razrešavanju ove dileme i strateški sloj i seoska buržoazija mogli su donekle da imaju zajednički interes i sličnu viziju rešenja; načelno su za donošenje Građanskog zakonika, ali ne i takvog koji bi ih dosta ograničavao ili učinio eksploataciju očiglednom (pošto su počeli da se privikavaju ne prikrivenije forme eksploatacije kao što su starešinske kuluk zelenašenje i sl.). Dakle, težnja da se ograniči Miloš mogao bi da bude jedan uzrok inicijative da se donese Građanski zakonik. Drugi logički sledi iz prvog: da se učini sigurnijim robnonovčani promet i ubrza razvoj kapitalističkih odnosa u celini. To je nemoguće bez pravnih garancija slobode ugovaranja i ravnopravnosti strana ugovornica (zahtev suprotan prikrivenim formama eksploatacije kakva je bila u Srbiji). Najviše

¹⁶⁾ R. Guzina, pomenuti članak pod 4), str. 28.

¹³⁾ Glas prava sudstva i administracije. Beograd 1902, str. 1002.

¹⁴⁾ Isto, str. 1072.

¹⁵⁾ M. Petrović. Finansijske i ustanove obnovljene Srbije. knj. I, Beograd 1901, str. 402.

koristi od ove dileme je imao Miloš čiji je interes da se održi predašnje stanje koje je D. Jančković briljantno okarakterisao kao „jednu primitivnu deponiju u kojoj je on bio sve i sva”. Milošev pristanak da bude prividni inicijator i organizator posla oko izrade Građanskog zakonika rezultat je pritiska i stalno rastućeg nezadovoljstva čije bi stalno ignorisanje moglo da ugrozi i njegove pozicije. Ma koliko javno izražavao zadovoljstvo zbog rada na Zakoniku, Miloševo lično ubeđenje je bilo da je „bolje vladati i upravljati bez zakona, jer onako se čovek veže za hartiju pa ne može da čini ni zla ni dobra”¹⁷). Nizom svojih postupaka Miloš ovaj stav i potvrđuje. Da mu nije ozbiljno stalo da se posao izrade Građanskog zakonika privede kraju i uspešno okonča vidi se i kroz česte, bez stvarnih razloga, promene u sastavu Zakonodatelne komisije, stalno menjanje zaduženja pojedinih članova, dozvoljavanje dugih odustava članova Komisije itd.¹⁸) Svojom, inače dobro poznatom politikom taktiziranja, Miloš dobija u vremenu, a sama delatnost Komisije dovoljna mu je odbrama od onih koji bi ga mogli prekoriti zbog bezakonja. Ovakvoj Miloševoj politici ispočetka su u prilog išle i objektivne okolnosti (složena međunarodna situacija zbog rusko-turkog rata, zatim stalni pregovori sa Portom oko samouprave Srbije). Zbog toga je u prvoj etapi rada na Građanskom zakoniku stvarni Milošev interes dosta uspešno prikriven, a neefikasnost Zakonodatelne komisije objektivno opravdana. Međutim, kada je posle višegodišnjeg, često prekidanog rada, Komisija ipak završila nacrt i predala ga Milošu, on se prema njemu poneo dosta neodgovorno, čak neozbiljno; ne želi da se do kraja upozna sa sadržinom jer mu se čini da su „ti ljudi koji su te zakone pisali bili pijani ili sasvim ludi”¹⁹.) Svojim pismom Komisiji Miloš nedvosmisleno pokazuje koliko je njegova zainteresovanost za donošenje Građanskog zakonika prividna. Podržan od nekih svojih istomišljenika on odlučuje da anulira sav rad Komisije i da sve krene od početka kao tobožnja prepravka Zakonika. Na ovakvu Miloševu odluku moglo je da utiče i pismo koje mu je Joakim Vujić uputio 20. maja 1833. godine. „To su bili najprosvetljeniji G. Hegavi Vuk i G. Maloučeni Lazo Zuban koji su preveli Kodeks, to jest Prava Napoleona koja su bila sasvim glupo i bez svaka razuma i ponjatija prevedena; ja sam kazao da njihov posao sasvim ne valja i sada kažem milij otac da konačno ne valja; šteta za onaj papir i onaj strašni trošak”²⁰). Ovakvo negativno mišljenje J. Vujića uglavnom je inspirisano ličnom netrpeljivošću prema Vuku, a tvrđenje da je Zakonik sasvim nerazumljiv malo je preterano (mada ima osnova za takvo tvrđenje, o čemu će kasnije biti više reči). Miloševo iznenađenje i neskriveno čuđenje nad sadržinom nacрта Građanskog zakonika još više potvrđuje zaključak da ga sadržinska strana rada na Zakoniku nije interesovala. Za njega je

¹⁷) Vuk Karadžić. Isto, str. 236.

¹⁸) Milošev strah i nepoverenje u pismene i učene ljude često dobijaju formu averzije prema svemu napisanom, pa i prema zakonima, što se videlo i prilikom usvajanja Ustava 1835. godine (opširnije o tome: Lj. Kandić, Delatnost skupština za vreme prve vlade Miloša Obrenovića. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, jan-mart 1961).

¹⁹) Videti napomenu pod 43.

²⁰) Vukova prepiska, knj. III. Beograd 1907-1924, str. 743.

bila dovoljna i sama činjenica da se na Građanskom zakoniku radi. Inače bi on u proteklih pet godina sigurno mogao da nađe način da se o sadržini nacрта bar informiše, ako već nije želeo da direktno učestvuje u tom poslu.

II

Vuk Karadžić je još 1822. godine podsetio Miloša na svoj raniji predlog da se za Srbiju donese „makar najmanje što od zakona, koliko je moguće prema današnjem stanju te zemlje, da bude kolikogod nalik na evropejsku državu”²¹⁾. Trebalo je da prođe posle toga još sedam godina da Miloš shvati da je posle izvesne granice nemoguće dalje izgradivanje državne organizacije bez pratećih pravnih ustanova. Na skupštini držanoj u Kragujevcu sredinom januara 1827. godine (povodom Akermanske konvencije) Miloš je u svojoj besedi pomenuo kako se bliži vreme kada će srpski narod osetiti blagodeti od „slobode bogoslužjenja i trgovine i od zavedenija zakona i prosvete”²²⁾. Odlučivši se za formiranje Zakonodatelne komisije, Miloš koristi svaku pogodnu situaciju da javno istakne kako se, njegovim zauzimanjem, radi na zakonima u Srbiji. Njegova stvarna delatnost, međutim, pre upućuje na zaključak da mu je mnogo važnije da se stvori privid nekakve zakonodavne delatnosti nego da se zakoni stvarno donesu.

Na skupštini u Kragujevcu krajem januara 1830. godine Miloš u svojoj besedi prvi put javno pominje rad na zakonima. „Ja sam se već i o tom postarao i dao sam za naš narod sastaviti sudejske zakone; probrao sam iz sviju zakona što je god dobro i polezno i što se kod nas upotrebiti može”²³⁾.

Prilikom izrade projekta Hatišerifa za Srbiju tokom februara i marta 1830. godine Dimitrije Davidović je o radu na zakonima u Srbiji upoznao ruskog poslanika u Carigradu Ribopjera. On je ovu vest primio sa zadovoljstvom uz konstataciju da „Miloš nije tiranin nego upravitelj jednoga naroda koji zna kako njime treba upravljati (...) Tako on neće biti samo prosto knez srpski nego i srpski zakonodavac (...) Kada se zakoni u vas uvedu onda narod neće imati nužde buniti se nego će sve više biti odan praviteljstvu”²⁴⁾. I Miloš lično 14. juna 1830. godine pismom obaveštava Ribopjera da šalje u Petrograd deputaciju koja će izraziti zahvalnost ruskom caru i zatražiti odobrenje za srpsku konstituciju i zakone koji su, po njegovim rečima, već gotovi. Čitanje Hatišerifa 1. decembra 1830. godine Miloš je iskoristio da poznatim tonom nudi uveravanja o zakonitosti koja će uskoro zavladati u Srbiji. „Na vama od sad stoji i održati u celosti prava koja sam vam izdejtvoovao. A održaćete ji poslušanjem k meni, k vlastima i k starešinama vašim, počitanjem k zakonima koji će se do kratkog vremena u sudovima našim zavesti”²⁵⁾ Pripremanje zakona i Miloševe dileme oko toga nisu ostale nezapažene od strane francuskog grofa Bois-le-Comta koji piše iz Beograda u Pariz” (...) ali se jedno veliko pitanje nametnulo

²¹⁾ Isto, knj. II, str. 544.

²²⁾ Vuk Karadžić, Isto, str. 138.

²³⁾ M. Gavrilović, Miloš Obrenović, knj. III. Beograd 1912. str. 155.

²⁴⁾ Isto, str. 189.

²⁵⁾ Isto, str. 299.

knezu. Treba li da ostavi zemlju tako reći bez uprave zato što se u zemlji samoj potreba uprave nije osećala, ili je bolje da jača ustanove izlažući se da stavi na kocku poverenje i da pomuti čistotu javnih običaja i prostih ideja. (Ovakvu sliku društveno homogene i idilične Srbije u kojoj knez i narod čine idealno jedinstvo grofu je predstavila Miloševa okolina — D. N.) Srbijom još u ovom momentu upravlja jedino sila običaja. Sudije su uvek presuđivale jedino po svojoj savesti i kako im pamet zaseca. Neograničena moć koja mu je (Milošu) poverena bila bi strahovita u svakoj drugoj zemlji. Knez se sprema da skupštini podnese Zakonik izrađen po Napoleonovom zakoniku²⁶⁾.

Najviše saznanja o Zakonodatelnoj komisiji dobijamo iz prepiske Vuka Karadžića. Posebno značajan izvor je Vukovo pismo Jerneju Kopitaru pisano u Zemunu 16/28. decembra 1829. godine. Vuk obavestava Kopitara da je još na Mitrov dan 1828. godine bio pozvan u Kragujevac radi pisanja zakona. „Trebalo je Napoleonov kodeks prevesti na srpski (od riječi do riječi, samo da se razumije) pa će posle Komisija u kojoj će on (D Davidović) biti sekretar izabrati ono što je za Srbe, a izostaviti ono što nije. Protiv različenoga moga predstavljanja ostane pri tome da se zakoni mogu i moraju za 6 mjeseci (od Mitrova dne do Djurdjeva dne) lasno svršiti i po tom odma štampati²⁷⁾. Tada je Vuk započeo sa prevođenjem krivičnih zakona ali je gledao da se što pre oslobodi ovog posla, pa izgovarajući se porodičnim razlozima sredinom decembra 1828. godine odlazi za Beč. U istom pismu Vuk još navodi: „(. . .) a građanske zakone poslali u Šabac nekome grčkom učitelju te ji preveo tako da se ništa ne razumije, a na mnogim mestima crkao bi čovek od smija čitajući njegov prevod”. Taj grčki učitelj je Georgij Zaharijadis koji je angažovan za prevođenje Code civila pismima od 16. februara, 1. juna i 22. jula 1829. godine.²⁸⁾ O ovom prevodu se ništa pouzdanije ne zna, čak se ne može sa sigurnošću utvrditi ni kog meseca je završen kako bi se bar znalo koliko dugo je rađen. Postoji jedno pismo Zaharijadisa (upućeno Milošu u Kragujevac iz Šapca 11. jula 1829. godine) koje je možda bilo prateće uz prevod Code civila: „Knjigu koju ste meni s nalogom da ju prevedem poslali izvolili, uzimam sebi čast i slobodu Vam kupno s prevodom njenim vratiti²⁹⁾. Ni iz daljeg teksta pisma se ne vidi da li je to bio Code civil ali u svakom slučaju Zaharijadisov prevod je stigao u Kragujevac pre decembra 1829. godine (kada je pisano Vukovo pismo u kome se pominje), što znači da je on svoj prevodilački posao obavio suviše brzo ali ne i dobro.

Kada se juna 1829. godine Vuk vraća u Kragujevac zatiče rad na zakonima skoro u istoj fazi kao pre sedam meseci. Članovi Zakonodatelne komisije su se već jula razišli svojim kućama da bi se, u nešto izmenjenom sastavu, ponovo sastali septembra iste, 1829. godine. Vuk je o tome u pomenutom pismu Kopitaru zabeležio: „Po tom

²⁶⁾ Srbija u godini 1834, SKA Spomenik XXIV. Beograd 1894. (pismo grofa ministru inostranih dela u Parizu od 4. juna 1834.).

²⁷⁾ Vukova prepiska, knj. I, str. 353.

²⁸⁾ Opširnije o tome: A. Jovanović. Rad na tor*estvenim zakonima. Arhiv za pravne i društvene nauke, knj. VIII, br. 4. Beograd 1909, str. 257—262.

²⁹⁾ Arhiv Srbije, KK, XXXVIII — 170 (Georgij Zaharijadis Milošu u Požarevac, Šabac 11. jula 1829. godine).

se opet skupi Zakonodatelna komisija i dovede joj se iz Šapca novi pisar Lazar Zuban, a umesto kneza Vase (Vasilije Popović) i Radomirovića (Pavle Radomirović) dovede joj se knez Laza Teodorović i da bi svoj posao mirnije raditi mogla premjesti se u Veliki sud. Znajući da ono predašnje nije svršeno ništa, predložim da se sada u društvu za astalom štilizira, pa alko i uzide polako, barem će se znati šta je svršeno sa svim. I počevši tako do konca mjeseca septemvrija svršimo kojekako do polovine Građanski zakona". O načinu rada Komisije nemamo nikakvih podataka osim jedne jedine rečenice u ovom Vukovom pismu: „Oće li se šta primiti ili neće svi smo imali jednaku vlast govoriti, ali kako će se što kazati to je bio moj osobit posao i to sam ja pisaru diktirao”.

Kada je završena polovina Građanskog zakonika, krajem septembra 1829. godine, zbog bolesti Vuk odlazi za Zemun. Ponovo se vraća u Srbiju početkom januara 1830. godine (a Miloš ga je aprila imenovao za člana Opštenarodnog suda i za predsednika Zakonodatelne komisije). Tokom 1830. godine rađen je Građanski zakonik, ali o tome nema sačuvanih podataka. Jedino možemo da konstatujemo da ni ove godine komisija nije radila kontinuirano niti u punom sastavu. Pavle Radomirović i Vasilije Popović šalju 27. aprila Milošu u Požarevac pisma u kojima mu zahvaljuju što im je dozvolio da idu kućama.³⁰⁾ Već sutradan Simo Milosavljević Paštrmac javlja Milošu da „gospodin Vaso, Radomirović, Vuk (...) svi otidoše i ispratio sam ih”³¹⁾ Nacrt Građanskog zakonika, ipak, bio je gotov krajem 1830. godine. Obaveštavajući Kopitara o ustanovljenju prve srpske štamparije Vuk u pismu od 20. februara 1831. godine između ostalog piše: „Code Milosch može biti da će biti prva knjiga koja će se ovde štampati”³²⁾. Međutim, Vukova očekivanja su bila preuranjena i deset meseca kasnije ostaje mu samo da konstatuje da „kad će se štampati i u sudove uvesti to samo gospodar zna”³³⁾. Sudeći po jednom pismu Joakima Vujića Građanski zakonik nije naišao na podršku kada je krajem 1830. godine u Kragujevcu čitan „u prisustvu NEKI OTMENI SERBSKI LICA”³⁴⁾ (istakao D. N.)

Dalja sudbina nacrtu Građanskog zakonika biće donekle uslovljena i utiskom koji je na Miloša ostavila poražavajuća kritika njegove vladavine u čuvenom Vukovom pismu iz 1832. godine. Nije teško pretpostaviti da se Milošev gnev pema Vuku tada lako mogao preneti i na nacrt Građanskog zakonika u čijoj je izradi on veoma aktivno učestvovao uživajući Miloševo poverenje. Inače, Vukov neposredni rad na Građanskom zakoniku završava se aprila 1831. godine, a već oktobra iste godine on odlazi iz Srbije.

O ostalim članovima Zakonodatelne komisije se mnogo manje zna, a za neke je čak i neizvesno da li su uopšte bili u njoj. Dimitrije Davidović je bio jedan od najučćenijih ljudi u tadašnjoj Srbiji poznat

³⁰⁾ Arhiv Srbije KK, XV — 961 (pismo Pavla Radomirovića) i KK, XV — 962 (pismo Vasilija Popovića) oba Kragujevac 27. april 1830. godine.

³¹⁾ Arhiv Srbije, KK, XV — 963 (pismo Paštrmca Milošu, Kragujevac 28. april 1830. godine.).

³²⁾ Vukova prepiska, knj. I, str. 396.

³³⁾ Isto, str. 336. (pismo L. Mušickom od 21. decembra 1831. godine).

³⁴⁾ Isto, knj. III, str. 754. (pismo J. Vujića Milošu od 2. decembra 1837. godine).

i izvan nje kao urednik „Novina serbskih“ koje je počeo da izdaje u Beču 1813. godine. Miloš je na njega svakako morao da računa pri zakonodavnom radu pa mu je poverio neke zadatke još u pripremnjoj fazi ovoga posla. Vuk kaže da je još pre njegovog dolaska u Kragujevac Davidović bio odredio da se ima prevoditi upravo francuski Code civil. Kada je Vuk predložio drugačiji način rada Davidović je odgovorio „da to ne može biti, jer se zakoni moraju pisati u Kragujevcu i upravo po Zakoniku Napoleonovu“³⁵). U našoj literaturi uglavnom je rasprostranjeno uverenje da je baš Dimitrije Davidović inicirao uzimanje Code civila za uzor pri izradi srpskog Građanskog zakonika. Međutim, ima i drugačijih mišljenja. „Političke reforme u Francuskoj nisu ostale neopažene ni u malenoj Srbiji. Knez se za njih još od početka veoma interesovao, ali se pogrešno misli da se u poslu sastavljanja naših zakona rešio za prevođenje francuskih zakona pod uticajem svog sekretara Davidovića. Doista je Davidović bio ponesen političkim francuskim ustanovama (...) ali je on, po svedočenju Dr Kuniberta, predlagao knjazu austrijske zakone koji su važili u Vojničkoj Granici i bili srodni i bliski narodu u Kneževini svojom prostotom i kratkoćom“³⁶). U izvorima nećemo naći direktan odgovor koji bi nas opredelio za jedno ili drugo mišljenje. Međutim, indirektno indicije postoje u Miloševom pismu Komisiji od 10. aprila 1834. godine u kome on kaže da je saznao kako su austrijski građanski zakoni kraći i razgovetniji od francuskih. Sudeći po tome nije neosnovano verovati da je Dimitrije Davidović predložio da se radi po Code civilu. Uostalom, to se više uklapa u tezu da je u početnoj fazi rada na Građanskom zakoniku Miloš bio nezainteresovan za njegovu sadržinsku komponentu, te mu je moglo biti svejedno da li će za uzor uzeti austrijsko ili francusko građansko pravo. Zbog toga je mogao taj izbor da prepusti Dimitriju Davidoviću.

Dimitrije Davidović, i ako je obavio pripreme za kodifikatorski rad, nije zvanično bio član Zakonodatelne komisije u prvoj fazi njenoga rada. Već na prvoj sednici Komisije 22. juna 1829. godine njega je zamenio knjažev pisar Jovan Popovski (pošto je Davidović određen za člana srpske deputacije u Carigradu). Ponovo će se Davidović uključiti u rad Komisije tek marta 1834. godine.

Pored Jovana Popovskog (prema podacima Vuka Karadžića) članovi Zakonodatelne komisije prilikom njenog osnivanja bili su knez Vasilije Popović, knez Pavle Radomirović, prota Mateja Nenadović i knez Djoka Protić. Ovakav je bio sastav Komisije u junu, a već septembra 1829. godine dolazi do promena; u njenom sastavu više nisu Vasilije Popović i Pavle Radomirović, a za novoga člana je imenovan knez Lazar Teodorović. Novi sekretar umesto Jovana Popovskog je Lazar Zuban. Kada je Miloš aprila 1830. godine imenovao Vuka za člana Opštenarodnog suda u Kragujevcu, u Komisiju ulaze još dva člana: Sima Mihailović — Sloma i Stefan Radičević. Ovakve česte promene u sastavu posledica su (ujedno i dobra ilustracija) Miloševog shvatanja neodređenosti službenih položaja njegovih činovnika, pa je i prema članovima Komisije imao takav odnos.

³⁵) Vuk Karadžić, Isto, str. 301.

³⁶) A. Jovanović, Zakonodavstvo Knjaza Miloša, Pravda br. 51, Beograd 1907.

Prema podacima Jovana Hadžića sastav Komisije bio je nešto drugačiji. On uopšte ne pominje Vasilija Popovića, Pavla Radomirovića i protu Mateju Nenadovića, ali pominje protu Žujovića koga u Vukovim podacima nema. Po Hadžiću, Komisija je, sa izuzetkom Vuka Karadžića, imala stalan sastav.³⁷⁾ Takođe Hadžić ne pominje ko je ispočetka obavljao funkciju predsednika Komisije (o čemu ni Vuk ne govori ništa sve dok sam nije bio imenovan na tu funkciju aprila 1830. godine).

U literaturi postoje brojna nepodudaranja o sastavu Zakonodatelne komisije, dinamici njenoga rada i organizaciji poslova. Tako Nil Popov³⁸⁾ i Mita Petrović³⁹⁾ iznose neke podatke koji odstupaju i od Vukovih i od Hadžićevih izvora. Takođe M. Gavrilović uopšte ne pominje promene u sastavu Komisije pa se može steći utisak da je ona sve do Vukovog odlaska iz Srbije radila u istom sastavu.⁴⁰⁾ Ovakve i slične razlike pojavljuju se naročito kod autora koji su se ovim pitanjem bavili pre sređivanja i publikovanja Vukove prepiske (pre 1907. godine).

Bez obzira na moguće razlike u sastavu Zakonodatelne komisije nije teško konstatovati da za izradu Građanskog zakonika Miloš nije angažovao nijedno lice koje bi imalo bar osnovna pravnička znanja. Činjenica da je Vuk u Karađorđevo vreme radio pri magistratima i Sovjetu ne menja mnogo u osnovi laičku strukturu Komisije kojoj je poveren ozbiljan i stručan posao.⁴¹⁾ Takav sastav Komisije samo je još jedan argument više tvrđenju da je Miloš donošenje Građanskog zakonika više indirektno, ometao i odugovlačio nego što ga je direktno podsticao. Tek kada je istrošio sve mogućnosti taktiziranja Miloš odlučuje da posao kodifikacije građanskog prava poveri nekome ko je za to dovoljno kvalifikovan i sposoban-Jovanu Hadžiću.

Opšteprihvaćen stav u literaturi da se od Vukovog odlaska iz Srbije (oktobra 1831. godine) do marta 1834. godine nije ništa radilo na Građanskom zakoniku dovodi u sumnju jedno pismo Stefana Radičevića upućeno Milošu u Požarevac 10. avgusta 1833. godine: „Primio sam visokopočitajemi nalog Vaše Svetlosti od 9. t. m. N 2743 s kojim ste mi zapovediti blagovolili da do povratka Vaše Svetlosti s prečišćavanjem organičeskog Građanskog zakona i s prigrotovljenijem zakonodavstva gotov budem”⁴²⁾. Pošto Radičević govori u jednini moguće je da Komisija u ovo vreme nije bila na okupu, a da je Miloš njega lično zadržao da i dalje radi na prečišćavanju teksta Građanskog zakonika.

³⁷⁾ J. Hadžić, Spomeni, Ogledalo srpsko I, Novi Sad 1864. str. 36—37.

³⁸⁾ N. Popov, Srbija i Rusija I, Beograd 1870, str. 251—259.

³⁹⁾ M. Petrović, Isto, str. 579—583.

⁴⁰⁾ M. Gavrilović, Miloš Obrenović i Vuk Stefanović Karadžić. Novi Sad 1908, str. 30.

⁴¹⁾ Pojedinačno Vuk pominje kratke biografije nekih članova Komisije, ali se ne izražava mnogo pohvalno o njima. Tako za Radičevića kaže da je pre odlaska u Srbiju bio osuđen na 4 godine robije pošto je kao trgovački kalfa pokrao dućan svoga gazde u Pančevu — Vuk Karadžić, Isto, str. 206.

⁴²⁾ Arhiv Srbije, KK, XV — 1239.

III

Marta mešeca 1834. godine ponovo se počinje sa radom na Građanskom zakoniku. Da li je Miloš zahtevao dopunu ili preradu Građanskog zakonika, nije poznato. Sudeći po tome da je Zakonodatelna komisija poslala Milošu na uvid deo Građanskog zakonika, a imajući u vidu da je ceo zakonik bio završen još krajem 1830. godine, bliži je zaključak da je Miloš naložio prepravljjanje zakonika. U prilog ovakvom tvrđenju ide i Miloševo pismo od 10. aprila u kome se on Komisiji obraća kao „Zakonopopravitelnoj”.

Prvi put od kako se na Građanskom zakoniku radi, u stanju smo da saznamo nešto o sadržini nacрта iz Miloševog pisma koje on šalje Komisiji 31. marta 1834. godine (vraćajući deo Građanskog zakonika koji mu je bio dostavljen na uvid). Zbog značaja koji ima navodimo ovaj izvor u celini: „Ljubezni Lazo i kumašine! (Miloš se obraća Lazaru Teodoroviću i Dimitriju Davidoviću — D. N.) Ja sam primio čast zakona, koju ste mi poslali i dao sam čitati iz njih knjigu drugu od člana 280. S početka je i kojekako, ali posle je sve gore i gore i tako da ja ne znam ili su ti ljudi koji su te zakone pisali bili pijani, ili sasvim ludi. O bezbračno rođenoj deci trpaju sve koješta, koje ništa ne valja, niti je putno; o nasljediju zaokupili su sila Božija tabaka pisati, a sve je koješta i izlišno, a što je najgore, nerazgovetno, osobito o nasljedijama usporednih rodbina; o poklonima pak i povratku ovih pri nasledjivanju, o testamentima, tako je tu natrpano mnogo i bez razloga, da mu se nezna ni kraja ni konca. Gdigdi opet pomešane su reči strane, koje nisu za razumevanje našega naroda. Ja sam donikle dao čitati, pa najposle zbog rečenih nedostataka i izlišija i nerazgovetnosti nisam mogao ni čitati sve, i učinivši neka primečanija, koja su unutra naznačena, šiljem vam ih evo sad natrag, i preporučujem vam da prizovete Zubana i Vladislava Stojadinovića pa da im kažete da ja popravljanje tih zakona njima predajem i da oću 1). Da se iz ovih zakona izostavi sve što je god izlišno i vrlo opširno, no što se kraće kazati može; u nekoliko vrsti neka gdigdi čitavi tabaci njihovi dođu, gdi se videlo bude, da se izlišja izostaviti može, kakovih ima mnogo i premnogo 2). Da one teške smisle, koi su po većoj česti gotovo svi takovi, Stojadinović na svoju ruku po svom razumu na novo napiše, a gdi on i Zuban nebi razumeti moglo, protolkujte im vas dvojica, ili jedan od vas, pa Stojadinović neka opet gradi smisl i člen po svom razumu razgovetno i jasno, jer ja nadam se, da će on umeti razgovetno napisati kako valja, i kako će biti za ponjatije ovdašnji ljudi. A i na svaki način zakoni valja svagda da budu razgovetni i da se o razumevanju njihovom parnice ne vode. 3). Da sve strane reči, koje same po sebi ne mogu se znati, šta znače, sasvim izostave i neka traže srpske. 4) Kad dođe gdi kakvo novo izraženije reči, neka najpre u jednom členu opišu šta ta reč znači, pa onda neka o njoj i njenom predelu u kom ona dejstvuje govore. 5) U tolkovanju rodbine, različnih kolena i loza, neka pomeću imena muška i ženska najpre, nek metnu primeré, po kojima će se znati ikako se razdeljuje pojedino koleno i kud se koje prostire. 6) Predmet o građenju testamenta osobito nek dobro uzmu u razmatranje i neka ga svojski i razgovetno, no po nakratko i bez mnogih onih prazdnih členova izrade, jer od građenja testamen-

ta zavisi mnogo mir i nesloga između nasljednika. 7). Vo opšte nek na to idu da se iz zakona tih parnice lako ne rađaju, nek stvari u njima ne zapleću, no bez čega može biti nek se izostavi.. To im sve razgovetno kažite i naučite ih kako će se vladati po ovom mom uputstovanju. Vama pak preporučujem da nadziravate nad tim delom njihovim, da ne ispadne kao što je ovo nerazgovetno i neshodno namjerenju našem proizišlo. Vam blagonakloni Miloš Obrenovih knjaz srpski. U Požarevcu 31. marta 1834. Br. 1141⁴³⁾.

Ubrzo Miloš upućuje još jedno pismo „Slavnoj zakonopravnoj komisiji“ (10. aprila iste godine) u kome kaže da je saznao kako su austrijski građanski zakoni kraći i razgovetniji od francuskih pa predlaže da se i oni koriste prilikom prepravke nacrtu Građanskog zakonika, a da u tome učestvuje i Radičević.⁴⁴⁾

Povodom ovih pisama (čiji je značaj veliki usled nedostatka drugih izvora o sadržini nacrtu) nameće se pitanje koliko je Miloš mogao da shvati makar suštinu građanskopravnih odnosa i rešenja koja daje Code civil. Sigurno ne mnogo, koliko zbog sopstvenih skućenih vidika, toliko i zbog realnih društvenih i ekonomskih uslova u kojima se nalazila Srbija dvadesetih i tridesetih godina XIX veka, tek izašla iz feudalnih stega, u kojoj još uvek dominira običajno pravo a pojam privatne svojine se tek izgrađuje u uslovima primitivnog privređivanja i grube prinude nad seljaštvom.⁴⁵⁾ Primedbe Miloša na upotrebu stranih reči verovatno se odnose na pravne izraze bez kojih je nemoguće i zamisliti građanski zakonik, ali su oni u ovom vremenu i na ovom prostoru zaista bili nešto sasvim strano. Uostalom, čak su i „slavnom serbskom spisatelju“ Joakimu Vujiću reči kao što su imalac i uživatelj bile „gnusne reči“ (što se vidi iz ranije pomenutog pisma Milošu od 2. decembra 1837. godine). Zamerke na komplikovan stil i „teške smisle“ ma koliko opravdane sa subjektivnog Miloševog stanovišta, objektivno gledano ne bi trebalo da stoje pošto je Code civil istaknuti primer upotrebe narodnog jezika u zakonodavstvu.⁴⁶⁾ U stvari, nijedna Miloševa primedba se ne odnosi na suštinsku stranu Građanskog zakonika, već uglavnom na jezik i stil. On ne traži izmenu principa i načina regulisanja naslednih (njemu dobro poznatih) odnosa, što neke autore navodi na zaključak da je Komisija u ovoj oblasti bila dosledna srpskom običajnom pravu.⁴⁷⁾

Uprkos obimnim i dugoročnim zadacima koje je postavio Komisiji, Miloš, dosledan svojoj uobičajenoj praksi, na skupštini u Kragujevcu 1. juna 1834. godine daje obećanje da će zakoni uskoro biti gotovi i da će se sastati skupština koja će ih usvojiti. Pojedini autori

⁴³⁾ Pismo je, kako stoji u napomeni, svojina urednika Porote, lista za pravne i državne nauke, a objavljeno je u ovom listu na str. 302—303. u Beogradu 1881. godine.

⁴⁴⁾ Isto, str. 303.

⁴⁵⁾ O tzv. prvobitnoj akumulaciji kapitala u Srbiji opširnije: R. Guzina, Knežina i postanak srpske buržoaske države, Beograd 1955, str. 92. i str. 172—199.

⁴⁶⁾ Pri izradi Code civila lično je Napoleon insistirao da jezik i stil budu prosečni i razumljivi za nepravničke. Stendal je svakodnevno čitao pojedine odeljke Code civila da bi izostrio sopstveni osećaj jezika, a za Pola Valeria to je „veličanstvena knjiga francuske literature“ — D. Stojanović, Uvod u građansko pravo, Beograd 1974, str. 21.

⁴⁷⁾ T. Nikčević, pomenuto delo pod 2).

su čak skloni da tvrde da je Građanski zakonik usvojen na Sretenjskoj skupštini 1835. godine.⁴⁸⁾ Međutim, iz same Miloševе besede na ovoj skupštini vidi se da je takva pretpostavka sasvim neosnovana: „Dao sam još jedanput pregledati knjigu naši građanski i krivični zakona koji su se četiri godine dana sočinjavali i koji će se sudovima našim predpisati, da po njima brane pravoga, a krivom da sude. Time će svaki Srbin naći odbranu ne u umu sudije već u samom zakonu“⁴⁹⁾.

U celokupnoj našoj literaturi zastupljeno je mišljenje da posle Sretenjske skupštine zastaje rad na Građanskom zakoniku sve do 1837. godine. Jedan izvor objavljen 1970. godine ukazuje da se u Kragujevcu nije prestalo sa diskusijama o Građanskom zakoniku sve do decembra 1835. godine (možda ni kasnije, ali o tome nema podataka). Radi se o pismu Lazara Zubana Simi Milutinoviću napisanom 27. decembra 1835. godine: „Ovdi je parnica o značenju 2240. člena Napoleonova Kodeksa. On ovako glasi: *Seinem Besitztitel züwider kann man insofern keine Verjährung (...)*⁵⁰⁾ Na tebe je stalo da kažeš značenje njegovo i tako rešiš jeli koji od parničara to kako valja pogodio i ako je koji je...) u daljem tekstu pisma Zuban upućuje S. Milutinovića da piše Vuku u Beč) ... Neka tamo u tome poslu vešte ljude ispita i neka ti javi u primeru kakav je taj *Besitztitel* kom se na suprot ne može dobiti zastarelost“⁵¹⁾.

Jovan Hadžić u svojim „Spomenima“ piše o nacrtu Građanskog zakonika Zakonodatelne komisije: „Pri pregledanju zakona osobito su nam dve stvari u oči pale. Jedna što se tiče prava sobstvenosti ili svojine, a druga što se tiče prava žena i kćeri pri naslediju. Jer, istina da je sve poradi ova dva predmeta u celom prostranstvu prevedeno bilo iz francuskih zakona ili je pored toga dodano nekoliko paragrafa, kojima je pravo sobstvenosti porečeno i prava ženama i kćerima pri naslediju okrnjena“⁵²⁾. U izveštaju Milošu Hadžić navodi: „Primetili smo da je pri obrabotanju ovog predmeta Zakonik Napoleonov (*Code Napoléon*) 1803. i 1804. god. izdani, ne samo za osnov uzet, no da je po većoj časti od reči do reči na srbski preveden, s tom razlikom što je po nešto na mestu izostavljeno, a ponešto i to vrlo malo drugačije pridodano. Ovaj zakonik po našem mnjenju za Srbe i za Srbiju nije. Jer Zakoni iz Francuskog zakonika prevedeni jesu zakoni sasvim strani, za stran narod, narod i prosvješćenijem i političkim stanjem i naravima i običajima i sklonostima različan od Serbskoga, zakoni u drugim obzornostima i otnošnijama, napisani, sledovatelno za Srblje neprilični“⁵³⁾. Tako je sa Hadžićevim dolaskom u Srbiju odbačen *Code civil* kao uzor za srpski Građanski zakonik. Odbacujući jedan strani Zakonik on se okreće drugom (austrijskom), protivno uveravanjima koja je davao Milošu da za Srbijut treba izraditi Građanski zakonik

⁴⁸⁾ M. Petrović, Isto, str. 620.

⁴⁹⁾ Novine srbske, broj 5, od 2. februara 1835. godine.

⁵⁰⁾ Naveden je na nemačkom tekst ovoga člana koji u originalu glasi: *On ne peut pas prescrire contre son titre, en ce sens que l'on ne peut se changer à soi-même la cause et le principe de sa possession.*

⁵¹⁾ Arhivska građa o Vuku Karadžiću, Arhiv Srbije, Beograd 1970. str. 242. (pismo L. Zubana S. Milutinoviću, 27. decembar 1835. godine, Kragujevac) Original :ASANU 8552/85.

⁵²⁾ J. Hadžić, Isto, str. 132.

⁵³⁾ A. Jovanović, pomenuti članak pod 7), knj. XI br. 2, str. 19.

zasnovan na običajnom pravu. Na ovakvo opredeljenje sigurno je uticao Hadžićev lični stav i obrazovanje⁵⁴⁾, a ne može se prevideti na činjenica da je on austrijski državljanin i u tesnim odnosima sa austrijskim konzulom u Beogradu Antunom Mihanovićem (koji je po nalogu Meternih težio da iz Srbije odstrani svaki francuski uticaj.) Nema neposrednih dokaza da li je Hadžić u svom radu (i u kojoj meri) koristio nacrt Zakonodatelne komisije. Sličnost ili indetičnost pojedinih odredaba srpskog Građanskog zakonika (iz 1844. godine) i Code civila postoji, ali ne mora da znači da je taj uticaj išao preko nacrtu Zakonodatelne komisije (niti se time dokazuje da je taj nacrt Hadžić koristio). Uostalom, i sam austrijski Građanski zakonik u pojedinim rešenjima se ugleda na Code civil, pa su tako mnoge odredbe francuskog građanskog prava preko austrijskog Građanskog zakonika dospеле u srpski. B. Blagojević navodi, samo primera radi, petnaestak članova koje je austrijski Građanski zakonik direktno preuzeo od Code civila, a srpski Građanski zakonik od austrijskog.⁵⁵⁾

*

Ne može se samo Miloševoj sklonosti ka apsolutističkim formama vladavine pripisati krivica što nije došlo do usvajanja Građanskog zakonika. Uzroci za to se moraju potražiti i u društvenoekonomskoj stvarnosti Srbije dvadesetih i tridesetih godina XIX veka. Kapitalistički odnosi ne samo da nisu dominantni već su često jedva primetni u svojoj simbiozi sa feudalnim formama. Izuzev malobrojnog starešinskog sloja, seoska buržoazija je izvan glavnih tokova državnog oformljavanja Srbije i još nije ovladala političkom vlašću u toj meri da bi suštinski mogla da utiče na zakonodavstvo. Seljak, sveden u uske okvire zastale zemljoradnje, bez lokalne samouprave, pritisnut sve većim novčanim potraživanjima države, nije ni mogao imati osećaj i potrebu za Građanskim zakonikom. Ako se ovome dodaju Miloš i njegova privilegovana okolina koji svoje političke pozicije uspešno koriste kao sredstvo za postizanje ekonomskih ciljeva, vidi se da u Srbiji nije bilo toliko jake i jedinstvene snage koja bi mogla da od početka do kraja bude nosilac izrade Građanskog zakonika. Kako onda objasniti činjenicu da se na Građanskom zakoniku u Srbiji ipak radilo u periodu od 1829. do 1835. godine. Istraživanje privrednih uslova još više nas udaljuje od pretpostavke da se radi o društvenoj i istorijskoj zakonitosti uticaja ekonomske baze na pravnu nadgradnju. Porodični i nasledni odnosi, vekovima regulisani običajnim pravom sigurno nisu bili odnosi koji su diktilirali potrebu za Građanskim zakonikom. Preostaje zaključak da se donošenje Građanskog zakonika u Srbiji krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina XIX veka nije nametalo kao adekvatna potreba razvika kapitalističkih odnosa. Da li to znači da je kapitalistički razvika Srbije u tolikoj meri osoben da je mimo svih zakonitosti koje uočavamo u razviku pojedinih država i društava? Nije, jer je i ovaj pokušaj donošenja Građanskog zakonika samo konkretan pojavni oblik, ispoljavanje jedne društvene i istorijske zakonitosti koja je uvek teže uo-

⁵⁴⁾ Jovan Hadžić je doktorirao prava na budimpeštanskom Univerzitetu gde se visoko cenilo rimsko i pandektno pravo pod čijim je uticajem izrađen austrijski Građanski zakonik.

⁵⁵⁾ O uticaju francuskog građanskog prava na srpsko opširnije B. Blagojević, pomenuti članak pod 3).

čljiva — uticaj nadgradnje na bazu. Tačnije, to je pokušaj da se kroz pravnu nadgradnju, kroz zakonodavstvo utiče na odnose koji su u svakom društvu bazični-na ekonomske odnose. Na konkretnom primeru Srbije to znači da mlada buržoazija teži da ubrza tokove kapitalizma dajući im najpre formu preuzetu od razvijene francuske buržoazije. Teškoće i sporost u radu na Građanskom zakoniku proizilaze između ostalog i zato što je trebalo pod Code civil, zakonik buržoazije privrednog uspona i političke snage, podvesti odnose jednoga društva koje se tek klasno raslojava u uslovima privredne nerazvijenosti i monopolističke politike vladara. Otuda mnoge nedoumice, zastoji i protivljenja. Otuda i pozivanje na srpsko običajno pravo kao posledica verovanja da je moguće nove kapitalističke odnose pokriti jednom formom koju bi eksploatisani slojevi lakše prihvatili. Čak i Hadžić koji uverava Miloša da se Građanski zakonik ima raditi po ugledu na srpsko običajno pravo uzima za izvor nik austrijski Građanski zakonik. Dok je u oblasti porodičnog i naslednog prava još i bilo moguće zadržati neke običajne ustanove, za stvarno i obligaciono pravo on je morao da preuzima gotova rešenja.

Različiti, često nejasno definisani, prikriveni i protivurečni interesi pojedinih grupa klasno još ne raslojenog društva, unose dosta teškoće pri rasvetljavanju pokušaja da se donese Građanski zakonik. Velika je šteta što su izvori za proučavanje ovog zanimljivog pitanja veoma oskudni, tako da je otežano donošenje pouzdanih zaključaka. Posmatranjem društvene realnosti i pozicije pojedinih činilaca u opštem odnosu snaga zapazićemo da je Milošev položaj prema seoskoj buržoaziji dosta jak i da u njemu još uvek odgovara status quo. Tek će 1835. godine u Miletinju on shvatiti da mora da ima u vidu nove društvene snage sa kojima mora da računa u interesu bezbednosti sopstvenog položaja. Starešinski sloj koji se bogatio uz Milošev blagoslov (ali ne onoliko koliko je mogao i hteo) bio je zainteresovan za donošenje Građanskog zakonika, ali njihova solidarnost sa seoskom buržoazijom nije smela da ide dalje od sigurnosti sopstvenih položaja koji su se i dobijali i gubili jednim potezom knjaza. Bez energičnije podrške jednog društvenog činioca, Zakonodatelna komisija je bila prepuštena na milost i nemilost knjaza kome je bio dovoljan privid zakonodavne delatnosti kako bi se time štitio od svojih protivnika (a njih je u Srbiji bilo više nego što je objektivno vidljivo).

Sam rad Zakonodatelne komisije tekao je dosta nesređeno, uz česte prekiide, promene u sastavu, bez jedinstvenog plana i organizacije posla. Pravnička neukost njenih članova i njihova zauzetost drugim poslovima, pre su bili zaloga neuspeha nego postavljenog cilja (Vuk je istovremeno prevodio Novi zavet, sakupljao pesme, neki su istovremeno obavljali poslove kao Miloševi sekretari. Davidović je još na početku odvojen od Komisije). Stalni predgovori sa Portom o samoupravi Srbije i povraćaju šest nahija odvlačili su pažnju javnosti od rada na Građanskom zakoniku. Najzad, kao što je neizvestan međunarodni položaj Srbije za vreme rusko-turskog rata 1829. godine mogao da utiče na Miloša da pristane da se radi na Zakoniku, tako su i Hatišerifi mogli da utiču na njegovo suprotno opredeljenje, jer su mu dali osećaj sigurnosti vrhovnog, doživotnog i naslednog vladaoca.

LE PREMIER ESSAI DE L'ELABORATION DU CODE CIVIL
EN SERBIE 1829 — 1835

R é s u m é

Le type primitif turc du féodalisme et l'état arriéré économique de la Serbie ont conditionné son développement capitaliste qui différait de la plupart des pays européens. Le commerce des produits agricoles et du bétail a eu pour conséquence la désintégration sociale du village et la séparation de la couche de la jeune bourgeoisie commerçante (villageoise) qui prétend de trouver une place adéquate dans les rapports économiques et politiques. L'inexistence des institutions politiques et juridiques, l'insécurité personnelle et des biens, ainsi que la position de monopole du prince dans le commerce, sont les causes principales du mécontentement en Serbie. L'analyse de cette période met en évidence que la nécessité d'un code civil n'a pas résulté du niveau atteint des rapports sociaux et économiques, mais qu'elle a plutôt le caractère d'une action politiquement teintée. L'essai de l'élaboration du code civil doit être observé dans le contexte de la tendance de plus en plus prononcée de limiter le gouvernement absolutiste de Miloš afin que le commerce des marchandises et monétaire dans le pays devienne plus sûr et qu'on puisse donner la possibilité aux couches sociales plus larges de s'intégrer dans les courants du capitalisme.

La commission législative se trouvait dès le début en présence des difficultés, de l'incompréhension, de l'opposition et des dilemmes. La reconstruction complète de son activité se heurtait à des difficultés à cause du manque des sources historiques. Le Code civil de Napoléon a été pris comme base et il fallait soumettre les rapports capitalistes qui étaient encore sous-développés en Serbie (souvent indiscernables dans la symbiose avec les formes féodales) à un code économique et politique de la puissante bourgeoisie française. L'inefficacité de la commission était à l'avantage du prince dont la volonté était toujours la loi suprême dans le pays d'autre part il avait réussi habilement de répandre le bruit dans le public que son travail de codification comme son argument contre les accusations qu'il tend à l'illégalité. Quand le Code civil a été terminé Miloš a posé de nombreuses observations et il a exigé de le remanier dans l'ensemble. Il s'est avéré qu'en Serbie il n'y avait pas de forces sociales qui pourraient réellement propager jusqu'au bout l'idée de l'adoption du Code civil. Les travaux effectués plus tard à l'élaboration du Code civil ne représentent pas la continuité du premier essai, car on s'était dirigé alors dans le sens du rejet du Code civil français et l'adoption du droit civil autrichien

PRILOG MARKSOVOM SHVATANJU SLOBODE

UVOD

Fenomen slobode zaokupljao je pažnju mnogih mislilaca prošlosti, a danas to čini još više. Imajući u vidu njegovu specifičnost, ne začuđuje činjenica da postoje najrazličitiji pokušaji određivanja pojma slobode.

Ovaj rad ima za cilj da načini kraću rekapitulaciju karakterističnih rešenja, s posebnim osvrtom na Marksovo određenje slobode.

Marksova misao je zasnovana na kritičkoj analizi učenja prethodnih mislilaca, od sofista i Aristotela, do Kanta, Hegela i Fojerbaha. Njegov pojam slobode je filozofski. To znači, da on ne svodi slobodu na neki njen poseban oblik, niti je razmatra s aspekta nekog posebnog društva ili vremena. Slobodu treba shvatiti društveno-istorijski, konkretno i razvojno. Da bi je tako shvatili moramo, najpre, odrediti neke srodne kategorije, kao što su: nužnost, slučajnost, otuđenje... Pored toga, treba ukazati i na suprotnost determinizma-indeterminizam i na rešavanje te suprotnosti tokom istorije. Ne može se očekivati uniformnost mišljenja, ako se ima u vidu, da ljudi stvaraju u različitim društveno-ekonomskim uslovima. Njihovo stvaralaštvo je determinisano stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga i saznanjem do kojeg je čovečanstvo do tada došlo. Otuda i razlika, u nivou svesti ljudi, na određenim etapama istorijskog razvoja. Pored određivanja slobode uz pomoć srodnih kategorija, nju je moguće odrediti samo u društvu, jer je čovek društveno biće (pri čemu se ne isključuje njegova prirodna dimenzija). Izvan društvene stvarnosti nema slobode — to je samo mašta o samodovoljnosti.

Sloboda se često identifikovala s ljudskom srećom, s dostojanstvom s idealom čoveka i sl. Ovo je u skladu s Marksovim filozofsko-antropološkim određenjem slobode, po kome je sloboda čovekova suština, a njen sadržaj je društveno-istorijska praksa ljudi. Marks ističe da je slobodu moguće ostvariti u određenoj društvenoj organizaciji, a to je komunističko društvo, koje može da stvori radnička klasa. Istorija slobode predstavlja proces praktičnog uspostavljanja novih, čoveku odgovarajućih, društvenih formi njegovog postojanja.

MISAO O SLOBODI PRE MARKSA

Mitološki pogled na svet predstavlja prvi racionalni odnos čoveka prema svetu i prema sebi samom. Nemoćan pred silama prirode i društva, čovek traži zaštitu nekog drugog bića. To drugo biće (za neke svet

ideja apsolutni duh, atom, logos...) je determinisalo sve u svetu i „rešavalo” sve čovekove dileme. Ovakav apsolutni determinizam završavao se fatalizmom, tj. čovekovim prepuštanjem sudbini. Koliko je u takvim uslovima čovek mogao biti slobodan, nije teško zamisliti. Međutim, vremenom se menja čovekov odnos prema svetu. Zahvaljujući svom kreativnom delovanju, on dolazi do niza otkrića, do novih saznanja i počinje da sumnja u ranije autoritete. Sve više, on razmišlja o svojim mogućnostima i o svojoj slobodi.

U svojoj doktorskoj disertaciji Marks analizira Demokritovu i Epikurovu filozofiju prirode i ukazuje na njihove suprotnosti. Rešavajući ontološki problem u filozofiji Demokrit polazi od atoma i njihovog kretanja u praznom prostoru. Privid je da stvari imaju ukus ili boju, da izgledaju ovako ili onako; uistinu postoje samo atomi i prazan prostor. Atomi se kreću kružno i njihovim sudaranjem nastaju svetovi. To kretanje je strogo determinisano i predstavlja krajnji uzrok svega što postoji. Dakle, o slobodi ili slučajnosti u okviru Demokritove filozofije, ne može biti govora. Ovakvoj fatalističkoj koncepciji Epikur se suprotstavlja indeterminizmom. U svoju atomističku filozofiju on uvodi metafizički princip slobode volje (u smislu bez uzročnog događanja.) Atomi padaju kroz prazan prostor, ali svojom voljom mogu da skrenu s linije pada, pri čemu dolazi do sudara i kružnog kretanja, te nastaju svetovi. Deklinacija atoma je i pretpostavka čovekove slobodne volje. Čovek je slobodan kada pobedi strah od natprirodnih sila, od bogova i od smrti. Sloboda je u izboru između mogućnosti koje nisu određene nikakvim uzrocima. ... Deklinacija atoma — to na ljudskom terenu znači mogućnost individualne svesti da zauzme svoj stav, da kaže ne, da u sebi nađe neki energični princip.”¹ Ideja o skretanju atoma inspirisana je željom da se istakne mogućnost čovekove slobode. „Nužnost, koju su neki uveli kao svevladarku, ne postoji, nego je nešto slučajno, a nešto zavisi od naše volje. (...) Međutim, treba pretpostaviti slučaj, a ne boga, kao što veruje gomila.”² Mislioci do Marksa isticali su značaj Demokritovog učenja, dok se sam Marks priklanjao Epikuru i njegovoj tezi o deklinaciji atoma. Mogućnost etičke slobode u okviru opšte nužnosti, pretpostavka je čovekovog stvaralačkog odnosa prema svetu.

Sokrat je intelektualista u shvatanju slobode. Čovek ostvaruje pravu sreću kada sazna dobro i kada čini dobro. To je svojstveno mudracima i oni su zato najslobodniji; bilo šta da se dogodi ne može da pokoleba njihovo znanje, vrlinu i sreću. Zli ljudi nikada ne mogu biti slobodni.

Aristotel gradi psihološki pojam slobode. Čovek je slobodan u izboru svojih postupaka, a ti postupci su moralni ukoliko je čovek svestan njihovih ciljeva i posledica. Aristotel pravilno uočava da je čovek po prirodi društveno biće. Ali, on greši kada robove svodi na „oruđa koja govore” i kada smatra da su oni nužno zlo u društvu. Ovakvim učenjem, koje je posledica robovlasničkih društvenih odnosa, on isključuje mogućnost ostvarivanja slobode za sve. Klasa koja se bavila umnim radom i bila povlašćena, dala je najveći broj grčkih filozofa i državnika. Uočava-

¹) Marks, Karl: Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode, predgovor — V. Pavićević; Kultura, Beograd, 1963. str. XIX.

²) Isto, str. 15.

vajući njihov veliki doprinos, u svim oblastima društvenog života, Aristotel pravi grešku i opravdava robovlasnički sistem. Čudno je da tako veliki filozof nije shvatio, da sloboda klase na vlasti, ne znači ništa drugo, nego ropstvo za onu drugu klasu. Sofisti i stoici su negirali tezu o prirodnoj određenosti čoveka da bude rob. Strogi determinizam stoika isključuje slobodu. Pojedinci u svojoj delatnosti treba da se upravljaju prema svrhovitom i umnom redu, koji je najviša norma i koji određuje njihovu sudbinu.

Rimski filozof Seneka, takođe, navodi da se sve dešava po nuždi, kojoj se treba prilagoditi. Ideja o dualizmu tela i duše, poslužila mu je za razmišljanje o slobodi. Ropstvo, koje je nužno, može da zahvati samo čovekovo telo, a duh ostaje van njegovog domašaja. Dakle, ropstvo ne zahvata celokupnu čovekovu ličnost. Duša je slobodna, pored toga što je i besmrtna.

Za hrišćanstvo sloboda je stojstvo Boga. Stvaranje sveta nije logička nužnost, već je to čin slobodne volje tvorca. Prelaženje Boga u svet je njegova etička sloboda, a ne fizička nužda. Ako je Bog jedini tvorac i ako sve dobro potiče od njega, otkuda zlo u svetu? Avgustin poreklo zla rešava pojmom slobodne volje, čime želi da sačuva ljudsku odgovornost i božansku pravednost. Adama je taj koji je pogrešio zbog svoje slobodne volje. Taj greh je imanentan celom njegovom rodu, kao kazna za pragrah. Čovek može da se oslobodi jedino uz pomoć Boga, u koga treba da veruje.

Ni Tomas Hobs nije više postigao u tumačenju slobode. On smatra da je u prvobitnom stanju „čovek čoveku bio vuk”, da je vladala opšta borba, koju su ljudi okončali stvaranjem države, na bazi društvenog ugovora. U svom idealističkom tumačenju, on gubi iz vida da je čovek društveno biće da nije reč o nekoj prirodnoj slobodi, već da se radi o slobodi čoveka u društvu.

Po Dekartu čovekova sloboda može biti samo negativna, a pozitivnu slobodu može imati i ima jedino Bog. Čovek može da se opredeli, po svojoj slobodnoj volji, između dve suprotnosti, za ili protiv. I egzistencijonalisti određuju slobodu u smislu mogućnosti sveznog izbora i odluke. I Dekart, i oni ne uviđaju ograničenost ovakve slobode. Problem je u tome, da li je čovek svestan šta bira, da li su mu poznate sve alternative? Bitne su i okolnosti pod kojima čovek vrši izbor. Da li čovek može da traži i nove alternative, ukoliko među ponuđenima ne nalazi odgovarajuću itd? Još je Hegel uočio, da ako svedemo čoveka na „birača”, on ostaje pasivan — a to je suprotno njegovoj biti. Spinoza isključuje slobodu i govori o apsolutnoj nužnosti. Prirodna nužnost je Bog i čovek s tim treba da se pomiri. Ipak, Spinoza uočava da u svetu vladaju određene zakonitosti, a da je čovek samo jedna pojava. Da bi živeo u skladu s tim zakonitostima, on mora da ih poznaje. Čovek je slobodniji ukoliko više zna. Mišljenje da je saznanje važno za slobodu čoveka, prihvaće i Marks.

I francuski prosvetitelji 18. veka materijalisti i deisti, dali su jednostrana shvatanja o slobodi. Monteskijske shvata slobodu kao čovekovo pravo, da čini sve ono što mu dopušta zakon. Za Voltera je čovek slobodan ako nije u zatvoru. Po Rusou, čovek je prirodno slobodan. Priroda ga je učinila dobrim i srećnim, a društvo ga je pokvarilo. I on, kao i Hobs, govori o društvenom ugovoru, ali koji je imao za cilj da

održi idealno prirodno stanje (dok je za Hobsa u prirodnom stanju čovek čoveku bio vuk".) Ljudi se nisu pridržavali tog ugovora, odnosi su se poremetili i Ruso poziva ljude da se vrate prirodi. Verovatno on time ne misli da ljudi treba da se vrate na period divljaštva. Iako je prisutna želja za stvaranjem humanijih odnosa, rešenje nije dobro. Besmisleno je poći od slobode ka slobodi, težiti nečemu što smo imali na samom početku; kretati se radi kretanja. Kako je uopšte bilo moguće narušiti prirodno stanje, ako je ono bilo idealno?

Holbah polazi s aspekta mehaničkog determinizma. Čovek se ponaša shodno određenim uzrocima, a prvi uzrok je priroda. Izuzev materije nema ničega — sve što postoji samo su različite forme ili načini postojanja materije. I samo mišljenje je svojstvo određenog oblika materije. Ovakvo shvatanje materije nalazimo i u marksizmu. Međutim, Holbahov strogi determinizam isključuje slobodu i slučajnost. To što govorimo o slučajnim pojavama, samo je naše neznanje njihovih uzroka. „Dakle, nema slobode nezavisnih ljudskih radnji, uzročno neodređenih: naprotiv, idući putem koji je priroda ocrtala, mi ličimo na plivače koji plivaju niz struju, i imaju samo iluziju svoje slobode, dok u stvari nužno razmahuju rukoma da ne bi patonuli”³ Time Holbah gubi iz vida čovekovu stvaralačku delatnost i njegovu mogućnost da deluje aktivno na prirodu i da je menja.

„Kant razlikuje negativnu i pozitivnu slobodu. Negativna sloboda jeste sloboda od ove ili one spoljašnje ili unutrašnje odredbe volje i prinude. Pozitivna sloboda je nešto mnogo više (...). Prava pozitivna sloboda je apsolutna u tom smislu što u transcendentnom smislu slobodna volja dela potpuno nezavisno od svake druge, sem od sopstvene zakonitosti. Sloboda i nije drugo do svojstvo volje umnih bića da deluju autonomno.”⁴ Ta autonomija volje ne znači proizvoljnost, anarhiju i bezakonitost. To je, u stvari, delatnost volje u skladu s kategoričkim imperativom. Ali, ovu slobodu ne možemo pojmiti jer je vanempirijska i van svakog iskustva. Čovek je s jedne strane podređen prirodnoj, mehaničkoj nužnosti, a s druge, idealnoj moralnoj nužnosti i Bogu; pa ako se oslobodi jedne ostaje druga. Kant ne shvata da je ponašanje čoveka društveno-ekonomski uslovljeno i da nije rezultat čiste volje. Ali, bez obzira na njegov idealizam u rešavanju etičkog problema, treba ukazati na vrednost kategoričkog imperativa. Tražiti od čoveka da se ponaša tako, da može biti uzor svim drugim ljudima, i da ostvarivanjem svojih želja doprinosi ostvarivanju želja svih, predstavlja visoki moralni zahtev. Kant ne uviđa, da će ponašanje u skladu s kategoričkim imperativom biti moguće, verovatno, tek u komunizmu; gde će, kako Marks ističe, „uslov slobode pojedinca biti uslov slobode za sve”.

Postavljajući apsolutnu ideju u osnovi sveta Hegel gradi svoj idealistički sistem. Za njega je subjekt svega ideja, a ne čovek. Čovek je samo „duh koji misli” i on je slobodan onoliko koliko misli. Duh je subjekt a čovek je sredstvo kojim se realizuje sloboda duha. Engels ističe da je Hegel prvi ispravno shvatio odnos između slobode i nužnosti, kao i značaj saznanja u tome. Nužnost je apsolutni duh i njegov dijalek-

³) Šešić, Bogdan: Nužnost i sloboda; Kultura, Beograd, 1963 str. 43.

⁴) Isto, str. 15.

tički razvoj. Čovek je jedan momenat u razvoju apsolutnog duha. Ali, ako uzmemo u obzir da je čovek biće koje misli (ovo proizilazi iz Hegelovog panlogizma, da je postojeće misao), zaključićemo da on može da sazna i sam apsolutni duh. U tome je njegova sloboda. „Sloboda se ne sastoji iz sanjarijama o nezavisnosti od prirodnih zakona, nego u saznanju tih zakona i u time datoj mogućnosti da njihovo dejstvo planski primenjujemo u određene svrhe. Ovo važi kako za zakone spoljne prirode, tako i za zakone koji upravljaju telesnom i duhovnom egzistencijom samog čoveka — dve vrste zakona koje možemo da razdvojimo jedno od drugih u najboljem slučaju u mislima, a ne i u stvarnosti. Otuda sloboda volje ne znači ništa drugo do sposobnost da možemo donositi odluke na osnovu poznavanja stvari.”⁵ Mišljenje da je sloboda saznanje nužnosti, usko je i ograničeno. Engels s pravom dodaje, da je potrebno i praktično primeniti to saznanje. Treba naglasiti, da nisu u pitanju samo nužnosti, da pored njih postoje i slučajnosti, i čovekove potencijalne mogućnosti. Hegel pogrešno veruje da su u građanskom društvu svi slobodni, da su svi ličnosti; samo zato, jer svi imaju pravo na posed i na svojimu. (Ovakav zaključak je logično proizašao iz njegovog filozofskog sistema; iz mišljenja da je pruski apsolutizam krajnji domet u razvoju društva).

Misljoci do Marksa nisu pravilno shvatili slobodu čoveka. Ograničeno poznavanje prirodnih i društvenih zakona odrazilo se na njihovu filozofsku misao. Ono što se dešavalo oko njih pokušavali su da objasne idealistički, naivno-materijalistički i strogo deterministički. Oni nisu uvideli da je čovek i prirodno i društveno biće i da ima aktivan odnos prema prirodi. On svesno radi i menja prirodu prilagođavajući je sebi, i tako stvara svoju istoriju. Njegovoj generičkoj prirodi ne odgovara klasno društvo ili „carsvo nužnosti” kako ga naziva Marks. O uslovima u kojima će biti moguće ostvarivanje slobode, saznaćemo više u okviru marksističkog shvatanja.

NEKA SAVREMENA SHVATANJA SLOBODE

Da li su savremena shvatanja otišla dalje u poimanju slobode? U vezi s tim analiziraćemo shvatanja nekih mislilaca.

Frojd, otac psihoanalize, ističe da živimo u vreme represivne civilizacije i represivnog morala. Naša kultura nije afirmisala slobodu. Zahtevajući stalno potiskivanje nagona ona ukida slobodu. Po njemu, lična sloboda nije proizvod kulture, jer je čovek bio najslobodniji kada kulture nije ni bilo; samo tada, on slobodu nije ni primećivao. Čovek postaje neurotičan, jer ne može da podnese ograničenja koja mu nameću njegovi kulturni ideali. On nalazi zadovoljstvo da povremeno zanemari razum i da se preda bezumlju. Da li je moguće složiti se s tim, da je kultura uništila čovekovu slobodu? Činjenca je da su prvi ljudi bili najmanje slobodni. Proces stvaranja kulture, predstavljao je i stvaranje slobode.

Za Froma postoji sloboda od nečeg i sloboda za nešto. Reč je o slobodi koja je inherentna čoveku; koju stvara sam čovek. Nema

⁵) Engels, Fridrih: Anti-Diring; Kultura, Beograd, 1959. str. 126.

mesta shvatanju slobode u smislu božanskog dara, u smislu nečeg što nam je poklonjeno i što je izvan nas. Negativna sloboda bi značila ukidanje svih ograničenja. Slobodu zato treba pozitivno shvatiti, kao praksu čoveka koji se stalno potvrđuje i stvara nešto novo, dotad nepoznato.

Vilijem Džems, pragmatista, nastoji da reši suprotnost između determinizma i indeterminizma. Opređeljuje se za indeterminizam i to pluralistički. Za njega je čovekova sloboda mogućnost izbora akcije u određenoj situaciji, po sopstvenoj volji. Pluralizam je u tome što postoji veći broj mogućnosti između kojih se izbor vrši. On uočava nedostatak determinizma, koji, ako bi se prihvatio, isključuje svaku mogućnost izbora. A zašto bi se onda ljudi kajali, zašto bi žalili zbog svojih postupaka, ako je sve moralo da bude onako kako je bilo? U tom slučaju bi sve negativne pojave bile opravdane, pa i najteži zločini. Iako je uočio jednostranost determinizma, Džems je otišao u drugu krajnost. Nije shvatio dijalektiku determinizma i indeterminizma, nužnosti i slobode.

Žan Pol Sartr se koleba između individualne i kolektivne slobode. I on govori o opredeljivanju u datoj situaciji. Ta sloboda izbora određena je sudbinom, te biramo ono što se može birati, a ne ono što hoćemo. Iz toga Sartr zaključuje da je čovek osuđen na slobodu. Tu je njegova idealistička pozicija koju kasnije napušta i odaje priznanje marksizmu i marksističkom shvatanju rada. „Ljudska sloboda se ostvaruje kroz individualnu i kolektivnu praksu kao dijalektički proces prevazilaženja životnih situacija individue ili grupe, prvenstveno kroz borbe ličnosti i grupa. (...) sloboda jednog čoveka mora se sastojati u nasilju nad slobodom drugog čoveka.”⁶⁾ Sartr ne shvata pravilno postavke marksizma, pa otuda i njegova neopravdana kritika „dogmatičnosti” Marksovih i Engelsovih stavova. On nije potpuno sagledao značaj rada, niti je ispravno shvatio teoriju otuđenja. Iako je dao neka interesantna zapažanja o otuđenju čoveka u otuđenom savremenom svetu, on nije dogradio niti produbio marksizam. Ostao je na ograničenim pozicijama egzistencijalizma.

Džon Džui svoje učenje zasniva na konkretnom proučavanju američke stvarnosti. On apeluje na primeni demokratskih metoda (konsultacije, uveravanja...) u cilju stvaranja novog sveta i time negira klasnu borbu. Za njega je sloboda relativna i kontrolisana raspodela moći akcije. Njegova kritika marksizma je neuspela (greši kada izjednačava socijalizam s totalitarizmom, a marksizam s dogmatizmom). Radi se o kritici „nastavljačka marksizma” koji su deformisali izvornu marksističku misao. Džui završava idealističkim stavom da je sloboda duše osnova slobode. Njegovo shvatanje je klasno ograničeno, a sloboda o kojoj je reč, jeste sloboda građanske klase.

Plehanov slobodu svodi na ponašanje čoveka prema prirodnoj nužnosti. Uz to je potrebno da budemo svesni te nužnosti. „(...) sloboda je nužnost koja je prešla u svest”. Ali on mišta ne kaže o ponašanju koje je u suprotnosti s onim što je nužno. Čak i izuzetne ličnosti

⁶⁾ Šešić, Bogdan: navedeno delo, str. 241—242.

⁷⁾ G. V. Plehanov: K pitanju o ulozi ličnosti u istoriji; Kultura, Beograd, 1947, str. 10.

selede zakon nužnosti. Ovakvo shvatanje je, verovatno, posledica dominacije klasične fizike i njenih zakona.

U građanskom društvu su prisutna personalistička, egoistička, individualistička i anarhistička shvatanja. Njihova jednostranost je posledica, pre svega, društveno-ekonomskih i političkih uslova. Sloboda ličnosti dolazi u prvi plan. Ovi mislioci se kolebaju između apsolutne slobode i apsolutne nužnosti i pri tom su vrlo nedosledni. Ipak, ohrabruje činjenica da se pošlo od apsolutne nužnosti ka slobodi; makar i ličnoj, ili apstraktnoj i iluzornoj.

Suprotno ovakvim shvatanjima, Engels i Lenjin polaze s pozicija dijalektičkog materijalizma i grade jedno novo shvatanje čoveka i društva. Njihov pogled na svet predstavlja stabilnu celinu, u kojoj se pojedinačna shvatanja međusobno dopunjuju. Engels ističe prirodnu nužnost i pri tom govori o slučajnosti, kojoj je nužnost inherentna. Nužnost i slučajnost se međusobno dopunjuju i prepliću, određujući jedna drugu — to je njihova „dijalektička polarizacija”. Sve u istoriji dešava se u skladu sa svesnim namerama ljudi. Uočavamo niz slučajnosti u svetu; ali, ako se uzme duži vremenski period, te slučajnosti će se pokazati kao nužne, ili bar kao činoci nužnih zakona. Da bi čovek bio slobodan on treba da sazna te zakone, da ih iskoristi za svoje potrebe, da ih potčini svojoj volji. Iz ovoga sledi da je put svesnog, istinitog i svrsishodnog saznanja istovremeno i put ka slobodi; ako imamo u vidu praksu kao izvor i kriterijum istine. Lenjin posebnu pažnju poklanja problemu stvarne i iluzorne slobode. Iako je iluzorna sloboda karakteristična za kapitalističko društvo, buržoaske slobode i prava imaju i progresivni značaj (misli na slobodu štampe, pravo glasa, slobodu vaspitanja i obrazovanja itd.). To ide u prilog Marksovoj tezi da je sloboda u biti čoveka i da je on radom, iz dana u dan, sve više ostvaruje. Lenjin navodi da će tek ukidanje privatne svojne nad sredstvima za proizvodnju, od strane radnika, omogućiti stvarnu slobodu. Uz to je važno i odumiranje države, koje je on posebno razradio za potrebe ruske revolucije.

MARKSOV POJAM SLOBODE

a) Determinizam i indeterminizam

Rešavajući osnovne filozofske probleme, mislioci su tokom istorije, izgradili dva ekstremna pravca — determinizam i indeterminizam. Prema determinizmu sve pojave u prirodi i društvu dešavaju se po strogo utvrđenim zakonima, nužno i ne mogu se predvideti, ni kontrolisati. Drugim rečima, ne postoji nikakva sloboda. Apsolutizacijom ovog shvatanja dolazimo na pozicije fatalizma. Nasuprot njemu, indeterminizam afirmiše slučajnost i slobodu. Klasici marksizma su uočili neodrživost ovih pravaca ako bi se apsolutizovali. Činjenica je da postoje zakonitosti po kojima se odvijaju prirodne pojave i društveni događaji. Ali, ne možemo poreći ni postojanje brojnih slučajnih događaja. Svet je relativno stabilna celina čiji delovi imaju specifičnu strukturu. Razlikuju se mikro i makrokosmos. Može se prihvatiti determinizam kada se rari o makrokosmosu, jer se na tom planu manifestuju najopštiji zakoni

koji se lakše mogu uočiti. U mikrokosmosu vladaju posebni i pojedinačni zakoni, pa po njemu ne odgovara determinizam. Ti posebni i pojedinačni zakoni samo su načini ispoljavanja opštih. Dijalektički shvaćen odnos opštih, posebnih i pojedinačnih zakona, ukazuje na relativnost determinizma i indeterminizma i na njihovo dijalektičko jedinstvo. Ovo jedinstvo predstavlja osnovu slobode za Marksa. Otuda u oblasti gde je izraženija zakonitost (npr. u prirodi), slobodna volja čoveka malo dolazi do izražaja. Ali, tamo gde prevladava slučajnost, čovek može svesno da utiče. Baš zbog postojanja ovih zakona, nužno je čovekovo saznanje. A čovek kao svesno biće može da ih sazna. Ali, to nije dovoljno. On je i aktivno, stvaralačko biće koje može da iskoristi svoje znanje, pa da se suprotstavi zakonima, da utiče na njih, da ih iskoristi, ili bar da se opredeli za one koji mu najviše odgovaraju. Razvoj savremenih nauka, naročito kvantne fizike i teorije relativiteta, ozbiljno je poljuljao ranija shvatanja, zasnovana na zakonima klasične fizike.

Obim čovekovog znanja se menja otkrivajući nove dimenzije sveta. U tome leži i mogućnost uvećavanja istinske slobode. Sloboda je istorijska kategorija i ima klasni karakter. Da bi objasnili njen klasni karakter, treba poći od klasnog društva i Marksove teorije otuđenja.

b) Otuđenje čoveka

Čovekovo otuđenje od prirode, s nastankom klasnog društva dobija i druge oblike. U kapitalizmu je najizrazitije, pa ga Marks na primeru tog sistema i analizira. Kapitalistički način proizvodnje je razvio proizvodne snage, ali su odnosi u proizvodnji ostali nepromenjeni. U procesu proizvodnje, radnik se opredmećuje u svojim proizvodima i time osiromašuje sebe. Koristeći prirodna bogatstva on osiromašuje i prirodu. Radnik je otuđen od proizvoda svoga rada. „Osposobljenje radnika u njegovu proizvodnju znači ne samo da njegov rad postaje predmet, vanjska egzistencija, nego da rad egzistira izvan njega, nezavisno, tuđe i postaje njemu nasuprot samostalna sila, da mu se život koji je dao predmetu, suprotstavlja neprijateljski i strano”⁸⁾ Proizvode koje odnosi tekuća traka, u datoj podeli rada, prisvaja kapitalista i raspolaže njima. Radnik je otuđen od samog procesa proizvodnje, koji doživljava kao spolja nametnutu, tuđu silu. Sredstva za proizvodnju su privatna svojina kapitaliste i to je osnova eksploatacije. Kapitalista planira, organizuje proizvodnju, raspolaže proizvodima i viškom, vrši raspodelu; a radnik je u svemu tome samo sredstvo kojim kapitalista realizuje svoj interes.

Iz prethodnog proizilazi i odnos radnika prema radu. Rad je čovekova suština, a radnik se od nje otuđuje. Rad u ovakvim uslovima mu postaje stran, spolja nametnut, ne služi njegovoj afirmaciji, već degradira čoveka. Pojam čovek je univerzalan, jer krije u sebi sve ljudske mogućnosti. Ali, u klasnom društvu, pre svega u kapitalizmu, ovaj pojam se svodi na singularan i identifikuje se s njim. Čovek je samo radnik, pre svega radnik — isto što i samo jedna njegova mogućnost. Sveden je na samo jednu dimenziju, kako kaže Marks, na prost doda-

⁸⁾ Marks, Karl: Ekonomsko-filozofski rukopisi; Marks-Engels: Rani radovi; Naprijed, Zagreb, 1961, str. 211.

tak mašini, koja pripada kapitalisti. Za razliku od životinja koje uniformno proizvode, čovek može da proizvodi raznovrsno, estetski, da predmetima daje „inherentnu meru”. Takvom delatnošću on se potvrdjuje kao generičko biće, on očovečuje prirodu oko sebe. „Zato se on ne udvostručuje samo intelektualno, kao u svijesti, nego djelatno, stvarno, i stoga sebe sama promatra u svijetu, koji je sam stvorio. Time što otuđeni rad čovjeku istrže predmet njegove proizvodnje, istrže mu njegov generički život, njegovu stvarnu generičku predmetnost i pretvara njegovu prednost nad životinjom u štetu na taj način, što mu je oduzeto njegovo anorgansko tijelo, priroda.”⁹⁾ Radnik se otuđuje od drugih ljudi, od drugih radnika. Drugi radnici su mu direktni konkurenti na tržištu, gde kapitalista kupuje radnu snagu, i u proizvodnji, gde zajedno učestvuju u raspodeli proizvedenih dobara. Radnik se otuđuje od kapitaliste, svog poslodavca, koji ga direkto eksploatiše i obezvređuje. Koristeći njegova sredstva za proizvodnju, slepo ostvaruje njegove planove, stvara proizvode koje kapitalista prisvaja, prisvajajući time deo samog radnika koji se opredmetio. Radnik se otuđuje i od samog sebe time što se otuđuje od svojih generičkih mogućnosti. Ovo je otuđenje posledica prethodnih i verovatno je najteži oblik otuđenja u carstvu nužnosti.

Čoveka ne bi smeli da shvatimo samo kao otuđenog, kakav on trenutno jeste; već onako kakav bi on trebao i mogao da bude. I sve dotle, dok u društvu postoji podela na one koji rade i one koji ne rade, dok rad ne postane potreba svih, neće biti ni uslova za stvarnu slobodu. Drugim rečima, biće to život u svetu nužnosti; za istinski slobodnog čoveka — u otuđenom svetu. U tom svetu je otuđen i sam kapitalista. On postaje homo duplex, a ne slobodna ličnost.

Pretpostavka da je sloboda moguća samo u društvu, u međuljudskim odnosima, navodi na zaključak da u otuđenom društvu nema prave slobode. „Samo čovek sam može biti ta tuđa sila nad ljudima, a ne bogovi, ne priroda.”¹⁰⁾ U ovom slučaju je kapitalista ta tuđa sila nad radnikom, ti. sam kapitalistički način proizvodnje. Dok kapitalista uživa u obilju, radnik ostaje u bedi, postvaren, unižen i neslobodan.

Građansko društvo, kao i svako klasno društvo, osiromašuje čoveka i svodi ga na samo neke njegove mogućnosti. Za ostale mogućnosti ono uvodi posrednike: državu, birokratiju, političare, organizatore... Oni posreduju između čoveka i njegove slobode. Ako čovek želi da se afirmiše kao univerzalno biće, da ispolji sve svoje pozitivne mogućnosti; on mora da ukine posrednike. Otuđenje u ekonomskoj sferi dovodi do otuđenja u svim drugim oblastima. Ipak, ne može se reći da je čovek apsolutno neslobodan. On je sam proizveo sopstveno otuđenje, u društvenoj proizvodnji, tokom istořije. Zato jedino on i može da prevaziđe takvo stanje. Dijalektički shvaćene, sloboda i nužnost, dopuštaju mogućnost ostvarenja slobode i u carstvu nužnosti. Ali, tu se radi o parcijalnoj slobodi, a prava ljudska sloboda predstavlja celinu. Zato u čoveku treba probuditi osećanje sopstvene vrednosti, ljudsku želju za slobodom. Ako je uporedo s razvojem tehnike raslo i čovekovootuđenje, ne treba, poput ludista, uništavati tehniku. Visok stepen tehničkog razvo-

⁹⁾ Isto, str. 216.

¹⁰⁾ Isto, str. 218.

ja, po Marks, jedan je od uslova za ostvarivanje slobode. Međutim, nije dovoljno samo usavršiti tehniku i razviti proizvodnju. Uporedo s tim, treba menjati zastarele, klasne i nehumane odnose; a umesto njih graditi istinski ljudske i humane odnose među ljudima. Tada će se tehnika spojiti s čovekom, upotpuniće mu slobodu i omogućiti mu totalni razvitak.

Dosadašnja istorija je za Marksa, predistorija ljudskog društva, jer je proizvod otuđenog čoveka. Radom, koristeći prirodna bogatstva, čovek spaja svoju prirodu s prirodom izvan sebe. Do indengriteta prirode i ljudske prirode dolazi kroz praksu u određenim društveno istorijskim uslovima. To nije identitet po sebi, apstraktni identitet, već se uspostavlja u procesu razmene stvari, u procesu čovekove svesne i svrsishodne, stvaralačke delatnosti. Tako on očovečuje prirodu. U otuđenim uslovima čovek prirodu (sebe kao prirodu i prirodu izvan sebe) doživljava kao nešto tuđe, spolja nametnuto i strano. U tim uslovima nije moguće ostvariti istinsku ljudsku slobodu. Stvarna sloboda je moguća izvan klasnog društva, izvan eksploatacije, u društvenoj organizaciji kakva je Marksova asocijacija slobodnih proizvođača. Pošto su interesi proletarijata i opštedruštveni, njegov istorijski zadatak je da realizuje takvu društvenu organizaciju. Treba ukazati na mogućnost ostvarivanja takve organizacije, tj. rasvetliti puteve dezalijenacije.

c) Putevi ka slobodi

Sloboda je istorijska kategorija što ukazuje na njenu promenljivost. Čovek prošlosti je bio najmanje slobodan. Položaj roba u odnosu na radnika, bio je daleko gori. Rob nije raspolagao slobodno ni svojom radnom snagom, jer je pripadao sam robovlasniku. Radnik prividno slobodno raspolaže svojom radnom snagom; ali mora da radi ako hoće da živi. A da li je to sloboda: birati između života i smrti? Zato Marks tvrdi da u svojoj revolucionarnoj borbi proletarijat nema šta da izgubi. U građanskom društvu je sloboda postvorena; svet stvari je iznad ljudskog, pa čovek vredi onoliko koliko ima. Pостоje dve suprotne slobode: jedna za kapitalistu (sloboda privatne svojine na kojoj se zasniva eksploatacija), a druga za radnika (sloboda „od svojine”). Nužno je prevazilaženje parcijalnih sloboda. „Svaki oblik slobode uslovljava druge oblike (...). Kad god se neka određena sloboda dovodi u pitanje, dovodi se u pitanje cela sloboda. Kad god se odbacuje neki oblik slobode odbacuje se cela sloboda...”¹¹ „Nijedan čovek se ne bori protiv slobode; on se u najgorem slučaju bori protiv slobode drugih ljudi. Otuda je svaka vrsta slobode oduvek postojala, samo jednom kao posebna privilegija, a drugi put kao opšte pravo.”¹² Iz ovoga možemo zaključiti da će buržoaske formalne slobode (koje su važile za povlašćenu klasu), revolucionarnom promenom društva, postati stvarne slobode za sve. Doći će, dakle, do emancipacije društva i čoveka. Termin emancipacija se obično koristi za označavanje negativne slobode ili

¹¹) Marks, Karl: Debatao slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini; Marks-Engels: Dela; I tom, Prosveta, Beograd, 1968, str. 239.

¹²) Isto, str. 217.

slobode od nečega. Marks o emancipaciji govori kao o pozitivnoj slobodi, o mogućnosti ostvarivanja totalnog čoveka. Čovek je potencijalno slobodan, a pojedinačne vrste emancipacije, samo su društveno istorijski stepeni do kojih se došlo na putu ka opšteljudskoj emancipaciji. U ekonomskoj emancipaciji rada Marks vidi bitan uslov svake druge emancipacije. „Carstvo slobode počinje ustvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje. Kao god što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reprodukovao svoj život, tako to mora činiti i civilizovani čovek, i on to mora u svim društvenim oblicima i pod svim mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe; ali se u isto vreme uvećavaju i proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da podružnjeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana je osnovni uslov.”¹⁴⁾ Treba povezati slobodu i praksu; jer nema prakse bez slobode niti slobode izvan prakse. Skraćenje radnog dana uslovljeno je naučno tehnološkim pronalascima i njihovom primenom u praksi; tj. stalnim usavršavanjem sredstava za proizvodnju. Time dobijamo čovekovo oslobođeno vreme u okviru koga on može da razvija svoje potencijalne mogućnosti, a koje nije mogao da razvije u procesu proizvodnje. U carstvu slobode biće ukinuta suprotnost između radnog i slobodnog vremena, zato što će se osloboditi rad. Društvena svojina će omogućiti radnicima da sami organizuju proizvodnju i da raspolazu proizvedenim materijalnim dobrima.

Marks u komunizmu vidi mogućnost ostvarivanja pravog carstva slobode. Čovek će prema drugim ljudima istupati kao prema sebi jednaki. Netaće iluzija o Bogu, a religija će izgubiti svoj značaj. Društvo će se emancipovati od religioznosti. Netaće posrednika između čoveka i njegove slobode. Drugačiji odnos prema sredstvima za proizvodnju doveste do razotuđenja radnika od njegovih proizvoda, od rada, od drugih ljudi i od samoga sebe. Čovek će stvarati svoj svet, u kome se neće osećati poniženim i prezrenim bićem. Biće uspostavljeni humani odnosi u društvu, koje će ljudi svakim danom, sve više dograđivati.

NAŠI TEORETIČARI O SLOBODI

U našoj zemlji, najveću pažnju ovom problemu su posvetili Franc Cengle i Bogdan Šešić. Oni su načinili detaljnu analizu nužnosti, slu-

¹⁴⁾ Marks, Karl: Kapital I — III; Prosveta Beograd, 1973, str. 1816.

¹⁵⁾ Leković, Dragutin: O osnovnim vidovima dijalektike konstituisanja besklasnog komunističkog društva; Marks i savremenost 2, II deo, N. Sad, 1-5 jun, 1964, str. 255.

čajnosti i slobode, kao determinizma i ideterminizma. Razradili su i marksističko shvatanje i kritički se osvrnuli na shvatanja slobode, pre i posle Manksa. Interesantno je i shvatanje Dragutina Lekovića, koji smatra da se „sloboda ostvaruje lukavim pokoravanjem nužnosti, tako da se ona sama upreže u ostvarivanje ljudske slobode.”¹⁵⁾ Po njemu, u prelaznom periodu ka komunizmu, bitne su tri nužnosti: nužnost obezbeđenja ekonomska bogatstva, nužnost depolitizacije društva (pri čemu misli na zamenu upravljanja ljudima, upravljanjem stvarima), i nužnost reintegracije čovekovog otuđenog bića (ili smena parcijalnog čoveka totalnim). On navodi da je savremeno doba mnogo više doba nužnosti, nego stvarne ljudske slobode.

Metaforom o „uprezanju nužnosti” Leković prilično uprošćava stvar. Da li se na tome sve završava? Da li je dovoljno samo lukavstvo? Čak i onda kada čovek sazna neku nužnost, ne treba se zaustaviti. Potrebno je svrsishodno iskoristiti to saznanje; kontrolisati datu nužnost, proučavati je dalje, tražiti i druge mogućnosti u njenom korišćenju. Uz to, treba imati u vidu i slučajnost, kao i relativnost nužnosti.

Radivoj Davidović se bavio analizom ekonomske uslovljenosti slobode u socijalizmu. On polazi od marksističke koncepcije, da je za realizaciju istinskog carstva slobode, neophodno obezbediti materijalno oblagostanje. „Ali, da li to carstvo slobode znači carstvo dembelisanja? Ako bi tako bilo onda bi se vrlo brzo čovek „odčovečio” i pao na put ponovnog oživotinjenja.”¹⁶⁾ Verovatno, da komunizam neće biti zemlja dembelija, pošto predpostavlja visoku svest čoveka i njegovu delatnost. Ako je rad čoveka suština, on će nužno raditi i u komunizmu.

Gligorije Zaječaranović kritički analizira najčešća određenja slobode: slobodu kao saznanu nužnost, kao mogućnost svesnog izbora i odluke, kao stvaralačku samodelatnost i sl. i ukazuje na njihovu jednostranost. U njima, nesumnjivo, ima elemenata kojima bi se sloboda mogla odrediti, ali nije dovoljno zahvatiti samo neke aspekte slobode treba promisliti fenomen u celini. Za Brancka Bošnjaka sloboda predstavlja „formu vezanosti za određeni sadržaj.” On razlikuje slobodu za slobodu i neslobodu za slobodu, i pri tom se opredeljuje za prvu, kao pozitivnu i humanu alternativu. Radi se o vezanosti za humani odnos i sadržaj, a taj odnos omogućuje čoveku da postane i da bude čovek. „Nije isto postati i biti. Kad se postane treba to i biti u daljnjem postojanju. Iz stava biti čovek sledi stav: čovek je slobodan kad je čovek. Ali da bi bio čovek mora humanizirati društvene, političke i ekonomske odnose. Forma vezanosti znači, dakle formu vezanosti za humanizirane odnose. Tek na tom stupnju počinje sloboda.”¹⁷⁾

Pored teorijskog doprinosa naših autora daljoj razradi problema slobode, praksa jugoslovenskog društva je kvalitativno novo, u njegovoj realizaciji. Nismo ostvarili carstvo slobode, ali verujemo da idemo ka njemu; mada neki misle da je to samo daleki ideal. Uspostavljanjem društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, ukida se eksploataci-

¹⁵⁾ Davidović, Radivoj: Ekonomska uslovljenost slobode i nužnosti u socijalizmu; Marks i savremenost... str. 282.

¹⁷⁾ Bošnjak, Branko: Filozofija i kršćanstvo; Naprijed, Zagreb, 1966, str. 287.

¹⁸⁾ Marks, Karl: 18. brimer Luja Bonaparte; Kultura, Beograd, 1949, str. 11.

ja i omogućava izgradnja socijalističkog samoupravljanja. Borba protiv birokratskih i tehnokratskih tendencija i protiv svih oblika otuđenja, ujedno je i borba protiv neslobode. Opšta je tendencija ukidanje svih posrednika između čoveka i njegove slobode.

ZAKLJUČAK

Marksistička koncepcija slobode ne afirmiše neku apsolutnu slobodu. „Skok u carstvo slobode” ne pretenduje da odgovori na sva pitanja, da privede kraju sve sukobe, niti da reši sve protivurečnosti. Neće komunizam doći, sam po sebi, kao finale ekonomske nužnosti; već ga treba aktivno stvarati. Svest o interesima proletarijata jedan je od bitnih preduslova revolucionarnog ustrojstva besklasnog društva.

Čovek ne stvara ex nihilo, već je njegovo stvaralaštvo mnogostruko uslovljeno. „Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje se date i nasleđene.”¹⁸) Zato i nije moguće izgraditi odmah carstvo slobode. Sloboda je društveno istorijska kategorija. Nju možemo odrediti jedino u odnosu prema nužnosti. Ona je suština čovekove generičke strukture i treba je shvatiti dijalektički.

Svaka definicija slobode pretenduje da je ograniči; ali, to ne znači da slobodu ne treba definisati. Ako već dajemo neku definiciju slobode ona treba da ukazuje na ono što se postiglo u ostvarivanju slobode, na mesto čoveka u tome, na dalje perspektve u staln onovim uslovima ostvarivanja slobode.

CONTRIBUTION A LA CONCEPTION DE MARX DE LA LIBERTE

R é s u m é

Les hommes se sont efforcés au cours de l'histoire de créer de telles conditions de vie, qui leur donnerait la possibilité d'être heureux et contents. La création de telles conditions signifie la rélasiation de la liberté de l'homme. C'est pourquoi il était nécessaire de réfléchir sur la notion de la liberté et de la définir avec plus de précision. . . .

Ce travail représente un essai de mettre en relief les solutions les plus caractéristiques de certains penseurs, et d'attirer l'attention sur la spécificité de la détermination de la liberté par Marx.

La notion de Marx de la liberté est philosophique; ce qui signifie qu'il conçoit la liberté ed manière socio-historique, concrète et évolutive. Dans ce sens, il détermine tout d'abord certaines catégories congénères: la nécessité, l'éventualité, l'aliénation, le déterminisme, l'indéterminisme etc. Il considère que la liberté est „le sentiment de la propre valeur”. Il est possible de la déterminer seulement dans la société, car l'homme est un être social (à par qu'il est aussi un être naturel). En dehors de la rélité sociale il n'y a pas de liberté, et la réalité sociale dans laquelle elle est possible pour Marx est la société communiste. Cette société communiste ou l'empire de la liberté créera le prolétariat par sa lutte révolutionnaire.

La définition de la liberté ne doit pas être dogmatique, ni classique (per genus proximum et diferentiam specificam). Elle devrait représenter le cadre théorique, dont le contenu serait déterminé de manière socio-historique. Dans le cas contrair la définition limitrait la liberté, et cela pourtant n'est pas la liberté.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA OBJAVLJENIH U DVADESET
BROJEVA »ZBORNIKA RADOVA PRANOG FAKULTETA
U NIŠU« U PERIODU 1962 — 1980.

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
1. ACIMOVIC Mihajlo		
1) Proučavanje kriminoloških problema Jugoslavije	1969	229—243
2) Privredni kriminalitet i njegovo suzbijanje	1970	293—312
3) Razvoj i stanje kriminologije u Nemačkoj	1971	141—155
4) Psihološki problemi kriminalne etiologije	1972	7— 25
5) Klinička kriminologija i njen odnos sa kriminalnom psihologijom	1973	201—223
6) Psihološke osobine sudije i Novi ustav	1974(v) ¹⁾	143—153
7) Psihopatološke i biološke teorije u novijoj kriminologiji	1974	175—201
8) Advokatska pravila tokom proteklih trideset godina	1975	35— 46
9) Donošenje krivičnih presuda (»Sentencing«)	1976	203—216
10) Razvoj marksistički zasnovane kriminološke nauke	1977	223—244
11) Duševno obolela lica kao žrtve krivičnih dela	1979	103—110
12) Osvrt na kriminalnu psihologiju	1980	127—141
2. ANDREJEVIC Milivoje		
13) Da li je ukradena i od kradljivaca sakrivena stvar izgubljena stvar. Priroda ostavljanja stvari na određeno mesto od strane kradljivca. Priroda spasavanja ukradene stvari	1962	128—135
14) Osnov odgovornosti za štetu koju pričinu životinja	1964	71— 91
3. ARANITOVIC Relja		
15) Odnosi između proizvodnje i trgovine	1963	113—121
4. ATANACKOVIC Zoran		
16) Jedan prilog razmatranja pojma političkog sistema (Politički sistem kao društvena pojava i kao predmet nauke)	1977	257—269
17) Razmatranje pokušaja klasifikovanja partija i partijskih sistema u nedovoljno razvijenim zemljama	1978	167—176

¹⁾ Zbornik radova je godišnja publikacija. Izuzetno, 1974. godine objavljen je pored redovnog i vanredni broj posvećen Novim ustavima.

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
5. BANDIN Tomislav		
18) Akumulacija, investiranje i investiciona politika preduzeća	1967	147—160
6. BLAGOJEVIĆ Milena		
19) Neki pokazatelji investicione potrošnje u nas	1970	397—406
7. ĆORBIĆ Dragan		
20) Lenjinova kritika mahističkog idealizma u teoriji saznanja	1977	411—430
21) Lenjin u borbi za stvaranje revolucionarne partije ruskog proletarijata	1978	303—322
22) O nekim shvatanjima pojma prakse kod nas	1980	413—429
8. ĆIRIĆ Aleksandar		
23) Raskid ugovora o prodaji zbog neisporuke robe o roku (prema haškom Jednoobraznom zakonu o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari)	1977	413—447
9. ĆIRIĆ Todor		
24) Doprinos i uloga cene materijala u izvršavanju zadataka savremenog knjigovodstva	1965	247—259
25) Definisanje problema i postavljanje matematičkih modela za određivanje optimalnog programa proizvodnje u industriji stakla Pančevo	1966	310—323
26) Nužnost vrednosnog izražavanja rezultata poslovanja i sredstava za proizvodnju u procesu re-produkcije u preduzeću	1967	311—320
10. DANKOVIĆ Ljubisav		
27) Određivanje realnosti postavljenog sistema normi u preduzeću i njegova analiza	1963	137—145
28) Značaj i mogućnosti primene statističke kontrole kvaliteta u elektroindustriji	1966	296—309
29) Dimitr. A. Sepeetliev: Statističeskoe sposobie kontrolja kačestva promišlennoj produkcii (Statistički metodi kontrole kvaliteta industrijske proizvodnje), Sofija, 1964, str. 321	1967	444—447
11. DIMITRIJEVIĆ Momčilo		
30) Odumiranje države i prava u oblasti društvenih službi	1965	125—133
31) Pojam javnih i društvenih službi kod nas	1966	203—214
32) Uloga uprave u normativnoj delatnosti skupština društveno-političkih zajednica	1969	145—155
33) Komuna — oblik socijalističke države	1970	191—203
34) Princip delegacije u samoupravnoj socijalističkoj državi	1971	107—121
35) Mesna zajednica — elemenat socijalističke demokratije	1972	27— 41
36) Položaj i uloga čoveka u samoupravnom socijalizmu	1973	133—147

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
37) Klasni karakter Novog ustava	1974(v)	71— 88
38) Društveni dogovori i samoupravni sporazumi — nova vrsta akata u našem pravu	1974	89—110
39) Dr Milivoje Andrejević: Samoupravna mesna zajednica ZIK — Izdavački centar, Beograd, 1975	1974	391—392
40) Sudska funkcija i njen položaj u našem sistemu	1975	17— 34
41) Osnovna pitanja konstituisanja i funkcionisanja samoupravnih interesnih zajednica	1976	149—169
42) Značaj Zakona o udruženom radu na našu teoriju i praksu	1977	159—174
12. ĐORĐEVIĆ Miroslav		
43) Ustavna kriza u Srbiji 1881—1883	1967	13— 34
44) Državni udar 1893. godine i kriza ustavnosti u Srbiji	1969	5— 23
45) Postanak i primena ustava Srbije od 1901. godine	1970	5— 23
46) Pogledi Svetozara Markovića na državopravni razvitak Srbije	1976	5— 23
13. ĐORĐEVIĆ Vladislav		
47) Novine u Zakonu o nasleđivanju SR Srbije	1974	377—388
48) Uračunavanje poklona i legata (collatio bonorum) u nasledni deo	1976	339—352
14. ĐURĐIĆ Vojislav		
49) Prigovor protiv optužnice	1976	353—370
50) Zabrana reformatio in peius u krivičnom postupku	1977	377—388
15. FISK Winston		
51) Pravni sistem SAD	1966	1— 9
16. GAGOVIĆ Gavrilu		
52) Vojni sudovi u novoj Jugoslaviji	1975	103—109
17. GROZDANOVIĆ Dragiša		
53) Depresijacija i amortizacija osnovnih sredstava	1966	253—267
54) Ulaganje u osnovna sredstva i kvalitet ekonomije preduzeća	1976	415—433
18. ILIĆ Radivoje		
55) Trideset godina pravosuđa SFR Jugoslavije	1975	79—101
19. JANKOVEC Ivica		
56) O kumuliranju naknade iz obaveznog osiguranja od odgovornosti sa naknadama odnosno davanjima po drugim pravnim osnovama	1974	203—220
57) Ugovorna kazna kroz jugoslovensku sudsku praksu	1975	47— 63
58) Transformacija cene kao elementa ugovora o prodaji	1976	217—238
20. JOVANOVIĆ Đorđe		
59) Značaj ribljug mesa u ishrani, proizvodnji, prometu i potrošnji	1967	349—372

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
60) Hronika Pravno-ekonomskog fakulteta: Važniji podaci i događaji na fakultetu	1967	455—467
21. JOVANOVIĆ Ljubiša		
61) Krivično pravo i njegova društvena uloga	1963	53— 60
62) Alkoholizam kao kriminogeni uzrok	1964	115—123
63) Maloletnički kriminalitet u SR Srbiji u periodu 1959—1964. godine (sa posebnim osvrtom na srez Niš)	1965	97—124
64) Društveno negativne pojave i njihov krivičnopravni tretman	1966	75— 93
65) D. N. Mihailov: Osobnosti na dejanja pri usloženoj prestupnoj dejatelnosti (Osobnosti krivičnog dela izvršenog složenom radnjom), Sofija, 1967.	1967	435—438
66) Zastarelost u savremenom krivičnom pravu	1968	67— 80
67) Odgovornost u samoupravnom društvu (društvena, pravna i krivična odgovornost)	1970	141—161
68) Granice između eventualnog umišljaja i svesnog nehata	1971	81— 92
69) Dr Bogdan Zlatarić: Krivično pravo I svezak. Uvod. Opći deo. I odsjek: Krivični zakon	1971	219—224
70) Motiv i vinost	1972	65— 82
71) Odgovornost i vrste odgovornosti u našem savremenom društvu	1973	81—106
72) Krivično zakonodavstvo prema Novom ustavu SFRJ	1974(v)	63— 69
73) Pogledi i shvatanja o saučesništvu	1974	73— 88
74) Pojam i vrste umišljaja	1976	131—148
75) Nehat kao oblik vinosti	1977	135—158
22. JOVANOVIĆ Nikola		
76) Osnovne karakteristike kapitalističkog i socijalističkog razmeštaja proizvodnje	1966	141—161
77) Problemi lokacije fabrika duvana	1967	217—232
23. KLIKOVAC Tomica		
78) O značaju predmeta ekonomskih nauka	1977	361—375
79) Protivrečje savremenog sveta i podruštvljavanje proizvodnje	1980	395—412
24. KONSTANTINOVIC-VILIC Slobodanka		
80) Uzroci recidivizma i tretman povratnika	1977	389—410
81) Deca učinioci krivičnih dela u Nišu	1978	289—301
25. KOVAČEVIĆ-KUŠTRIMOVIC Radmila		
82) Promenjene okolnosti i načelo savesnosti i poštenja	1973	283—297
83) Zloupotreba prava službenosti	1974	315—327
84) Stvarne službenosti i svojina	1978	263—277
85) Klauzula rebus sic stantibus prema Zakonu o obligacionim odnosima	1979	289—303
26. KOZIC Petar		
86) Sociološki okviri izučavanja neposrednih uzroka maloletne delikvencije	1962	111—127

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
87) Problemi Poljske sociologije prava	1962	165—173
88) Buharinova »teorija ravnoteže i »socijalna ravno- toža« Filipa Filipovića	1963	152—168
89) Ideja jedinstva balkanskog proletarijata na pr- voj zajedničkoj konferenciji 1910. godine	1964	193—200
90) Adam Podgurecki: Pravne pojave u javnom mnje- nju. (Sociološko-pravna studija. Empirijska verzija). — Warszawa, 1964. godina	1964	213—214
91) Integracija društvenih nauka i univerzitet	1965	179—185
92) Stojko Popov: Uzročnost u društvu. — Izdanje BKP Sofija, 1964. godine	1965	261—266
93) Nacija i nacionalno pitanje u shvatanju jugo- slovenskih socijalista-komunista 20-tih godina	1966	95—103
94) Tito o nauci i obrazovanju — uz proslavu 30-go- dišnjice dolaska J. B. Tita na čelo KPJ	1967	1— 4
95) Oktobarska revolucija i socijalističko-radnički pokret	1967	5— 11
96) Sociologija i socijalizam	1967	117—131
97) »Verstehende Soziologie« Maxa Webera i analitič- ka teorija društva	1969	137—143
98) Ideološka funkcija sociologije i sociološka pret- postavka ideologije	1969	295—301
99) Adam Podgurecki: Patologija žycia spolecnego (Patologija društvenog života), Warszawa, 1969. god.	1969	301—303
100) Lenjin i lenjinizam (uz 100-godišnjicu rođenja).	1970	163—189
101) Herbert Spenser (1820—1903)	1970	429—432
102) Socijalitet i vaspitno-obrazovne delatnosti kao problem naučnog interesovanja (sociologija, pe- dagogija i pedagoška sociologija)	1971	93—105
103) Dr Aleksandar Todorović: »Sociologija i praksa«, Beograd, 1970. godine i »Masovna kultura i malo- letničko prestupništvo«, Novi Sad, 1971. godine	1971	225—230
104) Disciplina i slobodna ponašanja — protivrečnost i sinteza (prethodna skica istraživanja)	1972	43— 53
105) Nauka i teologija u XX veku	1972	241—247
106) Socijalistička samoupravna ideologija kao istorij- ski oblik marksističke ideologije sui generis	1973	107—132
27. KRSTIĆ Božidar		
107) Pravno-psihijatrijski aspekt ličnosti	1974	255—265
108) Žrtva i njen doprinos u realizaciji shizofrenog ho- micidijuma	1976	273—283
109) Sudsko-psihijatrijski aspekt narkomanija	1977	271—278
110) Krivično-pravni aspekt alkoholičara	1978	199—207
111) Neke sudsko-psihijatrijske dimenzije osuđenih al- koholičara	1979	183—193
112) Komparativna analiza nekih pokazatelja u homi- cidijumu opšte i mentalno obolele populacije	1980	257—264
28. KRULJ Vrleta		
113) Mesto i karakter Uvodnog dela Građanskog za- konika	1969	67— 80
114) Opšta pravila o građanskoj odgovornosti i poseb- na pravila o odgovornosti radnika i radnih orga- nizacija (Osvrt na rešenja usvojena u »Skici za Zakonik o obligacijama i ugovorima«),	1970	65— 86

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
115) Zaštitne (monetarne) klauzule u jugoslovenskom pravu	1972	55— 64
29. KULIĆ Dimitrije		
116) Narodnooslobodilački odbori u stvaranju jugoslovenske države	1964	17— 26
117) Nastanak jugoslovenskog pravosudnog sistema	1965	29— 57
118) Dvanaesta interfakultetska konferencija pravnih fakulteta Jugoslavije	1965	291—292
119) Vrhovni sud u sudskom sistemu SAD	1967	53— 88
120) Ustavni savet Francuske u sistemu kontrole ustavnosti	1968	27— 51
121) Novi ustav i ustavne promene	1974(v)	35— 50
122) Izborni sistem i izborni postupak u Ustavu od 1974. godine	1976	61— 82
123) Promene u ustavnom sistemu Jugoslavije od Ustava SFRJ 1963. do Ustava SFRJ 1974. godine	1977	73— 96
124) Nastajanje Socijalističke Republike Makedonije u jugoslovenskoj federaciji	1978	43— 68
125) Pojam i zaštita osnovnih prava u praksi evropskih ustavnih sudova	1980	51— 71
30. LUKIĆ Radomir		
126) Američka ustavnost	1962	8— 22
31. MARKOVIĆ Danilo		
127) Prilog definisanju pojma lokalne društvene zajednice	1964	201—208
128) Dr Vladimir Rašković: Osnovi sociologije (treće dopunjeno izdanje), »Savremena administracija«, Beograd, 1964. godina	1964	215—217
129) Marksova definicija društva i njen značaj za sociologiju	1965	135—141
130) Predmetna određenost industrijske sociologije i njen odnos prema nekim srodnim disciplinama	1967	233—245
32. MARKOVIĆ Milivoje		
131) Dr Jože Juhart (in memoriam)	1967	429
132) Generalne klauzule (Fragmentarna skica za studiju o pravnom standardu)	1968	9— 25
133) Mogućnosti vanparnične delatnosti u stvarima sa elementom inostranosti	1972	83—100
134) Pravnosnažnost	1977	5— 22
135) Pravnosnažnost (nastavak)	1978	5— 13
33. MARKOVIĆ Slavko		
136) Izvršenje na imovinskim pravima-ovlašćenjima (Prilog diskusiji povodom nacrtu ZIP-a)	1966	215—236
137) Dugovi zaostavštine i redosled njihove isplate	1968	91—110
138) Nasleđivanje predmeta domaćinstva u svetlu koncepcije o minimumu egzistencije	1969	211—227
139) Ko može da traži smanjenje raspolaganja testamentom i vraćanje poklona kojima je povređen nužni deo	1970	263—274

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
140) Forme testamenta de lege lata i da lege ferenda	1972	101—114
141) Važe li testamentalna raspolaganja u korist bračnog druga i za slučaj razvoda, poništenja i proglašenja braka nepostojećim	1973	179—200
142) Ustavna garancija prava nasleđa	1974(v)	119—141
143) Odnos testamentalne prema pravnoj i poslovnoj sposobnosti	1974	155—173
144) Tumačenje testamenta	1976	189—201
145) Zakonski naslednici	1977	175—199
146) Može li postavljanje naslednika testamentom biti uslovljeno izdržavanjem zaveštaoca i njegovog bračnog druga	1978	105—119
147) Međunarodni testament	1980	107—126
34. MATEJIĆ Miodrag		
148) Nefiksalni ciljevi poreza u savremenoj teoriji i praksi	1963	97—111
149) Problem budžetske ravnoteže i njegovo rešavanje	1964	133—139
150) Neka pitanja odnosa banke i dužnika	1969	25— 43
151) Savremeno društvo i njegovi fiksalni sistemi	1970	41— 63
152) Osnovica fiksalnog prihoda države (Teorija i praksa osnovice)	1971	27— 42
153) Porez na dodatu vrednost (Jedna uporedna studija)	1973	29— 50
154) Pravni aspekt društvene potrošnje (Opšte i zajedničke) u ustavu SFRJ	1974(v)	15— 34
155) Finansiranje pravnih fakulteta	1974	17— 36
156) Šta se promenilo u budžetskom sistemu i budžetu	1976	37— 59
157) Nastanak i razvoj doprinosa u sistemu društvenih prihoda u Jugoslaviji	1977	49— 72
158) Instrumenti finansiranja opštih društvenih potreba i njihovi odnosi	1979	49— 75
159) Prihodi države i fiskalne teorije u njihovom razvoju (fiskalno-istorijski esej)	1980	25— 49
35. MIJACIĆ Mirsa		
160) Raskid usvojenja	1967	335—347
161) Prihvatanje ponude ćutanjem ponuđenog	1977	279—292
36. MILADINVIĆ Slavka		
162) Sudska zaštita ustavom utvrđenih prava koja su povređena nezakonitom radnjom	1970	377—395
163) Organizacija efikasne kadrovske službe u velikim radnim organizacijama	1971	167—179
164) Neka pitanja u vezi sa ulogom, položajem i metodom rada društveno-političkih veća	1979	231—239
37. MILADINVIĆ Vidoje		
165) Savetovanje o problemima primene Zakona o krivičnom postupku i krivičnopravne zaštite samoupravnog prava i odgovornosti nosilaca samoupravnih funkcija.	1970	417—427
166) Složenost, raznolikost i promenljivost vidova nezgodne trgovine	1971	209—215
167) Savetovanje o problemima usklađivanja i revizije materijalnog i procesnog krivičnog zakonodavstva u svetlu ustavnih amandmana	1972	249—255

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
168) Neka teorijska i praktična pitanja nužne odbarne	1973	261—269
169) Smrtna kazna u našem zakonodavstvu i sudskoj praksi tokom proteklih 30 godina	1975	111—116
170) Savetovanje o izgradnji krivičnog zakonodavstva republika i autonomnih pokrajina na novim ustavnim rešenjima	1976	379—386
171) Uslovna osuda u novom krivičnom zakonodavstvu	1978	231—246
172) Opozivanje uslovne osude	1979	281—288
173) Pravna priroda uslovne osude	1980	381—393
38. MILENKOVIĆ Slobodan		
174) Humanitarna intervencija i današnje međunarodno pravo	1966	181—201
175) Rad Haške akademije za međunarodno javno pravo u toku 1965. godine	1966	324—326
176) Razoružanje i Ujedinjene nacije	1967	285—309
177) Grigori I. Tunkin: Droit international public (Problèmes théoriques), Paris, 1965., p. 250—XIV	1967	439—443
178) Zaštita prava čoveka i subjektivitet pojedinca u svetlu međunarodne teorije i prakse	1968	175—190
179) Karakteristike paktova u odnosu na sveopštu deklaraciju o pravima čoveka	1969	245—253
180) Nacionalne mere za sprovođenje u život paktova o pravima čoveka	1970	323—335
181) Pokušaj osnivanja novog inokosnog organa u oblasti međunarodne zaštite ljudskih prava: Visoki komesar Ujedinjenih nacija za ljudska prava	1971	157—166
182) Međunarodni organi za sprovođenje u život ljudskih prava i unutrašnja nadležnost država	1972	115—134
183) Organi za sprovođenje u život Pakta o građanskim i političkim pravima	1973	225—247
184) Prava manjina u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima	1974	221—233
185) Postupak zaštite prava čoveka u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima i Fakultativnom protokolu uz ovaj pakt	1976	239—255
186) Međunarodnopravno regulisanje zaštite na radu jugoslovenskih radnika na privremenom radu u inostranstvu	1978	177—198
187) Delatnost Ujedinjenih nacija u oblasti uređenja položaja radnika migranata	1979	165—182
188) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima	1980	213—233
39. MILOŠEVIĆ Vlastimir		
189) Teorijsko- metodološki problemi produktivnosti	1965	201—219
190) Ekonomsko-organizacioni aspekt korišćenja kapaciteta	1967	401—413
40. MITIĆ Mihajlo		
191) Bračna sposobnost poslovno nesposobnih lica	1962	86—110
192) Konsultativna sposobnost u porodičnom pravu	1962	35— 51
193) Dr Vojislav Bakić: Porodično pravo, »Savremena administracija«, Beograd, 1962, str. 346	1963	169—175
194) Sposobnost za usvojenje	1964	65— 69

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
195) Promena prezimena bračnih drugova	1965	67— 96
196) Prestanak naslednog prava bračnog druga	1966	105—123
197) Nepodnošljiv zajednički život kao brakorazvodni uzrok u praksi okružnog suda u Nišu	1967	373—400
198) Nepodnošljiv zajednički život kao brakorazvodni uzrok u prasi okružnog suda u Nišu (nastavak)	1968	193—214
199) Neka razmatranja o pojmu opšte poslovne sposobnosti	1969	121—136
200) Razvod braka u bugarskom pravu do kodeksa o porodici iz 1968. godine	1070	127—143
201) Pravna koncepcija braka — povodom shvatanja iznetih na Simpozijumu o porodici	1970	409—415
202) Planiranje porodice	1971	63— 79
203) Neke primedbe na Nacrt Zakona o braku Socijalističke Republike Srbije	1972	135—156
204) Razvod braka i pravne posledice razvoda po Zakonu o braku SR Crne Gore, SR Makedonije i SR Srbije	1974	51— 72
205) Bračno pravo SR Srbije (Bez pravnih posledica razvoda i brakorazvodnog postupka)	1976	37— 59
206) Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije	1977	111—134
207) Fizičko lice	1978	69—103
208) Primedbe na Nacrt zakona o porodici Socijalističke Republike Srbije	1979	77—102
209) Porodični zakon Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine	1980	73—106
41. MITROVIĆ Dobrosav		
210) Osobnosti i problemi našeg pravnog režima ulaganja stranog kapitala	1969	157—173
211) Osnovne karakteristike i principi javnopravnih režima investiranja stranog kapitala razvijenih kapitalističkih država	1970	205—218
212) Pravo nadležno za ugovor o zajedničkom poslu domaćih i stranih partnera	1970	219—224
42. MRKŠIĆ Nada		
213) Pravna priroda stranarskog prava	1966	237—252
43. NIKOLIĆ Miodrag		
214) Ekonomski značaj kooperacije i integracije za industriju	1967	201—216
44. OSTOJIĆ Relja		
215) Saradnja Pravno-ekonomskog fakulteta sa privredom	1964	141—151
216) Teorijska razmatranja o dugoročnom međusobnom funkcionalnom odnosu između fizičkog obima materijalne proizvodnje i saobraćaja i nekim specifičnostima potražnje za saobraćajnim uslugama	1965	1— 28
217) Nova evropska magistrala Rajna-Majna-Dunav — Značaj i saobraćajno-ekonomski efekti	1966	23— 49

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
45. PARAVINA Dušan		
218) Zaštita radnika u postupku otkazivanja radnog odnosa	1963	77—95
219) Ekonomsko-socijalna podloga i metodološki okviri za proučavanje pravnog položaja radnika kod kuće	1966	125—139
220) Fakultetska Hronika za školsku 1965/66.	1966	326—333
221) Pravna priroda odnosa između radnika kod kuće i poslodavca u radnom pravu socijalističkih zemalja	1967	193—200
222) Rad kod kuće radnika de lege ferenda	1968	81—90
223) Pravni položaj radnica prema Ustavu, konvencijama i preporukama Međunarodne organizacije rada	1969	175—187
224) Opšta i osnovna pitanja samoupravnog radnog prava	1970	225—261
225) Socijalni i pravni položaj jugoslovenskih radnika zaposlenih u inostranstvu	1973	149—162
226) Socijalna sigurnost i stabilnost radnika prema Novom Ustavu SFR Jugoslavije	1974(v)	89—98
227) Pozitivno pravni režim unapređivanja i zaštite radne sredine, radne sposobnosti i zdravlja radnika	1974	111—131
228) Uz jubilej pravosuđa	1975	5—6
229) Prilog proučavanja nekih fundamentalnih pitanja nauke radnog prava	1977	201—222
230) Odnos radnog prava prema drugim granama, nazivi za ovu disciplinu, metod izučavanja i sistem	1978	121—148
231) Zaštita prava radnika	1979	111—146
232) Neka osnovna načela radnog prava	1980	171—211
46. PERIĆ Živojin		
233) Troškovi sredstava za rad u našim industrijskim preduzećima i mogućnosti njihovog snižavanja	1963	123—135
234) Relativni vidovi normativa obrtnih sredstava kao instrumenti planiranja u preduzeću	1964	153—160
235) Stanje, potrebe i mogućnosti privrednog razvoja Jugoistočne Srbije	1967	133—145
236) Pravno-ekonomski fakultet u Nišu i potreba za diplomiranim pravnicima i ekonomistima na području Jugoistočne Srbije	1967	321—334
47. PETROVIĆ Aleksandar		
237) Probni rad	1974	363—376
48. PETROVIĆ Jovan		
238) Militarizam i deformacija odnosa proizvodnje u kapitalizmu	1967	175—191
239) Kriza svetskog monetarnog sistema	1968	111—135
240) Lenjinova teorija imperijalizma u savremenim uslovima	1969	189—209
241) Vojna potrošnja i privredni razvoj	1970	275—292
242) Robna proizvodnja i tržište u samoupravnom društvu (stavovi platforme za deseti kongres SKJ)	1973	163—177

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
243) Uslovi sticanja i principi raspodele dohotka u Ustavu SFRJ	1974(v)	99—117
244) Novac u samoupravnom socijalističkom društvu	1974	133—153
245) Proširena reprodukcija u samoupravnom socijalističkom društvu	1976	171—187
49. PETROVIĆ Miodrag		
246) Predmet i metod javne uprave i njeno mesto u sistemu nastave na Pravnom fakultetu	1962	136—143
247) O pojmu javne uprave u savremenoj teoriji	1963	61—76
50. PETROVIĆ Radosav		
248) Karakter krivičnog dela ubistva iz stava 3. čl. 135. KZ	1964	93—114
249) Suzbijanje i sprečavanje saobraćajnih nezgoda na teritoriji sreza Niš	1965	221—246
51. POPOVIĆ Slavoljub		
250) Umesto predgovora	1962	1—7
251) O pojmu sudskog akta	1962	23—72
252) O promenama u predmetu Upravnog prava SFRJ	1963	1—14
253) O međusobnim odnosima organa uprave	1964	1—15
254) Neki problemi u vezi sa samoupravljanjem radnih ljudi u organima uprave	1965	157—167
255) Dr Ivo Krbek (in memoriam)	1965	293—294
256) O zaštiti prava samoupravljanja privrednih organizacija i radnih ljudi u njima	1966	269—281
257) Anglosaksonski sistem sudske kontrole nad aktima uprave	1967	35—52
258) Dr Relja Ostojić (in memoriam)	1967	491—492
259) O sudskoj kontroli nad upravnim aktima	1969	45—66
260) O složenim ili kompleksnim (zбирnim) pravnim aktima	1970	25—39
261) O donošenju odluka u sistemu radničkog samoupravljanja	1971	5—26
262) Nastava na budućem univerzitetu	1972	157—171
263) O nekim oblicima spoljne kontrole nad organizacijama udruženog rada	1973	7—28
264) O samostalnosti organa državne uprave u skupštinskom sistemu	1974(v)	5—13
265) Neki problemi u vezi sa zaštitom životne sredine	1974	5—15
266) Uloga upravnog spora u zaštiti prava građana i organizacija	1975	7—16
267) O pravu zaštite životne sredine (ili o ekološkom pravu)	1976	23—35
268) Organizacije udruženog rada i zajednica koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa	1977	23—47
269) Neka pitanja u vezi sa teritorijalnom regionalizacijom u Jugoslaviji	1978	15—42
270) Ostvarivanje zaštite životne sredine u jugoslovenskom samoupravnom sistemu	1979	5—47
271) Pravni problemi regionalizma u nekim zapadnim zemljama	1980	5—23
52. POPOVIĆ Teofilo		
272) Pravni osnov stupanja na rad	1965	169—178

Pisac i naziv dela	Godina	Strana
53. RADIŠIĆ Jakov		
273) Docnja kao pravno relevantna činjenica kod ugovornih obligacija	1963	25— 33
274) Istorija nastanka državne socijalističke svojine u SSSR-u	1964	45— 63
275) Posledice nepridržavanja javnopravnih propisa o kvalitetu robe (posebno sanitarnih propisa)	1967	107—116
276) Vreme i rokovi u ugovornim obligacionim odnosima i pravne posledice njihovog nepridržavanja	1969	105—119
277) Građanska odgovornost za saobraćajne delikte počinjene motornim vozilima	1970	111—126
278) Pravni delikt, pravna sankcija i pravna odgovornost	1973	61— 80
279) Dr Milan Bartoš (in memoriam)	1973	341—342
54. ROČKOMANOVIĆ Milorad		
280) Ulazak, boravak i proterivanje stranaca u Saveznoj Republici Nemačkoj	1972	185—191
281) Koliziono regulisanje nasleđivanja u pravnim sistemima nekih evropskih država	1973	321—334
282) Autonomija volje stranaka u ugovoru o prodaji sa elementom inostranosti	1974	339—362
283) Kolizioni principi određivanja nadležnog statuta u materiji zakonskog nasleđivanja sa elementom inostranosti	1979	265—279
284) Vrste reciprociteta u međunarodnom privatnom pravu	1980	341—367
55. RUES Jože		
285) Marginalije uz dve redakcije »Teorija o višku vrednosti« Karla Marksa	1965	59— 66
56. SIMIĆ Mirosljub		
286) O tumačenju prava profesora Đorđa Tasića (Povodom tridesete godišnjice smrti)	1973	298—319
287) Dr Milijan Popović: Građa za bibliografiju teorije države i prava; Novi Sad, 1972, str. XII+386	1973	337—339
288) Bibliografija radova o tumačenju prava objavljenih u »Arhivu za pravne i društvene nauke« od februara 1906. do marta 1941. godine	1974	329—338
289) Uloga sudije u tumačenju prava (neka pitanja teorije tumačenja prava)	1975	139—145
290) Teorija tumačenja prava Živojina M. Perića	1979	319—337
291) Teorija tumačenja prava Živojina M. Perića (navstavak)	1980	369—380
57. SIMONOVIC Dragoljub		
292) Kritički osvrt na neke teorijske okvire filma	1964	209—212
293) Mešovita gazdinstva u jugoslovenskoj poljoprivredi	1965	187—199
294) Uticaj ekonomskih faktora na raspadanje ostataka ustanove kućne zadruge u Zaplanju u posleratnom periodu (Neki aspekti društveno-ekonomskih kretanja u Zaplanju 1945 — 1965)	1966	163—179

Pisac i naziv rada	Godina	Strana
295) Osnovne karakteristike jugoslovenske poljoprivredne proizvodnje	1967	265—284
296) Simpozijum: »Uloga banaka i kredita u našem privrednom sistemu« (Niš, 23—25. novembra 1967. godine)	1967	449—453
297) Hronika Pravno-ekonomskog fakulteta: Diplomirani studenti Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu od 1964. do kraja 1967. godine (Dragoljub Simonović — Čedomir Stevanović)	1967	468—490
58. STANIMIROVIĆ Dragan		
298) Uticaj fluktacije na strukturu radne snage	1969	277—291
299) Uticaj neformalnih grupa na odlučivanje u preduzeću	1970	359—375
300) Raspodela društvene moći (jedno empirijsko istraživanje)	1971	181—200
301) Dr Petar Kozić: Lenjinizam; Seminar za političku i društvenu istoriju fakulteta političkih nauka, Beograd, 1971, str. 174	1971	231—232
302) Mesto svojine u društvenoj strukturi — Neka shvatanja	1972	193—205
303) Đorđević Jovan: O samoupravnom i odgovornom društvu (Novinska ustanova »Službeni list SFRJ«, Beograd, 1971. godine)	1972	257—263
304) Radna teorija alijencije	1974	285—295
305) Dr Radomir Lukić: Sociologija morala; Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1974. godine, str. 607+76	1974	393—399
306) Protivrečnosti društvene moći	1976	301—323
307) Dr Petar Kozić: Sociologija — Uvod u marksističku nauku o društvu, »Savremena administracija«, Beograd, 1975. godina, str. VII+255	1976	371—378
308) Sociološka misao Maksa Vebera	1977	319—335
309) Marks i evrokomunizam o diktaturi proletarijata	1979	241—264
310) Marksizam i osporavanja	1979	377—386
311) Vladimir Milić: Revolucija i socijalna struktura, »Mladost«, Beograd, 1978. godine, str. 304	1979	387—390
59. STANKOVIĆ Gordana		
312) Henrie Mazeaud: Méthodes générales de travail, Paris, 1966. godine, pp. 125	1970	432—434
313) Jedan slučaj utvrđivanja vanbračnog materinstva u našoj sudskoj praksi	1971	201—207
314) Dr Slavoljub Dubić: Uvod u naučni rad; Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1970., str. 430	1971	233—234
315) Privremene mere radi izdržavanja dece u parnici	1972	207—215
316) Izdržavanje bračnog druga za vreme trajanja braka u Nacrtu zakona o braku SR Srbije (uže područje)	1973	271—282
317) Reforma pravosuđa u Novom ustavu	1974(v)	154—168
318) Prekid parničnog postupka	1974	297—314
319) Osvrt na promene u parničnom zakonodavstvu nove Jugoslavije	1975	117—137
320) Prekid parničnog postupka (nastavak)	1976	325—338
321) Samoupravni sudovi i Zakon o udruženom radu	1977	337—360

Pisac i naziv dela	Godina	Strana
322) Obustavljanje parnične delatnosti radi pokušaja poravnjanja pred mirovnim većem	1978	247—262
323) Postupak za razvod braka u SR Bosni i Hercegovini	1980	317—339
60. STANOJČIĆ Ilija		
324) Dr Petar Kozić: Sociologija (Uvod u marksističku nauku o društvu); Naučna knjiga, Beograd, 1969.	1969	303—305
61. STAROSCIAK Jerzy		
325) Preobražavanje sistema i metoda proučavanja pravnih pojmova u oblasti upravnog prava	1966	11— 21
62. STEVANOVIĆ Čedomir ²⁾		
326) Porotno suđenje u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka	1964	125—132
327) Dr Tihomir Vasiljević: Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1964., str. 629	1965	266—272
328) Osnovi za ponavljanje krivičnog postupka u teoriji i praktičnoj primeni	1966	283—295
329) Položaj organa unutrašnjih poslova u krivičnom postupku	1968	137—184
330) Doprinos veštaka preventivnoj borbi protiv kriminaliteta	1970	313—322
331) Neka pitanja u vezi sa zakonskim regulisanjem oblasti veštačenja u krivičnom postupku	1972	173—184
332) Neka pitanja u vezi sa pojmom i predmetom veštačenja u krivičnom postupku	1973	249—260
333) Položaj veštaka u krivičnom postupku	1974	235—253
334) Neka pitanja u vezi sa učešćem građana u suđenju	1975	65— 78
335) Stav suda prema dokazima u krivičnom postupku	1976	257—272
336) Položaj stručnog lica u krivičnom postupku	1980	235—255
63. STOJANOVIĆ Dragan		
337) Sloboda, prava i dužnosti čoveka i građanina u Ustavu SFRJ od 1974. godine	1979	353—375
64. STOJANOVIĆ Dragoljub		
338) Građansko-pravna odgovornost vlasnika atomskog reaktora — prema trećim licima u uporednom pravu	1962	73— 85
339) Predmet i metod građanskog prava	1963	15— 24
340) Međunarodne konvencije o odgovornosti za atomske štete	1964	27— 44
341) Eksproprijacija i pravična naknada	1968	53— 65
342) Dr Eugen Auer: Die richterliche Korrektur von Standardveträgen, Bern, 1964., str. 103	1968	217—220
343) Zaštita saveznog sticanja prava od neovlašćenog lica na pokretnim stvarima	1969	81— 93
344) Sistem i klasifikacija prava na stvari	1969	95—103

²⁾ Vidi i Simonović Dragoljub, bibliografska jedinica broj 297.

Pisac i naziv dela	Godina	Strana
345) Zloupotreba prava u našoj teoriji, zakonodavstvu i sudskoj praksi	1970	87— 99
346) O deliktnoj odgovornosti za štete koje pretrpi još nerođeno dete	1970	101—110
347) Bezdržavska zaloga (pokretna hipoteka) — uporedno-pravna studija	1971	43— 61
348) Građanskopravna odgovornost za štete prouzrokovane zagađivanjem voda	1973	51— 60
349) Društvena svojina u Novom ustavu i osnovni instrumenti izvedeni iz nje	1974(v)	51— 62
350) Sumirane imisije	1974	37— 50
351) Istorijski razvoj građanskog prava i građansko-pravne nauke	1976	83— 91
352) Tumačenje ugovora, samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora	1977	97—109

65. STOJICIC Slobodanka

353) Opštinsko pitanje u skupštinskim izborima 1893. u Srbiji	1968	155—173
354) Zakonodavna vlast Narodne skupštine po Ustavu Srbije iz 1869. godine	1969	255—275
355) Ustav Srbije od 1869. i organski zakoni iz 1870. godine	1970	337—357
356) Značaj političkog zakonodavstva iz 1881. godine za ustavni razvitak Srbije	1972	217—238
357) Privremena organizacija sudstva u novooslobođenim krajevima Srbije 1878. godine	1974	267—283
358) Zakon o sudijama u Srbiji iz 1881. godine	1976	285—300
359) Zakon o sudijama u Srbiji iz 1881. godine (II deo)	1977	293—317
360) Politički i ustavni kompromis u Srbiji 1888. god.	1978	209—229
361) Politički i ustavni kompromis u Srbiji 1888. godine (II deo)	1979	195—230
362) Program Komunističke partije Jugoslavije za opštinske izbore u Srbiji 1920. godine	1980	295—315

66. STOJILJKOVIĆ Dragoljub

363) Maršalov »Opšti zakon tražnje« i »zakon tražnje« profesora Henri Mura	1962	144—157
364) Dr Žarko Bulajić: Uvod u političku ekonomiju, — »Savremena administracija«, Beograd, 1962., str. 162	1963	177—183
365) Zakon tražnje u građanskoj teoriji tražnje	1964	161—181
366) Elastičnost tražnje u ekonomskoj teoriji	1966	51— 73
367) Marksov metod analize	1967	161—174

67. UROŠEVIĆ Mileva

368) Pravednost oporezivanja	1979	339—351
------------------------------	------	---------

68. VIDANOVIĆ Gavriilo

369) Osnovna ekonomska-geografska problematika pi-varstva Jugoslavije	1967	89—106
---	------	--------

Pisac i naziv dela	Godina	Strana
69. VILIĆ — MILENOVIĆ Dara		
370) Poslovodni organi organizacije udruženog rada i njihov odnos prema drugim zastupnicima	1978	279—287
371) Preobražaj pravnog položaja inokosnog poslovodnog organa u periodu od 1946. godine do donošenja Zakona o udruženom radu	1979	305—318
70. VUČIĆ Novica		
372) Razvojni oblici ekonomske politike	1971	123—140
71. VUKČEVIĆ Dragoljub		
373) Udruživanje u opšta udruženja i privrednu komoru Jugoslavije	1978	149—166
374) Uticaj društveno-političkih zajednica na ekonomski i pravni položaj udruženog rada	1979	147—164
375) Nosioци ličnog rada u socijalističkom samoupravnom sistemu	1980	265—293
72. VUKOVIĆ Ilija		
376) Marksizam i njegovo interpretiranje	1977	245—255
377) Osvrt na osnovne ustavne slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina SFRJ	1980	143—170
73. ZLATKOVIĆ Živorad		
378) O koncentraciji kapaciteta u trgovini na malo	1962	158—164
379) Trgovinski centri — kombinati u sferi prometa	1963	147—151
380) Nove forme koncentracije u savremenoj kapitalističkoj trgovini	1964	183—192
381) Karakter trgovine u socijalističkoj privredi	1965	143—155
382) Kibernetika u trgovinskim organizacijama	1967	247—264
74. REDAKCIJSKI prilozi		
383) Izvodi iz doktorskih disertacija odbranjenih u toku 1965. godine	1965	273—290
384) Iz Uredništva. Povodom prvog broja Zbornika radova Pravnog odseka	1968	3— 5
385) Završni dokument i Prilog Završnom dokumentu XVII Interfakultetske konferencije Pravnih fakulteta Jugoslavije održane u Miločeru dana 21. i 22. aprila 1977. godine	1977	449—458

REGISTAR³⁾

1. Aćimović Mihajlo	(12; 1—12)
2. Andrejević Milivoje	(2; 13—14)
3. Aranitović Relja	(1; 15)
4. Atanacković Zoran	(2; 16—17)
5. Bandin Tomislav	(1; 18)
6. Blagojević Milena	(1; 19)
7. Čorbić Dragan	(3; 20—22)
8. Ćirić Aleksandar	(1; 23)
9. Ćirić Todor	(3; 24—26)
10. Danković Ljubisav	(3; 27—29)
11. Dimitrijević Momčilo	(13; 30—42)
12. Đorđević Miroslav	(4; 43—46)
13. Đorđević Vladislav	(2; 47—48)
14. Đurđić Vojislav	(2; 49—50)
15. Fisk Winston	(1; 51)
16. Gagović Gavriilo	(1; 52)
17. Grozdanović Dragiša	(2; 53—54)
18. Ilić Radivoje	(1; 55)
19. Janković Ivica	(3; 56—58)
20. Jovanović Đorđe	(2; 59—60)
21. Jovanović Ljubiša	(15; 61—75)
22. Jovanović Nikola	(2; 76—77)
23. Klikovac Tomica	(2; 78—79)
24. Konstantinović-Vilić Slobodanka	(2; 80—81)
25. Kovačević-Kuštrimović Radmila	(4; 82—85)
26. Kozić Petar	(21; 86—106)
27. Krstić Božidar	(6; 107—112)
28. Krulj Vrleta	(3; 113—115)
29. Kulić Dimitrije	(10; 116—125)
30. Lukić Radomir	(1; 126)

³⁾ Registar autora složen je prema abecednom redosledu, sa brojevima koji upućuju na broj priloga u dvadeset brojeva Zbornika i na bibliografske jedinice njihovih radova.

31. Marković Danilo	(4; 127—130)
32. Marković Miliwoje	(5; 131—135)
33. Marković Slavko	(12; 136—147)
34. Matejić Miodrag	(12; 148—159)
35. Mijačić Mirsa	(2; 160—161)
36. Miladinović Slavka	(3; 162—164)
37. Miladinović Vidoje	(9; 165—173)
38. Milenković Slobodan	(15; 174—188)
39. Milošević Vlastimir	(2; 189—190)
40. Mitić Mihajlo	(19; 191—209)
41. Mitrović Dobrosav	(3; 210—212)
42. Mrkšić Nada	(1; 213)
43. Nikolić Miodrag	(1; 214)
44. Ostojić Relja	(3; 215—217)
45. Paravina Dušan	(15; 218—232)
46. Perić Živojin	(4; 233—236)
47. Petrović Aleksandar	(1; 237)
48. Petrović Jovañ	(8; 238—245)
49. Petrović Miodrag	(2; 246—247)
50. Petrović Radosav	(2; 248—249)
51. Popović Slavoljub	(22; 250—271)
52. Popović Teofilo	(1; 272)
53. Radišić Jakov	(7; 273—279)
54. Ročkomanović Milorad	(5; 280—284)
55. Rues Jože	(1; 285)
56. Simić Miroljub	(6; 286—291)
57. Simonović Dragoljub	(6; 292—297)
58. Stanimirović Dragan	(14; 298—311)
59. Stanković Gordana	(12; 312—323)
60. Stanojčić Ilija	(1; 324)
61. Starosciak Jerzy	(1; 325)
62. Stevanović Čedomir	(11; 326—336)
63. Stojanović Dragan	(1; 352)
64. Stojanović Dragoljub	(15; 337—351)
65. Stojičić Slobodanka	(10; 353—362)
66. Stojiljković Dragoljub	(5; 363—367)
67. Urošević Mileva	(1; 368)
68. Vidanović Gavriilo	(1; 369)
69. Vilić-Milenović Dara	(2; 370—371)
70. Vučić Novica	(1; 372)
71. Vukčević Dragoljub	(3; 373—375)
72. Vuković Ilija	(2; 376—377)
73. Zlatković Živorad	(5; 378—382)
74. Redakcijski prilozi	(3; 383—385)

SADRŽAJ — SOMMAIRE

ČLANCI:
ARTICLES:

Strana

Dr Ljubiša Jovanović: Povodom dvadesetogodišnjice pravnog fakulteta u Nišu — — — — —	5
Dr Slavoljub Popović: O područjivanju državne uprave u sistemu društvenog samoupravljanja — — — — —	11
La socialisation de l'administration publique dans le systeme de l'autogestion sociale — — — — —	17
Dr Miodrag Matejić: Neki stavovi teorije o finansijskom federalizmu	19
Quelques position sur la theorie du federalisme financier — — — — —	39
Dr Dimitrije Kulić: Društveni pravobranilac samoupravljanja — ombudsman radničke klase — — — — —	41
L'avocat social de l'autogestion — l'ombudsman de la classe ouvrière	58
Dr Mihailo Mitih: Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Hrvatske i SR Srbije — — — — —	59
La loi relative au mariage et aux rapports de famille de la republique socialiste de croatie et de la republique socialiste de Serbie — — — — —	77
Dr Mihajlo Acimović: Krivičnopravna psihologija — — — — —	79
La psychologie de droit penal — — — — —	98
Dr Dragoljub Vukčević: Marksističko učenje o mestu i ulozi ličnog rada u socijalističkom sistemu — — — — —	99
L'enseignement marxiste relatif à la place de au robe du travail personnel dans le systeme socialiste — — — — —	119
Dr Slobodan Milenković: Razvoj doktrine međunarodnog javnog prava u Jugoslaviji — — — — —	121
Le developpement de la doctrine de droit international public en Yougoslavie — — — — —	142
Dr Čedomir Stevanović: Kontrola zakonitosti sudskih odluka u krivičnom postupku (prvi deo) — — — — —	145
Le controle de la legalite des decisions judiciaires dans la procedure penale — — — — —	162
Dr Božidar Krstić: Akcidentogena vrednost alkohola u saobraćajnoj delinkvenciji — — — — —	165
La valeur accidentogene de l'alcool dans la delinquance de la circulation — — — — —	171
Dr Slobodanka Stojičić: Dimitrije Tucović o društvenim i političkim uslovima u Srbiji u vreme nastanka socijalne demokratije — — — — —	173
Le vues de Dimitrije Tucović sur la les conditions sociales et politiques en Serbie à l'epoque de la naissance de la democratie sociale — — — — —	192

	Strana
Dr Gordana Stašković: Kontrola zakonitosti konačne odluke unutrašnje arbitraže pred sudom udruženog rada — — — — —	195
Le controle de la legalite de la desicion definitive de l'arbitrage interne devant le tribunal de travail assocé — — — — —	208
Dr Milorad Ročkomanović: Mogućnosti za priznanje i izvršenje stranih sudskih odluka prema aktuelnom stanju zakonodavstva i sudske prakse jednog broja država u svetu — — — — —	209
Les possibilites de la reconnaissance et de l'exécution des decisions judiciares etrangéres d'après l'etet actuel d'un certain nombre d'états dans le monde — — — — —	228
Dr Dragan Stanimirović: Promene materijalnih u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu — — — — —	229
Les shangements des rapports materieles dans la societe socialiste autogestionnaire. Yougoslave — — — — —	250
Mr Radmila Kovačević—Kuštrimirović: Društvena svojina i ostvarivanje prava na plodove rada — — — — —	253
La propriéte sociale et la realisation du droit aux fruits du travail — — — — —	262
Mr Dara Vilić—Milenović: Ugovor o građenju — — — — —	263
Le contrat de construction — — — — —	283
Mr Slobodanka Konstatinović—Vilić: Maloletnička delinkvencija u krivičnom pravu — — — — —	285
La delinquance juvénite dans le droit criminel — — — — —	302
Mr Vojislav Đurđić: Bitne povrede odredaba krivičnog postupka — — — — —	303
Les inferactions essentielles aux dispositions de la procedure penale — — — — —	320
Mr Vladimir Serjević: Raspodela prema radu i rezultatima rada u našem socijalističkom društvu — — — — —	323
La repartition d'apres le travail et d'apres les resultatats du travail dans notre societe socialiste — — — — —	332
Sc Božidar Matić: Ispunjenje novčanih obligacija — — — — —	333
La realisation des obligations monetaires — — — — —	353
Mila Jovanović: Neka razmatranja o društvenom položaju žene od antičkog do buržoaskog društva — — — — —	355
Quelques observations sur la condition sociale de la femme depuis la sociéte antique jusqu'a la societe bourgeoise — — — — —	376
Tomica Klikovac: Neki aspekti socijalizma kao svetskog procesa — — — — —	377
Quelques aspects du socialisme en tant que processus mondial — — — — —	395
Dragan Nikolić: Prvi pokušaj izrade građanskih zakonika u Srbiji 1829—1835 godine — — — — —	397
Le premier essai de l'elaboration du code civil en Serbie — — — — —	413
Dinić Dragana: Prilog Marksovom shvatanju slobode — — — — —	415
Contribution à la conception de Marx de la liberté — — — — —	428
Janjić Jovan: Bibliografija radova objavljenih u deset brojeva »Zbornika radova pravnog fakulteta u Nišu« u periodu 1962—1980 god.— — — — —	429

